DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

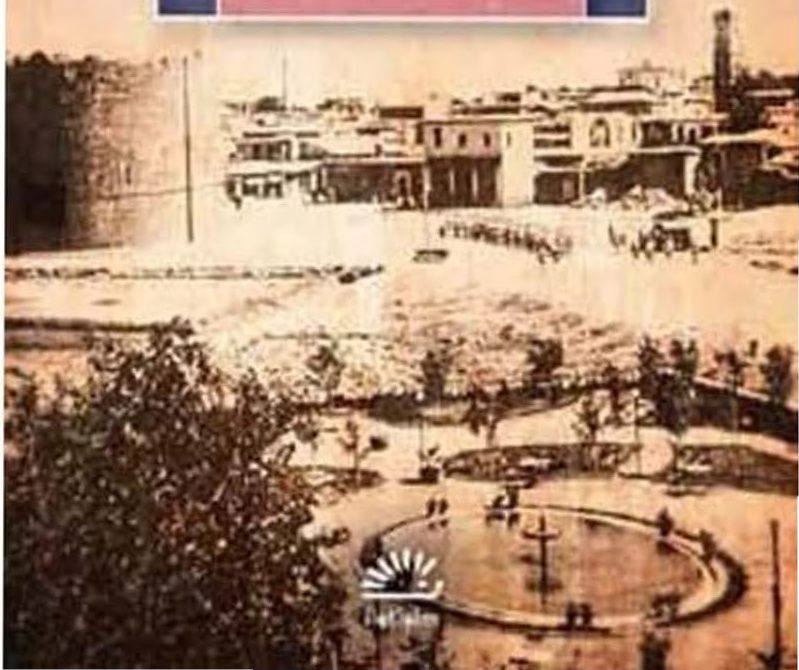
• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Uğur Ümit Üngör

Modern Türkiye'nin İnşası

Doğu Anadolu'da Ulus, Devlet ve Şiddet (1913-1950)

UĞUR ÜMİT ÜNGÖR

Modern Türkiye'nin İnşası

UĞUR ÜMİT ÜNGÖR Utrecht Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim görevlisi ve Amsterdam Institute for War and Genocide Studies'de (Savaş ve Soykırım Çalışmaları Enstitüsü) araştırmacıdır. Ağırlıklı olarak kitlesel şiddet ve milliyetçiliğin tarihsel sosyolojisi üzerine çalışmaktadır. 2012'de Royal Dutch Academy of Science (Hollanda Krallığı Bilim Akademisi) tarafından Tarih Alanında Genç Bilim İnsanı ödülü almıştır. Alexander Geokjian ile birlikte yazıp yönettiği "The Century of Our Grandparents" (Büyükbaba ve Büyükannelerimizin Yüzyılı) adında bir belgeselin yanı sıra, 2011'de yayımlanan *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property* (Müsadere ve Yıkım: Jön Türklerin Ermeni Mallarına El Koyması) isimli bir eseri bulunmaktadır.

The Making of Modern Turkey.
Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950
© 2011 Oxford University Press

İletişim Yayınları 2302 • Araştırma-İnceleme Dizisi 382
ISBN-13: 978-975-05-1926-0
© 2016 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2016, İstanbul

EDİTÖR Merve Öztürk
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Askerlerin yıkılmış Dağ Kapısı'ndan içeri doğru yürüyüşleri, 1920 (Cumhuriyet Arşivleri)
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Evrem Türköz
DİZİN Evrem Türköz - Emre Bayın
BASKI ve CİLT Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3
Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

UĞUR ÜMİT ÜNGÖR

Modern Türkiye'nin İnşası

Doğu Anadolu'da Ulus, Devlet ve Şiddet (1913-1950)

The Making of Modern Turkey
Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950

ÇEVİREN *Ali İhsan Dalgıç*

iletişim

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar *7*

Teşekkür *9*

Önsöz *13*

Giriş *29*

1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Milliyetçilik ve Nüfus Politikaları *41*

DİYARBEKİR'E GİRİŞ *41*

MİLLİYETÇİLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI *66*

TOPLUMUN KEŞFİ VE NÜFUS POLİTİKALARI *79*

ŞİDDET, KURBAN ETME VE İNTİKAM ALMA *92*

TARTIŞMA *105*

2. Hıristiyan Soykırımı, 1915-1916 ..... *113*

SAVAŞ VE ZULÜM *114*

"YAK, VUR, ÖLDÜR": ZULMÜN SOYKIRIMA DÖNÜŞMESİ *138*

MERKEZ VE ÇEVRE: ZULMÜN DAR VE GENİŞ KAPSAMI *161*

TARTIŞMA *182*

3. Kürtlerin Sürülüşü, 1916-1934 ... *193*
1916: BİRİNCİ AŞAMA ... *195*
1925: İKİNCİ AŞAMA ... *216*
1934: ÜÇÜNCÜ AŞAMA ... *256*
TARTIŞMA ... *283*

4. Doğu Vilayetlerinde Kültür ve Eğitim ... *291*
KÜLTÜR DEVRİMİ ... *292*
VİLAYETTE ULUS: DİYARBEKİR'DE KÜLTÜR VE EĞİTİM ... *316*
KÜRT KIZ ÇOCUKLAR İÇİN YATILI OKULLAR ... *344*
TARTIŞMA ... *356*

5. Fırtınadan Sonraki Sessizlik: Hafıza Politikaları ... *365*
ŞİDDET GÖRENİN SUSTURULMASI: UNUTTURMA ÇABALARI ... *366*
DAMNATIO MEMORIAE: HAFIZANIN YIKILMASI VE İNŞA EDİLMESİ ... *375*
DİYARBEKİR'DE HAFIZA POLİTİKALARI ... *387*
YER İSİMLERİNİN DEĞİŞMESİ ... *399*
TARTIŞMA ... *407*

Sonuç ... *415*

Kaynakça ... *437*
Dizin ... *474*

Kısaltmalar

ABCFM/ABC	Amerikan Yabancı Misyonlar Komisyonu Yönetimi.
AMMU	Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umummiyesi, 1916'dan önce İAMM olarak biliniyordu.
ASALA	Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu.
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (Cumhuriyet Arşivleri, Ankara).
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Osmanlı Arşivleri, İstanbul).
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti.
GBA	Gertrude Bell Arşivi (Robinson Kütüphanesi, New Castle Üniversitesi, Tyne).
İAMM	İskân-ı Aşair ve Muhacirîn Müdüriyeti.
NARA	ABD Ulusal Arşiv ve Kayıt İdaresi.
NAUK	İngiliz Ulusal Arşivi.
PAAA	Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi.
PKK	Kürdistan İşçi Partisi.
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi.
TBMM ZC	*Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*
TRT	Türkiye Radyo Televizyon Kurumu.

Teşekkür

Bu çalışma için araştırma yaparken ve kitabı yazarken, pek çok kişi ve kurumla bir araya geldim ve kendilerinden büyük ölçüde yararlanma fırsatı yakaladım. Adlarını burada anmak kendilerine olan borcumu ödemek için yeterli değildir elbette. Onların yardımı ve desteği olmadan, bu çalışma süreci hiçbir anlam taşımazdı. Eksiklikler ve hatalar tümüyle bana aittir.

Amsterdam Üniversitesi, sosyoloji ve tarih çalışmaları için eşsiz bir ortam sağladı. Amsterdam'daki Soykırım Çalışmaları Merkezi'nin desteği olmasaydı kitlesel şiddet alanındaki tezlerimi bu şekilde geliştiremezdim. Çalışma arkadaşlarım gelişmeme olanak sağlayan bilinçli eleştirilerini hiç esirgemediler. Hepsi de benim için düşünme, teşvik ve cesaret kaynağı oldu. Ton Zwaan sosyoloji tarihindeki eşsiz bilgisini benimle cömertçe paylaştı. Bu projeyle ilgili heyecanını hiçbir zaman kaybetmedi, onun yardımları olmadan bu projeyi bitirmek bir yana, başlayamazdım bile. Her zaman inanılmaz bir danışman ve dost oldu ve beni her açıdan destekledi. Johannes Houwink'ten, Cate ve Michael Wintle'in deneyimlerinden ve danışmanlığından çok şey öğrendim, bunun için kendilerine çok teşekkür ederim. Özel teşekkürlerimi Necmettin Erbakan Üniversitesi'nden Ahmet Yolcu Taşğın'a göndermek istiyorum.

Değerli bilgilerini bölgeye gelen bir yabancıyla paylaşarak bana müthiş bir ev sahipliği yaptı. Araştırmam sırasında bana kendine özgü yollarla yardım eden misafirperver Mehmet Kumaş'a özellikle teşekkür etmek istiyorum. Çalışmalarımı yazıya dökme sırasında sonsuz desteğini esirgemeyen esprili dostum Nisan Sarıcan'a teşekkür ederim. Kaynakçada yer alan arşiv, enstitü ve kütüphane çalışanlarına yardımları için teşekkür ederim. En önemlisi de, görüşme yaptığım kişilere (kısmen anonim olan) teşekkürlerimi sunarım. Cesaret ve hüzün dolu duygusal anılarını benimle paylaşarak gösterdikleri güven ayrıca önemlidir. Son olarak, projenin başlangıcından kitabın tamamlanmasına kadar geçen süre içinde gösterdikleri sabır nedeniyle Christopher Wheeler, Stephanie Ireland, Claire Hopwood ve Oxford University Press'ten Jenny Townshend'e minnettarlığımı sunarım.

Bu projede beni başından beri destekleyen, aşağıda isimlerini verdiğim kişilere de teşekkürü borç bilirim: Nanci Adler, George Aghjayan, Yaman Akbulut, Taner Akçam, Gürdal Aksoy, Ayhan Aktar, Seda Altuğ, Sabri Atman, Osman Aytar, Yehuda Bauer, Bas von Benda-Beckmann, Fred Beijen, Karel Berkoff, Jan Bet-Sawoce, Asmêno Bêwayir, Matthias Bjørnlund, Donald Bloxham, Barbara Boender, Hamit Bozarslan, Martin van Bruinessen, İsmail Çeliker, Vahakn Dadrian, Hayk Demoyan, Johan van der Dennen, Hrant Dink, Gerhard Eckelstein, Howard Eissenstat, Mas Fopma, David Gaunt, Hervé Georgelin, Robert Gerwarth, Samrad Ghane, Ryan Gingeras, Alexander Goekjian, Müge Göçek, İlkay Nefin Güçlü, Ido de Haan, Wichert ten Have, Marko Attila Hoare, Peter Holquist, Richard Hovannisian, Theo de Jong, Hilmar Kaiser, Aristotle Kallis, Feyyaz Kerimo, Myroslava Keryk, Raymond Kévorkian, Umut Kibrit, Hans-Lukas Kieser, Teresa Klimowicz, Koen Koch, Cemil Koçak, Paul Koopman, Rober Koptaş, Timuçin Köprülü, Ayşenur Korkmaz, Dilek Kurban, Natalya Lazar, Mark Levene, Riikka Loukonen, Etyen Mahçupyan, Marc Mamigonian, Haygan Mardikjan, Eric Markusen, Kay Mastenbroek, Bedross Der Matossian, Mekdes Mezgebu, Bob Moore, Khatchig Mouradian, Wil-

liam Mulligan, Kerem Öktem, David Östlund, Mesut Özcan, Dennis Papazian, Özgür Polat, Andriy Portnov, Erik van Ree, Erdal Rênas, Michael Reynolds, Nicolai Romashuk, Silvia Rottenberg, Ara Sarafian, Dominik Schaller, Jules Schelvis, Jacques Sémelin, Canan Seyfeli, Frédéric Solakian, Ron Suny, Abram de Swaan, Selahattin Tahta, Henry Theriault, Amed Tîgrîs, Samuel Totten, Benjamin Trigona-Harany, Cihan Uğural, Predrag Vitković, Arjan Vlasblom, Anton Weiss-Wendt, Jos Weitenberg, Harry Wes, Altuğ Yılmaz, Müfid Yüksel, Lidija Zelović, Welat Zeydanlıoğlu ve Erik-Jan Zürcher.

Son olarak çekirdek ailemin üyeleri, babam Halil Üngör, annem Gönül Üngör-Turan ve kız kardeşim Devran Üngör'e verdikleri koşulsuz destekleri nedeniyle teşekkür ederim.

Önsöz

Bu kitapta, 1913-1950 arasında İttihatçı ve Kemalist rejimlerin çeşitli milliyetçi nüfus politikalarıyla heterojen etnik yapılı Doğu Anadolu'yu homojenleştirmeyi amaçladığı ileri sürülmektedir. Kitap kültürel olarak heterojen topraklara sahip ulus-öncesi devletlerden oluşan dünya düzeninin son iki yüzyılda nasıl çeşitli nüfus politikalarının sonucu olarak homojen milliyetçi ve kendini sürdürebilir ulus-devletler sistemine dönüştüğü konusunda başka araştırmacılar tarafından geliştirilmiş tezler üzerine kurulmuştur. Zaman ve mekân bu iki rejimin 1913-1950 yılları arasında Doğu Anadolu'da uyguladıkları nüfus politikalarıyla sınırlı tutulmuştur. Kitap, İttihatçıların 1913 yılında bir hükümet darbesiyle iktidarı ele geçirmesiyle başlamakta, 1950 yılında Kemalist iktidarın sona ermesiyle bitmektedir.[1]

---

1 Bu çalışmada, Zürcher'in, 1913-1950 arası iktidarda kalan İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun takipçisi Cumhuriyet Halk Partisi'ni bir araya getirerek kullandığı "Jön Türk dönemi" tanımlamasını kullanacağım. Bu çalışma İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1913-1918 yılları ile Kemalist yönetimin 1919-1950 dönemindeki nüfus politikaları arasında güçlü bir devamlılık gözlendiği tezlerini daha ileri taşımaktadır. Bu iki rejimin birbirinin tıpatıp aynısı olduğu ve CHP'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin doğrudan devamı olduğu anlamına gelmez. Ancak ideoloji, rejim tipi, politikalar ve kadro açısından aralarındaki benzerlikler araştırmalarda tartışılmıştır. Bu konuda erken bir çalışma için, bkz. Erik-Jan Zürcher, "The Ottoman Legacy of the Turkish Repub-

Çalışmada, bir kaynaşma alanı olan heterojen etnik yapılı imparatorluk topraklarının, bölgeyi etnik açıdan homojen bir hale getirerek Türk ulus-devletine katmayı amaçlayan milliyetçi nüfus politikalarına nasıl maruz bırakıldığı anlatılacaktır.

İttihatçı ve Kemalist politikalar Türkiye'nin doğusunu nasıl şekillendirdi? Türklerin ulus kurma süreci bölgede neden bu kadar şiddete yol açtı? Siyasi seçkinler, toplumları üzerinde neden homojenleştirici politikalar uygularlar? Bu çalışmaya yön veren sorular bunlar olacak. Bu politikaları ayrıntılı biçimde tartışmak için, Doğu vilayetlerinde uygulanan milliyetçi nüfus politikaları üzerinde yoğunlaşılacaktır. Bu çalışma, İttihatçı ve Kemalist milliyetçi seçkinlerin Türk ulus-devletini kurmak ve sürdürmek için böyle bir toplumsal dönüşüm süreci başlattığını öne sürmektedir. Bu süreçte uygulanan nüfus politikaları, etnik olarak heterojen yapılı sınır bölgelerinde, iç bölgelere göre çok daha kapsamlı ve şiddetli olmuştur. Doğu vilayetleri bu sınır bölgelerde yer alıyordu. Bu çalışma, eğitim, yönetim ve kökten dönüşümün hedefi olan Doğu halkına uygulanan yeni kimlik yaratma çalışmalarında İttihatçıların ve Kemalistlerin rolünün altını çizmektedir. Ulus-devlet içinde nüfus homojenliğini artırmak için kullanılan fiziksel yok etme, sürgüne gönderme, zorla asimile etme ve geçmişin izlerini silme de dahil yeni nüfus politika tekniklerinin ortaya çıkışı ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır. Bu olgunun indirgenebileceği ortak payda, nüfus politikalarının ana temasıdır.

Büyük topraklı hanedan imparatorluklarının tarihi iki paradigma ışığında incelenebilir: Milliyetçi paradigma ve devletçi paradigma. İlk paradigmaya göre, milliyetçilik olgusu imparatorlukların dağılmasına yol açmıştır. Merkezden çevreye doğru yayılan milliyetçilik yıllar boyunca imparatorluk sistemini içten içe kemirerek imparatorlukların ulus-devletlere bölünmesine yol açmıştır. Milliyetçilikle nispeten daha erken dönemde tanış-

lic: An Attempt at a New Periodization", *Die Welt des Islams*, 1992, sayı 32, s. 237-253. "Türkiye'nin Doğusu" Adana-Giresun hattının doğusundaki, eski Osmanlı vilayetleri Sivas, Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Elazığ, Halep ve Diyarbekir'i içine alan bölge olarak kabul edilmiştir. Bu çalışmada kullanılacak en önemli örnek Diyarbekir vilayeti olacaktır.

mış olmalarına bağlı olarak, bu milliyetçi bölünmenin arkasındaki ana kuvvet daha çok Çekler, Sırplar, Yunanlar ve Ermeniler gibi bazı azınlık grupları olarak görülmüştür. Bu yoruma göre, İttihatçılar ve Kemalistler de azınlık grupların milliyetçi eylemlerine tepki olarak ortaya çıkmış ve Osmanlı Anadolusu'nun kalbinde Türk devleti kurmayı arzulamışlardır. 1923'te Osmanlı İmparatorluğu'nun küllerinden doğarak kurulan üniter Türk ulus-devletiyle de bu amaçlarına ulaşmışlardır.

Bu paradigmaya tümüyle karşı olmamakla beraber, devletçi paradigma, emperyal devlet bağlamının altını çizer ve emperyal siyasi gündemin imparatorluktan geriye kalan topraklarını korumak ve kaybettiklerini geri almak üzere hareket ettiğini iddia eder. Zulüm ve sürgün uygulamaları, imparatorluğa sadık olmayan grupları bertaraf etmenin ve anlaşmazlıkların ortadan kalkmasından sonra yapılacak bölgesel müzakerelerde kendilerine sadık bir çoğunluk oluşturmanın güvencesi olarak görülmüştür. Osmanlı devleti konusunda soruna bu açıdan bakıldığında, zulüm uygulamalarını, azınlıkları "ortadan kaldırarak" Osmanlı içişlerine dışarıdan gelecek müdahaleleri önlemeye yönelik hesaplı bir planın sonucu olarak görebiliriz. Böylece, savaş ve devlet güvenliğinin yarattığı belirsizlikler ve zorunluluklar sürgün ve katliama yol açmış ve İttihatçılar ve Kemalistler bu baskılara karşı, duruma göre hareket etmişlerdir. Aldıkları karar ve önlemlerin çoğu saf milliyetçi bir program olmaktan uzaktı ve daha çok faydacı bir *realpolitik* yaklaşımdı. Devletçi paradigmaya göre, milliyetçilik ideolojilerinde kesinlikle tam bir sadakat söz konusu olamazdı.

Bu çalışma, birbirini tümüyle dışlamadığı ve aralarındaki farklılıkların tümüyle uzlaştırılabilir olmadığını vurgulayarak, bu iki paradigmaya karşı durmaya çalışacaktır. Aynı kökten gelen ama birbirinden tamamen farklı olan devlet inşası ve ulus inşası arasındaki ilişkinin çok yakından incelenmesi gerekir. Türkiye'nin doğusu hakkında yapılmış iki çalışma bu kitabın esin kaynağı oldu. Mark Levene, Batı'daki ulus-devlet sistemi düşüncesinin Osmanlıların aklına girmesinden sonra, Doğu vilayetlerinin eninde sonunda milliyetçi elitlerin kendi ulus-

devlet tasavvurlarını gerçekleştirmeye çalışacakları bir mücadele alanı olacağının açık olduğunu söyler. İttihatçı ve özellikle Kemalistler ikidarı ele geçirip pek çok kurban veren etnik homojenleştirme politikalarını uygulamaya başladıklarında, akıllarındaki şey ulus-devlet modeliydi.[2] Hans-Lukas Kieser'in Doğu vilayetleriyle ilgili önemli çalışması, milliyetçiliğin bölgeye gelişinin kökenlerini ve ortaya çıkış biçimini tanımlar. Kieser aynı zamanda 1913 ve 1938 yılları arasındaki homojenleştirme çabalarını da değerlendirerek bunların emperyal düzeyde ulus-devlet politikaları olduğunu ileri sürer. Ermeniler ve Kürtler farklı dönemlerde ama benzer nedenlerle bu güçlerin farklı kurbanları olmuşlardır.[3] Bu çalışmalar, Türkiye'nin doğusuna geniş bir tarih perspektifiyle yaklaşmakta ve her ikisi de şiddet içeren toplumsal değişimde milliyetçiliğin hızlandırıcı rolüne odaklanmaktadır.[4] Bu kitap, sözü geçen bu iki çalışmadan ve başka çalışmalardan hareket ederek, homojenleştirici milliyetçilik kavramını daha ayrıntılı ele almayı ve azınlıklara yapılan uygulamaların Türk milliyetçilerin homojen ulus-devlet ütopyasının ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır.

Bu çalışma, tarih sosyolojisi ve karşılaştırmalı, kuramsal ve tarihî toplum çalışması alanlarına girmektedir. Süreçlerin ve benzer modellerin birlikte çözümlenmesiyle toplumsal tarih sosyolojik olarak aydınlatılmaya çalışılmaktadır.

Süreç çözümlemesi döneme ait mekanizmaları geniş bir açıyla değerlendirirken bu mekanizmaların harekete geçişini, kar-

2 Mark Levene, "Creating a Modern 'Zone of Genocide': The Impact of Nation- and State-Formation on Eastern Anatolia, 1878-1923", *Holocaust and Genocide Studies* 12, 1998, sayı 3, s. 393-433.

3 Hans-Lukas Kieser, *Der verpaste Friede Mission, Etnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei 1839-1938*, Coronos, Zürih, 2000 [*Iskalanmış Barış (Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005]; "Modernisierung und Gewalt in der Gründungsepoche des türkischen Nationalstaats (1913-1938)", *Getchichte in Wissenschaft und Unterricht* 57, 2000, sayı 3.

4 Bkz. Fikret Adanır ve Hilmar Kaiser, "Migration, Deportation, and Nation-Building: The Case of Ottoman Empire", René Leboutte (ed.), *Migrations et migrants dans une perspective historique permanence et innovations* içinde, European University Institute, Floransa, 2000, s. 273-292.

şılıklı etkileşimini ve sonuçlarını ortaya koyar. Söz konusu sürecin (bu çalışmada nüfus politikaları) nasıl, neden ve hangi şartlar altında geliştiğini belirlemeye çalışır. Sürecin örgütlendiği çevreye, kişisel geçmişlere, bireyler arasındaki ilişkilere, birbiriyle çatışan fikirlere ve bütün bunlar arasındaki bağlantılara aynı anda bakan tarih sosyologları, toplumun dönüşmesine yol açan bu süreçleri yeniden kurgularlar.[5] Bu özel bakış açısıyla, bu kitap olaylar hakkında yukarıdan aşağıya ya da aşağıdan yukarıya doğru açıklama yapan ya da feminist, ikincil veya yapı çözümü yapan bir çalışma değildir. Birincil kaynaklardan yola çıkarak güç odaklarının karar verme süreçlerinin kronolojisini sunmak ya da sözlü anlatımlardan yola çıkarak yaşanmış kişisel deneyimleri aktarmak, çalışmanın ana amacının dışındadır. Buradaki amaç daha çok, politika ve süreçlerin kapsadıkları alanları ve kesiştikleri noktaları ortaya koymaktır.

Model benzerliği zaman ve mekân boyunca yinelenen ve birbirini takip eden yapılar takip edilerek kurulur. Bu yöntem, tekil bir olay olarak görülen bağımsız, tesadüfi ve kendine özgü tarihî dönemlerin, aslında aynı tarihî kaynaktan doğduğu ve aynı ilkeleri izlediği için, zamandan ve mekândan bağımsız olarak, birbirine benzediğini varsayar.[6] Bu kitabın ikinci ve daha basit amacı da, aynı biçimde başka toplumlarda tekrarlanan nüfus politikalarının bir karşılaştırmasını yapmaya imkân vermek ve model benzerliği üzerinde gelecekte yapılacak araştırmalar için veri sağlamaktır. Kitap karşılaştırmalı bir çalışma olmasa da, dünya genelinde bakıldığında bu bölgenin özel tarihinin benzersiz olmadığını göstermektedir. Burada sözü edilen kısmen karşılaştırmalı yaklaşım bazı önemli kavramlarla (devlet oluşturma, ulus oluşturma, kitlesel şiddet ve nüfus politikaları) ilgilidir ve tarihin coğrafi ve kronolojik olarak belli bir aralıkla sınırlı anlatımı döneme dair daha izlenebilir bir bakış sunmaktadır.

---

5 Norbert Elias, "Zur Grundlegung einer Theorie soziale Prozesse", *Zeitchrift für Soziologie*, 1977, sayı 6, s. 127-149.

6 Ton Zwaan, *Civilisering en Decivilisering: Studies over Staatsvorming en Geweld, Nationalisme en Vervolging*, Boom, Amsterdam, 2001, s. 19-36.

KAVRAMLAR

Bu kitapta yer alan "nüfus politikaları" ve "toplum mühendisliği" kavramları, ulus oluşturma yöntemleri anlayışımın temelini oluşturuyor. Bu nedenle bu kavramları analitik kategoriler olarak ele alıp kısaca tanımlamak önem taşıyor.

Karşılaştırmalı bir araştırmada Maria Quine, bir akademik disiplin olarak demografinin ortaya çıkışının, siyasi seçkinleri devlet politikası olarak nüfus yapısına odaklanmaya yönelttiğini ileri sürmektedir: "Toplum bir laboratuar oldu, beden de politikacıları evrimsel sürece doğrudan müdahale etmeye teşvik eden sözde planlamacıların savaş alanına dönüştü." Bu devlet adamları, "istenen biyolojik ve toplumsal değişimleri sağlamak için devletin özel alana müdahale etmesi gerektiği" inancını paylaştılar.[7] Milica Zarkovic Bookman bu politikaların kullanışlı bir sınıflandırmasını yapmıştır. Geçerliliğine ve yaygınlığına bağlı olarak altı adet toplum mühendisliği stratejisi belirler. Bunlar: (1) Nüfus sayımlarını tahrif etmek, (2) Doğum oranlarını yükseltme yoluyla toplumdaki rakip gruplara karşı nüfus artışı sağlayacak politikalar uygulamak, (3) Rakip toplumsal grupları kültürel kimliklerinden arındırarak zorla asimilasyona tabi tutmak, (4) Belirli bölgelerdeki istenmeyen nüfusu azaltmak için göçe zorlamak, (5) Milliyetçi etnik grupların nüfus içindeki oranını azaltmak ya da toprak taleplerini önlemek için sınır değişiklikleri yapmak ve (6) Bazı grup üyelerini ülkeyi terk etmeye zorlamak için ekonomik ve politik baskı kurmak ve teşvikler sağlamak.[8] Ulus-devletleri homojenleştirme çabaları böylece, daha az zorlayıcı olan aşamalı bütünleştirme politikalarından, soykırımı da içeren çok daha şiddetli stratejilere dönüştü-

---

7 Maria Sophia Quine, *Population Policies in Twentieth-Century Europe: Fascist Dictatorships and Liberal Democracies*, Routledge, Londra, 1996, s. 14-15, 132.

8 Milica Zarkovic Bookman, *The Demographic Struggle for Power: The Political Economy of Demographic Engineering in the Modern World*, Frank Cass, Londra, 1977; sürgüne göndermenin demografik mühendislik uygulamasında ana yöntem olarak kullanılması için bkz. John McGarry, "'Demographic Engineering': The State-Directed Movement of Ethnic Groups as a Technique of Conflict Regulation", *Ethnic and Racial Studies* 21, 1998, sayı 4, s. 613-638.

rülerek sürdürülmüştür. Heather Rae, kimliklere dayalı modern egemen devlet sistemlerindeki ulusal homojenleştirme çalışmalarının ayrıntılı bir analizini sunmaktadır: Batı Avrupa'da bu süreçler özerk bir biçimde gelişirken, dünya genelinde pek çok bölgede siyasi seçkinler tarafından fiilen yürütülen "patolojik homojenleştirme" süreçleri olarak ortaya çıkmaktadır.[9] Burada temel farklılık, istenmeden ortaya çıkan sonuçlar ile bilinçli olarak uygulanan politikalar arasındaki farktır.

Zygmunt Bauman gibi birkaç araştırmacı bu farklılığı çok iyi analiz eder. Tartışmamı Bauman'ın toplum mühendisliği konusunda yaptığı düşündürücü tanımlamaları kullanarak sürdüreceğim: "Politika mükemmel toplum tasarımına uygun bir toplumsal düzen sağlamak anlamına gelir." Bu mükemmel toplum, ortadan kaldırılması gerekli hedef grupların "yabani ot" olduğu bir bahçedir, "ortadan kaldırılmalarının gerekliliği onların ne olduğuyla ilgili değil, bahçenin güzel ve düzenli olması içindir." Bunlar, mükemmellik yaratmaya yönelik ideolojik ütopyaya (ütopik ideolojiye) dayalı ve dışlayıcı olduğu kadar kapsayıcı süreçlerdir.[10] Amir Weiner Sovyet çalışmalarından hareket eden başka bir toplum mühendisliği tanımı verir: "Kapsamlı bir planlamayla toplumu dönüştürmenin ve yönetmenin yolu, daha iyi, daha güzel ve daha saf toplum yaratmak için gereksiz otları ortadan kaldırmaktır."[11] Son olarak, Donald Bloxham'un, daha yeni, özlü ve amaca uygun tanımını vereceğim. Bloxham'a göre toplum mühendisliği ve nüfus politikaları birbirinin yerine geçebilen kavramlardır ve "devlet tarafından toplumun homojenleştirilmesi için zorlayıcı önlemler alınır" [12]

---

9 Heather Rae, *State Identities and the Homogenisation of People*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

10 Zygmunt Bauman, *Modernity and Holocaust*, Policy, Oxford, 1989, s. 91 [*Modernite ve Holocaust*, çev. Süha Sertabiboğlu, Versus Yayınları, İstanbul, 2007].

11 Amir Weiner, "Nature, Nurture, and Memory in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism", *The American Historical Review*, 1999, sayı 104, s. 1114-1155; (ed), *Landscaping the Human Garden: Twentieth-Century Population Management in a Comparative Framework*, Stanford University Press, Stanford, CA, 2003.

12 Donald Bloxham, *Genocide, the World Wars and Unweaving of Europe*, Vallentine Mitchell, Londra, 2008, s. 101.

Tüm tanımlamalardaki ortak nokta, hepsinde de yoğunlaşmış siyasi güç ve radikal ütopik ideolojinin ana faktör olmasıdır. Bizim bu kitapta ele alacağımız dönem bu iki faktörün bileşimi çerçevesinde değerlendirilecektir.

KAYNAKLAR

Bu tarihsel çalışmada, sosyoloji, antropoloji ve siyaset bilimi gibi disiplinlerin de alanlarına girilecek ve kullandıkları teori, sözlü tarih ve arşiv araştırması gibi yöntemlerden yararlanılacaktır.

Jön Türk dönemi nüfus politikalarının çeşitli özellikleri ve sonuçları resmî ve özel pek çok arşivde yer alır: Meclis tutanakları, anılar, parti protokolleri, misyoner koleksiyonları, konsolosluk yazışmaları, el yazmaları, günlükler, haritalar, fotoğraf koleksiyonları, sözlü anlatımlar ve dünya genelinde daha birçok kaynak. Büyük miktardaki bu birincil kaynaklar şu veya bu şekilde Türkiye'nin doğusundaki olaylarla ilgisi olan Osmanlı İmparatorluğu, Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, Rusya, İtalya, Büyük Britanya, Danimarka, İran ve Amerika Birleşik Devletleri gibi devletlerden çıkmaktadır. Bu, çok büyük sayıda kaynağın söz konusu ülkelerin İstanbul, Berlin, Viyana, Paris, Moskova, Roma, Londra, Kopenhag, Tahran ve Washington'daki devlet arşivlerinde yer alması anlamına gelmektedir. Ayrıca askerî arşivlerde de konuyla ilgili kaynaklar mevcuttur ve bunların büyük çoğunluğu Ankara'daki Osmanlı arşivleri, Freiburg'taki Alman arşivleri ve Moskova'daki Rus arşivleridir. Bu arşiv koleksiyonlarının önemli bir bölümü yayımlanmış ve arşivlerin büyük bir bölümü çeşitli şekillerde araştırmacıların kullanımına açılmıştır. Bu çalışma için önemli bazı özel koleksiyonlara da başvurulmuştur. Bunlar arasında, American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM),*Paris'teki Bibliothèque du Saulchoir'de bulunan Dominiken misyonerlik koleksiyonları ve Danimarka ulusal arşivlerindeki özel belgeler yer almaktadır.

Jön Türk dönemi nüfus politikalarının araştırılması sırasın-

da dağınık halde bulunan pek çok başka kaynaktan da yararlanılmıştır. Bunlar arasında, 1918-1923 mütareke döneminde yayımlanmış gazeteler özellikle önemlidir. Bu döneme hâkim olan özgürlük havası, nüfus politikalarının yol açtığı şiddet üzerine çok sayıda makale yayımlanmasını sağlamıştır. İttihatçıların müsamaha gösterdiği gazeteler, ideolojilerini kitlelere nasıl yaydıklarını göstermeleri bakımından faydalıdır. Çeşitli komisyon ve müfettişlerin resmî devlet raporları devlet tarafından ve araştırmalarında bunları kullanan akademisyenlerce yayımlanmıştır.[13] Fazla güvenilir olmasa da döneme ait anılar da, içinde yer alan isim ve hikâyeler yoluyla siyasi seçkinlerin kişisel dünya algılarının, yaklaşım ve politikaları nasıl etkilediğini göstermesi bakımından önemli birer kaynaktır. Bunlar kayıp ve resmî yazışmalarda sansürlenmiş bilgiler içermektedir. Türkiye ile ilgili görevlerde bulunmuş Avrupalı diplomatlar, soykırımdan kurtulmuş Ermeniler ve milliyetçi eylemciler tarafından İttihatçılar hakkında yazılmış çok sayıda anı kitabı vardır. Bunların çoğu kendini haklı çıkarmak üzere kaleme alınmış kitaplardır. Diğer taraftan, o dönemde Doğu Anadolu nüfusunun çoğunluğu okuma yazma bilmediğinden, buradaki insanların hayatlarını ayrıntılı biçimde ele alan anıların sayısı bir elin parmaklarını geçmez. Bu açıdan, bu çalışma için başvurduğum Diyarbekir'den Ermeni yazar Mıgırdiç Margosyan son derece önemli bir kaynaktır. Margosyan'ın canlı üslubu, gerçekçi yaklaşımı ve keskin hiciv yeteneğiyle yazdığı ve soykırımın etkilerini ve 1940'ların gelgitlerini anlatan dokuz kitabı bu araştırma için çok yararlı olmuştur.[14]

---

13 Örneğin bkz. Cemil Koçak, *Umumi Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 295-330; Mehmet Bayrak (ed.), *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri: Gizli Belgeler-Araştırmalar-Notlar*, Özge Yayınları, Ankara, 1993; *Açık-Gizli/Resmi-Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri*, Öz-Ge Yayınları, İstanbul, 1994.

14 Mıgırdiç Margosyan, *Li Ba Me Li Wan Deran*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1999; *Gâvur Mahallesi*, Aras Yayınları, İstanbul, 2002; *Çengelliğne*, Belge Yayınları, İstanbul, 1999; *Biletimiz İstanbul'a Kesildi*, Aras Yayınları, İstanbul, 2003; *Söyle Margos Nerelisen?*, Aras Yayınları, İstanbul, 1998; *Kirveme Mektuplar*, Lis Yayınları, Diyarbakır, 2006; *Tespih Taneleri*, Aras Yayınları, İstanbul,

Bu çalışmada sözlü tarihten de yararlanılmıştır. Son beş yıl boyunca sürekli araştırma yaparak aile hikâyelerini ya da kendi kişisel tecrübelerini anlatabilecek gönüllü tanıklarla bağlantı kurmayı başardım. Bu görüşmelerdeki konuşmalar kısmen kendiliğinden gelişti. Konuşmaların ses kaydını yaptım, kimi zaman da notlar aldım. Döneme tanıklık edenlerin bazıları konuşma yeteneklerini kaybetmiş olduğundan konuşamadı, bazıları konuşmaya yanaşmadı, konuşanlardan bazıları da kimliklerini açıklamak istemedi. Diğerleri ise kendi istekleriyle konuştular ve bazıları kişisel belgelerine bakmama izin verdiler. Bölgede doğmuş ve yurtdışında büyümüş "yerli yabancı" kimliğim onlarla derin ama zamanı geldiğinde geri çekildiğim bir iletişim kurmamı sağladı ve bu araştırmam için çok yararlı oldu. Ayrıca bu bana, araştırmanın içinde yer aldığı yoğun ahlâki ve politik alana karşı bir bağışıklık duygusu sağladı.[15] Jön Türk dönemi nüfus politikaları uygulamalarıyla dışlanmış kişileri arayışım sadece Doğu Anadolu'yla sınırlı kalmadı, Suriye ve Ermenistan gibi toplumlara kadar uzandı. Bu dışlanmışlığın izlerini takip ederek Avrupa'da, Amsterdam'daki Diyarbekirli Ermenilere, Stockholm'deki Diyarbekirli Kürtlere, Rotterdam'daki Diyarbekirli Bulgar Türklerine ulaştım.

Pek çok araştırmacının bu konuda sözlü tarih araştırması yapmış olmasının büyük yardımı oldu.[16] Diyarbekir yöresiyle ilgili olarak Şeyhmus Diken'in adını belirtmeden geçemeyece-

---

2007; *Kürdan*, Aras Yayınları, İstanbul, 2010; *Zurna*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009.

15 Jukka Törrönen, "The Concept of Subject Position in Empirical Social Research", *Journal for the Theory of Social Behaviour* 31, 2001, sayı 3, s. 313-330.

16 Bkz. Leyla Neyzi, *İstanbul'da Hatırlamak ve Unutmak: Birey, Bellek ve Aidiyet*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999; *"Ben Kimim": Türkiye'de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004. Donald E. Miller ve Lorne Touryan-Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, University of California Press, Berkeley, 1993 [*Tanıkların Dilinden Ermeni Soykırımı*, çev. Ajdar Pelda, Peri Yayınları, İstanbul, 2006]; Kemal Yalçın, *Seninle Güler Yüreğim*, CIP, Bochum, 2003; *Sarı Gelin: Sari Gyalin*, yayıncısı bilinmiyor, Köln, 2004; Otto Jastrow (ed.), *Die mesopotamisch-arabischen Qaltu-Dialekte*, Kommissionsverlag Franz Steiner GMBH, Wiesbaden, 1981, 2 cilt; Susan Meiselas, *Kurdistan in the Shadow of History*, University of Chicago Press, Chicago, 2008; Ahmet Kahraman, *Kürt İsyanları: Tedip ve Tenkil*, Evrensel Yayınları, İstanbul, 2003.

ğim. Bu Diyarbekirli araştırmacı, çoğu Jön Türk döneminde yaşamış yaşlılarla yaptığı görüşmeleri son yıllarda kitaplaştırarak yayımladı. Yayımlanan bu görüşmeler gerçek bir bilgi kaynağı oluşturmaktadır: Örneğin Diyarbekir Hıristiyanlarının yok edilişi, bölgedeki diktatörlük uygulamaları, yerel eşraf arasındaki şiddetli rekabet ve Diyarbekir Kürtlerinin sürgüne gönderilmesi bunlar arasındadır.[17] Geniş bir çeşitlilik arz eden bu kaynaklar 1913-1950 yılları arasında İttihatçıların ve Kemalistlerin Doğu Anadolu'da uyguladıkları nüfus politikalarının çok yönlü bir biçimde araştırılmasını olanaklı kılmıştır.

Son olarak, kaynaklara ilişkin temel bir soruna değinmek gerekiyor. Tarihçiler, diktatörlük dönemlerinde kayıtların önemli bir bölümünün ortadan kaldırıldığının, sansürlendiğinin, ayrıştırıldığının ve temizlendiğinin ya da mühürlenerek ayrı depolara kaldırıldığının farkına varmışlardır. Bu durum suç kanıtı olabilecek belgelerin fiilen ortadan kaldırılması anlamına geldiği gibi, arşiv oluşturulmasını ve hikâyelerin gelecek nesillere aktarılmasını engellemek anlamına da gelir.[18] Bazı devletlerin ve lobilerin kimlik politikaları nedeniyle özellikle "soykırım" ifadesini politikleştirmeleri, sorunun *ex post facto* olarak devam etmesine yol açmaktadır. Robert Hayden, "Soykırım, bugün günümüz dünyasının onurlu üyeleri olan ulus-devletlerin kurulmasında kullanılan bir araç olmuştur" der.[19] Bu devletlerin çoğu için, politik şiddet, politik olarak çok hassas bir konudur. Bu totoloji, "kirli çamaşırları" arayan araştırmacılardan rahatsızlık duyan hükümetlerin, bu araştırmacıların arşivlere girmelerine veya saha çalışması yapmalarına engel olması şeklinde kendini göstermektedir. Halbuki bunun tam tersi de

17 Şeyhmus Diken, *Diyarbekir Diyarım, Yitirmişem Yanarım*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003; *Sırrını Surlarına Fısıldayan Şehir, Diyarbakır*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004; *Bajarê Ku Razên Xwe Ji Bircên Xwe Re Dibilîne Diyarbekir*, Lis Yayınları, Diyarbakır, 2004; *İsyan Sürgünleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005; *Amidalılar: Sürgündeki Diyarbekirliler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

18 Bkz. Michel-Rolph Trouillot, *Silencing the Past: Power and Production of History*, Beacon Press, Boston, 2007 [*Geçmişi Susturmak*, çev. Ozan Zeybek, İthaki Yayınları, İstanbul, 2015].

19 Robert M. Hayden, "Schindler's Fate: Genocide, Ethnic Cleansing and Population Transfers", *Slavic Review* 55, 1996, sayı 4, s. 727-748, 732.

mümkün olabilir: Hükümetler, politik olarak yararlı olacağını düşündükleri araştırmalar için fon yaratarak, içeride ve dışarıda akademik kürsüler kurulmasını sağlayarak ya da burslar vererek bunları teşvik edebilir ve yönlendirebilirler. Entelektüel olarak bağımsız olmak ve araştırma ile tarafsızlık arasında sağduyulu bir denge kurmak tarihçinin işidir.

Yok edilen sadece Jön Türk dönemiyle ilgili belgeler değildir; olaylarla ilgili kaynak olabilecek ciddi miktarda malzemenin yok edildiğine dair kanıtlar da mevcuttur. Burada sorun sadece silme ve yok etme işlemlerinin çapı değil, yok edilen belgelerin aynı zamanda 1913-1950 arası bu çok önemli dönemde uygulanan nüfus politikalarındaki belirleyici aşamaları gösteren belgeler olmasıdır.[20] Yok edilen belgelerin yerleri, 1913'ten sonra milliyetçi tarihyazımı tarafından üretilenlerle doldurulmuştur (Beşinci Bölüm). Silme ve yok etme süreçleri, tarihî kanıtlar olarak belgelere başvurulması konusunda sıkıntı yaratmış, tarihçilerin geleneksel analiz yöntemlerine varsayım ve tahminlerin eklenmesini gerektirmiştir. Aynı dikkat, rejimin düşmanları olan kurbanlar ve muhalifler tarafından yazılmış belgelere karşı da gösterilmelidir. Bu kaynaklar da çoğunlukla çekilen acıları abartmak, kurbanların sayısını olduğundan fazla göstermek, failleri şeytanlaştırmak ve kurbanların işbirliği ve pasifliğini inkâr etmek gibi önyargılı ve gerçeği anlamaya engel olan bilgiler içerir. Bu türden kaynaklara ait yorumlar ilgili dipnotlarda verilecektir.

ÇALIŞMANIN YAPISI VE BİLEŞİMİ

Kitap beş bölümden oluşmaktadır. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Milliyetçilik ve Nüfus Politikaları" ad-

20 Bu tez Ermeni soykırımını ele alan şu çalışmalarda tartışılmaktadır: Ara Sarafian, "The Ottoman Archives Debate and the Armenian Genocide", *Armenian Forum* 2, 1999, sayı 1, s. 35-44; Vahakn N. Dadrian, "Ottoman Archives and Denial of Armenian Genocide", Richard G. Hovannisian (ed), *The Armenian Genocide History, Politics, Ethics* içinde, St. Martin's Press, New York, 1992, s. 280-310; Taner Akçam, *"Ermeni Meselesi Hallolunmuştur": Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 15-36.

lı Birinci Bölüm, özellikle Diyarbekir olmak üzere Türkiye'nin doğusundaki toplumsal ve politik yaşamın bir resmini çizecektir. Bu bölümde, bölgede milliyetçiliğin ortaya çıkışına hem Avrupa'da merkezden çevreye doğru yayılan milliyetçilik, hem de bunun Osmanlı'da yarattığı domino etkisi açısından bakılacaktır. Yerel halk hakkında bilgi vermek için bölgede antropolojik çalışmayla elde edilecek metodolojik milliyetçiliğe girilmeyecektir. Kardeşlik ve barışın hâkim olduğu milliyetçilik öncesi topluma dair pembe bir tablo çizilmeyecek, milliyetçi mücadelenin odağı olmaya mahkûm edilmiş ya da sömürgeci yasalara maruz bırakılmış karmaşık toplum resmedilecektir. Daha sonra, milliyetçilik ve nüfus politikası fikirlerinin Osmanlı toplumuna girişi ve bunun sonucu olarak İttihatçılar gibi küçük bir milliyetçi grubun doğu bölgesi de dahil olmak üzere Osmanlı toplumunu nasıl geniş çaplı milliyetçi politikaların hedefi haline getirdiği anlatılacaktır. Homojen çekirdek bir Türk devleti kurmak adına bölgedeki heterojen toplum yapısı üzerinde uygulanan politikaları kavramak ve yorumlamak için teorik ve kavramsal araçlar kullanılacaktır. Osmanlıların Balkanlar'da güç kaybetmesinin bir değerlendirmesi yapılacak ve bu bölüm bu güç kaybının, harekete geçme zamanı geldiği düşüncesini hızlandırdığı ve söz konusu politikaların devreye sokulmasına yol açtığı teziyle sona erecektir.

İkinci Bölüm'den Beşinci Bölüm'e kadar, İttihatçıların ve sonra Kemalistlerin Diyarbekir'de uyguladıkları nüfus politikalarının tarihi ele alınacaktır. İkinci Bölüm'de Birinci Dünya Savaşı sırasında Diyarbekir vilayetinde Osmanlı Hıristiyanlarına karşı uygulanan kitlesel şiddet tanımlanacaktır. Bölüm üç kısma ayrılmıştır: Birincisinde, İttihatçıların 1914-1915 krizi sırasındaki soykırım eğilimleri ve savaşa girilmesi anlatılacaktır. İkincisinde, Diyarbekir'e yoğunlaşılarak, Ermeni ve diğer Hıristiyan gruplara yapılan zulümler anlatılacaktır. Üçüncüsünde de, Diyarbekir'deki yerel seçkinlerin, Ermenilerin yok edilmesi için nasıl harekete geçtikleri, örgütlendikleri ve şiddeti artırdıklarına odaklanılarak zulmün nasıl soykırıma dönüştüğü incelenecektir. Bu bölümde zulüm ve suç işleme arasındaki kar-

şılıklı ilişki üzerine yoğunlaşılacak, yerel seçkinlerin soykırımdaki rolünün önemi ve İttihatçıların geniş kapsamlı nüfus politikalarında soykırımın yeri ele alınacaktır. Bu yaklaşımla, kitlesel şiddet süreçlerinin karmaşık yapısı çözümlenmeye çalışılacaktır.

Üçüncü Bölüm'de, sürgün ve nüfus transferi olarak da bilinen ve toplum mühendisliğinin pek çok tekniği arasında yer alan zorunlu göçler ele alınacaktır. Yaklaşık yirmi yıllık bir süreçte çok sayıda Kürt'ün Türkiye'nin doğusundan batısına sürgüne gönderilmesi incelenecektir. İttihatçı diktatörlük doğu illerinde "Türkleştirme" stratejisinin bir parçası olarak zorunlu göçe başvurmuştur. Bu bölümde, İttihatçıların ve sonra Kemalistlerin toplam üç aşamalı sürgün planına geçmeden evvel, 1913'te iktidara geldikten hemen sonra girişikleri bu politikaların nedenleri araştırılacaktır. Bu sürecin tam olarak anlaşılabilmesi için sürgün olayı iki yönlü olarak ele alınacaktır: Türk olmayanların bulundukları yerden uzaklaştırılması ve Türklerin buralara, yani doğu illerine ve özellikle de Diyarbekir vilayetine yerleştirilmesi. Birbiriyle iç içe geçmiş bu iki yönlü nüfus transferi, sürgünler yoluyla nüfusu Türkleştirmenin aracı olmuştur. 1916, 1925 ve 1934 yıllarında üç aşamada gerçekleşen ve Kürtlerin sürgün edilip yerlerine Türklerin yerleştirilmesi şeklinde gerçekleşen bu iki yönlü uygulama ayrıntılı biçimde ele alınacaktır. Bu üç aşama, ayrıntılardaki farklılıklar göz ardı edilmeden sistematik olarak karşılaştırılarak Jön Türk döneminde İttihatçılarla Kemalistler arasında nüfus politikalarının devamlılık özelliği gösterilecektir. Kanunları, gerekçeleri, akıl yürütmeleri ve bürokratik uygulamaları içeren pek çok resmî yazının yanı sıra, sürgün deneyimini gözler önüne serecek anılara ve kişisel hikâyelere başvurulacaktır.

Dördüncü Bölüm, ulus oluşturmada kullanılan iki modele yer vermektedir. İttihatçılar 1913'den başlayarak milliyetçilik mesajlarını "halka ulaştırma" düşüncesini harekete geçirmişlerdir. Savaş ve sonrası koşullar yüzünden güçlerini kaybettiklerinden, büyük kültür ve eğitim seferberliği projelerini hayata geçirememişlerdi. Rejim 1923'ten sonra, tek parti diktatörlü-

ğü altında kültür ve eğitim kurumları kurarak ulus oluşturma özlemlerini yerine getirmek için harekete geçmiştir. Bu bölümde, doğu bölgesinde Türk kültürünü yaygınlaştırmak için on binlerce okulun alt yapısı kullanılarak doğu illerine nasıl nüfuz edildiği araştırılacaktır. "Doğu'daki Türk kültürünün merkezi olmak" üzere seçilen Diyarbekir bölgesi, Türk kültürünün aşılanması anlamında özel bir öneme sahiptir. Bu bölümde ayrıca, süreç boyunca kullanılan büyük çaplı zorlayıcı uygulamaların halkta hükümet politikalarına karşı nasıl büyük çaplı bir direnişe yol açtığı ele alınacaktır.

Beşinci Bölüm'de, Kemalistlerin modern bir ulus yaratma projesinde uyguladıkları şiddet politikalarının binlerce insanı fiziksel olarak nasıl etkilediği incelenecektir. Genç devletin zihni henüz boştu ve milli bir hafızaya ihtiyacı vardı. Milli kimliği tanımlamak ve ayrıntılarla biçimlendirmek yönündeki bu kesintisiz süreç, aynı biçimde bir milli hafıza tanımlamak ve bunu ayrıntılarla süslemek yönünde paralel bir süreç gerektiriyordu. Bu bölüm Kemalistlerin hafıza politikalarının özellikleri üzerine yoğunlaşarak, özellikle Diyarbekir'deki mevcut hafıza örgüsüne nasıl müdahale edildiğini anlatmaya çalışacaktır. Aynı zamanda, Osmanlı'nın son dönemlerinde uygulanan kitlesel şiddet politikalarının halk ve hükümet açılarından hafızalarda nasıl yer ettiği konusu özel olarak ele alınacaktır.

Son olarak, çalışmanın ana bulguları ve sonuçları gözden geçirilecek, bu biçimdeki nüfus politikalarının ne derecede etkili olduğu sorusu tartışılacaktır.

Giriş

Yaşadığımız dünya ulus-devletlerden oluşuyor –küresel ulus-devlet sistemi– ve çağdaş ulus-devletler, karmaşık yapıdaki karşılıklı bağımlılık sistemlerini bir arada tutabilmek için güç kullanımı, karşılıklı değişim ve iletişim gerektiren çeşitli uygulamalara sahip. Birbirine bağlı bu süreçler, uluslararası etkileşimlerin temelini oluşturuyor ve günümüz dünyasının toplumsal ve politik anlamının ana damarı durumunda. Bugünkü ulus-devlet sistemi en az üç aşamada gerçekleşmiştir: Birinci aşamada Avrupa'da çekirdek ulus-devlet ortaya çıkmıştır, ikinci aşamada bu sistem kendi içinde sağlamlaşırken Avrupa'nın diğer bölgelerine yayılmıştır, üçüncü aşamada da tüm dünyaya yayılarak olgunlaşmıştır.[1] İlk aşamada mekânın milliyetçilik anlayışıyla homojenleştirilmesi doğrudan amaçlanmamıştır (ama bu yönde ilerlemiştir), sonraki iki aşamada ise bu homojenleştirme zorlayıcı tedbirlerle uygulanan bir politika olmuştur. Bu modele göre, dinamikleri, mekanizmaları ve kuruluş mantığının ulusal homojenleştirme süreçleri ürettiği ulus-devlet, oldukça bağım-

1 Bu yorum büyük ölçüde James Mayall'a aittir. *Nationalism and International Society*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990; John W. Meyer ve diğerleri "World Society and the Nation State", *American Journal of Sociology* 103, 1997, sayı 1, s. 144-181; Dankwart A. Rustow, *A World of Nations: Problems of Political Modernization*, The Brookings Institution, Washington DC, 1967.

sız, kendi kendini yenileyen ve sonunda ulus oluşturmanın işlevi olarak çeşitli nüfus politikaları üreten bir devlettir.

Ulus-devlet sisteminin ortaya çıkmasının ilk aşamasını inceleyen teoriler diğer faktörlerin yanı sıra askerî güç,[2] iç barış,[3] savaşların rolü[4] ve kapitalizm[5] üzerinde yoğunlaştılar. Çalışmalar, farklı anlatımlar ve açıklamalar sunsa da, bu tarihî süreçte yeni bir ulus-devlet modelinin ortaya çıktığı konusunda birleşirler. Avrupa'daki ulus-devlet sisteminin doğuşunu 1648'deki Westphalia Antlaşması'ndan başlatarak Birinci Dünya Savaşı'na kadar götürebiliriz. Westphalia Antlaşması yeni uluslararası düzenin doğmasına yol açan tarihî kırılma noktası olarak görülebilir. Bu antlaşmayla devlet oluşumunda hâkim ilkenin ulus-devlet olduğu kabul edilmişti. Avrupa'da gelişen bu yapı, özellikle bölgesel denetimin sağlamlaştırılması, merkezileşme, hükümet faaliyetlerinin işlevlerine göre ayrılması ve düzenlenmesi, idari organlarla toplum içine nüfuz edilmesi ve devlet otonomisinin karşılıklı olarak kabul edilmesi özellikleriyle nitelendirilmekteydi.[6] Bu dönemde, Amerikan

---

2 Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence: A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Polity Press, Cambridge, 1985, 2 cilt [*Ulus Devlet ve Şiddet*, çev. Cumhur Atay, Devin Kitap, İstanbul, 2005]; Michael Mann, *The Sources of Social Power* 2. cilt: *The Rise of Social Classes and Nation States 1760-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993 [*İktidarın Tarihi 2 (Sınıfların ve Ulus-Devletlerin Yükselişi 1760-1914)*, çev. Ali Rıza Güngen, Elçin Deniz Ela, Gülben Şaş, Phoenix Yayınları, Ankara, 2013].

3 Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation: soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*, Haus Zum Falken, Basel, 1939 [*Uygarlık Süreci Cilt 2 (Sosyo-Oluşumsal ve Psiko-Oluşumsal İncelemeler)*,çev. Erol Özbek, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002]; "Processes of State Formation and Nation Building", *Transactions of the Seventh World Congress of Sociology, Varna, September, 14-19, 1970* içinde, International Sociological Association, Louvain, 1972, cilt 3, s. 274-284.

4 Charles Tilly, "Reflections on the History of European State-Making", Charles Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe* içinde, Princeton University Press, Princeton, 1975, s. 3-83; "States and Nationalism in Europe, 1492-1992", *Theory and Society* 23, 1994, sayı 1, s. 131-146.

5 Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, Academic Press, New York, 1974-1981 [*Modern Dünya Sistemi*, çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, İstanbul, 2011, 2012, 2015, 4 cilt].

6 Jason Farr, "Point: Westphalia Legacy and the Modern Nation State", *International Social Science Review* 80, 2005, sayı 3/4, s. 156-159; Janice Thompson,

Bağımsızlık Bildirgesi (1776) ve Fransız Devrimi (1789), ileride ortaya çıkacak küresel boyuttaki devlet oluşum süreçlerine standart getiren iki önemli olay olarak ortaya çıkmıştı. Kendi kaderini tayin ve ulusal egemenlik kavramları öne çıktıktan sonra, İtalya'dan başlayarak doğuya doğru Habsburg, Osmanlı ve Rus İmparatorluklarına kadar uzanan bölgede bu kavramlar, başlangıç aşamasındaki ulus-devletlerin gelişiminde önemli rol oynadılar.

Ulus-devlet, milliyetçilik ideolojisinin en mükemmel siyasi ürünü oldu. Kısacası, "ulus-devlet" terimi devlet ve ulusun paralel ve eş zamanlı oluşumunu ifade etmektedir. Diğer bir deyişle, "bu öğreti insanlığın doğal biçimde, belli niteliklerdeki uluslara bölündüğünü ve bu nedenle de meşru hükümetlerin kendini yöneten ulusal hükümetler olduğunu ileri sürmektedir".[7] İdeal ulus-devlette nüfus yalnızca o ulusa ait nüfustur, yani bu nüfusun tüm üyeleri ulus içinde yerleşiktir, ulus ve ulus-devlet tam olarak örtüşmektedir ve bu ulusun üyesi olmayan hiç kimse o ulus içinde yer almamalıdır. Pratikte böyle bir ideal ulus olmamasına rağmen, homojenliğin mümkün olduğunca fazla ya da yeterince sağlanması ulus-devletin birincil amacı olmuştur. Milliyetçilerin bir etnik grubun tüm üyelerini içerdiği durumda bile, içerilmemek gerçekte dışlanmakla eş anlamlıdır. Grup oluşturmanın dışlamayı içerdiğini ileri süren bu olguyla ilgili sosyolojik sonuçların varlığına rağmen, milliyetçiliğin yapısal nitelikli dışlayıcı özelliği tam da burada yatar.[8] Ulus-devlet egemenliği kavramı iki ilke üzerine kuruludur: Bunlar bölgesellik ve yabancı unsurların içteki otorite yapılarından dışarı atılmasıdır. Devletler bulundukları bölgelerdeki faaliyetleri ve normları sistemleştirmeye başlar: Ka-

---

"State Sovereignity in International Relations: Bridging the Gap Between Theory and Empirical Research", *International Studies Quarterly* 39, 1995, sayı 2, s. 231-234.

7 Elie Kedourie, *Nationalism*, Blackwell, Londra, 1994, s. 1.

8 Andreas Wimmer, *Nationalist Exclusion and Ethnic Conflict: Shadows of Modernity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002; Daniel Chernilo, *A Social Theory of the Nation State: The Political Forms of Modernity beyond Methodological Nationalism*, Routledge, Londra, 2007.

nunlar, ulusal standartlar, kültür politikaları ve mekânsal planlama bunlar arasındadır.[9] Westphalia Antlaşması, bir bölge etrafına çizilecek sınırların, tek politik ve meşru birim olan devletin egemenlik alanı olarak belirlenmesini kabul etmişti. Temel kontrol alanları arasında bölgesel sınırlar çizilmesi fikri reddedildikten sonra, bireyler, kendilerini egemen devlete bağlayan bölgelere sadakatle bağlanmakla yükümlüydüler.[10] Kesin sınırlar çizmek çok büyük önem kazanmıştı, çünkü birçok şey bu sınırlar dahilinde belirlenecekti:

> Milyonlarca insan için, çocuklarının okullarda eğitimini alacağı dil ve fikirler... kullanacakları para birimi, alışveriş yapacakları pazar; özdeşleşecekleri ulusal kültür, hizmet etmek zorunda kalacakları ordu, canları pahasına savunmak zorunda kalacakları topraklar.[11]

Yeni-ulus devletin temel özellikleri mekânda (bütünlük) ve nüfus yapısında (homojenlik) sınırlı, zamanda ise sınırsız olmasıydı (nesiller boyu devam etmesi ve sembolik ulusal kültür ve ulusal eğitim sisteminin devamını sağlamayı güvence altına alması).[12]

Ulus öncesi devletlerde nüfus bileşenleri çok önemli değildi. Ulus-devletin doğmasından önce, "hükümetler farklı etnik grupları denetim altında tutuyordu, tek tip nüfus yapısının makbul olması gibi bir durum yoktu, kitleleri ortak bir yaşam biçimi ya da kültür altında toplamak da normal ya da mümkün

---

9 Connie L. McNeely, *Constructing the Nation State: International Organization and Prescriptive Action*, Greenwood Press, Westport, CT, 1995, s. 1-13.

10 Ewan W. Anderson, "Geopolitics: International Boundaries as Fighting Places", *Journal of Strategic Studies* 22, 1999, sayı 2-3, s. 125-136, 127.

11 S. Whittemore Boggs, *International Boundaries*, Columbia University Press, New York, 1940, s. 5.

12 Joep Leersen, *National Thought in Europe: A Cultural History*, University Press, Amsterdam, 2007, s. 145-158; ulus-devletin birliği ve bölünmezliği kavramı çeşitli şekillerde yorumlanabilir, bu yorumlar, egemenliğin güce dayanması açıklamalarından, tekçi öğretilerde yer alan Tanrı'nın bölünmezliği kavramının yer aldığı dinî değerlerin yerleştirilmesine kadar değişen yelpazede yer alabilir, ulus artık "tek ve bölünmezdir" (*une et indivisible*). Monica Duffy Toft, *The Geography of Ethnic Violence: Identity, Interests, and the Indivisibility of Territory*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2003, s. 17-33.

görülmüyordu" [13] Ulus-devlet sisteminin ilk aşamasında nüfusu homojenleştirme süreçlerinin ortaya çıkışı, siyasi seçkinler tarafından tepeden uygulamaya konan bir toplum mühendisliği olmaktan çok, işlevsel bir gereksinimden kaynaklanır.[14] Bu yoruma göre sanayi toplumlarının ekonomik varlığı tek bir ulusal kültüre ihtiyaç duymaktadır: Homojenlik, ekonomik yaşamın işlevsel bir gerekliliğidir.[15] Başka bir açıdan bu durum şöyle açıklanabilir:

> Avrupa'nın devlet oluşturma süreci devlet içindeki kültürel farklılıkları en aza indirmiş, homojen nüfus yapısına sahip devletler arasındaki değişkenlikleri de en üst düzeye çıkarmıştır; sıradan vatandaş, kimliğini büyük oranda iktidar sahiplerinde bulmakta, iletişim çok etkin biçimde gerçekleştirilebilmekte, toplumun bir bölümünde başarılı biçimde uygulanan yenilikler, başka yerlerde de aynı başarıya ulaşmaktadır. Ortak köklerden geldiklerine inanan halk kesimleri büyük ölçüde dışarıdan gelen tehlikelere karşı birleşeceklerdir. Fransa, İspanya ve diğer büyük devletler ülkelerindeki azınlıkları, özellikle Müslüman veYahudileri, din değiştirmekle göç etmek arasında bir tercih yapmaya yönlendirerek, toplumlarını sürekli homojenleştirmişlerdir.[16]

Daha sonra, modern milliyetçi homojenleştirmenin hatları yavaş yavaş belirmeye başlamıştır. Egemenliğin hanedanlıklardan ulus-devletlere geçmesiyle, nüfusların yapısı, biçimi ve niteliği, ulus-devletin işleyişi için önemli meseleler haline gelmişti. Homojenleştirme, bir ideal, bir model ve bir politika olmuştur.

---

13 William H. McNeill, *Polyethnicity and National Unity in the World History*, Toronto University Press, Toronto, 1986, s. 16.

14 Karşıt görüş için bkz. Anthony W. Marx, *Faith in Nation: Exclusionary Origins of Nationalism*, Oxford University Press, New York, 2003, s. 143-164.

15 Ernest Gellner, *Nation and Nationalism*, Blackwell, Oxford, 1983, s. 39, 52 [*Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. Günay Göksu Özdoğan, Büşra Ersanlı Behar, Hil Yayınları, Adıyaman, 2008].

16 Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990*, Blackwell, Cambridge, MA, 1990, s. 79, 106-107 [*Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi, Ankara, 2000].

Westphalia sonrasında milliyetçilik belli devletlere özel bir olgu olmaya devam etti ancak 19. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da hızla yayıldı ve farklı sınıflar ve halklar arasında yaygınlaştı. Sömürgeleştirme, zorla kabul ettirme ve taklit yoluyla bütün dünyaya hızla yayıldı, Avrupa örnek alınarak, çok etnili imparatorluklarda ve sömürgelerde milliyetçi seçkinler aracılığıyla kendini gösterdi.[17] Çok etnili imparatorluklarda, toplumlar ulus olarak işlev görebileceğinden, etnik gruplar rekabet eden milliyetçilikler tarafından keşfediliyorlardı. Yeni ulus-devletler kuruldu ve devletin oluşumu nihai olarak tek bir grup biçimiyle sınırlandı: Uluslar. Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan başlayarak İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam eden sürede Avrupa'nın tümüne ve Asya'ya yayılan bu süreç ulus-devlet sisteminin ikinci aşamasına geçilmesine yol açtı.[18] 1918 ve 1945 yılları arasında, Habsburg, Osmanlı ve Rus İmparatorlukları gibi çok etnili hanedanlık imparatorlukları çökmüş, topraklarında yeni milliyetçi düzenler kurulmuştu; bu arada denizlere hâkim sömürgeci imparatorluklar güç kazandı. Bu dönemde milliyetçilik seçkinler tarafından üretiliyor, halk tarafından kabul ediliyordu. Çeşitli gruplar arasındaki mevcut düşünce ve duygular, onları reddeden, eski düşünceleri geride bırakan, milliyetçi bakış açısıyla onları yeniden yorumlayan milliyetçilik akımlarıyla iç içe girdi ve geleneksel bakış açılarıyla yeniden yorumlandı. Ulus-devlet sistemi içinde farklılıklar olmasına rağmen, milliyetçilik düşüncesi ideolojilerden bağımsız olarak gelişiyordu. Lenin'den Woodrow Wilson'a kadar değişen siyasi yelpazedeki liderler, siyasi meşruiyetin temel ilkesi olarak halkların kendi kaderlerini tayin etmesi gerektiğine inanıyorlardı.[19] Bu kritik aşamada ulus-devletlerin hem sayılarının çoğalması hem de aralarındaki karşılıklı bağımlılıkların niteliğinin artmasıyla beraber, sistem büyük ölçüde yaygınlaştı ve derinleşti. Parlamentolar Arası Birlik ve Milletler Ce-

17 Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1992.

18 Aviel Roshwald, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914-1923*, Routledge, Londra, 2001.

19 Antonio Cassese, *Self-Determination of People: A Legal Reappraisal*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, s. 11-36.

miyeti gibi uluslararası kurumların kurulmasıyla ulus-devletlerin entegrasyon süreci daha da ileri gitti ve iç içe geçti.[20] Devletlerin işleyişi için gerekli yasal düzenlemeler ve kurallar bu kurumlarda ele alındı.[21] Bu süreç, eğitim, ekonomi ve teknoloji gibi alanlarda, ulus-devletler arasında karşılıklı bağımlılıklar, benzerlikler ve birleşmelerin artmasına yol açtı. Bu dönemde, soyut düzeydeki devletler arası ilişkilerden çok ulusların kendi aralarındaki ilişkilerinin gelişmesi olarak algılanan uluslararası ilişkiler, ulus-devletlerin başvurduğu önemli bir uygulama oldu.[22]

Bölgeselleşme süreci bu sistem içinde önemli rol oynadı. Milliyetçilik, ideolojik seferberliği ve toprak ilhakını ve bu toprak için savaşmayı öngeren en arı inançlar bütünüdür.[23] Etnik grupların geçmişten gelen bölge algılamalarının ötesine geçen milliyetçilik dinamikleri, ulusun doğal malı olarak kabul ettiği daha büyük bir mekân ve coğrafya üretmeye ve oluşturmaya çalışır.[24] Ulus-devlet oluşumunun bu ikinci aşamasında dünyanın birçok bölgesi ulus-devletlerin alanına dahil edildi, devlet olmayan oluşumlara çok az yer kaldı. Bu süreçte, ırkların bölgeselleştirilmesi yoluyla haritacılık bilgisi milliyetçi dünya görüşünün kullandığı bir teknoloji oldu.[25] Avrupa milliyetçiliği-

---

20 Frederick S. Northedge, *The League of Nations: In Life and Times, 1920-1946*, Leicester University Press, Leicester, 1986; Michel Marbeau, *La Société des Nations*, Presses Universitaires de France, Paris, 2001.

21 Cassese, *Self-Determination of People*, s. 37-162.

22 Giddens, *The Nation State and Violence*, s. 255-293.

23 Robert J. Kaiser, "Homeland Making and the Territorialization of National Identity", Daniele Conversi (ed.), *Ethnonationalism in the Contemporary World: Walker Connor and the Study of Nationalism* içinde, Routledge, Londra, 2002, s. 229-247.

24 Anthony D. Smith ve Collin Williams, "The National Construction of Social Space", *Progress in Human Geography* 7, 1983, sayı 4, s. 502-518; Guntram H. Herb, "National Identity and Territory", Guntram H. Herb ve David H. Kaplan (ed.), *Nested Identities: Nationalism, Territory, and Scale* içinde, Rowman&Littlefield, Lanham, MD, 1999, s. 9-30.

25 Henri Lefebvre, *Production of Space*, çev. Nicholson-Smith, Blackwell, Oxford, 1991, s. 111 [*Mekânın Üretimi*, çev. Işık Ergüden, Sel Yayınları, İstanbul, 2014]; Peter J. Taylor ve Colin Flint, *Political Geography: World-Economy, Nation State and Locality*, Prentice Hall, Harlow, 2000; Jeremy W. Crampton "Maps, Race and Foucault: Eugenics and Territorilization Following World War I", Jeremy W. Crampton and Stuart Elden (ed.), *Space, Knowledge and*

nin ürünü olan ulus-devlet, ırkı mekâna yerleştiren normlara dayanan şekilci bir düşünceydi ya da George Mosse'un deyimiyle, "insan ruhunu doğal çevresine bağlayan" bir gelişmeydi.[26] Başka bir ifadeyle, bazı insanların bazı bölgelere ait olduğuna inanılıyordu. Bu açıkça dile getirilen küresel bir süreçti ve "ulusçuluğu doğallaştırma yollarından biri uluslararası arenada yer almaktı, çünkü modern çağda tüm rakip milliyetçiliklerin küresel düzenin, yani uluslararası düzenin içinde yer aldığı temel görüşü" bu süreci destekliyordu. Ulus-devletlerin oluşturduğu küresel düzen, "ulus-devletlerden meydana gelmiş uluslararası bir dünya toplumu ya da ailesi algısı yarattı". Örneğin, Olimpiyat Oyunları, Eurovision Şarkı Yarışması ve Dünya Futbol Şampiyonası gibi gösteriler bu anlayışın tören arenaları olarak görülebilir, çünkü uluslar, uluslararası ailenin masasındaki (ya da oyun alanlarındaki) yerlerini almaktadır.[27]

İkinci aşamada, ulus-devletlerin gelişimi Batı Avrupa devletlerinin kademeli olarak ilerleyen gelişiminden farklılık göstermektedir. Bu aşamada meydana gelen ulus-devletler, "hesaplanarak kurulmuş yapılardı" ve "kendiliğinden doğal yollardan büyümemiş, yapay ve tasarlanmış kurumlar bütünüydü".[28] Sonuç olarak, bu aşamadaki homojenleştirme basitçe yalnızca denetim altına alınamayan koşulların ve belirsizliklerin yol açtığı bir olgu değildi, ya da daha açık bir ifadeyle, uzun dönemli, planlanmamış, ama doğrudan uygulanan bir süreçti. Devlet-

Power: Foucault and Geography içinde, Ashgate Publishing, Aldershot, 2007, s. 223-244; Liisa Malkki, "The Rooting of Peoples and Territorilization of National Identity Among Scholars and Refugees", Akhil Gupta ve James Ferguson (ed.), *Culture, Power, Place Explorations in Critical Anthropology* içinde, Duke University Press, Durham, 1997, s. 52-74.

26 George Mosse, *Toward the Final Solution: A History of European Racism*, University of Wisconsin Press, Madison, WI, 1985, s. 202.

27 Liisa Malkki, "Citizens of Humanity: Internationalism and the Imagined Community of Nations", *Diaspora* 3, 1994, sayı 1, s. 41-68, 42.

28 Gianfranco Poggi, *The Development of the Modern State: A Sociological Introduction*, Stanford University Press, Stanford, CA, 1978, s. 95 [*Modern Devletin Gelişimi (Sosyolojik Bir Yaklaşım)*, çev. Şule Kut, Binnaz Toprak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014]; Jon G. Wagner, "The Rise of the State System: 1914-1950", Roy R. Andersen, Robert F. Seibert ve Jon G. Wagner (ed.), *Politics and Change in the Middle East: Source of Conflict and Accommodation* içinde, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1982, s. 74-93.

ler artık, "toplumu homojenleştirmek için doğrudan müdahalede bulunarak, ortak dil, din, para ve yasa sistemlerini topluma kabul ettirmenin yanı sıra bütünleşik ticaret, ulaşım ve iletişim sistemlerini kurmuşlar ve böylece bölünmelere engel olmaya çalışmışlardır".[29] Homojenleştirme süreçleri, etnik grupların aşamalı olarak ve toplu halde, gönüllü olarak ya da zorla dağıtılması ve örneğin azınlıkların kendi akraba devletlerine gönderilmesi gibi uygulamalar şeklinde ortaya çıkmıştır.[30] Geride kalan ve kendilerini, ait oldukları köyler, bölgeler, sınıflar ve gruplarla tanımlayan topluluklar için homojen bir ulusal kimlik oluşturulması, "akrabalık ve yakınlık yoluyla yaratılmış kimlikleri bastırmaya yönelik semboller yaratmayı ve eğitim ve iletişim çalışmalarını içeren müthiş bir çaba gerektiriyordu".[31] Bu aşamada ulus-devlet sistemine uyumlulaştırmaya ve ulus-devlet içinde homojenleştirmeye yönelik nüfus politika süreçlerinin büyük ölçüde artmasıyla, zorla asimile etme, sürgüne gönderme ve soykırıma uğratma şeklinde nüfusun yeniden düzenlenmesine tanıklık edilmiştir. Bu süreçler, her bir ulus-devletin kendine özgü özlemlerinin örnekleri olarak ele alınmış olsa da, bunların uluslararası boyutlarını dikkate almak yanlış olmayacaktır.[32]

---

29 Tilly, *Coercion, Capital and European State*, s. 100.

30 Rogers Brubaker, "Aftermaths of Empire and the Unmixing of Peoples", Karen Barkey ve Mark von Hagen (ed.), *After Empire Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires* içinde, Westview Press, Boulders, 1997, s. 155-180 [*İmparatorluklar Sonrası (Sovyetler Birliği ve Rus, Osmanlı, Habsburg İmparatorlukları)*, çev. Ebru Kılıç, Versus Yayınları, İstanbul, 2012].

31 Abram de Swaan, "Widening Circles of Identification: Emotional Concerns in Sociogenetic Perspective", *Theory, Culture and Society* 12, 1995, s. 25-39, 35; Clifford Geertz, "The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States", aynı yazar, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays* içinde, Basic Books, New York, 1973, s. 255-310 [*Kültürlerin Yorumlanması*, çev. Hakan Gür, Dost Kitabevi, Ankara, 2010].

32 Bu süreçleri ele alan ilk çalışmalar için bkz. Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, Macmillan, New York, 1932. Daha sonraki dönemde bu konuda yapılan nitelikli üç araştırma için bkz. Joseph B. Schechtman, *European Population Transfers, 1939-45*, Oxford University Press, New York, 1946; *Postwar Population Transfers in Europe, 1945-55*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1962; *Population Transfers in Asia*, Hallsby Press, New York, 1949.

Ulus-devlet sisteminin üçüncü aşaması, sömürgecilik ve komünizm gibi alternatif sistemlerin çöküşüyle, İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan günümüze kadar geçen süre içinde, sömürgecilik ve komünizm sonrası ulus-devletlerin habercisi olan dönemde olgunlaşma aşamasına geçmiştir. Bu dönemde, çok taraflı diplomasinin sürdürülmesine hizmet eden en önemli örgüt olan ve küresel boyutta hükümetler arası ve uluslararası ilişkileri düzenleyen Birleşmiş Milletler ortaya çıkmıştır. Ulus-devletler artık tek bir merkezî çatı altında toplanmışlardı ve birbirlerine sıkı sıkıya bağlıydılar.[33] Ulus-devlet sistemi, parçalarının toplamından daha büyüktü. Hindistan ve Pakistan örneğinde olduğu gibi, ulus-devlet oluşumunu yapısal olarak zorlayan ve güçlendiren süreçleri harekete geçiren BM, hem sembolik olarak hem de fiilen, ulus-devletlerin kurulmasının motoru olmuştur. Bu aşamada homojenleştirme, sistemin tanımlayıcı niteliği haline gelmiştir.[34] Örneğin kültürel milliyetçilik, devletlerin toplumlarını tek bir kültüre zorlamasıyla bölgeselleşti; başlangıçta kurtarıcı olarak görülen milliyetçilik, ırkçılık biçimleri benimsedi.[35] Milliyetçiliğin karanlık yüzü de sistematik olarak bu aşamada sorgulanmaya başlamıştır.[36]

Ulus-devlet sisteminin birinci aşamadan ikinci aşamaya geçişi, üçüncü aşamaya geçişi gerektirecek teleolojik bir süreç değildi. Belirli bir yöne sürükleniyor olsa da (homojenleştirmenin ve buna bağlı olarak da bütünleşmenin artması) bu "devlet sistemi dinamiği", önceden planlanmamış, kendiliğinden gelişmiş ve tamamlanması için üzerinde çalışılmamış bir süreçti. Bu, tam olarak izlenebilir bir süreç değildir ve dünya üzerindeki ulus-devletler, siyasi seçkinler ve halkların işbirliğiyle kurulmuştur. Etnik federalizm, mübadele, çoklu vatandaşlık gibi ak-

33 Karen A. Mingst ve Margaret P. Karns, *The United Nations in the Twenty-First Century*, Westview Press, Boulder, CO, 2006, s. 17-52.

34 Mark Levene, "The Limits of Tolerance: Nation State Building and What it Means for Minority Groups", *Patterns of Prejudice* 34, 2000, sayı 2, s. 19-40; aynı yazar, *Genocide in the Age of the Nation State*, Tauris, Londra, 2005, 2 cilt.

35 Leerssen, *National Thought in Europe*, s. 151.

36 Walker Connor, "Nation-Building or Nation-Destroying", *World Politics* 24, 1972, sayı 3, s. 319-355.

si yönde örnekler içerse de, ulus-devletleşme süreci daha çok homojenleştirmeye yönelik bir süreçtir.

Teoriyi kısaca özetleyecek olursak, uluslararası nitelikteki ulus-devlet sistemi, bu sistem öncesi uluslararası sistemi oluşturan kültürel bakımdan heterojen yapıdaki devletlerden doğmuştur ve kendi kendini devam ettiren ulus-devletlere dönüşmüştür; bunlar aralarındaki karşılıklı bağımlılık, değişik nüfus politikalarıyla ulusu homojenleştirme çabaları üretmiştir. Bu kitapta kullanılan kavramsal model temel alınarak, Doğu Anadolu'da uygulanan milliyetçi homojenleştirme olgusu analiz edilecektir. Bu kitap homojenleştirme süreçlerinin anlaşılmasına hizmet eden bir saha çalışmasına dayanmaktadır. Bir şehrin ve bölgenin, Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Diyarbekir'in hikâyesi anlatılacaktır. Bu, yerelden yola çıkarak evrenseli anlamaya çalışan oldukça odaklanmış bir saha çalışmasıdır, çünkü makro sosyolojik süreçlerin sonuçları ve bunların etkileri en iyi bölge, şehir ya da köy gibi yerel alanlarda yapılacak çalışmalarla ölçülebilir.[37] Belli bir etnik grup yerine bölgeye yoğunlaşmak, alan çalışmalarına egemen olan metodolojik miliyetçiliğin taraflı niteliğini dışarıda bırakacaktır.[38] Kitap, bu bölünmeleri dikkate almadan, bölgeyi ve burada yaşayanları ve bunların birbirine bağımlılıklarını incelemektedir.

---

37 Ulusalcılığın anlaşılmasında, bölgesel yöntem uygulamasının başarılı bir örneği için bkz. Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, HarperCollins Publishers, Londra, 2004 [*Selanik (Hayaletler Şehri, Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler 1430-1950)*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013]; Rogers Brubaker ve diğerleri, *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*, Princeton University Press, Princeton, 2006; Anastasia Karakasidou, *Fields of Wheat, Hills of Blood: Passage to Nationhood in Greek Macedonia 1870-1990*, University of Chicago Press, Chicago, 1997; Herve Georgelin, *La fin de Symrne du cosmopolitisme aux nationalismes*, CNRS, Paris, 2005 [*Buğday Tarlaları Kan Tepeleri (Yunan Makedonyasında Millet Olma Aşamasına Geçiş Süreçleri 1870-1990)*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010].

38 Eleştiri için bkz. Biray Kolluoğlu-Kırlı, "From Orientalism to Area Studies", *Centennial Review* 3, 2003, sayı 3, s. 93-112; Richard Handler "On Dialogue and Destructive Analysis: Problems in Narrating Nationalism and Ethnicity", *Journal of Anthropological Research* 41, 1985, sayı 2, s. 171-182.

1

Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Milliyetçilik ve Nüfus Politikaları

19. yüzyıldan 20. yüzyıla Türkiye'de ulus oluşturma politikaları nasıl gelişti? Bu bölüm Doğu illeri, özellikle de Diyarbekir hakkında antropolojik ve sosyolojik açıdan bir değerlendirme sunacaktır. Daha sonra, Osmanlı İmparatorluğu döneminde başlayan ulus oluşumu sürecinin kapsayıcı Osmanlı yurtseverliğinden, dışlayıcı etnik Türk milliyetçiliğine nasıl kaydığı gösterilmeye çalışılacaktır. Bu kayma, kimlikleri tanıma ve tanımama süreçleri çerçevesinde incelenecektir. Bölüm daha sonra nüfus politikaları kavramının ortaya çıkışını ele alacaktır. Diğer bir odak noktası da, İttihatçı hareketin "toplumu keşfetme" girişimi ve çok etnili Osmanlı İmparatorluğu'ndan bir ulus-devlet çıkarma planlarıdır. Son olarak, üst düzey politik çevrelerde tartışılıp somutlaştırılan milliyetçilik düşünceleri ve nüfus politikalarının yerel düzeye nasıl nüfuz ettiği ve bunların daha sonra nasıl sert çatışmalara dönüştüğü gösterilmeye çalışılacaktır.

DİYARBEKİR'E GİRİŞ

20. yüzyılın başlarında, sınırları üç kıtaya yayılmış olan Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan 30 milyonu aşkın nüfus için-

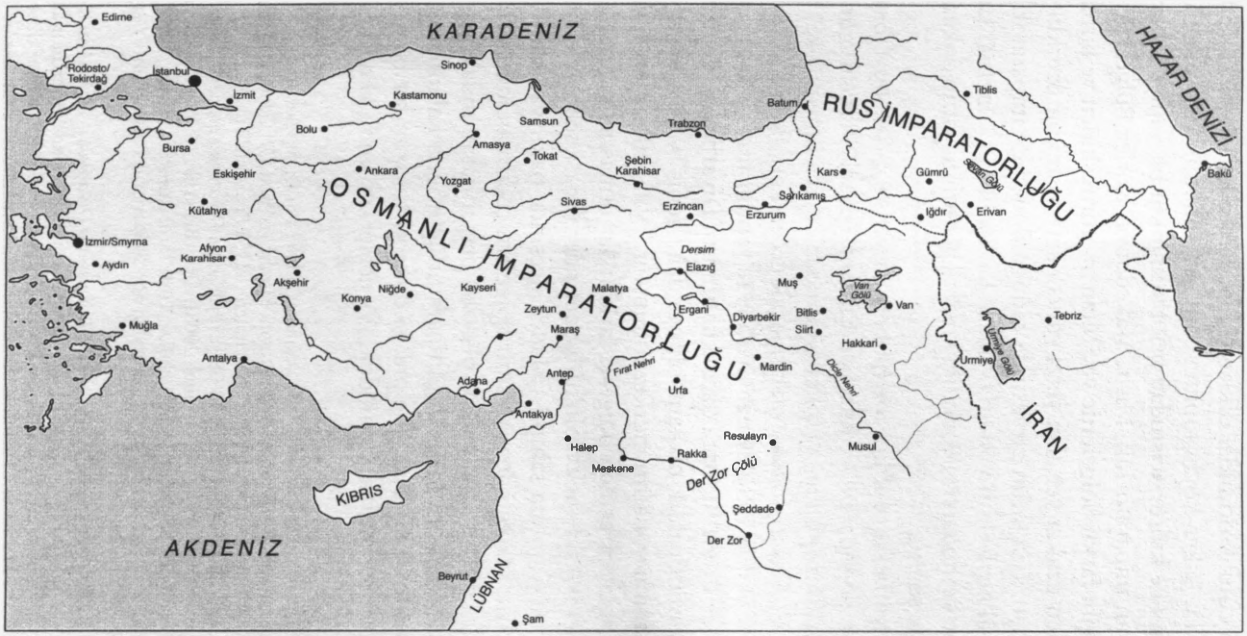
deki etnik farklılıklar dikkat çekici derecede fazlaydı (bkz. Harita 1). Asker-köylü toplum olan ve ekonomik faaliyetler, idari yapı ve kültür açısından pek bütünlüklü bir yapıya sahip olmayan imparatorluk, Mısır, Makedonya, Körfez Bölgesi ve Eflak gibi farklı bölgelerde ve Sultan'ın otoritesinden ve birbirlerinden uzakta yer alan yerel yöneticilere kısmi bir özerklik tanımıştı. Gücünün zirvesinde olduğu dönemde imparatorluk, sancakbeylerinin yönettiği sancaklar, kadıların yönettiği kazalar ve kethüdaların yönettiği köylere bölünmüş yirmi dokuz vilayete sahipti.

Diyarbekir oldukça büyük bir vilayetti (42.100 km^2), batıda Fırat, doğuda Dicle, kuzeyde Ermeni Yüksek Platosu, güneyde de Mezopotamya çölleri tarafından çevrelenmişti (bkz. Harita 2). Kışları soğuk, yazları sıcak geçen kara iklimi hâkimdi. Bölge Sultan I. Süleyman'ın 1534'te yaptığı Irak ve İran seferlerinde Osmanlı topraklarına katılmıştı. Diyarbekir 16. yüzyıldan sonra valilik makamı olunca daha geniş bölgeyi kapsayan bir alanın yönetim merkezi olmuştur.[1] Vilayetlerin ekonomik durumları arasında bölgesel farklılıklar olmasına rağmen, Diyarbekir eski İpek Yolu'nun üzerinde olması sebebiyle avantajlı bir konuma sahipti.[2] Maden ilçesinde bakır yatakları vardı, Bitlis vilayetiyle olan sınır bölgeleri, çıkarmak için herhangi bir yatırım yapılmamış olsa da, petrol bakımından zengin yerler olarak biliniyordu. İmparatorluğun geri kalanı gibi Diyarbekir de sanayileşme öncesi dönemi yaşayan bir bölgeydi; köylerde ve kırsal kesimdeki göçebeler arasında kendine ye-

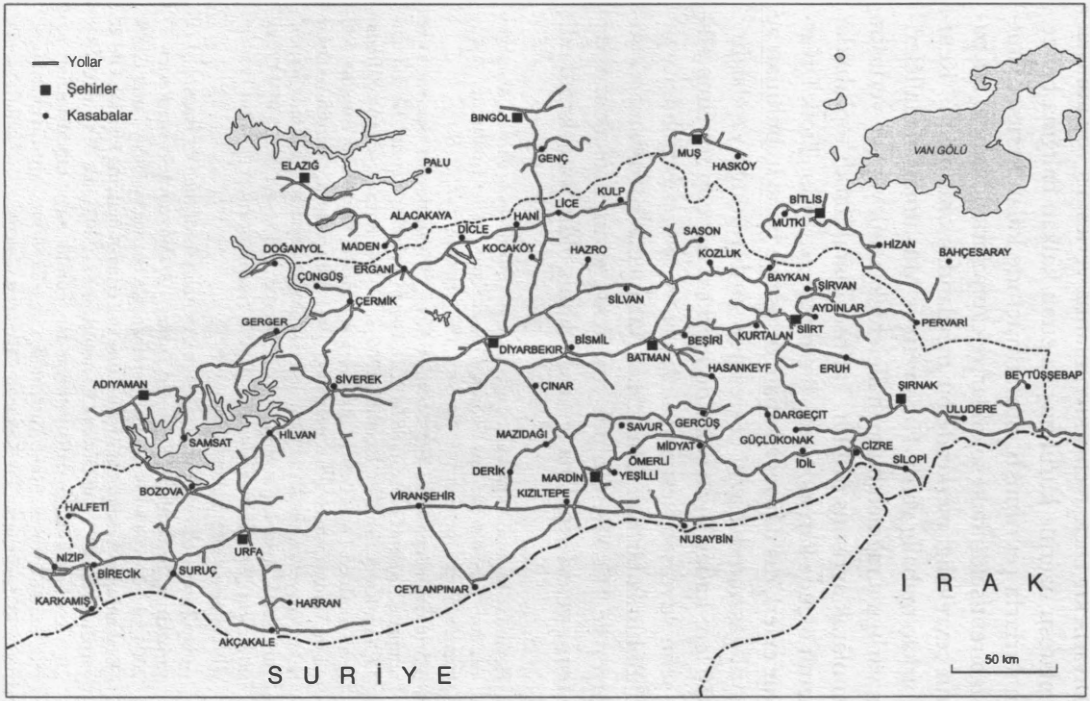
---

1 Martin von Bruinessen, "The Otoman Conquest of Diyarbekir and the Administrative Organization of the Province in the 16th and 17th Centuries", Martin van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten (ed.), *Evliya Çelebi in Diyarbekir* içinde, Brill, Leiden, 1988, s. 13-38 [*Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003]; Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002; Nejat Göyünç, "Diyarbekir Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", *Tarih Dergisi*, 1969, sayı 22, s. 23-24.

2 İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995; Abdülhalik Bakır, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır'da Sanayi ve Ticaret", bu makale Dicle Üniversitesi'nin 21 Mayıs 2004'te düzenlediği "Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır" adlı konferansta sunulmuştur.

Harita 1: Osmanlı İmparatorluğu haritası.

Harita 2: Diyarbekir Bölgesi haritası.

terli kırsal üretim, en yaygın ekonomik faaliyet olarak sürdürülüyordu.[3]

Diyarbekir Dicle Nehri kıvrımlarına yerleşmiş volkanik kaya platosu üzerine kurulmuş ve etrafı kalkan balığına benzeyen surlarla çevrilmişti. Surların içinde kalan kentsel yapısı, labirent şeklindeki sokaklar ve çapraz aralıkların ve bir pazarın çevrelediği merkezde bir meydandan oluşmuştu.[4] Kentte birkaç mahalle vardı, Hıristiyan ve Müslüman mahallelerinin varlığına rağmen bu mahallelerdeki etnik yapı ve yerleşim tam olarak ayrışmış değildi. Tarihsel olarak farklı topluluklar önemli ölçüde karışık olarak bir arada yaşıyordu. Tipik Diyarbekir evleri, dış dünyaya kapalı, ortasında bir avlu bulunan ve sosyal yaşamın bu avlu çevresinde sürdürüldüğü yapılardır.[5] 1950'lere kadar Diyarbekir'de merkezî bir çöp toplama alanı, şehir suyu şebekesi, kanalizasyon ve benzer hizmetler yoktu.[6] Bununla birlikte şehri gezen yabancılar çoğu zaman etkileniyor ve "Türkiye'nin pek çok kentine göre, sokakların daha temiz ve evlerin daha iyi inşa edilmiş olduğunu" kabul edi-

---

3 Hellmut Christoff, *Kurden und Armenier: Eine Untersuchung über die Abhängigkeit ihrer Lebensformen und Charakterentwicklung von der Landschaft*, yayımlanmamış tez, University of Hamburg, 1935, Hamburg, s. 19-73.

4 Şehrin tanımlaması için bkz. Mehmet Alper, "Diyarbakır, sa citadelle et ses remparts", *Albert Gabriel (1883-1972): Mimar, Arkeolog, Ressam, Gezgin* içinde, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 93-109; Kaya Özsezgin tarafından çevrilen Albert-Louis Gabriel'in, *Diyarbakır Surları*, Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı, Diyarbakır, 1993; aynı yazarın, "Mardin ve Diyarbekir Vilayetlerinde İcra Olunmuş Arkeologya Seyahati Hakkında Rapor", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, 1933, sayı 1, s. 134-149; aynı yazarın, *Voyages archeologiques dans la Turquie orientale*, Institut Français d'Archeologie de Stamboul, Paris, 1940.

5 Gülay Zorer Gedik, "Climatic Design: An Analysis of the Old Houses of Diyarbakır in the Southeast Region of Turkey", *Architectural Science Review* 47, 2004, sayı 2, s. 145-154; Müjgan Şerefhanoğlu Sözena ve Gülay Zorer Gedik, "Evaluation of Traditional Architecture in Terms of Building Physics: Old Diyarbakır Houses", *Building and Environment* 42, 2007, sayı 4, s. 1810-1816. 20. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır'daki günlük hayat tanımlamaları için bkz. Şefik Korkusuz, *Eski Diyarbekir'de Gündelik Hayat*, Kent Yayınları, İstanbul, 2007; aynı yazar, *Bir Zamanlar Diyerbekir: Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 1999.

6 İbrahim Halil, "Sıhhat Meseleleri: Şehrimizin Suları", *Küçük Mecmua* 8, 24 Temmuz 1922, s. 18-22.

yordu.[7] Osmanlı devleti buradaki varlığını, valiliği, İkinci Ordu'yu, askerî mahkemeyi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük hapishanelerinden birini kurarak hissettirdi. 19. yüzyılda, Diyarbekir hapishanesi imparatorluk çapında ün kazanmıştı, çünkü bu hapishane Bulgar milliyetçileri gibi ulusal özgürlük talebinde bulunan siyasi mahkûmların sert muamelelere tabi tutulduğu bir hapishane olmuştu.[8]

Diyarbekir, küçük ve büyük, dağınık ve toplu, kentli ve köylü çeşitli etnik ve dinî grupları barındırıyordu. Karar alma konusunda kısmen bağımsız, dinî topluluklar şeklinde ve *millet* sistemi adı altında örgütlenmiş olan Osmanlı toplumunda, tebaanın hangi dinden olduğu belirleyici bir unsurdu.[9] Kentsel yerleşimlerin büyük kısmını, çoğunluğu daha sonra "Türkler" olarak adlandırılan Osmanlı Müslümanları oluşturuyordu. Kentlerde oturan Ermeniler çoğunlukla ticaret ya da el sanatlarıyla uğraşıyordu, pazarlardaki ticaretin büyük bölümü Ermeniler tarafından yürütülüyordu. Aile üyelerinden bazılarının yurtdışında yaşadığı ve politik olarak aktif olan Ermenilerin bazıları çok zengindi. Ama Diyarbekir Ermenilerinin çoğunluğu, büyük aileler halinde yaşayan (*gerdastan*), Lice, Silvan, Beşiri ve Palu yörelerinde yerleşmiş köylülerden oluş-

7 Mark Sykes, *The Caliphs' Last Heritage: A Short History of the Turkish Empire*, yayıncısı bilinmiyor, Londra, 1915, s. 358.

8 Veselin Sariev, *Diarbekir i Bulgarite: Po Sledite na Zatochenitsite*, Khristo Botev, Sofya, 1996; Tone Kraichov, *Diarbekirski Dnevnik i Spomeni*, Izdvo na Otechestveniia front, Sofya, 1989.

9 Osmanlı İmparatorluğu, dört ana millet; Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerden oluşmuştu. Etnik grupların çoğu bu ana bölümler altında toplanmıştı. Kamel S. Abu Jaber, "The Millet System in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", *The Muslim World* 57, 1967, sayı 3, s. 212-223; Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004; Benjamin Braude, "Foundation Myths of the Millet System", Benjamin Braude ve Bernard Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire* içinde, Holmes and Meier, New York, 1982, cilt I, *The Central Lands*, s. 69-90; Kemal H. Karpat, "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity off Nation and State in the Post-Ottoman Era", *a.g.e.* içinde, s. 319-337: Roderic H. Davison, "The Millets as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", *a.g.e.* içinde, s. 319-337; Michael Ursinus, "Zur Diskussion um 'millet' im Osmanischen Reich", *Südost-Forschungen* 48, 1989, s. 195-207.

maktaydı.[10] Kentin hepsi Müslüman olan Kürt nüfusu, aşiret halinde ya da aşiretlerden bağımsız yaşayan Kürtler veya (yarı) göçebe ya da yerleşik Kürtler olarak sınıflandırılabilirdi. Ağalar tarafından yönetilen çok sayıdaki Kürt aşireti fiilen büyük bölgeleri kontrol altında tutuyordu. Bunların hepsi binlerce hatta bazen on binlerce atlı savaşçıyı bölgede iktidar ve onur sahibi olmak ve ganimet elde etmek için savaşmak üzere kısa sürede harekete geçirme gücüne sahipti. Aşiret mensubu olmayan Kürtler herhangi bir güce sahip olmayan köylülerdi (*kurmanc*) ya da yörede tanınan şeyh soylarından geliyordu (*meşayih*).[11] Tüm köylüler etnik kökenleri ve dinleri ne olursa olsun Kürt aşiret reislerine ve toprak ağalarına vergi ve haraç vermek zorundaydı.[12] Diyarbekir'de yaşayan ve sayıları bini bulan Yahudilerin ufak bir sinagogları vardı ve bunlar genellikle daha büyük gruplar oluşturan Müslüman ve Hıristiyan toplumları arasında daha az fark edilen bir topluluktu. Genellikle küçük ölçekli ticaret ve bahçecilikle uğraşıyorlardı.[13] Tektanrıcı Ezidiler

---

10 Raymond H. Kévorkian ve Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide*, Editions d'Art et d'Histoire, Paris, 1992, s. 392 [*1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, çev. Mayda Saris, Aras Yayınları, İstanbul, 2012].

11 Paul White, "Ethnic Differentiation among the Kurds: Kurmanci, Kizilbash and Zaza", *Journal of Arabic, Islamic and Middle Eastern Studies* 2, 1995, sayı 2, s. 67-90.

12 Hamit Bozarslan, "Remarques sur l'histoire des relations kurdo-arméniennes", *The Journal of Kurdish Studies* 1, 1995, s. 55-76; Martin van Bruinessen, *Aga, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*, Zed, Londra, 1992, 2., 3. ve 4. Bölümler [*Ağa, Şeyh, Devlet*, çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003]. Diyarbekir'deki birçok topluluk kendi bölgelerinde bağımsız olan aşiretlerin hükümranlığı altında yaşıyordu. 19. yüzyılın sonlarında meydana gelen Osmanlı krizi, feodal rejimdeki serfliğe benzeyen ilişki içindeki aşiret ve köylüler arasındaki gerilimi artırdı. Ekonomik sıkıntıların devam etmesiyle hâkimiyetlerini devam ettirmek isteyen aşiretler karşı koyanları, ödemelerini yapmayanları tehdit ederek, resmî vergilerin üzerine ilave aşiret vergileri koydular. Bu uygulamaya karşı gelen Ermeni milliyetçilerin Batı güçlerine başvurmaları durumu siyasileştirdi.

13 Walther J. Fischel, "The Jews of Kurdistan a Hundred Years Ago: A Traveler's Record", *Jewish Social Studies* 6, 1944, s. 195-226; Erich Brauer, *The Jews of Kurdistan*, Wayne State University Press, Detroit, MI, 1993 [*Kürdistanlı Yahudiler*, çev. Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul, 2005]; A. Medyalı, *Kürdistanlı Yahudiler*, Berhem Yayınları, Ankara, 1992, s. 58.

şehrin güneydoğu bölgesindeki köylerde yerleşmişti. Osmanlı devletinin uyguladığı baskı ve ayrımcılık onları marjinal bir sosyal statüye itmiş ve eşkıyalığa yönlendirmişti.[14] Türkmen ve Kürtlerden oluşan Kızılbaşlar Şii inancına yakın bir topluluktu. Pek azı köylerde yaşıyordu, çoğu yarı göçebeydi.[15] Son zamanlara kadar pek fazla bilinmeyen ve toplumsal olarak Kürtlere yakın bir etnik topluluk olan Zazalar köylerde yaşıyor ve tarım ve sebzecilikle geçiniyordu. Diyarbekir'in kuzeyinde ve güneyinde yoğunlaşmış olan Zazalar Müslümandı (halen öyledirler) ve içlerinden bazı önemli Müslüman din adamları yetişmiştir.[16] Vilayette, konuştukları özel şiveye bağlı olarak Mahalmi adıyla çağrılan Araplar da vardı. Nüfusu birkaç bini geçmeyen bu Arapların çoğunluğu Mardin'de yaşıyordu, bir bölümü de Midyat'taki köylere yerleşmişti.[17] Aramice konuşan Suriyeli Ortodokslar, Suriyeli Protestanlar, Nasturiler ve Keldani Hıristiyanların da içinde olduğu ve Aramiler de denilen Süryaniler özellikle vilayetin güneydoğu bölümleri olmak üzere birçok köyünde yerleşmişlerdi. Tur Abdin olarak da bilinen Midyat'taki dağlık bölge köyleri, en çok yerleştikleri alan olması sebebiyle Süryanilerin müstahkem mevkisiydi.[18] Diğer bir topluluk ise,

---

14 Ralph H. W. Empson, *The Cult of the Peacock Angel: A Short Account of the Yezidi Tribes of Kurdistan*, AMS Press, Londra, 1928.

15 Erdal Gezik, *Dinsel, etnik ve politik sorunlar bağlamında Alevi Kürtler*, Kalan Yayınları, Ankara, 2000.

16 Karl Hadank, *Mundarten der Zâzâ, hauptsächlich aus Siwerek und Kor*, De Gruyter, Berlin, 1932 [*Zazalar ve Zaza Dili*, çev. Erol Sever, Zaza Kültürü Yayınları, Ankara, 1994].

17 Hans-Jürgen Sasse, "Linguistische Analyse des arabischen Dialekts der Mhallamiye in der Provinz Mardin (Südosttürkei)", doktora tezi, Ludwig-Maxmillians University of München, Department of Semitics, 1970.

18 Tur Abdin ya da Midyat, aralarında çatlaklar olan aşiretlerin güçlü olduğu bölgeydi. Burayı yöneten iki önemli aşiret Dekşuri ve Hevêrkan'dı. Botan Emirliği'nden gelen Hevêrkan aşireti 19. yüzyılın ortalarında dağıtılmıştı. Her iki aşirette de reislik babadan oğula geçiyordu. Kendilerine bağlı Müslüman ve Müslüman olmayan (Süryaniler ve Ezidiler) gruplara eşit muamele ediyorlardı. Aşiretin çıkarları ve aşirete bağlılık dinî çıkar ve bağlılıkların üstündeydi. Aralarındaki sürekli çekişmeler çoğunlukla yağmalara ve suikastlere yol açıyordu. Hans Hollerweger, *Turabdin*, Freunde des Turabdin, Linz, 1999 [*Canlı Kültür Mirası Turabdin*, çev. Andrew Palmer, Sevil Gülçur, yayıncısı bilinmiyor, İstanbul, 1999].

nüfus olarak ve siyasi açıdan fazla dikkat çekmeyen, şehir merkezlerinde yaşayan ve diğer toplulukların çoğu tarafından dışlanan Çingenelerdi. Doğu illerinde Çingenelere Poşa ya da Kereçi deniyordu.[19] 19. yüzyılın sonlarına doğru sayılarında büyük bir azalma olmasına rağmen bölgede Şemsi toplulukların varlığına dair kanıtlar vardır. Güneşe tapan bu kadim topluluk muhtemelen eski Zerdüşt inancından gelmeydi. Daha sonra bir Osmanlı vilayeti olan Diyarbekir'in pek çok yerinde tapınakları bulunuyordu.[20] Sonuç olarak Diyarbekir, etnik ve sosyal kompozisyon bakımından son derece heterojen bir yapıya sahipti.

Diyarbekir'in bileşenlerini anlatan bu etnik, dinî ve kültürel sınıflandırma sorunsuz değildir. Halkları, etnik yapıyı tayin eden dil, kültür, din, sınıf ya da siyasi eğilimlere bağlı olarak sınıflandırmak mümkündür, ancak bu tür sınıflamaları halklar arasındaki farklılıklara odaklanarak yapmaya yönelik görüşler özcü ve nesneleştirici olma riski taşır ve çoğunlukla görünür nesnel özellikler inşa edilmesi ve bunların belirginleştirilmesi sonucunu doğurur.[21] Bu tür sapmalar, "... içeride homojen, dışarıya kapalı grupları, toplumsal yaşamın temel bileşenleri, toplumsal çatışmaların baş aktörleri ve toplumsal çözümlemelerin temel unsurları gibi almak eğiliminden" kaynaklanmaktadır.[22] Gruplar arasında önemli çakışma kümeleri olduğu gibi tek bir kimliğin de pek çok biçimi bulunur. Bölgenin heterojen

---

19 Sarkis Seropyan, "Vatansız tek ulus Çingeneler ve Çingenelerin Ermenileşmişleri Hay-Poşalar", *Tarih ve Toplum* 33, 2000, sayı 202, s. 21-25.

20 Horatio Southgate, *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Bradbury and Evans, Londra, 1840, 2. cilt, s. 284-285.

21 Alan B. Anderson, "The Complexity of Ethnic Identities: A Postmodern Reevaluation", *Identity: An International Journal of Theory and Research* 1, 2001, sayı 3, s. 209-223; Gerd Baumann, *The Multicultural Riddle: Rethinking National, Ethnic and Religious Identities*, Routledge, Londra, 1999, s. 57-68 [*Çokkültürlülük Bilmecesi (Ulusal, Etnik ve Dinsel Kimlikleri Yeniden Düşünmek)*, çev. Işıl Demiralın, Dost Kitabevi, Ankara, 2006]; Siniša Malešević, *The Sociology of Ethnicity*, Saga Publications, Londra, 2004; Johan van der Dennen, "Ethnocentrism and In-Group/Out-Group Differentiation", Vernon Reynolds (ed.), *The Sociobiology of Ethnocentrism: Evolutionary Dimensions of Xenophobia, Discrimination, Racism and Nationalism* içinde, University of Georgia Press, Atina,1987, s. 1-47.

22 Rogers Brubaker, "Ethnicity Without Groups", *Archives européennes de sociologie* 43, 2002, sayı 2, s. 163-189, 164.

etnik ve toplumsal yapısı iki ayrı unsurun da eklenmesiyle daha karmaşık bir hale gelmiştir: Kimliklerdeki belirsizlik ve aşiretler arasındaki bölünmelerden kaynaklanan çoklu bağlılıklar ve karma etnik yapıya sahip köyler tarafından ortaya konan rekabetçi bağlılıklardır. Çakışma, belirsizlik ve çeşitlilikten oluşan bu toplumsal gerçeklik, basit sınıflamaları reddeder. Bölgenin tarihi hakkında herhangi bir açıklama ve analiz yapmadan önce bu durumu dikkate almak gerekir.

Antropolojik bu ince ayrımlar sadece Diyarbekir'e ya da Osmanlı İmparatorluğu'na özgü değildir. İlk bakışta farklı gibi görünen köylü toplumların kültürleri, sosyolojik olarak büyük ölçüde yerel düzeyde oluşur. Nesnel farklılıklar, bölgenin *içinden* çok doğal ya da idari olarak birbirinden ayrılmış bölgeler *arasında* görülmektedir.[23] Başka bir deyimle, belki de insanlar arasındaki benzerlikler farklılıklardan daha çoktur. "Kürtlerle yan yana yaşayan Ermenilerin Kürtlere, Müslüman komşularından daha çok benzediğini" söyleyen İngiliz subayı Mark Sykes, bir vadideki Kürt köyleri hakkındaki yazısında şu somut örneği vermektedir:[24]

> Dibneh köyüne yerleşmiş olan Ermeniler bağımsız ve zengindi. Söylediklerine göre, yalnız bir topluluktular ve buradaki varlıkları hatırlanmayacak kadar eski tarihlere dayanıyordu. Görünüş, davranış ve giyimleriyle tamamen kendilerini çevreleyen Tiriki Kürtlerine benziyorlardı; Diyarbekir, Bitlis ve Van'da yaşayan Ermenilere hiç benzemiyorlardı.[25]

Tüm aşiretlerin bir bölgede yaşıyor olmaları yerelliğe aşiret damgası vurmuştu. Kürt aşiretlerinin çoğunda aşiret reisliği Müslüman olan babadan oğula geçiyordu, ama aşiret reisi, Müslüman olan veya olmayan bütün tebaasına eşit muamele ediyordu.[26] Aşiret ve köyün çıkarları her zaman etnik-dinî çıkarların ve bağlılık-

23 Theodor Shanin (ed.), *Peasants and Peasant Societies: Selected Readings*, Penguin Books, Harmondsworth, 1971.

24 Sykes, *The Caliphs' Last Heritage*, s. 357.

25 *A.g.e.*, s. 361.

26 Martin van Bruinessen, "Les Kurdes, Etats et tribus", Hosham Dawod, Faleh A. Cabbar (ed.), *Tribus et pouvoirs en terre d'islam* içinde, Armand Colin, Paris, 2004, s. 145-168 [*Aşiretler ve İktidar (Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik)*, çev. Ömer Öğünç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013].

ların üstündeydi ve farklı gruplar arasında kültürel ilişkiler üretiyordu. Tüm bu nedenlerden ötürü, Diyarbekir vilayetinde yan yana yaşayan ulusal kültürlerden çok, buraya özgü farklı bir kültürden söz etmek daha doğru olur.

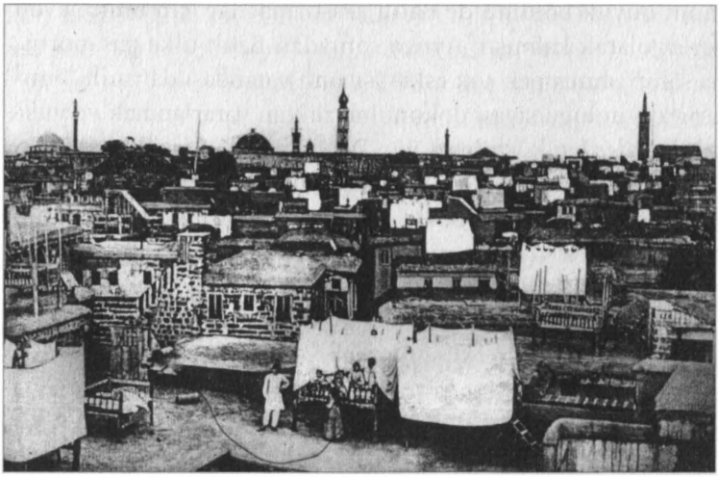
Belli başlı dinî merkezlerin ve din otoritelerinin burada olması nedeniyle Diyarbekir vilayeti birçok etnik topluluk için çok önemliydi. Osmanlı teokrasisinde, topluluk sınırlarını çizmede dinin belirleyici olması Diyarbekir'in önemini daha da artırıyordu. Örneğin, Süryanilerin en önemli tapınakları olan Mor Gabriel ve Deyr-ul Zaferan Mardin'de yer alıyordu. Bu yerler yalnızca piskopos ve patriklerin görev yerleri değil, aynı zamanda Süryani dininin, kültürünün ve din okullarının (*madraşto*) merkeziydi.[27] Ortodoks Süryani Bakire Meryem Kilisesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan en gelişmiş ve en büyük kiliselerden biri olan Ermeni Apostolik Kilisesi ve Protestan Kilisesi Diyarbekir şehrinde bulunuyordu ve Ermeni köylerinde ayrıca birçok kilise ve okul vardı (Resim 1).[28] Vilayette bulunan çok sayıdaki cami ve medrese de ibadet, eğitim ve sosyal yaşam açısından Müslümanlar için çok önemliydi. Toplumda okuma yazma oranı çok düşük olduğundan, kahvehanelerde yüksek sesle okunan gazeteler ya da kırsal alanda dolaşan ozanlar aracılığıyla, bilgiler ve yeni gelişmeler sözlü olarak yayılıyordu.

Bunun dışında, Nakşibendîlik, Kadirilik, Rıfailik ve Küfrevilik gibi büyük İslâmi tarikatlar, Zaza, Arap ve özellikle Kürt aileler arasında tüm vilayette etkiliydi. Büyük medreselerde kök salan bu tarikatlar din, dil (Arapça, Farsça, Kürtçe ve Osmanlıca) ve tarih eğitimi veriyordu. Cizre'deki Kızıl Medrese (Medreseya Sor), Mardin'deki Hatuniye (Sitti Radviyye) ve Zinciriye Medreseleri ve Diyarbekir'deki Mesudiye ve Sitrabas Medreseleri gibi bazıları, verdikleri kaliteli eğitimle ünlüydü.[29] Bu-

27 Gertrude Bell, *The Churches and Monasteries of the Tur Abdin and Neighbouring Districts*, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg, 1913.

28 Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Kiliseleri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2002.

29 Zeynelabidin Zinar, *Xwendina medresê*, Pencînar, Stockholm, 1993; Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbekir Camileri*, Diyarbakır Büyük Şehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır, 1996.

Resim 1: 1911 yılında Diyarbekir'in kuşbakışı görünüşü (Raymond Kévorkian).

nun da ötesinde vilayetin her tarafına yayılmış yerel evliyalar, küçük tarikatlar ve türbeler mevcuttu ve tüm Müslümanlar bunlara ilgi gösteriyordu. Bunların bir örneği Diyarbekir-Mardin arasındaki Şeyhan Mağaraları'nda bulunan Sultan Şeyhmus türbesidir.

Diyarbekir'de az sayıda Batılı yaşıyordu. Vilayette Fransız Konsolosluğu ve İngiliz Konsolos yardımcılığı (bunlar Osmanlılar, İngiliz ve Fransızlara savaş ilan ettiğinde geri çağrılmıştı) ve bir Amerikan Protestan misyonu vardı. Diyarbekir'in Bağdat demiryolu üzerinde bir merkez olabileceğini düşünen Almanya da burada konsolos yardımcılığı kurmayı düşünmüştü, ama bunun yerine Musul ve Halep'te konsolosluk açmıştı.[30] Çok sayıda Protestan ve Katolik Amerikan, Alman ve Fransız eğitim ve sağlık hizmetleri çerçevesinde misyonerlik faaliyetleri yürütüyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu vilayetlerinde ulaşmanın çok zor olduğu birçok engebeli ve yüksek bölge gibi bu-

30 *Politisches Archiv Auswärtiges Amt* (German National Archives, Berlin, bundan böyle PAAA olarak gösterilecek), R14078, Notes of Foreign Affairs Undersecretary Zimmermann, 5 Mart1913, ek sayı 2.

ranın büyük bölümü de Batılı araştırmacılar için bilinmeyen yerler olarak kalmıştı. Ayrıca sonradan Batılı ülke pasaportuna sahip olmuş pek çok eski Osmanlı vatandaşı da vardı. Bunların çoğunluğu siyasi dokunulmazlıktan yararlanmak ve yüksek vergilerden kurtulmak için Rus, Fransız ve İngiliz vatandaşı olan Hıristiyan kökenli ileri gelenlerdi.

Savaştan önce Diyarbekir vilayetinde yerleşik etnik gruplara ait güvenilir sayısal veriler bulunmadığından demografik yapı hakkında kesin yargılara varmak çok güçtür.[31] Değişik kaynaklardan elde edilmiş veriler çelişkilidir; bu da nüfusa yönelik haritaların çizilmesi yönündeki akademik çalışmalara engel olmuştur. İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin yaptığı 1913-1914 sayımına göre, vilayetin 249 bölgesinde yerleşmiş Ermeni sayısı 106.867'dir.[32] Bir Ermeni yıllığına göre savaş öncesi nüfus 124.000 olarak tahmin edilmektedir.[33] İmparatorluktaki Alman Doğu Misyonu yöneticisi Protestan misyoner Johannes Lepsius'un (1858-1926) yaptığı çalışma daha farklı sonuçlar verir:

---

31 Osmanlı devletinin 20. yüzyılın başlarındaki demografik araştırması, sadece güvenilir sayım verilerinin olmaması nedeniyle değil aynı zamanda politik olarak taraflı akademisyenlerin oynadığı roller yüzünden çok dikkatle yapılmalıdır. Bkz. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914; Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press, Madison, WI, 1985 [*Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, çev. Bahar Tırnakcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003]; Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York University, New York, 1983 [*Müslümanlar ve Azınlıklar (Osmanlı Anadolusu'nda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu)*, çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998]; Levon Marashlian, *Politics and Demography: Armenians, Turks, and Kurds in the Ottoman Empire*, Zoryan Institute, Cambridge, MA, 1991. Osmanlı devleti aynı zamanda, vilayet sınırlarını gözden geçirerek onları değiştirmişti. Bu, o bölgedeki Hıristiyan nüfus oranlarının Müslümanların lehine olmak üzere değiştirildiği anlamına gelebilir ancak bu konuya yönelik sistematik bir araştırma da yapılmamıştır. Vahakn N. Dadrian, *Warrant for Genocide: Key Elements of the Turko-Armenian Conflict*, Transaction, New Brunswick, NJ, 1999, s. 139-144.

32 Kévorkian ve Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman*, s. 59.

33 Theodig, *Mius Merelotzu: Amenoun Daretzoutzu*, yayıncısı bilinmiyor, İstanbul, 1921, s. 261, Mesrob K. Krikorian'ın *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908*, Routledge, Londra, 1977, s. 19, 177, 6 numaralı dipnotunda alıntılanmış.

Toplam nüfusu 471.500'dir. Bunun166.000'i Hıristiyandır ve bunların 105.000'i Ermeni, 60.000'i Süryani (Nasturi ve Keldani), 1.000'i Rumdur. Geri kalanın 63.000'i Türk, 200.000'i Kürt, 27.000'i Kızılbaş (Şiiler) ve 10.000'i de Çerkeslerden oluşmaktadır. Bunlara ilaveten 4.000 Ezidi (sözde şeytana tapanlar) ve 1.500 Yahudi vardır.[34]

Osmanlı arşiv kayıtlarındaki veriler ise daha farklıdır (Tablo 1).

TABLO 1: 1913'te Diyarbekir Vilayeti Nüfus Verileri

Etnik köken	*Sayı*
Yahudi	1.954
Protestan	5.417
Keldani	4.783
Katolik Rum	113
Rum	1.815
Katolik Süryani	3.852
Süryani	28.699
Katolik Ermeni	9.004
Ermeni	51.405
Müslüman	434.236
Toplam	541.203

Kaynak: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH, EUM.MTK 74/51, 3 Aralık 1913, s. 3. Justin McCarthy başka bir resmî Osmanlı kaydına dayanarak 73.226-89.131 arasında bir sayı verir. Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, s. 69-70.

Bu nüfus sınıflamasına göre, Diyarbekir vilayetinde 1913 yılında 1.954 Yahudi, 104.818 Hıristiyan ve 434.236 Müslüman yaşamaktaydı. Tablo 1'de yer alan Müslüman ve Hıristiyan nüfus dengesinin Müslümanlar lehine kaydırılmış olması muhtemeldir; öte yandan ilde yaşayan Kızılbaşlar ve Ezidiler gibi marjinal sosyal gruplardan hiç söz edilmemiştir. Sonuç olarak, vilayet nüfus sayımları çelişkilidir, bu çelişki ve bulanıklık Diyarbekir için de geçerlidir.[35] Toplam nüfus dikkate alındığında

34 Johannes Lepsius, *Der Todesgang der Armenischen Volkes: Bericht über das Schicksal des Armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges*, Tempelverlag, Potsdam, 1919, s. 74.

35 Alman konsolosluk raporuna göre Mardin bölgesindeki etnik dağılım şu şekildeydi: 27.000 Müslüman, 10.000 Katolik Ermeni, 10.000 Süryani, 1.500

bunun üçte birinin Hıristiyan, üçte ikisinin ise Müslüman olduğunu kabul etmek akla yakındır.[36]

Bu gruplar içinde ve arasındaki toplumsal ilişkiler halen güçlü bir biçimde tartışılmakta olan konulardır. Homojen ve aralarında görünmez sınırlar olan bu ulusal toplulukların birbirleriyle birlikte hareket ettikleri ya da çatışma içinde oldukları ("Süryanilere karşı Kürtler" ya da "Ermenilere karşı Türkler") yönündeki özcü yaklaşımlar tarihî bir kaynağa dayanmaz ve eleştirel biçimde yeniden ele alınmalıdır. Öte yandan aynı eleştiri, milliyetçiliğin henüz insanların beynini zehirlemediği dönemde toplumların çokkültürlü biçimde barış içinde bir arada yaşadığı şeklindeki ütopik tablo için de yapılmalıdır.[37] İngiliz etnograf Parry, 1895 yılında yaptığı seyahatten sonra Diyarbekir vilayeti hakkında şunları yazmıştır:

> Doğu'ya yaptığınız ilk gezide bir arada eğlenen bir toplulukla karşılaşırsınız; bu topluluğu incelediğinizde, içlerinde bir-iki Süryani, bir Protestan, yarım düzine Müslüman ve çok sayıda Hıristiyanın olduğunu görürsünüz. Büyük bir dostlukla birbirleriyle konuşurlar, birbirlerinin sigaralarını içerler ve büyük bir incelikle son politik gelişmeleri tartışırlar.[38]

Katolik Süryani, 1.400 Protestan, 100 Keldani; toplam 50.000 nüfus. PAAA, Botschaft Konstantinopel 170, Özel Alman Elçisi Hohenlohe-Langenburg'a Halep Konsolosu Rössler'in sunduğu rapor, 27 Eylül 1915. Ermeni Patrikhanesi ise Mardin'de yaşayan Ermeni nüfusu 14.547 olarak hersaplamıştı, halbuki konsolosluk tüm Protestanları etnik Ermeni kabul ederek bu sayıyı 11.400 olarak vermişti. Theodig, *Mius Merelotzu: Amenoun Daretzoutzu*, s. 261, Mesrob K. Krikorian'ın *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908*, s. 19, 177, 6 numaralı dipnotunda alıntılanmış.

36 Bu Lepsius tarafından da onaylanmaktadır: "Die christliche Bevölkerung betrug also reichlich 1/3, die muhammedanische 2/3 der Gesamteinwonerschaft des Wilayets", Lepsius, *Der Todesgang*, s. 74.

37 19. yüzyılda etnisiteler arasındaki ilişkiler için bkz. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, "Introduction", Benjamin Braude ve Bernard Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire* içinde, Holmes and Meier, New York, 1982, cilt 1, s. 1-34.

38 Oswald H. Parry, *Six Months in Syrian Monastery: Being the Record of a Visit to the Head Quarters of the Syrian Church in Mesopotamia with Some Account of the Yezidis or Devil Worshippers of Mosul and El Jilwah, Their Sacred Book*, Horace Cox, Londra, 1895, s. 41.

İngiliz gezgin ve fotoğrafçı Gertrude Bell Mardin'i ziyaretinde, "Buraya büyük bir dinginlik hâkimdi, gördüğüm en ihtişamlı yer burasıydı" diyordu. Bell'e göre, farklı etnik ve dinî kimliğe sahip tüm toplumlar birlikte barış ve mükemmel bir uyum içinde yaşıyordu.[39] Osmanlı İmparatorluğu üzerine çeşitli çalışmalar yapan Mark Sykes 1913'te Palu'ya gitmiş ve burada yerel nüfus Zazalarla Ermeniler arasında hiçbir düşmanlık olmadığını yazmıştı.[40] Sykes, Milan aşiretinden İbrahim Paşa (ölümü 1909) hakında da şunları yazmıştı:[41]

> Cesaretini toplayan Hıristiyanlar (Ermeniler ve Keldaniler) Viranşehir çevresine sığınarak burada bir pazar kurdular, bu pazar kısa zamanda büyüdü. Öteki aşiretler ve reisler Ermenileri yağmalamaya ve öldürmeye başlayınca İbrahim Paşa tüm Hıristiyanları koruma altına aldı. Büyük Ermeni soykırımı olayında İbrahim Paşa'nın 10.000 Ermeniyi kurtardığı tahmin edilmektedir.[42]

İngiliz ordusunda yüzbaşı olan ve Kürtçeyi çok iyi konuşan Ely Soane Birinci Dünya Savaş'ından iki yıl önce Diyarbekir bölgesinde yerel kıyafetlerle yaptığı geziler sonrasında Diyarbekirli Keldanilerin, Diyarbekir'in kuzeyine yerleşmiş Kürt aşiretleri kastederek, "vahşi komşularıyla çok iyi ilişkiler içinde olduklarını" ifade ediyordu.[43] İyi niyetli Müslüman liderler

---

39 Gertrude Bell Archives, University of Newcastle Upon Tyne (GBA), Robinson Library, Gertrude Bell'den annesine, 25 Nisan 1911.

40 Sykes, *The Caliph's Last Heritage*, s. 366.

41 İbrahim Paşa Urfa'daki Milan aşiretinde doğmuş ve 1863'te aşiret reisi olmuştu. Aşiretinde sahip olduğu prestijle çok önemli biri haline gelmişti. II. Abdülhamit 1891'de atlı Hamidiye Alayları'nı kurunca oraya katıldı ve halkından daha da büyük saygı gördü. Doğu illerindeki Hamidiye Alayları'nın en büyük komutanı oldu; önemli müstahkem askerî birlikler kurdu 41., 42., ve 43. alaylarda binlerce atlı savaşçı yetiştirdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti (ITC) 1908'de devrim yapınca İbrahim Paşa yeni kabineyi tanımadı ve bağımsızlığını ilan etti. Bölgeye gönderilen Osmanlı ordusu İbrahim Paşa'yı yenilgiye uğrattı ve Urfa'nın güneyindeki dağlara kaçmaya zorladı; burada da öldü. M. Wiedemann "İbrahim Paschas Glück und Ende", *Asien* 8, 1909, s. 34-54.

42 Sykes, *The Caliph's Last Heritage*, s. 324.

43 Ely B. Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise: With Historical Notices of the Kurdish Tribes and the Chaldeans of Kurdistan*, J. Murray, Londra, 1912, s. 66.

iyimser ifadeler kullanarak, Diyarbekir Kürtleriyle Ermenilerinin her zaman iyi geçindiklerini, yıllarca birlikte barış içinde "sonsuz kardeşlik"le (*vifak-ı kadîm*), hatta akrabalık kurararak (*yekdestî*) yaşayan bu iki toplum arasına nifak sokulursa bunun sorumlusunun Osmanlı devleti olacağını söylüyorlardı.[44] Onlara göre savaş öncesinde bu iki toplum arasındaki ilişkiler barış içindeydi ve cana yakın bir ortam vardı.

Gerçekte 1914 öncesinde Diyarbekir'deki etnik topluluklar ve dinler arası ilişkiler bu gözlemcilerin bazılarının belirttiği kadar barışçıl değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun süredir yaşadığı ekonomik ve politik krizler bu ilişkileri kırılgan hale getirmişti. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu sınır bölgelerinde yavaş yavaş dağılmaya başlamıştı, bu durum 20. yüzyılın başlarında yeniden baş gösterdi ve Balkanlar ve Kafkaslar'da yaşayan Müslüman nüfusun soykırıma uğraması bu sürece eşlik etti.[45] Bu olaylar Osmanlı Müslümanları arasında, Hıristiyan vatandaşların devlete bağlılıklarının sorgulanmasına yol açtı. Bunun da ötesinde, Çerkes ve Çeçenlerin Kafkaslar'dan doğu illerine göç etmesi Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki gerilimi daha da artırdı. Yerel yönetimler genellikle yoksul mültecilerin Ermenilere saldırmalarını göz ardı ediyor ya da teşvik ediyordu.

Abdülhamit dönemi katliamları 1 Kasım 1895'te Diyarbekir'de büyük miktarda mal ve can kaybına neden oldu.[46] Diyarbekir vilayetinde yaklaşık 25.000 Ermeni İslâm'ı kabul etmeye zorlandı; şehir içinde 1.100, çevre köylerde de 800 ya da 900 Ermeni öldürüldü, ayrıca 155 kadın ve kız Kürt aşiretleri tarafından kaçırıldı. Silvan'da 7.000 Ermeni İslâm'a dönmeye

---

44 Hüseyin Paşazâde, "Kürdler ve Ermeniler", *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi*, 30 Ocak 1909, s. 3-6; Mehmed E. Bozarslan (ed.), *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi: Kovara Kurdî-Tirkî 1908-1909* Deng, Uppsala, 1998, s. 431-434.

45 Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, The Darwin Press, Princeton, NJ, 1955 [*Ölüm ve Sürgün (Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı 1821-1922)*, çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013].

46 Gustave Meyrier, *Les Massacres de Diarbekir: Correspondance diplomatique du Vice-Consul de France 1894-1896*, L'Inventaire, Paris, 2000.

zorlandı ve 500 kadın kaçırıldı. Palu'da 3.000, Siverek'te 2.500 Ermeni, katliamdan korkarak din değiştirdi. Silvan'da Palu'yla birlikte, "7.500 Ermeni yoksulluğa terk edildi, 4.000 Ermeni öldürülerek ya da soğuktan donarak hayatını kaybetti, bir kısmı da başka bölgelere kaçtı".[47] Başka bir kaynağa göre, 1895 katliamları sırasında 2.000 ev, 2.500 işyeri yakılmıştı.[48] Zulüm dönemi sona erdikten sonra din değiştirenlerin bir kısmı yeniden eski dinlerine geçmiş, köylerine geri dönmüş ve mallarını geri almak için girişimde bulunmuş, evlerini ve iş yerlerini yeniden inşa etmişlerdi.

Bu zulmün anıları Diyarbekir'de yaşayanlar arasında halen canlıydı. Ely Soane gezi notlarında şunlara değinmektedir:

> Batı Kürdistan ve Kuzey Mezopotamya kahvehanelerinde, Sultan'ın ve hükümetinin kirli işlerini yapmaları için haydutlara nasıl göz yumdukları, Kürt ağalarının, Diyarbekir ve Ermeni kasabalarına sığınan Ermenilerle aralarındaki kan davalarını ortadan kaldırmak için nasıl izin istedikleri anlatılmaktadır. Görünürde zengin ve barış içindeki kasabalar ve bölgelerde şiddet her şeyi gölgelemektedir.[49]

Vilayet çeşitli aşiretlerle, etnik-dinî ve politik çatışmalarla kuşatılmıştı. Silahlı Kürt aşiretleri birbirinin gücünü kırmak için sık sık silahlı çatışmaya giriyor ve taraflar kazandıkları zaman karşı aşiretten çok az insanı sağ bırakıyordu. Günümüzde İdil olarak bilinen Hazak bölgesinde, Hevêrkan aşiretine bağlı köklü Mala Osman ailesinin reisi II. Serhan,[50] Şeroxan aşiretinden Mala Meso ailesinin reisi Halife Meso tarafından teh-

47 *Blue Book Turkey*, 1896, sayı 8, 140 ve 127 numaralı belge ekleri.

48 Kévorkian ve Paboudjian, *Les Arméniens*, s. 398.

49 Ely B. Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise: With Historical Notices of the Kurdish Tribes and the Chaldeans of Kurdistan*, s. 65-66.

50 II. Serhan, gözü doymaz acımasızlığıyla kötü şöhreti olan bir eşkıyaydı. Babasından kalan Mala Osman hanedanlığının beyliğini elde ettikten sonra savaş öncesi yıllarda gücü daha da arttı. Yarattığı terôre dayanamayan Tur Abdin (Midyat) Süryanileri, İstanbul'daki Süryani Patrikhanesi'ne başvurarak meclis soruşturması açılmasını ve Serhan'ın cezalandırılmasını istediler. Beklentilerinin tersine olay ihmal edildi ve hiçbir yasal işlem yapılmadı. BOA, DH.MUI 77-2/15, 9 Ağustos 1910.

dit edildiğini düşünüyordu. 1913 yılında, Serhan'a bağlı aşiret üyeleri, Meso, kardeşi Cercut ve yeğeni Kato'nun yaşadığı Kîwex köyüne baskın düzenledi. Yapılan katliamda iki kadın ve çocuklar dahil yirmi dört kişi öldürüldü. Serhan Müslüman, Meso ise Ezidiydi, ama Serhan'ın adamları arasında Ezidiler, Meso'nun adamları arasında da Müslümanlar vardı; böylece aşiretler arasındaki çatışmalar devam etti.[51] 1907'deki şiddet olayları sırasında, yerel aşiret beylerinin güç ve etki kazanmalarından korkan Midyatlı Kürtler Süryani B'sorino köyünde sayısız Süryaniyi öldürdü. Kilise yakıldı, evler yıkıldı; bağlılık sözü veren köylülerin Midyat beylerinin yanında çalışmalarına izin verildi.[52]

Gertrude Bell savaştan önce, Diyarbekir vilayetinin güneydoğu bölgesinde dolaşırken, gece yarısı Kak köyünde soyulmuştu.[53] Hırsızlık güçlü Çelebi ailesinin yönetimindeki Hevêrkan aşiretinin özerk bölgesinde olduğu için aşiret beyi İsmail Mizizah köyünden buraya getirildi. İsmail misafirperliğe aykırı bu davranış karşısında çok öfkelendi. Ortada hiçbir şüpheli olmadığı için, Kak muhtarı Melke ve öylesine seçtiği beş adamı karşısına aldı ve onları hapse atmakla tehdit etti. Sonradan bu eylemin yarı göçebe Zahuran[54] aşiret beyi Abdikê Hemzikê etrafında toplanmış düşman aşiret üyeleri tarafından yapılmış olduğu anlaşıldı.[55] Çelebi Beyi bu durumu fırsat bilip aşiretler arasındaki çekişmeleri sona erdirmek için yerel yönetim güçleriyle işbirliği içinde Abdikê Hemzikê'ye suikast düzenlemek

51 Ömer Şahin, *Komkujt li hemberi Ezidiyan*, basılmamış kişisel el yazması, Heidelberg, 2001.

52 GBA 19 Mayıs 1909 tarihli günlük girişi.

53 Kak köyü hakkında daha fazla bilgi için bkz. Hollerwerger, *Turabdin*, s. 164-175.

54 Aşiret anlatılarına göre, Zakuranlar, Hevêrkan ve Dekşurîler aşiretleri olarak ikiye bölününceye kadar, Kuzey Mezopotamya'nın büyük bir bölümünü kontrol etmişlerdir. Çelebi'yle olan çatışmaları yüzünden Hevêrkan aşiretinden Haco Ağa'nın yanında yer aldılar ve Cumhuriyet dönemindeki Kürt ulusal hareketinde aktif rol aldılar. Bu süreçte güçleri dağıldı ve 1940'larda aşiret üyelerinin sayısı 500'e indi. *Aşiretler Raporu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, ikinci baskı, s. 250.

55 GBA, 24, 25, 26, 27, 28 ve 29 Mayıs 1909 tarihli günlük girişleri.

ve Zahuran aşiretini dağıtmak, köylerini yağmalamak ve büyükbaş hayvanlarını ele geçirmek için harekete geçti.[56] Ancak, Hevêrkan aşiretinin yönetimindeki Haco ailesinin başında, adı bile yöre halkının yüreğinde korku yaratan eşkıya Alikê Battê vardı.[57] Hâkimiyeti altında olduğunu düşündüğü bölgede bir savaş tanrısı gibi hareket ediyordu, öldürme isteği yağmalama arzusu kadar güçlüydü. Ağustos 1913'te Nusaybin'e giden Osmanlı posta arabasını soymak amacıyla jandarmaya pusu kurdu. Ancak posta gecikince eşkıyalar Tur Abdin dağlarına kaçtı.[58] 1913'ün sonunda Ali ve arkadaşları yakalandı ve hapse atıldı ama bir süre sonra çıkarılan genel aftan yararlanarak serbest kaldılar.[59] Eşkıyalığa devam ederlerse yeniden hapse atılacakları tehdidine rağmen, bu kanunsuz eylemlerine devam ettiler.[60]

Aşiretler arası çatışmalar yalnızca Mardin'de olmuyordu. Diyarbekir vilayetinin kuzeyinde ve doğusunda da iktidarı ele geçirmek isteyen etkili Kürt aşiretleri vardı. Özellikle Xerzan (Garzan) Vadisi'ndeki Beşiri bölgesi aşiret savaşlarıyla parçalanmıştı. En büyük çatışma Reşkotan ve Etmankî aşiretleri arasında geçmiş, bu savaşı kazanan taraf Reşkotan aşireti olmuştu.[61]

---

56 Bu olay Abdîkê Hemzikê'nin torunu tarafından, Zahuran aşiretinden Aslan ailesiyle yapılan görüşme sırasında doğrulanmıştır, Midyat, Mardin, 28 Temmuz 2004.

57 Kürt aşiret tarihinde en şiddetli ve en karizmatik bey olan Alikê Battê, aşiret reisi olduğunda henüz çok gençti. Amcası II. Haco'nun intikamını, katili Cimo'yu elleriyle öldürerek almıştı. Yirmi yıl boyunca Osmanlı hükümetine karşı gerilla savaşını sürdürdü. 1919 yılında kendisine kurulan pusuda öldürüldü. Alikê Battê hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Aldur, "1850-1950 Yılları arasıTurabdin'e Hevêrkan ve Mala Osmên", *Özgür Politika*, 15 Eylül 2002; İngiliz Ulusal Arşivi (NAUK), Dışişleri Bakanlığı (FO) 371/107502, 149523, 163688, 3050.

58 BOA, DH.ID 145-2/38, 13 Ağustos 1913.

59 BOA, DH.EUM.EMN 38/7, 1 Aralık 1913.

60 BOA, MV 194/22, 8 Kasım 1914.

61 "Li Çiyaye Qîre, Delana Paşo, şerê Raşkotiyan û Etmankiyan: Şerê Fillîtê Qûto û Mamê Elê Etmankî", Salihê Kevirbirî, *Fillîtê Qûto: Serpêhatî, Dîrok, Sosyolojî* içinde, Peri Yayınları, İstanbul, 2001, s. 59-75; bu savaşta Reşkotan aşiret beyi Fillîtê Qûto savaşçı olarak gösterdiği cesaret ve gaddarlıkla ünlenmişti. Adı, Dengbêj Şakiro, Karapetê Xaço, Dengbêj Reşo gibi Kürt şarkıcıların yaktığı "Fillîte Qûto" ağıtlarıyla (*kilam*) ölümsüzleştirildi. Salihê Kevirbirî, "Deng û Awaza Xerzan", *Özgür Politika*, 3 Ocak 2000.

Garzan bölgesinde Alikan ve Pencenari aşiretleri arasındaki kan davası başka bir çatışma kaynağıydı.[62] Çatışma, Pencenari aşiret beyi asi Bişarê Çeto tarafından tahrik ediliyordu; hükümet tarafından rahatsız edilmeyeceğini umarak 1908 Devrimi'ni büyük bir coşkuyla telgrafla kutlamıştı.[63] Ateşli silahlarla oynamayı seven kardeşi Cemil Çeto'yla birlikte bölgedeki Ermeni, Kürt ve Süryani köylülerini gasp ediyorlardı.[64] Bu iki eşkıya bilerek ve isteyerek soyuyor ve öldürüyordu. 1914'te yasal takiplerin askıya alınmasıyla ceza almaktan kurtuldular.[65]

Özellikle Raman aşiretinde olmak üzere aşiretler içinde de entrikalar ve iktidar savaşları sürüyordu. İbrahim Paşa'nın dul kalan eşi Perikhan bu aşiretin kadın reisiydi ve Mustafa, Said, Emîn, Abdullah, İbrahim ve Ömer adlarındaki altı oğlu reislik için rekabet içerisindeydi.[66] Annelerinin yerine geçmek isteyen oğullar liderlik için güç ve yetenek yarışında birbirlerini alt etmek zorundaydılar. Oğullarının arasında Ömer gaddarlığıyla biliniyordu. Savaştan önce Ömer'in talanları ve saldırıları dikkatten kaçmamış ve hükümet güçlerini harekete geçirmişti. 1914 yazında hükümet Ömer'i istenmeyen adam ilan etti ve yakalanıp hapse atılması için emir çıkarttı. Ömer ceza almamak için kaçarak Garzan bölgesine çekildi.[67] Bu arada Lice'deki Zirkî aşireti, Diyarbekir vilayetinin kuzeyini kontrol altına almak için daha önceden sözünü ettiğimiz Milan aşiretiyle çarpışıyordu. Zirkî aşiretinin reisi Aziz Sabri düşmanlarıyla savaşı sür-

---

62 "Şer û kilamak ji herêma Xerzan: Şerê Pencînaran û Elikan", *a.g.e.* içinde, s. 11-18. Bu çekişme, Hamidiye Alayları'nın Garzan Vadisi'nde Alikan'ın hâkimiyet alanlarını tehdit ettiği 1890'dan beri devam ediyordu. İsmail Beşikçi, *Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar (Göçebe Alikan Aşireti)*, Sevinç Yayınları, Ankara, 1969, s. 78-79.

63 Bişarê Çeto ve öteki beş aşiret reisinden editöre, Diyarbekir, 28 Aralık 1908, "Telgrafât-ı Hususiye" başlığıyla gönderilmişti. *Kûrd Teavûn ve Terakki Gazetesi*, 9 Ocak 1909, s. 26. *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi* s. 302'de Bozarslan'la karşılaştırın.

64 BOA, DH.EUM.EMN 38/30, 6 Aralık 1913.

65 BOA, DH.EUM.EMN 89/5, 28 Temmuz 1914.

66 "Ji birakujiya nava eşîran nimûneyeke sosret: Emînê Perîxanê-Evdilê Birahîm", Kevirbirî, *Filitê Qûto* içinde, s. 49-58.

67 BOA, DH.İD 80/5, 8 Ağustos 1914.

dürmek için Osmanlı hükümetinin tarafına geçti.[68] Bu iktidar mücadeleleri, Birinci Dünya Savaşı sırasındaki olayları açıklamada önemli rol oynayacaktı.

Etnik-dinî sürtüşmeler de başka bir çekişme alanıydı. Çeşitli kiliselerin misyonerlik faaliyetleri toplum arasında huzursuzluk ve sürtüşme yaratıyordu. Ortodoks Süryani bir gencin Katoliklik'e dönme cesaretini göstermesi üzerine, köylüleri onu kiliseye ihbar etti ve genç, Süryani Manastırı Deyrül Zeferan'a kapatıldı. Papazlar burada eski mezhebine dönmeyi reddeden gence dayak atıp dışarı attılar.[69] Şiddet içeren bu tür eylemler toplumsal yapıyı devam ettirme ve insanlar arasındaki etnik-dinî sınırları güçlendirme amacı taşıyordu. Ermeni toplumu içerisinde de çekişmeler vardı. Protestan bir Ermeni'nin hatırladıklarına göre, savaştan önce kasabasında, Katolik Ermenilerle Ortodoks Ermeniler arasında her hafta kavga çıkıyordu. Birçok durumda bu kavgalara din adamları da dahil oluyordu.[70] Lice'de terk edilmiş bir manastırı elde etmek için Ermeniler ve Süryaniler didişiyorlardı. Hükümet araya girerek sorunu çözmüştü.[71] Bununla birlikte geçimsizliklerin en şiddetlisi Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında oluyordu. Diyarbekir ziyaretinde Gertrude Bell'in dikkatini şunlar çekmişti:

> İlk fırsatta diğerlerinin kendilerini öldüreceklerine inanan Diyarbekir Hıristiyanları ve Müslümanları arasındaki tedirginlik kendiliğinden başlı başına bir tehlikedir ve bu insanların birbirinin boğazına sarılması işten bile değildir. Orada bulunduğum üç gün boyunca pazarlarda imparatorluğun çeşitli bölgelerinden gelen hikâyeler yayılıyordu. Bunların hangisinin doğru olduğu hakkında elimde hiçbir kanıt yoktu, ama

68 Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır, 1996, 2. cilt: *Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar*, s. 773, dipnot 17.

69 Yves Ternon, *Mardin 1915: Anatomie pathologique d'une destruction*, *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine* 4, 2002, özel sayı, s. 163.

70 James Sutherland, *The Adventures of an Armenian Boy*, The Ann Arbor Press, Ann Arbor, MI, 1964, s. 33.

71 BOA, DH.İD 162-2/51, 16 Ağustos 1913.

Resim 2: Diyarbekir'de bir Ermeni ailesi: Minyatürcü Hovsep, karısı ve çocukları (Richard Hovannisian).

her hikâyeden sonra insanlar evlerine giderek silahlarına sarılıyorlardı.[72]

Bu etnik gerilimlerin bir kısmı işçi pazarının etnik-dinî oluşumlar etrafında düzenlenmiş olmasından kaynaklanıyor olabilir. Birçok iş alanı belli bir grubun hâkimiyeti altındaydı.[73] Örneğin, Diyarbekir pazarındaki tüccarların çoğu Ermeni ve Süryaniydi. Bunlar aynı zamanda ayakkabıcılık, kuyumculuk, halıcılık, değirmencilik, taş ustalığı ve demircilik de yapıyordu. (Resim 2).

Her iki grup da Diyarbekir'in özellikle ünlü olduğu ipek dokumacılığı dahil olmak üzere kumaş dokuma alanında çok gelişmişti. Kürtler hayvancılığı kontrol ediyor, Zazalar odunculuk işiyle ilgileniyor ve Dicle Nehri üzerinde tekne kaptanlığı yapıyorlardı. Abdülhamit dönemi katliamları nedeniyle, sa-

72 GBA, Gertrude Bell'den annesine, 6 Haziran 1909.

73 73 Alphonso J. Sussnitzki, "Zur Gliederung wirtschaftlicher Arbeit nach Nationalitäten in der Türkei", *Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient* 2, 1917, s. 382-407.

vaş öncesi dönemde Hıristiyan ve Müslüman tüccarlar birbirlerini pek sevmez olmuşlardı. Sayıca Hıristiyan tüccarlardan az olan Müslüman işyeri sahipleri onlara karşı kıskançlık ve nefret duyguları geliştirmişlerdi.[74] Bu çıkar çatışması Musul'daki Alman yardımcı konsolosu Holstein tarafından şu şekilde dile getirilmişti:

> Diyarbekir bölgesinde yaşayan Kürtler, Kürt şeyhlerinin politikasına artık fazla ilgi göstermemektedir; zenginleşmeyi soygun ve talanla sağlamakta, bunun için de bazen birkaç Ermeni'yi öldürmekte (*Ermordung*) sakınca görmemektedirler. Diyarbekir'deki bir Kürt oduncuya bilinçli şekilde kaç Ermeni öldürdüğünü sorduğumda, saflıkla, sayısını tam olarak bilemeyeceğini ama yarım düzine civarında olduğunu söyledi.[75]

Olayların azalması veya hafiflemesi beklenmiyordu. Cemilpaşazâde ailesinin lideri Süleyman Bey pazardaki Müslüman esnaftan Ermenilere saygılı davranmalarını ve kavgaya son vermelerini istediğinde direnç ve alayla karşılandı ve büyük bir hayal kırıklığı yaşadı.[76] Ermeniler de 1908 Noeli'nde Müslüman dükkânlarından alışveriş yapmayı kesti.[77] Diyarbekir pazarı, Müslüman tüccarların sürekli saldırıları ve Hıristiyanlara ait mallara el koymalarıyla çok daha kötü duruma düşmüştü.

Şehirde yerel gücün oluşumunda tarihsel olarak önemli rol oynamış zengin ve etkili Müslüman aileler Diyarbekir'in toplumsal yapısına derinlemesine nüfuz etmiş rekabetçi ilişkiler kurmuşlardı. Bunlara örnek olarak, meydanın yakınında oturan Cizrelizâde ve Ekinci aileleri, Ulu Cami'ye yakın oturan çok güçlü Pirinççizâde ailesi, Melik Ahmet Camii yakınında oturan Ocak ailesi, İskenderpaşa Camii yakınında büyük bir konakta oturan Cizrelizâde aşiret reisi Mustafa Bey verilebilir. Mustafa Bey'in komşuları bir tarafta Ekinci ailesinden güçlü Yasinzâde Şevki Bey, diğer tarafta da İskender Paşa ailesiydi.

---

74 Beysanoğlu, *Diyarbekir Tarihi*, s. 760-761.

75 PAAA, R14079, Holstein'den Bethmann-Hollweg'e, 22 Mayıs 1913.

76 GBA, 30 Nisan 1909 tarihli günlük kaydı.

77 GBA, 9 Şubat 1909 tarihli günlük kaydı.

Cemilpaşazâde, Hevêdan, Zazazâde gibi bazı köklü Kürt ailelerinin ve Hazro, Kulp ve Lice aşiret reislerinin Ali Paşa Mahallesi'nde evleri vardı. Bunlar genellikle şehir ile oturdukları yer arasında gidip gelerek yaşıyorlardı. Cemilpaşazâdeler Kürt milliyetçilik hareketinin öncüleri olduklarından özellikle önemliydiler.[78] Bu yerel seçkinler çeşitli aile bağlarıyla birbirleriyle yakın ilişki içindeydiler. Cizrelizâdeler Yasinzâdelerin dünürüydü. Müftüzâdeler Direkçizâdelerle bağlantılıydı ve kısmen akrabalık ilişkileri vardı; Zazazâde kadınlarından birkaçı Gevrenizâde ailesine gelin gitmişti. Cemilpaşazâdeler Azizoğlu'nun dünürüydü, güçlü Pirinççizâde ailesi evlilik bağları yoluyla bu ailelerle yakın ilişki içindeydi.[79] Diyarbekir şehrinin politikalarının iniş çıkışları bölge politikasının belirlenmesinde de etkili oluyordu. Yerel yönetimlerin ele geçirilmesi konusundaki şiddetli rekabet yüzünden, bu aileler arasındaki çekişmeler büyük gerginlik yaratabiliyordu. Bu durum, İngiliz gezgin David Fraser'in de tanık olduğu gibi, kendisini genellikle yolsuzluk ve yakınlarını kayırma biçiminde gösteriyordu. Fraser'e göre, 1909 yılında Diyarbekir'de "kötü yönetim en üst seviyeye ulaşmıştı, şehrin içinde haklılar için adalet sağlanamıyor ve zayıflar korunamıyordu".[80] Bu koşullar, şehirde yerleşmiş ileri gelen sınıflar arasındaki rekabetin merkezî hükümetin zayıflamış otoritesiyle birleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştı.

Kırsal alandaki sorunlar da benzer şekilde zorluydu. 19. yüzyıl ortalarında Kürt beyliklerinin dağılmasından sonra Osmanlı'nın doğu illeri "vahşileşmiş" bir yapıya bürünmüş ve hiçbir zaman durulmamıştı. Kırsal alanda devlet eliyle uygulanan şiddetin ortadan kalkması ya da zayıflamış olması, aşiret bölgelerinin kendi yasalarını uygulamaya koymaları sonucunda orta-

78 Hakan Özoğlu, *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries*, State University of New York Press, Albany, NY, 2004, s. 103-107 [*Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, çev. Nilay Özök Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005].

79 Şeyhmus Diken, *İsyan Sürgünleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 134-135, 204-205, 209.

80 David Fraser, *The Shortcut to India: The Record of a Journey along the Route of the Baghdad Railway*, William Blackwood and Sons, Edinburgh, 1909, s. 180-181.

ya çıkmış devletvari yapıların oluşmasına ve çeşitli çekişmelerin sürmesine yol açmıştı. Bazı güçlü aşiretlerin ve devlet kurumlarının kimi zaman ölümlerle sonuçlanan keyfî uygulamalarıyla yaşam koşulları daha da güvensizleşmişti.[81] Eşitsizlik, haksızlık ve şiddet 20. yüzyılın başlarına kadar toplumun her kesiminde varlığını korudu, çünkü imtiyaz sahibi kişilerin kullandığı şiddet yaygınlaşmıştı ve suçlar tamamen ya da kısmen cezasız kalıyordu. David Fraser kişisel olarak bunlara tanık olmuştu, kendisine göre, "güneybatı Kürdistan'ın dağlık bölgelerinde herkes yeteneği oranında soygunculuk yapıyordu. Her aşiretin ağası bölgelerinden geçenlerden şantaj yoluyla vergi topluyordu, sıradan insanlar cesaret buldukları her yerde adam öldürüyordu... Türkler, ulaşamadıkları bölgelerde yaşayan bu insanlar üzerinde kontrol sağlayamıyordu".[82] Diyarbekir'den uzaklaştıkça koşullar daha da zorlaşıyordu. Fraser'a göre, Diyarbekir vilayetinin özellikle güneydoğu sınır bölgesi sorunluydu: Fraser, "Burası, talihsiz Hıristiyan, Yahudi ve Ezidiler üzerinde Arap ve Kürt örgütlerinin baskı kurduğu bir çeşit sahipsiz bölge. Soygun ve cinayet, bunları yapacak güçte olanlar için yalnızca bir eğlence, Türklerin gerekli itaati sağlayamaması ya da bu konuda istekli olmaması yüzünden kanunların gerektirdiği cezalar belli değil"[83] Bu koşullar barışçı bir toplum yaratılmasına katkıda bulunmadı, aksine, şehrin kırsal kesiminde yaşayanlar arasında gerilimin artmasına, güvensizliğe ve hizipçiliğe yol açtı.

MİLLİYETÇİLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda, birbiriyle ilişkili iki süreç yaşadı: Çöküş ve modernleşme. Küçük bir beylikten doğarak Akdeniz ve Avrupa'nın en önemli devleti durumuna ge-

81 Şiddetin belirli ellerde toplanmasına dair araştırma için bkz. Johan Goudsblom, "De Monopolisering van Georganiseerd Geweld", *Sociologiche Gids* 48, 2001, sayı 4, s. 343-359.

82 Fraser, *The Short Cut to India*, s. 193-194.

83 *A.g.e.*, s. 205, 206.

len Osmanlı İmparatorluğu 16. ve 17. yüzyıllarda gücünün doruk noktasına ulaşmıştı. Batı emperyalizmi gibi dış baskılar ve içeride yaşanan milliyetçi ayrılıkçılar sonucunda imparatorluğun genişlemesi durdu ve yavaş yavaş gerilemeye başladı. Batı Avrupa ülkeleri 19. yüzyılın başlarında elde ettikleri teknolojik yenilikler ve ekonomik gelişmeler sayesinde Osmanlıları yakaladı ve ekonomik, askerî ve politik güç alanlarında geride bıraktı. Batı devletleri askerî güçleri ve fikirleri yoluyla Osmanlı topraklarının içine sızmaya başladı. Osmanlı İmparatorluğu'na giren en önemli düşünce akımı kuşkusuz milliyetçilik olmuştu. Osmanlı imparatorluğu, 19. yüzyıl boyunca Avrupa'ya yayılan bu akımdan muaf kalamadı ve hem sınırlarının içinde hem de dışında milliyetçilikle mücadele etmek zorunda kaldı. İmparatorluk içinde milliyetçi siyasi partilerin ve isyanların sayısı hızla arttı ve kısa zamanda bunlar Osmanlı politikalarının çoğunu belirleyen en önemli sorun haline geldi. 1829'da Yunanistan bağımsızlığını ilan eden ilk ülke oldu. 1875'te Sırbistan, Karadağ, Bosna, Eflak ve Moldova bağımsızlıklarını tek taraflı olarak ilan ettiler. 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı'ndan sonra Osmanlılar Sırbistan, Romanya ve Karadağ'ın bağımsızlığını ve Bulgaristan'ın da kısmi özerkliğini tanımak zorunda kaldı. Balkanlar'ın geri kalanı Osmanlı toprakları olarak kalmaya devam etti. 1878 Berlin Kongresi'nde, alınacak yardıma karşılık olarak Kıbrıs İngilizlere kiralandı. İngilizler 1882 yılında düzen getirme bahanesiyle Mısır'ı da işgal etti. Kuzey Afrika'nın geri kalanı 1830'dan başlayarak 1912'ye kadar doğu istikametinde kaybedildi. Fransa Cezayir'i 1830'da, Tunus'u 1881'de işgal etti. İtalya 1912'de Libya'yı ele geçirdi.[84]

Osmanlı politikası 1900'e kadar şiddetli krizlerle çok zayıflamış ve imparatorluğun geleceği karanlığa gömülmüştü. İmparatorluk, Batı kurumlarını ve kültürünü topluma uyarlamak ve Batı dünyasını yakalamak amacıyla bir dizi reform çalışması başlattı (1839, 1856 ve 1868). Reformlar etkilerini çabuk gösterdi. Tarım, sanayi, askerlik, mimari, maliye, kanunlar ve ku-

84 Cemal Kafadar, "The Question of Decline", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* 4, 1997-1998, sayı 1-2, s. 30-75.

rumların düzenlenmesi ve toprak reformu alanlarında değişiklikler yapıldı. Avrupa kültürünün giyinme ve yeme içme gibi konulardaki özellikleri topluma tanıtıldı. 1876'da ilan edilen Birinci Meşrutiyet'in Osmanlı siyasi tarihinde önemli etkileri oldu ve mutlak monarşiden meşruti monarşiye geçmenin adımları atıldı. 1876-1909 arasındaki saltanatı süresince Sultan II. Abdülhamit Batı hâkimiyetinin meydan okumalarına karşı sürekli ve tutarlı bir şekilde karşı koymanın yollarını bulmuştu. İktidarı boyunca idare, ulaşım, haberleşme, eğitim ve sağlık sistemlerinde önemli gelişmeler sağlandı. Ancak imparatorluğun sınırlarındaki dağılma hareketleri devam ettiği için bu reformlar uzun vadede kalıcı sonuçlara yol açmadı.[85] Merkezden çevreye doğru yayılan milliyetçiliğin önüne geçilemediği gibi, ekonomik olarak da bir gelişme sağlanamadı. Hız kesmeden artan milliyetçilik devrilen domino taşları gibi diğer Osmanlı halklarını da etkiledi. Gittikçe daha fazla sayıda ulus, imparatorluktan koparken Osmanlı toplumu daha da Müslümanlaştı. Bu süreç homojenleştirmenin yönünü belirlemiş ve imparatorluğun ileride birbirine bitişik ulus-devletlere bölüneceğinin işaretini vermişti.

"Jön Türk" hareketi üç aşamada ele alınabilir. 1860-1889 arası dönemde yer alan birinci aşama "Yurtsever Osmanlı vatandaşlığı" olarak adlandırılabilir. 1889'dan 1913'e kadar olan ikinci aşama "Müslüman milliyetçi hareketler" olarak görülebilir. 1913'ten 1950'ye kadar devam eden üçüncü ve son aşaması bu hareketin doruğa yükseldiği aşamadır ve "milliyetçi Türk hâkimiyetine" dayanır. Kitabın bundan sonraki bölümlerinde daha çok bu üçüncü aşamaya yer verilecektir. Bu siyasi hareketin bu şekilde aşamalara bölünmesinin amacı, politik eylem ve ideolojik sürecin karmaşık yapısının daha iyi anlaşılabilmesi içindir. Dönemler ve aktörler üç aşamada da kısmen örtüşmektedir.[86] Aşağıdaki değerlendirme üç bölüme ayrılmış bu sürecin sınırlarını çizmeyi amaçlamaktadır.

85 Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, Tauris, Londra, 1999.

86 Türk milliyetçiliğini dönemlere ayıran iki karşıt görüş için bkz. M. Şükrü Hanioğlu "Turkism and the Young Turks, 1889-1908", Hans-Lukas Kieser (ed.), *Turkey Beyond Nationalism: Towards Post-Nationalist Identities* içinde, Lond-

"Yurtsever Osmanlı vatandaşlığı" şeklindeki birinci aşamanın kesin olarak ne zaman başladığını saptamak zor olsa da, bunun 1860'larda, hatta daha kesin bir ifadeyle 1865'lerde başladığını söyleyebiliriz. Bu tarih, Osmanlı Sultanı'na karşı anayasal reform arayışları içindeki özgürlükçü muhalif eleştirilerin örgütlü bir biçimde başladığı döneme denk gelmektedir. Sultan'ın reformlarından memnun olmayan bir grup aydın, öğretmen ve yazar, Montesquieu'nun hukuki yazılarından, Rousseau'nun politikasından ve Smith'in ekonomik yaklaşımlarından etkilenerek gizli bir cemiyet kurmuş ve Osmanlıcılık kavramını geliştirmişti.[87] Bu kavram, ideoloji, din ve etnik aidiyetten bağımsız, kapsayıcı, ortak bir Osmanlı vatandaşlığı yaratma amacı güdüyordu. Namık Kemal gibi yazarlar (1840-1888) *vatan* ve *millet* kavramlarına milliyetçi yorumlar katarak bunları okuyucularına sunuyordu. Bu aydınlar Avrupa'daki milliyetçi hareketlere eşdeğer bir Osmanlı hareketi arayışı içine girdiler ve "Genç İtalya", "Genç Fransa", "Genç Almanya" gibi örneklerden esinlenerek kendilerine Jön Türkler adını verdiler.[88] Başlangıçta Osmanlıcılık kavramı baskılar ve inkâr yüzünden kabul görmedi ve uzun vadede Müslüman ve gayri Müslimlerce reddedildi. Gayri Müslimler açısından bu kavram, geleneksel

---

ra, I.B. Tauris, 2006, s. 3-19; Erik-Jan Zürcher, "Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists: Identity Politics 1908-1938", Kemal H. Karpat (ed.), *Ottoman Past and Today's Turkey* içinde, Brill, Leiden, 2000, s. 150-179, 173 [*Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009].

Kendine özgü belirtileri olan Osmanlı Müslüman milliyetçiliği büyük ölçüde tepkisel nitelikliydi. Bu milliyetçilik tanımlamaları yüzyılın en iyi döneminde güç ve zenginlik bakımından kaybeden taraf olan Müslümanlarla, kazanan taraf olan Hıristiyanlar arasında var olduğunu düşündükleri düşmanca ilişkilere dayanıyordu... Politik olarak talep ettikleri ulus sadece Osmanlı Müslümanlarının ulusuydu, tüm Osmanlıların, Türklerin ve özellikle dünyadaki bütün Müslümanların ulusu değildi.

87 Hamit Bozarslan, "La revolution française et les Jeunes Turcs", *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, 1989, sayı 52-53, s. 148-162.

88 Genç Osmanlı hareketi tarihi için bkz. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton University Press, Princeton, 1962 [*Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996].

imtiyazlarının ortadan kaldırılmasının ilk adımı olarak görülmüştü. Aynı zamanda Müslümanlar, Osmanlıcılığı üstün durumlarını ortadan kaldıracak bir kavram olarak görüyorlardı. Osmanlıcılık temel olarak yazı dilinde kullanılan bir kavramdı, bunu benimseyen yazarlar Osmanlı vatandaşlığı ihtiyacını ifade eden yazılarında teorik makalelerin ötesine pek geçmediler. Bu zaafiyet sonucu 19. yüzyılın son on yılında kazandıkları gücü kaybeden Genç Osmanlılar Sultan tarafından hapse atıldı ya da sürgüne gönderildiler. Genç Osmanlıların düşüşü Jön Türk muhalefetinin ikinci aşamasının habercisi oldu ve bu aşamaya milli Türk kültürü düşüncesini benimseyen yeni nesil milliyetçi Türk aydınları öncülük etti.[89]

Fransız Devrimi'nden yüz yıl sonra 1899'un ilkbaharında, beş Müslüman Osmanlı genci Sultan II. Abdülhamit saltanatına karşı gizli bir örgüt kurdu. Bu örgütün ana amacı Sultan'ı tahttan indirip yeni anayasa yapmak ve parlamentoyu yeniden kurmaktı. Bu beş öğrenci Gülhane Askerî Tıp Akademisi'nde okuyordu, ancak Batı Avrupa'da sürgünde yaşayan çok sayıda muhalif aydın vardı ve bunlar ileride hareket içinde önemli roller oynayacaklardı. Zamanla, yapılan birkaç düzenleme sonrasında ülke dışındaki ve içindeki hareketlerin bir araya gelmesi sonucunda İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) kuruldu.[90] Abdülhamit'in etkili baskı ve engelleme taktiklerine rağmen İTC imparatorluk içinde yayıldı. Örgüt gizli hücreler halinde dallanarak büyüdü, ideolojilerini yaymak için kitaplar ve makaleler yayımladı, Sultan'a karşı savaş açarak silah depoladı, özellikle de Osmanlı Müslümanlarına karşı Balkanlar, Makedonya ve Bulgaristan'da düzenlenecek milliyetçi saldırıları önlemek üzere hareket edebilecek bir parti kurdu. İTC diğer muhalif gruplarla bir araya gelerek, Osmanlı rejimine karşı biri 1902'de, diğeri de 1907'de olmak üzere iki kongre düzenledi. Bu çabaları sonucunda Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilanı gerçekleşti ve

89 David Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908*, Frank Cass, Londra, 1977, s. 20 [*Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, çev. Rekin Ertem, Şevket Serdar Türet, Fahri Erdem, Kesit Yayınları, İstanbul, 2009].

90 M. Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, Oxford, 1995, s. 71-78.

böylece Jön Türkler Osmanlı Meclisi'ne girerek güç sahibi oldu. Her sınıftan Osmanlı, çeşitli dillerde söyledikleri "Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik" sloganıyla sokaklara dökülerek özgürlük ve demokrasi dönemini karşıladı.[91] Basında ve mecliste daha önce görülmemiş bir özgürlük ortamı vardı ve yeni yönetim ve düşünce yöntemleri tartışılıyor ve inceleniyordu. Ama diğer birçok devrim gibi Jön Türk devrimi de başlangıçtaki amaçlarına ters düştü ve üçüncü aşamada Türk milliyetçilerinin hâkimiyeti, diktatörlüğe, savaşa ve soykırıma yol açtı.

Bu süreci tanımlamak ve açıklamak için devlet ve ulus oluşumunun iki önemli özelliği dikkate alınmalıdır: Bunlar şiddete karşı politik tavır ve kimliklerin kazanılması ve kaybedilmesi süreçleridir.[92]

Jön Türk hareketinin ikinci aşaması, liberaller, İslâmcı muhafazakârlar ve devrimci Ermenilerle girişilen mücadeleyle nitelendirilebilir. Bu mücadelede Jön Türkler giderek öne çıkmış ve Osmanlı siyasi kültürüne hükmetmeye başlamışlardı. Bu başarılarını sahip oldukları gücün üstünlüğüne ve kullandıkları şiddete borçluydular. Jön Türk hareketi hiçbir zaman barışçı değildi, ama bu üç aşama boyunca kullandıkları zor ve şiddet gittikçe daha radikalleşti. Bu şiddetin kökleri kendi geçmişlerindeki baskı ve zulüm yıllarına kadar gider. Jön Türkler başta Libya ve güneybatıdaki çöl bölgeleri olmak üzere imparatorluğun sınır bölgelerine sürülmüş, yıllarca Avrupa'da sürgün olarak yaşamak zorunda bırakılmış ve katil ve hırsız suçlularla bir arada hapis yatmışlardı. Yaşadıkları, şiddet kullanma konusundaki kararlılıklarını güçlendirmemiş ve bu konudaki tereddütlerini ortadan kaldırmamış olsa bile, ikinci aşamadaki

---

91 Devrim tarihine ait ayrıntılı iki çalışma için bkz. M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, Oxford, 2001; Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, Brill, Leiden, 1997 [*1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995].

92 Kimlik kazanma ve kaybetme ikiz kavramları için bkz., Abram de Swaan, "Widening Circles of Identification: Emotional Concerns in Sociogenetic Perspective", *Theory, Culture and Society* 12, 1995, sayı 1, s. 25-39; aynı yazar, "Widening Circles of Disidentification: On the Psycho-and Sociogenesis of the Hatred Distant Strangers: Reflections on Rwanda", *Theory, Culture and Society* 14, 1997, sayı 2, s. 105-122.

uygulamaları şiddete karşı eşiğin aşağı çekildiğini göstermektedir. 1902'de Paris'te yapılan kongrede Jön Türkler eylem kararı almıştı. Jön Türk basın organlarında yer alan makalelerde "ulusun kurtuluşunun kendilerini feda etmelerine ve kanlarını dökmelerine bağlı" olduğu savunuluyordu. "Şimdiye kadar hiçbir ulus yalnızca gazetelerde makale yayımlayarak özgürlüğüne kavuşmamıştır. Teoriler devrimin gelişmesinin araçlarıdır, ama silahlar bu gelişmeleri hızlandırır."[93]

Eylemleri artıran başka bir etken de Makedonya ve Ermeni devrimcilerinin taktiklerine dayalı olarak 1905'te kurulan gönüllü fedai gruplarının ortaya çıkmasıdır. Bu gruplar hapishanelerde kurdukları bağlantılar yoluyla adi suçluları hareketlerine kattılar.[94] Balkanlar'da, özellikle de Makedonya'da siyasi kültürün büyük oranda acımasızlaşması önemli bir etken oldu ve bu durum Jön Türklerin şiddet kullanma eğilimlerini artırdı. Jön Türk hareketinin ikinci aşamasında, örgütün silahlı üyeleri ve tetikçileri, öldürülen her Müslüman karşılığında on Bulgar öldüren kişiler olarak ün kazanmıştı.[95] 1906'dan sonra, bazıları çok etkili olan genç subayların Jön Türk hareketine katılmasıyla şiddet yolunda üçüncü aşamaya girildi. Genç siyasetçiler, "yalnızca propaganda ve yayınlarla devrim yapılamaz. Bu yüzden devrimci harekete askerî güçlerin katılmasını sağlamak gereklidir" diyerek ittifak arayışı içine girdiler.[96] Jön Türkler artık içinde güç, disiplin ve bağlılık bulunan bu orduyu amaçları doğrultusunda kullanarak "devrim" yoluyla eski toplumsal düzeni yıkıp yeni bir toplumsal düzen kurabilirlerdi. Ortaya çıkan sonuç, şiddet, tehditler ve suikastler oldu. 1908 Devrimi arifesinde, Osmanlılar arasındaki siyasi görüşler kutuplaşmış, müzakere ya da ılımlı yaklaşımlara müsait olmayan barışçı olmaktan uzak bir ortam oluşmuştu.[97]

---

93 Hanioğlu, *Preparation*, s. 221.

94 *A.g.e.*, s. 217-227.

95 *A.g.e.*, s. 223.

96 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, Oxford, 2002, s. 202. [*Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Babür Turna, Arkadaş Yayıncılık, Ankara, 2008].

97 George W. Gawrych, "The Culture and Politics of Violence in Turkish Society, 1903-14", *Middle Eastern Studies* 22, 1986, sayı 3, s. 307-330.

Jön Türk hareketi tarihine, iki önemli aşamada oluşan karmaşık bir kimlik oluşumu süreci olarak bakılabilir. Hareketin birinci aşamadan ikinci aşamaya evrilmesi Osmanlı milliyetçiliğinin Müslüman milliyetçiliğine kayması biçiminde oluştu ve gayri Müslimlerin dışlanmasıyla sonuçlandı. İkinci aşama olan Müslümancılıktan üçüncü aşama olan Türk milliyetçiliğine geçilmesiyle Türk olmayanların tanınmaması süreci başlamış oldu. Bu iki kayma Türk ulus yaratma sürecinde hayati bir öneme sahiptir. Başlangıçta Jön Türk hareketinin Osmanlı toplumunu etnik olarak ayrıştırarak bir Türk milliyetçiliği yaratma amacı güttüğünü ileri sürmek yanıltıcı olur. İlk olarak, 19. yüzyıl boyunca meydana gelen zulümler sonucunda Balkan ve Kafkas Müslümanlarının büyük gruplar halinde Anadolu topraklarına sığınma arayışı içine girmesi Türkleştirme kavramını gündeme getirmişti. Osmanlı toplumuna dışarıdan gelen bu şokun herhangi bir rahatsızlık yaratmaması beklenemezdi. Yıllar boyu süren ve yüz binlerce kişiyi kapsayan göç dalgaları, değişik kökenlere ve çıkar gruplarına ait farklı insanlar arasında güvensizlik ve kuşku yaratmış ve gerilimi artırmıştı. İkinci olarak, pek çok Rum ve Ermeni bu hareketlere katılmak yerine çoklu etnik yapılı liberal partilere üye olmuş olsalar da, etnik tabana dayalı siyasi partiler kurmuşlardı. 1902 Paris Konferansı'nda, Hıristiyanların Osmanlı devletine bağlılığı konusunda yapılan sert eleştiriler sonrasında Ermeni delegelerin toplantıyı terk etmeleri üzerine, Osmanlı muhalefeti nüfusların etnik olarak birbiriyle karışamayacağını görmüştü.[98] İki akademisyenin doğru biçimde değindiği gibi zaman içinde, "meclisteki Türk olmayan üyelerin İTC ile yollarını ayırarak, liberallere katılmaları fazla zaman almayacaktı".[99] Türk olmayanlar arasındaki etnik ayrımcılık ve Türk milliyetçiliğinin doğuşu birbirini güçlendiren iki süreç olmuştu. Ayrıştırma süreçleri Osmanlıların Müslüman ve Türk milliyetçiliğine kaymalarıyla ortaya çıkmış-

98 Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, s. 195.

99 Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1976, sayı 4-5, s. 252.

tı. Söz konusu kaymaların örnekleri pek çok belge ve kaynakta yer almaktadır. Bu bölümün üçüncü kısmında, sürecin mikro düzeyde Diyarbekir'de nasıl geliştiği gösterilecektir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti dış dünyada, en azından söylemsel düzeyde, Osmanlı yanlısı "İttihad-ı Anasır" (unsurların birliği) ilkesinin savunucusu olarak tanınıyordu.[100] Birlik felsefesinden anladıkları, "ırklarına bakılmadan tüm Osmanlıların (*bila tefrik-i cins ve mezhep bütün Osmanlılar*), özel amaçlarını (*mekâsid-i mahsusalar*)" bir kenara bırakarak "ortak bir vatanda barış ve güvenlik içinde (*vatan-ı müşterekenin huzur ve selameti*)" bir araya gelmeleriydi.[101] Jön Türk gazetecilerine göre, devleti oluşturan uluslar, "Osmanlılık, yani ortak, bölünmez ve güçlü bir vatan fikri olan Osmanlı düşüncesi etrafında birleşmeliydi (*Osmanlılık yani müşterek gayr-ı kabil-i taksim ve kuvvetli bir vatan fikri etrafında iştirakleri*)". Bu, "refah ve adaletin ülkenin en uç noktalarına kadar taşınmasına hizmet edecekti (*memleketin en ücra köşelerine bile refah ve adalet*)."[102] Hıristiyanlara, Bulgar bir politikacıya gönderdikleri gibi güven veren mesajlar gönderiyorlardı: "Bu ülke ne Türk'e, ne Bulgar'a ne de Arap'a aittir. Osmanlı adını taşıyan herkesin malı ve toprağıdır... Bunun tersini düşünenler, yani ülkeyi parçalayarak milletlere ayıranlar Türk olsalar bile bizim düşmanımızdır."[103] Bir Jön Türk yazarına göre, "Türkçülük (Yani Türk etnik milliyetçiliği), Osmanlıcılıkla çelişmemektedir, Türkçülüğü takip etmek Osmanlıcılığın güçlenmesine hizmet edecektir."[104] Böylece İTC Türk milliyetçiliğine olan bağlılığını inkâr etti ya da yok saydı. Ama Osmanlı devletinin huzurunu sağlayacak birlik ve ilerleme yönünde dışarıya gösterilen tavır, içerideki Türk milliyetçiliği söylemleriyle keskin çelişkiler içeriyordu. Gerçekten

100 Hüseyin Cahid, "Türklük, Müslümanlık, Osmanlılık", *Tanin*, 29 Eylül 1908, sayı 387.

101 *Tanin*, 20 Şubat 1910, sayı 886.

102 Hüseyin Cahid, "İttihad ve Terakki Politikasına Avdet", *Tanin*, 6 Kasım 1912, sayı 1434.

103 Cengiz, *Dr. Nazım ve Dr. Bahaeddin Şakir*, s. 248.

104 İzzet Ulvi, "Türklük Duygusu Osmanlılık Fikrine Mani mi?", *Türk Yurdu* 1, Haziran 1912, sayı 16, s. 269.

de, Osmanlı devletinin son dönemlerinde kasıtsız ve tam örgütlenmemiş homojenleştirme süreçlerine İTC'nin tepki gösterdiğini ileri sürmek yanıltıcıdır. Partinin merkez komitesi, kimlik politikaları konularına çok daha aktif biçimde katılımı öngörmüştü. Parti içi yazışmaları üzerine yapılan son akademik araştırmalar, 1900'lerde Osmanlı birliği ve vatandaşlığı umudundan vazgeçmiş Dr. Bahaeddin Şakir (1874-1922), Dr. Mehmed Nâzım (1872-1926), Mehmed Talat (1874-1921) ve İsmail Enver (1881-1922) etrafında oluşan radikal ve eylem hedefli Türk milliyetçiliği çekirdeğini açıkça göstermektedir.[105] Bu kaymanın önde gelen iki ideologu sosyolog Mehmed Ziya Gökalp (1876-1924) ve tarihçi Yusuf Akçura'ydı (1876-1935).[106] Osmanlı yurtseverliğinden Türk milliyetçiliğine kayıştaki ideolojik temellerin atılmasında bu iki isim önemli rol oynamıştır.

Mehmed Ziya Gökalp Diyarbekirli bir sosyolog, yazar ve şairdi.[107] Avrupa'da gelişen çağdaş milliyetçilik düşüncelerinden derin bir biçimde etkilenmiş olan Ziya Gökalp, Müslüman Osmanlı kimliğinin tanımlanmasında ve Türk milliyetçiliğinin doğuşunda çok önemli rol oynamıştı. Çalışmaları, özellikle Jön Türk ideolojisinin biçimlenmesinde çok etkili olmuştu. Felsefesi, tek bir Müslüman-Türk milliyetçiliği sentezi için Osmanlıcılığı ve İslâmcılığı reddetmeye dayanıyordu.[108] Bu milliyetçi-

105 Hanioğlu, *Preparation*, s. 173-181.

106 François Georgeon, "Deux leaders du mouvement national: Ziya Gökalp et Yusuf Akçura", François Georgeon, *Des ottomans aux turcs: Naissance d'une nation* içinde, Isis Yayınları, İstanbul, 1995, s. 55-66.

107 Ziya Gökalp (1876-1924), İttihat Terakki döneminin belki de en etkili aydınıydı. Türk baba ve Zaza anneden, Diyarbekir'in Çermik yöresinde doğmuştu. İstanbul'da eğitim gördü ama anayasa hareketine destek verdiği için yeniden Diyarbekir'e geri gönderildi. Birçok gazetede sayısız makale yazdı, İTC'nin Diyarbekir şubesini kurdu. Kısa zamanda yükselerek İTC'nin merkez komitesi üyesi oldu. Savaştan sonra Malta'ya sürüldü, burada Kemalistler için çalışmaya başladı. Politik özgeçmişi için bkz. Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, Hyperion Press, Westport, CT, 1979 [*Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri*, çev. Cemil Meriç, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1980].

108 M. Sait Özervarlı, "Transferring Traditional Islamic Disciplines into Modern Social Sciences in Late Ottoman Thought: The Attempts of Ziya Gökalp and Mehmed Serafeddin", *The Muslim World* 97, 2007, s. 317-330.

lik anlayışı yalnızca milliyetçiliğin vatandaşlıkla ilgili yorumlamalarını ortadan kaldırmamış, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Arnavut, Arap, Kürt ve İranlı gibi Türk olmayan Müslümanların toplu olarak tanınmamasının benimsenmesini sağlamıştı. Gökalp, Durkheim'ın görüşlerini benimsemişti; onun düşüncelerini yeniden yorumlayarak modern Türk milliyetçiliğinin temelini atan bir dizi belirgin görüş ortaya koydu. Yaptığı şey titiz bir akademik inceleme değildi, kendi görüşlerini güçlendiren bazı veriler ve alıntılara dayanarak, Durkheim'ın teorisinden Türk ulusu oluşumunda yararlı olduğuna inandığı bazı unsurları almıştı. Gökalp'in görüşleri, birtakım fikirlerin karışımından oluşuyordu. Kapitalizmin kendisini reddetmemekle beraber kapitalizmdeki bireycilik anlayışını ve Marksist sınıf mücadelesi anlayışını reddediyordu. Durkheim'ı takip ederek ve toplumların kendi çıkarları için çalışan ve birbirleriyle çatışan birey, sınıf ya da öteki çıkar gruplarından değil, kamunun iyiliği için uyumlu bir biçimde çalışan karşılıklı bağımlılık içindeki toplumsal tabakalardan oluştuğunu kabul ediyordu. Bu halkçılık anlayışı, kısmen, bireyi bir kenara bırakan ve toplumu bir bütün olarak gören Rus Narodnik hareketinden esinlenmişti.[109] Bu yaklaşım bilimsel çalışmalarla politika arasında bir gerilim hattı yaratmıştı: Ziya Gökalp'in felsefesi sadece toplumu açıklamaya çalışan bir sosyolojik teori değil, aynı zamanda çok açık bir ideolojik duruştu: Liberal demokrasiye karşı korporatist milliyetçilik. Bilimi bırakıp politikaya katılma kararı Gökalp'i Jön Türk partisinin ideologu konumuna getirdi.[110] Gökalp, Jön Türk rejiminin politikalarını belirlemiş, desteklemiş ve meşrulaştırmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçiliği tutarlı bir biçimde inceleyen ikinci ideolog, Rus İmparatorluğu'nda doğmuş Ta-

109 Zafer Toprak, "Osmanlı Narodnikleri: 'Halka Doğru' Gidenler", *Toplum ve Bilim* 24, kış 1984, s. 69-81.

110 Taha Parla, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp 1876-1924*, Brill, Leiden, 1985, s. 36; Ziya Gökalp, *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp*, çev. Niyazi Berkes, Greenwood Press, Westport, CT, 1981 [*Türk Milliyetçiliği ve Batı Medeniyeti*, çev. Dr. F. Bazargah, Rcd Cultural Institute].

tar kökenli Yusuf Akçura'ydı (1876-1935). Akçura *Türk Yurdu* dergisini kurmuş ve dergiyi Türk milliyetçiliğinin gelişiminin arkasındaki en büyük entelektüel güç olarak görmüştü. Türk Milleti tanımı daha çok etnik kökene dayanıyor ve Kafkasya ve Orta Asya'daki diğer Türk halklarını içine alıyordu.[111] 1904 yılında "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı çok önemli bir makale yayımladı. Burada, Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türkçülüğün değerlendirmesi yapılıyordu. Akçura bu yazısında, Osmanlı azınlıklarından oluşmuş bir milletin imkânsızlığına değinerek bunun Osmanlıcılık ideolojisini başarısızlığa uğratacağını ileri sürmekteydi. Daha sonra İslâmcılığı hedef alarak, Müslüman azınlıklar içinden doğmuş bir milliyetçiliğin de sorunlu olacağını belirtiyordu (bunun üzerine İslâmcı hareket, "İslâm'ın milliyetçiliğe izin vermediğini" ileri sürmüş ve milliyetçileri eleştirmişti).[112] Akçura "çağdaş tarihimizde ana akımın millet olduğuna" dikkat çekerek en geçerli çözümün Türk milliyetçiliği ideolojisi olduğunu söylüyordu.[113] Ziya Gökalp'le en önemli uzlaşmazlık noktası İslâm'ın Türk kimliği içinde ne derecede yer alacağıydı. Ancak sonunda Gökalp, Akçura'yla aynı düşünceye gelmiş ve açıkça "milletimiz Türkleşmiş Müslümanlardan oluşmaktadır" demişti.[114] Akçura da Ziya Gökalp gibi, Türk ulus-devletinin devamının sağlanabilmesi için "milli ekonominin" (*millî iktisad*) yaratılması gerektiğini savunuyordu.

Gökalp ve Akçura'nın çabaları Osmanlıcılıktan İslâmcılığa ve İslâmcılıktan da Türk milliyetçiliğine kaymaya hizmet etti. Jön Türk parti lideri Mehmet Talat Bey'in 1910'da Selanik'te arkadaşlarıyla yaptığı gizli görüşme, Osmanlıcılıktan kesin olarak ayrılındığını göstermektedir:

---

111 François Georgeon, *Aux origines du nationalisme turcs: Yusuf Akçura (1876-1935)*, ADPF, Paris, 1981.

112 Babanzâde Ahmed Naim, *İslâmda Davayı Kavmiyyet*, Tevsi-i Tıba'at Matbaası, İstanbul, 1332 [1914], s. 5.

113 Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, yayıncısı bilinmiyor, İstanbul, 1909.

114 Ziya Gökalp, "Türkçülük ve Türkiyecilik", *Yeni Mecmua* 2-51, 4 Temmuz 1918, s. 482, Lewis'in *The Emergence*'inden alıntılanmıştır, s. 218.

> Bildiğiniz gibi yeni anayasada Müslüman ve gâvurların (gayri Müslimlerin) eşitliği kabul edildi ama hepimiz biliyoruz ki bu gerçekleştirilemeyecek bir düşüncedir. Tüm geçmişimize ve binlerce Müslümanın, hatta her Osmanlılaştırma çabasına şiddetle karşı çıkan gâvurların duygularının karşısındaki Şeriat kanunu bu amacı gerçekleştirmenin önündeki en önemli engeldir. Gâvurları sadık Osmanlı yapmak için çok çaba harcadık ama Balkan yarımadasındaki küçük bağımsız devletler, Makedonya'da yaşayanlar arasında ayrılıkçı propagandayı yaydığı sürece bu çabalarımız başarısızlığa uğrayacaktır. Bu nedenle, imparatorluğu Osmanlılaştırmadıkça eşitlik sorun olacaktır; bu çok uzun ve yorucu bir görevdir, Balkan devletlerinin kışkırtmalarına ve propagandalarına son vererek başarıya ulaşana kadar bu riskli göreve devam edeceğiz.[115]

İngiliz Büyükelçisi Gerald Lowther (1858-1916) için resim çok netti. Birkaç ay sonra şunları yazıyordu: "Cemiyetin, uzun zamandır devam eden kapsayıcı ve anayasal yollarla Türk olmayanları Osmanlılaştırma düşüncesini terk ettiği görülmektedir. Onlara göre 'Osmanlı' açıkça 'Türk' anlamına gelmektedir ve mevcut "Osmanlılaştırma' politikası Türk olmayan unsurları Türk harcına karıştırmaktır."[116]

Birinci Dünya Savaşı arifesinde, kendilerini maddi ve ideolojik olarak güçlü hisseden Jön Türkler, hareketlerinin Türk milliyetçiliği karakterini gizlemeyi ve inkâr etmeyi bıraktılar. Türk milliyetçiliğine kesin dönüşten sonra, Jön Türkler Türk olmayanları dışlayan politikalara sıkıca sarıldılar. Hareketin iki önemli lideri Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Mehmed Nazım parti örgütüne yazdıkları bildiride İTC'nin "Ermeni olsun ya da olmasın Türklerin düşmanlarına (*Türk düşmanı olan ne bir Ermeni'ye ne de bir başkasına*) emanet edilemeyeceğini" söylüyorlardı. Ancak Türk milliyetçiliğine sadakat göstermeyi taahhüt ettikleri takdirde Ermenilerin harekete katılmasına izin verilebilirdi, bu da çok olası bir senaryo değildi. İki doktor devamın-

115 Lewis, *The Emergence*'den alınmıştır, s. 218.

116 *A.g.e*'den alınmıştır, s. 219-220.

da şöyle diyorlardı: "Osmanlı olmayanlar ancak bu koşullarda cemiyetimize katılabilirler. Cemiyetimiz saf bir Türk Cemiyeti'dir (*halis bir Türk Cemiyeti*)" [117] İki yıl sonra Dr. Nazım Siyonist liderlere yazdığı mektupta hiçbir imada bulunmadan açıkça şöyle diyordu: "İttihat ve Terakki Cemiyeti tek Türk gücü olmayı ve merkezileşmeyi istiyor. Türkiye'de başka milletlerin vatandaşlarının olmasını istemiyor: Yeni bir Avusturya-Macaristan olmak istemiyor. Türk eğitim sistemi, Türk idari sistemi ve Türk yargı sistemi olan bölünmez bir Türk ulus-devleti olmak istiyor (*einen einheitlichen türkischen Nationalstaat*)."[118] Hiçbir Jön Türk lideri, partinin toplum ideali hakındaki görüşlerini bundan daha açık bir biçimde ifade edemezdi.

Devletin içinden ve dışından gelen baskılar ve son yıllardaki özgürlük, eşitlik, anayasa ve adalet kavramlarındaki çelişkili gelişmeler partiyi etnik milliyetçiliğin savunucusu durumuna getirdi ve şiddet uygulamalarına zemin hazırladı. Batı emperyalizminin ve ayrılıkçılığın devleti geriletmesi sonucunda, Osmanlı siyasi seçkinleri arasında kimliksizleştirme konusunda iki süreç öne çıktı: Bunlar Osmanlı yurtseverliğinden, İslâm milliyetçiliğine, İslâm milliyetçiliğinden de Türk milliyetçiliğine kayıştı. Çok az kişinin önceden görebildiği yıkıcı savaşların arifesinde, hâkim güç ve radikal ideolojinin bu şekilde bir araya gelmesinden daha ölümcül başka bir şey olamazdı.

TOPLUMUN KEŞFİ VE NÜFUS POLİTİKALARI

Osmanlılar yüzyıllarca, yaşamın doğal akışı içinde, devletin kültürü ve dilinin, konuşmanın, edebiyatın ve dinin, bölgeden bölgeye, gruptan gruba, şehirden şehire, sınıftan sınıfa değişeceğine inanmıştı. Jön Türkler ise tamamen farklı bir dünya görüşüne sahipti. Nüfus politikalarının sözcüleri oldular ve top-

117 Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Mehmed Nâzım'dan Hayri Efendi'ye, 2 Haziran 1906, Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi* içinde, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, 2. cilt 4. Bölüm; Filiz Cengiz, *Dr. Nazım ve Bahaeddin Şakir'in Kaleminden İttihad ve Terakki Cemiyeti*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1997, s. 39-40.

118 Hanioğlu, *Preparation*, s. 260.

lumun bilimsel yöntemlerle incelenmesi ve bunun sonucunda homojen bir birliğe dönüştürülmesi gerektiğine güçlü bir biçimde inandılar. Sosyal bilimlerin ortaya çıkışı, Jön Türklere ideolojilerini ve nüfus politikalarını geliştirmeleri için bilimsel bir zemin hazırlamıştı. Bu stratejinin önde gelen savunucusu Ziya Gökalp'ti ve bu politikanın temel amaçlarından biri Osmanlı'nın çoketnili doğu illerine sahip olmaktı. İTC iktidarı ele geçirir geçirmez, başta doğu illerinde olmak üzere yoğun etnografik araştırmalara girişti ve sivil toplumda büyük ölçekli nüfus müdahalelerinin hazırlıklarına başladı. Bu girişimler, barbarlığa karşı medeniyet söylemleriyle desteklendi.

Paris'teki pek çok Jön Türk lideri August Comte'un takipçilerinin öğrencisi olmuştu, bu nedenle de pozitivizmden derinden etkilenmişlerdi. Gazeteleri *İntizam ve Terakki* sloganıyla çıkıyordu.[119] Jön Türkler aynı zamanda, Türk milleti ve tarihi hakkındaki düşünceleriyle Türk milliyetçiliğinin oluşmasında büyük etki yapmış Sorbonne profesörü David Léon Cahun'la[120] da (1841-1900) ilişki içindeydi. Cahun, yüzyıllarca İslâm ve Arap kültürüne maruz kalmanın Türk ırkı üzerinde zararlı etkiler bırakmış olduğu tezini ileri sürüyordu.[121] Osmanlı'da 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan kriz ortamında, sert politik baskılar altında gelişen sosyoloji biliminin siyasileşmesi bir anlamda doğaldır. Jön Türk sosyolog ve antropologlarının aklındaki büyük soru şuydu:[122] Osmanlı toplumunu kuşatan "sorunları çözmede" sosyolojinin nasıl bir yararı olacaktı? Osmanlı İmpa-

119 Z. Fahri Fındıkoğlu, *August Comte ve Ahmet Rıza*, Türkiye Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği, İstanbul, 1962; Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986.

120 Elisabeth-Christine Mülsch, *Zwischen Assimilation und Jüdischem Selbstverständnis: David Léon Cahun (1841-1900)*, Romanist Verlag, Bonn, 1987.

121 Léon Cahun, *Introduction à l'histoire de l'Asie: Turcs et Mongols, des origines à 1405*, A. Colin et cie, Paris, 1896, II. Bölüm [*Asya Tarihine Giriş Türkler ve Moğollar*, çev. İnan Kaya, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2014].

122 Paul J. Magnarella ve diğerleri, "The Development of Turkish Social Anthropology", *Current Anthropology* 17, 1976, sayı 2, s. 263-274; Niyazi Berkes, "Sociology in Turkey", *American Journal of Sociology* 42, 1936, s. 238-246; Zafer Toprak, "Osmanlı'da Toplumbilimin Doğuşu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* 1. cilt, *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 310-327.

ratorluğu'nda sosyolojinin doğuşu ve yükselişi sırasında uygulanan baskılar, krizdeki bir toplumda bilimin işlevselliğine nasıl kısıtlamalar getirilebileceğinin de bir kanıtıdır. Jön Türk döneminde sosyoloji çalışmaları yapan akademisyenlerden biri şunu iddia ediyordu: "Burada uygulanan sosyoloji Türk toplumunun gerçekte *ne olduğunu* değil, ideal Türk toplumunun *ne olması gerektiğini* araştırmaktadır."[123] Toplum çalışmaları Jön Türk partisinin politik, askerî ve ekonomik çıkarlarına boyun eğmişti. Bir akademisyenin konuyla ilgili tezine göre amaçları "Türkleştirmekti" ve Jön Türkler devlet aygıtını ele geçirdikten sonra "sosyolojiyi entelektüel bir araç olarak bu amaçları için kullandılar".[124] Güç ve bilginin alacakaranlığında sosyologları en çok ilgilendiren alan uygulamalı sosyolojiydi.

Jön Türklerin en önemli sosyolog-ideologu kuşkusuz Ziya Gökalp'ti. İstanbul Üniversitesi'nde 1915 yılında Gökalp adına ilk sosyoloji kürsüsü kurulmuştu. Gökalp burada sosyo-kültürel çalışmalar üzerine bir araştırma enstitüsü kurdu ve kısa ömürlü bir sosyoloji yayını çıkarttı (*İçtimaiyat Mecmuası*).[125] Liderliğindeki çalışma ekibi, Durkheim, yeğeni Mauss, Lévy-Bruhl ve Fauconnet'nin eserlerini Osmanlı Türkçesine çevirdi ve ilk sosyoloji kitabı yayımlandı. Böylece, Türkiye'de sosyolojinin gelişimi başından beri Gökalp'in etkisi altında kaldı. Kendisini düş kırıklığına uğratan Osmanlı toplumunun homojen bir ulus-devlet olmadığı gerçeğiyle başa çıkmak için sosyolojiyi araçsallaştırdı. "Tek dilli ve homojen bir Osmanlı milleti hayal ediyordu (*yek-dil ve yek-cihet bir Osmanlı Milleti*)."[126] Ünlü şiiri "Kızılelma"da belirttiği üzere, nüfus homojenliğinin yanı sıra kültür ve dilde arılık sağlamış bir "yeni Türk dünyası" hayal ediyordu. Şiir şöyle devam etmektedir:

---

123 İbrahim Yasa, *Hasanoğlan: Socio-Economic Structure of a Turkish Village*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1957, s. V-VI.

124 Recep Şentürk, "Intellectual Dependency: Late Ottoman Intellectuals between Fiqh and Social Sciences", *Die Welt des Islams* 47, 2007, sayı 3, s. 283-318.

125 Recep Şentürk, "İçtimâiyyat Mecmuâsı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2000, 21. cilt, s. 448-463.

126 Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp'in ilk yazı hayatı, 1894-1909: Doğumu'nun 80. yıldönümü münasebetiyle*, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği, İstanbul, 1956, s. 95.

Şark'ı da tanımak lazım diyordu
Diyordu halk bahçe biz bahçıvanız
Ağaçlar gençleşmez aşından yalnız.
Aşıyı sonradan ulamak gerek.[127]

Gökalp kendini, Jön Türklerin ilk toplum mühendisi olarak kabul ettirdi: Toplumun bileşimi değiştirilmeli ve bu siyasi seçkinler tarafından yapılmalıydı. 1913'ten sonra, Türk kültürü ve dilini bütün vatandaşlara öğretmek ve Türk ulus-devleti kurmak yolunda yaptığı çalışmalarla Osmanlı İmparatorluğu'nda "Türkleştirme" akımının sözcülüğünü yaptı.[128]

Ziya Gökalp'in sosyoloji bölümündeki ana görevi Türk kimliği üretmekti. "Millet Nedir?" adlı bir makalesinde (muhtemelen Renan'dan sonra), Gökalp bir millete ait olma ya da dışlanma ölçütlerine ait sınırlar geliştirdi. İlk olarak, Türk milliyetçiliğindeki coğrafya, ırk, imparatorluk ve birey olmaya dayalı tanımlamaları bir kenara itmiş ve şu tezi savunmuştu:

> Sosyoloji bilimi milli bağların, içimizdeki yetişme ve kültür aracılığıyla olduğunu gösterir... Bunları alabileceğimiz bir toplumda yaşamak isteriz. Sadece bir koşulda bunlardan ayrılıp başka bir toplumda yaşayabiliriz: Bu koşul da ruhumuzla sahip olduğumuz çocukluğumuzdan kopmaktır... Bir millet aynı tarzda yetişmiş insanlardan meydana gelmiş bir gruptur ve aynı dili kullanarak bir araya gelir. İnsanlar, aynı yetişme şartlarında olan ve aynı dili konuşanlarla bir arada olmak ister, yoksa aynı kandan olanlarla değil... Kültürünü paylaşmadığı bir toplumda yaşayan kişi sefil duruma düşer. Bu durum onu intihara ve çılgınlığa sürükler, hastalık sahibi olmasına yol açar.[129] Örneğin, ırksal olarak Türk olmayan dindaş-

127 Ziya Gökalp, *Kızılelma*, (ed.) Hikmet Tanyu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976 (1914). Şiirdeki bu pasaj Zygmunt Bauman'ın insanlık bahçesinin düzenlenmesi benzetmesini yansıtmaktadır.

128 Hamit Bozarslan, "M. Ziya Gökalp", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* 1. cilt, *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 314-319.

129 Ziya Gökalp 1894'te intihara teşebbüs etti ama kurtuldu. Bir yazara göre, Kürt geçmişiyle Türk geleceği arasında kimlik bunalımı yaşayan Gökalp'in akli dengesi bozulmuştu. Rohat, *Ziya Gökalp'ın Büyük Çilesi Kürtler*, Fırat Yayın-

larımız yetişme tarzları ve aynı kültüre sahip olma yüzünden tümüyle Türk ruhuna sahiptirler... Yetişme tarzları yüzünden başka bir toplumda yaşayamazlar ve Türk olanın dışında başka bir ideale hizmet edemezler.[130]

Ziya Gökalp'in düşüncesine yerleşen milli kimlik oluşturmada yetiştirme şeklinin tabiata üstün olduğu görüşü, Jön Türk siyasi liderlerinin buna bağlı politikalar oluşturmalarına yol açmıştı. Toplum mühendisliği Türk kültürünün toplumsallaştırılmasının zorlanması paralelinde gelişti.

Jön Türklerin sosyal bilimlerle ilgili temel konusu, Osmanlı toplumunun etnik yapısına bağlı etnografik bilginin geliştirilmesiydi. 1913'teki Jön Türk darbesinden sonra, İTC Osmanlı İmparatorluğu'nun etnik yapısı hakkındaki araştırmalarının sayısını hızla artırdı.[131] Jön Türkler Avrupa'nın önderliğinde gelişen ulus-devlet sistemindeki meşrulaştırma ilkesinin, uluslaın kendi kaderlerini tayin etmesine ya da etnik çoğunluğa bağlı olduğunun farkındaydı. Müslüman Osmanlıların on yıllardır kaybettikleri bölgelerde hak iddia edememelerinin sebebinin, Müslümanların bu bölgelerin hiçbirinde çoğunluk olmaması olduğunu anlamışlardı. Bu milliyetçilik felsefesi nüfus politikaları uygulamasını zorunlu kılıyordu; halkın etnik yapısını ve bu alanda ham verileri ortaya koyacak çalışmaların yapılması da ilk adım olacaktı. Bu amaca yönelik bürokratik bir yapı oluşturuldu ve "Göçmenleri ve Aşiretleri Yerleştirme Müdürlü-

---

ları, İstanbul, 1992, s. 25-37. İTC iktidara gelinceye kadar teorileri kök salmaya başlamıştı, kimliğini sadece Türk olarak tanımlıyordu. Karşıtlarının, Kürt olduğu iddialarını şu şiiriyle reddediyordu: "Kürt, Arap ve Kafkas bile olsam / İlk amacım Türk Ulusudur!", (ed.) Fevziye Abdullah, *Ziya Gökalp Külliyatı-I: Şiirler ve Halk Masalları (Kızılelma-Yeni Hayat-Altun Işık-Eserleri Dışında Kalan Şiirleri)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1952, s. 277. Bu görüşlerini daha sonra da yinelemişti: "Ataların Kürt ya da Arap bölgelerinden gelmiş olsalardı bile kendimi tereddütsüz Türk olarak kabul edecektim." Ziya Gökalp, "Millet Nedir?", *Küçük Mecmua* 28, 25 Aralık 1922, s. 1-6.

130 Ziya Gökalp, "Millet Nedir?", *Küçük Mecmua* 28, 25 Aralık 1922, s. 1-6.

131 İsmail Görkem, *İttihad ve Terakki'nin Yaptırdığı "Anadolu'da Gizli Mabetler" Konulu Araştırmalar: Baha Said Bey - Türkiye'de Alevî-Bektaşî, Ahî ve Nusayrî Zümreleri*, Kültür Bakanlığı HAGEM Yayınları, Ankara, 2000, 1. Bölüm, s. 1-58.

ğü" (İskân-ı Aşair ve Muhacirîn Müdüriyeti, İAMM) kuruldu. 1913'te kurulan bu müdürlük birçok Türkmen, Kürt ve Arap aşiretinin belirli bölgelere yerleşmelerine ön ayak olmuş, yaşadıkları bölgelerden uzaklaştırılan yersiz Müslüman göçmenlere yer bulunmasını sağlamıştı.[132] Bu müdürlük içinde daha sonra, Yerleştirme, İstihbarat, Ulaşım ve Aşiretler olmak üzere dört şube daha açıldı.[133] Etnografik bilginin toplanması için, başında Ziya Gökalp'in olduğu bir "Bilim Konseyi" kuruldu. Çalışmaların yönü, Talat'ın Jön Türk liderlerini toplayıp, "Anadolu'nun kendileri için kapalı bir kutu" olduğunu ve üzerinde çalışabilmek için öncelikle "içinde ne olduğunu" bilmeleri gerektiğini söylemesiyle başlayan ivmeyle Birinci Dünya Savaşı sırasında belirlendi. Gökalp, Talat'tan sonra söz alarak şunları ileri sürmüştü: "Biz, siyasi bir devrim yaptık... Oysa en büyük devrim, toplumsal devrimdir. Kültür alanında, toplumsal bünyemizde (*içtimaî bünyemiz*) yapacağımız devrimler en büyük ve en verimlisi olacaktır. Bu da ancak, Türk toplumunun morfolojik ve sosyolojik yapısını tanımakla olur... Bu kurumları incelemek üzere bilim gücü tam olan arkadaşları bu kutuyu açmaları için gönderelim."[134]

Gökalp nüfus politikalarının ideolojisini oluştururken Talat bunları örgütledi, genç Jön Türk araştırmacıları da saha çalışmalarını sürdürdüler. Araştırmacılar Türkiye'ye dağılarak etnik azınlıklar üzerine araştırma yapmaya başladılar. Bu uzmanlar düzinelerce ciltlik sonuç ürettiler ve hiçbir etnik grup bu çalışmaların dışında kalmadı.[135] Araştırmacılar ve araştırma alanları şunlardı: Baha Sait Bey, Kızılbaş ve Bektaşi dinî topluluklarını; Mehmet Tahir (Olgun) ve Hasan Fehmi (Turgal), Ahi dinî top-

132 *İkdam*, 29 Aralık 1913, sayı 6052, s. 3.

133 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayınları, İstanbul, 1987, s. 120.

134 Nejat Birdoğan (ed.), *Baha Said Bey, İttihat ve Terakki'nin Alevilik-Bektaşilik Araştırması*, Berfin Yayınları, İstanbul, 1995, s. 8.

135 Jön Türk etnografik çalışmalarının kısa bir değerlendirmesi için bkz. Fuat Dündar, "İttihat ve Terakki'nin Etnisite Araştırmaları", *Toplumsal Tarih* XVI, 2001, sayı 91, s. 43-50. Bu konuda en kapsamlı araştırma için bkz. Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği, 1913-1918*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

luluklarını; Esat Uras, Ermenileri; Zekeriya Sertel (Sorbonne'da Emile Durkheim'ın öğrencisi), aşiretleri, tarikatları ve Alevileri araştıracaktı. Gökalp'in kendisi en zorlayıcı grup olan Kürtleri araştırmayı üstlenmişti. Buradaki halkın eğilimlerini ve politik bağlılıklarını saptamaları için özellikle doğu illerine gönderilen araştırmacılar Jön Türk partisi tarafından görevlendirilmişti. Elde ettikleri ana bilgiler, bağlılık ve politik tercih karşısında yer alan etnik yapı matrisiydi.[136]

Araştırmacılar arasında en ilginci Naci İsmail Pelister'di (ölüm 1940). Almanya'da eğitim görmüş, Arnavut kökenli coşkulu bir Türk milliyetçisiydi. İTC iktidara geldiğinde Dahiliye Nazırlığı'nda göreve başlamış ve etnografik araştırmasını Habil Adem takma adıyla yayımlamıştı. Bunun yanı sıra yine değişik mahlaslarla çeviriler yapmış ve başkaları adına metinler yazmıştı.[137] Pelister aşiret ve Türkmen araştırmalarından sorumluydu, ama nüfus politikaları metotları da dahil pek çok konuda yazıları vardı. İAAM görevlisi olarak yayımlanan ilk kitabı "Prusya Sömürgeler Bakanlığı'nda görevli" Von P. Gotz adıyla yazdığı *The Settlement of Migrants: the International Method of Assimilation*'dı (*Göçmenlerin Yerleştirilmesi: Uluslararası Asimilasyon Yöntemleri*). Kitap iki bölümden oluşmuştu. Birinci bölümde, Amerika, İngiliz, Hollanda, Fransız, Alman ve Rus tarihlerinden alınan örneklerle, toprakları istila edilmiş ya da sömürgeleştirilmiş halkların asimilasyon yöntemleri karşılaştırmalı olarak incelenmişti. Kitabın ikinci bölümünde ise ülkeye gelen göçmenlere nasıl yasal statü kazandırılacağı ele alınıyordu. Bu bölümde ayrıca Kuzey Amerika, İngiltere, Latin Amerika ve Avustralya gibi göç alan ülkelerden örneklerle göçmen nüfusun nasıl yerleştirileceği ve bunların topluma nasıl kazandırılacağı konuları kapsamlı bir şekilde değerlendiriliyordu. Yazar, bir bölgenin içeriden ve dışardan nasıl sömürgeleştirileceğini de inceliyordu. Yazılanlara göre, dışarıdan sömürgeleştirme, sömürgecilerin buraya nüfus aktarması, yerel halkın asi-

136 Birdoğan, *İttihat ve Terakki*, s. 7-8.

137 Mustafa Şahin ve Yaşar Akyol, "Habil Adem ya da nam-ı diğer Naci İsmail (Pelister) hakkında", *Toplumsal Tarih* 2, 1994, sayı 11, s. 6-12.

milasyonu ve yerleşimcileri kabul etmesiyle gerçekleştirilebilirdi. Sömürgeleştirmede İngiliz yöntemi önerilmekteydi. Öte yandan, içeriden sömürgeleştirme nüfusların bir bölgeden başka bir bölgeye kaydırılması, dışarıda yaşayan akraba nüfusların getirilmesi ve göçmen işgücünün asimilasyonu yoluyla gerçekleştirilebilirdi. Burada Amerikan yöntemi önerilmekteydi. Yazar kitabını başarılı bir sömürgeleştirme için gerekli koşulları sıralayarak bitiriyordu: Sömürgeleştirme sürecinin başarılı olması için buraya yerleşenler varlıklarını ekonomik olarak sürdürebilmeli, yerli seçkinler işbirliğine ikna edilmeli, aksi takdirde cezalandırılmalı ve yerli halkın manevi ve kültürel hayatları baskılanmalıydı.[138] Bu çalışmaların geçerliliği ve önemi şu uygulamalarda görülmüştür: Nüfus politikaları hakkında bilgi sahibi olunması sağlanmış, Jön Türk iktidarının sürdüğü kırk yıl boyunca çeşitli derecelerde başarıya ulaşan iç sömürgeleştirme tekniklerinin uygulanmasının yolu açılmıştır.

Ziya Gökalp araştırmalarını Diyarbekir bölgesinde sürdürdü. Kürt aşiretleri ve köyleri üzerine yaptığı birkaç gözlemden sonra, "asimilasyon sonucunda yalnızca insanlar değil... âdetler ve manevi yaşam, diğer bir deyimle milli kültür de değişmektedir" yargısına varmış ve Kürtlerin kolayca asimile edilebileceğini düşünmüştü, çünkü "Türkler ve Kürtler birbirini seviyor ve birbirlerine benziyorlardı" [139] Gökalp başka bir makalesinde, Araplarla yakın ilişkide olan Kürtlerin "göçebelik, aşiret ve gericilikle lanetlendiklerini" çünkü "Arapların çok cahil olduğunu... hiçbir yeteneklerinin olmadığını" iddia ediyordu. Halbuki Türklerle yan yana yaşayan Kürtler "feodalizmden kurtulmuştu". Böylece Gökalp'e göre, "Kürtlerin, üzerlerinde olumlu etki yaratan Türklerle komşuluk yapmaları" varılacak en mantıklı çözümdü. Tüm bunlardan sonra, "Kürtlerin Araplardan uzaklaşarak Türklerle yakınlaşmalarının onların menfaatine olacağı" sonucuna vardı.[140] Bu ideolojik meşrulaştırma "Şehir Me-

138 Von P. Goç, *Iskan-ı Muhacirin: Beynelmilel Usul-ı Temsil*, çev. Habil Adem, Kitabhane-i Sûdi, İstanbul, 1918, s. 7-29, 131-132, 197-204, 237-242.

139 Ziya Gökalp, "İstimlal", *Küçük Mecmua*, 1 Ocak 1923, sayı 29, s. 1-6.

140 Ziya Gökalp, "Kürtlerin Menfaati", *Cumhuriyet*, 20 Temmuz 1924, s. 4.

deniyeti, Köy Medeniyeti" adlı makaleyle tamamlandı. Gökalp burada, "şehirlerdeki medeni yaşamın" köylerdeki "feodalizmle" tamamen karşıt olduğunu ileri sürüyordu. Büyük bir kederle Diyarbekir'in "Ortaçağ'da" yaşadığını, halbuki Türklerin "doğuştan beri özgürlüğü ve eşitliği seven bir ulus olduğunu... doğal eğilimleri gereği şehirlerde yerleştiklerini" savunuyordu. Gökalp'in yazılarının büyük çoğunluğu doğu illerindeki nüfus politikalarının nasıl olması gerektiği üzerineydi. Makalelerinden birinde, yan yana yaşayan iki halktan "hangisi daha hâkimse öbürünü asimile edecektir" diyerek işin yönünü göstermişti. Gökalp bu süreci "denasyonalizasyon" yani gayri millileştirme olarak adlandırıyor ve Fransız hükümetinin Alsace-Lorraine'de Almanca kullanılmasını engellemesinde bu yöntemin çok etkili olduğunu iddia ediyordu.[141] Öğrencilerinden biri daha da ileri giderek, Gökalp'in çalışmalarının Jön Türk nüfus politikalarını ileri taşıyacak güçlü bir motor olduğunu savunuyordu: "Gökalp Merkez Komitesi'ne bir rapor sunmuştu, daha sonra özellikle Ermeni sorununu kapsayacak biçimde azınlık araştırmaları hakkında sorular sormuştu. Bu araştırmanın sonuçlarına bağlı olarak Ermenilerin sürgün edilmesine başlanmıştı."[142]

Jön Türklerin etnografik araştırmalarında ana tema doğu illeriydi. Araştırmanın günlük uygulamaları hakkında fazla kaynak bulunmamaktadır, ancak Jön Türk idealistleriyle köylü nüfusun karşılaşmalarını anlatan mevcut raporlar, etnik milliyetçilik ve dinî muhafazakârlık hakkındaki düşüncelerin ne kadar zıt olduğunu yansıtmaktadır. İTC araştırmacılarından biri doğu illerinde araştırma yaparken, karakteristik olarak gördüğü bir konuşmayı rapor ederek şunları belirtmiştir:

> "Erzurum'dayım. Bugün 10 Temmuz, bayram. İnşaat sahasında ustabaşıyla konuşuyorum. Uygun bir anda ona 'Baba, Türk müsün?' diye sordum, bunun bir şaka olduğunu düşünen fukara ihtiyar utanarak yalvaran bir ses tonuyla şöyle dedi:

141 Ziya Gökalp, "Şehir Medeniyeti, Köy Medeniyeti", *Küçük Mecmua*, 30, 10 Ocak 1923, s. 4-7.

142 Enver Behnan Şapolyo, *Ziyâ Gökalp: İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi: Ekli ve Fotoğraflı*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1974, s. 149.

'Lütfen böyle bir şey söyleme, ben bir Müslümanım.'

'Ama baba Türkler de Müslüman değil mi? İslâm'ı koruyanlar ve yaşatanlar Türkler değil mi?'

'Efendim, biz Türk dediğimiz zaman Kızılbaş demek isteriz, lütfen bunu söyleme.'"[143]

Diyarbekir'de doğmuş ve büyümüş bir misyonerin oğlu, Diyarbekir bölgesinin, Müslümanlar da dahil değişik halkları hakkında yaptığı değerlendirmede şu sonuca varmıştı: "Bunların hiçbiri kendine 'Türk' dememektedir."[144] Bu etkileşimler, yerel Osmanlı Müslümanların kendilerini soyut anlamda Türk ulusunun bir parçası olarak tanımlamadığını göstermektedir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bölgede araştırma yapan başka bir etnograf Jön Türk, bölgede yaşayan halkın kimlikleri hakkında bir harita hazırladı. Ona göre, İstanbul nüfusu kendilerine "şehirli" diyor, Arnavut, Arap, Kürt ve Lazları köylü olarak niteleyerek imparatorluğun geri kalanına tepeden bakıyordu. Osmanlı Müslümanlarının çoğu için dinî kimlik etnik kimlikten önce geliyordu. Bunun da ötesinde, etnik kimliklerini öne çıkaranlar bunu;

> kendilerini, niteliklerinin mükemmel olduğunu düşündükleri gruplarla özdeşleştirerek yapıyorlardı. Bu şekilde, pek çok Türk genci, Arnavut ve Kürt olmaktan gurur duyar oldular. Hiç kimse kendini Türk olarak göstermek istemiyordu (*Türklükle mübahat eden tek bir fert yoktu*). Türklük utanç duyulacak bir nitelik kazanmıştı ve hiç kimse Türk olarak anılmak istemiyordu. Doğu Anadolu'da Türk, Kızılbaş; İstanbul'da ise köylü ve bayağı anlamına geliyordu.[145]

Kısmen tarihî bir otobiyografik romanda, bir Jön Türk aydını Osmanlı Müslümanlarının Türk milliyetçiliğini ve Mustafa Kemal'i reddedişini şu sözlerle ifade etmektedir:

---

143 Fuad Sabit, "Anadolu Duygularından", *Türk Yurdu* 2, 11 Aralık 1912, sayı 28, s. 72.

144 Talcott Williams, *Turkey: A World Problem of To-day*, Doubleday, Page and Co., New York, 1921, s. 219.

145 Hilmi Ziya Ülken, *Ziya Gökalp*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1942, s. 88-89.

"Bir kimse Türk olup da Kemal Paşa'ya nasıl katılmaz?"

"Ama efendim biz Türk değiliz."

"Siz kimsiniz?"

"Biz Müslümanız, elhamdüllilah (*Biz İslamız elhamdülillah*). Senin bahsettiğin kişiler Haymana'da yaşıyor."[146]

Yazar devam ederek bu kimlikleri değiştirmenin formüllerini verir: "Zafer bahşedilecekse bize kalan boş topraklar ve çıplak tepeler olacaktır. Ulus nerede? Bu henüz belli değil, onu yeniden yaratmak gerekli olacaktır."[147] Açıkça, Osmanlı Müslümanlarının "Türk" kavramını kabul etmemeleri Jön Türkleri kedere sürüklüyordu.

Sonuç olarak Jön Türkler doğu vilayetleri hakkında büyük miktarda (ve hegemonik) bilgi topladı. Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan araştırmaların sonucunda oluşturulan bu nüfus politikaları yoğun biçimde hayata geçirildi[148] ve tecrübe ve uygulamalarla geliştirildi. Jön Türk dergileri "bilimsel yöntemlerin" "hükümet gücü" tarafından yürütüldüğüne ve bu araştırmaların "çok sayıda sonuçlar" doğurduğuna dair methiyeler düzdüler.[149] Baha Said Anadolu'daki etnik gruplar üzerine yaptığı araştırma sonuçlarını 1918 yılında yayımladı ve Jön Türk okurlarına daha önce adlarını duymadıkları etnik grupları tanıttı.[150] Jön Türklerin etnik veri toplama geleneği 1920, 1930 ve 1940'larda da devam etti. Birçoğu Gökalp'in öğrencisi olan genç araştırmacılar ustalarının tezlerini ve yöntemlerini geliştirme görevini üstlenmişti. 1913 yılında kurulan Jön Türk diktatörlüğü, "merkezin bölgeler üzerine güç uygulaması karşısında Doğu'nun zayıf bir konumda olduğunu" görüyordu. Bu da,

146 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban: Milli Roman*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1932, s. 110-111.

147 Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 139.

148 Taner Akçam, *"Ermeni Meselesi Hallolunmuştur": Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 37-77.

149 "Aşiretler Hakkında İlmi Tetkikler", *Türk Yurdu* 14, 1 Mart 1918, sayı 193, s. 87.

150 Baha Said, "Anadolu'da İçtimâi Zümreler ve Anadolu İçtimâiyatı", *Millî Talim ve Terbiye Mecmuası*, Ağustos 1918, sayı 5, s. 18-32.

bölgenin "denge sağlayacak bir karşı güç uygulama kapasitesi olmadığı... ya da bütün istek ve amaçlarına rağmen tek taraflı ve tek yönlü bir baskı grubu olarak belirli bir güç gösterisinde bulunma yeteneği olmadığı anlamına geliyordu."[151]

Doğu vilayetlerindeki Türkçülük "eksikliği" Jön Türklerin karşılaştığı en önemli sorundu. Birinci Dünya Savaşı arifesinde Talat Paşa ile önde gelen Ermeni lideri Karekin Pastırmacıyan (1872-1923) arasında geçen tartışma, doğu vilayetlerinde Ermenilerle Türkler arasındaki çatışmalar hakkında ortaya atılan iddiaların genel özelliklerini taşıyordu. Tartışma doğu vilayetlerinin kaderi hakkındaydı; karşılıklı milliyetçilik suçlamaları ve duyulan güvensizlikler sonunda Pastırmacıyan Talat'ı şiddetle eleştirmeye başladı:

> Artık doğru yolda değilsiniz. Osmanlı İmparatorluğu'nu karmaşaya sürüklüyorsunuz. Kazandığınız zaferler yüzünden kendinizi Napoléon ya da Bismark zannediyorsunuz. Bu ülkeyi nereye götürdüğünüzü bilmiyorsunuz ama burnunuzun dikine gitmeye devam ediyorsunuz. Kanıt mı? Bir süre önce Vramyan'a Kürtleri Türkleştireceğinizi söylediniz. Ne ile? Hangi kültürle? Tarih hakkında biraz bilginiz olsaydı bu anlamsız şeyleri hiç söylemezdiniz. Topraklarımızda yalnızca 500-600 yıldır bulunduğunuzu unutuyorsunuz. Bundan önce bu topraklardan başka milletler geçti: Persler, Romalılar, Araplar, Bizanslar. Bunlar Kürtleri asimile edemedilerse bunu siz nasıl yapacaksınız? Geçen yaz üç vilayetimize gittim ve buralarda ikisini Ermenilerin, birini de Timurlenk'in inşa ettiği üç köprü gördüm. Sizin uygarlığınızın hiçbir izine rastlamadım. Devletin önemli sorunları karşısında bu kadar duyarsız kalmanız kabul edilemez. Reformlar konusunda samimi değilsiniz. Aldığınız ekonomik ve politik önlemlerin Ermeni sorununu çözeceğine ya da politik uygulamalarınızın Ermeni temizliğini durduracağına inanacağımızı mı düşünüyorsunuz? Artık ulusal bilincimiz olgunlaştı, amaçları-

151 Majeed R. Jafar, *Under-underdevelopment: A Regional Case Study of the Kurdish Area in Turkey*, Social Policy Association in Finland, Helsinki, 1976, s. 58.

nızı gerçekleştimeyi engellemek için elimizden gelen her şeyi yapacağız.[152]

Bu iddia zamanın milliyetçi nüfus politikalarının mantığı ve ilkelerini göstermesi bakımından oldukça geçerlidir.[153] Bundan iki yıl sonra, Halep'te oturan ve soykırıma tanık olmuş Alman öğretmen Martin Niepage şunları yazıyordu: "Türk ticareti, Türk elişi, Türk üretimi, Türk sanatı, Türk bilimi var mıdır? Yasaları, dinleri ve dillerini... yendikleri Araplardan aldılar."[154] Bu gözlemler, Jön Türkler için aşağılayıcı olmakla beraber, tasarladıkları devlet ve toplumun, ulus-devletler ailesine kabul edilmesindeki eksiklere işaret etmesi bakımından da yol göstericiydi. Jön Türkler, Türk devletinin meşruiyetinin en iyi ihtimalle kuşkulu görülmesine yol açan Doğu vilayetlerinde güçlü bir konuma gelmek için "Doğu vilayetlerinin" Türk olduğu tezine sarıldılar; özellikle, nüfusları Türk'tü (etnik çoğunluk), tarihleri Türk'tü (milli efsane yaratma) ve toprakları Türk'tü (anıtları ve mimarisi).

Jön Türklerin Osmanlı doğu vilayetlerini iç sömürgeleştirmeye ilgilerinin başlaması başka rakiplerin ortaya çıkmasıyla gelişme gösterdi. Çünkü gelecekteki Doğu vilayetleri vizyonu yalnızca kendilerine ait değildi. Çarlık Rusyası'nın buralarda emperyalist emelleri vardı.[155] İTC'nin Rus "işgali" korkusu[156] ayrılıkçı Ermeni ve Kürt paranoyasıyla örtüşmüştü. Ermeni, Kürt ve Süryani milliyetçilerinin Doğu vilayetlerinde ulus-dev-

152 Gaidz F. Minassian, "Les relations entre le Comité Union et Progrès et la Fédération Révolutionnaire Arménienne à la veille de la Première Guerre mondiale d'après les sources arméniennes", *Revue d'histoire arménienne contemporaine* 1, 1995, s. 45-99.

153 Bu tartışma, Pastırmacıyan ve Toynbee'nin Öteki'nin özelliklerini Osmanlı topraklarında *ulusal* varlığın nesnel gerekçesinin ifadesi olarak gördüklerine, Jön Türklerin açıkça saldırması bağlamında önem taşımaktadır.

154 Martin Niepage, *The Horrors of Aleppo*, T. Fisher Unwin Ltd., Londra, 1917, s. 20-21.

155 Micheal Reynolds, "The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and Caucasus, 1908-1918: Identity, Ideology and the Geopolitics of World Order", yayımlanmamış doktora tezi, Princeton University, 2003, s. 37-82.

156 Hüseyin Cahid, "Devletler ve Şarkî Anadolu", *Tanin*, 27 Kasım 1913, sayı 1769.

let kurmayı istedikleri zannediliyordu. Emperyalist ve ayrılıkçı güçler, yalnızca Jön Türklerin bölgede sıkı bir hâkimiyet kurmayı güvenceye alacak arzularını güçlendirmeye hizmet etti. İngiliz siyasetçileri, Batı Avrupa ulus-devlet tarzı uygulamaların Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde uygulanmasının güçlüğünü şöyle açıklamaktaydılar:

> Ermeni milli karakterini iki kat talihsiz kılan, bulundukları coğrafi konum ve politik durumdur. Türkiye'nin doğusundaki illerin çoğunda Ermeniler azınlıktadır ya da en iyi ihtimalle çok az farkla çoğunluğu temsil etmektedirler. Vadi ve kasabalarda yaşamaktadırlar ve etrafları dağlarda yerleşmiş Kürtlerle sarılmıştır... Yabancı müdahalesiyle azınlıkları ve yabancı güçleri yurtdışına çıkaran birbirine kenetlenmiş savaşçıların olduğu Bulgaristan örneği Türkiye'nin doğusunda uygulanamaz.[157]

Gerilimlere rağmen, 1908-1912 arasında imparatorluğun geleceği henüz belirsizdi. Her şey mümkündü. Osmanlı siyasi ortamında milliyetçiler, liberaller ve muhafazakârlar arasındaki rekabet zaman zaman şiddetlenerek sürüyordu. Balkan Savaşı'nın patlak vermesini izleyen sert siyasi atmosfer, bu kırılgan dengeyi tüm alanlarda milliyetçilerin lehine değiştirecekti. Güç ve ideoloji gerekliydi, ama bunlar gelecek felaketler için yeterli koşullar değildi. Savaş ve yenilgiden sonra ortaya çıkan kötü koşullar barut fıçısını ateşleyecek kıvılcımı çakmıştı.

ŞİDDET, KURBAN ETME VE İNTİKAM ALMA

17 Ekim 1912'de Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan, yönetimden memnun olmadıkları ve bölgede genişleme imkânı olduğunu düşündükleri için Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan ettiler. Güçsüz, moralsiz, hazırlıksız ve silahsız Osmanlı ordusu girdiği on dört savaşın biri hariç hepsini kaybetti. Kasım'da, ilerleyen Bulgar ordusu Osmanlıları İstanbul'un 30 km. batısındaki Çatalca cephesine kadar sürdü. Hücum burada

157 Sykes, *The Caliphs' Last Heritage*, s. 417, 418.

durduruldu ve imparatorluk başkenti ele geçirilmekten kurtuldu. Savaş devam etti ve iki önemli Osmanlı şehri daha ele geçirildi. Osmanlı'nın eski başkenti Edirne, Bulgar ordusu tarafından kuşatılarak alındı; 9 Kasım 1912'de Osmanlı garnizonu Jön Türklerin beşiği Selanik'i Yunan ordusuna teslim etti. Savaş 30 Mayıs 1913'te yapılan Londra Antlaşması'yla sona erdi. Antlaşma savaş sonunda ortaya çıkan bölgesel düzenlemeleri ele almıştı.[158] Düşmanlıklar sona erdikten sonra, imparatorluk geri dönüşü olmayacak bir şekilde tümüyle budanmıştı.

Savaşanlarla savaşmayanlar arasında açık bir farklılık olsa da, savaş dahilinde gerçekleşen çatışmalarda orduların hiçbiri bu farklılıklara saygı göstermedi. Çatışmada yer alan tüm taraflar zulüm uyguladı.[159] Ancak dönemin gazetecileri ve kurbanlar, sivillere yaptıkları kötü muameleler nedeniyle daha çok Bulgar ordusunu suçladılar.[160] Bulgar generalleri Ivan Fichev (1860-1931), Vladimir Minchev Vazov (1868-1945) ve Radko Dimitriev'in (1859-1918) komutasındaki güçler Osmanlı Müslümanları arasında köyleri yakıp yıkmak, dayak atmak ve işkence yapmak, zorla din değiştirtmek ve ayırım yapmadan kitlesel katliamlar yapmak da dahil, büyük çaplı şiddet uyguladılar.[161] O sırada Rus gazetesi *Kievskaya Mysl*'in muhabirliğini yapan Leon Troçki etnik temizlik ve kitle katliamlarının özellikle, "ölçüsüz heveslere sahip, kötü ahlâklı ve güç peşinde koşmaktan hayvanlaşmış" bir adam olan General Dimitriev tarafından yapıldığını yazmıştı. En çok toprağı en kısa zamanda ele geçirme isteği inatçı Osmanlı savunmasıyla karşılaşınca, Dimitriev

158 Osmanlıların Balkan Savaşları'na katılımını askerî açıdan incelemek için bkz. Edward J. Erickson, *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913*, Praeger, Westport, CT, 2003.

159 Richard C. Hall, *The Balkan Wars, 1912-13: Prelude to First World War*, Routledge, Londra, 2000, s. 136-138 [*Balkan Savaşları 1912-1913*, çev. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003].

160 George F. Kennan, *The Other Balkan Wars: A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflection on the Present Record*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, DC, 1993, s. 109-135.

161 Momchil Yonov, "Bulgarian Military Operations in the Balkan Wars", Béla K. Király ve Dimitrije Djordjevic (ed.), *East Central European Society and the Balkan Wars* içinde, Social Science Monographs, Boulder, CO, 1987, s. 63-84.

birliklerine, esir almayı bırakarak yaralılar da dahil bütün savaş esirlerini öldürmelerini emretmişti.[162] Trakya'nın kırsal kesimlerine ve Bulgar işgali altındaki yerlere yaptığı baskınlarda, kadınlara tecavüz de dahil büyük şiddet ve zulüm uyguladı.[163] Sırp otoriteleri de "polisleri, gizli servis elemanlarını ve avukatları; Müslümanları korkutmaları ve sakin bir hayatı imkânsız hale getirmeleri için" teşvik ettiler.[164] Savaş suçları kitlesel şiddetin başka bir kategorisini oluşturuyordu. O dönemde yapılan bir değerlendirmeye göre, Bulgar güçleri Osmanlı savaş esirleri arasından Hıristiyanları serbest bırakıyor, Müslümanların bir kısmını idam ediyordu.[165] Kaçarak "etnik kardeşlerine" geri dönen kurbanların burada anlattıkları terör hikâyeleri, kendilerine terör uygulayanların vatandaşlarına karşı, karşı-terör uygulanmasına yol açtı. Bulgaristan ordusunun yarattığı terör ve etnik temizliğe cevap olarak Yunan ve Osmanlı güçleri Bulgar köylerine aynı şiddette baskınlar düzenlediler.

19. yüzyılda Osmanlıların Balkanlar'da ve Kafkasya'daki toprak kayıpları onur kırıcı ve göç dalgalarının meydana gelmesine neden olan bir süreç oldu.[166] 1913'te Balkan yarımadasının tamamen ve kalıcı olarak kaybedilmesi imparatorluğun varoluşunu etkileyen bir dönüm noktasıydı. Balkan Savaşları'nın Osmanlı toplumu üzerindeki etkilerinin tam bir felaket olduğunu söylemek abartılı değildir. İmparatorluk ordusunun çaresizliği sonucu birçok Osmanlı şehrinin, mal ve mülkünün, insan hayatının kaybedilmesi, gururlu Osmanlı seç-

162 Leo Trotzki, *Die Balkankriege 1912-13*, çev. Hannelore Georgi ve Herald Schubart, Arbeitpresse Verlag, Essen, 1995, s. 296-297 [*Balkan Savaşları*, çev. Tansel Güney, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012].

163 *Rumeli Mezâlimi ve Bulgar Vahşetleri*, Rumeli Muhâcirîn-i İslâmiyye Cemiyeti, İstanbul, 1913, s. 49.

164 Katrin Boeckh, *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg: Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan*, Oldenbourg, Münih, 1996, s. 165, 199.

165 Ahmed Cevad, *Balkanlarda Akan Kan*, Şamil Yayınları, İstanbul, tarih belirtilmemiş, s. 118-119.

166 Giriş için bkz. Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, The Darwin Press, Princeton, NJ, 1995, s. 1-22 [*Ölüm ve Sürgün (Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı 1821-1922)*, çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013].

kinlerinin dayanabileceği bir sonuç değildi. Savaşın şoku, Osmanlı toplumu, kültürü ve kimliği üzerinde keskin ve kalıcı bir etki yarattı. 1913'ten sonra, üst kimlik olan Osmanlı kimliği politik yelpazenin her iki yanındaki aşırılar tarafından artık tanınmıyordu. Savaşların uzun vadedeki tek sonucu, imparatorluğun nüfus bileşenleri içinde Müslümanların sayısının daha fazla hale gelmesi olmadı; diğer taraftan da, verilen kayıplar hıyanet içindeki sadakatsiz gayri Müslimlerin davranışlarına bağlanarak, Almanların bu anlamda kullandıkları "Dolchstosslegende" ifadesinde olduğu gibi, Hıristiyanların "sırttan bıçaklayanlar" oldukları efsanesi güçlendi. Bu söylemin sözcüleri, aksi yönde kanıtlar olmasına rağmen, gayri Müslim Osmanlıların Balkan Savaşları'ndaki davranışlarını kabaca genelleştirdi.[167]

Savaşın ortaya çıkan ilk sonucu göç krizi oldu. 1913'ün ilk yarısında, İstanbul sokakları binlerce göçmenle dolmuştu.[168] "Balkanlar'dan gelen Müslüman Göçmenler Derneği" gibi yardım kuruluşları, neredeyse tümünün Müslüman olduğu göçmen topluluklarına yardım sağladılar. Bu göçmenlerin başkente taşıdıkları travma ve anlattıkları hikâyeler, Osmanlı basınında öfke ve güvensizliğe yol açmıştı. Göçmenlerin kaderinden söz eden yorumculardan biri, "vatanımız zayıf düşmanlarımız tarafından çamurlu ayakkabılarla nasıl ayak altına alındı" diyerek feryat ediyor, "binlerce dindaşımız ve yoldaşımız koyun gibi kurban edildi" diyordu.[169] Selanik'teki İngiliz Konsolosu uzun süren zorunlu göçe tanıklık etmiş ve göçmenler hakkında şunları yazmıştı:

---

167 Eyal Ginio,"Mobilizing the Ottoman Nation during the Balkan Wars (1912-1913): Awakening from the Ottoman Dream", *War in History* 12, 2005, sayı 2, s. 156-177. Mustafa Aksakal, *The Ottoman road to war in 1914: the Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge University Press, New York, 2008, Birinci Bölüm [*Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı – Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010].

168 168 Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.

169 *Balkan Harbında neden Munhazim Olduk?*, yayıncısı bilinmiyor, İstanbul, 1913, s. 95.

Savaşın başında Müslümanlara uygulanan katliamlar, sonraki aylarda mallarının yağmalanması, köylerine Hıristiyanların yerleşmesi, Hıristiyan komşularının zulümleri, Yunan askerlerinin dayak ve işkenceleri, Müslüman nüfus arasında korku yarattı. Tek amaçları Makedonya'dan kaçıp özgür vatanlarına kavuşmaktı.

Türkiye'ye vardıklarında katliama uğramış arkadaşları ve akrabalarının hatıraları tazeliğini koruyordu. Çektikleri acı ve zulümleri unutmamışlar ve bütün mallarını da kaybetmişlerdi. Bir ölçüde hükümetten de cesaret alarak, Türkiye'deki Rumlara saldırmakta ve onlara kendilerinin Makedonya'daki Rumlardan gördükleri muameleyi göstermekte bir sakınca görmediler.[170]

Feminist ve milliyetçi yazar Halide Edip Osmanlı Müslüman bakışıyla şunları ifade etmişti:

> 20. yüzyılın savaşlarında ilk defa yaşanan bu durum, düşman ateşi ve kılıcından kaçan savaş esirlerinin katledilmesinin ve açlık ve sefalet içindeki sivil halka uygulanan zulüm ve katliamlara maruz kalmış Müslüman göçmenlerin görüntüsünün açtığı yaralar yenilginin açtığı yaradan daha derindir.[171]

Bu gelişmeler Jön Türkler üzerinde büyük etki yaptı, çünkü Balkan göçmenleri arasında kendi aileleri de vardı. Jön Türk liderleri daha çok üç bölgeden çıkmıştı: Bunlar, Selanik,[172] Ohri'den Manastır'a kadar olan bölge ve Kosova'daki Priştine'nin etrafındaki (artık Yunan ve Sırp toprağı olan) bölgeydi.[173] Birçokları gibi Mehmet Talat, Mustafa Abdülhalik Renda (1881-1957) ve Mehmet Cavit (1875-1926) geniş aileleriyle birlikte göçmen olmuşlardı.

---

170 Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430-1950*'den alıntı, s. 338-339.

171 Halide Edib, *Conflict of East and West of Turkey*, Jamia Press, Delhi, 1935, s. 80.

172 Selim İlkin ve İlhan Tekeli, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", Osman Okyar ve Halil İnalcık (ed.), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* içinde, Meteksan Yayınları, Ankara, 1980, s. 351-382.

173 Erik-Jan Zürcher, "The Young Turks-Children of the Borderlands", *International Journal of Turkish Studies* 9, 2003, s. 275-286.

Bu göçmenlerden biri olan Dr. Mehmed Nazım (1872-1926) Selanik'te doğmuş ve orada büyümüş, Jön Türk hareketine katılmış, şehirdeki hastanelerden birinde başhekim olmuştu. Nesiller boyu Selanik'te yaşamış ve ticaret alanında başarılı bir aileden geliyordu. 1912'de Selanik teslim olunca, Türk milliyetçisi olarak tutuklandı, yargılanmadan Atina'da 11 aylık hücre cezasına çarptırıldı. Hapishane görevlileri, ailesinin yok edildiğini, Yunan bayrağının Konstantinopolis (tabii ki İstanbul değil) üzerinde dalgalandığını ve Anadolu'nun Yunan toprağı olmasının an meselesi olduğunu söyleyerek kendisine eziyet ettiler. İTC'nin, silah arkadaşlarının serbest bırakılmasını talep etmesi üzerine Atina'dan İzmir'e gönderildi. Evinden, küçük kızı ve talihsiz ailesinden uzakta sürgüne gönderilmek Dr. Nazım'ı çok üzdü. Dr. Nazım burada gazetelere makaleler yazmaya başladı. Bulgarların Müslümanlara yaptığı mezalimi Müslüman okurlara anlatarak, geriye kalan Osmanlı Hıristiyanlarından intikam alma çağrıları yaptı.[174] Selanik'teki vatansever doktorun kindar ve bağnaz bir milliyetçiye dönüşmesi, diğerlerinin de kaderini belirleyecekti.

Balkan Savaşı'nın potasından intikam dökülmüştü. 8 Mayıs 1913 tarihinde Enver Paşa karısına yazdığı mektupta şunları söylüyordu: "İşte düşmanın İstanbul'un burnunun dibinde yaptığı vahşetler! Bunlar tam olarak anlatılabilseydi uzaktaki zavallı Müslümanların başlarına neler geldiği daha iyi anlaşılırdı. Ama kin kuvvetleniyor. İntikam! İntikam! İntikam! Başka kelime yok."[175] Yakınlarından biriyle görüşürken Paşa daha da açık sözlüdür:

> Ecdadımızın kanlarıyla sulanmış çayırları, ovaları insan nasıl unutabilir, dört yüz yıldır Türk akıncılarının ayakta tuttuğu bu yerler nasıl terk edilebilir, camilerimiz, mezar taşlarımız, derviş tekkelerimiz, köprülerimiz ve kalelerimizi kölelerimize bırakarak Rumeli'den Anadolu'ya nasıl gelebiliriz. İnsan buna

174 Ahmet Eyicil, *İttihad ve Terakki Liderlerinden Doktor Nâzım Bey 1872-1926*, Gün Yayınları, Ankara, 2004, s. 130-132, 153.

175 M. Şükrü Hanioğlu (ed.), *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, Der Yayınları, İstanbul, 1989, s. 242.

dayanamaz. Hayatımın geri kalanını, Bulgarlardan, Yunanlardan ve Karadağlılardan intikam almaya adadım.[176]

1914'te Meclis'in açılış konuşması aynı derecede kin dolu ve duygusaldı: "Unutmayın! Meşrutiyet hükümetimizin ve özgürlük ateşimizin beşiği Selanikimiz'i unutmayın, yeşil Manastır, Kosova, İşkodra, Yanya ve güzel Rumeli'yi unutmayın." Vekiller büyük bir coşkuyla bağırdılar: "Unutmayacağız!"[177]

Ata topraklarından uzaklaştırılan Jön Türk seçkinleri aşağılanma, çaresizlik, kızgınlık, onur kırıklığı, güven kaybı, endişe, utanç doluydu: Bu zehirli karışım bir araya gelerek ortak bir nefret ve yıkıcı hayallerin gelişmesine katkıda bulundu. Trajedinin yarattığı gözle görülür etkiden daha önemli olan, belki de Jön Türklerin bu trajediyi nasıl algıladıklarıydı. Onlar açısından, prestij ve güç kaybı alışılagelmiş Osmanlı kimliği ve üstünlüğü mitini sarsmıştı. O dönemde yapılan bir yoruma göre, "Jön Türklerin yüz yıllardır hükmettikleri tebaanın yönetimi altında yaşamaya zorlanması özellikle çok zordu".[178] Jön Türk basınında yer alan ve geniş bir okuyucu kitlesi bulunan, yenilgiye uğramışlık duygusuyla yazılmış makaleler, ezeli düşmanlar tarafından yönetilme korkusunun Balkan Savaşları'ndan önce de var olduğunu gösteriyordu:

> Sırbistan, Bulgaristan, Karadağ, Bosna-Hersek ve Girit kaybedildi. Şimdi de aziz Rumeli kaybedilmek üzere, bir iki yıl içinde İstanbul da elden gidecek. Kutsal İslâm ve saygı değer Osmanlılık Kayseri'ye taşınacak, burası başkentimiz olacak; Mersin limanımız, Kürtler ve Ermeniler komşularımız, Moskovalılar da efendilerimiz olacak. Biz onların kölesi olacağız. Ne utanç verici! Bir zamanlar dünyayı yöneten Osmanlılar, çobanlarının, kölelerinin ve hizmetçilerinin hizmetçisi nasıl olabilir?[179]

---

176 Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Samih N. Tansu (ed.), Batur Yayınları, İstanbul, 1964, s. 121.

177 Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, 3. cilt, s. 465.

178 Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, 2. cilt, III. Bölüm, s. 250.

179 Nader Sohrabi'den alıntı, "Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew about Other Revolutions and Why it Mattered", *Comparative Studies in Society and History* 44, 2002, sayı 1, s. 45-79, 64.

1913'ten sonra, içlerinden çoğu sarsıcı etkiler bırakan bir etnik temizliğin kurbanı olunca Jön Türklerin kâbusları gerçek oldu. Hareket biçimleri ve siyasi karar alma süreçleri, korku ve nefret üzerine temellendi, ailelelerinin ve nihayetinde de uluslarının güvenliğini koruma hedefi çerçevesinde yol aldı.

İntikam peşinde olmanın yalnızca seçkinler arasında değil toplum genelinde de yayıldığına dair bazı kanıtlar bulunuyor. 1950'de yayımlanan kısmen otobiyografik bir romanda ünlü yazar Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962) bu intikam duygularının edebiyatta nasıl yaygınlaştırıldığını göstermişti: "Bu Balkan Harbi'nin henüz bittiği o meyus, ateşli yıldı. Biz küçükler, bir bakıma zaruretle baş eğmeyi öğrenmiş olan büyüklerden fazla, hazmedilmemiş mağlubiyetin acısı içindeydik. Bütün mekteplerde güfteleri bestelerinden, besteleri güftelerinden garip, intikam marşları söyleniyordu."[180] Dönemin başka bir Osmanlı yazarı Balkan dramını şu şekilde özetlemişti:

> Balkan halkları Rumeli'yi Türkler için bir mezbahaya çevirdi... Türkler bu acıyı unutmadı. Hikâyeleri okullarda öğrencilere, evlerde çocuklara, cephede askerlere anlatarak milli ruhu ve kini canlandırdılar. Halka, Türklerin karşılaştığı baskılar ve aşağılanmayı bir gün ortadan kaldıracak ruhu aşıladılar. Rumeli haritalarda artık siyah görünüyor. Tüm ordu lekelenmiş onurunun intikamını almayı bekliyor. Askerler her gün, "1328'de Türk şerefi lekelendi, eyvah, eyvah, eyvah, intikam!" marşı söyleyerek eğitim yapıyor. Bu askerler köylerine döndüklerinde bu marşı söyleyerek daha çok intikam tohumu ekecekler.[181]

Osmanlı toplumunu saran büyük krizde bunlar sözlerden öte bir şey ifade ediyordu. O sıralarda Doğu Trakya'daki gayri Müslim dinî liderler Dahiliye Nezareti'ne başvurarak, Müslü-

180 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Sahnenin Dışındakiler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1973, s. 54. Bu romanın tarih ve edebiyat teorisi açısından analizi için bkz. Erdağ M. Göknar, "Ottoman Past and Turkish Future: Ambivalence in A. H. Tanpınar's *Those outside the Scene*", *The South Atlantic Quarterly* 102, 2003, sayı 2/3, s. 647-661.

181 Mehmet Cemil Bilsel, *Lozan*, Ahmet İhsan, İstanbul, 1933, I. cilt, s. 126.

manların, kayıplarını bahane ederek intikam duygularıyla kendilerine sürekli tacizde bulunduklarına dair şikayet dilekçeleri vermişlerdi. Bu dilekçeler Trakya'da yer alan kin ve intikam atmosferini çok iyi yansıtıyordu.[182]

Balkan Savaşları'nın yarattığı öfkenin çok uzağındaki Diyarbekir'de bile bu intikam duyguları hissediliyordu. Şehirde, milli kimlik ve nüfus politikaları hakkındaki düşünceler üzerine tartışmalar alevlenmiş ve etnik olarak ayrışmış siyasi kesimler arasındaki çatışmalar artmıştı. Savaştan çok önce, Müftüzâde Şeref (Uluğ), Müslümanların ekonomik gücünü artırmak için "hain Ermenilere" karşı boykot kararı alınmasını önermişti.[183] Genellikle Rus karşıtı olan Ermeniler bu durumda Ermenilerin özerkliğini isteyen Taşnaktsutyun Partisi'ne bağlandılar. Partinin programı somut olarak, Osmanlı idaresinden Doğu vilayetlerinde daha çok özgürlük ve daha âdemimerkeziyetçi bir yönetim talep ediyordu. Talepleri arasında, Ermenicenin eğitim dili olması, Kürt aşiretlerinin Ermeni köylerine yaptığı haksızlıkların ve gasplarının durdurulması da vardı.[184] Ermeni gazetesi *Azadamart*'ın başyazarı, Diyarbekir'den yazan önemli devrimci Roupen Zartarian'dı. Ermenilerinki kadar yerleşmiş ve örgütlenmiş olmasa da eyalette Kürt milliyetçiliği de gittikçe artıyordu. 19 Eylül 1908'de Müftü Suphî Efendi Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbekir şubesini kurdu. Cemiyetin ileri gelen üyeleri, Dr. Mehmed Şükrü (Sekban), Diyarbekir'in bir önceki valisi Pirinççizâde Arif, Mirikatibizâde Ahmed Cemil (Asena), Mehmed Tahir ve Halil Hayali idi.[185] Cemiyetin amacı anayasayı izlemek, Osmanlılık kavramını güçlendirmek, aşiret savaşlarını sona erdirmek, "Ermeniler, Nasturiler ve diğer Osmanlı tebaasıyla iyi ilişkiler kurmak ve uyum sağlamaktı" [186]

182 BOA, DH.ŞFR 39/163 Talat'tan Edirne'ye, 5 Nisan 1914.

183 Uluğ, "Ermeniler", *Türk*, 21 Aralık 1905, sayı 110, s. 2.

184 PAAA, Holstein'den Bethmann-Hollweg'e, 22 Mayıs 1913. Taşnak tarihi için bkz. Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, University of California Press, Berkeley, CA, 1963, s. 151-178.

185 Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, 1. cilt, s. 430-434.

186 *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Nizamnamesi*, Kasbar Yayınları, İstanbul, 1324, s. 1, madde 1.

19. yüzyılın güçlü Botan bölgesi aşiretlerinden gelen Bedirxan ailesi açıkça Kürt milli politikalarını savunuyordu.[187] Midyat'ın güneyindeki Çelik köyünden Derwiş Ağa da durumu fırsat bilerek Osmanlı'nın alt düzeydeki görevlilerinin yozlaşmalarını ve kötü muamelelerini protesto etmek için Bedirxan ailesine yaklaşmış ve Kürt milliyetçiliği taraftarı olmuştu.[188] Bunların yanı sıra ideolojik yaklaşımları olan, milliyetçi lider Abdülrezzak Bedirxan'ın yeğeni Cizreli Hasan Bey gibi politikacılar da vardı. Hasan, Alman yardımcı konsolosu Hollstein'a, Rusların milliyetçi Kürt hareketine yardım edeceğinden ve Kürtleri "Türk boyunduruğundan" kurtararak milli Kürt devletini kuracağından hiçbir kuşkusu olmadığını söylemişti.[189]

İttihat ve Terakki Cemiyeti Diyarbekir'de de boş durmuyordu. İlk İTC bürosu Ziya Gökalp tarafından 23 Temmuz 1908 tarihinde açılmıştı, ne de olsa kendisi Diyarbekirliydi ve aynı zamanda partinin Merkez Komitesi üyesiydi.[190] Gökalp *Peyman* adlı bir gazete çıkarmaya başladı. Burada oldukça ılımlı bir tonda değişik Osmanlı topluluklarının birlikte yaşaması gerekliliğini vurguluyordu.[191] Ancak Balkan Savaşları'nda alınan ağır yenilgiden sonra atmosfer değişti ve etnisiteler arasındaki ilişkiler kutuplaştı. İTC diktatörlüğü Diyarbekir'deki etkisini, çoğu şehirli Kürt üyeleri aracılığıyla göstermeye başladı. İTC'nin en etkili üyeleri, Diyarbekir'in batısındaki pirinç tarlaları da dahil büyük toprak sahibi zengin ve güçlü Pirinççizâde ailesine mensuptu.[192] Akraba-

187 Malmîsanij, *Cizira Botanlı Bedirhaniler ve Bedirhani ailesi derneği'nin tutanakları*, Apec, Spanga, İsveç, 1994.

188 PAAA, Holstein'den Bethmann-Hollweg'e, 22 Mayıs 1913.

189 *A.g.e.*

190 Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı: 1894-1909*, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı, İstanbul, 1956, s. 11-12.

191 Balkan Savaşları'na kadar Gökalp, Osmanlı toplumunu Amerikan toplumuyla karşılaştırıyordu; her iki ülkede de farklı etnik gruplar Osmanlı ve Amerikalı olarak aynı ortak kimlik altında birlikte yaşıyorlardı. Gökalp, kan bağına bağlı olarak ulus inşa etme düşüncesinde olan Türk etnik milliyetçiliğini de, gerçekliği olmadığını düşündüğü için reddediyordu. Mehmed Mehdî, "Türklük ve Osmanlılık", *Peyman* II, *a.g.e*'den alıntı, s. 99-101, 105.

192 O dönemdeki araştırmacılardan birine göre Pirinççizâde ailesinin Diyarbekir ili çevresinde otuz köyü vardı. Malmîsanij, *Kürt Teavûn ve Terakki Cemiyeti Gazetesi*, Apec, Spânga, İsveç, 1998, s. 41.

lardan biri, Pirinççizâde Arif'in oğlu milletvekili Aziz Feyzi'ydi (1879-1933); Alman raporlarından birine göre Feyzi, Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'ne katılmış ve 1911 yılında Almanya'ya bir eğitim gezisine götürülmüştü.[193] Meclis'te birçok Diyarbekir ileri geleni adına hükümetin büyük toprakları kamulaştırma planına şiddetle karşı çıktı. Zaman içinde radikal bir Jön Türk oldu. Meclis'te Ermeni milletvekili Vartkes Serengülyan'ı Ermeni ayrılıkçısı olmakla suçlayarak şiddetli ve düşmanlık dolu tartışmalara girişti.[194] Ermeni karşıtı duygularında daha da fanatikleşti ve seçimlerdeki rakibi Mardinli Katolik Ermeni Ohannes Kazazyan 1913'te bir suikaste kurban gitti.[195] Bu konuda bu kadar nam salmış Aziz Feyzi'nin Diyarbekir'e atanması, oradaki Ermeni politikacılar arasında huzursuzluk ve endişe yarattı.[196] Diyarbekir'deki diğer önemli İTC temsilcileri Pirinççizâde Sıdkı (Tarancı), Yasinzâde Şevki (Ekinci), kardeşi Yasinzâde Yahya (Ekinci) ve Müftüzâde Şeref'ti (Uluğ); diğerleri daha az tanınan kişilerdi.[197]

1913'te Balkanlar'ın kaybedilmesi Diyarbekir de dahil tüm Osmanlı toplumunda büyük yankı yaratmıştı. Verilen kaybın etkisi bu kadar sarsıcı olmasaydı, Avrupalı "gözlemcilerin" denetiminde Ermeni ve Kürtlere daha fazla özerklik sağlayacak Ermeni sorununu "çözmeye" yönelik atılan yavaş da olsa bilinçli reform planı adımları ve yeterince belirgin olmayan ifadeler, Diyarbekir de dahil Müslümanlar arasında bu kadar büyük bir endişe ve korku yaratmayacaktı. Londra Antlaşması'nın im-

193 PAAA, R14084, Mutius'tan Bethmann-Hollweg'e, 14 Haziran 1914.

194 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt I, s. 600-601.

195 Jacques Rhétoré, *Les chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerre sainte proclamée par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, Bibliothèque du Saulchoir, yayımlanmamış el yazması, s. 59-60.

196 Gaïdz F. Minassian, "Les relations entre le Comité Union et Progrès et la Fédération Révolutionnaire Arménienne à la veille de la Premiere Guerre mondiale d'après les sources arméniennes", *Revue d'histoire arménienne contemporaine* 1, 1995, s. 90, dipnot 27.

197 Daha önceden de belirtildiği gibi bu kişiler, Diyarbekir'deki yoğun aile bağları sebebiyle birbirlerine çok yakındılar. Aziz Feyzi, hem Ziya Gökalp'in hem de Şeref'in kuzeniydi. Sıtkı hem anne hem de baba tarafından her ikisiyle de akrabaydı. Malmîsanij, *Kürt Teavün*, s. 41.

zalanmasından hemen sonra Diyarbekir Valisi, hükümete bir rapor göndererek reform planı söylentilerinin Diyarbekir'deki etnik gruplar arasında huzursuzluk ve kargaşa yarattığını bildirmişti. Valiye göre reform planı söylentileri "Müslüman nüfus arasında heyecan ve telaş yaratmıştı" Gazetelerdeki reform planlarına onay verilmesi ve uygulamaya konulmasına yönelik spekülatif haberler, "Müslümanların duygularını ve düşüncelerini rencide ediyor ve en sonunda onları galeyana getiriyordu" Vali Diyarbekir'deki orta sınıfın hükümete sadık olduğunu ileri sürmekte ama "vatanımızın geleceğini (*istikbâl-ı memleketimiz*) ve yaşamını tehlikeye atan böyle bir sorun karşısında kayıtsız kalamayacaklarını" belirtmişti. Raporunun son bölümünde, bu planın Müslümanlar tarafından reddedileceği ve "bunun gelecekte kötü sonuçlar (*fena neticeler*) doğuracağı" ifade edilmişti.[198]

Son reform planı, altı vilayetten (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Mamuret-ül Aziz ve Sivas) müteşekkil iki bölge oluşturulmasını ve iki Avrupalı gözlemcinin Ermeni meselesini denetlemesini öngörüyordu. Reform paketi 1914 Şubatı'nda kanunlaştırıldı. 1914 baharında Müslümanlar, valinin beklediği gibi sert tepki gösterdiler. Vali yazdığı başka bir raporda, Müslüman ve Hıristiyanların Diyarbekir ili içinde ve pazar yerlerinde çatıştıklarından söz ediyordu. Müslümanlar, duvarlara çizdikleri Hıristiyan karşıtı resimlerle ve haç gibi sembollerine yaptıkları "iğrenç küfürlerle" (*şütümât-ı galîza*) nefretlerini gösteriyorlardı. Vali, Diyarbekir'deki durumun "Hıristiyanlar açısından hiç de iyi olmadığını" ve Hıristiyan toplulukların tümüyle "çaresizlik" içinde olduklarını belirterek raporunu tamamlıyordu.[199] Ermeni nefretine dayalı bu karşı havanın yaratılmasını örgütleyenler başta İTC'nin yerel temsilcileriydi. 1914 yazında Avrupa'daki kriz derinleşirken, Osmanlı sivil müfettişi Mihran Boyacıyan görevi gereği Diyarbekir'de dolaş-

198 BOA, DH.KMS 2-2/5-7, 7 numaralı belge, Diyarbekir Valisi'nden Dahiliye Nezareti'ne, 26 Mart 1913.

199 BOA, DH.SYS 23/4, 2 numaralı belge, Diyarbekir Valisi'nden Dahiliye Nezareti'ne, Mayıs 1914.

maya çıkmıştı. Yolda radikal Jön Türk Pirinççizâde Aziz Feyzi'yle karşılaştı. Aziz Feyzi, şiddetli bir nefret sergileyerek Ermenileri tehdit etmişti:

> Yol boyunca arabada genellikle siyaset konuştuk. Feyzi Bey konuşmalarında dindaşlarına karşı tehditkâr ifadeler kullanmaktan geri kalmıyordu. Acı dolu bir ifadeyle, "Ermeniler, Balkan Savaşları'nın kötü günlerinde bize karşı çok kötü davrandılar, Patrik Zaven, Ermeni Katolikleri ve Nubar, yabancı müdahalesi için başvuruda bulundular; bu size pahalıya mal olacak arkadaşım, geleceğiniz tehlikede" diyordu.[200]

Aziz Feyzi son olarak da şu uyarıyı yaptı: "Reform talep etmenin ne olduğunu şimdi göreceksiniz."[201] Siyasi seçkinlerin radikalleşmesi, artık nefret ve şiddet eşiğine gelmiş etnik topluluklar arasında derin bir siyasi krizin habercisiydi. Diyarbekir buğday pazarında, Müslüman tüccarların da fırsattan yararlanarak katıldığı yağmalama ve Hıristiyan dükkânlarının ateşe verilmesi olaylarıyla başlayan kitlesel talan görüntüleri, bu eşiğin Ağustos 1914'te aşılmasına neden oldu. Kısa zaman sonra, Jön Türklere sadık emniyet müdürü Memduh Bey'in "Kürtlere ve Müslümanlara Ermeni mağazalarını yağmalamaları için izin (*Kürtlerle müslümanların Ermeni mağazalarını yağma etmelerine müsaade olunduğu*) verdiği" ortaya çıktı.[202] Mihran Boyacıyan'a göre, yağmalama fırsatı yaratmak için fitili Memduh Bey ateşlemişti.[203] Olaylara katılanların sayısının çok fazla olmasının yanı sıra, yerel yöneticilerin de sessiz kalması, pogromun zımni kabulü anlamını taşıyordu.

Balkanlar'daki savaş ve onu izleyen şiddet, etnisitenin toprakla ilişkilendirildiği bir milliyetçi nüfus politikası dalgasına yol açmıştı. Ulus-devlet sisteminin geri kalan Osmanlı topraklarına yayılması, Bulgaristan ve Osmanlı devleti arasında zo-

200 Vartkes Yeghiayan (ed.), *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, AAIC, Pasadena, CA, 1991, s. 479.

201 *A.g.e.*, s. 480.

202 BOA, HD.ŞFR 44/234, Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti'nden (Ali Münif) Diyarbekir'e, 13 Eylül 1914.

203 Yeghiayan (ed.), *British Foreign Office Dossiers*, s. 480.

runlu göç ve mübadele gibi girişimlerle çok taraflı homojenleştirme uygulamalarının ortaya çıkmasına neden oldu. En önemlisi de, Jön Türklerin Balkan Savaşı felaketi ve toprak kayıplarının imparatorluk topraklarında, özellikle de doğu bölgelerinde bir daha yaşanmaması gerektiği düşüncesi, farklı nüfus politikaları ve toplum mühendisliği süreçleri başlattı. Bu süreçlerin ortaya çıkardığı en büyük sonuç derin bir korku veya belki de kaybetmenin yarattığı aşağılanmışlık duygusuydu. Toprak kaybetme korkusu son dönemlerinde Osmanlı'nın ve Türk politik kültürünün bir türlü üstesinden gelemediği bir fobi olmuştu. Bazı Osmanlılar gelen felaketi görüyorlardı. Aram Andonyan 1913'te Balkan Savaşları üzerine yazdığı kitabında, büyük bir endişeyle, "milliyetçilik ilkesinin" Balkanlar'da felakete yol açtığını ve Ermenilerin yaşadığı doğu illerinde de bunun asla savunulamaz olduğunu söylüyordu.[204] Andonyan kitabının ikinci bölümünü yazmayı planlıyordu fakat bunu yapma imkânı hiç olmadı.

TARTIŞMA

Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgeleri gibi doğu vilayetleri de çeşitli topluluklardan oluşmuş etnik olarak karışık bir köylü toplumuydu. Bu çalışmanın konusu olan Diyarbekir de böyle bir yapıya sahipti. Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler politik, sosyal ve ekonomik eşitsizliğin yol açtığı kırılgan bir denge içinde yüzyıllarca bir arada yaşamışlardı. Bu topluluklar emperyal-monarşik yönetim yapısı içinde gayri Müslimlerin hem imtiyazlı hem de ikinci sınıf vatandaş olduğu bir toplum meydana getirmişti. Ne milli bir ekonomi, ne milli bir dil, ne tek bir milli kimlik ve ne de belli bir önemi olan ortak bir sembol vardı. Hizipçi bölünmeler ve grup çıkarlarına rağmen, bu halklar yüzyıllar boyu karşılıklı bağımlılık içinde yaşadılar ve sürekli olarak Diyarbekir ekonomisi ve kültürünü geliştirmede işbirliği içinde oldular. Batılılaşma sürecinin etkisiyle 19. yüz-

204 Aram Andonian, *Balkan Savaşı*, çev. Zaver Biberyan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 1999.

yılda milliyetçiliğin gündeme gelmesi, bu toplumsal yapı üzerinde derin ve kalıcı bir etki yapacaktı.

Milliyetçilik dalgası Güneydoğu Avrupa ülkeleri üzerinden geçerek Diyarbekir'e ulaştığında, özgürlükçü ilkelerini ve eşitlikçi ideallerini çoktan kaybetmişti. Milliyetçiliğin Osmanlı İmparatorluğu'na geldiği sıralarda imparatorluk da kan kaybediyordu, bu da süreci geleceği görülemez bir hale getirdi. Ancak, değişik Osmanlı toplulukları milliyetçiliği benimsemeye başladığında, halkların bir etnik ve kültürel grup olarak yüceltilmeleri öne çıktı ve yerleştikleri yerler hakkındaki etnik-bölgesel düşünceleri güçlendi. Büyük iç ve dış baskılar, krizler ve savaş, Türk ulus oluşum sürecinin yönünü etkileyecek önemli unsurlar olmuştu. Hıristiyan ve Müslümanlar arasında meydana gelen kutuplaşmanın bu unsurlara ilave etkisi oldu. 19. yüzyıl boyunca, emperyalist güçlerin müdahalesi ve azınlık ayrılıkçılıkların hareketleriyle imparatorluğun sınırlardaki dağılması sürerken, Osmanlı toplumu kimlik edinme ve kimliksizleştirme gibi iki ayrı kayma süreci yaşadı. Birinci süreçteki kayma Osmanlı yurtseverliğinden, Müslüman milliyetçiliğine, ikincisinde de Müslüman milliyetçiliğinden Türk milliyetçiliğine doğru olmuştur. Bu oluşumlar başlangıcından Birinci Dünya Savaşı'na kadar Türk milliyetçiliğinin biçimlenmesini sağlamış ve süreç aynı zamanda Türk ulus-devletini kuran radikal milliyetçi Jön Türk hareketinin doğmasına da yol açmıştır.

Kimlik edinme iç ve dış diyalektiği, Osmanlı ve Türk devleti kimliğini belirleyen dinamik bir süreçti. Devlet oluşumunu inceleyen akademisyenler, kültürel ve etnik kimlikle nüfusu temsil eden devlet kimliğini dünyadan ve öteki devletlerden soyutlamanın anlamlı olmadığını ileri sürmüşlerdir. Devletler kendine özgü ve farklı olabilir, ama devlet kimliği büyük ölçüde toplumsal olarak inşa edilir ve devletler kendi varoluşlarını diğer devletlerle olan politik ve toplumsal etkileşimlerle tanımlar ve (çoğunlukla kör bir şekilde) yeniden tanımlarlar. Bu ucu açık bir süreçtir,[205] diğer bir deyimle, devlet kimlikleri tam

205 Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Harvard University Press, Cambridge, 1992, s. 1-26.

anlamıyla tek yanlı değildir, başka devletlerle etkileşim sonucu oluşur. Devletin kimliği bu sürecin, öncelikle bulunduğu bölgeyi ve nüfusunu temel alan iç ve dış kimlik tanımlarının diyalektik senteziyle meydana gelmiş, devamlılığı olan bir ürünüdür.[206] Osmanlı İmparatorluğu'nun yüz yüze kaldığı devamlı toprak kaybı ve bunu izleyen nüfus hareketleri, bu iki kaymayla birlikte Osmanlı kimliğinin tanımlanmasına ve yeniden tanımlanmasına yol açmıştı: İlk olarak, gayri Müslimlerin dışlanması ve Müslümanların kapsanması, ikinci olarak da Müslümanların dışlanması ve Türklerin kapsanması. Bu süreçler gayri Müslimlerin büyük gruplar halinde ötekileştirilmesi ve tanınmaması sonucunu doğurmuştu: Müslümanlar "aynı" olarak kabul edilmişti, gayri Müslimler ise onlardan "farklı"ydı; Müslümanların onlarla paylaştıkları tek şey onyıllardır yaşadıkları mağduriyetti.

Ulus ya da topluluk inşa etme düşüncesi sosyal bilimciler arasında yaygınlaştı.[207] Ama ulus oluşturma süreçleri inşa etme *ve* yıkma, kapsama *ve* dışlama demektir. Türk milliyetçiliğinin kapsayıcı olduğunu söylemek mazeret belirtmektir, dışlayıcı olduğunu iddia etmek de tartışmalıdır ve ahlâk dersi önermektedir; oysa iki iddia da ana noktayı kaçırmaktadır: Kapsayıcı ve dışlayıcı süreçler kimlik politikalarının tüm süreçlerinde yan yana var olurlar. Bu bölüm, Osmanlı'nın son dönemindeki Müslüman ve Türk milliyetçiliğinin oluşumunda, dışlamanın kapsamayı biçimlendiren en önemli faktör olduğunu öne sürmektedir. Özellikle de, Balkanlar'da ve Kafkasya'da karşılaşılan dışlanma ve uğranan haksızlığın, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki ve modern Türkiye'deki kimlikleri oluşturdukları iddia edilmektedir. Bunlara bağlı olarak Türk milli kimliği şiddet ve dışlamayla oluşturulmuştur. Bu, kimliğin şiddete yol açması gibi doğrusal bir ilişki içinde değil, şiddetin kimlik oluşumuna yol açması biçiminde olmuş-

206 Rodney B. Hall, *National Collective Identity: Social Constructs and International Systems*, Columbia University Press, New York, 1999.

207 Bu konudaki araştırmalar için bkz. Richard Jenkins, "Categorization: Identity, Social Process and Epistemology",*Current Sociology* 48, 2000, sayı 3, s. 7-25; aynı yazar, *Social Identity*, Routledge, Londra, 1996.

tur. 1990'larda Brubaker'in Balkanlar hakkında yaptığı araştırmada iddia ettiği gibi, "grup'un somutlaşması ve kutuplaşması şiddetin sonucudur, şiddetin nedeni değildir".[208] İnsanlar nerede kapsandıklarını daha anlayamadan toplumdan dışlanmış olduklarının farkına vardılar. Bu, milliyetçi seçkinlerin milletin ne olduğuna dair ortak bir düşünceye ulaşmalarının ne kadar zor olduğu anlamına da gelebilir; ulusun ne olmadığı konusunda ise her zaman fikir birliği olacaktır. Dışlama tanımı kapsama tanımının önüne geçebilir ve daha güçlü bir anlamı olabilir. Aynı, kendi olmanın muğlaklığı karşısında ötekinin açık, somut bir ifade olması gibi.[209] Türk toplum mühendislerinin, 1920 ve 1930'larda, etnik-millet sınırlarının çizilmesi de dahil Türk milletini inşa etmelerinden çok önce, Osmanlı Müslümanlarının siyasi seçkinleri arasında Ermenilerin ve öteki toplulukların yeni oluşumda asla yer almayacağı konusunda tam bir mutabakat vardı. Jön Türkler "Türklüğün" ne olduğunu tanımlamakta ne kadar zorlanmış olsalar da Türklüğün ne olmadığını tanımlamaları birkaç yıl içinde gerçekleşti.

Türk devletini kurmanın ardında yatan öncelikli itici güç dışlamaydı. Bu yalnızca, önceden Osmanlı toprağı olan bölgelerde yaşayan binlerce insanın Türkiye Cumhuriyeti'nin kontrolü dışına çıkmasıyla gerçekleşen bir dışlama değil, aynı zamanda kendi dönemlerinde siyasi seçkinlerin, Osmanlı devletinden kalan topraklarda devlet kurma öncesi ve sonrasında milyonlarca insanı ötekileştirme yoluyla dışlamalarını da kapsıyordu. Ortaya çıkan durum, köksüz seçkinler, okuma yazması olmayan köylüler, perişan göçmenler ve sınırlardaki azınlıklardı. Dışlama kapsamanın önüne geçti, hatta onu tanımladı. Bu süreç, içinde olumsuz şablonların, önyargıların, günah keçi-

208 Rogers Brubaker, "Etnicity Without Groups", *Archives européennes de sociologie* 43, 2002, sayı 2, s. 163-189, 171; James D. Fearon ve David D. Laitin, "Violence and the Social Construction of Ethnic Identity", *International Organization* 54, 2000, sayı 4, s. 845-877; Franke Wilmer, *The Social Construction of Man, the State and War: Identity, Conşict, and Violence in Former Yugoslavia*, Routledge, Londra, 2002, s. 59-82, 239-269.

209 Julia Reuter, *Ordnungen des Anderen: Zum Problem des Eigenen in der Soziologie des Fremden*, Transcript, Bielefeld, 2002.

lerinin ve sonunda da haklı görülen şiddetin yer aldığı korkuya dayalı bir inanç sisteminin gelişmesinin ve sürdürülmesinin dinamiklerini başlattı. Osmanlı Müslümanları için korku "öteki" kavramlarının içinde vücut bulmuştu. Toplum içinde korku, intikam duyguları ve kurban kimliği yayılıp güçlendikçe bu dinamikler sistematik hale gelmişti. Bu gerçeğin ve kurban benzetmelerinin şiddet ve haksızlıklar sarmalına nasıl dönüştüğü bundan sonraki bölümde ele alınacaktır.

Kimlik edinme ve kimliksizleştirme sürecine paralel olarak, belli bir bölgede ideal bir nüfus yapısı oluşturmak için devlet gücünün devreye girmesiyle oluşturulan nüfus politikaları uygulamaları ortaya çıktı. Bu, monarşik politikalardan nüfus politikalarına kayıştı. Jön Türkler meşruiyet arayışı içinde kaynak olarak Sultan'a doğru "yukarı bakmaktan", nüfusa doğru "aşağı bakmaya" yönelmişlerdi. Avrupa'da aldıkları eğitimden dolayı, nüfusun ne olduğunu yalnızca deneysel olarak anlamak değil, aynı zamanda öncelikli olarak onu yeniden düzenlemek için nüfusun toplumsal bilgisine, modern bir söylemle nüfusun etnik bileşiminin oluşumunu kolaylaştıracak devlet müdahalesini de katmanın gerekliliğini kavramışlardı. Toplumun keşfine, nüfus araştırmalarını başlatan akademisyenler öncülük etmiştir. Jön Türk etnografları ve yerel seçkinler, nüfus politikalarını biçimlendirmeleri için Merkez Komitesi'ne etnografik bilgiler sağladılar. Batı Avrupa sömürgeci uygulamalarındaki yayınlardan esinlenen etnograflar nüfus sayımları yaptılar, etnik sınırların çizilmesinde hükümete yardım ettiler, göçebe aşiretleri incelemek için geziler düzenlediler ve sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan halklara ait büyük bir bilgi kaynağı oluşturdular.

Bilim adamlarının diktatörlük rejimleriyle işbirliğine girmeleri, güç ve bilgi ilişkilerine odaklanmış pek çok çalışmaya konu olmuştur. Politika ve bilimin farklı amaçları olmasına ve birbirine girmiş dolaşık örgüsüne rağmen bu çalışmalar iki önemli sonuca ulaşmaktadır: Bilim ve politikanın iç içe girmiş olması, yukarıdan-aşağı bir olgu olduğu kadar (elde edilecek sonuçların önceden belirlendiği araştırmanın düzenlenmesi),

aynı zamanda aşağıdan-yukarı bir olgudur (bilim adamlarının güce ve ütopyaya tapması ve rejime dalkavukluk yapmaları).[210] Ayrıca, Emile Durkheim ve Max Weber gibi bilim adamları Fransa ve Almanya'daki politik karar alma süreçlerinde hiçbir zaman ön saflarda olmamışlardı, ama Jön Türk sosyologu Mehmed Ziya Gökalp gücün merkezine yakından dahil olmuş ve düşünceleri İTC'nin nüfus politikalarının belirlenmesinde çok etkili olmuştur. Seçilmemiş rejimle işbirliği yapmış ve Jön Türk toplum mühendisliğinin beyni olarak kabul edilmiştir. Bununla bağlantılı olarak, kökleri Jön Türk milliyetçiliğinde yatan Türk sosyal bilimi onun etkisinde (suçları da dahil) toplum mühendisliğine hizmet etmiştir.

Osmanlı devletinin dağılması, Osmanlı toplumunun etnik çizgide parçalara ayrılması ve kutuplaşması ve bunları izleyen politik şiddet uygulamaları, radikallerin politik alanda güçlenmesinin yolunu açtı. Jön Türkler Ocak 1913'te başarılı bir darbe gerçekleştirdiklerinde yeni bir dönemin başladığını ilan ettiler. Osmanlı toplumuna baktıklarında karmaşa içindeki uyumsuz dilleri, kurumları, bağlılıkları ve kimlikleri buldular; bu da onlara göre tek sese engel olan statükonun sonucuydu. Statüko böylece bir "sorun" olarak ortaya çıktı. Jön Türkler Anadolu'daki iktidarlarına hazırlanırken gelecekle ilgili beklentilerini uzmanlarının sosyolojik gözlemlerine dayandırıyorlardı. Daha önce de değinildiği gibi bu beklentiler, resmî ideoloji ve propaganda düzeyinde eski "Osmanlılaştırma" kavramının kaba bir türü olan "Türkleştirme" kavramının çekim merkezine doğru yönelmişti. "Türkleştirme" kavramının önemi somut politik

210 John Connelly, *Captive University: The Sovietization of East German, Czech and Polish Higher Education, 1945-1956*, The University of North Carolina Press, Chapell Hill, 2000; Nikolai Krementsov, *Stanilist Science*, Princeton University Press, Princeton, 1997; Mark Walker, *Nazi Science*, Plenum Press, New York, 1995; George Mosse, *Nazi Culture: Intellectual, Cultural, and Social Life in the Third Reich*, Grosset and Dunalp, New York, 1966; Otthein Rammstedt, *Deutsche Soziologie, 1933-1945: Die Normalität einer Anpassung*, Suhrkampf, Frankfurt am Main, 1986; Winfried Schulze ve Otto Gerhard Oexle (ed.), *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus: Deutsche Geshichstwissenschaft und der 'Volkstumskampf' im Osten*, Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen, 2000.

terimlerle, doğu illerinde Türk olmayan nüfus yapısına odaklanma anlamına gelmekteydi. Konunun çok belirgin olmaması, anlamının muğlak olması ve Jön Türklerin ütopik toplum gerçekleştirmeleri sırasında yapacakları değişiklikler, bu konuyu ele alan herhangi bir politika, uluslararası diplomasinin gereksinimleri yüzünden vermek zorunda kalacağı ödünler ve seçmek zorunda kalacağı öncelikler nedeniyle büyük ölçüde deneme yanılma yöntemine başvurmak zorundaydı. Ama gidilecek en son nokta belliydi. Nüfus politikaları yaklaşımının görece bağımsız yayılımı ve kitle şiddetinin görece olarak tesadüfen ortaya çıkması doğu illerinde ölümcül bir sonuç yaratacaktı.

Müslümanlar üzerinde yapılan etnik temizliğin nüfus ve devlet oluşumunda etkili bir politik yöntem olduğunun görülmesine yol açan Balkan Savaşları kayıpları, Jön Türklerin nüfus politikaları düşüncesinde yeni bir şok yaratmıştı. Ermeni sorununu çözmek için 1913'te uluslararası topluma sunulan çözüm planı Jön Türklerin kafasında Pavlov'un köpeği şartlanmasına yol açtı. İTC yabancıların iç işlerine müdahalesini Osmanlı egemenliğine saldıran aşağılayıcı başka bir çatlak, Osmanlı Doğu illerinde bağımsız Ermenistan'ın kurulmasının kıyamet habercisi olarak görüyordu. Reform planı, doğu illerinde kültür ve dil konularını da içine alan kapsamlı bir idari yapılanmayı öngörüyordu. Dil ve kültür konuları Jön Türklerin nüfus politikalarını ve toplum mühendisliklerini kısmen biçimlendirecekti. Jön Türk rejimi en çok, egemenlikleri, birlikleri ve homojenlikleri için tehdit olarak gördükleri toplumsal özelliklere saldırmıştı: Bunlar, nüfus, kültür, dil ve kamu alanlarıydı. Nüfus ve kültürel nitelikler doğu illerine Batılıların müdahalesi ve/veya Ermeni devleti kurulması tehlikesi yaratıyorsa, o zaman bu niteliklere saldırılmalıydı.

2

Hıristiyan Soykırımı, 1915-1916

Bu bölümde Jön Türk nüfus politikalarının birinci aşaması incelenecek ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Diyarbekir'deki Osmanlı gayri Müslimlerine uygulanan kitlesel şiddet açıklanmaya çalışılacaktır. Bu bölüm üç kısma ayrılmıştır: Birinci kısımda, Jön Türklerin 1914-1915 krizine kadar olan dönemdeki soykırım eğilimleri ve savaşa girmeleri ele alınacaktır.[1] Zulüm nasıl başladı? İkinci kısımda, Diyarbekir vilayetine yoğunlaşılacak ve bu bölgede Ermenilere ve diğer gayri Müslimlere uygulanan zulüm süreçleri tanımlanacaktır. Zulüm süreci soykırıma nasıl dönüştü? Üçüncü kısımda, Diyarbekir'deki yerel seçkinlerin Ermenileri yok etmek için güçlerini tahkim etmelerine, örgütlenmelerine ve yoğunlaştırmalarına odaklanılarak zulüm sürecinin nasıl soykırıma dayanan yok etmeye dönüştüğü incelenecektir. Yerel seçkinlerin davranışları soykı-

1 Ermeni soykırımını inceleyen son çalışmalar için bkz. Fatma Müge Göçek, Norman Naimark ve Ronald Grigor Suny (ed.), *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Oxford University Press, New York, 2011 [*Soykırım Meselesi Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler*, çev. Akın Emre Pilgir, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015]. Diyarbakır'daki Ermeni soykırımı anlatımı için bkz. Raymond H. Kévorkian, *Le génocide des Arméniens*, Odile Jakob, Paris, 2006, s. 435-468 [*Ermeni Soykırımı*, çev. Ayşen Taşkent Ekmekci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015].

rım süreçlerini nasıl etkiledi? Sonuç bölümü, kurbanlaştırma ve zulüm arasındaki karşılıklı yakın bağa odaklanarak herhangi bir soykırım sürecinde yerel seçkinlerin önemini ve soykırımın Jön Türk nüfus politikalarının geniş yapısına nasıl yerleştirildiğini irdeleyecektir. Bu yaklaşımın amacı kitle şiddetinin karmaşık yapısını anlamaya çalışmaktır.

SAVAŞ VE ZULÜM

28 Temmuz 1914'te Arşidük Franz Ferdinand'ın Saraybosna'da suikaste kurban gitmesi uluslararası gerilimin artmasına neden olmuştu. Bu savaş ortamında İTC, imparatorluğu yalnızlıktan kurtarmak için Büyük Güçler'le ittifak arayışı içine girdi. İngiliz yanlısı Maliye Nazırı Cavit Bey, 1911'de Britanya'ya başvurmuştu, ancak Winston Churchill dışında, İngiliz Dışişleri Bakanlığı ilgi göstermemişti.[2] Mayıs'ta Kırım'a yaptığı gezide Talat, Rus Dışişleri Bakanı Sazanov'la olası bir ittifak için yaptığı görüşmeyle Ruslarla ilişki kurmaya çalıştı. Ruslar değerlendirmelerinde kararsız, özünde de ilgisizdiler.[3] Cemal Paşa Fransızlara yaklaşmış ama eli boş dönmüştü, Fransızlarla yaptığı görüşmeleri "büyük bir düş kırıklığı" olarak niteliyordu.[4] 24 Temmuz 1914'te Osmanlı Erkan-ı Harbiye Dairesi genel seferberlik ilan etti. 28 Temmuz 1914'te Enver Paşa Alman Büyükelçisi Wangenheim'e Alman İmparatorluğu'yla Osmanlı İmparatorluğu arasında savunma ittifakı kurulması önerisinde bulundu, aynı gün Avusturya Sırbistan'a savaş ilan etti. Birkaç gün sonra, Sadrazam Said Halim, Meclis başkanı Halil, Enver ve Talat, kapalı kapılar ardında Almanlarla yoğun görüşmelere başladılar. Sonunda, Almanların Ruslara savaş ilan etmelerinden bir gün sonra, 2 Ağustos'ta, iki devlet arasında yazılı

2 Martin Gilbert, *Winston S. Churchill 1914-1916, The Challenge of War*, Houghton Mifflin, Boston, 1971, 3. cilt, s. 189 [*Churchill*, çev. Süha Sertabiboğlu, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011].

3 Sergej D Sazonov, *Les années fatales: souvenirs de M. S. Sazanov, ancien ministre des Affaires Etrangères de Russie (1910-1916)*, Payot, Paris, 1927, s. 182.

4 Cemal Paşa, *Hatıralar: İttihat ve Terakki ve Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1977, s. 141.

bir anlaşma sağlandı.[5] Tartışmalar çok gizliydi, Cemal Paşa bile bundan haberdar değildi.[6] Üç gün sonra Avusturya-Macaristan, Türk-Alman ittifakına katıldı ve İttifak Devletleri birliğini tamamladı; bu arada Rusya, Fransa ve Britanya bir araya gelerek İtilaf Kuvvetleri'ni oluşturmuştu. Osmanlı İmparatorluğu artık resmen Almanya'nın müttefikiydi ve anlaşmaya bağlı olarak bu siyasi birliğin üyesi sıfatıyla savaşa hazırlanmak zorundaydı. 1914 Ağustosu'ndaki savaş ilanından sonra Almanlar Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya başvurarak Rusya'ya savaş ilan etmesini istediler. Enver Paşa iyi niyet göstergesi olarak bunu kabul etti. Resmen savaş ilan etmeden, donanmaya Rus sahillerini hemen bombalaması için emir verdi ve bunun sonucunda yakıt depoları yok edildi ve on dört gemi sulara gömüldü.[7] Enver'in bu saldırısını İstanbul'daki çok az politikacının bilmesine rağmen, yaratılan bu fiilî durum, Üçlü İtilaf Kuvvetleri'nin savaş ilanını tetikledi. 11 Kasım 1914'ten itibaren Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Fransa ve Britanya'yla resmen savaşa girmişti.[8]

Birinci Dünya Savaşı Osmanlı İmparatorluğu'nun tesadüfen katıldığı bir savaş değildi. İTC'nin milliyetçi kanadındaki güç odakları bilinçli olarak bu istikamete yönelmişti. Savaşa katılarak imparatorluk içindeki sorunların pek çoğunu çözeceklerine inanıyorlardı. Savaşın başlamasından üç gün sonra, Jön Türk gazetecisi Hüseyin Cahit Yalçın (1875-1957), "Beklenen Gün" adlı bir makale yayımladı; savaşı sevinçle karşıladığı bu makalede, "savaşın, kaçınılmaz sonunun gelmekte olduğu Türk halkının başına konmuş talih kuşu olduğunu belirterek beklenen günün nihayet geldiğini" ifade ediyordu. Uğursuz bir yorum yaparak, "Türklerin daha önceden yapamadıkları... tarihî hesabı göreceklerini" yazıyordu. Türkler, "tarihin

5 Bu anlaşmanın 8 maddesi için bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, 2. cilt (1908-1914), s. 510.

6 Cemal, *Hatıralar*, s. 142-143.

7 Paul G. Halpern, *A Naval History of World War I*, Naval Institute Press, Annapolis, MD, 1994, s. 76.

8 John Keegan, *The First World War*, Vintage, New York, 1998, s. 217.

henüz yazmadığı intikam ve dehşeti" yaşatacaklardı.[9] Jön Türk diktatör iktidarı savaşın ilk gününden itibaren muhalif gruplara karşı baskılarını artırdı. Karşı hareketlerle sistematik ve acımasız biçimde mücadele edildi. 6 Eylül 1914'te Talat Osmanlı güvenlik güçlerine yerel Ermeni önderlerini yakından "takip ve gözetim" altında tutmaları emrini verdi. Talat'a göre bunlar, Osmanlılık kavramına karşı her yerde "kışkırtıcılık" yapmakta ve "tahrik eden" bir tavır içinde olmaya devam etmekteydiler.[10] Gündemde olan başka bir sorun, yabancıların her türlü vergiden muaf olduğu bir dizi yasal düzenlemenin yer aldığı yabancı kapitülasyonlarıydı. İTC kapitülasyonları aşağılayıcı buluyordu[11] ve bunların kaldırılması için çok fazla beklemeyecekti; 17 Eylül'de kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırıldı.[12] İTC'nin sert politikaları, yalnızca birtakım mevkileri ortadan kaldırmakla kalmamış, hükümette çalışanların görevlerini gönüllü olarak terk etmeleriyle dolaylı biçimde etnik çözülmeye yol açmıştı. 12 Kasım'da Ticaret Nazırı Protestan Süryani Süleyman Büstani, İTC saldırganlığını protesto ederek kabineden istifa etti.[13] Osmanlı siyasi kültüründe bu "Türkleştirme" eğilimi, İTC'ye idari kadroları milliyetçilerle doldurma fırsatı vermişti.

---

9 *Tanin*, 14 Kasım 1914.

10 BOA, DH.ŞFR 44/200, Talat'tan vilayetlere, 6 Eylül 1914.

11 İTC'nin Meclis'teki temsilcileri kapitülasyonları "şeytani melekler" olarak niteliyordu. *Meclisi Mebusan Zabit Ceridesi*, 3. seçim dönemi, 4. açılış ve 60. oturum, s. 1028. Cemal Paşa hatıralarında bu anlaşmaları yırtıp atmayı istediklerini itiraf ediyordu. Cemal, *Hatıralar*, s. 438. Kapitülasyonların kaldırılması askeri bir zafer olarak görülmüştü. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, 3. cilt, s. 420.

12 "İmtiyazat-ı Ecnebiyenin (Kapitülasyon) İlgası Hakkında İrade-i seniyye", *Takvim-i Vekayi*, 17 Eylül 1914, sayı 1938. Kapitülasyonlarla birlikte, Rusya'nın hazırladığı, gayri Müslimlere karşı tacizlerin sona erdirilmesine yönelik reform paketi de oluşan fiili durum nedeniyle iptal edildi. Roderic H. Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", *The American Historical Review*, 1947, s. 481-505.

13 Feroz Ahmad, "Unionist Relations with Greek, Armenian and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914", Bernard Lewis ve Benjamin Braude (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society, The Central Lands* içinde, Holmes and Meier Publishers, New York, 1982, cilt I, s. 424.

Bu arada, bu hareketlilik Diyarbekir'de de kendini gösteriyordu. Ahmet İzzet Paşa komutasındaki 2. Ordu piyadeleri Diyarbekir caddelerini doldurmuştu, bunların büyük bir bölümü Nebii Camii gibi büyük camilerde konaklıyordu.[14] 3 Kasım'da Diyarbekir Valisi Müslüman kalabalığa savaş hakkında bilgi vermişti. Rus ordusunun Van ve Erzurum'a yürüdüğünü duyan kendinden geçmiş kalabalık, "Muhammed aşkına! Ruslara ve müttefiklerine ölüm!" çığlıkları atıyordu. Bu öfkeli kalabalıktan korkan ve tedbirli davranan şehrin gayri Müslimleri birkaç gün evlerinden dışarı çıkmadılar.[15] Ordu halktan yiyecek ve asker toplamaya başladı. Mardin'de bir misyoner olan Daniel Thom, bu olayları özetleyerek şunları yazıyordu: "Hükümet, insanları, hayvanları ve paraları alarak şehri ve çevresini soydu", "herkesi parasız bıraktı, bütün dükkânlar kapandı."[16] Diyarbekir'deki Ermeni seçkinleri giderek hedef haline geldi ve zulme uğradılar. 29 Kasım'da Talat eski emirlerine uygun bir biçimde Diyarbekir'deki İngiliz Konsolosu'nun önceki tercümanı Thomas Mıgırdıçyan'ın yakalanmasını emretti. Mıgırdıçyan, İtilaf kuvvelerine casusluk yapmakla suçlanmış ve askerî mahkemede yargılanmakla tehdit edilmişti.[17] Yakalanmaktan kurtuldu ve Mısır'a kaçtı, daha sonra anılarını yazdı.[18]

1914 Kasımı'ndan itibaren İTC ordu dışında milisler toplamaya, savaşı körüklemek için Rusya ve İran'a baskınlar yapmaya ve buraları işgal etmeye başladı. Bu gizli askerî örgüt mev-

---

14 Ali Emîrî, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi*, Dâr-ul Hilâfe, İstanbul, 1918, s. 34.

15 Ishaq Armalto, *Al-Qousara fi Nakabat an-Nasara*, Al-Sharfe Monastery, Beyrut, 1970, 2. baskı. Bu ayrıntılı günlük Süryani papaz Ishaq Armalto tarafından 1919 yılında Arapça yazılmıştır. Diyarbekir vilayeti hakkında, savaş öncesi ve sonrası dönemle ilgili çok değerli bilgiler vermektedir. Kitap son zamanlarda İsveççeye, *De Kristnas Hemska Katastrofer: Osmanernas och Ung-turkarnas Folkmord i norra Mesopotamien 1895/1914-1918* adıyla Ingvar Rydber tarafından çevrilmiştir, Beth Froso Nsibin, Stockholm, 2005. Bu kitabın yazarı, Turan Karataş'ın resmî olmayan Türkçe çevirisini kullanmıştır, İsveç, 1993, s. 22.

16 Daniel Thom'dan William Peet'e, 16 Ağustos 1914, Hans-Lukas Kieser, *Der verpasste Friede: Mission, Etnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei 1839-1938*'den alıntı, Chronos, Zürih, 2000, s. 336.

17 BOA, DH.ŞFR 47/223 Talat'tan Diyarbekir'e, 28 Kasım 1914.

18 Thomas Muggerditchian, *Dikranagerdee Nahankin Tcharteru yev Kurderou Kazanioutounneru*, Dijihanian, Kahire, 1919.

Resim 3: 1914'te Harbiye Nazırlığı önünde toplanan birlikler (Beyazıt Kütüphanesi).

cut "Teşkilat-ı Mahsusa'ya" bağlandı (Resim 3).[19] Bu yeni gerilla örgütünün kadroları mahkûmlar, Kürt aşiret mensupları ve Müslüman göçmenlerden oluşmuştu; bunların başlarında da İTC'nin Balkan Savaşları sırasında ve önceki siyasi mücadelelerde kullandığı savaşçılar vardı. İTC görevlileri[20] tarafından bile "vahşi ve cani" olarak adlandırılan mahkûmlar genellikle Kürt aşiretlerinden geliyordu, ya da yaşadıkları bölgede hırsızlık yapmış ya da cinayet işlemiş kanun kaçaklarıydı. Bir Osmanlı bürokratına göre, bunlar görev yerlerine gönderilmeden önce bir haftalığına İstanbul'a getirilerek eğitime tabi tutuluyorlardı.[21] Tüm operasyon, ordu denetiminin mümkün olduğu kadar dışında Dr. Bahaeddin Şakir tarafından yürütülüyordu.[22]

18 Kasım'da Talat, "aşiretler üzerinde etkisi olan mahkûmların" listesinin hazırlanmasını kişisel olarak istemişti.[23] Bir hafta sonra, Diyarbekir'de bir Teşkilat-ı Mahsusa kuruldu. Gerilla örgütünde yer alan savaşçılar arasında Zaza eşkıya Alo[24] ve Çeçen eşkıya Hamid ve ona bağlı adamları yer alıyordu. Hamid,

19 A. Mil, "Umumi Harpte Teşkilâtı Mahsusa", *Vakit*, 2 Ekim 1933'ten 18 Nisan 1934'e kadar. Arif Cemil (Denker) ve *I. Dünya Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsusa* adıyla yeniden basıldı, Arba Yayınları, İstanbul, 1997.

20 *A.g.e.*, s. 196.

21 Ahmet Refik (Altınay), *Kafkas Yollarında: İki Komite, İki Kıtal*, Temel Yayınları, İstanbul, 1998 [1919], s. 157.

22 Denker, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 236-238.

23 BOA, DH.ŞFR 47/70, Talat'tan vilayetlere, 18 Kasım 1914.

24 *Tarihi Muhakeme*, Kitaphane-i Sûdi, İstanbul, 1919, s. 14.

aşağıdaki bilgiyi İstanbul Merkez Komitesi'ne ileten İTC üyeleri tarafından gerilla güçlerine dahil edilmişti:

> Bergama'daki Reşadiye kasabasında oturan cesur eşkıya Çeçen Hamid izin verilirse adamlarıyla birlikte Diyarbekir'de önemli bir birlik kurarak orduya yardım etmek istiyor. Arkadaşımızın bu alanda hizmet verebileceğini düşündüğümüz için, kendisinin ve arkadaşlarının saflarımıza katılması vatanımıza faydalı olacaktır. Bu yurtsever girişimin gerekli olup olmadığını telgraf cevabıyla bildirmenizi rica ediyoruz, kardeşlerim, saygı ve sevgilerimizi sunarız.[25]

1914 kışı boyunca, gruplar Rus ve İran sınırlarını geçip buradaki Müslüman nüfusu kışkırtarak isyan etmelerini ve Osmanlı güçlerine katılmalarını sağlamaya çalıştılar. Bu gerilla savaşı sırasında, Teşkilat-ı Mahsusa operasyonlarında da Ermeni köylerine saldırıldı; yağma, tecavüz ve cinayetler cezasız kaldı. Büyükelçi Waggenheim, Alman Şansölyesi'ne yazdığı mektupta, Erzurum sınırı boyunca yapılan Rus karşıtı harekâtın sık sık Ermeni köylerinin "aşırı tacizine" dönüştüğünü bildiriyordu.[26]

Güvenlik kaygıları ve Doğu'da yayılma ihtirasına kapılan Enver Paşa 29 Aralık'ta Sarıkamış'ta Rus ordusuna saldırma teşebbüsünde bulununca, Doğu cephesindeki savaş hız kazandı. Alman ve Osmanlı strateji uzmanlarının tüm askerî uyarılarına rağmen Enver engebeli Kars dağlarında kuşatma harekâtında ısrar etti. Bu kuşatma harekâtının farkına varan Rus generali Yudenich, Enver'i yenilgiye uğrattı ve güçlerine ağır bir darbe vurdu. Enver'in saldırısı acınacak bir başarısızlığa uğradı ve Üçüncü Ordu neredeyse yok oldu. Savaşa katılan 90.000 kişilik ordunun 78.000'i donarak öldü.[27] İTC liderliği bu yenilgi-

---

25 İTC yazışmalarından alıntı, 23 Kasım 1914, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, 3. cilt, s. 349.

26 PAAA, R14085, Waggenheim'den Bethmann-Hollweg'e, 29 Aralık 1914.

27 Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of Ottoman Army in the First World War*, Greenwood Press, Westport, CT, 2000, s. 51-74 [*Size Ölmeyi Emrediyorum! (Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, çev. Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003]. Sarıkamış felaketinin ayrıntılı incelemesi için bkz. Alptekin Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı*, Kaştaş Yayınları, İstanbul, 1997, 2 cilt.

ye hain Ermeni faaliyetlerinin neden olduğuna inanmıştı. Geri çekilen Osmanlı askerleri yoldaki Ermeni köylerine saldırıp katliamlar ve yağmalamalar yaparak intikam alıyorlardı. Enver cepheden geri döndükten sonra Konya'daki Ermeni Patriği'ne yazdığı mektupta, Ermenilerin Sarıkamış'ta gösterdiği cesaret nedeniyle saygı ve hayranlığını sunuyordu. Ermeni çavuş Ohannes'in kazandığı cesaret madalyasını örnek vermişti,[28] ancak Enver gerçekten böyle hissetmiyor olabilirdi. Yayıncı Hüseyin Cahit'le yaptığı kişisel konuşmalarda, uğranılan bozgun yüzünden Ermenileri acı bir şekilde suçlamış, herhangi bir sorun çıkaramayacakları yerlere sürülmelerini önermişti.[29] Yenilgi, özellikle cephe illeri olan Erzurum, Bitlis ve Van'da zulmün artmasına neden olmuştu. 26 Aralık 1914'te Talat, "tüm Ermeni polis memur ve amirlerinin, Ermeni kamu görevlilerinin işlerine son verilmesini ve buna karşı çıkanların da sürgüne gönderilmesini" emrettti.[30] Bu resmî bildiri İTC'nin Ermenilerin Osmanlılara sadakatine dair kuşkularının arttığının işaretiydi.

Diyarbekir ilinde yaşayanların 1914'ün Noel ve yeni yıl kutlamalarını yapmaları söz konusu değildi. Enver'in verdiği kayıpların haberleri yayılmış ve bu haberler burada yaşayanların moralleri üzerinde çok kötü bir etki yaratmıştı. Müslüman ve gayri Müslimlerin askere alınmış ve çoğunun Sarıkamış'ta yok olmuş olması bu savaşın yakından ve duygusal bir biçimde izlenmesine neden olmuştu. Kötü haber toplulukları ger-

28 Lepsius, *Der Todesgang*, s. 161-162.

29 Hüseyin C. Yalçın, *Siyasal Anılar*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1976, s. 233.

30 BOA, DH.ŞFR 48/166, Talat'tan Erzurum, Bitlis ve Van vilayetlerine, 26 Aralık 1914. Talat'ın Ermeni hükümet görevlilerini işten uzaklaştırma girişimi onun ne kadar çapsız bir yönetici olduğunu göstermektedir. Şubat'ta, yerel yöneticilerden Ermeni kamu görevlilerinin durumu hakkında kendisini bilgilendirmelerini istemişti. BOA, DH.ŞFR 50/3 Talat'tan Erzurum, Bitlis, Van eyaletlerine, 14 Şubat 1915. Uzaklaştırma işlemlerinin yeterince hızlı yapılmadığı izlenimine kapılınca da, olaya müdahale ederek Van'daki emniyet amiri Kirkor ve emniyet memurları Armenag, Boghos ve Şabin'in görevlerine son vererek Musul'a sürülmelerini sağladı. BOA, DH.ŞFR 50/179, Talat'tan Van eyaletine, 6 Mart 1915. Tüm Ermeni ve Rum emniyet memurlarının işlerine son verilmesinin resmen ilanını bildiren yazı için bkz. BOA, DH.EUM. MEM 80/63, 21 Kasım 1916.

di, düşmanlık ve kuşkuları artırarak ilişkilerini bozdu. Aziz Efraim Kilisesi saldırıya uğradı, içindekiler çalındı, jandarmalar Süryani köy muhtarını dövdüler.[31] Vali, Amerikan Hastanesi ve Fransız Misyonu gibi bazı kurumlarda Türkçe dışında başka dilin kullanılmasını yasakladı.[32] 15 Şubat 1915'te hükümet gayri Müslim evlerinde silah aranması kararı aldı. Şiddet dolu bu aramalar sırasında evlerinde oturanlar hıyanet, casusluk ve silah depolamakla suçlandı. 18 Şubat'ta büyük bir Süryani köyü olan Karabaş'tan on iki genç, askerden kaçma suçlamasıyla idama mahkûm edildi. Bunların dördü, askerden kaçmayı düşünenlere ders olsun diye Diyarbekir meydanında asıldı.[33] Bu infazı protesto eden köylülerden ikisi jandarmanın dipçik darbeleriyle öldürüldü ve kalabalık dağıtıldı.[34]

Mart'ta Ermeni askerlerin silahları alındı ve öteki gayri Müslim erkeklerle birlikte amele taburlarına kaydırıldılar.[35] Bu taburlar sadakatsizliği tespit edilmiş kişilerden oluşmuştu. Resmî bir kararnameyle bu kişiler Osmanlı ordusunda silahlarını bıraktıkları gerekçesiyle "her ne pahasına olursa olsun" cezalandırıyorlardı.[36] Amele taburları Diyarbekir ve çevresinin çok kötü koşullarında yol yapımı çalışmalarında kullanılmak üzere oluş-

---

31 Armalto, *Al-Qousara*, s. 26, 27.

32 *A.g.e.*, s. 26.

33 Abed Mshiho Na'man Qarabashi, *Vergoten Bloed: Verhalen over de Gruweldaden Jegens Christenen in Turkije en over het Leed dat hun in 1895 en in 1914-18 is Aangedaan*, çev. George Toro ve Amill Gorgis, Bar Hebraeus, Glanerbrug, Hollanda, 2002, s. 60. Bu önemli günlük, Karabaş köyünde yaşayan Numan Karabaşi tarafından Arami dilinde *Dmo Zliho* "Kan Dökme" adıyla yazılmıştı. Savaş sırasında Karabaşi Deyr-ül Zaferan Manastırı'nda eğitim görüyordu. Armalto'nun değerlendirmelerine göre bu günlüklerin çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Bununla birlikte, değerlendirmeleri iki açıdan kurbanların yanlı görüşlerini yansıtmaktadır: Zulmedenlerin aşırı derecedeki acımasız tutumları iddiaları ve kurbanların inanılmaz direniş hikâyeleri. Bununla birlikte değerlendirmeleri olayları yansıtmaktadır, gerekli dikkat gösterilerek kullanılacaktır.

34 Armalto, *Al-Qousara*, s. 27.

35 Raymond Kévorkian, "Receuil de témoignages sur l'extermination des amele tabouri ou bataillons de soldats-ouvriers Arméniens de l'armée Ottomane pendant la première guerre mondiale", *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine* 1, 1995, s. 289-303.

36 Resmî emir için bkz. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1988, s. 276.

turulmuştu. Hava şartları ne olursa olsun çocuk yaştaki gençler de dahil herkes 55 kilo ağırlığındaki yükü taşımak zorundaydı. Bunlara iki düzine asker gözcülük ediyordu. Amele taburlarındaki pek çok cezalı, yorgunluk, donma ve kötü muameleden hayatını kaybetti. Diyarbekir'de yaşayan Süryani Abed Mshiho, cezalı olarak 1.100 kişilik bir amele taburuna gönderildi ve Diyarbekir-Halep yol inşaatında çalışmaya başladı. Anlattıklarına göre, kötü muamele her gün artarak devam ediyordu; falakaya yatırılmak ve dayak olağan bir uygulama olmuştu, Mart'ın sonuna kadar artan şiddet, ölüm cezalarının yayılmasına yol açmıştı.[37]

Mart 1915, Osmanlı İmparatorluğu'nun, özelllikle de Diyarbekir'in geleceğini belirleyen en önemli ay olmuştu. Çanakkale Boğazı'na yapılan deniz kuvvetleri saldırısı ve Rusların Van üzerine yürüyüşü İTC liderleri arasında paniğe neden oldu.[38] Ermeni sadakatsizliğinin daha fazla müttefik güç askerinin Anadolu topraklarına girmesine yol açacağı yolundaki kâbus senaryolarının da eklenmesiyle, bu gelişmeler mevcut korkuları daha da artırdı. "Yaratılmış bu kuşkular" Mart'ın ortalarında Merkez Komite'nin bir dizi toplantı yapmasına yol açtı. Toplantıların sonunda Dr. Bahaeddin Şakir'e, "iç düşmanlarla" baş etmek için ek yetkiler verildi. Teşkilat-ı Mahsusa yeniden örgütlendi, genişletildi ve Dr. Bahaeddin Şakir'in yönetimine verildi.[39] Ordu, Talat'a "Ermeni eylemlerine karşı uygulanacak önlemleri Üçüncü Ordu'ya iletmesi için" daha fazla yetki tanıdı.[40] Talat dört gün sonra Taşnak yayın organı *Azada-*

37 Karabaşi altı Ermeninin götürülerek öldürüldüğünü söylemektedir. Qarabashi, *Dmo Zliho*, s. 62, 64-66.

38 Talat İtilaf Kuvvetlerinin Çanakkale Boğazı'nı geçmesi durumunda Aya Sofya Kilisesi'ni havaya uçurup Anadolu'nun ortalarına çekilecekleri ve İtilaf Kuvvetleri'yle buradan savaşacakları sözünü vermişti. Morgenthau'nun protestosuna gülerek karşılık veren Talat, bu kilisenin İTC'de kimsenin umurunda olmadığını söylüyordu. Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, Gomidas, Ann Arbor, MI, 2000, s. 132 [*Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, çev. Attila Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul, 2005].

39 Bu karar verme sürecinin ayrıntılı incelemesi için bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 260-265, özellikle 264.

40 BOA, DH.ŞFR 51/15, Talat'tan Erzurum, Van, Diyarbekir vilayetlerine, 14 Mart 1915.

mard'a sansür uygulayarak, Konstantinopolis emniyet müfettişi Osman Bedri'yi gazeteyi kapatması için bölgeye gönderdi.[41] Merkezdeki bu radikalleşme, Diyarbekir'in yeni valisi Dr. Mehmed Reşid'in buraya gelmesiyle çevreye de yayıldı (Resim 4).

Resim 4: Dr. Mehmed Reşid (1873-1919) (*Yakın Tarihimiz* 2, 1962, s. 339).

25 Mart 1915'te Diyarbekir valisi Hamid Bey görevden alınarak yerine Dr. Mehmed Reşid (Şahingiray) atandı. Mehmed Reşid Çar Rusyası Kafkasyası'nda Çerkes bir ailenin çocuğu olarak 8 Şubat 1873'te doğmuştu. Çar hükümetinin Çerkeslerle yaptığı savaşlar yoğunlaşınca ailesi 1874'te Osmanlı İmparatorluğu'na sığındı. Reşid İstanbul'da büyüdü, Askerî Tıp Akademisi'ne devam etti, burada arkadaşlarıyla, daha sonra İTC olacak gizli partinin çekirdek kadrolarını oluşturdular. 1897 yılında Abdülhamit, başına buyruk siyasi faaliyetlerinden ötürü onu Trablus'a sürgüne gönderdi. Ordudaki görevleri sonunda binbaşı rütbesine yükselen Reşid daha sonra 1908 Devrimi'ni anlatan bir kitap yazdı. Bununla birlikte İTC'nin çekirdek kadrosu içinde çok etkili olmamış ve Dr. Bahaeddin Şakir ya da Dr. Mehmed Nazım kadar güçlü bir pozisyona gelememişti. 1909'da ordudaki görevinden ayrılarak 1909 ve 1914 arasında çeşitli vilayetlerde belediye reisliği ve valilik yapmıştı. Radikal görüşlere sahip olan Reşid imparator-

41 Heinrich Vierbücher, *Armenien 1915: Die Abschlachtung eines Kulturvolkes durch die Turken*, Donat and Temmen Verlag, Bremen, 1985 [1930], s. 49.

luğun kan kaybetmesi ve enkaz haline gelmesinde gayri Müslimleri günah keçisi olarak görmeye başlamıştı. 1914'e kadar, Osmanlı Hıristiyanlarının imtiyazlı durumlarını açıkça kötüye kullandıklarına ve bu nedenle de imparatorluğun ekonomik durumunun bozulmasından sorumlu olduklarına giderek daha çok inandı. İTC'nin savaşa girdiği sırada iptal ettiği doğu vilayetlerinde uygulanacak uluslararası reform planının genel sekreterliğine getirilmişti. 1915'te Diyarbekir, 1916'da Ankara valisi oldu. Savaş sona erdiğinde tutuklanarak İstanbul'da hapse atıldı. Eski arkadaşlarının yardımıyla hapishaneden kaçtı ve İstanbul'un çeşitli yerlerinde kaçak olarak yaşadı. Kanundan kaçmaktan bıkan, yakalanma ve cezalandırılmaktan korkan Reşid, 6 Şubat 1919'da polis izini bulunca intihar etti.[42]

Reşid Diyarbekir'deki valilik görevine başladığında, Çerkes Harun, Çerkes Şakir ve Çerkes Aziz gibi otuz Çerkes Teşkilat-ı Mahsusa üyesini beraberinde getirmişti.[43] Diyarbekir'de bunlara hapisten çıkarılan mahkûmlar katıldı.[44] Reşid böylece normal bir Osmanlı valisinden çok daha fazla güce sahip oldu. Onun durumunda olduğu gibi, "vilayetlerde şu veya bu şekilde parti başkanı durumuna gelmiş kişilerin genellikle önemli ölçüde denetim uyguladıkları... bazı durumlarda da gerçek bir özerklik sağladıkları" bir gerçekti.[45] Reşid ve adamları Diyarbekir'e geldiklerinde ilk karşılaştıkları sorunlar, kanun hâkimiyetinin olmaması, asker kaçakları ve halkın tedirginliğiydi. Örneğin pazar yerlerinde Rusların İstanbul'u işgal ettiği dedikoduları yayılmıştı.[46] Müslü-

42 Hans-Lukas Kieser, "Dr. Mehmed Reshid (1873-1919): A Political Doctor", Hans-Lukas Kieser ve Dominik J. Schaller (ed.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah: The Armenian Genocide and the Shoah*, Choronos, Zürih, 2002, s. 245-280.

43 Mehmed Reshid, *Mülâhazât*, İstanbul, 1919, Nejdet Bilgi tarafından çevrilerek, *Dr. Mehmed Reshid Şahingiray'ın hayatı ve hâtıraları* adıyla yayımlanmıştır, Akademi Yayınları, İzmir, 1997, s. 89, dipnot 28. Lice belediye reisi Nesimî'nin oğlu Abidin Nesimî'ye göre Reşid'in yanındaki gönüllülerin sayısı 20'ydi. Abidin Nesimî, *Yılların İçinden*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977, s. 39.

44 Yeghiayan, *British Foreign Office Dossiers*, s. 151.

45 Alexander L. Macfie, *The End of the Ottoman Empire, 1908-1923*, Longman, Londra, 1998, s. 128.

46 Armalto, *Al-Qousara*, s. 28.

manlar Diyarbekir'in de, savaşçılıktaki namları güneye kadar yayılmış olan Ruslar tarafından işgal edileceğinden korkuyorlardı. Gayri Müslimler korku ve umut arasında gidip geliyorlardı. Din adamları gibi ılımlı gruplar Rus işgalinin intikam arayışlarını tetikleyeceğinden korkuyordu, aralarında birlik bulunmayan milliyetçi gruplar ise İTC'nin acımasız diktatörlüğüne karşı kendilerini savunabileceklerini açıkça ifade ediyorlardı.[47]

Gençler daha çok kendi yararlarını gözetmekle ilgileniyor, Osmanlı ordusuna katılarak cephenin en ön saflarında ölmekten ya da amele taburlarına gönderilmekten kaçınmak istiyorlardı. Sonunda çoğu, Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Hançepek'e kaçarak karmaşık yapılı mahalledeki evlerin damlarında saklandılar. Bu kaçakların bazıları silahlıydı.[48] Amerikan Yabancı Misyon Komisyonu (ABCFM) doktoru Floyd Smith, Şubat'ın sonunda Ermeni başpapazı Çilgadyan'ın evlere giderek burada eğitim verdiğini, onlara, kendilerine ve tüm Hıristiyan mahallesine zarar verdiklerini anlattığına tanıklık etmişti. Sonunda burada bulunanların çoğu teslim oldu.[49] Dr. Reşid vali olduğunda hâlâ bir miktar Müslüman ve gayri Müslim asker kaçağı vardı.

Savaş sonrası yazdığı *Mülâhazât*[50] adlı kitapçıkta Reşid, savaş dönemindeki valiliği sırasında yaptıklarını savunuyordu. Savaş yılları anılarını derlediği dört kitapçıktan ikisi (diğer ikisi kayıptır) vali olduğunda sahip olduğu düşünce yapısını görebilmek açısından çok önemlidir. Reşid Diyarbekir'e adım atar atmaz, sadakat içinde olmadıklarına inandığı gayri Müslimlerle ilgili önyargıları için kanıt bulmuştu. Şöyle yazmıştı:

> Diyarbekir'e tayinim savaşın çok hassas bir dönemine denk geldi. Van ve Bitlis'in büyük bir bölümü düşman işgali altında,

47 *A.g.e.*, s. 28.

48 Mustafa Â. Tütenk, *Mahsûl-i Leyâlî-i Hayatım*, Diyarbekir, 1918, yayımlanmamış anılar; *Diyarbekir'de Ermeni Hadisesi* adlı dördüncü defterin 21-23. sayfaları, Beysanoğlu'nun *Diyarbekir Tarihi*'nden alıntı, s. 787-788.

49 ABCFM arşivleri. Houghton Library, Harvard University, ABC 16.9.7 716:436, bant, Floyd Smith'ten James Barton'a, 18 Eylül 1915.

50 Kitapçığın başka bir adı da *Sebat*'tı.

asker kaçakları kanuna karşı gelerek her yerde yağma ve soygun yapıyordu. İl içinde ve il sınırlarındaki Ezidi ve Nasturi isyanları sert önlemler almamızı gerektiriyordu. Ermenilerin kanun dışı, saldırgan ve küstah tutumları hükümetin şerefini ciddi biçimde tehlikeye atıyordu.[51]

Reşid günlüklerinde en çok Ermenileri hedef almıştı. Onları "vatana ihanet" ve "bağımsız bir Ermeni devleti kurma amacı gütmekle" suçluyordu.[52] Paranoya ve düşmanlık içinde Müslüman asker kaçaklarını göz ardı ediyordu. Düşündüğü kadar yeterli sayıda ve örgütlü olmasalar da asker kaçağı Ermenilerin ordu kuracağını düşünüyordu. Evlerin damlarında yaşayan Ermeni asker kaçaklarının "dehşet verici" örgütlü devrimciler olduğuna ve bunların sayısının 1.000'den fazla olduğuna inanıyordu. Bunun da ötesinde Reşid'e göre "Diyarbekir'de bu milliyetçi çalışmalara katılmayan hiçbir Ermeni yoktu".[53] (Resim 5)

Reşid yüz yüze geldiği bu sorunların üstesinden gelmek için "Ermeni sorununu çözmeye yönelik" bir komite kurdu. Bu komiteye "soruşturma komitesi" adı verildi ve Reşid'in emrine de bir "milis kuvveti" tahsis edildi.[54] Bir Alman yardım kuruluşu çalışanına göre, Ermeni sorununu çözmek için yalnızca bir düzine İTC üyesinden meydana gelmiş böyle bir komitenin kurulması utanç vericiydi, çünkü bunların amacı Ermeni siyasi partilerini ortadan kaldırmaktı.[55] Komitenin başında Albay Cemilpaşazâde Mustafa Nüzhet Bey vardı, üyeleri Pirinççizâde Aziz Feyzi, posta müdürü İbrahim Bedreddin,[56] Binbaşı Rüşdü

51 Reshid, *Mülâhazât*, s. 24.

52 *A.g.e.*, s. 95, 99.

53 *A.g.e.*, s. 103, 106.

54 Süleyman Nazif, "Doktor Reşid", *Hadisat*, 8 Şubat 1919.

55 PAAA, R14087, Deutscher Hülfsbund für christliches Liebeskwerk im Orient (Frankfurt am Main) müdürü Friedrich Schuchardt'tan Auswärtiges Amt'ye 21 Ağustos 1915, 6 numaralı ek.

56 2 Eylül 1914'te İbrahim Bedreddin (kısaca Bedri) Diyarbekir'e posta müdürü oldu. Daha önce Basra ve Musul'da görev yapmıştı. 1912-1913 Balkan Savaşları yenilgisinden sonra, İTC'nin Biga'daki Rum sürgününü örgütlemişti. 12 Eylül 1915'te Mardin bölge valiliğine atandı, 11 Aralık 1916'ya kadar bu görevde kaldı. 24 Ocak 1917'de Diyarbekir valiliğine atandı. 24 Kasım 1918'e kadar bu görevde kaldı. Yeghiayan, *British Foreign Office Dossiers*, s. 69-70.

Resim 5: 1915'te Ermeni isyancıların kullandığı iddia edien silahları gösteren İttihatçı propaganda fotoğrafı (27 Nisan Diyarbekir. *Ermeni Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, İstanbul: Ahmed Ihsan, 1916).

Bey, Binbaşı Yasinzâde Şevki (Ekinci), kardeşi Yasinzâde Yahya (Ekinci), İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti (İAMM) temsilcisi ve "Milli Müdafaa Cemiyeti" Diyarbekir Şubesi başkanı Veli Necdet, Emniyet Müdürü Memduh Bey, Milis Komutanı Şevki Bey ve müftünün oğlu Müftüzâde Şeref Uluğ'du. Reşid'in isteği üzerine siviller arasından şu kişiler yüzbaşı olarak atandı: Diyarbekir pazarında kasaplık yapan Zazazâde Hacı Süleyman, başka bir kasap Halil, Cercisağazâde Abdülkerim, Direkçizâde Tahir ve Pirinççizâde Sıdkı (Tarancı). Şu gönüllüler de teğmen olarak kaydedildi: Halifezâde Salih (Kalfagil), Ganizâde Servet (Akkaynak), Muhtarzâde Salih, Şeyhzâde Kadri (Demiray), Pirânizâde Kemal (Önen), Yazıcızâde Kemal, Zaza Alo Efendi ve Hacı Bakır.[57]

57 Beysanoğlu, *Diyarbekir Tarihi*, s. 793-794; Bilgi, *Dr Mehmed Reshid*, s. 26-27. Joseph Naayem, *Shall This Nation Die?*, Chaldean Rescue, New York, 1921, s. 182-183. Urfa'daki Keldani rahip Reverend Naayem babasının öldürülmesine

O sırada radikal eylemci Liceli Hacı Zeki, Mardin'de yerli halkı tahrik ediyor, Hıristiyanlara karşı silahlanmalarını istiyordu. Müslümanları evinde toplayarak ateşli siyasi nutuklar atıyor, açıkça katliam çağrısında bulunuyordu. Ilımlı bir kişi olan Mardin Belediye Reisi Hilmi Bey, Zeki'nin saldırgan iftiralarından memnun değildi. Hilmi Bey savaşın başından beri çatışmaları önlemek, istikrarı sürdürmek ve ılımlı bir yönetim sergilemek için elinden gelen çabayı gösteriyordu. Zeki'yi ihtar ederek Mardin'den kovmuştu. Zeki, Diyarbekir'e gitti; burada, bölge merkezindeki iktidarını güçlendirmeye başlamış olan İTC içinde bu işleri yapacak istekli kişilerle buluştu.[58] 6 Nisan 1915'te Talat, Reşid'e bir emir göndererek, Diyarbekir'de boş bulunan belediye reisliğine, "yetenekli, sadık ve İttihatçılığa bağlı birisini" atamasını istedi.[59] Reşid, ılımlı Cemilpaşazâde Fuad Bey'i hemen görevden uzaklaştırdı, yerine Ermeni karşıtı radikal Pirinççizâde Sıdkı'yı getirdi.[60] Emniyet Müdürü Dersimli Hüseyin Bey yerine daha önceden bölge muavinliği görevi yapmış İAMM başkanı Veli Necdet geldi.[61] Artık Diyarbekir'deki tüm kritik görevler İTC'ye bağlı kişilerce doldurulmuştu.

Reşid artık Diyarbekir'de kaçakları yakalayıp ağır bir biçimde cezalandırma kampanyası başlatabilirdi. 1 Nisan'da bir bildiri yayımlayarak tüm silahların polise teslim edilmesini istedi.[62] Ancak beklediği sonucu alamayınca, 5 Nisan'dan itibaren yapılan silah aramalarında her türlü gaddarlığa başvurdu. Jandarma Komutanı Binbaşı Rüşdü'nün yardımıyla izinsiz olarak evlerin ve kiliselerin aranmasına bizzat katıldı.[63] Mardin bele-

---

ve gayri Müslimlerin uğradığı zulme tanıklık etmişti. Arap bedevi kılığına girerek zor da olsa ölümden dönmüştü.

58 Armalto, *Al-Qousara*, s. 29, 34.

59 BOA, DH.ŞFR 51/220, Talat'tan Diyarbekir'e, 6 Nisan 1915.

60 Reşid, *Mülâhazât*, s. 112. Sıdkı'nın atanmasından hemen sonra, çalışan işçileri denetlemeye gelen iki müfettiş, "Hadi tembeller çalışın, bu kayalar üstünde kan görmek istiyorum" türünden ifadelerle çalışma taburlarının üzerindeki şiddet dalgasını artırmıştı.

61 Yeghiayan, *British Foreign Office Dossiers*, s. 48.

62 Floyd Smith'ten James Barton'a, 18 Eylül 1915.

63 Qarabashi, *Dmo Zliho*, s. 63.

diye reisi Hilmi'nin Paskalya'da Hıristiyan din adamlarını kutlamak için buraya gelmesi sırasında[64] Ermeni erkeklerini keyfî biçimde toplu olarak yakalatması bardağı iyice taşırmıştı. Reşid şöyle yazıyordu: "Bir gün Ermeni mahallesindeki üç ya da dört ana caddeyi kapatıp sabahın ilk saatlerinde baskın yapılarak buradaki her evin aranmasını emrettim, böylece 500'den fazla silahlı asker kaçağını yakaladım."[65] 15 Nisan'a kadar Reşid, Ermeni eşrafı ve esnafından 600'den fazla kişiyi tutuklayarak hapse atmıştı. Yapılan işkencelerle bu kişilerden gizli silah depolarının yerlerini itiraf etmelerini istemişti. Hapistekiler dayağa maruz kalmış, vücutları kızgın demir çubuklarla yakılmış, tırnakları kerpetenlerle sökülmüş ve falakaya yatırılmışlardı.[66] Fakat Reşid yaptıklarıyla tatmin olmadı, İstanbul'a iki kez telgraf çekerek, emrindeki 300 jandarma ve polise ek olarak takviye kuvvetler talep etti. Ancak Dahiliye Nezareti isteklerini karşılamadı ve düş kırıklığına uğrayan Reşid daha sert önlemler almaya yöneldi.[67]

Bu operasyonların en garip yönlerinden biri, Osmanlıca dışında yazılmış "zararlı" kitap ve diğer yazılı metinleri ele geçirme çabalarıydı. Jön Türkler için bunlar "zararlı belgelerdi" ve derhal yok edilmeliydiler.[68] Floyd Smith'in yazdığı gibi, "bu

64 Armalto, *Al-Qousara*, s. 29.

65 Reşid, *Mülâhazât*, s. 105.

66 Qarabashi, *Dmo Zliho*, s. 127; Hagop S. Der-Garabedian, *Jail to Jail: Autobiography of a Survivor of the 1915 Armenian Genocide*, iUniverse, New York, 2004, s. 34; Fa'iz Al-Ghusayn, *Martyred Armenia*, C.A. Pearson Ltd., Londra, 1917. Bu kaynak inkârcı yazarlar tarafından kabul edilmemektedir, ancak burada Diyarbakır Hapishanesi hakkında yer alan ayrıntılar ve kesin tanımlamlar çok çarpıcıdır ve öteki kaynaklarla uyuşmaktadır.

67 Reşid, *Mülâhazât*, s. 103, 104.

68 Birinci Dünya Savaşı'nda İTC'nin çok sayıda Osmanlıca dışında yazılmış kitabı imha ettiği bilinmektedir. Bunun en önemli örneği Sivas'taki Ermeni okulu kütüphanesindeki kitapların kaderine ilişkindir. Ekim 1916'da Talat, bu kütüphanede "Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunu gösteren Fransızca, İngilizce, Almanca, Rusça ve Kürtçe yazılmış önemli kitaplar olduğu" düşüncesine kapılarak bunların en kısa zamanda postayla İstanbul'a gönderilmesini istemişti. BOA, DH.ŞFR 69/75, Talat'tan Sivas iline, 23 Ekim 1916. 5 ay sonra kitapların hâlâ gönderilmediğini gören Talat emrini yineledi ve kitapların acilen gönderilmesini istedi. BOA, DH.ŞFR 76/243-14, Talat'tan Sivas eyaletine, 24 Mayıs 1917.

kitaplar ve makalelerin, ele geçirildikleri evleri lanetli konumuna getireceği kaçınılmazdı".[69] 22 Nisan'da Reşid'in adamları Kançapek ve Fatihpaşa mahallelerindeki evleri kapı kapı dolaşarak kitap aradılar. Süryani terzi Habib komşularını uyararak özellikle Fransızca ve Ermenice kitapları saklamalarını istemişti. Milisler, Ermeni başpapazı Çilgadyan'ı büyük Ermeni Surp Sarkis Kilisesi'nde çok sayıda silahı saklamakla suçladılar. Odasını basarak tüm kitap ve belgeleri alarak incelemesi için Reşid'e gönderdiler. Ertesi gün bu kitaplar halkın gözü önünde yakıldı.[70] Ailesiyle birlikte Çorum'dan sürgüne gönderildiğinde Vahram Dadrian henüz çocuktu. Çeşitli girişimlerden sonra Suriye çöllerine ulaşan aile burada Diyarbekir'den henüz kaçmış Pakrad adlı bir Ermeniyle karşılaştı. Pakrad onlara, babasının kitap aramaları sırasında yakalandığından söz etmişti. Bir onbaşının babasının kitaplarından iki tanesini alarak dışarı çıktığını, buradaki azgın Müslümanlara şu şekilde seslendiğini anlatmıştı:

> Onbaşı kalabalığa susmalarını söyledi, bir coğrafya kitabını havaya kaldırırarak "Dinleyin! Buraya bakın evde ne buldum" diye bağırdı. "Okumayı bilmediğiniz için bu kitabın ne kadar tehlikeli olduğunu bilmiyorsunuz, söylediklerimi duyunca kendi kararınızı kendiniz vereceksiniz. Bu kitap düşmanlarımızın elinde, ordudaki tüm top ve tüfekten çok daha tehlikeli bir silah haline geliyor. Bu kitap Türkiye'deki tüm şehir, köy, nehir ve yolların yerlerini gösteriyor. Hepsinin yeri açıkça belli. Bu kitabı dikkatle okuyan herkes sadece her şehrin planını bulmakla kalmayıp aynı zamanda evleri tek tek görebilir, bu evlerin Müslümanlara mı yoksa gayri Müslimlere mi ait olduğunu öğrenebilir. Bu evlerin her biri ya bir hilal ya da haçla işaretlendirilmiştir, böylece isyan başladığında Müslüman evlerinin hangileri olduğunu önceden bilecekler." Homurdanan kalabalık meydan okurcasına ellerini havaya kaldırdı, "Dövün

69 Floyd Smith'ten James Barton'a, 18 Eylül 1915.

70 Armalto, *Al-Qousara*, s. 29. Patrik Rahmani, *Les dégâts causés à la nation syrienne: présenté devant la conférence de la paix*, yayıncısı bilinmiyor, Paris, 1919.

onu, öldürün, bırakın kokuşsun, hain." Onbaşı buyurgan ses tonuyla, "Lütfen sakin olun, acele etmeyelim, daha hepsi bitmedi, bakın elimde başka ne var" diyerek elinde tuttuğu öteki kitabı havaya kaldırdı. Bu bir fizik kitabıydı. "Bunun içindekiler, barut, mermi ve dinamitin nasıl yapıldığını anlatıyor. Bu suikastçilerin evleri bu tür kitaplarla dolu. Genç, ihtiyar herkes bu kitapları okuyarak vatanı nasıl yok edeceklerini öğreniyorlar. Ancak Allah'a ve Sultan'a şükürler olsun gözümüzü açtık ve son anda bu komployu önledik. Artık onların evlerini yıkma ve çocuklarını kılıçtan geçirme zamanımız geldi." Polisler kalabalığı yararak ilerlemekte zorlanıyordu. Sonunda bunu başardılar, zanlıyı sürükleyerek götürdüler ve hapse attılar.[71]

Pakrad'ın babası Abraham, kaçma veya kurtulma şansının çok az olduğu bu hapishanede ölmüştü. Şehirdeki hapishane çok sayıda mahkûmla dolunca Reşid civardaki bir kervansarayın boşaltılması emrini verdi. Bu handa her gün düzinelerce mahkûm işkence gördü.[72]

Şiddetli zulüm Diyarbekir'le sınırlı kalmamıştı. Nisan'dan itibaren savaşa katılan gruplarla katılmayanlar arasındaki ayırım azalmaya başladı ve sonunda tamamen ortadan kalktı. Topyekûn savaşa girişilmesi sürecinin ne kadar hızlı geliştiğinin en iyi örneği tüm taraflara büyük kayıplar verdiren Van Savaşı sırasında ortaya çıkmıştır. Van cephesinde Rus-Ermeni kuvvetleri Müslümanlara ağır kayıplar verdirirken, Osmanlı kuvvetleri de gayri Müslimleri katlettiler.[73] Devlet ve azınlıklar arasındaki bu çatışmalar hem coğrafi çerçeve hem de yoğunluk anlamında radikalleşme sürecini tetiklemişti. Milli düzeydeki Ermeni karşıtı siyaset daha kesin bir hal aldı. Bunun da ötesinde İran Azerbaycanı ve Kafkasya boyunca savaşın şiddetlenme-

71 Vahram Dadrian, *To the Desert: Pages from my Diary*, Gomidas Institute, Londra, 2003, s. 64-65.

72 Qarabashi, *Dmo Zliho*, s. 82, 128. Seyahat eden işadamlarına geceleme imkânı sağlayan, misafirhane ya da han adı da almış Mardin kapısındaki Deliler Hanı denilen bu ünlü kervansaray 1990'daki restorasyondan sonra 5 yıldızlı Kervansaray Oteli olarak hizmet vermeye başlamıştır.

73 Anahide Ter Minassian, "Van 1915", Richard G. Hovannisian (ed.), *Armenian Van/Vapurakan* içinde, Mazda, Costa Mesa, CA, 2000, s. 209-244.

si alınan önlemlere "özel" bir nitelik kazandırmıştı. Şiddet kullanımı daha da arttı. İtilaf kuvvetlerinin Batı kıyılarına çıkarma yapmasından duyulan korku, ateşe körükle gidilmesine neden oldu. Sonuç olarak, İTC muhalifleri hapsetmeye ve Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan Ermeni cemaatinin tamamına saldırmaya başladı. 24 Nisan 1915'ten başlanarak, Ermeni toplumunun siyasi ve kültürel seçkinleri yakalanarak tutuklanmaya başladı ve iç sürgüne tabi tutuldu. Siyasi mahkûmlar Ayaş'ta gözaltına alınıyor, aydınlar Çankırı hapishanesine gönderiliyordu. Ötekiler de askerî mahkemede yargılanmak üzere Diyarbekir'e gönderilmişti.[74] Birkaçı hariç bu kişilerin çoğu gelecek aylar içinde ya doğrudan ya da işkence sonucu öldürülmüştü. Ülke içindeki bütün sürgün kafileleri eşzamanlı olarak Suriye çölündeki Der Zor'a yönlendirildi. Zulmün şiddeti kısa sürede artmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bölümüne yayılmıştı.[75] Soykırım süreci şu üç faktör etrafında gelişti: Koşulsuz saldırı, coğrafi yayılmacılık ve ölümcül şiddet.

Reşid Diyarbekir'e geldiğinden beri Ermeniler arasında suçlu-masum ayırımı yapmamıştı. Nisan'ın ilk üç haftası boyunca yaptığı yoğun silah aramalarında milisleri için yeterli sayıda silah ele geçirmişti. Silahlanma ve örgütlenmenin boyutu ölçüleri aşmıştı. Bütün silahların ve sanıkların fotoğrafları çekildi.[76] Reşid 27 Nisan'da Talat'a sevinç dolu bir telgraf göndererek Diyarbekir'de olanları şu şekilde özetlemiş ve değerlendirmişti:

> Son on gündür asker kaçaklarının takibini büyük bir ciddiyetle sürdürdüm. Dünkü aramalarda önemli miktarda patlayıcı, elli bomba, çok sayıda mühimmat, çeşitli silahlar ve önemli miktarda dinamit barutu bulundu. Köylerden 120 lider ve etkili kişi gözaltına alındı. Şimdiye kadar şehirden ve çeşitli böl-

74 Grigoris Balakian, *Le Golgotha arménien: Berlin-Deir es-Zor: Mémoires*, Le cercle d'écrits caucasiens, Paris, 2002, cilt 1, s. 95-102.

75 Donald Bloxham, "The Beginning of the Armenian Catastrophe: Comparative and Contextual Considerations", Kieser, *Der Völkermord* içinde, s. 101, 28.

76 Beysanoglu, *Diyarbekir Tarihi*, s. 789. Memduh Bey'in gönderildiği Mardin'de de benzer uygulamalar yapılmıştı. Ara Sarafian, "The Disasters of Mardin during the Persecutions of the Christians, Especially the Armenians, 1915", *Haigazian Armenological Review* 18, 1998, s. 263.

gelerden çoğu parti üyesi 1.000 asker kaçağı yakalandı. Araştırma ve takip sürdürülmektedir.[77]

Diyarbekir Hıristiyan siyasi seçkinlerinin bu şekilde hapsedilmesinden sonra Reşid'in milisleri bu kez din adamlarına yöneldi. Papazlar ve manastırdaki din adamları toplu olarak gözaltına alındı ve evleri yağmalandı. Reşid'in zulmünün henüz ulaşmamış olduğu Mardin'de, Diyarbekir'den gelen haberler korku yaratmıştı. Kötüleşen şartlardan endişe duyan Ermeni Katolik Başpapazı Ignatius Maloyan'ın başına bir şey gelirse dindaşlarına gönderilmek üzere bir mektup yazdığı anlaşılmaktadır. Cemaatine, sakin olmalarını ve hükümete sadık kalmalarını öğütlemiş, "her şeyden önce Kutsal Üçlü'ye olan inançlarını kaybetmemelerini" yazmıştı. Mektup mühürlenerek 1 Mayıs'ta Ortodoks Başpapazı Gabriel Tabruni'ye teslim edilmişti.[78]

Doğu cephesinde savaş tüm yoğunluğuyla devam ederken, İTC Ermenilerin sadakatini daha da fazla sorgulamaya başladı. 5 Mayıs'ta Üçüncü Ordu'ya bir talimatname göndererek Diyarbekir vilayetindeki tüm Ermeni jandarmaların silahsızlandırılmasını istedi.[79] Bu şekilde sadık Ermeniler de sadakatsiz muamelesi görüyordu. Ertesi gün İktisat Vekaleti'ne bağlı İstihdam ve İstihsal Genel Müdürlüklerine talimat göndererek bünyelerindeki tüm Ermenilerin işlerine son vermelerini ve "gerekli gördüklerini de, hiçbir Ermeninin olmadığı bölgelere sürgüne göndermelerini" istemişti.[80] Reşid bu kişileri Diyarbekir'de

77 Reşid'den Talat'a, 27 Nisan 1915, Hüsamettin Yıldırım, *Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918)* 'den alıntı, KÖK Yayınları, Ankara, 1990, s. 57.

78 Armalto, *Al-Qousara*, s. 30.

79 BOA, DH.ŞFR, 52/234, Talat'tan Reşid'e, 5 Mayıs 1915.

80 BOA, DH.ŞFR, 52/249, İktisat Vekaleti'nden, Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamuret-ul Aziz ve Diyarbekir vilayetlerine, 6 Mayıs 1915. Eğitimli katip bulunamadığı için Diyarbekir'deki İktisat Vekaleti müdürlüğünde Yakub'un oğlu Süryani Aziz ve George Meqdesi Nano'nun çalışmaya devam etmelerine izin verilmişti. Bu ofisin müdürü Saib Ali Efendi bu kişileri tüm savaş boyunca korumuştu. Armalto, *Al-Qousara*, s. 33. O zamana kadar Ermeni memurların işine son verilmiş ve yerlerine Müslümanlar yerleştirilmişti. Bazıları hâlâ Posta Vekaleti'ndeki görevlerini sürdürüyordu. 23 Mayıs'ta bu Vekalet de tüm Ermeni memurların işlerine son verilmesini, yerlerine güvenilir Müslümanların

yakaladıktan sonra, şehirdeki din adamlarına zulme başladı ve daha sonra köylere kadar uzandı. 9 Mayıs'ta Mardin'in Keldani Papazı Hanna Soha'yı sorgulamak için Diyarbekir'e getirtti. Papaz gelir gelmez, halkın önünde hırpalandı ve gündüz vakti sokakta öldürüldü.[81] Papazın öldürülüş biçimindeki sınır tanımazlık milisleri cesaretlendirmişti, bu kez çevre köyleri hedef alan yeni bir gözaltı ve şiddet dalgası başladı. Diyarbekir ovasındaki, nüfusunun çoğunluğu gayri Müslimlerden oluşan Kabiye, Karabaş, Kitirbel köylerinde Yasinzâde Yahya ve Pirinççizâde Sıdkı tarafından 10-20 Mayıs tarihleri arasında şiddet dolu bir silah araması başlatıldı. Köy erkekleri falakaya yatırıldı, birçoğu şehre götürülerek hapishane ve kervansaraya kapatıldı.[82] Alman yardım kuruluşu çalışanı Schuchardt şunları yazmıştı: "Diyarbekir'de 10-30 Mayıs tarihleri arasında, Ermeni eşrafı ve diğer Hıristiyanlardan 1.200 kişi herhangi bir ayırım gözetmeden yakalandı."[83] Reşid daha sonra şehir surlarının dışına çıkan Ermeniler için ölüm cezası koydu.[84] Zulüm kırsal kesime de yayılınca Diyarbekir şehri artık tam bir açık hava hapishanesi olmuştu.[85]

(*emin ve Müslüman kimselerin*) atanmalarını istiyordu, BOA, DH.ŞFR, 53/89, Posta Vekaleti'nden, Diyarbekir, Adana, Sivas, Ankara, Van ve Erzurum vilayetlerine, 23 Mayıs 1915. Halep için bkz. BOA, DH.ŞFR, 53/90. Üç gün sonra, Diyarbekir-Siirt arasında posta dağıtım hizmeti veren Ermeni kâtip yerine başka birinin atanması sorunu ortaya çıkmıştı. Bu görev için nitelikli başka bir personel olmamasına rağmen, talimatta bu göreve atanacak kişinin hiçbir koşulda Ermeni olmaması isteniyordu. BOA, DH.ŞFR, 53/97, Posta Vekaleti'nden Bitlis'e, 24 Mayıs 1915.

81 Armalto, *Al-Qousara*, s. 32.

82 Qarabashi, *Dmo Zliho*, s. 81, 86, 92.

83 PAAA, R14087, Deutschen Hülfsbund für christliches Liebeskwerk im Orient, Frankfurt am Main, müdürü Friedrich Schuchardt'tan Auswärtiges Amt'ye 21 Ağustos 1915, 6 numaralı ek.

84 National Archives (United States, Washington, DC, bundan böyle NARA), RG 59, 867.4016/77, Morgenthau'dan Devlet Bakanlığı'na, 20 Temmuz 1915 (3 numaralı ek), Ara Sarafian (ed.) *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917* içinde, Gomidas Institute, Londra, 2004, s. 103.

85 Zulüm artık, kendi bölgesinde gayri Müslimlere yapılan zulümlere direnen Hamdi Bey'in yönetimindeki Mardin'e kadar uzanmıştı. 15 Mayıs'ta Reşid, Aziz Feyzi'yi oradaki gayri Müslim seçkinleri toplaması için Mardin'e göndermişti. Onlarca Müslüman eşrafın katıldığı gizli toplantıda Mardin seçkinleri için sıkı önlemler almak üzere bir plan yapıldı. Ancak, Hilmi Bey'in görevde

Diyarbekir vilayetinde meydana gelen en çarpıcı olay köylerde yaşayan nüfusun tamamını kapsayan ilk geniş çaplı katliamdır. 20 Mayıs 1915 sabahı Reşid, Yahya ve Sıdkı'ya, Diyarbekir'in kuzeydoğu yakınında bulunan Karabaş köyünü silahsızlandırmaları emrini verdi. Köy 50 adamla basıldı ve ekmek bıçakları bile alınarak tamamen silahsızlandırıldı. Erkekler gözaltına alınıp silahlarına el konulduktan sonra Karabaş tamamen güçsüz duruma getirilmişti. Aynı günün akşamı Yahya ve Sıdkı komşu Kürt köylerini ziyaret ederek onları Karabaş'a saldırmaya tahrik ettiler ve köyü yağmalamalarını emrettiler. İki gün sonra, 22 Mayıs'ta Karabaş köyü atlı Kürtler tarafından işgal edildi, köyün tüm nüfusu, kama, balta ve kılıç kullanılarak yok edildi, köyün iki papazı Paulus ve Behram atların ayakları altında öldürüldü. Kadınlara tecavüz edildi, evler yakıldı ve kıymetli eşyalar ele geçirildi.[86] Kurtulan birkaç kişi Diyarbekir'e kaçtı. Kaçanlardan bazılarını tedavi eden Floyd Smith daha sonra Karabaş'tan gelenlerle ilgili raporunda şu bilgilere yer veriyordu:

> 21 Mayıs 1915'te Diyarbekir'de bulunan kampımıza doğuda üç saatlik mesafedeki Karabaş köyünden 3 ya da 4 yaralı geldi, ertesi gün 22 Mayıs'ta daha fazla sayıda Süryani ve Ermeni kadın ve çocuk yaralı daha geldi. Köylülerin söylediğine göre üç gün önce Kürtler gece yarısı köylerine saldırmıştı, ertesi gün köye gelen jandarma kimsenin Diyarbekir'e gitmesine izin vermemişti. Köyden kaçmayı başaran bazıları, yürüyerek ya da başka bir araçla bulunduğumuz yere ulaşabilmişti. Yaraların neredeyse hepsi iltihaplıydı, onları şu şekilde sınıflandırdım...
>
> (c) Keskin bir aletle yapılmış yaralamalar, muhtemelen balta...

---

olması bu planın pratikte uygulanmasını engelliyordu. Armalto, *Al-Qousara*, s. 33. Talat küçük işlerin adamı olmaya devam etti ve Ermeni politik liderlere ulusal düzeyde yapılan zulme izin verdi. 19 Mayıs'ta Diyarbekir hapishanesindeki Hınçak lideri Paramas'ın askerî mahkemeye gönderilmesini emretti ve Krikor Nalbantyan'ın nerede olduğu sorgulandı. BOA, DH.ŞFR, 53/58, 19 Mayıs 1915, Talat'tan Reşid'e. 22 Mayıs'ta Agnouni, Rupen Zartaryan ve arkadaşları hakkında bilgi talep etti. BOA, DH.ŞFR, 53/74, 22 Mayıs 1915, Talat'tan Reşid'e.

86 Qarabashi, *Dmo Zliho*, s. 81.

2. Boynundan yara almış yaklaşık yedi yaşlarında iki çocuk ve bir kadın. Boynun ense tarafında derin yarıklar (kafatasının tam altında), yarıklar 17-18 cm uzunluğunda ve o bölgedeki kasların kalınlığına eşit derinlikte.[87]

Aynı akşam Kabiye köyündeki 160 aile hedef alındı.[88] Çoğu kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşan dehşet içindeki köylüler, Mor Kiryakos Kilisesi'ne sığındı. Sıdkı, Raman aşireti kadın başkanı Perikhan'ın üç oğlu Ömer, Mustafa ve Emin'i baskına katılmaya ikna etmişti. Üç adam beraberlerinde düzinelerce aşiret üyesi getirmişlerdi, bunlar köyde dolaşarak erkekleri bağlamakta kullanacakları ip için köyü taradılar. Sıdkı'nın emriyle kadın ve kızlara kilisede tecavüz ederken erkeklere de kızgın demir şişlerle işkence yaptılar. Milisler ve aşiret üyeleri beş saat içinde köylüleri baltayla doğramıştı. Çoğu saman yığınları üzerine ve ahırlara atılarak canlı canlı ateşe verildi. Raman kardeşler katliamdan sonra buldukları para ve altınları eğerlerindeki iki torbaya doldurup eşyaları da götürdüler.[89] Sağ kalan birkaç kişi Diyarbekir'e kaçtı ama bunlar da sonunda jandarmalar tarafından öldürüldü. Katliamdan sağ kurtulan bir kadın, "cesetler arasında ölü taklidi yaptığını" söylüyordu. Diyarbekir'e kaçıp kurtulduğunda bir Zaza ailesi onu evlerine almayı teklif etmişti ama korkudan bunu kabul etmemişti. Sağ kalanlardan biri de çocuktu, o mevsimde iyice büyümüş olan asma bağlarının içine saklanarak kaçmıştı. Kabiye katliamından sağ kalan tek erkek bu çocuktu.[90]

---

87 ABCFM Arşivleri, ABC 16.9.7, 25d. cilt, 485. belge, Floyd Smith'ten James Barton'a, 20 Eylül 1919.

88 1960'larda Semitik diller profesörü Otto Jastrow, yerel Arap şivelerini incelemek üzere Diyarbekir ve Beyrut'a gitti. Görüşmelerinin hepsinde katliam hikâyelerini dinlemişti. Köylerden sağ kalanlarla yaptığı değerli görüşmeleri bilgisayar arşivine yükledi (<http://semarch.uni-hd.de/>) ve sonra bunları Aramice, Arapça ve Almancaya çevirdi. Kabiye katliamı için bkz. Otto Jastrow (ed.), *Die mesopotamisch-arabischen Qltu-Dialekte, Volkskundliche Texte in Elf Dialekten*, Kommissionsverlag Franz Steiner GmbH, Wiesbaden, 1981, cilt II, s. 309-371.

89 Karabaşi'ye göre, çalınan para 150 Osmanlı lirasıydı. Qarabashi, *Dmo Zliho*, s. 89.

90 Jastrow, *Die mesopotamische-arabischen*, s. 310. Ovadaki gayri Müslim köylerinden sağ kurtulanların çoğu şehirlere akın etti, kimse onlara kucak açmadı. Sağ kalanlar ve korkan köylüler kiliselere sığındılar. Süryani Meryem Ana Ki-

Nisan'da, imparatorluğun tamamında olmasa da bazı Ermeniler yer yer bulundukları bölgelerden sürülmüşlerdi. Talat'ın kuzeydoğu illerinden başlayarak Ermenilerin toplu halde Der Zor'a sürülmesi emrini takiben, 23 Mayıs 1915'ten itibaren tüm Ermeni halkının sürgünü resmen başlamıştı.[91] Talat aynı gün Dördüncü Ordu Komutanlığı'na gönderdiği emirde Hıristiyanlarla işbirliği yapan Müslümanların askerî mahkemeye verileceğini bildiriyordu.[92] Buna benzer bir emir veren General Mahmud Kamil Paşa Üçüncü Ordu'nun başına getirilmişti.[93] Yayımladığı emirde, "Ermenileri koruyan her Müslüman, kim olursa olsun askerî mahkemede yargılanarak evinin önünde idam edilecek, evi yakılacak ve mallarına el konulacak" diyordu.[94] Geniş çaplı gözaltına almalar ve uygulanan zulüm İtilaf Kuvvetleri'ni 24 Mayıs'ta ortak bir deklarasyon yayımlayarak İTC'nin Ermeni politikalarını suçlamaya itmişti. Şiddetli bir kınama içeren deklarasyonda, "Türkiye'nin insanlığa ve uygarlığa karşı işlediği yeni suçlar" belirtilerek, "Osmanlı hükümetinin tüm mensupları ve bu katliamlara katılan herkesin kişisel olarak sorumlu tutulacağı" sözü veriliyordu.[95] Başta Talat olmak üzere İTC liderleri paniğe kapıldılar, sürgünlerin üzerini kapatmak için 26 Mayıs'ta Sadrazam'a başvurarak geçici bir sürgün yasası çıkarma iz-

---

lisesi'nin kapısına dayanan bir genç kızı Süryani Ortodoks papazı bela okuyarak bir dilim ekmek bile vermeden kapıdan kovmuştu. *a.g.e.*, s. 324-325. Sarıköy katliamından sağ kurtulan bir Ermeni'nin oğluna göre, Reşid'in zoruyla onun adına çalışan ve Ermenilerin hangi evlerde saklandığını bildiren ihanet içindeki bu papaz B'shero Abu Tumay'dı. Sarıköy'de yaşamış 75 yaşındaki David Krikoryan'la yapılan bu görüşme 16 Aralık 2004'te Amsterdam'da Türkçe olarak gerçekleştirilmiştir.

91 BOA, DH.ŞFR, 53/91, 53/92, 53/93 Talat'tan tüm eyaletlere, 23 Mayıs 1915. Bu, imparatorluk düzeyinde sürgünün tek bir emirle başlatılmasının tek örneğidir.

92 BOA, DH.ŞFR, 53/85, Talat'tan Cemal'e, 23 Mayıs 1915.

93 12 Şubat 1915'te tifüs salgınında ölen General Hafız Hakkı'nın yerine Mahmud Kâmil tayin edilmişti. Erickson, *Ordered to Die*, s. 104.

94 *Takvim-i Vekâyi*, sayı 3540, s. 7. Ermenilerin mallarına el konulması hakkında bir çalışma için bkz. Mehmet Polatel ve Uğur Ümit Üngör, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*, Continuum, New York, 2013.

95 NAUK, FO 371/2488/51010, 28 Mayıs 1915; NARA, RG 59, 867.4016/67, 29 Mayıs 1915.

ni istediler. Sürgün başlamış olmasına rağmen, Sadrazam, Talat'ın sürgün yasasını ayın 29'unda onayladı ve yasa aceleyle ertesi gün Meclis'ten geçirildi. Bu Ermenilerin Suriye çöllerine sürülmesinin yasal kılıfıydı, işlemleri yapma yetkisi orduya verilmiş, günlük uygulama için de İAMM görevlendirilmişti.[96]

"YAK, VUR, ÖLDÜR": ZULMÜN SOYKIRIMA DÖNÜŞMESİ

Bu aşamada ulusal ve yerel düzeydeki ahlâki eşikler aşılmıştı. Talat, tüm nüfusu sürgüne göndermek gibi çok riskli bir operasyonu yürütme sorumluluğunu üstlenmişti. Hedef tüm köylü nüfusunun yok edilmesi olduğundan, Diyarbekir'deki cinayet girişimleri de sınırları aşmıştı. Bu iki gelişmeden hangisinin diğerine yol açtığını söylemek imkânsızdır. Bununla birlikte, o dönemin bazı unsurlarını yeniden kurgulamak mümkündür. Almanya'nın hizmetindeki Venezuelalı subay Rafael de Nogales Mendez, Osmanlı ordusunda paralı askerlik yapıyordu. 1915 baharında Halil Paşa ve Tahir Cevdet Bey'in Van ve Bitlis'te gayri Müslimleri katlettiklerine şahit olmuştu.[97] Haziran'ın sonlarında Diyarbekir'i ziyaret ettiğinde, Reşid'le özel olarak görüşme olanağı buldu. Nogales'e göre, Talat, bizzat Dr. Reşid'e "*Yak-Vur-Öldür*" kelimelerinden oluşan bir telgraf yollayarak, Diyarbekir'in cehenneme çevrilmesini istemişti. Bu emrin yer aldığı düşünülen telgraf muhtemelen yok edilmiştir ama Reşid'in bu düşüncelerinden vazgeçtiğine dair hiçbir iz yoktur. Bunun da ötesinde, Talat'ın sırlarını paylaştığı Reşid "maddi manevi sorumluluğu üstlenerek", yalnızca Talat'ın emirlerini uyguluyordu.[98] Reşid bu emri Amerikan Konsolo-

96 BOA, MV 168/163, 30 Mayıs 1915.

97 Halil (Enver Paşa'nın amcası) ve Cevdet (Enver Paşa'nın kayınbiraderi) İran topraklarında ve Van'daki yenilgilerinden sonra, Van ve Bitlis'e sürüklenmişlerdi. Çekilişleri sırasında Bitlis, Van ve Muş ovasında yerleşik Ermenileri katlettiler. Görgü tanığı değerlendirmesi için bkz. Grace Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, Fleming H. Revell Co., New York, 1919.

98 Rafael de Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, Sterndale Classics, Londra, 2003, s. 125. Bu kitap önce *Cuatro años bajo la media luna* adıyla İspanyolca,

su Jesse Jackson'ın "terör devri" olarak nitelediği politikasının onaylanması olarak yorumlamıştı.[99]

Diyarbekir ovasındaki sonuçlardan memnun kalan ve Talat'ın onayıyla cesaretlenen Reşid, 25 Mayıs'ta Feyzi'yi silah aramak üzere Mardin'e yolladı. Bu aramalar da bir ay önce Diyarbekir bölgesinde yapılanlar kadar acımasızdı ve belli bir kitleyi hedef almıştı. Ertesi gün Talat bir adım daha ileri giderek Hilmi Bey'e Mardin'deki tüm Hıristiyan eşrafı tutuklama emri verdi. Hilmi, kendi ilinde böyle bir tutuklama için herhangi bir neden olmadığını ileri sürerek amirine açıkça karşı çıktı. Ancak Feyzi Müslüman eşrafın ve milislerin de desteğini alarak bürokratik kuralları bir kenara bıraktı ve eylemlerini sürdürdü. Mardin'de düzinelerce Hıristiyan göz altına alındı.[100] Diyarbekir'deki zulüm, Mamuret-ul Aziz bölgesinin merkezi Harput'a yakın olan şehrin kuzey bölgelerine kadar yayılmıştı. Şehirdeki misyoner rahip Henry Riggs, Amerikan büyükelçisi Morgenthau'ya Çüngüş Ermeni papazının "buradaki hapishanede vahşice öldürüldüğünü" yazmıştı. Aynı kaderi Lice ve Hani'deki papazlar da paylaşmıştı.[101]

Ama asıl kötü senaryoya henüz geçilmemişti. Bunun için çok ciddi işbirliğine ve örgütlenmeye ihtiyaç vardı. Mayıs 1915'te Reşid, para kazandıracak ve affını sağlayacak gizli bir görev vermek için Ömer'i yanına çağırdı. Ömer arkadaşlarıyla vilayet binasına giderken şehirdekiler onu korkulu gözlerle izliyordu:

> Ömer yüzünde çiçek hastalığı lekesi olan esmer kısa boylu biriydi. Başında, Kürt aşiret reisi olduğunu gösteren renkler taşıyan bir puşi vardı. Kısa kara bir gömlek, dar paçalı şalvar ve

---

Editora Internacional, Madrid, 1924; daha sonra *Vier Jahre unter dem Halbmond: Erinnerungen aus dem Weltkriege* adıyla da Almanca yayımlanmıştır, Verlag von Reimer Hobbing, Berlin, 1925 [*Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)*, çev. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul, 2008]. Ayrıca aynı yazarın bkz. *Memorias del General Rafael de Nogales Mendez*, Ediciones Abril, Caracas, 1974.

99 NARA, RG 59, 867.4016/77, Jackson'dan Morgenthau'ya, 5 Haziran 1915, Sarafian, *United States* içinde, s. 84.

100 Armalto, *Al-Qousara*, s. 33.

101 NARA, RG 59, 867.4016/77, Morgenthau'dan, Devlet Bakanlığı'na, 25 Mayıs 1915, Sarafian, *United States*, s. 35.

kırmızı ayakkabı giyiyordu... bir mavzer, iki tabanca, bir kılıç, bir kamçı ve bir pala, ayrıca çok sayıda mermi ve fişek taşıyordu.[102]

Raman aşiretinin, son dönemde yayımlanan aile anıları, soykırımdaki işbölümünü çok iyi göstermektedir. Bu anılara göre, Reşid onları ofisinde kabul etmiş, Ruslara yardım eden Ermenilerin vatanı sırtından bıçakladıklarını ileri sürmüştü. Konuşulanları Kürtçeye çeviren Aziz Feyzi, hükümetin Raman kardeşlerden, sallarla Dicle Nehri'nde yol alan Ermeni kafilelerine gözcülük etmelerini ve sonunda da öldürmelerini istediğini söylemişti. Anlaşırlarsa, ganimetin yarısını alacaklardı. Ancak burada mutlak gizlilik çok önemliydi: Sessizliklerini bozdukları anda şiddetle cezalandırılacaklardı. Büyük zenginlik beklentisine kapılan kardeşler öneriyi kabul ettiler ve plan uygulamaya kondu.[103]

Mayıs'ın sonuna gelindiğinde, Diyarbekir'deki tüm Hıristiyan eşraf hapishaneye konmuş, bazıları da işkenceyle öldürülmüştü. Ayın son haftasında Reşid son darbeyi vurdu ve 30 Mayıs 1915 Pazar günü Binbaşı Rüşdü, içlerinde Piskopos Çilgadyan'ın da bulunduğu 636 ileri geleni ellerini kelepçeleyerek Dicle Kapısı'na götürdü. Dicle kıyısında Musul'a götürülecekleri söylenen adamlar on yedi büyük keleğe bindirildi. Keleklerdeki eşrafa milisler eşlik ediyordu. Akıntıyla birlikte bir saat kadar yol aldıktan sonra "iki nehrin kesiştiği" (*serê du avê*) bölgeye geldiler. Beşiri'nin güneyindeki bu bölgede Batman çayı büyük bir akıntıyla Dicle'ye karışıyordu. Burası Raman aşiretinin bölgesiydi. Bu derin vadide Rüşdü salları kıyıya bağlattı. Keleklerdekileri, ailelerine mektup yazmaya ve güvenli bir şekilde Musul'a doğru yol aldıklarını bildirmeye zorladı. Daha sonra elbiseleri çıkartıldı, değerli eşyaları ellerinden alındı ve Şikefta ve Bezawan köyleri yakınında Rüşdü'nün adamları tarafından öldürüldüler. Bu katillere Raman aşiret reisi Ömer ve kardeşi Mustafa'ya sadık aşiret mensupları yardım etmişti. Baş-

102 Muggerditchian, *Dikranagerdee Nahankin Tcharteru*, s. 57-58.

103 Amcasının işlediği katliamların grafiklerle ayrıntılı bir şekilde gösterildiği aile anılarının tarafsız yazarı Ömer'in yeğenidir. Hüseyin Demirer, *Ha Wer Delal: Emînê Perixanê'nin Hayatı*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2008, s. 75-89.

papaz Çilgadyan hariç bütün erkekler katledildi ve nehre atıldı. Çilgadyan'ın Diyarbekir'e geri götürülmeden önce bu kanlı sahneye tanık olması ve manevi eziyet çekmesi istenmişti.[104] Katliamdan sonra Ömer ve kardeşi Mustafa, Aziz Feyzi'nin evine davet edildi, burada başarılarını kutladılar. Daha sonra valilikte kabul edildiler ve cesaretleri ve yurtseverlikleri sebebiyle Reşid tarafından kutlandılar.[105] Reşid Dahiliye Nezareti'ne başvurarak milislerinin de ödüllendirilmesini ve fedakârlıklarından dolayı kendilerine madalya verilmesini istemişti. Emniyet Genel Müdürlüğü isteklerini kabul etti, milislere para ödülü ve madalya verildi.[106]

Bir hafta sonra aynı süreç on üç keleğe bindirilen yine 600'den fazla Hıristiyanla yeniden yaşandı. Katliam bu kez Veli Necdet ve elli milisi ("Hamsîn") tarafından gerçekleştirildi. Raman geçidine geldiklerinde, kurbanların elindeki 6.000 lira ve elbiseleri alındı, Ömer'in adamları ve milisler nehrin her iki yakasında beklerken, öldürülerek nehre atıldılar. Yüzerek kıyıya ulaşmaya çalışan yaralılar da aşiretin adamları ve milisler tarafından kurşunlanarak öldürüldüler. Milisler Diyarbekir'e geri döndüklerinde kurbanlarından aldıkları pahalı elbiseleri pazarda sattılar.[107] Ölenler arasında, İstanbul'dan gelmiş ve orada tesadüfen bulunan toptancı Onnik Kazazyan ve arkadaşı Fransız konsolos yardımcısının eski tercümanı Artin Kasapyan da vardı. Öteki kurbanlar, tanınmış bankerler Kaçadur Dikranyan ve Tırpancıyan'dı.[108] Aynı kaderi, Harput'ta-

104 Qarabashi, *Dmo Zliho*, s. 128.

105 *Episodes des massacres arméniens de Diarbekir: Fait et Documents*, Kéchichian Fr., Constantinople, 1920, s. 28-30.

106 BOA, DH.EUM.MEM 67/31, 27 Temmuz 1915. Yardımcılar, Aziz Feyzi, Lütfü Bey ve milis binbaşı Şevki "büyük başarıları" için şeref madalyasıyla ödüllendirildiler. BOA, DH.KMS 43/10, 11 Ocak 1917. İngiliz haber alma raporlarına göre, "Vali Yardımcısı Feyzi Kayser tarafından kabul edilmiş ve 'Altın Haç'la ödüllendirilmişti". *Foreign Office* 371/4172/24597, sayı 63490, 304 sayılı folyo.

107 PAAA, R14087, Deutschen Hülfsbundes für christliches Liebeskwerk im Orient, Frankfurt am Main müdürü Friedrich Schuchardt'tan Auswärtiges Amt'ye, 21 Ağustos 1915, 6 sayılı ek; Lepsius, *Todesgang*, s. 75-76.

108 M. Guys'ın Fransız elçiliğine gönderdiği rapor. İstanbul, 24 Temmuz 1915, Arthur Beylerian (ed.), *Les Grandes puissances, l'empire ottomans et les armé-*

ki Fırat Koleji'ni bitirmiş Mihran Basmacıyan, Taşnak üyeleri Dikran Çakıcıyan, Nalbant Hagop, Ramgavar Partisi üyeleri Hagop Hovsepyan, görüşmeci Stefan Matosyan, eski bölge tercümanı ve ortaokul öğretmeni Dikran Elvanyan, Belediye Meclisi üyesi ve Ses Sanatçıları Birliği temsilcisi Missak Şirikyan da paylaşmıştı.[109] Bir hafta sonra Musul'a boş gelen sal buradaki Alman konsolos yardımcısı Holstein'ın dikkatinden kaçmadı. Holstein daha sonra Hıristiyan kafilelerinin tümüyle katledildiğini anlayacak ve nehrin aşağılarında cesetlerin yüzdüğünü görecekti: "Birkaç gündür nehrin bu bölgesinde cesetler ve insan uzuvları yüzüyordu."[110] Bu şekilde birkaç Ermeni eşraf kafilesi daha oluşturuldu ve benzer yollarla yok edildi.

Daha önce Harput ve Trabzon'da görev yapmış olan Osmanlı Tarım Bakanlığı il müdürü Philibos Arpiarian Mayıs 1915'te tutuklanmadan önce Diyarbekir'e atanmıştı. Tehcir kanunu ilan edildiği sıralarda ailesine şu mektubu göndermişti:

> Canlarım,
>
> Bize ne olacağı artık aşikâr. Ben muhtemelen tüm meslektaşlarımla birlikte Musul'a gönderileceğim. Şimdi size cesur olmak ve zorluklara göğüs germek düşer. Ne yapalım? Kader bize bunu gösterdi. Yalnızca bize dua etmeye devam edin.
>
> Yolculuk için bana çocukların çarşaflarından birini, bir kilim, yastık ve iki-üç iç çamaşırı getirin. Mavi ceketimi ve yeleğimi, ayrıca yazlık ceketimi, pantolonlarımı ve giyilebilecek ne varsa hepsini getirin. Unutmadan, bir de peynir, çörek ve bir kutu helva hazırlayın.
>
> Bunları en iyi şekilde toparlayıp Hacı Garabed'e verin, o bana ulaştırsın. O bizim yardımcımızdır. Yanınızda rakı ile doldurulmuş bir konyak şişesi getirin ki gizlice elime ulaşabil-

---

niens dans les archives françaises (1914-1918): recueil de documents, Université de Paris I, Panthéon-Sorbonne, Paris, 1983, s. 48, 58 numaralı dosya; Yeghiayan, *British Foreign Office Documents*, s. 48; Krikorian, *Armenians*, s. 24-25.

109 *Episodes des massacres*, s. 22-23.

110 PAAA, Botschaft Konstantinopel 169, Holstein'den Wangenheim'e, 10 Temmuz 1915.

sin. Geç kalmayın. Hepiniz gelin ki sizi son bir kez olsun görebileyim.

Öpüyorum,

Babanız...

Philibos Arpiarian[111]

Arpiarian'ın istedikleri milis kuvvetleri tarafından çalındığından kendisine hiç ulaşamadı. Arpiarian bir sala bindirildi ve diğer meslektaşları ile birlikte ölüme götürüldü.

Piskopos Çilgadyan, cemaatinin nasıl katledildiğine tanık olmaya zorlanmıştı. Büyükelçi Wagenheim'ın Şansölye Bethmann Hollweg'e gönderdiği "Diyarbekir'deki Ermeni Piskoposu'nun umutsuzluk sonucu intihar ettiği" yönündeki raporuna rağmen, gerçek durum bu değildi.[112] İkinci katliamdan sonra Diyarbekir'e geri getirilen Piskopos burada Ermenilerin doğal yollardan öldüğüne dair bir yazıyı imzalamaya zorlanmıştı.[113] Bunu yapmayı reddedince hapishaneye atıldı ve öldürülünceye kadar işkence gördü, bu arada karısı da milisler tarafından tecavüze uğradıktan sonra öldürüldü.[114] Görevli Resul Hayri Bey tarafından Melek Ahmet Camii önünde yakılmadan önce Çilgadyan'ın başına büyük bir çivi çakılmıştı. Diğer papaz ve manastır görevlileri iple boğularak öldürüldüler. Bunların tümü Pirinççizâde Aziz Feyzi'nin emriyle yapılmıştı.[115]

Diyarbekir'deki Ermeni eşrafının yok edilmesinden sonra, Reşid şiddeti artırarak eylemlerini soykırım boyutuna ta-

---

111 112 Marion Tashjian-Quiroga, *The Tragic Years Remembered 1915-1920*, The Printing Outlet, Troy, NY, 2002, s. 67.

112 PAAA, Botschaft Konstantinopel 169, Rösler'den Wangenheim'e, 29 Temmuz 1915; R14086 Wangenheim'den Bethmann-Hollweg'e, 9 Temmuz 1915.

113 NARA, RG 59 867.4016/771 Morgenthau'dan Devlet Bakanlığı'na, 20 Temmuz 1915, 3 numaralı ek, Sarafian, *United States* içinde, s. 103.

114 Çilgadyan'ın öldürülüşü uzun sürmüştü: Dişleri kırılmış, sakalları yolunmuş, ayalarının arasına kaynamış yumurta konulmuş (çok yaygın bir işkence şekli), gözleri oyulmuştu. Vierbucher, *Armenien 1915*, s. 61-62. Çilgadyan'ın bu tarz canavarca ölümü biraz abartılmış olabilir, ancak Alman raporları, Mıgırdiçyan, Karabaşi ve Armalto gibi pek çok kaynakta bu doğrulanmaktadır.

115 Dadrian, *To the Desert*, s. 66; Qarabashi, *Dmo Zliho*, s. 129; Yeghiayan, *British Foreign Office Documents*, s. 48; *Episodes des massacres*, s. 26-28; David Krikorian'la yapılan görüşme.

şıdı. Eşraftan erkeklerin katledilmesinden sonra sıra geri kalan Diyarbekir Ermenilerine gelmişti. 1 Temmuz'da, Hançepek Ermeni mahallesindeki evler Reşid ve milisleri tarafından boşaltıldı, toplanan 1.060 Ermeni kadın ve erkek Mardin Kapısı'ndan geçirilerek Diyarbekir Ovası'na götürüldü. Toplanan halkın önünde yüksek sesle bir duyuru yapılarak Ermenilere İslâm'a döndükleri takdirde hayatlarının bağışlanacağı söylendi. Hepsi aynı düşüncede olmasa da kurbanlar bunu reddetti, bunun üzerine elbiseleri çıkartıldı ve kişisel eşyaları ellerinden alındı. Milisler ve Kürt köylüler, tüfek, balta, kılıç ve palalarla Ermenileri orada katlettiler. Pek çok kadın tecavüze uğradı, bazıları en yüksek fiyatı verenlere köle olarak satıldı. Cesetler kuyulara ve çukurlara atıldı ya da çürümeleri için açıkta bırakıldı, "erkekler yüzüstü, kadınlar sırtüstü yatırıldılar" [116] Talat'ın Diyarbekir Ermenilerinin sürülmesi yönündeki emri çok gecikmeyecekti: "Köy, kasaba ve şehirde yaşayan tüm Ermeniler istisnasız olarak, Musul, Urfa ve Zor'a yerleştirileceklerdir. Sürgün sırasında can ve mal güvenlikleri için her türlü önlem alınacaktır."[117] Aynı zamanda İAMM de, "Ermeni köylerinin ve topraklarının, sürgüne gönderileceklerin sayısının ve geri bırakılacak mal ve ekilebilir arazilerin" listesinin çıkarılması emrini vermişti.[118]

Diyarbekir'deki İAMM temsilcisi Veli Necdet, Talat'ın emirlerini yerine getirmekle görevlendirilmişti. Geri kalan kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşan Ermeniler güneye yerleştirileceklerdi. Zengin bir Ermeni tüccar olan babasının, Reşid'in milisleri tarafından işkenceyle öldürülmesinden bir gün sonra, kızı Agavni Kasapyan, ailesiyle birlikte sürgüne gönderilmişti:

> Sabahleyin Türk jandarmaları kapımıza geldi, sürgün kafilesine katılacağımızı söylediler. Birkaç eşyamızı toplayıp eşe-

116 Edward W. C. Noel, *Diary of Major E. Noel on Special Duty in Kurdistan*, yayıncısı bilinmiyor, Basra, 1919, I. Bölüm, s. 10-11.

117 BOA, DH.ŞFR, 54/87 Talat'tan, Trabzon, Mamurat-ul Aziz, Sivas, Canik ve Diyarbekir vilayetlerine, 21 Haziran 1915.

118 BOA, DH.ŞFR, 54/15 İAMM'den Adana, Halep, Erzurum, Bitlis, Van ve Diyarbekir vilayetlerine, 14 Haziran 1915.

ğe yüklememiz için çok az vakit verilmişti. Gümüş takımları, bazı giysileri, iki halıyı, bir İncil'i, sabun ve bazı aile fotoğraflarını toparlayabildik. Alabileceğimiz kadar yiyecek ve su aldık, ihtiyaç durumunda yiyecek ve su satın alabilmeyi umuyorduk. Ziynet eşyalarını vücutlarımıza sararak gizledik. Parayı aramızda bölüşmüştük... Öğlene doğru, uzun bir sıra halinde dizilmiş olan Ermenilere katıldık ve Sur Bahçeleri'ne doğru yürümeye başladık, burada binlerce Ermeniyle bir araya geldik. Bazılarının eşeği, bazılarının da öküzlerin çektiği kağnıları vardı, çoğu sırtında yükleri, kucaklarında çocuk ve bebekleriyle yürüyordu. Jandarmaların kamçılarını şaklatmasıyla yürüyüş başladı. Büyük bir kalabalık Yeni Kapı'ya doğru ilerliyordu, buradan güneye doğru inen siyah şehir surlarının etrafında yılankavi bir hatta yürüyen Ermeni kafilesini görebiliyordum. Yürüyerek surları ve sıcaktan dalgalanır gibi görünen şehir duvarlarını geçtik. Günün sonuna doğru, yerlerde, sert toprakta uyumaya başlamıştık. Dicle'nin kıyılarına aralarında dar geçitlerin bulunduğu kireçtaşı yükseltileri hâkimdi, yamaçlarında Kürtlerin yaşadığı kireçtaşına oyulmuş tek tük kulübelere rastlıyorduk. Sıcaktan kurumuş toprak, gökyüzü ve kireçtaşından başka hiçbir şey yoktu.[119]

Sürgünün beşinci gününde Agavni'nin annesi sayıklamaya başladı ve yorgunluktan hayatını kaybetti. Altıncı günde yanlarında getirdikleri erzağı tüketmişler, bir kısmını da jandarmaya vermek zorunda kalmışlardı. Agavni bir gece jandarmanın tecavüzüne uğradı. Sürgün kafilesi çöle ulaştığında, açlık, susuzluk, yorgunluk ve ölümler, sayılarını büyük ölçüde azaltmıştı. Kürt bir göçebe tarafından kaçırılan Agavni ondan iki çocuk sahibi oldu, daha sonra Amerika'daki akrabalarının yanına kaçtı.[120]

Çölün içlerine kadar yürümeye devam edenlerin çoğu Rakka'ya ulaşamadı. Halep'te yaşayan Grief adlı bir Alman, Diyar-

119 Peter Balakian, *Black Dog of Fate: A Memoir*, BasicBooks, New York, 1997, s. 217-218 [*Kaderin Kara Köpeği*, çev. Argun Ateş, Belge Yayınları, İstanbul, 2005].

120 *A.g.e.*, s. 218-223.

bekir Ermeni kafilelerinin çöllerde yok olduğunu bildirmişti: "Tecavüze uğramış pek çok kadın cesedi çıplak vaziyette etrafta yatıyordu" diye yazdıktan sonra, daha da ayrıntıya girerek, "anüslerine sopalar sokulmuştu" diye eklemişti.[121]

Olaylara katılmayan sıradan Türk ve Kürt vatandaşların tepkisi, işbirliği yapma, üzüntü duyma ya da kayıtsız kalma şeklinde farklılık gösteriyordu. Tepkilerdeki bu farklılıkları gösteren en iyi örneklerden biri, Cemilpaşazâde ailesi için çalışan Ermeni ve Süryani kâtip ve muhasebecilerin aile konağından toplanıp öldürülmesi olayıyla ilgilidir. Milislerin lideri Cemilpaşazâde Mustafa gibi bazı Cemilpaşazâdeler, Diyarbekir Ermenilerinin yok edilmesinde Jön Türklerle yakın işbirliği içinde olmuştu. İTC'nin görevden uzaklaştırdığı Diyarbekir'in ılımlı belediye reisi ve Mustafa'nın kardeşi Fuad gibi bazı Cemilpaşazâdeler ise "Ermenileri aileye ait samanlıklarda ve ambarlarda saklayarak hayatlarını kurtarmışlardı". Bardizag ve Bahçecik köylerinden Bahto ve Nezo aileleri bu şekilde kurtarıldılar. Fuad Bey 1915'te tifodan öldü.[122] Cemalpaşazâde ailesinden bir görgü tanığı yaşadıklarını şu şekilde anlatmıştır: "Bu acımasız dönemde 1,5 milyon Ermeni öldürüldü. Ermeniler götürülürken amcam Kasım'ın oturup nasıl ağladığını hiçbir zaman unutamam. Çünkü onlar suçlu değildi. İyi ve çok çalışkan insanlardı. Konaklarda çalışanlar da dahil tamamı götürüldü. Bunu hükümet yaptı. Kanun böyle söylüyordu, onları korumak için yapabileceğimiz hiçbir şey yoktu."[123]

30 Mayıs'ta Ermeni seçkinlere karşı gerçekleştirilen büyük katliam ile Diyarbekir bölgesindeki sivillerin kıyımı Kürtçe anılarda ve sözlü tarih çalışmalarında kapsamlı bir şekilde belgelendirilmişti. Örneğin, Ramanli Ömer'in torunları büyükbabalarının katliamdaki rolünden açıkça bahseden bir aile tarihi yayımladılar. Kitabın yazarı Batılı, Ermeni veya Süryani tarih kay-

121 PAAA, R14093, Das Geheime Zivil-Kabinet des Kaisers (Valentini) an den Reischskanzler (Bethmann Hollweg), 10 Eylül 1916, 3 numaralı ek.

122 Şeyhmus Diken tarafından Nejat Demiroğlu'yla yapılan görüşme, Şeyhmus Diken, *Isyan Sürgünleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 134-135.

123 Şeyhmus Diken tarafından Esat Demiroğlu'yla yapılan görüşme, *a.g.e.*, s. 154.

naklarından habersiz şiddetin boyutlarını ikna edici bir şekilde anlatıyordu.[124] Bunun yanı sıra, 2013'te Namık Kemal Dinç tarafından düzenlenen bir araştırma projesi Ermeni ve Süryanilerin toplu katliamını post-hafıza yoluyla detaylıca anlattı. Şahitlerin torunları köylerde ve mahallelerde gerçekleşen olayları, kurbanların isimlerini, şiddetin gerçekleştiği yerleri ve zamanları, failleri ve onların ailelerini ve soykırıma dair birçok başka detayı anlatan hikâyeler duymuşlardı.[125]

1915 Haziranı'nın sonuna doğru, Jön Türk sürgün teşkilatı imparatorluğun kuzeydoğusundaki Ermeni yerleşim bölgelerini boşaltmıştı bile. Çok sayıda sürgün, İAMM tarafından bir dağıtım merkezi olarak belirlenen Diyarbekir'de toplandı. Buradan daha güneye gönderildiler. Ancak pratikte, Diyarbekir pek çok sürgün için varılacak son nokta olmuştu. Sürgünler şehir kapılarına varmadan Reşid'in milisleri ve aşiret üyeleri tarafından soyuluyor ya da katlediliyordu. Temmuz'un sonunda Harput'tan gelen bir kafile Diyarbekir'e ulaştı. Bir görgü tanığı bunların kaderini şu şekilde aktarmaktadır:

> Diyarbekir'e vardıklarında hiçbir yardım almadılar, bir gün burada kaldıktan sonra, ertesi gece yollarına devam edeceklerdi. Genç kadınlar ve kızlar görevliler ve jandarmalar tarafından kaçırıldı. Diyarbekir'den ayrıldıklarında, o zamana kadar kendilerine nezaret eden görevli, jandarmalarla birlikte gelerek kendisi için birkaç tane güzel genç kız ve oğlan ayırdı, geri kalanları 6-7 jandarmaya bıraktı ve ganimetiyle birlikte oradan gitti. Mardin yolunda, jandarmalar sürgün kafilesindekilerin eşyalarına, ekmeklerine ve kalan son ziynet eşyalarına el koydu.[126]

---

124 Hüseyin Demirer, *Ha Wer Delal: Eminê Pertxanê'nin Hayatı*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2008, s. 63-64.

125 Namık Kemal Dinç ve Adnan Çelik, *Yüz Yıllık Ah!: Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 Diyarbekir*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015.

126 PAAA, R14087 Rösler'den Bethmann-Hollweg'e, 3 Eylül 1915, 4 numaralı ek, 23 Ağustos 1915. Başka bir görgü tanığı şunları söylüyordu: "Diyarbekir'e geldiğimizde tüm bağlı hayvanlarımızı serbest bıraktılar, bir kadın ve iki kız, jandarmalar tarafından sürüklenerek götürüldü. 24 saat boyunca yakıcı güneş altında Diyarbekir surları önünde oturduk. Akşam gitme hazırlıkları yaparken

Aurora Mardiganyan Erzurum'dan sürgüne gönderildiğinde küçük bir kızdı. Diyarbekir'e geldiklerinde bir kafilenin katledilişine ve cesetlerin sokaklara atılışına tanıklık etmişti:

> Bu arada jandarmaların önlerine katarak şehirden getirdikleri Diyarbekirli Yahudiler yerde yatan cesetleri toplamaya başladılar. Yanlarında arabalarını ve eşeklerini de getirmişlerdi, sırtlarında çuvallar vardı. Cesetleri çuvallara koyarak arabalara yüklediler ve bunları Dicle Nehri'nin kıyısına götürdüler, buradan nehre boşalttılar. Bu da Yahudilerin maruz kaldığı bir zulüm çeşidiydi. Müslümanlar onları öldürmüyordu, ama bu tür iğrenç işleri yapmaya mecbur ediyordu.[127]

Diyarbekir'deki bu ölümcül ağdan kurtulabilenlerin çoğu ya intihar etti ya da kafilelerden alınarak Müslüman evlerinde asimile edildi.[128] Süryani papazı Karabaşi Musul'a sürgüne gönderilen birkaç bin Ermeniden oluşan bir kafileye tanıklık etmişti. Diyarbekir ve Mardin arasında, önceki katliamlar sırasında yetim kalmış 10 yaşında çıplak bir Ermeni kız çocuğuna rastladı. Çok sarsılan Karabaşi bu sıska kız çocuğuna yemesi için ekmek, yoğurt ve turşu verdi. Milislerin bulması halinde öldüreceklerini düşünerek, kızın Dicle Nehri kıyısındaki çalılıklar içinde saklanması gerektiğine karar verdi. Ertesi

---

şehirden gelen Türklerin saldırısına uğradık, hayatımızı ve şerefimizi korumak için beraberimizdeki eşyaları etrafa saçarak oradan ayrıldık. Gece boyunca Türkler üç saldırı daha gerçekleştirdi, genç kadın ve kızlar sürüklenerek götürüldü. PAAA, R14093, Das Geheime Zivil-Kabinet des Kaisers (Valentini) an den Reichskanzler (Bethmann-Hollweg), 10 Eylül 1916, 6 numaralı ek.

127 Aurora Mardiganian, *The Auction of Souls*, Phoenix Press, Londra, 1934, s. 173-174. Sağ kalan bu kişinin anıları ilk kez 1918 yılında, *Ravished Armenia: The Story of Aurora Mardiganian, the Christian Girl who Lived Through the Great Massacres* adıyla yayımlanmıştır, Kingfield, New York, 1918.

128 Ara Sarafian, "The Absorption of Armenians Women and Children into Muslim Households as a Structural Component of the Armenian Genocide", Omer Bartov ve Phyllis Mack (ed.), *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century* içinde, Berghahn, Oxford, 2001, s. 209-221; Matthias Bjørnlund, "'A Fate Worse Than Dying': Sexual Violence During the Armenian Genocide", Dagmar Herzog (ed.), *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century* içinde, Palgrave McMillan, Londra, 2008, s. 16-59 [*Avrupa'da Cinsellik (Bir Yirminci Yüzyıl Tarihi)*, çev. Zeynep Yılmaz, Doğan Kitap, İstanbul, 2014].

gün ona bakmaya geldiğinde ölmüş olduğunu gördü.[129] Karabaşi birkaç gün sonra, yakındaki bir Kürt köyünde üç Ermeni kadınıyla karşılaştı. Kadınlar Sivas ve Erzincan'dan sürgün edilmişlerdi ve Sufi Hasan adlı Kürt'ün evinde köle olarak çalışıyorlardı. Bunlardan biri hastalandığında Hasan onu kurşunlayarak öldürmüştü.[130] Yerel yetkililer ve jandarma birkaç kafileyi 500'le 1.000 lira arasında değişen fiyatlarla Kürt aşiretlerine satmışlardı. Ermenilerin yanlarında değerli eşyalar getirdiğinin farkında olan aşiret mensupları, sırtlarından elbiselerini çıkardıktan sonra onları ya öldürüyor ya da ölüme terk ediyorlardı.[131]

Katliam ve sürgünler şehirde hızla yayılmıştı. Çerkes milislerin şehrin kuzeyine gönderilmesinden sonra Aziz Feyzi ve Memduh Bey güneye tayin edildi. Reşid milislerinin en çok nerede işe yarayabileceklerine bakıyor ve buna göre bir işbölümü yapıyordu. Bölgesindeki Ermenileri yok etmesi için verdiği emirlere uymadığı gerekçesiyle Çermik Belediye Reisi Mehmed Hamdi Bey'i görevden almıştı.[132] Talat, Reşid'in Maden belediye reisliğine Dr. Osman Cevdet'i (Akkaynak) atamasını onaylamıştı.[133] Maden'deki eski belediye reisi görevinden uzaklaştırıldıktan sonra köylerdeki ve Maden'deki mahallelerdeki Ermenilerin boşaltılmasına başlandı. Önce Maden'in 35 en zengin ailesine, daha sonra da tüm Ermenilere sürgüne hazırlanmaları bildirildi. Burada yaşayanların çoğu madenciydi. Hazırlanmaları için çok az zaman verildi, sürgünün birinci gününde erkekler ayrılarak Maden'deki büyük bir kervansaraya hapsedildi. Geri kalanlar kafile halinde Diyarbekir üzerinden Urfa'ya doğru yo-

129 Qarabashi, *Dmo Zliho*, s. 73-74.

130 *A.g.e.*, s. 76.

131 Armalto, *Al-Qousara*, s. 68.

132 Bu tartışma, Reşid'in Ankara valiliği sırasında Hamdi'ye gönderdiği telgrafta görüldüğü gibi devam ediyordu: "Sungurlu'daki kaos ve anarşi, sizin Çermik'teki unutmak istediğim belediye reisliğinizi hatırlatıyor. Oradan nasıl görevden alındığınızı unutmayın. Bu telgraf son uyarımdır. Anarşik yönetim anlayışınız devam edip, hükümetin prestijine ve şerefine zarar verecek olursanız, ölümünüz de belediye reisliğinden uzaklaştırılmanız kadar kesin olacaktır." Reşid'ten Hamdi'ye, 9 Aralık 1916, *Tasvir-i Efkâr*'dan alıntı, 14 Ocak 1919.

133 BOA, DH.ŞFR, 55-A/186 Talat'tan, Reşid'e, 9 Eylül 1915.

la çıktı. Kafileye nezaret eden görevli sürgüne gönderilenlerin 300 lirasını ve pek çok kişisel eşyasını almıştı.[134]

Ergani-Maden bölgesi Harput'tan Maden'in kuzeyine gelen sürgünlerin toplandığı bir yerdi. Dört günlük yürüyüşten sonra buraya varan 1.500 kişilik sürgün kafilesine nezaret eden görevli içlerinden erkekleri madenlerde çalıştırılmak üzere ayırdı. 11 yaşın üstündeki tüm erkekler, Madenli yerli Ermenilerin alıkonuldukları kervansaraya götürüldü.[135] Ama bunların çoğu maden işçisi olarak görevlendirilmedi; Maden çevresindeki kayalıklardan aşağıdaki derin uçuruma atıldılar. Harput'tan sürgüne gönderilen Mariza Keçeciyan'ın Maden-Ergani yolu üzerinde "ceset yığınlarına" rastlaması bu olayın en azından 7 Temmuz'dan önce meydana geldiğini göstermektedir.[136] Katliamdan üç ay sonra, Harput'ta misyoner olarak çalışan Mary Riggs'e güneye gitme izni verilmişti. Riggs'in yol üstünde gördüğü "canavarca dehşetin izleri hiçbir şüpheye yer bırakmıyordu", Maden'in kayalık tepelerinde dolaşırken uçurumlarda gördüğü "çıplak cesetlerin pozisyonları bunların tepelerden atıldıklarını açıkça gösteriyordu".[137] Dört yıl sonra Gertrude Bell (1868-1926) Ermenilerin tutuldukları bu hanı ziyaret etti. Handa çalışan Keldani marangoz "Mardin'den kaçışını anlatırken, hanın arkasında içinde yüzlerce Ermeninin gömülü olduğu derin bir mezar da göstermişti" [138]

Soykırım Haziran ortalarında, Lice ve Piran (Cumhuriyet döneminde Dicle adını aldı) arasında kalan bölgeyi de sarsmıştı. Lice belediye reisi Hüseyin Nesimi Bey, Reşid'in Ermenilere zulmedilmesi yönündeki emirlerine karşı çıkmıştı. Reşid şiddeti artırdığında, Nesimi'ye Lice'deki Ermenileri öldürme-

134 PAAA, R14087 Rösler'den Bethmann-Hollweg'e, 3 Eylül 1915, 4 numaralı ek, 23 Ağustos 1915.

135 PAAA, R14087 Rösler'den Bethmann-Hollweg'e, 3 Eylül 1915, 4 numaralı ek, 23 Ağustos 1915.

136 PAAA, R14093, Das Geheime Zivil-Kabinet des Kaisers (Valentini) an den Reischskanzler (Bethmann-Hollweg), 10 Eylül 1916, 6 numaralı ek.

137 Mary W. Riggs, "The Treatments of Armenians by Turks in Harpoot" (10 Nisan 1918) Barton, *Statements* içinde, s. 33, soruşturma belgesi, sayı III.

138 GBA, 21 Ekim 1919 tarihli günlük kaydı.

si için bizzat sözlü emir verdi. Bu açık öldürme arzusu karşısında dehşete kapılan belediye reisi emri reddetti ve yazılı emir talep etti.[139] Reşid'in sabrı taştı ve Nesimi'yi görevden aldı, daha sonra da asi belediye reisini öldürmek için Çerkes Harun'u üzerine gönderdi. Nesimi evinden alındı, gözaltında Diyarbekir'e götürülürken yanındaki görevli tarafından silahla vurularak öldürüldü ve yol kenarına gömüldü.[140] Suikastın farkına varılınca Reşid'e Nesimi'nin nerede olduğu sorulmaya başlandı, ama Reşit bu soruları duymazdan geldi.[141] Bir ay sonra aynı soru, Reşid'in de bu işin içinde olduğu ima edilerek yeniden soruldu. Dahiliye Nazırlığı bir yazı göndererek, "Önceki Lice belediye reisi Nesimi'nin ailesi, onun bir suikaste kurban gittiğini iddia etmektedir. Ölümünün görev başında olup olmadığını lütfen bildirin" diye sordu.[142] Reşid söylenenlerin doğru olduğunu ama Nesimi'nin hayatına "ünlü bir Ermeni eşkıyasının" son verdiğini iddia etti.[143]

Belediye reisinin ortadan kaldırılmasıyla, Reşid'in Lice'nin kuzeyindeki Ermenileri yok etme amacının önündeki en büyük engel kalkmış oldu. Lice'deki öldürme faaliyetlerini denetlemesi için İbrahim Bedrettin'i buraya gönderdi. Yakalanan erkekler iple birbirine bağlanarak Gohê Gumho isimli mağaraya götürüldü ve burada üzerindekiler alındıktan sonra boğazları kesilerek öldürüldüler.[144] "Ermenileri bağlamak için çok miktarda ipe ihtiyaç duyuluyordu, bunun için tellal görevlendiril-

139 PAAA, R14087, Deutschen Hülfsbund für christliches Liebeskwerk im Orient, Frankfurt am Main müdürü Friedrich Schuchardt'tan Auswärtiges Amt'ye 21 Ağustos 1915, 6 numaralı ek: "Der Kaimakam von Litsche hat die durch einen Boten des Walis mündlich überbrachte Ordre die Armenier umzubringer, zurückgewiesen mit dim Bemerken, er wünsche den Auftag schriftlich zu haben."

140 Nesimi'nin oğlu bir mektup yazarak babasının Reşid'in adamları tarafından suikaste kurban edildiğinin farkında olduklarını belirtmişti. Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977, s. 39-46.

141 BOA, DH.ŞFR, 56/361 İstihdam Müdürlüğü'nden Diyarbekir'e, 12 Ekim 1915.

142 BOA, DH.ŞFR, 58/46 İstihdam Müdürlüğü'nden Diyarbekir'e, 17 Kasım 1915.

143 Reşid, *Mülâhazât*, s. 86-87.

144 "Filehen Lice", Amed Tigris, *Lice*, yayımlanmamış el yazması, Stockholm, 2005, s. 40-44.

di ve kasabalılardan ip getirmelerini istedi." Bu arada Lice çevresindeki köyler de hedef alınmıştı. Köyler akşamdan sonra ya da gün ışırken milisler ve Kürt aşiret mensupları tarafından birer birer sarıldı. 400 Hıristiyan ailenin yaşadığı Henne köyü basıldı, köydeki erkekler bir gün içinde yok edildi. İşlerini bitiren milisler köye geri döndüklerinde, korku içindeki kadınlar evlerde bir araya toplanmışlardı. Tecavüz edilen bu kadınlar sürgüne gönderildi ya da açlık ve sefalet içinde ölüme terk edildiler. Benzer olaylar, Fum, Şimşim, Cûm, Tappa ve Naghle köylerinde de yaşandı.[145] Boş olan Lice belediye reisliği görevine İlyas Nuri getirildi. İlyas Nuri Ermenilere belli bir süre dokunmadı ve katliamlara ara verdi.[146] Hıristiyan ailelerin bazıları soykırım zulmünden kurtulmak için İslâm'ı kabul etmişti. Bu aileler Diyarbekir, İstanbul ve Batı Avrupa ülkelerine göç etmeden önce yıllarca Lice'de yaşamışlardı.[147]

Lice örneği bölgenin geri kalan kısımları için de bir model olmuştu. Soykırım tekrarlanan sistematik yöntemlerle devam etti. Reşid soykırıma karşı herhangi bir muhalefeti acımasızca yok ediyordu. Temmuz'da, Çerkes milisler Aziz ve Şakiri'ye, Nesimi'yi öldürdükleri gibi Beşiri belediye reis yardımcısı Ali Sabit El-Suweydî'yi de öldürmeleri emrini verdi.[148] Sabit'i ortadan kaldırdıktan sonra milisler ve aşiret mensupları Beşiri Vadisi'ne baskınlar düzenleyerek buradaki Ermenileri ve Süryanileri katlettiler. Bu kez Talat, Nesimi ve Sabit'in ölümleri hakkında kişisel olarak devreye girmişti.[149] Bununla beraber Reşid

145 Naayem, *Shall This Nation Die?*, s. 199-207. Komşu Piran bölgesindeki öldürme olayları da aynı biçimde vahşiceydi. Bu bölgede yaşayan yaşlı Kürtler, katliamlara katılan köylülerden duydukları, canlılığını koruyan ürkütücü olayları hatırlamaktadırlar. Anlattıklarına göre, failler köylere saldırmışlar ve kurbanlarını boğazlarını keserek öldürmüşlerdi. Balta kullandıkları bu eylemler genellikle kafa kesmek şeklinde sonuçlanıyordu. Cinayetler sona erdiğinde, caniler kurbanlarının nefes borusundan içeri baktıklarında aşırı sigara tüketiminin yol açtığı siyah bir görüntüyle karşılaşıyordu. Diyarbakır Hani bölgesinde Ş. ailesiyle yapılan görüşme.

146 Reşid, *Mülâhazât*, s. 84.

147 Amsterdam'da isimsiz bir Lice ailesiyle yapılan görüşme, Şubat 2003.

148 Reşid, *Mülâhazât*, s. 83, 89-90, 20 numaralı dipnot.

149 BOA, DH.ŞFR, 54-A/117 Talat'tan Reşid'e, 27 Temmuz 1915.

hakkında herhangi bir yasal takip başlatılmadı, görevine büyük şevkle devam etti. Hıristiyanlara yapılan zulmü fırsat bilerek bundan yararlanan Savur belediye reisi Mehmet Ali Bey'i görevden aldı. Mehmet Ali'nin, Ramazan ayında kumar oynadığı ve seks skandallarına karıştığı iddia ediliyordu.[150] Bundan sonra hedefte Silvan belediye reisi İbrahim Hakkı Bey vardı. Reşid'e göre, "belediye reisi Ermeni kadınları oraya buraya dağıtıyor, Ermeni mallarını çalıyor ve para karşılığında Ermenileri sürgüne gönderilmekten kurtarıyordu".[151] Onu görevden aldıktan sonra Silvan belediye reisliğine, reis yardımcısı Zülfü Bey'in kardeşi Adil Bey'i atadı. Bundan sonra, milisler Silvan bölgesinde katliamları aşiret reisi Sadık Bey'le birlikte yürüttüler.[152]

Derik belediye reisinin kaderi daha kötü oldu. Belediye reisi Reşid'in soykırım emirlerini reddetmiş ve bu emirlerin doğrudan İstanbul'dan gelmesini talep etmişti. Bölgesindeki gayri Müslimlere zulmedilmesine karşı çıktığı için öldürüldü. Reşid'in Derik'i denetlemek için kişisel olarak buraya geldiği ve buradaki zulüm uygulamaları için İbrahim Paşa'nın oğlu Halil ve Hidayet Bey'e yetki verdiği anlaşılmaktadır. Bu atama, tutuklama, işkence ve idam dalgasını hızlandırdı.[153] Sonunda, Tevfik Bey'in komutasındaki milisler Derik'teki Hıristiyanları katletmeye başladılar. Ezidilere de saldırdılar. Tanınmış bir Ezidi aşiret reisi hapse atıldı, Ezidi ailelerin bazıları İslâm'a dönmeye zorlandı.[154] Derik'teki Kirar köyünün Kürt aşiret reisleri Seyid Ağa ve Zülfikar Bey buradaki Ermenileri ve Ezidileri koruyordu.[155] Katliamdan kaçabilenler Derik'in kuzeydoğusundaki mağaralara sığındı. Ama Reşid kendisine sadık milis lideri Çerkes Harun'u göndererek buralardakileri de katletti.[156]

---

150 BOA, DH.ŞFR, 57/97 İstihdam Müdürlüğü'nden Diyarbekir'e, 24 Ekim 1915.

151 Reşid, *Mülâhazât*, s. 83-84, 22 numaralı dipnot.

152 Silvanlı Miçin ailesiyle Ankara'da yapılan görüşme, 19 Haziran 2004.

153 Armalto, *Al-Qousara*, s. 81.

154 Derekli Temel ailesiyle Amsterdam'da yapılan görüşme, 21 Mart 2002.

155 Noel, *Diary of Major E. Noel*, s. 8.

156 Jacques Rhétoré, *Les chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerre sainte proclamée par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, basılmamış el yazması, Bibliothèque du Saulchoir, s. 43-44. Rhétoré, 1915 yılına kadar Mardin'de Katolik bir ra-

Bu görevden alma ve suikastlerden sonra, soykırım şiddetine direnen bir tek Midyat belediye reisi Nuri Bey kalmıştı. Reşid, Nuri Bey'i görevden alabilmek için, Ermeni meselesini ihmal ettiği gerekçesiyle önce yasal soruşturma açma girişiminde bulundu. Daha sonra, Nuri'nin Midyat'taki Ermeni isyanlarına yeterli karşılığı vermediğini iddia ederek, Ermenilerin "örgütlü bir şekilde gerçekleştirdikleri korkunç katliamlarla" Müslümanları hedef aldığını yazdı.[157] Çok kuşkulu bir iddia olmasına rağmen, Reşid daha da ileri giderek Nuri'nin yerine Mardin ceza hâkimi Halil Edib'in getirilmesini önerdi. Ancak Nezaret, belediye reisi olarak Nuri'de bir sorumsuzluk ve yetersizlik görmediğini ve görevinden alınması için bir neden olmadığını belirterek Reşid'in önerilerini iki defa geri çevirdi.[158] Bununla birlikte bir soruşturma başlatıldı.[159] Ancak soruşturma Reşid'in beklediği gibi hızlı bir sonuç vermeyince Reşid yeniden şiddete başvurdu. Nuri bir suikaste kurban gitti ve Midyat da şiddete karşı muhalefet eden bu reisten mahrum kalmış oldu.

Başka bir şiddet merkezi kuzey bölgesi Palu'ydu. Palu'nun 300'den fazla köyünün kırk sekiz tanesinde Ermeniler yaşıyordu. Geri kalan köylerin çoğunda Kürtler ve Zazalar yaşıyordu ve çoğu karışık bir nüfus yapısına sahipti.[160] Katliamlardan sağ kurtulan bir tanığa göre, Palu'daki katliamlar 10 Ağustos 1915'teki güneş tutulması sırasında başlamış ve bu Ermeni köylüleri arasında kıyamet çağrışımı yaparak büyük bir korku yaratmıştı.[161]

---

hipti. Bu metin İtalyancaya çevrilmiştir. Marco Impagliazzo (ed.), *Una finestra sul massacro: Documenti inediti sulla strage degli armeni(1915-1916)* içinde, Guerini, Milano, 2000. Son yıllarda da Fransızca basılmıştır, Jacques Rhétoré, *Les chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerre sainte proclamée par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, Editions du Cerf, Paris, 2005.

157 Reşid, *Mülâhazât*, s. 85.

158 BOA, DH.ŞFR, 54-A/300 İstihdam Müdürlüğü'nden, Diyarbekir'e, 7 Ağustos 1915.

159 BOA, DH.ŞFR, 57/167 İstihdam Müdürlüğü'nden, Diyarbekir'e, 28 Ekim 1915.

160 George Aghjayan, "The Armenian Villages of Palu: History and Demography", *UCLA International Conference Series on Historic Armenian Cities and Provinces: Tigranakert/Diyarbekir and Edessa/Urfa* konferansına sunulan makale, University of California, Los Angeles, 13 Kasım 1999, s. 2.

161 Antanik Baloian'la yapılan görüşme, Nelson Baloian tarafından yazılmış, "Antanik Baloian'ın Hikâyesi" adlı basılmamış el yazması.

Diyarbekir'in öteki bölgelerinde olduğu gibi burada da uygulanan yöntem önce erkekleri öldürmek, kalanları da sürgüne göndermekti. Palu'daki Ermeni erkekleri Murat Nehri'nin üstündeki köprüye götürüldü, boğazları kesilerek öldürüldü ve nehrin sularına atıldılar. Yetim kalmış Ermeni çocuğu Garabet Farsiyan buradan alınıp bir Türk köyüne götürüldüğünde, "nehirden kan aktığını görmüştü".[162] Köylerde genellikle erkekleri bağlamak için ip bulma telaşı yaşanıyor, yeteri kadar ip bulunduğunda da erkekler birbirine bağlanarak köyden uzaklaştırılıyordu. Baghin köyünden Noyemzar Kimatyan-Aleksiyan o günü şöyle hatırlamaktadır: "On beş yaşın üstündeki erkekleri topladıktan sonra, askerler evden eve koşarak ip aramaya başladılar. Bulunan iplere elleri bağlandıktan sonra erkekler ve delikanlılar uzak bir yere götürüldü ve burada bıçaklanarak öldürüldüler."[163] Başka bir köyde de köyü basan milisler erkekleri toplayarak kiliseye doldurdu. Erkekler ve delikanlıların elleri arkadan bağlandı. Buradan Murat Nehri'nin kıyılarına götürüldüler ve uzun bıçaklarla kesildiler.[164] Milisler bundan sonra güzel kadınları ve çocukları kendileri için aldılar, bebekleri tereddüt etmeden nehrin sularına attılar.[165] Sonunda, ölümlerle sayısı azalmış kafile güneye sürgün yoluna çıktı. İçlerinden bazıları çocuklarını görevlilere, köylülere ya da yöredeki iyiliksever ailelere vererek kafileden kaçırmayı başardı. Örneğin, Habab köyünden Heranuş Gadaryan adlı küçük kız bir Osmanlı onbaşısına verilmiş ve onbaşının geniş ailesi içinde asimile olmuştu.[166]

O zamana kadar sağ kalmış az sayıdaki Ermeni erkeği amele taburlarına alınanlardı. 1 Nisan 1915'te Dahiliye Nazırlığı

162 Vahe Mamas Kitabdijan (ed.), "Récit de Garabed Farchian, né à Palou en 1906 ou 1907", Ternon, *Mardin 1915* içinde, s. 287.

163 Linda J. P. Mahdesian'ın Noyemzar Khimatyan-Aleksiyan'la yaptığı görüşme.

164 Katherine Magarian'la yapılan görüşme, "Voices of New England: Katherine Magarian", *Boston Globe*, 19 Nisan 1998, B10.

165 Providence'ta George Aghjayan tarafından Margaret Garabedian DerManuelian'la yapılan görüşme, Şubat 1990.

166 Heranuş'un hikâyesi, Ermeni akrabalarını Amerika Birleşik Devletleri'nde bulan torunu Fethiye Çetin tarafından anlatılmıştır. Fethiye Çetin, *Anneannem*, Metis Yayınları, İstanbul, 2004; İngilizce çevirisi için bkz. Fethiye Çetin, *My Grandmother: A Memoir*, Verso, Londra, 2008.

Üçüncü Ordu'ya gönderdiği emirde çalışma taburlarının 4.000 kişiye yükseltilmesini istiyordu.[167] Bir hafta sonra Harbiye Nazırlığı başka bir kararname yayımlayarak, kıtlıkla mücadele etmek için daha çok erkeğin askere alınmasını buyuruyordu. Bu kez, amele taburlarına kadınların da alınması öngörülüyordu.[168] 27 Mayıs'tan itibaren, askerlikten muaf olmayı sağlayan "bedel ödeme"nin kaldırıldığı Talat tarafından tebliğ edildi.[169] Amele taburları, kötü beslenme, yorgunluk ve elverişsiz koşullar yüzünden ölüm tuzağına dönmüştü ve buradakilerin sayısı gittikçe azalmaya başlamıştı. Ancak buradakilerin yaşamları için en büyük tehlike, koşullardan çok Osmanlı amirlerinin sürdürdüğü katliamlardı. 1 Haziran'da Reşid'in adamları askere yeni alınmış 1.200 kişiyi Palu-Diyarbekir yolunda katletti.[170] Bir hafta sonra Diyarbekir ili yakınında bir amele taburundaki 160 kişi Şeytandere'ye götürüldü ve burada Sıdkı ve Yahya'nın adamları tarafından dövülerek öldürüldü. 5 Haziran'da Diyarbekir yakınlarında 2.000 asker daha milisler tarafından öldürüldü.[171] Ağustos'un sonuna gelindiğinde, sağ kalmış pek az erkek Siverek'teki amele taburunda hizmet görüyordu. Aynı kadere uğramaktan korkmuş bu kişiler göze batmamak ve başlarına gelecek katliamları geciktirmek için var güçleriyle çalışıyorlardı. Kader günleri geldiğinde birkaç çalışan ellerine büyük bir taş alarak bir jandarmayı öldürdü, tüfeğini alarak bir subay ve birkaç jandarmayı daha öldürdüler. Bu çaresiz adamlar daha sonra yakalanarak katledildiler.[172] Bu çatışma İstanbul'a bildirilmişti, Talat bu olayı, "Ermenilerin Müslümanları ve amirlerini öldür-

167 BOA, DH.ŞFR, 51/186 Ali Münif'ten (Genel İdare Müdürü), Diyarbekir'e, 1 Nisan 1915.

168 BOA, DH.ŞFR, 51/231 Harbiye Nazırlığı'ndan, Diyarbekir'e, 8 Nisan 1915.

169 BOA, DH.ŞFR, 53/131 Talat'tan, Mamuret-ul Aziz'e, 27 Mayıs 1915.

170 Noel, *Diary of Major E. Noel*, s. 11.

171 Qarabashi, *Dmo Zliho*, s. 70.

172 Jakob Künzler, *Im Lande des Blutes und der Tränen: Erlebnisse in Mesopotamien wähnenddes Weltkrieges (1914-1918)*, Choronos, Zürih, 1999 [1921], s. 47-48 [*Kan ve Gözyaşları Ülkesinde (Dünya Savaşı Sırasında Mezapotamya'da Yaşananlar 1914-1918)*, çev. Perim Ozan, Belge Yayınları, İstanbul, 2012]. Künzler savaş sırasında Urfa'da bulunan İsviçreli bir misyonerdi, bu katliamı, sağ kurtulan bir Süryani askerden duymuştu.

düğü" biçiminde yorumladı. İllere gönderdiği emirle "bu olayla ilgilenilmesini" istiyordu.[173] Bu olaydan sonra, Hıristiyan amele taburlarının kötü kaderi sona erdi, hemen kapatıldı. İşleri henüz bitmemişti, bundan sonra hedef seçilmiş illerde acımasız katliam dalgası yaygınlaştı. Mühimmat harcamamak için binlerce gayri Müslim asker bıçak ve baltayla öldürüldü.[174] Diyarbekir-Urfa arasında seyahat eden bir Alman subayı, tüm bir amele taburunun boğazları kesilmiş cesetlerinin yol kenarında yattığını görmüştü.[175] Bununla birlikte, 1915'ten sonra, amele taburlarında sağ kalan Ermenilerin olduğu da doğrudur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyanlara, özellikle de Ermenilere karşı sürdürülen bu ölümcül şiddet, örgütlü, sistematik ve hedef gözetme niteliğiyle çoktandır soykırım boyutuna ulaşmıştı. Binlerce insan hayatı yok edilirken, özellikle Batı illerinde yaşayanlar olmak üzere, halk bunları hiç bilmiyordu. Soykırımı örgütleyenler için sansür ve gizliliği sağlayacak düzenlemeler çok önemliydi. Olaylar hakkında kimse konuşamıyordu, katliam haberlerinin üzeri örtülüyordu. Talat, Trabzon'da çıkan ve Ermenilerin, "geçici olarak sürgüne gönderilmesi" haberini özür diler bir üslupla veren *Meşveret* gazetesinin kapatılmasını emretmişti.[176] Hükümet içeriden ve dışarıdan gelen tüm suçlamaları reddediyor, bunlara karşı propagandayla cevap vermeye çalışıyordu.[177] Bu yanlış bilgilendirmenin inan-

---

173 BOA, DH.ŞFR, 55-A/11 Talat'tan, tüm vilayetlere, 1 Eylül 1915.

174 Jakob Künzler, *Dreizig Jahre Dienst am Orient*, Birkhauser Verlag, Basel, 1933, s. 54.

175 *Germany, Turkey and Armenia: A Selection of Documentary Evidence Relating to the Armenian Atrocities from German and Other Sources*, Keliher, Londra, 1917, s. 80-85.

176 BOA, DH.ŞFR, 54-A/181 Talat'tan, Erzurum, Adana, Bitlis, Urfa, Canik ve Maraş eyaletlerine, 29 Temmuz 1915.

177 Örneğin bkz. 1916'da Türk Hariciye Nazırlığı tarafından basılan kitap: *Die Ziele und Taten armenicher Revolutionäre: The Armenian Aspirations and Revolutionary Movements: Aspirations et mouvements révolutionaires arméniens: Ermeni Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi, Tesâvir ve Vesâik* Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1332. 1915 yılında İTC'nin başlattığı inkâr kampanyası için bkz. Hilmar Kaiser, "Dall'impero alla repubblica: la continuità del negozionismo turco", Marcello Flores (ed.), *Storia, Verità, Giustizia: I crimini del XX secolo* içinde, Bruno Mondadori, Milano, 2001, s. 89-113.

dırıcı olması için İTC'nin görsel malzemeye de ihtiyacı vardı. Reşid'in Diyarbekir'de ele geçirdiği silahlarla uyguladığına benzer bir yöntem bu amaç için de kullanılabilirdi:

> Jandarmalar belli sayıda Ermeniyi öldürdükten sonra onlara puşi taktılar, sonra da yanlarına Kürt kadınlarını getirdiler ve kocalarını Ermenilerin öldürdüğünü söyleterek ağıt yaktırdılar. Buraya fotoğrafçı getirterek cesetlerin ve ağlayan kadınların fotoğraflarının çekilmesini sağladılar. Böylece Avrupalıları, Ermenilerin Kürtlere saldırıp onları öldürdüklerine, Kürtlerin de intikam almak için karşı saldırıda bulunduğuna, bu yüzden Ermenileri öldürdüklerine, Türk hükümetinin bu olaylarla hiçbir ilgisinin olmadığına inandırabileceklerini düşündüler.[178]

İstanbul'da uygulanan şiddetin boyutu hakkında güvenilir bilgi sahibi olan çok az insan vardı. Cahit ünlü kulüp *Cercle d'Orient*'te bu olayı sorguladığında Ermeni üyelerin bile katliamlardan bihaber olduğunu gördü.[179] Kulüpten fazla uzakta olmayan başka bir yerde, Talat sağ kalmış Ermeni aydınlarını dağıtmak ve tecrit etmek için büyük bir çaba gösteriyordu.

İki Ermeni aydını Erzurum milletvekili Vartkes Serengülyan (1871-1915) ve İstanbul milletvekili ve yazar Krikor Zohrab'ın (1861-1915) kötü kaderi, Talat ve Reşid'in onların ortadan kaldırılmasındaki doğrudan rollerini açıkça göstermektedir. 12 Mayıs 1915'te, Vartkes Talat'ın kapısına dayanarak Ermeni aydınlara yapılan geniş çaplı tutuklamalara tepki gösterdi. On yıldan fazladır dostu olan Vartkes'in hiddetli çıkışını sessizce dinleyen Talat kesin bir dille, "Bu bir vatan meselesi Vartkes, burada kişisel ilişkilere ve dostluğa yer yok" diye cevap vermişti.[180] Vartkes ve Zohrab Mayıs'ın sonunda tutuklandı.[181] Hüseyin Cahit sabahın erken saatinde Zohrab'ın eşi Clara Yazıcıyan tarafından nasıl ziyaret edildiğini çok iyi hatırlıyordu. Sinir kriz-

178 Al-Ghusayn, *Martyred Armenia*, s. 42.

179 Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 234.

180 Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 49-50.

181 Beylerian, *Les grandes puissances*, s. 40.

leri geçiren kadın, Zohrab'ın tutuklanması nedeniyle titriyor ve ağlıyor, Cahit'e yalvararak Talat'ın kocasını serbest bırakması için aracılık etmesini istiyordu. Beraber Talat'ın evine gittiler ve onu uyandırdılar. Yazıcıyan hanımefendi, Talat'a yalvararak kocasını sürgüne göndermemesini istedi. Pijamaları içinde kadını kayıtsızlıkla dinleyen Talat sonunda, kocasını küçük bir yasal konu için Diyarbekir'e gönderdiğini, korkacak bir şey olmadığını söyleyerek güven vermeye çalıştı. Bütün çabalar boşa çıkmış ve hem Vartkes hem de Zohrab sürgüne gönderilmişti. Talat 17 Haziran'da yerel yetkililere gönderdiği talimatla, Adana'ya vardıklarında Vartkes ve Zohrab'la ilişki kurmalarını istemişti.[182] Bu ikisi Halep'e gönderildi, burada Cemal Paşa'ya yalvardılar ve araya girerek askerî mahkemede yargılanmalarının önlenmesini istediler. Cemal Paşa'nın isteği Talat tarafından reddedildi ve Talat bu kişilerin Diyarbekir'e gönderilmesini istedi. Sonunda her ikisi Reşid'in emriyle adamı Çerkes Ahmet tarafından Urfa-Diyarbekir yolunda öldürüldü. Çerkes Ahmet daha sonra, Vartkes'i tek kurşunla başından, Zohrab'ı da başını taşla ezerek kendisinin öldürdüğünü itiraf etmişti.[183] Hükümet Zohrab'ın kalp krizinden öldüğü hikâyesini yaydı. Alman gazeteci Von Tyszka bu iddiaları reddetmekte ve en azından Vartkes'in "sağlığının iyi olduğunu" (*jedenfalls kerngesund*) ama Diyarbekir'e varamadığını ileri sürmektedir.[184]

Bu suikastlerin yanı sıra, devlet gizliliğinin devamı için cinayetlere tanıklık edenlerin de susturulması gerekliydi. İTC, amaçladığı programı tam olarak uygulamayan Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri üzerindeki denetimi kaybetmişti. Bu serseri mayınlar işledikleri soykırım cinayetleriyle övünebilirler ya da eğlence olsun diye insanları kurşunlayarak, öldürme yetkilerini kötüye kullanabilirlerdi. Artık kayırılmaları gerekmiyordu.[185] İTC onların hizmetine artık ihtiyacı kalmadığını hissetti-

182 BOA, DH.ŞFR, 54/48 Talat'tan, Reşid'e, 17 Haziran 1915.

183 Refik, *İki Komite, İki Kıtal*, s. 175-176.

184 PAAA, R14088, Von Tyszka'dan Zimmermann'a, 1 Ekim 1915, 1 numaralı ek.

185 Ünlü infazcılardan biri olan Çerkes Ahmet kendisini şöyle tanımlıyordu: "Bu vatana hizmet ettim. Git, bak, Van yöresini Kabe'ye çevirdim. Orada hiçbir Ermeni bulamayacaksın. Ben vatanıma hizmet ederken Talat gibi piçler İstan-

ği zaman, 1915 sonbaharında çoğunu yerel yetkililerce öldürttü. Örneğin, Talat, Çerkes Ahmet ve adamlarının, Urfa'daki güvenli koşulları tehlikeye atacakları için İstanbul'a getirilmelerini emretmişti.[186] Bu gerçekleşmeyince, bir kararname yayımlayarak, "yok edilmeleri gerektiğini" emretti. Ahmet Şam'a sürüldü, burada Cemal Paşa'nın emriyle asıldı.[187] İTC'nin en önemli tetikçilerinden biri olan Yakup Cemil savaş sırasında büyük güç sahibi olmuş, her şeyin üstesinden gelebileceğine inanıyordu. Enver Paşa'ya bile kafa tutacak kadar ileri gitmiş ve onu açıkça tehdit etmeye başlamıştı. Bunun üzerine Enver Paşa onu yakalatarak kurşuna dizdirdi.[188] Raman kardeşler Ömer ve Mustafa, Reşid'in yardımcısı Çerkes Şakir'in adamları tarafından, onun isteği üzerine uykularında öldürüldüler. Oradan tesadüfen geçen ve bu vahşi sahneyi gören bir köylü de tanıklık edebileceği ihtimaliyle öldürülmüştü.[189] Önce Suriye sınırında kullanılan milis Zaza Alo Çankırı'ya sürülmüş, burada jandarmayla giriştiği çatışmada öldürülmüştü.[190] Aynı sıralarda, milislerin başı Binbaşı Rüşdü, en azından resmen yasak olan yolsuzluk, zimmete geçirme ve kişisel mal varlığını artırma suçlamasıyla karşı karşıya kaldı, ama Reşid'in koruması altında bu suçlamalardan kurtuldu ve şehirde hizmet etmeye devam etti.[191]

Diyarbekir'deki Hıristiyan nüfus 1915 sonbaharına kadar büyük ölçüde katledilmiş, sürgüne gönderilmiş ve sayıları çok azalmıştı. 18 Eylül'de Reşid, Talat'a gönderdiği telgrafta şunları bildiriyordu: "Şehirden sürgün edilenlerin sayısı aşağı yukarı 120.000'i buldu."[192] Fransız misyoner Jacques Rhétoré'ye

---

bul'da buzlu biralarını içip benim yakalanmamı istiyor, yok! Bu benim şerefime zarar veriyor!" Refik, *İki Komite, İki Kıtal*, s. 175.

186 BOA, DH.ŞFR, 55/132 Talat'tan, Reşid'e, 21 Ağustos 1915.

187 Refik, *İki Komite, İki Kıtal*, s. 176-177.

188 Mustafa R. Esatlı, *İttihat ve Terakki tarihinde esrar perdesi ve Yakup Cemil niçin öldürüldü?* Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1995.

189 *Episodes des massacres*, s. 30; Demirer, *Ha Wer Delal*, s. 87.

190 BOA, DH.EUM.AYŞ 24/2, 11 Ekim 1919.

191 BOA, DH.ŞFR, 57/5 Talat'tan, Kayseri vilayetine, 14 Ekim 1915.

192 BOA, DH.EUM, 2. Şb. 68/71, Reşid'ten Talat'a 18 Eylül 1919.

göre, 1915-1916 yıllarında yapılan zulüm sırasında 144.185 Hıristiyan kaybolmuştu, bunların 58.000'i Gregoryan Ermeni, 11.500'ü Katolik Ermeni, 10.010'u Keldani, 3.450'si Katolik Süryani, 60.725'i Yakubi Süryani ve 500'ü de Protestandı.[193] Daha yüksek bir sayı Binbaşı Noel tarafından verilmektedir, ona göre, kurbanların sayısı 45.000'i Gregoryan Ermeni, 6.000'i Katolik Ermeni, 7.000'i Keldani, 2.000'i Katolik Süryani, 96.000'i Yakubi Süryani ve 1.200'ü de Protestan olmak üzere toplam 157.000'di.[194] Gerçek sayılar ne olursa olsun, 1915 soykırım zulmünde, Diyarbekir'deki Hıristiyan nüfusun neredeyse tamamı yok edilmişti. Köylerin tamamı, mahalleler, cemaatler, büyük aileler yok edildi ya da yok olma noktasına getirildi.

MERKEZ VE ÇEVRE: ZULMÜN DAR VE GENİŞ KAPSAMI

Diyarbekir vilayetinde meydana gelen soykırım zulmünün failleri ve bunları örgütleyenlerin kimlikleri oldukça ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Vilayet içindeki Ermeni toplumunun yok edilmesi amacına ulaşmak için İTC yerel seçkinlerinin bazı aileler ve aşiretlerle işbirliğine girdiğine hiçbir kuşku yoktur. Öte yandan kurban olarak hedef alınan kitlenin niteliği hakkında bilinenler fazla değildir. Ayrıca, İTC'nin yalnızca Ermenileri hedef aldığı politikası da özellikle Mardin'de olmak üzere Ermeniler dışındaki gayri Müslim unsurlar üzerindeki uygulamalarla çelişmektedir.[195] Diğer bir deyimle, soykırımın ne

193 Rhétoré, *Les chrétiens aux bêtes!*, s. 241. Mardin bölgesi sayıları için bkz. *a.g.e.*, s. 243.

194 Noel, *Diary of Major E. Noel*, s. 11. Bu sayılar 1. Bölüm'deki nüfus sayılarıyla karşılaştırıldığında, Diyarbekir'deki gayri Müslim nüfusun yüzde 87-95 arasında yok olduğu anlaşılmaktadır.

195 Mardin'deki soykırımın ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Yves Ternon, *Mardin 1915: Anatomie pathologique d'une destruction, Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine* 4, 2002 özel sayısı; David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christians Relations in Eastern Anatolia During the World War I*, Gorgias, Piscarway, NJ, 2006 [*Katliamlar, Direniş, Koruyucular: I. Dünya Savaşında Doğu Anadolu'da Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, çev. Ali Çakıroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 2007].

kadar *Ermeni* olması gerekliydi? Dinî farklılıkları nedeniyle bu soruya cevap verebilmek için Mardin bölgesi uygun bir ortam olarak ele alınabilir. Kanıtlar derme çatma da olsa, Reşid'in Ermenilere karşı artarak uyguladığı zulmü Hıristiyanlara kaydırdığı yolundaki iddiaları desteklemektedir. Bu politikalara karşı çıkılmaya başlandığında ise artık çok geç olmuştur.

Mayıs ayında, Diyarbekir'deki Hıristiyan eşrafın çoğu tutuklanmıştı. Bu sıralarda Diyarbekir'in güneyindeki kale şehir Mardin'de zulüm uygulamaları çok azdı. Reşid öteki illerde olduğu gibi Mardin belediye reisi Hilmi Bey'e Mardin'deki Hıristiyan eşrafı tutuklama emri vermişti. Buna cevap olarak Hilmi, Mardin'deki Ermenilerin Arapça konuşan Katolikler olduğunu ve diğer Gregoryan Ermenilerle hiçbir ilgileri olmadığını söylemişti. Ayrıca bunların silahsız ve şerefiyle yaşayan vatandaşlar olduğunu belirterek şehirdeki herhangi bir Hıristiyanın tutuklanmasını gerektirecek bir nedenin olmadığını da bildirmişti.[196] Reşid bu cevabı dikkate almadı ve buradaki Müslüman eşrafı Hıristiyanlara karşı kışkırtması ve onları yok etmesi için adamı Aziz Feyzi'yi Mayıs ayında Mardin'e gönderdi. Feyzi bölgede dolaşarak, Deşi, Mışkiye, Kiki ve Helecan aşiretlerinin reislerini rüşvetle ikna etti. 15 Mayıs'tan itibaren, Diyarbekir'deki senaryo burada da tekrarlandı. Memduh, Süryani eşrafından Yonan ailesinin evine yerleşmiş, zulüm sürecinin örgütlenmesinin önünü açmıştı. Önce, düzinelerce Ermeni ve Süryani erkeğini topladı, işkenceyle sadık olmadıklarını ve vatana ihanet ettiklerini itiraf ettirdi. Bu arada Memduh, gözaltına alınan erkeklerin ailelerinden, çocuklarını serbest bırakması için büyük miktarlarda para almıştı.[197]

Reşid, İbrahim Bedreddin ve adamları Çerkes Şakir ve Çerkes Harun'u, buradaki Hıristiyan nüfusun yok edilmesi amacıyla örgütlenmeleri için Mardin'e gönderdi. Hep beraber, 500 milisi bir araya getirdiler ve bunları Ensar ailesinin Şeyh olan oğulları Nuri ve Tahir El-Ensari'nin komutasına verdiler.[198]

196 Sarafian, "The Disasters", s. 263.

197 "A.g.m."

198 Rhétoré, *Les chrétiens aux bêtes!*, s. 65.

Hilmi hâlâ görevdeyken, bu grup normal bürokratik süreçleri bir yana iterek Anton Gasparyan gibi Hıristiyan eşrafı tutuklamaya başladı.[199] Bununla birlikte, Hilmi Bey'in görevde olmasını, karmaşık olan katliamı örgütleme işi karşısında bir engel olarak gören Reşid ve adamları, daha önceden başarılı olmuş görevden alma yöntemini kullanmaya karar verdiler. Ancak Reşid'in bu teşebbüsü aynı derece muhalif olan eski Mardinli Mehmed Şefik'in, Hilmi Bey'in yerine belediye reisi olmasıyla sonuçlandı. Bunun yanı sıra Talat, İbrahim Bedri'nin de boş olan vilayet valiliğine atanmasını istemişti.[200] Hilmi'nin yerine Mehmed Şefik'i geçiren Reşid bu ekibe de saygı göstermedi. Şefik'i dikkate almadı ve özel ajanı Bedri'yi vali yetkileriyle donatarak Mardin'de bir gölge valilik makamı oluşturdu. Mardin'de Bedri'ye, 17 Haziran 1915'te buraya hâkim olarak atanan Halil Edib yardım ediyordu. Bu arada Bedri, 12 Eylül'de resmen Mardin valisi oldu.[201] İTC Osmanlı bürokrasisine tam olarak hâkim olamamıştı ama Mardin'de soykırım başlatacak kadar etkiliydi.

3 Haziran 1915 akşamı saat sekizde Mardin, Reşid'in Çerkes Harun'un liderliğindeki milisleri tarafından sarıldı. Memduh Bey, Piskopos Ignatius Maloyan ve emrindeki tüm Katolik Ermeni din adamlarını tutuklayarak şehre tepeden bakan Mardin kalesine kapattı. Bunu takip eden günlerde yüzlerce Hıristiyan eşraf gözaltına alındı; Fransız bir görgü tanığına göre, "yaşa, bağlı olduğu loncaya ve koşullarına bakılmaksızın toplumun tüm kesimlerinden tutuklamalar" yapıldı.[202] Gözaltına alınan-

199 Armalto, *Al-Qousara*, s. 40.

200 BOA, DH.ŞFR, 53/231 Talat'tan, Reşid'e, 8 Haziran 1915. Hilmi'nin derecesi alt düzeye indirilmiş ve Musul ilinde küçük bir göreve atanmıştı. Musul'a hareket etmesinden hemen sonra Reşid öldürülmesini emretti. Hilmi bu suikasten kurtuldu, çünkü bu emri yerine getirmeyi sürüncemede bırakan bu göreve atanmış belediye reisi onun dostuydu. Diyarbekir'deki mahkeme kararından ve dolayısıyla Reşid'in ölümcül eyleminden kurtulan Hilmi bu arada Musul'a varmıştı. Sarafian, "Disasters", s. 263.

201 Suavi Aydın ve diğerleri (ed.), *Mardin: Aşiret-Cemaat-Devlet*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 242; Armalto, *Al-Qousara*, s. 33.

202 Hyacinthe Simon, Naji Naaman (ed.), *Mardine: la ville heroïque: Autel et tombeau du l'Arménie (Asie Mineure) durant les massacres de 1915*, Maison Naaman pour la culture, Jouneh, 1991, 3. Bölüm, s. 17-18.

lar hapishaneye götürüldü ve bir hafta boyunca Hâkim Edib tarafından ağır işkenceye tabi tutuldular. 9 Haziran'da Diyarbekir'den gelen bir grup milis ellerinde düzinelerce zincir takımıyla dörtnala kaleye gitti. Mahkûmlara Vali Reşid tarafından gönderildiklerini ve onları yarın Diyarbekir'e götüreceklerini söylediler. Eşraf o anda öldürüleceklerini anlamıştı.[203]

Mardin'de gayri Müslim eşrafa yapılanlar, Raman boğazında öldürülen Diyarbekir eşrafına yapılanların tıpa tıp aynısıydı. Her mezhepten 400'den fazla Hıristiyanın oluşturduğu ilk kafile, 10 Haziran'da at sırtındaki Memduh tarafından Diyarbekir'e doğru yola çıkarıldı. Aşırı sıcakta iki saat yol aldıktan sonra, Memduh eşraf arasından İskender Adem, oğlu August, Naum Cinanci ve İskender Hammal'ı ayırarak onları orada öldürdü.[204] Üç saat sonra kafile Şeyhan mağaraları yanındaki Kürt köyü Adirşek'te durdu. Memduh Bey kafileyi toplayarak yüksek sesle idam cezalarını okudu. İslâm'a döneceklerin ölümden kurtulacaklarını söyleyerek geri kalanlara ölüme hazırlanmaları için bir saat süre tanıdı. Memduh konuşmasını bitirdikten sonra, Piskopos Maloyan İslâm'ı kabul etmeyeceğini, Müslüman olarak yaşamaktansa Hıristiyan olarak ölmeyi tercih ettiğini söylemişti. Kafiledekilerin çoğu Maloyan'ın peşinden gitti, bunun üzerine Memduh aralarından 100 kişiyi alarak Romalılardan kalma Zerzevan kalesine götürdü ve onları burada katlederek büyük kuyuların içine attı.[205] Dönmeyi kabul edenler Kürt köylüler tarafından şeyhlerine götürülerek Müslüman oldular. Ertesi gün yola devam eden kafilenin geri kalanı Diyarbekir'e dört saatlik bir mesafede yeniden durdu, Memduh burada Maloyan'a İslâm'a dönüp dönmeyeceğini bir kez daha sordu, red cevabı alınca silahını çekip başından vurarak onu öldürdü.[206] Sonra atış man-

203 Rhétoré, *Les chrétiens aux bêtes!*, s. 70.

204 Simon, *Mardine: la ville heroïque*, s. 64.

205 Rhétoré, *Les chrétiens aux bêtes!*, s. 78.

206 Maloyan daha sonra Vatikan tarafından azizlik mertebesine yükseltilmiştir: *Ciliciae Armenorum seu Mardinen: Beatificationis seu Canonizationis servi Dei Ignatii Choukrallah Maloyan, archiepiscopi mardinensis in opium fidei, uti fertur, interfecti (1915): Positio super vita, martyrio et fama martyrii*, Tipografia Guerra, Roma, 2000.

gasına emir vererek konvoyun geri kalanı öldürttü.[207] İş bitmişti, failler Diyarbekir'e dönerek durumu Reşid'e bildirdiler.[208] Talat iki hafta sonra Reşid'e Maloyan'ın nerede olduğunu sordu.[209]

Diyarbekir vilayetindeki katliamlar o kadar aşikâr hale gelmişti ki, iç ve dıştaki politik aktörler bunları serbestçe konuşmaya başlamıştı. Soykırım belli ki İTC'nin gizlilik sınırlarını aşmıştı. Mardin'deki Katolik din adamlarından başka, Diyarbekir'deki katliamlara tanık olan Alman Musul konsolos yardımcısı Walter Holstein da katliamları görmüştü. 10 Haziran'da Alman Büyükelçiliği'ne gönderdiği telgrafta işlenen suçlara karşı duyduğu nefreti belirtiyordu. Holstein Musul valisiyle katliamlar hakkında konuştuğunda, vali "tüm sorumluluğun Diyarbekir valisine ait olduğunu" söylemişti.[210] Bu baştan savma cevaptan memnun olmayan Holstein iki gün sonra elçiliğe daha öfkeli bir telgraf gönderdi:

> Diyarbekir ilindeki Ermeni katliamı burada giderek daha çok duyulmaya başladı, halk arasında büyük bir huzursuzluk yaşanıyor. Yerel yönetimlerin zayıflığı ve aptalca uygulamaları öngörülemeyen sonuçlar doğurabilir. Mardin ilinde... durum gerçek bir Hıristiyan katliamına dönüşmüş halde. Bunun günahı kuşkusuz hükümete aittir.[211]

---

207 Armalto, *Al-Qousara*, s. 47.

208 PAAA, R14087, Deutscher Hülfsbund für christliches Liebeskwerk im Orient, Frankfurt am Main müdürü Friedrich Schuchardt'tan Auswärtiges Amt'ye, 21 Ağustos 1915, 6 numaralı ek: "In Mardin wurde der Mütessarif auch abgesetzt, da er nicht nach dem Willen des Walis. Von hier hat man einmal 500 und dann wieder 300 der Notabeln aller Konfessionen nach D. bringen lassen. Die ersten 600 sind nie angekommen, von den anderen hat man nichts mehr gehört."

209 BOA, DH.ŞFR, 54-A/178 Talat'tan, Reşid'e, 29 Temmuz 1915.

210 PAAA, Botschaft Konstantinopel 169, Holstein'den Büyükelçiliğe, 10 Haziran 1915. Telgrafta şu not yer almaktadır, "Herrn Kap Humann für Enver." Bu not, Enver Paşa'nın yakın dostu ve Osmanlıların Kafkasya'ya girmesini savunan askerî ataşe Koramiral Hans Humann'a gönderme yapmaktadır. Ona yakın bir gözlemciye göre, Humann'ın İTC liderleriyle çok yakın ilişkisi ve onlar üzerinde "olağanüstü etkisi" vardı. Ernst Jäckh, *The Rising Crescent: Turkey Yesterday, Today, and To-morrow*, Farrar and Rinehart, New York, 1944, s. 119 [*Yükselen Hilal: Dünkü, bugünkü ve yarınki Türkiye*, çev. Perihan Kuturman, Uğur Kitabevi, İstanbul, 1946].

211 PAAA, Botschaft Konstantinopel 169, Holstein'den Büyükelçiliğe, 13 Haziran 1915.

İyi niyetli bu mesajlar Alman bürokrasisi aracılığıyla Talat'a ve büyük bir ihtimalle Reşid'e ulaşmıştı. Talat'ın bu protestolardan çok fazla etkilenmediği görülüyordu. Katliam hikâyelerini sessizce dinleyen Talat, Alman Büyükelçiliği'nde görevli Dr. Mordtmann'a, "Bâb-ı Âli, iç düşmanlarıyla, yani Hıristiyanlarla sorunlarını dış müdahale olmadan çözmek için Birinci Dünya Savaşı'nı kullanmak istiyor" diyordu.[212] Holstein'in bilmediği, bu telgrafı gönderdiğinin ertesi günü Mardin'deki Hıristiyan eşrafı kapsayan ikinci bir kafilenin hazırlığının başlamış olduğuydu.

Bu arada, tüm mezheplerden oluşmuş 266 kişilik Hıristiyan kafilesi 14 Haziran'da yola çıktı. Milis komutanları Abdül Kadir (Çerkes Şakir'in yardımcısı) ve Derik Ermenilerini yok etmiş olan Tevfik Bey bunlara nezaret ediyordu.[213] İlkinde de yapıldığı gibi kafile Şeyhan mağaralarında durduruldu, burada Sultan Şeyhmus'un mezarına saygı göstermeye zorlandılar. Bu arada, Kürt aşiretinden ellerinde balta, kürek ve silahlar olan adamların etraflarını sardığını gördüler. Milisler kafiledekileri mağaranın soğuk suyundan içmeye götürdüler, ama su içmeye giden bir daha geri dönmedi. Katliam gece gündüz devam etti. 100'den fazla gayri Müslim Şeyhan mağaralarında öldürüldü. Bundan sonra kafile Diyarbekir'e doğru yürümeye devam etti. Yolda hızla kafileye doğru yaklaşan atlı jandarmalar gördüler. Jandarmalar kafilenin yanına geldiklerinde Sultan'ın Ermeniler dışındaki Hıristiyanları affettiğini söylediler. Bunun üzerine Ermeniler dışındakilerin elleri çözüldü, kendilerine ekmek ve su verildi. Ermenilerin elleri bağlı kaldı, ekmek ve su verilmeden bu vaziyette yollarına devam ettiler. Diyarbekir'e ulaştıklarında kervansaraydaki diğer mahkûmların yanına kondular.[214]

---

212 PAAA, R14086, Wangenheim'den Bethmann-Hollweg'e, 17 Haziran 1915. Katliamlara karşı olan Diyarbekir milletvekili Kâmil Bey, Talat'a Reşid ve Feyzi'nin yaptığı katliamları şikâyet etmek için İstanbul'a geldiğinde, Talat, sessiz kalmadığı takdirde onu öldürteceğini söylemişti. Yeghiayan, *British Foreign Office Dossiers*, s. 482.

213 Rhétoré, *Les chrétiens aux bêtes!*, s. 83; Simon, *Mardine: la ville heroïque*, s. 69-70.

214 Ishak Armalto, bu ikinci konvoydan sağ kalanlardan biriydi. Diyarbekir'deki kervansaraya geldiklerinde Armalto ve Yusuf Paul Keyip üç zembil içinde kesik insan organları görmüşlerdi. Armalto, *Al-Qousara*, s. 52-53, 103.

Eşraf yok edildikten sonra, Diyarbekir'de olduğu gibi diğer Hıristiyanlar da ölüme gönderildiler. Bunlar genellikle, kadın, çocuk ve yaşlılardı. Sağ kalan erkekler bu yeni katliam dalgasından kaçamamıştı. 2 Temmuz'da 600 erkekten oluşmuş başka bir kafile şehir surlarının dışına çıkarılarak burada öldürülmüşlerdi. İbrahim Bedri ve Memduh, adamları aşağı vadiye göndermeden önce onları soymuştu. 13 Temmuz'da Hıristiyan ailelerle hâlâ rehin tutulan erkekler için fidye görüşmeleri yapmış ve aile başına birkaç yüz lira talep etmişti. Adamlar serbest bırakıldı ama Diyarbekir yolu üzerinde öldürüldü.[215] Onlardan sonra aileleri hedef alındı. Haziran'ın sonundan Ekim sonuna kadar yüzlerce kadın ve çocuktan oluşmuş çeşitli kafileler yolda imha edildi. Örneğin 10 Ağustos'ta çocuk ve kadınlardan oluşmuş 600 kişilik bir kafile Mardin ovasına doğru güneye götürüldü. Konvoy Kiki aşiret bölgesinde durdurulduğunda, bazıları yolda yorgunluktan ve güneş çarpmasından zaten ölmüştü. Kiki aşiret mensuplarının hoşlandıkları kadın ve çocukları ayırmasından sonra, geri kalan 300 kurban balta ve kılıçlarla öldürüldü. İçlerinden küçük bir grup kaçmayı başararak çöl mağaralarına sığındı ve buralarda gizlendi.[216] Mardin'deki Hıristiyan nüfusu bir-iki ay içinde büyük ölçüde azalmıştı.

Mardin bölgesinde, içinde önemli Hıristiyan nüfusun yaşadığı büyük köyler vardı. Bunlar arasında en büyükleri, içinde birkaç bin insanın yaşadığı Eksor (Gülliye) ve Tell Ermen (Kızıltepe) köyleriydi. Tell Ermen Memduh tarafından bir miktar zulme maruz kalmıştı, ama asıl kitlesel zulüm 1 Temmuz'da başlayacaktı. O gün milisler ve çok sayıda Kürt aşiret mensubu köyü işgal etti. Korkan köylüler kiliseye kaçtılar. Milis komutanının emri ve köy muhtarı Derviş Bey'in yardımıyla kiliseye saldırıldı ve bunu katliam izledi. Saldırganlar kadın erkek ayırımı yapmıyordu, pek çok kurbanın kafası kesilmişti. Bazıları baltalarla dörde bölünmüş ya da paramparça edilmişti. Cesetlerin altından sürünerek çıkan küçük bir kız çocuğu İslâm'a

215 Sarafian, "Disasters", s. 263.

216 Rhétoré, *Les chrétiens aux bêtes!*, s. 164-166.

dönmeyi kabul etmediği için dövülerek öldürülmüştü. Kılıçtan geçirilmeden önce 70 kadına kilisede tecavüz edilmişti. Katliamdan sonra kiliseye giren Kürt kadınları sağ kalanları baltalarla öldürdüler.[217] Cesetler kuyulara atılarak ya da yakılıp kül edilerek yok edildi.[218] Birkaç hafta sonra Rafael de Nogales bu köyü ziyaret ettiğinde büyük travma geçiren birkaç sağ kalanla karşılaştı, burada gördüğü manzara karşısında büyük bir şok yaşadı, "taş yığınlarının altından cesetler ve taşların arasından kanlı saç bukleleri ve sırtlanların kemirdiği kollar ve bacaklar görünüyordu".[219] Bir Alman deniz subayı da Tell Ermen'e gitmiş, vücutlarından kopartılmış çocuk elleri ve kadın saçları görmüştü.[220] Katliamdan bir hafta sonra, milislerle karşılaşan binbaşı von Mikusch, Konsolos Holstein'e "milislerin katliamı büyük bir neşeyle anlattıklarını" (*freudestrahlend von Massacres erzählt*) söylemişti.[221]

Ertesi gün, 2 Temmuz 1915'te sabah saat sekizde Memduh, Mardin ovasında tarımla geçinen bir Yakubi Süryani köyü olan Eksor'a (Gülliye) saldırı emri verdi. Milislere Nuri Ensari'nin oğlu çavuş Yusuf komuta ediyordu. Ona da Milli aşiretinin reisi Muhammed Ağa yardım ediyordu. Deşi, Mişkiye, Helecan aşiretleriyle birlikte bazı Araplar da bu katliama katılmak üzere Eksor'a gelmişlerdi. Köy işgal edildi ve halk öldürüldü. Çocuklar damlardan atıldı, baltalarla kötürüm edildi. Köylülerin birçoğu köy muhtarı Elias Cabbar Hinno'nun evine sokularak burada diri diri yakıldı.[222] Katliamdan sonra köy yakıldı. Yükselen alevler, buna huşu içinde bakan Mardin sakinlerince uzaktan açık bir biçimde görülüyordu. Hyacinthe Simon'a

217 Armalto, *Al-Qousara*, s. 102-103.

218 PAAA, R14087, Deutscher Hülfsbund für christliches Liebeskwerk im Orient, Frankfurt am Main müdürü Friedrich Schuchardt'tan Auswärtiges Amt'ye, 21 Ağustos 1915, 5 numaralı ek.

219 Nogales, *Four years*, s. 171-172.

220 *Bundesarchiv* (Freiburg), Reischmarine 40/434, G.B.N. 8289, Engelking'ten Filo Komutanlığı'na, 11 Kasım 1915, Hilmar Kaiser, *At the Crossroads of Der Zor: Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915-1917*'den alıntı, Gomidas, London, 2002, s. 84.

221 PAAA, R14086, Wangenheim'den Bethmann-Hollweg'e, 9 Temmuz 1915.

222 Armalto, *Al-Qousara*, s. 102.

göre, İbrahim Bedreddin bu kan gölünü alkışlarla neşe içinde seyretmişti:[223]

> Bu kanlı trajedi sırasında bir adam balkonunda oturarak sabahın temiz havasını soluyor ve ovadan yükselen ateşin parlak alevlerine bakıyordu. Bu, Mardin valisi İbrahim Bedreddin Bey'di. Barbarlar vatandaşlarının boğazını kesip onları yakarken, o, sigarasını tüttürüyordu.[224]

Düzinelerce güzel kadına tecavüz edildi, düzinelercesi kaçırıldı. Bu katliamdan sağ kurtulan Abdülaziz Yakub'a göre, Yusuf Ensari sırayla tecavüz etmek için evinde en az 50 kadın tutuyordu.[225] Yağma iki gün daha devam etti, üçüncü günün sonunda zengin köy Eksor tam bir enkaza dönüşmüştü.[226]

Mardin'deki katliamlar, Dr. Reşid'in Diyarbekir vilayetinde uyguladığı "terör devrinin" önemli bir bileşeniydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun öteki vilayetleriyle karşılaştırıldığında, İTC'nin Diyarbekir'de uyguladığı soykırım katliamlarının ulaştığı etki, kapsam ve acımasızlık belki de Reşid'in fanatikliğinden kaynaklanıyordu. Reşid'in milisleri, acımasızca ve ayırım yapmadan hiçbir amacı olmayan katliamlar yaptılar. Onun bu kanlı yönetimi kuşkusuz dikkatlerden kaçmadı, Yardımcı Konsolos Holstein onun bu politikalarını açığa çıkarmıştı. Diğer uluslararası gözlemciler de, onun bu faaliyetlerinden rahatsız olmuştu. Reşid'in hapse attığı Hıristiyanlarla ilgili yazılan bir Fransız raporunda, Reşid'in uygulamaları şöyle ifade ediliyordu: "*Il est difficile de décrire ici en détail les souffrances et les tortures que ces malheureux ont subies en prison pendant tout ce temps*" (Bütün bu zaman boyunca bu zavallıların maruz kaldıkları eziyet ve işkenceleri burada tarif etmek çok zor).[227] Benzer şekilde Halep Konsolosu Jesse Jackson 28 Haziran'da bulundu-

---

223 Noel, *Diary of Major E. Noel*, 1. Bölüm, s. 11.

224 Simon, *Mardine: la ville heroique*, s. 53.

225 Yeghiayan, *British Foreign Office Dossiers*, s. 229.

226 Rhetore, *Les chrétiens aux bêtes!*, s. 195-196.

227 Beylerian, *Les grandes puissances*, s. 49, 156 numaralı belge: "Note du Département sur les massacres arméniens"

ğu şehirde Ermenilere edilen zulmün arttığını yazıyordu. Jackson, Büyükelçi Morgenthau'yu özellikle şu konuda bilgilendirdi: "Diyarbekir'de korkunç şeyler oluyor. Böyle bir terör devri bu şehirde de başladı."[228]

İtirazların çoğu doğu illerine yerleşmiş olan Alman subaylarından gelmişti. Halep Konsolosu Walter Rösler Diyarbekir vilayeti hakkında şunları yazmıştı: "*die schauerlichsten Gerüchte, welche uns ganz an spanische Inquisition erinnern*" (Bize İspanyol engizisyonunu hatırlatan ürpertici söylentiler).[229] Wangenheim çıkan haberleri Berlin'e bildirmişti: "*das Vilajet Diarbekir, in dem Armenier besonders grausam verfolgt werden sollen*" (Diyarbekir vilayetindeki Ermenilere gaddarca zulüm ediliyor).[230] Holstein, Eksor ve Tell Ermen'de yapılan katliamlar hakkındaki haberleri duyduğunda Wangenheim'a çok daha öfkeli bir telgraf gönderdi:

> Önceki Mardin valisi kısaca bana şunları bildirdi: Diyarbekir valisi Reşid Bey kendi bölgesindeki Hıristiyanları insanlık dışı bir şekilde katletmektedir. Geçenlerde, Mardin'de içlerinde bir rahibin de bulunduğu çoğu Ermeni yedi yüz Hıristiyan gece yarısı toplanarak Diyarbekir'den gelen jandarmalarca Mardin'in hemen dışında koyun gibi kesilerek öldürülmüştür (*wie Hammel abschlachten lassen*). Reşit Bey kanlı katliamlarına masumlar arasında devam ediyor. Vali öldürülenlerin sayısının 2.000'i aştığını söylüyor. Hükümet kısa sürede Reşid Bey'e karşı acil önlemler almazsa, buradaki Müslüman halk, Hıristiyanlara karşı benzer katliamlara girişecek. Bu açıdan bakıldığında durum her gün giderek daha da endişe verici hale geliyor. Reşid Bey hemen geri çağırılmalı ki hükümetin onun yaptığı yüz kızartıcı eylemleri onaylamadığı belgelenmiş olsun ve buradaki genel kargaşa dindirilebilsin.[231]

---

228 NARA, RG 59 867.4016/92, Jackson'dan Morgenthau'ya 28 Haziran 1915. Ara Sarafian (ed.), *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917* içinde, Gomidas Institute, Londra, 2004, s. 84.

229 PAAA, R14086, Rößler'den Bethmann-Hollweg'e, 29 Haziran 1915.

230 PAAA, R14086, Wangenheim'den Bethmann-Hollweg'e, 9 Temmuz 1915.

231 PAAA, R14086 Bostchaft Konstantinopol 169, Holstein'den Büyükelçiliğe, 10 Temmuz 1915.

Bu mesajdaki ısrarcılık Wangenheim'ı raporlar hakkında bir tutum belirlemeye sevk etti. Ertesi gün cevaben yazdığı telgrafta bu mesajın içeriğini Bâb-ı Âli'ye götüreceğini bildirdi. 12 Temmuz 1915'te Wangenheim telgrafı biraz değiştirerek Fransızcaya çevirdi ve Fransızca bilen Talat'a gönderdi. Wangenheim telgrafında "*wie Hammel abschlachten lassen*" sözlerini Fransızca "*égorgé comme des moutons*" (koyun gibi kesilmek) ifadesiyle birebir iletiyordu.[232]

Bu bir dizi yazışmadan sonra Talat, Reşid'e katliamlarda "fazla ileri gittiğini" resmî olarak bildirdi. Çeşitli kereler yapılmış ihtarlar katliamların yaygınlığı hakkında fikir vermeleri açısından özellikle önemlidir. Wangenheim'den Diyarbekir'de fark gözetmeden yapılan katliamlar hakkındaki mesajı alan Talat aynı gün Dr. Reşid'e şu telgrafı gönderdi:

> Son zamanlarda hiçbir dinî fark gözetmeden bölgedeki Ermenilere ve Hıristiyanlara karşı katliamlar düzenlendiği yönündeki raporlar elime ulaştı. Mesela Diyarbekir'den sürgün edilen Ermenilerle birlikte, Mardin Piskoposu ve diğer Hıristiyan topluluklarından 700 kişi gece yarısı şehirden çıkarılarak koyun gibi kesilmiş. Şimdiye kadar 2.000 kişinin katledildiği tahmin ediliyor, bu hemen ve koşulsuz olarak sonlandırılmazsa komşu vilayetlerdeki Müslüman toplumunun ayağa kalkacağı ve tüm Hıristiyanları katledeceğinden korkulduğu bildiriliyor. Ermenilere yönelik asayiş önlemlerinin ve politikalarının diğer Hıristiyan cemaatlere de uygulanması kamuoyunda çok kötü bir izlenim yaratacağı için kesinlikle kabul edilemez, bu nedenle tüm Hıristiyanların hayatlarını tehdit eden bu olaylara hemen son verilmesi gerekmektedir ve olayların gerçek durumu hakkında acilen bilgi verilmelidir.[233]

Bu önemli telgrafta Talat, Holstein'in "koyun gibi kesilmek" sözlerini tekrar etmekle kalmamış, aynı zamanda, "asayiş önlemleri ve politikalardan" söz ederek üstü kapalı biçimde Re-

232 PAAA, R14086 Bostchaft Konstantinopol 169, Wangenheim'den Talat'a, 12 Temmuz 1915.

233 BOA, DH.ŞFR, 54/406 Talat'tan, Reşid'e, 12 Temmuz 1915.

şid'in şimdiye kadar yaptıklarını, yani Diyarbekir'de Ermenileri yok etmesini onaylamıştı.

Temmuz'da Reşid'in aşırılıkları, vilayetin yakınlarına gelenlerin bile görebilecekleri bir hal almıştı; her yer cesetlerle kaplanmıştı. Tanınan bir aydın olan Bağdat valisi Süleyman Nazif (1870-1927), bu dönemde doğum yeri olan Diyarbekir'i ziyaret etmişti. Daha sonra gördüklerini yazdığında, havayı çürüyen cesetlerin keskin kokusunun kapladığından, burnuna gelen pis kokunun midesini bulandırdığından söz ediyordu.[234] Cesetlerin çoğu Dicle ve Fırat sularına atıldığından Nazif, buzdağının yalnızca tepesini görebilmişti. Rösler, "Cesetler 25 gün boyunca Fırat'ta yüzdü" demiş ve "cesetler ikişerli biçimde birbirine sırt sırta bağlanmıştı" diye de eklemişti.[235] Diyarbekir'in güneyindeki Suriye bölgesinin komutanı Cemal Paşa, Reşid'e 14 Temmuz'da gönderdiği kişisel bir telgrafta, Fırat sularında cesetlerin yüzdüğünden şikâyette bulunmuş, bunların muhtemelen isyancı Ermenilere ait olduğunu düşündüğünü söylemiş ve olaylardan sonra cesetlerin orada gömülmesini ve böyle açıkta bırakılmamasını istemişti.[236] İki gün sonra Reşid, Cemal'e gönderdiği cevapta Diyarbekir'in Fırat'la bir ilgisi olmadığını bildirmiş, gördüğü cesetlerin Erzurum ve Mamuret-ul Aziz yönünden geldiğini söylemişti. Reşid ayrıca öldürülenlerin nadiren gömüldüğünü, çoğunlukla ya terk edilmiş derin mağaralara atıldığını ya da yakıldığını ifade etmişti.[237] Fazıl El Gusayn Karapınar'dan Diyarbekir'e gelirken cesetlerin yakılışına tanıklık etmişti. Yüzlerce cesedin yakılarak kül edildiğini görmüştü. Ayrıca alevlerin yuttuğu pek çok kadın ve çocuk cesedini de görmüştü.[238] Diyarbekir'in açık bir morg haline geldiği dedikoduları Talat'a ulaştı; bunun üzerine 3 Ağustos'ta Reşid'e "yol kenarlarındaki ölülerin gömülmesini, cesetlerin dere,

234 Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki*, s. 522-523.

235 PAAA, R14086, Rößler'den Bethmann-Hollweg'e, 27 Temmuz 1915.

236 Cemal'den Reşid'e, 14 Temmuz 1915, Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki*'den alıntı, s. 519.

237 Reşid'den Cemal'e, 16 Temmuz 1915, *a.g.e.*'den alıntı, s. 519.

238 Al-Ghusayn, *Martyred Armenia*, s. 20.

göl ve nehirlere atılmasını ve yol kenarlarında kalan eşyalarının yakılmasını" emretti.[239] Bu raporların yanı sıra, bu iki kişinin savaş sırasında bir araya geldiğini gösteren bir fotoğraf da vardır, bu muhtemelen Reşid İstanbul'a çağrıldığında çekilmiştir.

Reşid kendisine yöneltilen eleştirilere hiç aldırmıyor, kötü şöhreti giderek artıyordu. Temmuz'un sonuna doğru Almanlardan gelen itirazlar daha açık bir hal aldı. Alman Büyükelçiliği çalışanlarından birinin Alman Şansölyesi Bethmann-Hollweg'e gönderdiği açık raporda şunlar dile getiriliyordu: "Bu ayın başından beri, Diyarbekir valisi Reşid, kendi kararlarıyla Hıristiyan nüfusu ırk ya da dinine bakmadan yok etmeye başladı."[240] Katliam raporları Musul'a vardıkça Walter Holstein iyice öfkelendi ve İstanbul'daki arkadaşlarına aşağıdaki sert telgrafı gönderdi:

> Herkes Diyarbekir Valisi'nin kendi vilayetinde Hıristiyanlara yapılan korkunç eziyetlerden sorumlu olduğunu ve eziyetlerden haberimiz olduğunu haklı olarak bilmektedir; buna rağmen böyle bir seri katilin neden hâlâ cezasız kalmasına ve hâlâ valilik yapmasına izin verdiğimiz sorulmaktadır. Eziyetleri onaylamadığımızı açıklamamız tek başına, bizi küçük düşürmek isteyen ithamlarla mücadelemizde yeterli olmayacaktır. Ancak Diyarbekir, Mardin, Siirt ve diğer şehirlerde belirli makamları işgal eden suçluların ödünsüz ve derhal cezalandırılması için Bâb-ı Âli'yi zorlayabilirsek, o zaman bize yönelik suçlamalar da son bulacaktır. Değişik Alman gazetelerinde Türk makamların Hıristiyanlara yapılan eziyetleri yalanladıklarını okumaktayım ve Türk memurların işlediği suçlar ortadayken, Bâb-ı Âli'nin düpedüz yalan beyanlarla bu suçları ortadan kaldıracağına inanması saflığına hayret etmekteyim. Diyarbekir vilayetinde ispatlı biçimde resmî makamlarca başlatılan ve uygulanan türde zulümleri dünya bugüne kadar hiç yaşamadı.[241]

---

239 Talat'tan Reşid'e, 3 Ağustos 1915, Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki*'den alıntı, s. 519.

240 PAAA, R14086, Hohenlohe-Langenburg'tan Bethmann-Hollweg'e, 31 Temmuz 1915.

241 PAAA, R14086 Bostchaft Konstantinopel 170, Holstein'den Büyükelçiliğe, 14

Bu rapor, Reşid'in Alman görevlilere karşı takındığı yüz kızartıcı ve can sıkıcı tavırları açıklamak zorunda kalan ve sabrını kaybetmekte olan Talat'a da gönderildi. Belli ki Reşid bir ay önce kendisine söylenenler doğrultusunda hiçbir adım atmamıştı. Olayları açığa çıkarmak için Holstein'in telgrafından iki gün sonra Talat Reşid'e ikinci bir telgraf göndererek, şehirdeki Hıristiyanların katliamına izin verilmediği konusunda ihtar etti. Ayrıca, ölümlerden yerel yöneticilerin sorumlu tutulması nedeniyle milis kuvvetlerini de dağıtmasını istiyordu.[242] Bu Talat'ın işgüzar astına yaptığı son uyarı olmadı. Reşid'in yalnızca Ermeni olmayan Osmanlı Hıristiyanlarına zulüm uygulayarak öldürmekle kalmayıp Osmanlı tebaasından olmayan Ermenileri de öldürttüğü anlaşılmıştı. Onun *siyasi* kimliklerini gözetmeden *etnik* olarak Ermeni olanlara uyguladığı katliam ciddi bir sorun olmaya başlamıştı. Bu katliama uğrayanlardan biri Amerikalı Ermeni Stepan Katosyan'dı, Diyarbekir Hapishanesi'nde, yargılanmadan ölüme gönderilmişti. Osmanlılar Amerika'yla savaşta olmadığından, bu infaz bir şiddet eylemi olarak kabul edilebilir ve uluslararası diplomatik bir krize yol açabilirdi. Talat bu nedenle Reşid'den Katosyan'ın infazını açıklamasını istemişti.[243] Bunun, soykırım kurallarını ihlal eden son olay olmasını güvence altına almak isteyen Talat, Reşid'i uyararak bundan böyle kurbanların siyasi kimliklerini çok iyi araştırmasını istedi.[244] Bu emrin amacı Osmanlı olmayan Ermenilerin zulme uğramasını önlemekti. Örneğin, Mıgırdiç Stepanyan adlı İranlı Ermeninin Musul yoluyla İran'a gitmesine izin verilmişti.[245]

Ağustos 1915.

242 BOA, DH.ŞFR, 54-A/248 Talat'tan, Reşid'e, 16 Ağustos 1915.

243 BOA, DH.ŞFR, 56/131 Talat'tan, Reşid'e, 24 Eylül 1915.

244 BOA, DH.ŞFR, 57/50 Talat'tan, Reşid'e, 17 Ekim 1915. Talat daha sonra gönderdiği başka bir emirde "ittifak kuvetlerinin ve tarafsız ülke konsolosluklarında çalışan Ermeni görevlileri" de bu kapsam içine almıştı. BOA, DH.ŞFR, 70/152 Talat'tan vilayetlere, 30 Kasım 1916.

245 BOA, DH.ŞFR, 54-A/248 Talat'tan, Reşid'e, 17 Ekim 1915. Üstü Talat'ın kendisini sürekli olarak azarlamasına karşın, Mardin'deki astı Halil Edip, Kurban Bayramı nedeniyle Reşid'e gönderdiği kutlama mesajında, "Bayramınızı kutlar, altı ilde gösterdiğiniz başarıların bize Türkistan ve Kafkasya yolunu aç-

Talat, Reşid'in aşırılıklarını engellemek için gönderdiği özel emirlerinin yanı sıra, sürgüne gönderilecekler ve zulme tabi tutulacakları tanımlayan bazı kararnameler de çıkarmıştı. Öncelikle İslâm'a geçen Ermenileri güneye sürgün edilecekler listesinden çıkardı.[246] Dönmelerin çoğu sessizliklerini korudukları sürece artık rahatsız edilmiyor ve bulundukları yerlerde normal hayatlarını sürdürmelerine izin veriliyordu. Ancak iki hafta sonra yeniden sürgün programına alındılar. Talat'ın emri şöyleydi: "Bazı Ermeniler evlerinde kalabilmek için dinden dönüyor, bu tür din değiştirmelere cevaz verilmemelidir." Talat, "Bu tür insanların çıkarları tehlikeye düştüğü anda kandırmak amacıyla din değiştirdiklerine" inanmıştı.[247] Talat 4 Ağustos'ta gönderdiği emirde Katolik Ermenilerin sayısını istemiş ve bunları sürgün listesinden çıkarmıştı.[248] 15 Ağustos'ta Protestan Ermeniler de Der Zor'a gönderilen sürgün listesinden çıkarıldı. Talat aynı zamanda istatistiksel veriler talep ediyordu.[249] Bu resmî emirlerin yanı sıra sürgün sırasında uygulanan yöntem, erkeklerin öldürülmesi, Müslüman evlerinde yer bulamayan kadın ve çocukların sürgüne gönderilmesi yolundaydı. Bu, genel olarak, Ermeni kadınların erkekleri gibi zulüm anında öldürülmemesi anlamına geliyordu.[250] Son olarak, Süryani topluluklarında yaşayan Yakubi Süryanilerin de sürgün listelerinden çıkarılması tebliğ edilmişti.[251]

---

ması sebebiyle ellerinizden öperim" diyordu. Halil Edip'ten, Reşid'e, 19 Ekim 1915, Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid*'den alıntı, s. 29, 73 numaralı dipnot.

246 244 BOA, DH.ŞFR, 54/100 Talat'tan vilayetlere, 22 Haziran 1915.

247 BOA, DH.ŞFR, 54/254 Talat'tan vilayetlere,1 Temmuz 1915.

248 BOA, DH.ŞFR, 54-A/252 Talat'tan vilayetlere, 4 Ağustos 1915.

249 BOA, DH.ŞFR, 55/20 Talat'tan vilayetlere, 15 Ağustos 1915.

250 Katharine Derderian, "Common Fate, Different Experience: Gender-Specific Aspects of the Armenian Genocide, 1915-1917", *Holocaust and Genocide Studies* 19, 2005, sayı 1, s. 1-25.

251 BOA, DH.ŞFR, 57/112 Talat'tan, Diyarbekir, Bitlis, Halep ve Urfa vilayetlerine, 25 Ekim 1915. Bir yıl sonra, ülkedeki ticaretin daha sağlıklı yürümesi için Süryanilerin serbest dolaşımlarını sağlayacak çok daha hoşgörülü bir emir gönderilmişti; bu emirde aynı zamanda sayıları hakkında da bilgi isteniyordu. BOA, DH.ŞFR, 68/98 Mamuret-ul'Aziz, Diyarbekir, Bitlis, Musul ve Urfa, 23 Eylül 1916. O zamana kadar binlerce Süryani öldürülmüş olsa da bu emir, korkmuş ve travmaya uğramış geri kalanların bölgelerinde güvenli bir biçim-

Reşid'in, Talat'ın ülke düzeyindeki emirlerini yerel düzeyde uygulaması sırasında birbiriyle çelişik görüntüler ortaya çıkmıştı. Bir yandan, Ermeni olmayan Hıristiyanların daha fazla soykırıma uğramamaları için özen gösterirken öte yandan da kurban olarak seçtiği grupların sayısında bir azalma olmamıştı. Her ne kadar yeteri zarar vermiş olsa da, aşırılıkları yüzünden aldığı ihtarlar karşısında uygulamalarını biraz yumuşattığı söylenebilir. Diğer bir deyimle Reşid, zaten büyük kısmı yok edilmiş Ermeni olmayan Hıristiyanlar üzerindeki zulmünü bırakmıştı. Zamanın daralması uygulama alanının da daralmasına neden oluyordu. Bu tür olayların sadece Diyarbekir ve çevresinde meydana gelmiş olmasının sebebi, Mardin'de yönetimde İbrahim Bedreddin, Aziz Feyzi ve Memduh Bey'in bulunması da olabilir. Seçilmiş gruplara yönelik zulmün en çarpıcı örneği Holstein'in 12 Haziran'daki telgrafı ve Mardin Hıristiyan eşrafından oluşmuş ikinci kafilenin akıbeti arasında kurulabilecek bağlantıyla gösterilebilir. Bu olaylar zinciri içinde Reşid gerçekten de emirlere uymuş ve soykırımın kapsamını daraltmış gibi görünüyordu.

Tümüyle yok edilmiş köylerden ilki Kabiye'ydi. Bu köydeki katliamdan sağ kurtulan birine göre, Diyarbekir ovasındaki katliamlardan kurtulanlar büyük bir ihtimalle Haziran ortalarında Karabaş köyünde toplanmışlardı. Pirinççizâde Sıdkı köye gelerek buraya gelenlerin listesini yapmış ve listeyi burada toplananlara yüksek sesle okumuştu. Ermeni ismi taşıyanlar Süryanilerden dikkatli bir şekilde ayrılmıştı. Sıdkı, hükümetin emriyle Süryanilerin zulme tabi tutulmayacaklarını söylemişti. Ermeniler arasına alınan Dikran adlı genç, Ermeni olmadığını, Ortodoks bir Süryani olduğunu ileri sürerek duruma tepki gösterdi. Gerçeği söylemesine rağmen itirazları boşa çıktı, diğer Ermenilerle birlikte götürüldü ve infaz edildi.[252] İkin-

de yaşamalarını teminat altına alıyordu. Bunların rahatlamış olmaları belki de Reşid'in yerine vali olan Süleyman Necmi yüzündendi, çünkü yeni vali Süryanilere karşı hoşgörülü olmuş, onların rahat nefes almalarına izin vermişti; bu durum, yerine gelen İbrahim Bedreddin'in Tur Abdin'de Süryanilere karşı başlattığı ikinci bir saldırıya kadar ancak bir süre devam edebildi.

252 Jastrow, *Die mesapotamisch-arabischen*, s. 327-329.

ci Mardin kafilesinden sağ kalanlar bir haftalığına Diyarbekir Hapishanesi'ne konmuştu. Bir gün Memduh Bey buraya gelerek hücrelerin boşaltılmasını istedi. Dışarı çıkarılan mahkûmlara seslenen Memduh Bey şunları söyledi: "Süryani, Keldani ve Protestanlar elini kaldırıp isimlerini söylesin." Süryaniler, Keldaniler ve Protestanlar, Ermenilerden ayrılarak evlerine gönderildi.[253] Diyarbekir-Mardin yolunda Akpınar yakınlarındaki yol inşaatında amele taburunda yaşanan benzer bir olayı, buradan sağ kurtulmuş bir Süryani unutmamıştı. 17 Haziran'da Sıdkı buraya gelmiş ve Ermenileri diğer Hıristiyanlardan ayırmıştı. Ermeni ismi taşıyan Karabaşlı Mıgırdiç, Ermenilerin tarafına ayrılmıştı, ama Ortodoks Süryani olduğunu iddia ediyordu. Karabaşlı köylüsü bunu doğrulamış olsa da, Sıdkı ona inanmadı ve küfrederek, "Pis köpek, adın Mıgırdiç ve hâlâ Süryani olduğunu iddia ediyorsun" demişti. Bu talihsiz adam daha sonra diğer Ermenilerle birlikte ölüme gönderilmişti.[254] Ağustos ortasında Diyarbekir-Urfa yolundaki amele taburunda yer alan Süryani asker, hikâyesini İsviçreli misyoner Jakob Künzler'e şöyle anlatmıştı:

> "Akşam saatlerinde şehirden silahlı jandarmalar geldi ve Ermenilerin Süryanilerden ayrılmalarını istedi. Bundan sonra Ermeniler birbirine bağlanarak on beş dakika uzaklıktaki bir mesafeye götürüldüler ve buradan pek çok silah sesi duyuldu... Ermeni kardeşlerimizin katliama uğradığı aşikârdı... Jandarmalar köye geri döndüğünde bizim de sıramızın geldiğini düşündük. Ellerimize fenerler tutuşturuldu ve katliamın yapıldığı yere götürüldük... Burada cesetleri derin bir kuyuya atmamızı istediler. Aralarında sağ olanlar vardı, kendi isteğiyle kuyuya atlayan biri hâlâ yürüyebiliyordu. Ölüler ve yaralılar kuyuya atıldıktan sonra kuyunun üstünü kapattık ve toprakla örttük."[255]

Bu ayırma işlemleri, Reşid'in, Talat'ın emirlerinin uygulamasını Sıdkı'ya yüklediğini göstermektedir. Talat'ın telgrafların-

253 Armalto, *Al-Qousara*, s. 54.

254 Qarabashi, *Dmo Zliho*, s. 69-70.

255 Künzler, *Im Lande des Blutes und der Tränen*, s. 47-48.

dan sonra bazı seçici katliamların yapıldığı görülmektedir. Ancak o tarihe kadar pek çok Süryani zaten öldürülmüştü.

Anlatılan bu örneklere rağmen, Reşid'in Talat'ın telgraflarından sonra Ermeni olmayan Hıristiyanları her zaman zulmün dışında tutmadığını gösteren kanıtlar da vardır. Eskor katliamı olayında Hıristiyanlar arasında ayırım yapılması emrinin bir kenara itildiği görülmektedir. Eskor infazcısı Nuri Ensari, kişisel olarak Süryaniler için af çıkarmıştı, ama çoğunluğu Süryani ve Katolik olan bu köy çoktan yok edilmişti ve affın ilanı sırasında yerle bir edilmeye devam ediliyordu.[256] Katliama tabi tutulmaması gereken kadın ve çocuklar da aynı kaderin kurbanı oldular. Haziran'ın başlarında Halep konsolosu Jackson, Rıdwan köyüyle ilgili bilgi verirken "Küçük çocukları bile öldürdüler" diyordu.[257] Yavaş yavaş Mardin'e doğru ilerleyen göç kafilesi Golike köyünde Reşid'in milisleri tarafından durdurulmuş, içindeki düzinelerce kadın tecavüze uğrayarak öldürülmüştü.[258] Kesin olmamakla birlikte Reşid'in, 800 çocuğu bir eve kapatarak evi ateşe verdiği ve çocukları canlı canlı yaktığı hakkında da bir rapor vardır.[259]

Az sayıdaki Ortodoks ve Katolik Rum da bu katliamlardan payını almıştı. Katolik bir Rum vatandaşın karısı Alman Yardımcı Konsolos Rößler'e başvurmuş, kocası Yorgi Obégi, kızı ve dört erkek kardeşinden Diyarbekir'deki Müslüman bir tanıdıklarının yanına saklanmaya gittiklerinden beri haber alamadığını ileri sürmüştü. Ancak sonradan bunların yakalanarak sürgüne gönderildiği, ama Diyarbekir'in dışına çıkarılır çı-

256 Yeghiayan, *British Foreign Office Dossiers*, s. 230.

257 Jackson'dan Morgenthau'ya, 8 Haziran 1915, Sarafian, *United States* içinde, s. 60.

258 Qarabashi, *Dmo Zliho*, s. 72. Aziz Feyzi'nin anı olarak kurban kadınların eşyalarını topladığı söylentisi yaygındı. Çeşitli olaylarda, milislerine kadınların bileziklerini ve saçlarındaki örgü iplerini kendisine getirmelerini istemişti. *Episodes des massacres*, s. 50; Yeghiayan, *British Foreign Office Dossiers*, s. 152.

259 *Morning Post*, 7 Aralık 1918, Vahakn N. Dadrian, "Children as Victims of Genocide: the Armenian Case"den alıntı, *Journal of Genocide Research* 5, 2003, s. 430, 24 numaralı dipnot. Reşid'in şöhreti bu tür olaylardan kuşku duyulması için pek çok nedeni ortadan kaldırmaktadır ancak bu olayla ilgili ileri sürülen iddia kuşkulu bir kaynaktan gelmektedir ve başka hiçbir yerde tekrarlanmamıştır.

karılmaz üzerlerindeki değerli eşyalar alınıp öldürüldükleri anlaşılmıştı. Rum Ortodoks papazı sessizce ortadan kaybolmuş ve muhtemelen öldürülmüştü. Bir Osmanlı görevli, Memduh Bey'in papazı öldürdüğünü itiraf ettiğini Rößler'e anlatmıştı.[260] Silvan bölgesinde yaşayan 583 Rum'un 425'i öldürülmüştü.[261]

Talat'ın emirlerinin farklı yorumlanması ve dikkate alınmamasının kanıtı olan en çarpıcı örnek Nusaybin ve Cizre'de örgütlenen katliamlardır. 16 Ağustos 1915'te İbrahim Bedri, milis subayı Abdülkadir ve Deşi aşireti reisi Abdülaziz'i Nusaybin'e göndermişti.[262] Nusaybin'de bulunan tüm Hıristiyan erkekleri, Yakubi Süryani, Keldani, Protestan ve Ermeni olmalarına bakmadan topladılar, gece yarısı ıssız bir vadiye götürdüler ve tek tek öldürerek uçuruma attılar. Çoğunun kafası kesilmişti, öldürülmeden ve uçuruma atılmadan önce kendilerinden İslâm'a dönmeleri istenmişti.[263] Nusaybin'in Keldani papazı Hanna Shouha Harput'a sürülmüş, yolda ölmüştü. Karısı ise tecavüze uğramış ve öldürülmüştü. Mardin ve Diyarbekir'e gönderilen ailesi ya yollarda ya da varış noktalarında ortadan kaldırılmıştı. İki gün içinde 800 Hıristiyanın öldürülmesiyle, 2.000 kişilik Nusaybin nüfusu 1.200'e inmişti. 600 kişilik Yahudi nüfusuna dokunulmamıştı.[264]

İki hafta sonra hedefte Cizre vardı. Reşid'in emri üzerine yardımcıları Zülfü Bey ve Aziz Feyzi 15 Nisan'da bölgeyi dolaşarak soykırımı planladılar. Cizre'ye sık sık giderek yerel Kürt liderleriyle konuşmuşlardı.[265] 29 Ağustos'ta, aralarında Cizre Müftüsü

260 PAAA, R14086, Rößler'den Bethmann-Hollweg'e, 3 Eylül 1915, 2 numaralı ek. Mehduh Bey'in bir İngiliz ve Rus'u da öldürdüğü anlaşılmaktadır. Öldürülen İngiliz büyük bir ihtimalle misyoner Albert Atkinson'du. Talat daha sonra Reşid'e bu kişilerin nerede olduğunu sormuştu. BOA, DH.ŞFR, 56/238 Talat'tan, Reşid'e, 30 Ekim 1915.

261 Noel, *Diary of Major E. Noel*, 2. Bölüm, s. 1.

262 Rhétoré, *Les chrétiens aux bêtes!*, s. 220.

263 Hori Süleyman Hinno, *Ferman: Tur'Abdinli Süryanilerin Katliamı 1914-1915*, yayıncısı bilinmiyor, Atina, 1993, s. 30-33.

264 Armalto, *Al-Qousara*, s. 97-98; Qarabashi, *Dmo Zliho*, s. 124-125.

265 *Episodes des massacres*, s. 14; Demirer, *Ha Wer Delal*, s. 75. Feyzi Diyarbekir'e dönerken Raman aşiretinden Ömer ve Mustafa kardeşleri ziyaret etmiş ve onları gayri Müslimlerin ölme zamanlarının geldiğine inandırmıştı.

Ahmed Hilmi ve Raman aşiret reisi Ömer'in de olduğu Aziz Feyzi komutasındaki silahlı güçler saldırı başlattı.[266] Tüm Hıristiyan erkekler, gizli depolarda silah sakladıkları suçlamasıyla yakalanarak işkenceye maruz bırakıldılar. Daha sonra ip ve zincirlerle bağlanarak şehir dışına çıkarıldılar, burada ellerindeki değerli eşyalar alınarak öldürüldüler. Çıplak vücutlar daha sonra Dicle'nin akıntısına bırakıldı; bunun nedeni çok açıktı, cesteleri ortada bırakarak kurbanların ailelerinin panik ve korkuya kapılmalarını istemiyorlardı. İki gün sonra, Cizreli Müslümanların, bazı çocukları kendilerine ayırmalarından sonra aileler *kelek* sallarına bindirilerek gönderildi. Nehrin aşağı kısımlarında yer alan bir Kürt köyünün yakınlarında salları bataklığa saplanınca yolculukları sona ermiş oldu. Kadınların çoğu tecavüze uğramış, öldürülmüş ve nehre atılmıştı.[267] Çürüyen cesetlerin Dicle Nehri üzerinde yarattığı kirlilik yüzünden Musul'da yaşayanlara bir ay süreyle bu suyu içme yasağı getirildi.[268] Cizre'de yalnızca dört kadın katliamdan kurtulmuş ve bir Müslüman evine yerleşmişti. Ama bunların üçü daha sonra öldürüldü. Sağ kalan Afife Mimarbaşı kendisini kaçırana rüşvet vermiş ve Mardin'e götürülmesini sağlamıştı.[269] Toplam 4.750 Ermeni (2.500 Gregoryan, 1.250 Katolik ve 1.000 Protestan), 250 Keldani ve Yakubi Süryani öldürüldü.[270] Kitle katliamından bir hafta sonra, Holstein üstlerine gönderdiği raporlarda, "bu amaç için Diyarbekir mebusu Feyzi Bey tarafından seçilen Kürt çetelerin, yerel yetkililerin yardımı ve ordunun desteğiyle Cizre'deki tüm Hıristiyan nüfusu katlettiğinden" söz ediyordu.[271]

---

266 NAUK, FO 371/4191, 9 Nisan 1915; Ahmet Mesut (ed.), *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958*'den alıntı, Doz Yayınları, İstanbul, 1992, s. 29. Cizre'deki Müslüman din adamlarının biyografileri için bkz. Abdullah Yaşın, *Bütün Yönleriyle Cizre*, yayıncısı bilinmiyor, Cizre, 1983, s. 147-165.

267 Armalto, *Al-Qousara*, s. 89-90.

268 Jean-Marie Merigoux, *Va a Ninive! Un dialogue avec l'Irak: Mosul et les villages chrétiens, pages d'histoire dominicaine*, Cerf, Paris, 2000, s. 462.

269 Sarafian, "The Disasters", s. 263.

270 PAAA, Botschaft Konstantinopel 170, Hohenlohe-Langenburg'tan Auswärtige Amt'ye, 11 Eylül 1915.

271 PAAA, Botschaft Konstantinopel 170, Holstein'den Büyükelçiliğe, 9 Eylül 1915.

Ayırım yapmadan uygulanan kitle katliamları kuşkusuz gözü dönmüş ve kana susamış grupların önceden planlamadan aniden başlattıkları eylemler olmadığı gibi, bir yıl önceden ince ince planlanarak oluşturulmuş birer komplo da değildi. Talat'ın ihtarları çok geç kalmış ve genellikle de dikkate alınmamıştı. Dahiliye Nazırı olarak Talat bunların farkındaydı. Alman görevliler "İstanbul hükümeti tarafından yerel yöneticilere gönderilen talimatların çoğunun keyfî uygulamalarla amaçlarından saptırıldığını" söyleyerek olaylar hakkında kendisini sürekli bilgilendiriyordu.[272] 1915 yazında, öncelikle Ermeniler katledilmiş olsa da, Diyarbekir vilayetindeki tüm Hıristiyanlar soykırımdan eşit derecede payını almıştı. Norman Naimark'ın yazdığı gibi, "Yerel yöneticiler Hıristiyan mezhepleri arasında pratikte hiçbir ayırım yapmamış olsa da, Protestan ve Katolik Ermeniler resmî olarak tehcirden muaf tutulabilirdi."[273] Konsolos Rößler, Osmanlı hükümetinin "yarattığı unsurların üzerindeki kontrolünü kaybettiğinden" söz ediyordu.[274] Rößler devam ederek, soykırım ölçütlerini tanımlayan bu "unsurların", özellikle Diyarbekir vilayetinde vahşet boyutuna ulaştığını belirtiyordu. Süryaniler hakkında doğru olmayan saptamalar yapan Binbaşı Noel de bu durumun farkındaydı:

> Yakubi Süryaniler Diyarbekir'de çok fazla tacize uğramamıştı. Tüm Hıristiyanlar arasında Türklerle nasıl iyi ilişkiler içinde olunacağını en iyi bilenler onlardı. Soykırım ilan edildiğinde Yakubi Süryaniler bunun dışında tutulmuştu. Ancak hükümet çok geçmeden bölgelerde yolundan çıkan hırslar üzerindeki kontrolünü kaybetti (eğer kontrol altında tutmak istediyse), bunun sonuncunda Yakubiler de herkes kadar acı çekti.[275]

Rößler'in değerlendirmelerinin tersine, Reşid cinayet altyapısının üstünde tam bir kontrole sahipti. Özellikle Diyarbekir

272 PAAA, R14093, "Aufzeichnung über die Armenierfrage", Berlin, 27 Eylül 1915.

273 Norman Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2001, s. 41-42.

274 PAAA, R14086, Rößler'den Bethmann-Hollweg'e, 27 Temmuz 1915.

275 Noel, *Diary of Major E. Noel*, 2. Bölüm, s. 14.

ve çevresindeki katliamlar doğrudan Reşid'in emirleriyle yerine getirilmişti. Faillerin katıldığı cinayetlerin zamanlaması, kapsamı ve yöntemlerinin araştırılması Reşid'in bu olaylardaki rolünü çok açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Dr. Mehmet Reşid, kurbanlarının çeşitliliğini başlangıçtan itibaren kendi kişisel eğilimleri doğrultusunda kendisi belirleyerek, üstlerinin müdahalelerine rağmen soykırıma farklı bir biçim vermişti.

TARTIŞMA

Bu bölümde Birinci Dünya Savaşı sırasında Diyarbekir'de Ermenilerin yok edilişi ele alınmıştır. 1915'te İTC soykırıma dayalı sistematik bir zulüm yürütmüş ve yüz binlerce insan bu zulmün esiri olmuştur. İçte uygulanan bu politika, özellikle Doğu cephesinde Ruslara karşı yürütülen savaşta olmak üzere Büyük Güçler'e karşı dışarıda yürütülen savaşlardaki çabalarla paralel olmuştur. "İçerideki Ermenilerin desteklediği" Rus işgali düşüncesi Jön Türk diktatörlüğünün paranoyak zihnindeki en öncelikli ve önemli tehditti, bu nedenle savaşa katılmayan Osmanlı Hıristiyanlarına yönelik katliamların çoğunluğunun doğu vilayetlerinde gerçekleşmesi tesadüf değildir. Bununla birlikte, sürgünler ve zulüm uygulamaları genellikle bağımsız süreçlerdi ve savaşın yarattığı gelgitlere kısmen bağlıydı. Zulmün ortaya çıkışı ve sürdürülmesi Harbiye Nazırlığı'na bağlı askerlerin değil, daha çok Dahiliye Nazırlığı'na bağlı yetkililerin elindeydi. Soykırım, Aralık 1914'te Rus ve İran işgallerinden sonra verilen bir dizi kararla uzaktaki Doğu cephesinde biçim almaya başladı. İmparatorluğun en karanlık günlerinde, içeride yoğun idari yazışmalar, stratejik tartışmalar ve hizipleşmelerin yaşandığı aylarda, parti, hükümet ve ordu içindeki güçlü kadrolar soykırım kararı aldılar.

Etnografi uzmanlarına göre etnik grupların sadakati tartışmalıdır, bu yüzden soykırımın hayata geçirilmesi tek bir teori ya da siyasi etkenle açıklanamaz; Talat mekanizmayı kurmuş, Reşid işletmiş, Harbiye Nazırlığı ve Dahiliye Nazırlığı yetkilileri kararsız kalmış, eşkıyalar ve katiller de toplum mühendisi

aydınlarla birlikte çatışmaya girmişlerdi. Ama politikanın yönü netti: Ermeniler yok edilmeliydiler. Ülke içindeki bu acil mutabakat ihtiyacı, özellikle seçkinlere karşı bir iç tehdidin bulunmadığı sırada güçlendi. Savaş durumu, İTC rejimini son bir buçuk yıldır karşılaştığı birçok kısıtlamadan kurtarmakla ve "Ermeni sorununu" çözmek için geliştirdiği geleneksel ıslahat planını bozmakla kalmamış, aynı zamanda yıkıcı Balkan Savaşları'nda parti içinde birdenbire su yüzüne çıkmış radikal hizipleşmeleri yeniden alevlendirmişti. Kasım 1914'ten sonra, Talat'ın önderliğindeki aşırılar eski sınırlamalardan kurtulmuşlardı. Sürgünler başladığında bunların muhtemel sonuçları İTC seçkinleri tarafından biliniyordu. Bölgeye yerleştirilen Kafkas topluluklarının buradaki sert yaşam koşulları yüzünden nasıl yok olduklarını unutmamışlardı. Bunun da ötesinde, Kuzey Suriye'nin gözden uzak kızgın çöllerinde yürütülecek sürgün olayı, savaş öncesi dönemde Osmanlı Bulgarlarına ve özellikle de Rumlara uygulanan, Batılı gözlemcilerin de tepkisine neden olan zulüm ve direnişlere benzemeyecekti. Bu yeniden yerleştirmeleri (*tehcir*) savunanlar, tüm Ermeni nüfusunun sürgüne gönderilmesinin, yalnızca Ermeni devrimci gruplara karşı yapılan askerî operasyonun bir parçası olduğunu iddia ediyorlardı. Ancak Jön Türkler bunu böyle anlamamıştı. Devrimci partiler hızla etkisizleştirilmiş olsa bile, sürgün Anadolu'daki son Ermeni topluluğu gönderilinceye ve özellikle doğu illerinde olmak üzere, Ermeni toplumsal yaşamı bir daha ortaya çıkmamak üzere yok oluncaya kadar devam etmeliydi.

Şiddet yalnızca Osmanlı Ermenilerine yöneltilmemişti. Bu bölüm, savaş yıllarında Diyarbekir vilayetindeki diğer etnik toplulukların yaşadıklarına da dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Bu sürgün ağında Diyarbekir yalnızca Ermenilerin değil Kürtlerin de (Bölüm 3) toplanma noktası olarak kullanılmış ve 1915 yazında en acımasız katliamlara şahit olmuştu. Birinci Dünya Savaşı'nın kitlesel yok etme süreçlerinde tek fail Türkler, tek kurban da Ermeniler değildi. Belirli Kürt aşiret reisleri, Araplar ve Çerkesler bu katliamlara katılırken, Ezidiler, Süryaniler ve Kürtler de bu zulmün kurbanları oluyorlardı. Aslın-

da, Diyarbekir vilayetinde bu kitlesel katliamın gerçekleştirildiği ilk köyler Diyarbekir ovasındaki Süryani köyleriydi. Daha sonra buralarda yaşayan belirli Kürt aşiretleri ve önemli Kürt aileleri tekrar toplu olarak Orta ve Batı Anadolu'ya sürülmüş ve bunların pek çoğu buralarda kötü beslenme ve salgın hastalıklar sonucunda yok olmuşlardı. Şiddet ve karşı-şiddetin yıkıcı gücü ve çok sayıdaki kayıp belirgin şartlardan kaynaklanmıştır.

Ermeniler ve Süryaniler neden yok edildiler? Bu soruya tatmin edici bir cevap bulmak için yalnızca bölgeye odaklanmak yetmez, savaştan önceki dönemde Osmanlı Müslümanlarının maruz kaldığı haksızlıkları da incelemek gerekir. Bu son yaklaşım çelişkili gibi görülebilir, ama açıklayıcı bir değeri vardır. Haksızlığa uğramak bir grubu nasıl etkiler? Gruplar üzerinde yapılan psikolojik araştırmalar haksızlığa ve zulme uğrayan grupların şiddetten büyük ölçüde etkilendiğini göstermektedir. Şiddetten sağ kurtulan bireylerin bundan doğrudan etkilendiği doğrudur, ama haksızlığa uğramış grup üyeleri kişisel olarak doğrudan şiddete maruz kalmamış olsalar bile yine de kendilerini şiddet mağduru gibi hissedebilirler. Etnik, dinî ya da kültürel bir grup içinde daha az etkilenmiş üyeler, ait oldukları grupların zulme uğratılarak yok edilmesinden diğerleriyle aynı derecede etkileneceklerdir. Zulme uğrayan gruplarda sağ kalanlar genellikle suçluluk, utanç, güvensizlik, aşağılanmışlık duyguları yaşarlar, dünyayı düşman, insanları da güvenilmez olarak algılarlar.[276] Şiddet her şeyden önce onların güvenlik duygularını zedeler, diğerleriyle bağlarını güçlendirmekten alıkoyar ve kendilerinin de şiddet kullanma potansiyelini artırır. Grubun önemli bir çoğunluğu, dünyayı çarpık bir savunma ve korunma ihtiyacıyla algıladıkları için şiddetin etkili bir yöntem olduğuna inanmaya başlayabilir.[277]

---

276 Ronnie Janoff-Bulman, "The Aftermath of Victimization: Rebuilding Shattered Assumptions", Charles R. Figley (ed.) *Trauma and its Wake The Study and Treatment of Post-Traumatic Stress Disorder* içinde, Brunner/Mazel, New York, 1985, cilt I, s. 15-35; *Shattered Assumptions: Towards a New Psychology of Trauma*, Free Press, New York, 1992.

277 Roy F. Baumeister, *Evil: Inside Human Violence and Cruelty*, Henry Holt, New York, 2001, s. 128-168.

İntikam duygusu bu süreci anlamada en önemli unsurdur. İntikam kabaca şu şekilde tanımlanabilir: "Maliyetini ve riskini göze alarak acı çektirene aynı acıyı çektirme girişimi."[278] İntikam konusunu araştıran Nico Frijda intikam arzusunun insana ait duyguların en güçlülerinden biri olduğunu belirtmektedir.[279] İntikam, bireyde ya da toplulukta öncelikli olarak duygusal düzeyde oluşmuş, giderilmediği sürece uzun süren bir ruhsal durumdur. İntikam arzusu manevi duygular başlığı altında ele alınabilir: "Genellikle fiziksel bir duygulanımla birlikte var olan, bir değerlendirmeyle ortaya çıkan ve her türlü kontrolün önüne geçen bir dürtü ve irade dışı bir istek durumu; bunu bir uğraş olarak benimseme, hedefe kararlı biçimde tek başına yönelme, dıştan gelen bilgilere ve diğer faaliyetlere kapalı olma" bu duyguyu belirleyen özelliklerdir. Frijda intikamın kazandırdığı üç şeyden söz eder. Birincisi, gücün eşitlenmesidir. Bir grup başka bir gruba zarar verdiği zaman bu, zarar verenin, verilene göre daha güçlü olduğu şeklinde algılanır. Bu güç eşitsizliği, intikam alındığında giderilmiş olur. İkinci kazanç, kin duygusunun en önemli kaynağı olan intikam hırsının giderilmesi yoluyla tehdit edilen ya da zarar gören öz saygının onarılmasıdır. İntikam kişilere verilen zararların bir bölümünü karşılayabilir. Son olarak, intikam alan kişi duyduğu acıların bir bölümünden kurtulabilir. Acının dengelenmesi, aynı miktarda acıyı karşı tarafa yaşatarak değil bu acının nedenlerini ortadan kaldırarak gerçekleşebilir (örn. iyileştirme), ama intikam duygusuna sahip kişi karşısındakine acı çektirdiğinde kendi dayanılmaz acılarını unutabilir: "Duyulan acıya son vermenin en uç noktası belki de acının nesnesinin tamamen ortadan kaldırılmasıdır; karşıdaki kişinin yeryüzünden yok edilmesi, tarihten silinmesidir."[280] Konunun bir uzmanına göre, intikam alma sürecindeki farklılıklar, karşılaşılan acılara farklı tepkiler

278 Jon Elster, "Norms of Revenge", *Ethics* 4, 1990, s. 862-885, 862'de.

279 Nico H. Frijda, "The Lex Talionis: On Vengeance", Stephanie H. M. van Goozen, Nanne E. van de Poll ve Joseph A. Sergeant (ed.), *Emotions: Essays on Emotion Theory* içinde, Erlbaum, Hillsdale, NJ, 1994, s. 263-289.

280 *A.g.e.*, s. 279.

veren farklı kültürler tarafından belirlenmektedir.[281] İntikamın toplumsal işlevinin zarar verenlerle zarar görenler arasındaki güç eşitsizliğine son vermek ve gelecekte zarar vermeyi düşünenleri bu düşüncelerinden vazgeçirmek olduğu söylenebilir.

Kitle şiddeti ve soykırım araştırmalarında bu görüşlerin yeri önemlidir. Genellikle "failler" ve "kurbanları" iyi ve kötü gibi keskin bir çizgiyle ayıran ve bu iyilik ve kötülük durumlarını tarihin belli bir anında birer değişmez olarak sabitleyen soykırım çalışmaları haklı görülebilir.[282] Ancak bu çalışmaların çoğunda, soykırım süreçlerinde yer alan insanların çoklu rolleri genellikle ihmal edilmiştir.[283] Bunun da ötesinde, kurban olan ve sağ kurtulan topluluklardan, zulüm sürecinden insanlık dersleri çıkarmaları ve genellikle de yapılanları unutmaları ve "uzlaşmaları" beklenmektedir.[284] Halbuki, kurban edilme ve intikam üzerine yapılan çalışmalar bunların nasıl ters bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Kurban konumundaki bireyler ya da gruplar haklı ya da haksız intikam duyguları taşımakta, intikam alma, önceki kurban edilme süreçleri hatırlatılarak haklılık kazanmaktadır. "Acı çekildiğine dair düşünceler şiddetin gücünü artırdığında intikam duygularını da beraberinde getirmektedir."[285] Zulmün planlanması süreci ve günlük uygulaması akıl yürütmeyle açıklanabilir, çünkü soykırı-

---

281 Alexander L. Hinton, "A Head for an Eye: Revenge in the Cambodian Genocide", *American Ethnologist* 25, 1998, sayı 3, s. 352-377.

282 Bu konuda yapılmış özgün bir çalışma için bkz. Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933-1945*, HarperCollins, New York, 1993.

283 Bu konudaki eleştirel bir çalışma için bkz. Mahmood Mamdani, *When Victims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the Genocide in Ruanda*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2001. Kamboçya'daki katliamdan sağ kurtulan "kurban-fail" ifadeleri için bkz. Meng-Try Ea ve Sorya Sim, *Victims and Perpetrators?: Testimony of Young Khmer Rouge Comrades*, Documentation Center of Cambodia, Phnom Penh, 2001.

284 Bu kabullerin eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Thomas Brudholm, "Revisiting Resentments: Jean Amery and the Dark Side of Forgiveness and Reconciliation", *Journal of Human Rights* 5, 2006, s. 7-26.

285 Seymour L. Halleck, "Vengeance and Victimization", *Victimology* 5, 1980, sayı 2, s. 99-114; Heather Strang, *Repair or Revenge: Victims and Restorative Justice*, Oxford University Press, Oxford, 2002, s. 88-130.

mın itici gücünün açıklanması için, kurban gruplar ve askerî seçkinler arasında gelişen intikam arzularının nasıl öne çıktığının ve bunların siyasi rejimlerce toplumun daha büyük kesimlerine nasıl yayıldığının sosyolojik olarak değerlendirilmesi gerekir. Topluluğa hâkim olan intikam arzusu bir kez harekete geçince daha da artar, özellikle de şiddet sınırları aşıldığında bu süreci tersine çevirmek zorlaşır ve süreç görece bağımsız bir nitelik kazanır.

Ermeni soykırımı araştırmalarında ve öldürme olaylarının değerlendirilmesinde, bu soykırımın, örgütleyen seçkinlerinden en alt düzeydeki faillerine kadar herkes, hiçbir ayırım ve açıklama yapılmadan şeytan yüzlü katiller olarak ele alınmaktadır. Anadolu'nun ölüm tarlalarındaki bu cinayetlere katılan gerilla ve aşiret mensuplarının, bu cinayetleri herhangi görünür bir neden olmadan İslâm'a ya da Türklere özgü bir acımasızlık ve kötülükle işledikleri kabul edilmektedir. Bu bölüm, Osmanlı Müslümanlarının ve Jön Türklerin Balkanlar'da maruz kaldığı zulmü sorunsallaştırarak özcü anlayışlara karşı durmakta ve bu zulmün iki yıl sonra Osmanlı Hıristiyanlarına karşı yürütülecek kitlesel intikam için bir nedene dönüşmesini tartışmaktadır. Ermeni soykırımının köklerinin bir bölümü Balkanlar'daki güç, toprak, savaş ve "onur" kaybında bulunabilir. Özellikle Osmanlı Müslümanlarının buralardan şiddet kullanılarak gönderilmesi gelecekteki daha fazla şiddetin habercisi olmuştu. 1913 yılında dehşet içindeki binlerce Müslüman Rumeli'ye gelmişti. Beraberlerinde getirdikleri aşağılayıcı hikâyeler, gelecekte bir Müslüman-Hıristiyan birlikteliğinin imkânsız olduğunu gösteriyordu. Bu yaşananlar daha önceden Osmanlı Ermenilerine duyulan sempatiyi sona erdirmiş, iki yıl sonra başlayacak zulüm ve yok etme eylemlerinin öncüsü olmuştu. Planlayanlar açısından ulus-devlet inşası ve iktidar savaşının kazanılmasının yollarından biri soykırım uygulaması olmuşsa, alt düzeydeki failleri harekete geçiren de, travma, intikam ve kurban olma korkusunun bir araya gelerek yarattığı durumdur. Sonuç olarak, uzun süren savaş döneminde Osmanlı Hıristiyanlarının kitle katliamlarıyla yok edilmelerine

yönelik yoğun çabaların büyük bir bölümü, Jön Türklerin intikam arzularını gerçekleştirmek istemeleriyle açıklanabilir. Ayrıca bu, İTC'nin beklentilerinin aksine 1917 yılında imparatorluğun neden çökmediğini ve yoğun kitle katliamlarının neden azaldığını da açıklayabilir.

Frijda, "İntikam, merkezî adaletin olmadığı bir toplumda toplumsal gücü düzenler" demektedir.[286] 20. yüzyılın başlarında, uluslararası devlet sistemi içinde adalet kavramı çok az yer alıyordu. 1913 yılında Osmanlı Müslümanlarına adaletli davranılmış olsaydı, daha sonra Jön Türk diktatörlüğünün intikam duygularıyla başlatacağı soykırım belki de olmayacaktı. Osmanlı-Türk devletinin bir kurban olduğu düşüncesi, kitle katliamı için ahlâki bir zemin yaratmıştı. Soykırım failleri kendilerini, "devam eden politik dramın kurbanları olarak görüyorlardı, dünün kurbanları yeniden kurban olabilirlerdi. Bu anlayış, dünün kurbanlarının yarının katillerine dönüşebileceğini kolaylıkla açıklamaktadır".[287] Kurbandan fail olmaya dönüşme, kurbanın kendi olmanın bir kanıtı olarak gücünü kanıtlamaya veya özgüvene duyduğu ihtiyaçla ilgilidir. Başka bir deyimle, öteki'nin yok edilmesi kendi'sinin varlığının ispatıdır. Ne kadar sapkın olursa olsun, Ermenilerin yok edilmesi, Jön Türkler için bir tür tedavi şekli olmuş ve Hıristiyan nüfus üzerindeki egemenlik duygularını güçlendirmişti. Soykırım araştırmaları yapan akademisyen Jacques Semelin, "İktidar sahibi olanların, düşmanları olarak tanımladıklarının vücutlarını ortadan kaldırarak, onları şehit ederek katliam yapmaları ellerindeki gücün somut ifadesi olan en çarpıcı uygulamadır" demektedir.[288] Bu öznel ahlâki bakıştan yola çıkacak olursak, soykırım açık bir kötülük olmaktan çok erdemin gölgesi olarak gelişmiştir. Nesnel olarak bakıldığında, insanlığın yüz kızartıcı bir davranışı olan kitle katliamlarının kuşkusuz hiç-

286 "a.g.m", s. 270.

287 Mamdani, *When Victims Become Killers*, s. 233.

288 Jacques Sémelin, *Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide*, Hurst and Co., Londra, 2007, s. 6 [*Arındırma ve Yok Etme (Katliam ve Soykırımın Siyasi Kullanımları)*, çev. Melike Işık Durmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011].

bir haklı yanı yoktur. Yoğun nefret ve keyfî sadizmin yarattığı farklı güçlerin bir işlevi olan acımasızlık bu süreçten beslenir ve işlenen cinayetler sırasında kendini gösterir. Şiddet ve acımasızlığın derecesini ve yönünü belirleyen bazı intikam duyguları muğlak yapıdadır, bunları "hedefsiz" ya da "genelleştirilmiş" intikam duyguları olarak adlandırabiliriz: Bu durumdaki intikam duygusu, sizi, muhatabınızdan değil de başkalarından intikam almaya yöneltebilir, bunlar tümüyle yabancı ya da konuyla hiç ilgisi olmayan birileri de olabilir, muhatabınızı hatırlatan dil, etnik kimlik, kültür, dinî politika ya da cinsiyet gibi kimlik özelliklerine sahip birileri de. Bir kadına tecavüz etmek, "tüm kadınların tek bir kadın vücudunda simgeselleştirilmesiyle alınan intikam" olarak yorumlanabilir.[289] Bu tür bir anlayış, Bulgar ve Rum ordularının Osmanlı Müslümanlarına karşı işledikleri suçlar yüzünden Osmanlı Ermenilerinin acı çekmek zorunda kalmalarına bir açıklama getirebilir. Bu tür intikam anlayışı, haklının haksıza acı çektirme arzusundan kaynaklanmamaktaydı; failler de biliyordu ki, olanları geri döndürmek mümkün değildi.

İttihatçılar Ermenileri ortadan kaldırdıktan sonra gerçekten tatmin olmuşlar mıydı? Soykırım bastırılmış ve Türk milli kimliğinin hafızasından tamamen silinmiş olsa da her zaman bir devlet sırrı olarak kaldı ve unutulmaya yüz tutmuş bir tabu haline getirildi. Kurban olma travmasının yanı sıra Türkler fail olma travmasını da yaşamışlardı, bu iki travma birbirinden ayrılmayacak biçimde iç içe geçti.[290] Hafıza üzerine olan bölüm bu soruna etraflı bir şekilde değinmektedir. Kuramsal düzeyde bu soruya verilecek cevap olumsuzdur. İntikamcıları inceleyen psikologlar, "vahşet yaratan eski savaşçılar gibi intikam alan insanların travma öncesi yaşadıkları duyguları ortadan kaldıramadıklarını, tersine şiddetli ve baş edilemez rahatsızlıklar yaşa-

289 Susan Jacoby, *Wild Justice: The Evolution of Revenge*, Harper and Row, New York, 1983, s. 193.

290 Seyhan Bayraktar ve Wolfgang Seibel, "Das türkische Tâtertrauma: Der Massenmord an den Armeniern von 1915 bis 1917 und seine Leugnung", Bernhard Giesen ve Christoph Schneider (ed.) *Tatertrauma* içinde, UVK, Konstantz, 2004, s. 381-398.

dıklarını" söylemektedirler.[291] İntikam almanın gerilim ve acıya son vermediği görülmektedir. Bunun da ötesinde, pek çok araştırmacı, sıradan insanların çoğunun kitle katliamı yapmaktan hoşlanmadığı ama bu hoşlanmama durumunu baskıladığı konusunda hemfikirdir. Yine çelişik bir biçimde, intikam duygusunun yerine getirilmesi pek çok psikolojik sınırla başa çıkmayı gerektirir (öldürmek istememe) bu, şiddeti başlatma arzusu gibi yine insani bir duygudur. Bu duygular çatışıyorsa, intikam duygusu taşıyanlar neden intikam alırlar? Bu, cevaplanması gereken önemli bir sorudur.

Soykırım araştırmacıları, soykırım süreçlerinin yoğunluğunu ve varacağı noktayı büyük ölçüde yerel dinamiklerin etkilediğini ileri sürmektedirler. Yerel siyasi ya da toplumsal seçkinler soykırımı hızlandırabilir, yoğunluğunu artırabilir ya da yukarıdan gelen soykırım baskılarına direnerek geciktirebilirler.[292] Osmanlı vilayeti Diyarbekir, Ermeni karşıtı politikaların, merkez ve çevre dinamiklerinin oynadığı role bağlı olarak yerel düzeyde yürütüldüğü önemli bir örnektir. Sürgünlerin çoğu Talat tarafından, diğerleri de astlarınca yönetilmiştir. 1915 yazına gelindiğinde tam bir soykırım boyutuna ulaşmış Osmanlı Ermenilerine yönelik zulüm uygulamasında Talat'ın özel rolünü ve kullandığı gücün doğasını anlamak için gelişmelere daha yakından bakmak gerekir. Ermenilerin yok edilmesinin bürokratik örgütlenmesi sırasında yapılan gizli yazışmaları içeren ve hâlâ mevcut olan belgeler incelenerek –bazıları tarihçileri yanıltabilecek nitelikte olsa da– gönderilen on binlerce telgrafta yer alan emirlerden "gerçek" niyetin ne olduğu gün yüzüne

291 Judith Herman Lewis, *Trauma and Recovery*, Basic Books, New York, 1997, s. 189 [*Travma ve İyileşme*, çev. Tamer Tosun, Literatür Yayınları, İstanbul, 2015].

292 Yerel düzeydeki soykırım çalışmaları için bkz. Tomislav Dulić, *Utopias of Nations: Local Mass Killing in Bosnia and Hercegovina, 1941-42*, Uppsala University Press, Uppsala, 2005; Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944: Organization und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*, Oldenbourg, Münih, 1996; Wendy Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*, University of North Caroline Press, Chapel Hill, 2005; Lee Ann Fujii, *Killing Neighbors: Webs of Violence in Rwanda*, Cornell University Press, Ithaca, 2009.

çıkarılabilir. Bazı tutarsızlıkları bir kenara bırakacak olursak, sürdürülen kampanyanın ulaştığı boyut yürütülen politikadaki niyetlerin ne kadar düşmanca olduğu hakkında hiçbir kuşkuya yer bırakmamaktadır. Talat'ın yönlendirme konusundaki ustalığı, taktik zekâsı ve siyasi olarak kendini koruma becerisinin üzerinde durulması gerekir. Mevcut önlemlerin sertleştirilmesi için atılan her adımı teşvik etmiş, Reşid'i atayarak mevcut kitlesel yıkım programını onun vasıtasıyla hayata geçirmiştir.

Milli politikayla bunların yerel aracıları arasındaki dinamikleri aydınlatmadan zulmü anlamak mümkün değildir. Bu nedenle, bu bölümün ana teması Talat'la vali Dr. Mehmed Reşid arasındaki ilişkidir. Bu ilişki, İTC'nin özellikle Ermeniler olmak üzere "iç düşmanlara" karşı oluşturduğu politikaların gelişimine çok iyi bir örnek oluşturmaktadır. Ermenilerin yok edilmesine ilişkin tek bir emir mevcut değildir (olması da zaten düşünülemez), ama 20 ve 30 Mayıs arasında zulüm soykırım boyutuna ulaşınca, Talat'ın doktor valisine üstü kapalı bir emir göndererek, "acımasızca davran" demiş olması çok muhtemeldir. Daha sonraki ihtarlara bakacak olursak, Talat Reşid'e tüm Hıristiyanları yok etmesi için açık çek vermemişti. Aşırı Hıristiyan karşıtı Osmanlı yurtsever Müslüman Dr. Reşid, Talat'ın emirlerini kendi bölgesinde yaşayan Ermeni ve Süryanilere karşı uygulayabileceği bir öldürme yetkisi olarak kabul etmişti. Bu şiddet içinde yer alan tüm valiler aynı derecede zulüm uygulamış olsalar bile, hiçbiri acımasızlığı ve aşırılığıyla öne çıkmış Dr. Reşid kadar ikaz edilmemişti. Talat'ın ihtar dolu telgrafları zulmün kapsamı hakkındaki belirsizliği açığa çıkaracak niteliktedir. "Diğer Hıristiyanlara dokunma" emri "Ermenileri yok et" anlamına gelir ve Reşid'in Ermeni karşıtı eylemlerine Talat'ın zımni onayı olarak kabul edilmelidir. Doğal olarak Talat kendi görüşünü hiçbir zaman yazılı emir biçiminde ifade etmeyecekti.

Yerel düzeyde de intikam duygusu, kurban olma korkusu ve seçkinler arasındaki rekabet önemli rol oynadı. Son yıllarda yapılan çalışmalarda sadist bir canavar olarak gösterilen Dr. Mehmed Reşid, Kafkasya'da doğmuş ama ailesi 1860'ta Çarlık Rus-

yası ordusunun katliamından kaçarak Osmanlı'ya sığınmıştı. İntikam duygusu dünyayı algılayışında belki de itici bir rol oynuyordu. Müslümanların Balkanlar'da yaşadığı travmaya benzer şekilde, kendilerinden bir önceki kuşak katledilmiş ve sürülmüş bütün Çerkes ailelerde olduğu gibi, Kafkaslar'daki Ermeni milliyetçi hareketlerin izlerini taşıyordu. Emrinde çalışan üç düzine Çerkes milis de belki aynı duyguları paylaşıyordu. Savaş çıkıp Ruslar Diyarbekir'e doğru ilerlemeye başlayınca, felaket olarak gördükleri "Rusların gelmesi" korkusundan kurtulamadılar, daha da önemlisi Ermeni komşularının Rus casusu olması korkusuydu. Şiddetin artmasında, şehirli eşraf arasındaki rekabet de önemli bir faktör olmuştu. Savaştan önce, Diyarbekir'in önemli Hıristiyan ve Müslüman aileleri arasında politik ve ekonomik bir güç çatışması vardı. İTC diktatörlüğü böyle bir yapıyı kendi amaçları doğrultusunda kötüye kullanabilirdi: İşbirliği yapan ödülünü alır anlayışı hâkimdi. Milis güçlerine katılan Pirinççizâde, Müftüzâde ve Direkçizâde aileleri daha acımasızca rekabet ederek ve Ermeni komşularının öldürülmesinde İTC yönetimi ile açık bir işbirliğine giderek bu rekabet ortamından zaferle çıktılar.

3

Kürtlerin Sürülüşü, 1916-1934

Bu bölümde, toplum mühendisliğinin yöntemlerinden biri olan "nüfus transferi" ya da sürgün olarak da adlandırılmış zorunlu göç tanımlanacak ve yorumlanacaktır. Sürgün ya da nüfus transferi, nüfus politikalarının belirgin bir özelliğidir. Büyük bir nüfus grubunun devlet politikası nedeniyle ya da uluslararası otoritelerin devreye girmesiyle bir bölgeden başka bir bölgeye zorunlu hareketi olarak tanımlanabilir. Sürgüne maruz kalanlar genellikle etnik köken ve din gibi kimlik özelliklerine göre sınıflandırılırlar. Bu olaydan etkilenen nüfus grubu bulunduğu yerden uzak bir yere zorla gönderilir ve gönderilme sırasında can, mal ve kişisel varlıkların kaybı gibi pek çok zarara uğrar. Zorunlu göçle etnik temizlik arasında ince bir fark vardır: İlki cezalandırma özelliği taşır ve topluluk ülke sınırları içinde yer değiştirmek zorunda kalır; ikincisinde ise istenmeyen nüfus ülke sınırları dışına sürülür. Bu politikaların ortak özelliği saf bir millet oluşturmak amacıyla belli bir bölgedeki nüfusu etnik olarak homojenleştirme girişimidir.

Kitlesel sürgün genellikle dört aşamadan geçerek gerçekleşir. İlk ve en önemli aşama hedef nüfus kitlesinin bulunduğu ortamdan zorla koparılmasıdır. Kurbanlar genellikle hiç haber verilmeden ya da haber verildikten kısa bir süre sonra bu-

lundukları toplumsal çevreden ayrılarak bir araya toplanır. Mal varlıklarına genellikle yönetim tarafından el konur ya da çok düşük fiyatlara satılır veya gönderilenlerin yanlarında götürmelerine izin verilir. Hedef alınan grup direniş gösterecek olursa hükümet güçleri can ve mal kaybına yol açabilecek sert bir şiddetle karşılık verir. İkinci aşamada hedef grup bulunduğu yerden uzak ve daha önce hiç gitmediği bir bölgeye transfer edilir, yolculuk yük hayvanlarıyla ya da yürüyerek yapılır. Bu aşamada koşullar çok kötüyse, yolculuk esnasında birçok insan yorgunluk, açlık ve kötü hava nedeniyle hayatını kaybedebilir. Üçüncü aşamada, sonunda gidecekleri yere ulaşan grup burada kendilerini kabul edecek halkla karşılaşır; bu süreç genellikle yabancılaşma, uyum sağlama, reddedilme veya yerel nüfusla uzlaşma şeklinde gerçekleşir. Bu aşamada, toplumsal olarak yok sayılma ve devletin ihmali işsizlik ve açlık sorunlarına yol açar. Son olarak da, mağdur grubu zorla sürgün eden yönetim gücünü kaybederse, gruptan bir bölüm geldiği bölgeye geri dönmek ister, ancak bu durumda da yeniden uyum sağlama ve uğranan zararın telafisiyle ilgili sorunlar yaşanacaktır.[1]

Bu bölüm yaklaşık 20 yıllık bir süreçte Kürtlerin Türkiye'nin doğusundan batısına sürgününü ele alacaktır. Jön Türk diktatörlüğü Doğu vilayetlerinde zorunlu nüfus transferlerini bir

1 Norman M. Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2001; Benjamin Lieberman, *Terrible Fate: Ethnic Cleansing in the Making of Modern Europe*, Dee, Chicago, IL, 2006; Steven Béla Várdy, T. Hunt Tooley ve Agnes Huzsár Várdy (ed.) *Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Columbia University Press, New York, 2003; Andrew Bell-Falkoff, *Ethnic Cleansing*, St. Martin's Press, New York, 1996; Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005 [*Demokrasinin Karanlık Yüzü (Etnik Temizliği Açıklamak)*, çev. Bülent Doğan, İthaki Yayınları, İstanbul, 2012]; Akbar S. Ahmed, " Ethnic Cleansing': A Metaphor for our Time?", *Ethnic and Radical Studies* 18, 1995, sayı 1, s. 1-25; Philipp Ther, "A Century of Forced Migration: The Origins and Consequences of 'Ethnic Cleansing'", Philipp Ther ve Ana Siljak (ed.), *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944-1948* içinde, Rowman and Littlefield, Lantham, MD, 2001, s. 43-72; Anja Kruke (ed.), *Zwangsmigration und Vertreibung: Europa im 20. Jahrhundert*, Dietz, Bonn, 2006; Pieter H. van der Plank, *Etnische Zuivering in Midden-Europa: Natievorming en Staatsburgerschap in de Xxe Eeuw*, Universitaire Pers Fryslân, Leeuwarden, 2004.

"Türkleştirme" stratejisi olarak nasıl kullandı? Jön Türklerin uyguladığı üç aşamalı sürgünün aşamalarını ele almadan önce, 1913'te iktidarı ele geçirmelerinden hemen sonra girişikleri bu politikaların etiyolojisine göz atılacaktır. Bu süreci tam olarak anlayabilmek için, özellikle Diyarbekir'e yoğunlaşılarak, Türk olmayanların bölge dışına, Türklerin de bölgeye doğru hareketlerini içeren iki yönlü göç ele alınacaktır. Birbiri içine girmiş bu iki nüfus transferi, nüfusun Türkleştirilmesinin etkili bir aracı olarak görülmüştür. Bölüm, 1916, 1925 ve 1934'teki Kürt sürgünlerinin ve Türklerin buralara yerleştirilmelerinin hikâyelerini ayrıntılı biçimde ele almayı amaçlamaktadır. Üç aşamalı sürgün planındaki ince farklılıklar göz ardı edilmeden, bu aşamalar birbiriyle karşılaştırılarak Jön Türklerin nüfus politikalarının devamlılığı gösterilmeye çalışılacaktır. Bu bölümde çeşitli gerekçeler göstererek haklılık beyan eden metinler de dahil pek çok resmî belge, yasalar ve uygulamalar değerlendirilecek, ayrıca anılar ve sözlü anlatımlardan yararlanılarak sürgün edilenlerin yaşadıklarının ayrıntılı bir tasviri yapılacaktır.

1916: BİRİNCİ AŞAMA

Osmanlı İmparatorluğu döneminde İttihatçıların Kürtlere karşı tutumu oldukça karmaşıktı. Kürtler bir yandan Osmanlı Müslümanları olarak görülmüş ve yeni "milli" düzenin dışında kalmamaları gerektiği düşünülmüştü. Neticede İttihat ve Terakki Cemiyeti kurucuları arasında Dr. Abdullah Cevdet (1869-1932)[2] ve Diyarbekir doğumlu Dr. İshak Sükûti (1868-1902) gibi Osmanlı-Kürt aydınları da vardı. Ayrıca, İTC'nin kıdemli milliyetçi ideologu Mehmed Ziya Gökalp (1876-1924) Diyarbekirli bir Kürttü. Bu etkili siyasetçilere ilave olarak İTC'nin yerel siyasi önderleri de genellikle Kürtlerden oluşuyordu. Örneğin Diyarbekir ilindeki Pirinççizâde ailesi İTC politikalarına bağlılıklarını bildirmişti. Mardin'deki Deşi ve Kiki aşiretleri işlerini yürütmek için İTC'yi kullanıyorlardı ve bu karşılıklı bir

2 Mehmet Ş. Hanioğlu, *Bir siyasal düşünür olarak Doktor Abdullah Cevdet ve dönemi*, Üçdal Yayınları, İstanbul, 1981.

çıkar ilişkisiydi. Aile bağları, idelojik yakınlık ve en önemlisi de maddi beklentiler sebebiyle Kürt seçkinleri Diyarbekir'de Hıristiyanlara uygulanan soykırıma iştirak etmiş ve bundan fayda sağlamıştı.[3] Bununla birlikte diğer Kürtler rejime karşı direnmişti. Örneğin Anwina köyündeki Kürtler 1913'ten, özellikle de Birinci Dünya Savaşı'ndan beri Jön Türk rejimine karşı direniyordu. Sırf böyle bir tutum kendilerini rejime karşı meydan okuma durumunda tutacağından, Ermenileri korumuş ve saklamışlardı.[4]

Bölgesel idari kurumlar dışında, Osmanlı ordusuyla Kürtlerin arasında oldukça yakın ilişkiler vardı. Ordu Rusya'ya karşı giriştiği savaşta Kürtlerin insan gücünden yararlanmıştı. Dr. Mehmed Reşid anılarında, Diyarbekir'in batısında yerleşik Millî, Mîran ve Karakeçi aşiretlerinin desteği olmadan Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyduğu kaynak ve malzemeleri sağlamasının mümkün olmayacağını yazmıştır.[5] İkinci Ordu Komutanı Ahmed İzzet Paşa anılarında bazı Kürt aşiret ileri gelenlerine ulaşmak için gösterdiği çabayı ayrıntılı biçimde anlatmaktadır. İzzet'e göre, sürdürülen cezalandırma yöntemi Kürt aşiretlerini devletten soğutmakla kalmamış, istenen sonuçların elde edilmesine de engel olmuştu. Kürt aşiretlerini yeniden kazanmak için ödüllendirme yönteminin benimsenmesi gereğini vurgulamıştı. İlginç bir şekilde, bölgedeki Kürtlerin güvenini kazanmak konusunda en başarılı Osmanlı görevlisinin, bölgedeki Hıristiyan nüfusu katleden Mardin valisi İbrahim Bedreddin olduğunu söylemişti. Ona göre İbrahim Bedreddin etkin Cizre Kürt aşiret reisleriyle güçlü kişisel dostluklar kurmuştu.[6]

İTC ve Kürt seçkinleri arasındaki bu bağı dikkate alacak

---

3 *International Institute for Social History*, Amsterdam, Hikmet Kıvılcımlı Papers, 56 numaralı envanter, "İhtiyat Kuvvet Milliyet (Şark)", yayımlanmamış el yazması, 1932, s. 20.

4 Bkz. Awina aşiret reisi torunlarından Ramazan Ergin'in yazdığı aile anıları. *Awina ya da Kanın Gizli Tarihi: Reşo Kuri*, Do Yayınları, İstanbul, 2007.

5 Mehmed Reşid, *Mülâhazât*, yayıncısı bilinmiyor, İstanbul, 1919, Nejat Bilgi'nin *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray'ın hayatı ve hâtıraları*'ndan nakledilmiştir, Akademi Yayınları, İzmir, 1997, s. 82.

6 Ahmed İzzet Paşa, *Feryadım*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1992, I. cilt, s. 257.

olursak, İTC'nin Kürtler hakkında pek endişe duymaması gerekirdi. Ancak, sadakat sorunu ilk başta göründüğü kadar basit değildi. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması İttihatçı rejimle Kürtler arasındaki ilişki üzerinde büyük bir baskı yaratmıştı. Bu ilişkide anahtar kelime "güven"di. Güçlü Kürt aşiretlerinin yaklaşan Rus ordusu ve Ermeni politikacılarla işbirliği içine gireceği endişesi hâkimdi. İTC aynı zamanda Kürt milliyetçiliği konusunda da endişeliydi, bu nedenle doğu illerinde Kürtlerin devlete karşı bir tehdit oluşturduğu korkusunu taşıyordu.[7] Askerden kaçma, Kürt-Ermeni işbirlikleri ve milliyetçilik iddiaları tamamen dayanaksız değildi. Tüm bu gelişmelerden sonra İTC Kürt ailelere karşı daha dikkatli olmaya ve hangi ailelerin sadık, hangilerinin kendilerine karşı olduğunu saptamaya başladı. Taraf değiştirerek Ruslara katılma ihtimallerine karşı askerî önlem olarak sadakatinden şüphe ettiklerini güvenilmez ilan etti. Bir aşiret taraf değiştirip sadakatinden vazgeçtiğinde, tehdit ortadan kaldırılmalıydı. Aşiret sadıksa zaten kaybedilecek bir şey yoktu. Açıkçası, bu davranış biçimi de Kürtlerde bir güven yaratmadığı gibi İTC'ye sadık kalmalarını da sağlamıyordu.[8] İTC'nin Diyarbekir'deki Kürt eşrafına duyduğu güvensizliğin somut bir örneği İkinci Ordu Komutanı Ahmed İzzet Paşa'nın (1864-1937) anılarında yer almaktadır. Oldukça uzlaşmacı ve liberal bir kişiliğe sahip İzzet, Mustafa Kemal Paşa hakkında anlatılan bir olayı duyunca çok şaşırmıştı. Savaş koşullarını araştırmak için Hazro bölgesine gelen Kemal Paşa buradaki Kürt eşrafından Hatip Bey'in evine misafir olmuştu.[9] Hazro belediye reisi, Kemal Paşa'ya gizlice yaklaşarak Kürt eşrafına güvenilemeyeceğini, bu ailelerin en kısa zamanda tamamen yok edilmesi gerektiğini söylemişti.[10]

---

7 Harry Stürmer, *Two War Years in Constantinople: Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics*, Gomidas, Londra, 2004, s. 7 [*Konstantinopl'da Savaşın İki Yılı*, çev. Yurdakul Fincancıoğlu, Büke Yayınları, İstanbul, 2002].

8 Naci Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, Beybûn Yayınları, Ankara, 1992, s. 190-191.

9 Abdülmelik Fırat, *Fırat Mahzun Akar*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1996, s. 21.

10 İzzet, *Feryadım*, s. 273-274.

İTC'nin Kürtlere uyguladığı geniş çaplı sürgünün pek çok nedeni vardı. Kürt aşiretleriyle Rus ordusu arasında oluşabilecek ittifak gibi doğrudan siyasi nedenler bunlardan ilkiydi. İkinci olarak, ekonomik endişeler vardı: Kürt aşiretlerinin çoğu yarı göçebe bir yaşam sürdürüyordu, bu aşiretlere vergi koyabilmek için yerleşik konuma getirilmeleri gerekirdi. Dahiliye Nazırlığı açısından üçüncü neden ise, milliyetçi asimilasyon isteğiydi. İmparatorluğu "millileştirme", yani "Türkleştirme" girişimlerinde, Kürtlerin kültür ve dil olarak asimile edilmesi ve siyasi olarak Türk milletinin içine yedirilmesi hedefleniyordu. Uzun dönemli ideolojik programların ve kısa dönemli savaş zorunluluklarının bir araya gelmesi İTC'yi yüz binlerce Osmanlı Kürdünü sürgüne göndermeye itti. 1916'da Aşair ve Muhacirin Müdiriyet-i Umumiyesi (AMMU) adını alan İAMM bu insanların sürgün edilmesine denetmenlik yaptı. Rus işgal bölgelerinden Batı'ya gelen Kürtler de bu sürgün programına dahil edildi.

Savaşın yarattığı zorunluluklar, ekonomik endişeler ve asimilasyon politikaları, Osmanlı Kürtlerinin büyük kitleler halinde sürgün edilmesine neden olmuştu. 2 Mayıs 1916'da Ermenilerin sürgün edilmesini takiben Talat Diyarbekir Valisi'ne aşağıdaki emri göndermişti:

> Kürt mültecilerin Urfa ve Zor gibi güney bölgelerine gönderilmeleri kesinlikle doğru değildir. Çünkü bunlar oralarda Araplaşma ya da kendi milliyetlerini koruma yoluyla yararsız ve zarar verici konuma gelecekleri için istediğimiz amaca ulaşmamız engellenmiş olacaktır, bu nedenle sığınmacıların sürgün ve yerleştirilmeleri aşağıdaki gibi yapılmalıdır:
>
> – Türk mülteciler ve Türkleşmiş şehirliler Urfa, Maraş ve Antep'e gönderilip buralarda yerleştirilmelidir.
>
> – Kürtlerin aşiret hayatı yaşamamaları ve milliyetlerini muhafaza edememeleri için, nereye gönderilmiş olurlarsa olsunlar, aşiret reisleri aşiret üyelerinden kesinlikle ayrılmalıdır, nüfuzlu kişiler ve reisler Konya ve Kastamonu illerine ve Kayseri ve Niğde bölgelerine ayrı ayrı gönderilmelidirler.

– Seyahat edemeyecek hasta, yaşlı, yalnız, yoksul kadın ve çocuklar Maden, Ergani ve Mehremez kasabalarına yerleştirilerek destek sağlanmalı ve Türk köylerinde Türkler arasına dağıtılmalıdır...

– Sürgün edilenler yerlerine ulaştıklarında, buralarda nasıl dağıtılacakları, kaç kişi oldukları, nerelere ne zaman gönderildikleri ve yerleştirme usullerine ait haberleşme sağlanacak ve Dahiliye Nazırlığı'na bildirilecektir.[11]

Kürtlerin sürgünü böylece başlamıştı. Öncelikli olarak İTC'nin sadık olmadığını düşündüğü Kürtler seçilmişti. Ahlat'taki atlı Kürtlerin Rus tarafına geçmeye teşebbüs etmeleri üzerine bunların Diyarbekir'e sürgün edilmeleri emredildi.[12] Ahmed İzzet Paşa bu sürgünleri önlemeye çalışmış, bunun yerine Talat'a "aşiret süvari birlikleri" kurulmasını önermişti.[13] İAMM olayı sürüncemede bırakınca çabaları bir sonuç vermedi. Mayıs ayında, Kürt aşiret reislerinin ve aşiret mensuplarının geçici olarak cepheye yakın bölgelere yerleştirilmeleri kararı alındı. Bu, Batı'ya sürgün etmekle savaş bölgesine yollamak arasında yer alan yerel bir çözümdü.[14] Yüzlerce Ermeni köyünün boşalmış olması, sadık olduğu kabul edilen Kürtlerin hemen buralara yerleştirilmesine olanak sağladı. Diyarbekir'deki aşiretlere mensup Kürtler Mardin ve Midyat'taki boşalmış Hıristiyan köylerine yerleştirildiler.[15] Göçü planlayan İAMM yetkilileri Zirkî aşiretinden 280 kişinin Derik bölgesindeki boş köylere yerleştirilmesine karar verdi.[16]

Sürgünün sosyo-ekonomik nedenleri İTC'nin tarım politikalarıyla ilgiliydi. Yüz binlerce Ermeni köylünün yok edilmesi, ülkedeki köylü nüfusun yenilenmesini gerekli kılmıştı.

---

11 BOA, DH.ŞFR 63/172-173, Talat'tan Diyarbekir'e, 2 Mayıs 1916.

12 BOA, DH.ŞFR 57/275, İAMM'den Diyarbekir'e, 3 Kasım 1915.

13 İzzet, *Feryadım*, s. 257.

14 BOA, DH.ŞFR 64/80, İAMM'den Erzurum, Sivas, Mamuret-ul Aziz ve Musul vilayetlerine, 20 Mayıs 1916.

15 BOA, DH.ŞFR 57/328, İAMM'den Bitlis'e, 7 Kasım 1915.

16 Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 143.

Resim 6: Pirinççizâde Aziz Feyzi (1879-1933) (Osmanlı Arşivleri).

1911'de Diyarbekir Mebusu Aziz Feyzi (Resim 6), toprak gelirlerini artırmak ve Almanların bölgede toprak talep etmelerinin önüne geçmek için doğu illerindeki aşiret nüfusunun yerleşik hale getirilmesini önermişti.[17] 1917'de yapılan İTC kongresinde aşiretlerin yerleştirilmeleri ve yerleştirmenin idari şeklinin yeniden belirlenmesi üzerine bir anlaşmaya varıldı.[18] Bundan sonra verilen sürgün emirlerinde tarım politikasına ilişkin atıflara da yer verilmeye başlandı. AMMU 14 Ekim 1916'da Kürt aşiret mensuplarının Urfa üzerinden Orta Anadolu'ya sürgün edilmelerini ve gidecekleri yerde "tarım endüstrisinde" çalıştırılmalarını istemişti. Bunlar buradaki yerel nüfusun (Türkler) %5 ile %10 arasında bir oranını oluşturacaklardı.[19] Rus işgalinden kaçan ve Diyarbekir'e getirilen sığınmacı göçmenlerin de tarım alanında çalışmaları düşünülüyordu. Gönderilen emirde, kolayca yerleşebilmeleri ve "hemen tarıma başlayabilmeleri" için yerleşimcilere yük hayvanı ve pulluk verilmesi bildiriliyordu.[20] Diyarbekir'deki kıtlık nedeniyle, AMMU Elaziz'den patates tohumu getirilmesini emretmişti.[21]

17 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi 1327 (1911)*, ilk seçim dönemi, üçüncü açılış, 114. oturum, s. 3537.

18 *Tanin*, 21 Eylül 1917.

19 BOA, DH.ŞFR 69/8, AMMU'dan Urfa'ya, 14 Ekim 1916.

20 BOA, DH.ŞFR 69/255, AMMU'dan Diyarbekir'e, 12 Kasım 1916.

21 BOA, DH.ŞFR 72/180, AMMU'dan Elaziz'e, 8 Şubat 1917.

Bununla birlikte, İAMM/AMMU sürgün emirlerinin çoğunda çıkış noktası milliyetçi asimilasyondu. Alman görevliler savaş süresince İTC'nin ne yapmak istediğini anlamıştı. Eylül 1916'da bir Alman öğretmen şunları yazmıştı:

> Jön Türklerin aklında Avrupa idealinde olduğu gibi bir ulus-devlet kurmak var. Kültürel ve ekonomik üstünlükleri nedeniyle Ermeni, Süryani ve Rum Hıristiyan milletlerinden korkuyorlar ve dinlerinin barışçıl yollarla Türkleştirmeye engel olduğunu düşünüyorlar. Bu yüzden bunlar yok edilmeli ya da zorla Müslümanlaştırılmalılar. Kürt, Arap ve İranlı gibi Türk olmayan Müslümanların ortak din çatısı altında idari önlemler ve eğitim yoluyla Türkleştirilebileceklerini umuyorlar.[22]

Sürgünlerin başlangıcında, Türkleştirme projesinin etkili olmasına Talat kişisel olarak özel dikkat göstermişti. Ocak 1916'da Kürtlerin yaşadığı bir düzineden fazla şehir ve bölge hakkında bilgi talebinde bulunmuştu. Talat şöyle yazmıştı: "Bölgelerin nerelerinde kaç Kürt köyü var? Bunlar kendi dillerini mi konuşuyor, kendi kültürlerini mi yaşıyorlar? Türk köyleri ve köylüleriyle ilişkileri nasıl?"[23] Nisan'da gelişmeleri kontrol etmek amacıyla tekrar, sürgünlerin nasıl ve nereye yapıldığını, sürgündeki Kürtlerin Türkçe konuşmaya başlayıp başlamadıklarını sordu.[24] Bu yazışma örnekleri, sürgünün Kürtleri millet olarak tanımlayan ve bu yüzden de potansiyel tehdit haline getiren kültürlerine ve dillerine geniş çaplı bir saldırı niteliği taşıdığını gösteriyordu.

Önceki yıl yapılan Ermeni sürgünlerinde olduğu gibi Diyarbekir şehri yine toplanma noktasıydı. İstanbul'daki İAMM merkezinden atanan yerel İAMM görevlileri valiye bağlı olarak çalışıyorlardı. Üstlerinin onayı olmadan şifreli mesaj gönderme

---

22 PAAA, R14093, Das Geheime Zivil-Kabinet des Kaisers (Valentin) an den Reichskanzler (Bethann-Hollweg), 10 Eylül 1916, 3 numaralı ek.

23 BOA, DH.ŞFR 60/140, Talat'tan Konya, Kastamonu, Ankara, Sivas, Adana, Aydın, Trabzon eyaletlerine ve Kayseri, Canik, Eskişehir, Karahisar ve Niğde bölgelerine, 26 Ocak 1916.

24 BOA, DH.ŞFR 62/187, Talat'tan Sivas'a, 16 Nisan 1916; BOA, DH.ŞFR 62/278, Talat'tan Adana'ya, 9 Nisan 1916.

yetkisine sahip olduklarından, öteki kamu görevlilerine göre daha ayrıcalıklı konumdaydılar.[25] 1915'te şehirde toplanan Ermeniler güneye sürgüne gönderilirken Kürtler batıya gönderiliyordu. Sürgüne gönderilen Kürtlerin şehre geri dönmelerine izin verilmeyeceğinden, bu tek yönlü bir gidişti. Tarihçi Hilmar Kaiser'e göre Diyarbekir bir "Türkleştirme" bölgesi olmuştu:

> İnsanların "Türkleştirilmesinin" yanı sıra, tüm bölgeler ya da kritik alanlar hükümet programının ikinci büyük kapsama alanı olarak hedef haline geldi. Böylece tüm bölgeler "Türkleştirme bölgesi" oldu. Sonuç olarak, Osmanlı yetkilileri Doğu cephesinden gelen Kürt göçmenlerin Diyarbekir'de kalmalarına izin vermiyordu. Burası Balkanlar'dan gelen Müslüman göçmenler için ayrılmıştı.[26]

Diyarbekir'de uygulanan bu yöntem, Bitlis'te sığınmacı-sürgün ayrımını Kürtlerin ve Türklerin etnik olarak ayrılması olarak düzenledi. Kürt sığınmacılar şehirde kalmalarına izin verilmeyerek batıya doğru gitmeye zorlanmışlar, Türkler ise şehrin içine ve çevresine hemen yerleştirilmişlerdi.[27] Diyarbekir'de yaşayan Kürtlerin sürgün emri, Talat'ın ülke çapındaki sürgün esaslarını belirlemesinden on sekiz gün sonra, 20 Mayıs 1916'da gelmişti. AMMU, "Kürt aşiretlerinin toplu olarak önceden belirlenmiş bölgelere sürgün edilmesini" emrediyordu.[28] Bunlar önce Urfa'ya gönderildi,[29] bir yıl sonra Urfa'daki nüfus fazlalaşınca bir bölümü Diyarbekir'e doğru geri çevrilerek Siverek dolayına yerleştirildiler.[30] Kürt sürgünlerinin tümünde uygulanan genel kural, Dahiliye Nazırlığı'nın izni olmadan Diyar-

25 BOA, DH.ŞFR 72/222, AMMU'dan vilayetlere, 13 Şubat 1917.

26 Hilmar Kaiser, "The Ottoman Government and the End of the Ottoman Social Formation, 1915-1917", 7 Kasım 2001'de Zürih Üniversitesi'nde yapılan *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah* adlı konferansta sunulan bildiri, <http://www.hist.net/kieser/aghet/Essays/EssayKaiser.html>

27 BOA, DH.ŞFR 63/187, İAMM'den Urfa, Maraş, Antep'e, 4 Mayıs 1916.

28 BOA, DH.ŞFR 64/77, İAMM'den Diyarbekir, Mamuret-ul Aziz, Sivas, Erzurum, Musul vilayetlerine, 20 Mayıs 1916.

29 BOA, DH.ŞFR 69/7, AMMU'dan Diyarbekir'e, 14 Ekim 1916.

30 BOA, DH.ŞFR 74/22, AMMU'dan Diyarbekir'e, 3 Mart 1917.

bekir'e dönemeyecekleri yolundaydı.[31] Yerleştirmeler kalıcı olmalıydı: Sürgün konvoyunda olanlardan, yerleşecekleri bölgelere geldiklerinde hemen bu bölgedeki nüfus dairesine kayıt olmaları isteniyordu.[32]

Kürt aşiretlerin sürgünü, bir yıl önce yapılmış Ermeni sürgünüyle tam bir tezat teşkil ediyordu. Savaş sırasında Urfa'da yerleşmiş İsviçreli misyoner Jakop Künzler anılarında şunları yazmıştı: "Sürgün edilenler arasında Ruslara karşı cesaretle savaşmış yüksek rütbeli Kürt subaylarının olduğunu da gördüm, bunlar Türklerin kendilerine yaptıklarını nankörlük olarak görüyorlardı."[33] Palu'dan gelip Urfa'dan geçen kafileyi bizzat kendisi görmüştü:

> Sürgün sırasında Kürtlere yapılan muamele Ermenilere yapılanlardan tamamıyla farklıydı. Yolda onlara hiç zarar verilmiyor, kimsenin işkence yapmasına izin verilmiyordu. Ancak en kötüsü bu sürgünlerin kışın tam ortasında yapılmış olmasıydı. Bu kafilelerden biri akşam saatlerinde bir köye geldiğinde, köylüler korkuyla kapılarını kapatmıştı. Böylece zavallılar geceyi kış mevsiminin yağmuru ve karı altında dışarıda geçirmek zorunda kaldı. Ertesi sabah köylüler soğuktan donarak ölenler için toplu mezar (*Massengräber*) kazmak zorunda kaldılar.[34]

Sürgün edilenler daha önce aşiret Kürtleriyle hiçbir ilişkisi olmamış ve onlardan korkan Türk köylülerin düşmanlığıyla karşılaşıyordu. Şehirlerde yaşamlarını devam ettirebilecekleri hiçbir olanağın olmadığı Ermeniler tarafından boşaltılmış mahallelere yerleştiriliyorlardı. Gelen Kürtlerin çoğu hayvancılıkla uğraşan kırsal kesim insanlarıydı ve tarımla araları iyi değildi, şehir hayatına ise düşman olmamakla birlikte epey yabancıydılar. Mardin'den Urfa'ya sürgün edilen Kürt şairi Cigerxwîn (1903-1984), ailesinin kıtlık yüzünden ölmesi üzeri-

31 BOA, DH.ŞFR 63/283, İAMM'den Mamuret-ul Aziz'e, 11 Mayıs 1916.

32 BOA, DH.ŞFR 77/188, AMMU'dan Niğde'ye, 19 Nisan 1917; BOA, DH.ŞFR 85/262, AMMU'dan Diyarbekir'e, 28 Mart 1918.

33 Jakob Künzler, *Im lande des Blutes und der Tranen: Erlebnisse in Mesopotamien wahrend des Welykrieges (1914-1918)*, Chronos, Zürih, 1999 [1921], s. 101.

34 *A.g.e.*, s. 102.

ne yetim kalmıştı.[35] Birkaç misyoner ve yardım kuruluşu, konsolosluklara ve yöredeki Müslüman din adamlarına başvurup sürgüne gidenlere yiyecek ve barınak sağlayarak yardım etmeye çalışmıştı. Ama ellerinden geleni yapsalar da, sürgünün çapı o kadar büyüktü ki, yaptıkları okyanusta bir damla olmaktan öteye gidemedi.[36]

O dönemde enflasyon hızla yükselişe geçmiş ve karaborsa yaygınlaşmıştı. Sahtekâr İTC görevlileri sürgün için kendilerine verilen paraları zimmetine geçiriyordu. Bunlar arasında Kara Kemal "ekonomik Türkleştirme" paravanı arkasında zenginleşmişti. Bolluk içinde yaşayan bir zümrenin yaratıldığı suiistimaller çok yaygındı. Savaş sona erdiğinde, basın *harb zengini* olmuş resmî görevliler hakkında atıp tutmaya başlamıştı.[37] Yerel AMMU görevlileri arasında da yozlaşma alıp başını gitmişti. Talat bunun kesinlikle kabul edilemez olduğunu ifade ediyordu, çünkü sürgün programı aksıyor ve asimilasyon tehlikeye giriyordu. Kasım 1916'da sürgün programı için ayrılan 30.000 lira Diyarbekir, 7.000 lira Siverek, 7.000 lira da Mardin'deki UMMA ofislerine gönderilmişti.[38] Nazırlık bu paraların Emniyet Müdürü Şeyhzâde Kadri Bey ve Mardin vali yardımcısı tarafından yasalara uygun olarak harcanmadığını anlayınca resmî soruşturma açılmasını emretti.[39] Başka bir yolsuzluk olayı Silvan'da açığa çıkarıldı, buradaki görevliler, görevlerini ihmal etmişler ve pek çok sığınmacı sürgünün sefalet koşulları içinde yaşamalarına neden olmuşlardı.[40] Kısa bir süre sonra, AMMU merkezî ofisi, zimmete para geçirme işinden, Silvan Asker-

35 Cigerxwîn, *Jînenîgariye min*, APEC, Spânga, İsveç, 1995, s. 55-57. Sığınmacı sürgünlerin başka bir değerlemesi için bkz. Yıldırım Sezen (ed.), *İki Kardeşten Seferberlik Anıları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

36 Hans-Lukas Kieser, "Zwichen Ararat und Euphrat: abenländische Missionen im spätosmanischen Kurdistan", Hans-Lukas Kieser (ed.), *Kurdistan und Europa: Einblicke in die kurdische Geshichte des 19. und 20. Jahrhunderts* içinde, Chronos, Zürih, 1997, s. 137.

37 Refik Halit Karay, "Harb Zengini", *Yeni Mecmua* 2-42, 2 Mayıs 1918, s. 301-302.

38 BOA, DH.ŞFR 70/149, İAMM'den Diyarbekir'a, 30 Kasım 1916.

39 BOA, DH.ŞFR 70/237, İstihdam Müdürlüğünden Diyarbekir'e, 12 Aralık 1916.

40 BOA, DH.ŞFR 69/191, AMMU'dan Diyarbekir'e, 5 Kasım 1916.

lik Şubesi subayı Salih Efendi'yle Silvan Belediye Reisi Cemilpaşazâde Adil Bey'in sorumlu olduğunu anlamıştı. Günlük tayın bedellerini eksik dağıtıyorlar böylece "sürgünleri inanılmaz bir sefalet içinde yaşamaya" mahkûm ediyorlardı.[41] Nazırlık sürgünler için gönderilen pirinçlerin çok yüksek fiyatlarla çuval çuval Silvan halkına satıldığını açığa çıkarınca Belediye Reisi Adil Bey'i görevden aldı.[42]

1917'nin sonunda, yiyecek fiyatlarında meydana gelen görülmemiş artış ve ekonomik çöküntüyle birlikte yolsuzluk kültürü ve ahlâki çöküntü, ülke çapında kıtlığa yol açmış ve özellikle sürgündekileri vurmuştu. Bölgede ekmek, et, şeker, tuz, buğday, yağ, çay ve kahve fiyatları beşe katlanmıştı. Her zaman fazla ürün veren Diyarbekir karpuzu ve pirinç gibi yerel ürünlerde bile kıtlık yaşanıyordu.[43] AMMU kıtlığa karşı yetkilileri uyarmış olsa da,[44] sürgünler ancak istisnai durumlarda erteleniyor veya sonlandırılıyordu. Örneğin, Beşiri aşiretine ait kafiledeki herkesin birden hastalanması bu sürgünün ertelenmesine neden olmuştu.[45] Talat'ın sürgünde ısrarlı olması yüzünden, AMMU genellikle sürgün kafilelerine verebileceği en az yiyeceği vermekte bile zorlanıyordu. Kendilerine ayrılan unların gecikmesi üzerine Urfa'da pek çok Kürt çocuk açlıktan ölmüştü.[46] İhmaller nedeniyle Sivas'ta da "yüzlerce çocuk açlık ve sefalet içinde sokaklarda dolaşıyordu".[47] Sürgüne gidenler yiyecek bulamadıklarında güvercin, kedi, köpek, kirpi, köstebek ve yılan gibi hayvanları; dahası kesilen hayvanların normalde atılan iç organlarını yiyorlardı.[48] Bazı aşırı durumlarda da yolda

41 BOA, DH.ŞFR 71/53, AMMU'dan Diyarbekir'e, 21 Aralık 1916.

42 BOA, DH.ŞFR 87/345, Harbiye Nazırlığı (Iaşe Genel Müdürlüğü'nden) Diyarbekir'e, 30 Mayıs 1918.

43 Kamal Madhar Ahmad, *Kurdistan During the First World War*, çev. Ali Maher İbrahim, Saqi, Londra, 1994, s. 131-132 [*1. Dünya Savaşı'nda Kürdistan*, çev. M. Hüseyin, Doz Yayınları, İstanbul, 1996].

44 BOA, DH.ŞFR 74/258, AMMU'dan Diyarbekir'e, 26 Mart 1917.

45 BOA, DH.ŞFR 68/91, Talat'tan Diyarbekir'e, 23 Eylül 1916.

46 BOA, DH.ŞFR 78/258, AMMU'dan Urfa'ya, 30 Haziran 1917.

47 BOA, DH.ŞFR 78/242, AMMU'dan Sivas'a, 30 Haziran 1917.

48 Hasan Hişyar Serdî, *Görüş ve Anılarım, 1907-1987*, Med Yayınları, İstanbul, 1994, s. 139.

ölen sürgünleri yemekten başka çare bulamıyorlardı.[49] Tek sorun açlık değildi, barınmayla ilgili zorluklar da vardı. Diyarbekir'den batıya gönderilen Arap ve Kürt sürgün kafilelerinin neredeyse tamamı çöl gecelerinin soğuğundan ölüyordu. Sağ kurtulan az sayıdaki sürgün bölgedeki köylere dağıtılıyordu.[50]

Sürgüne gönderilenler Ermeniler gibi hepsinin öldürüleceğinden korkuyorlardı. Yaygın inanca göre, İTC liderleri önce "zo"ları (Ermeniler) sonra da "lo"ları (Kürtler) yok edeceklerdi.[51] Bu korkular, soykırıma fiilen karşı duran muhalif bölge Dersim'de çok yoğundu. Temmuz 1915'te Dersim çevresinde, Osmanlı hükümetinin, Ermeni karşıtı kampanyadan sonra Kürtleri yok edeceğine dair dedikodular yayılmıştı. Talat bu söylentileri önlemek için karşı propaganda yapılmasını emretti.[52] Bir yıl sonra Dersimliler gerçekten sürgüne gönderildiklerinde kurtulmak için Tanrı'ya yalvardılar, sürgünden dolayı Almanları suçladılar.[53] Sürgüne gidenlerin kafilelerden kaçmaya yeltenmesine neden olan dedikodular öteki illere de yayılmıştı. Mardin ve Karacadağ'da ülke içinde sürgüne gönderileceklerini öğrenen aşiret mensupları, Viranşehir, Beşiri ve Savur aşiretlerine kaçarak buralara sığınmaya çalıştılar. Ancak takip edildiler, yakalandılar ve sürgüne gönderildiler.[54] Bunların bazıları batı illerine sürüldüklerinde bile kaçmayı başarmıştı. Temmuz

---

49 Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunda yer alan Kürt subayların anılarına bakın. Mehmed E. Zeki, *Kürdistan Tarihi*, Komal Yayınları, İstanbul, 1977, s. 168.

50 BOA, DH.ŞFR 82/180, AMMU'dan Diyarbekir'e, 25 Aralık 1917.

51 "zo" ve "lo", Türkçede Ermenice ve Kürtçeye atıfta bulunan küçültücü sözcüklerdir. Fırat Cewerî, *Li Mala Mîr Celadet Alî Bedir-xan*, Nudem, Stockholm, 1998, s. 71-75.

52 BOA, DH.ŞFR 54-A/128, Talat'tan Mamuret-ul Aziz, Erzurum, Diyarbekir, Bitlis vilayetlerine, 25 Haziran 1915.

53 Sürgüne gidenlerin ağıtları şöyleydi: "Almanlar, Almanlar / Bizim için niye böyle bir karar aldınız / inşallah Alman onurunuz yerle bir olur / adamlarımızın hayatını yok ettiniz / inşallah sizin de eviniz yanar Almanlar /Adamlarımızın kökünü kazıdınız" (*Alamanî Alamanî / Te çima mera qenûnek dananî /Ar di mala te kevî Alamanî / Te paşiya mêran anî / Mala te bişewite Alamanî / Te kokê mêran mera anî*). Nuri Dersimi, *Dersim ve Kürt Milli Mücadelesine Dair Hatıratım*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992, s. 80-81.

54 BOA, DH.ŞFR 69/156, AMMU'dan Diyarbekir'e, 1 Kasım 1916.

1917'de Hasanan aşireti Siverek'ten İstanbul'a sürülmüştü. Dokuz kişillik kafileden kaçan beş kişi kaybolmuş ve bir daha izlerine rastlanmamıştı.[55]

Sürgün yerlerine vardıklarında Kürtlere yaşamlarını sürdürebilecekleri yeterli olanaklar nadiren sağlanıyordu. Alman subayı Ludwig Schraudenbach iğneleyici bir dille şöyle yazmıştı:

> Türkler binlerce Kürdü dağlarından Adana'ya nakletti. Bunlar burada "tarım alanında" çalışacaktı. Üsteğmen Schalzgruber'ın raporunda bildirdiği gibi, Ermeni Torosları'nın yüksek-lerindeki sokaklar ne yazık ki açlıktan ölmüş ve ölmek üzere olan sürgünlerle doluydu. Bunların bir bölümü Mamure istasyonunda kalıyor, iri bedenleri paçavralar içinde, bitli kafalarının altına yemek kaplarını koyarak kilim ve postların üstünde yerlerde oturuyorlardı. Adana'da onları teslim almak için gerçekten herhangi bir hazırlık yapıldı mı? Onlara toprak, hayvan ve alet verilecek mi? Yoksa böyle sefalet içinde sürünecekler mi?[56]

Sürgünler konusunda Osmanlı yönetimi başından itibaren kültürel asimilasyonun ne derece gerçekleştiğiyle ilgileniyordu. Bir Kürt kafilesi Konya'ya vardığında, yönetim buraya yerleşmelerini emrederek geldikleri bölge, konuştukları dil, meslekleri ve sayılarıyla ilgili bir rapor hazırlamalarını istedi.[57] Etnik ve coğrafi homojenleştirme yaşamsal ihtiyaçların karşılanmasından önce geliyordu.

Sürgün pek çok Kürt çocuğunun yetim kalmasına yol açtı. Çoğu babalarını zaten savaşta kaybetmişti. Anneleri ve teyzeleri kendilerini feda ederek onları hastalık, açlık ve şiddetten korumaya çalıştı. Hükümet Urfa'da bir yetimhane kurulmasını ve Haydaran aşireti yetimlerinin buraya yerleştirilmesini emretti. Türkleştirme düzenlemeleri nedeniyle Diyarbekir'de yetimhane kurulması mümkün değildi: Sürgün edilen hiçbir Kürt ve

---

55 BOA, DH.ŞFR 78/142, Talat'tan Diyarbekir'e, 16 Haziran 1917.

56 Ludwig Schraudenbach, *Muharebe: Der erlebte Roman eines deutschen Führers im Osmanischen Heere 1916/17*, Drei Masken Verlag, Berlin, 1924, s. 459.

57 BOA, DH.ŞFR 77/45, İAMM'den Adana'ya, 6 Temmuz 1917.

hatta yetimler bölgede kalamazdı.[58] Sürgünden yalnızca güçlü ve şanslı yetimler sağ kurtuldu. Palu'da toplanan yetimler sürgüne hazırlandı. AMMU sürgünlerin ölümle sonlanacağını biliyordu, buna rağmen sürgünün devam etmesine ve gönderilenlere Elaziz'deki ordu depolarından yiyecek sağlanmasına karar verdi.[59] Benzer bir emir de Diyarbekir için verildi. Harbiye Nazırlığı'na dul ve yetimlere ve yetimhanelere yardım etme görevi verildi.[60] 1918 Nisanı'nın ortalarında Osmanlıların yenilmesinin an meselesi olduğu anlaşıldığında, Harput, Dersim ve Palu'daki yetimlerin yalın ayak Maraş ve Elbistan'a gönderilmesi sürüyordu.[61]

Sürgüne gönderilenlerin sayısının ayrıntılı olarak hesaplanması ayrı bir çalışma gerektirse de, Kürt sürgününün birinci aşamasına ait sayısal verilerin bilinmesi gerekir. Maliye Nazırlığı'na göre göçmen mültecilerin toplam sayısı bir milyondan fazlaydı.[62] Sürgüne katılanların sayılarını belirlemek güçtür, çünkü bunlar arasında sınır şehirleri Erzurum, Van ve Bitlis'ten gelen sığınmacılar da vardı. İstatistikler güvenilir olmasa da birçok değerlendirme 700.000 sayısını vermektedir.[63] Bir araştırmacıya göre bu 700.000 sürgünün yaklaşık olarak yarısı ölmüştü.[64] Somut bir örnek sürgünlerin ölüm oranlarını aydınlatabilir. Bir Kürt aydını olan Celadet Ali Bedirxan, karşılaştığı bir Kürt kafilesine bu ölüm yürüyüşünde kaç kişinin sağ kaldığını sormuştu. Aldığı yanıt kendisini çok şaşırtmıştı: Grubun lideri köyden sürgüne gönderilen 787 kişiden 23'ünün sağ kaldığını söylüyordu.[65] Diyarbekir Kürtlerinden

58 BOA, DH.ŞFR 69/195, AMMU'dan Urfa'ya, 5 Kasım 1916.

59 BOA, DH.ŞFR 84/169, AMMU'dan Elaziz'e, 27 Şubat 1918.

60 BOA, DH.ŞFR 85/290, Harbiye Nazırlığı'ndan (Iaşe Genel Müdürlüğü'nden) Diyarbekir'e, 31 Mart 1918.

61 BOA, DH.ŞFR 86/46, AMMU'dan Üçüncü Ordu Komutanlığı'na, 13 Nisan 1918.

62 BOA, DUİT 14/28-3, Maliye Nazırlığı Bildirisi, tarihsiz.

63 Kutlay, *İttihat ve Terakki*, s. 272; Sovyet Bilim Akademisi (edisyonunda), *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, çev. M. Aras, Pêrî Yayınları, İstanbul, 1998, s. 96.

64 Arshak Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, Harvill Press, Londra, 1948, s. 76, 81.

65 Serdî, *Görüş ve Anılarım*, s. 140.

ne kadarının sürgün edildiğini belirlemek de zordur. İAMM/AMMU yazışmaları bu sürgünlerin çapı hakkında bazı ayrıntılar vermektedir. Ekim 1916'da Bitlis ve Van'dan Diyarbekir'e gelen sığınmacı sayısının 200.000 olduğu tahmin edilmektedir.[66] 17 Ekim 1916'da AMMU 15.000 Kürt sığınmacının Konya'ya sürgün edilmesini emrettti.[67] Kasım'da vilayet içinde bir sürgün düzenlenerek 800 kişi Palu'dan Siverek'e gönderildi.[68] 15 Temmuz 1917'de 40.000 Kürt Diyarbekir'den Konya ve Antalya'ya gönderildi.[69] İki hafta sonra, 40.000 kişi bulaşıcı hastalığa yakalanmış olmalarına ve yeterince vagon bulunmamasına rağmen trenlerle Mardin'den uzaklaştırıldı.[70] Batıya gönderilen sürgünlere rağmen Nisan 1920'de Diyarbekir'deki 35.940 sığınmacıya hâlâ yer bulunamamıştı.[71] Bu sayılar on binlerce Diyarbekir Kürdünün batı vilayetlerine sürgüne gönderildiğini göstermektedir.

Bir yandan Kürtler Diyarbekir'den sürgün edilirken, diğer yandan İTC Kürt olmayan Müslümanların vilayete doğru gönderilmesini emrediyordu. Bu iki yönlü politika Türkleştirme sürecini hızlandıracaktı. Buraya yerleştirilenlerin çoğu Balkanlar'daki savaş ve zulümden kaçan Bosnalı ve Arnavut Müslümanlar ve Bulgaristanlı Türklerdi. Buraya gelen bir diğer grup Bitlis ve Van'dan gelen sığınmacılardı; aralarındaki Türkler hemen yerleştiriliyordu. Sığınmacı sürgünlerin ilk yerleştirildikleri yer yoksul Diyarbekirlilerin geçici olarak ikamet ettiği Sincariye Medresesi'ydi.[72] Bu yerleşimciler, çoğu Diyarbekir ovasında bulunan boş Ermeni ve Süryani köylerine yerleştirile-

66 Justin McCarthy, "Muslim Refuges in Turkey: The Balkan Wars, World War I, and The Turkish War of Independence", *Isis Press and the Institute of Turkish Studies* içinde, Isis Yayınları, İstanbul, 1993, s. 93.

67 BOA, DH.ŞFR 69/35, AMMU'dan Dördüncü Ordu Komutanlığı'na, 17 Ekim 1916.

68 BOA, DH.ŞFR 70/74, AMMU'dan Mamuret-ul Aziz'e, 22 Nisan 1916.

69 BOA, DH.ŞFR 78/128 ve 78/129, AMMU'dan Adana ve Diyarbekir'e, 15 Temmuz 1917.

70 BOA, DH.ŞFR 78/253, AMMU'dan Diyarbekir'e, 31 Haziran 1917.

71 "Muhacirîn", *İleri*, 10 Nisan 1920.

72 Sincariye Medresesi günümüzde Diyarbakır'da "Arkeoloji ve Etnografya Müzesi" olarak kullanılmaktadır.

ceklerdi. Bazıları kuzeydeki Palu'ya, bazıları da Mardin ovasına gönderildi. Yerleştirme politikaları 1915 yazından başladı ve savaş sonuna kadar devam etti.

Diyarbekir'e sürgüne gönderilenler Balkan Savaşları'ndan kaçarak Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmış Müslümanlardı. Bunların çoğu İstanbul'daki yıkık dökük evlerde sefalet ve yılgınlık içinde yaşıyordu. Savaş çıktığında, İTC uygulamaya koyduğu etnik düzenleme planının içine bu sığınmacıları da dahil etmişti. Arnavutlar da bu sığınmacı topluluklardan biriydi. Haziran 1915'te İAMM "milli özelliklerini kaybetmelerini ve dillerini unutmalarını kısa sürede sağlamak için dağınık bir biçimde yerleştirilmelerini" emrediyordu.[73] Arnavutlar, Diyarbekir dahil tüm imparatorluk sathına dağıtılmalıydı.[74] Bosnalı sığınmacılar da Diyarbekir'e yerleştirilmeliydi. 30 Haziran 1915'te İAMM Konya'da geçici olarak yerleştirilmiş 181 Bosnalı ailenin Diyarbekir'e gönderilerek buradaki "boş köylere" yerleştirilmesini emrediyordu.[75] Ertesi gün Bulgaristan'dan ve Yunanistan'dan gelen etnik Türklerin sürgün yoluyla yerleştirilmeleri emirleri İAMM merkezinden gönderilmişti.[76]

Bu arada Diyarbekir Hıristiyanları üzerindeki soykırım zulmü bütün hızıyla devam ediyordu. Ermeni ve Süryaniler katledilirken Müslüman yerleşimciler yola çıkarılmıştı. Gelenleri başarılı bir biçimde yerleştirebilmek için hazırlıklar yapılması gerekiyordu. 17 Haziran 1915'te İAMM Diyarbekir'deki boşaltılmış Ermeni köyleriyle ilgili ekonomik ve coğrafi bilgi talebini tekrarlamıştı. Vilayete yerleşimci gönderebilmek için bölgenin ne kadar göçmen alabileceği belirlenmeliydi.[77] Bir hafta sonra yerleşimciler için eğitim gereçleri temin edilmesi de isteniyordu:

> Ermenilerin boşalttıkları köy ve kasabalardaki okulların Müslümanların eğitimi için hazırlanması gereklidir. Okul binalarının ve eğitim gereçlerinin şu anki bedelinin tespit edilmesi ve

73 BOA, DH.ŞFR 54/216, İAMM'den Konya'ya, 28 Haziran 1915.

74 BOA, DH.ŞFR 54/246, İAMM'den Diyarbekir'e, 6 Haziran 1915.

75 BOA, DH.ŞFR 54/216, İAMM'den Konya'ya, 30 Haziran 1915.

76 BOA, DH.ŞFR 54/246, İAMM'den Diyarbekir'e, 1 Temmuz 1915.

77 BOA, DH.ŞFR 54/39, İAMM'den Diyarbekir'e, 17 Haziran 1915.

bunlarla ilgili bilginin genel kayıtlar için merkeze gönderilmesi gerekmektedir.[78]

Ülke çapında verilen bu emir Osmanlı-Ermeni okullarının teslim alınarak Osmanlı-Türk okullarına dönüştürülmesi yetkisini doğuruyordu. Okul sıraları, kara tahtalar, kitap dolapları ve hatta kalem ve defterler bile gelecek yerleşimcilerin kullanımına ayrılmıştı. Diyarbekir'de bu işlemlerin yapılabilmesi için Emvâl-i Metrûke Komisyonu (Terk Edilmiş Mülkler Komisyonu) kurulmuştu.[79]

İTC'nin niyeti Arnavut, Bosnalı ve Türkleri Diyarbekir'de tek yönlü bir göçle kalıcı olarak yerleştirmekti. Batı ya da doğudan gelen Kürt olmayan yerleşimcilerin vilayeti "Türkleştirmesi" bekleniyordu. Beyazıt ve Diyadin'den (Ararat bölgesi) gelen Türk sığınmacılar karışık kafilelerden seçilmiş ve doğrudan Silvan'a yerleştirilmişti. Bunların geçimleri "emvâl-i metrûke bütçesinden" sağlanıyordu.[80] Kürt olmayan Osmanlı sığınmacılar Bitlis'ten Diyarbekir'e vardığında, il sınırları içinde yerleşmelerine izin verilen ilk grup olmuşlardı. Bunlar Türk asıllı Osmanlılardı ve bu nedenle de İTC tarafından Türk kabul edilmişlerdi. Sığınmacılar Urfa, Antep ve Maraş'a sadece istisnai durumlarda gönderiliyorlardı.[81] Örneğin Talat, Muş Mebusu İlyas Sami ve Genç Mebusu Mehmed Efendi'nin aileleriyle birlikte Diyarbekir'e yerleşmelerini şahsen sağlamıştı.[82] AMMU "terk edilmiş mülkleri" düzenli olarak yerleşimciler için bir kenara ayırıyordu. Eylül 1916'da "Diyarbekir'deki terk edilmiş binaların Van ve Bitlis'ten gelen Türk sığınmacılara ayrılması" emri verildi.[83] Bu emri tekrar tekrar yineledikleri düşünülürse, İTC muhtemelen yerleşimcilerin vilayette kalmalarına çok önem veriyordu. 9 Kasım 1916'da AMMU Diyarbekir yöneticilerini uyararak, "buraya yerleşmiş Türklerin başka bölgelere gitmelerini kesinlikle

78 BOA, DH.ŞFR 54/101, İAMM'den vilayetlere, 22 Haziran 1915.

79 BOA, DH.ŞFR 54/331, İAMM'den Diyarbekir'e, 7 Temmuz 1915.

80 BOA, DH.ŞFR 59/7, İAMM'den Diyarbekir'e, 14 Aralık 1915.

81 BOA, DH.ŞFR 61/121, İAMM'den Diyarbekir'e, 26 Şubat 1916.

82 BOA, DH.ŞFR 61/139, Talat'tan Diyarbekir'e, 28 Şubat 1916.

83 BOA, DH.ŞFR 67/174, AMMU'dan Diyarbekir'e, 3 Eylül 1916.

önlemelerini" istiyordu.[84] Dört gün sonra bu emir "özel bir vurguyla" tekrar edildi.[85] Rus ordusu dağılıp 1917'de bölgeden çekildikten ve Osmanlı ordusu Bakü'ye kadar girdikten sonra bile Diyarbekir'e yerleşmiş olan Türk mültecilerin kendi topraklarına geri dönmelerine izin verilmemişti. Bu emir Mart 1918[86] ve Nisan 1918'de[87] tekrar edilmişti. Alman görevli Von Luttichau, kendi bölgelerine gizlice dönmeye çalışan yerleşimcileri gördüğünü ve "eve dönüş yolunda yüzlercesinin ekmekleri olmadığı için yok olduklarına" tanık olduğunu söylüyordu.[88]

Diyarbekir vilayetinin bölge ve kasabalarına yerleştirilen Müslüman yerleşimcilere ait bilgiler çok azdır. Yerleşimcilerin belirlenmiş bölgelerde kalıp kalmadığına, başka yerlere göç edip etmediğine dair çok az saha çalışması yapılmıştır. Fakat Ermeni mülklerinin onlara tahsis edilmiş olduğu şüphe götürmez. Aralık 1915'te Vali Yardımcısı İbrahim Bedreddin, Türkleri "terk edilmiş mülklere" (*emvâl-i metrûke*) yerleştirmek için 2.000 lira istemişti.[89] Zulümden sağ kurtulmuş bir Ermeni, Türklerin 1915 yazında Palu'da nasıl yerleştirildiklerini anımsıyordu. Yerel görevliler Türklere, sürgüne gönderilmiş Ermenilere ait en iyi evleri vermişlerdi.[90] Bir Palu yerlisine göre Palu'da Cumhuriyet döneminde Zaza, Kürt ve Türk mahalleleri vardı. Türk mahallesi Trakya'dan gelen Pomak muhacirlerden meydana gelmişti.[91] Karabaş katliamından üç hafta sonra İAMM, "muha-

84 BOA, DH.ŞFR 69/219, AMMU'dan Diyarbekir'e, 9 Kasım 1916.

85 BOA, DH.ŞFR 69/248, AMMU'dan Diyarbekir'e, 13 Kasım 1916.

86 BOA, DH.ŞFR 85/262, AMMU'dan Diyarbekir'e, 28 Mart 1918.

87 BOA, DH.ŞFR 86/46, AMMU'dan Üçüncü Ordu Komutanlığı'na, 13 Nisan 1918.

88 PAAA, R14104, Karl Axenfeld'ten Büyükelçiliğe, 18 Ekim 1918.

89 BCA 272.74/64.2.5, Diyarbekir vali yardımcısı İbrahim Bedreddin'den Dahiliye Nazırlığı'na, 27 Aralık 1915. Bu döküman Başbakanlık arşivlerinde bulunmuştur.

90 Vahé Mamas Kitabdjian (ed.), "Récit de Garabed Farchian, né à Palou en 1906 ou 1907", Yves Ternon'un *Mardin 1915: Anatomie pathologique d'une destruction, Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine* 4 özel sayısında yeniden yayımlanmıştır, 2002, s. 288.

91 Süleyman Yapıcı, *Palu: Tarih-Kültür-İdari ve Sosyal Yapı*, Şark Pazarlama, Elazığ, 2002, s. 208-211.

cirlerin buraya yerleştirilmelerini, taşınır mallarına ve yük hayvanlarına el konulmasını ve boş Ermeni köylerine yerleştirilenlerin sayısının bildirilmesini" emretmişti.[92] Kürtler ve Pomaklar buraya yerleştirilirken Albay Cemilpaşazâde Mustafa, Karabaş köyünü kontrolü altına almıştı.[93] Kabiye'de yerli Hıristiyanlardan alınan tüm varlıklar buraya yerleşenlere verilmişti. Bunlar arasında asma bahçeleri, karpuz tarlaları, tarım araç gereçleri ve haberleşme güvercinleri de vardı. Köylerine dönmeye cesaret eden az sayıdaki kurtulan, Müslüman yerleşimciler tarafından kovulmuştu.[94] Mardin ovasındaki Eqsor köyü 1917'de Alman ordusunun komuta merkezi olmuştu. Almanlar, Süryani Katolik Kilisesi'ni yıkmış ve taşlarından evler inşa ederek Karahisar köyünden gelen Kürtleri buraya yerleştirmişlerdi.[95] Temmuz 1915'te nüfusunun büyük bir bölümü katledilen Hıristiyan köyü Tell Ermen'e Çerkes ve Çeçenler yerleştirilmişti. Öküzleri ve pullukları olduğundan tarım için tek ihtiyaçları tohumdu. Harbiye Nazırlığı, depolarından yerleşimcilere verilmek üzere 1.000 ölçü arpa, 300 ölçü buğday tohumu dağıtılmasını emretti.[96] Çerkes nüfusu Tell Ermen'e sığmaz olunca, 1918 Eylülü'nde yeni bir Çerkes köyü kurulması emredildi.[97] Bu toplulukların Diyarbekir vilayetinde yerleştirilmeleri iki uçlu bir sonuç doğurmuştu. Bir taraftan sıcak Mezopotamya ikliminin zorlu koşullarına alışmakta zorlanmışlar, diğer yandan da önce Osmanlı hükümeti daha sonra da Türkiye Cumhuriyeti tarafından her türlü ihtiyaçları karşılanmıştır.

İTC'nin toplum mühendisliği ancak savaşın bitmesiyle sona ermişti. Ekim 1918'de, tüm cephelerinin dağılması ve ordunun

92 BOA, DH.ŞFR 53/242, İAMM'den Diyarbekir'e, 5 Haziran 1915.

93 Abed Mshiho Na'man Qarabashi, *Dmo Zliho: Vergoten Bloed: Verhalen over de gruweldaden jegens Christenen in Turkije en over het leed dat hun in 1895 en in 1914-1918 is aangedaan*, çev. George Toro ve Amill Gorgis, Bar Hebraeus, Glanerbrug, Hollanda, 2002, s. 85.

94 Otto Jastrow (ed.), *Die mesopotamische-arabischen Qeltu-Dialekte, Volkskundlische Texte in Elf Dialekten*, Kommissionverlag Franz Steiner GmbH, Wiesbaden, 1981, cilt II, s. 346.

95 Ternon, *Mardin 1915*, s. 162.

96 BOA, DH.İUM E-26/9, 27 Aralık 1916.

97 BOA, DH.ŞFR 91/197, AMMU'dan Diyarbekir'e, 22 Eylül 1918.

yıkıma uğramasıyla Osmanlı devleti büyük bir felakete sürüklenmişti. 30 Ekim 1918'de, koşulsuz teslimle sonuçlanan bir ateşkes antlaşması imzalandı.[98] Ertesi gece, bozgun ve korkunun felce uğrattığı İTC'nin çekirdek kadrosu bavullar dolusu belgeyi yaktı, İTC'yi feshetti ve bir Alman denizaltısıyla Odesa'ya kaçtı.[99] İktidar boşluğu İTC'nin düşmanı Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın başında olduğu koalisyonla dolduruldu. 1918-1923 arasındaki mütareke döneminde, İstanbul hükümeti imparatorluk içindeki stratejik bölgelerde güç sahibi olduğu zaman boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetti.[100] İktidara geldikten kısa süre sonra liberallar İTC politikalarını tersine döndürmeye başladılar: Ermeniler ve Kürtler geri dönmeye teşvik edildi, yetimlerin ailelerinin dönmelerine izin verildi, en önemlisi Osmanlı basını İTC'nin savaş suçlarını açıkça yazmaya ve bunları tartışmaya başladı. Ancak İTC'nin Anadolu'da yeniden dirilişiyle bu hesaplaşma dönemi sona erecekti.

İTC 1918'de kendini feshettikten sonra faaliyetlerini başka isimler altında sürdürmüştü. 1914 yılından beri planladığı Anadolu direnişini Mustafa Kemal önderliğinde başlatmayı başardı. Bir geçiş sürecinden sonra, İTC'nin en özenli toplum mühendisleri Mustafa Kemal'in rejimi ve Cumhuriyet Halk Fırkası için çalışmaya başlamıştı. İttihatçı seçkinlerin yeniden dirilişi, Gökalp'in fikir ve amaçları bakımından gizemli bir dinî doktrin niteliği taşıyan ideolojik inanışlarına bağlı, baskıcı modern bir diktatörlüğün kurulmasını sağladı.[101] 1919-1923 arasında-

98 John Keegan, *The First World War*, Vintage, New York, 1998, s. 415; Erik-Jan Zürcher, "The Ottoman Empire and the Armistice of Moudros", Hugh Cecil ve Peter H. Liddle (ed.), *At the Eleventh Hour: Reflections, Hope, and Anxieties at the Closing of the Great War, 1918* içinde, Leo Cooper, Londra, 1998, s. 266-275.

99 Şevket S. Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, II. cilt, (1908-14), s. 497.

100 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, 2. cilt Mütareke Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 29-61.

101 Erik-Jan Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926*, Brill, Leiden, 1984 [*Millî Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003]; Paul Dumont, "The Origins of Kemalist Ideology", Jakob M. Landau (ed.), *Atatürk and the Modernization of Turkey* içinde, Westview Press, Boulder, CO, 1984, s. 25-44 [*Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi*, çev. Me-

ki Türk-Ermeni ve Türk-Rum savaşları özünde, Osmanlı Hıristiyanlarını Anadolu topraklarından çıkarıp etnik karışmayı önleyerek ulus-devlet oluşum sürecinin devamını temsil ediyordu. 29 Ekim 1923'te cumhuriyetin ilan edilmesi, bir başlangıç ya da son olmaktan çok bir geçiş dönemidir. İktidar yapısı, ideolojisi, kadroları ve nüfus politikalarının zorlayıcı devamlılığı açısından, Jön Türk tarihi bu süreç içinde tahlil edildiğinde bu oluşumun ne kadar yetersiz kaldığı geniş ölçüde kanıtlanmış olur.[102] 1913-1923 arasında Jön Türk toplum mühendisliği ne kadar geniş çaplı olmuşsa da etnik homojenleştirmenin sonu henüz gelmemişti. Ancak bu faaliyetler artık, ulusal egemenliğin kapalı kapıları arkasında hiçbir kısıtlama olmadan sürdürülecekti.[103]

Kemalist rejimin uygulamalarının ve söyleminin İTC'nin bir devamı olduğunun ortaya çıkması uzun sürmedi. Sorun çıkmasını engellemek için yapılan sürgünler Kemalist nüfus politikalarından çok önce programlanmış ve belirlenmişti. Karşısındakine göre konuşmayı ve fırsatları değerlendirmeyi bilen yetenekli hatip Mustafa Kemal'in konuşmalarında ifade ettiği düşünceler genellikle birbiriyle uyuşmuyordu. Yabancılarla yaptığı görüşmelerde azınlık haklarına saygı gösterileceğini sürekli tekrarlamış olsa da kapalı kapılar ardında bunun tam tersi politikalar sürdürmüştü. Yeni Türk devletinin Türkler ve Kürtlere ait olduğu yönünde Kürt seçkinlerine güvence verirken ilkelerinde samimi değildi.[104] 1921 yılının şiddetli savaş ortamın-

---

ral Alakuş, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1999]; Sabri M. Akural, "Ziya Gökalp: The Influence of his Thought on Kemalist Reforms", yayımlanmamış doktora tezi, Indiana University, 1979; M. Şükrü Hanioğlu, "Garbcılar: Their Attitudes Toward Religion and Their Impact on the Official Ideology of the Turkish Republic", *Studia Islamica* 86, 1997, s. 133-158.

102 Erik-Jan Zürcher, *Een Geschiedenis van het Moderne Turkije*, Suni, Nijmegen, 1995, s. 7-8, 271 [*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995].

103 Donald Bloxham, "Changing Perceptions of State Violence: Turkey's 'Westward' Development through Anglo-Saxon Eyes", Richard Littlejohns ve Sara Soncini (ed.), *Myth of Europe* içinde, Rodopi, Amsterdam, 2007, s. 223-234.

104 Andrew Mango, "Atatürk and the Kurds", Sylvia Kedourie (ed.), *Seventy-Five Years of the Turkish Republic* içinde, Routledge, Londra, 2000, s. 1-25; Robert Olson, "Kurds and Turks: Two Documents Concerning Kurdish Auto-

da, Mustafa Kemal "Diyarbekir'deki Milli ve Karakeçi aşiretlerinin Trakya'ya sürülmesini ve evlerinin buraya gelecek muhacirlere verilmesini" bildiren bir karara imza atmıştı.[105] Bu politikalar geleceğin habercisiydi. 1923'te resmen iktidara geldikten sonra Mustafa Kemal, İTC'nin zulüm ve sürgün politikalarına aynı hız ve yoğunlukta devam etti.

1925: İKİNCİ AŞAMA

1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Türk ulus-devletinin politik-coğrafi yapısı belirli bir biçim aldı ve ulus-devletin dikdörtgen şekli içinde Diyarbekir yeniden konumlandı. Daha önce ekonomik, politik ve kültürel faaliyetlerin merkezi olan Diyarbekir artık ulus-devletin çeperinde kalmıştı. Toprak ve etnisite hem İttihatçılar hem de Kemalistler için birbiriyle yakından ilişkili iki olguydu ve nüfus politikalarında ve etnik homojenleştirmede öncelik bunlara verilmeliydi. Bu nedenle bölgesel planlama yalnızca "modern" olmanın bir özelliği değil, aynı zamanda devletin deyimiyle *Kürt arazi vahdetini parçalamanın* (Kürt arazi bütünlüğünü bölmek) bir yoluydu.[106] Kürtleri Doğu vilayetlerinden başka yerlere göndermek ve buralara Türkleri yerleştirmek bu politikaların ana unsurlarıydı.

Kemalist rejimin 1923'te saltanatı ve halifeliği kaldırması Türkiye genelinde çeşitli tepkilere yol açtı.[107] İslâm'a yapılan bu saldırı, Kürt seçkinleri açısından Kürtlerin ortak kimliğinin, Müslüman gruplarla olan kardeşlik ilişkilerinin ve devletin sonunu getirecek bir müdahaleydi.[108] 1924 yılında bir grup Kürt

nomy in 1923 and 1923(?)", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies* 15, 1991, sayı 2, s. 20-31.

105 BCA, 30.18.1.1/2.29.7, 17 Ocak 1921.

106 Faik Bulut, *Kürt Sorununa Çözüm Arayışları*, Ozan Yayınları, İstanbul, 1998, s. 185-189.

107 Gavin D. Brockett, "Collective Action and the Turkish Revolution: Towards a Framework for the Social History of the Atatürk Era, 1923-1938", Sylvia Kedourie (ed.), *Turkey Before and After Atatürk: Internal and External Affairs* içinde, Frank Cass, Londra, 1999, s. 44-46.

108 Hamit Bozarslan, "Kurdish Nationalism in Turkey: From Tacit Contract to Rebellion (1919-1925)", Abbas Vali (ed.) *Essays on the Origins of Kurdish Na-*

seçkini gizli *Azadî* örgütünün Kürtlerin sorunlarını tartışmak üzere düzenlediği bir kongrede bir araya geldi. Kongrede, 1925 Mayısı'ndan başlamak üzere doğu illerinde direniş seferberliği başlatılması kararlaştırıldı.[109] Yerel düzeyde kalmayıp tüm doğu illerini kapsayacak geniş çaplı bir direniş için hazırlıklara başlandı. Mustafa Kemal'in verdiği sözleri unutmayan Kürt delegeler 1 Ağustos 1924'te Diyarbekir'deki hükümet yetkililerine yerel Kürt özerkliği konusundaki ılımlı taleplerini ilettiklerinde, ısrarlı planları henüz başlangıç aşamasındaydı.[110] Hükümet Kürtlerin taleplerini dikkate almadı ve Kürtlerin sabrının tükenmesiyle ortaya çıkan güvensizlik yavaş yavaş patlama noktasına geldi. Diyarbekir'in doğusundaki küçük Beytüşşebap kasabasında Albay Xalîd Beg Cibranî'nin (1882-1925) başlattığı bir güç gösterisinde bulunuldu.[111] Bu girişim başarısızlığa uğradı ve liderleri yakalandı. O sıralarda direniş hareketi *Azadî* grubu tarafından planlanmış olsa da, Albay Xalîd Beg'in yakalanması pek çok Kürdün sabırlarının taştığını göstermelerine yol açtı. Jön Türk politikalarına karşı örgütlenen Kürt direnişi içinde yer alan Kürt seçkinleri geniş bir yelpaze oluşturuyordu: Aşiret üyeleri, sofu din adamları, ateist aydınlar, Hamidiye askerleri, köylerin yaşlıları, köylüler ve aynı zamanda da sıradan köylüler ve diğer aşiret mensupları.[112] On iki yıllık Türk-milli-

tionalism içinde, Mazda Publishers, Costa Mesai CA, 2003, s. 163-190 [*Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, çev. Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş, Sema Kılıç, Avesta Yayınları, İstanbul, 2005].

109 Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*, s. 280

110 Osman Aydın, *Kürt Ulus Hareketi 1925*, Weşanên Weqfa Şêx Seid, 1994, 50.NA-UK.FO 424/261, 44, sayı 63, Henderson'den MacDonald'a, 16 Eylül 1924.

111 Xalîd Beg, Cibran aşiretinin reisiydi ve İstanbul'daki Harp Akademisi'nden mezun olmuştu. Sultan II. Abdülhamit döneminde Hamidiye Alayları'nda hizmet etmiş, Birinci Dünya Savaşı'nda iki cephede çarpışmış, rütbe ve madalyalar kazanmıştı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Kürt ulusalcı subaylarının başlattığı *Azadî* hareketi ön plana çıkmıştı. Daha da önemlisi, Şeyh Said'in kayınbiraderiydi. Cemil Gündoğan, *1924 Beytüşşebap Isyanı ve Şeyh Sait Aydınlanmasına Etkileri*, Komal Yayınları, İstanbul, 1994.

112 Robert Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925* University of Texas Press, Austin, TX, 1989 [*Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, çev. Bülent Peker, Nevzat Kıraç, Özge Yayınları, Ankara, 1992].

yetçi iktidarı döneminde biriken memnuniyetsizliklerinin açık ve şiddetli bir direnişe dönüşmesiyle direnişin liderleri kendilerine yapılan haksızlıkları dile getirmeye başlamışlardı.

Genel isyan 13 Şubat 1925'te Diyarbekir'in kuzeyindeki Piran bölgesinde küçük bir olayla başladı. Rutin bir arama sırasında jandarmalar Piran'daki bir Zaza ailesinden gelen ve büyük saygı gören Nakşibendi Şeyhi Mehmed Said'in (1865-1925) adamlarıyla silahlı çatışmaya girdi.[113] Jandarmaların üzerine ateş açıldı ve Şeyh Said'in Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda subay olarak hizmet etmiş deneyimli Kürt askerlerin ve güçlü büyük aşiret reislerinin de yardımını alarak isyanı çok iyi bir biçimde örgütlemesi sonucunda yerel düzeydeki isyan hızla yayıldı. Şeyh Said'in rejime karşı savaş ilanı, direnişin altında yatan karmaşık nedenleri göstermektedir:

> Türk Cumhuriyeti'nin Kürt eşraf ve ailelerine reva gördüğü mezalim, hakaret, kin ve nefret birkaç senedir gazete ve resmî evrakta okunuyor. Osmanlıların Ermenilere karşı yaptığı muamelenin Kürtlere de yapılacağına dair pek çok kanıt mevcuttur ve bu konu geçen yıl Meclis'te tartışılmış ve karara bağlanmıştır.[114]

Şeyh Said başka yerlerde de, "ülkesini işgal edip enkaza dönüştüren" ve bunun sonucunda, "Kürdistan'ı tarihinde bugüne kadar hiç karşılaşmadığı bir yıkıma uğratan" Kemalist rejimi şiddetle suçluyordu. Şeyh açısından, "Türklerin baskıcı olduğu ve Kürtleri değersiz buldukları" çok açıktı. "Sözlerini tutmuyorlar. Onlara bir ders vermeliyiz ki dünya ikiyüzlülüklerini, barbarlıklarını ve kana susamışlıklarını anlasın"[115] Bu çatışmanın pragmatik ve ideolojik özellikleri olduğu anlaşılmaktadır. Kürtler bir yandan Kemalistlerin zulmünden bıkmıştı, diğer yandan da yeni rejimin laik niteliği kaygı ve nefret uyandır-

113 Biyografisi için bkz. Adem Karataş, *Ve Alim ve Mücahid ve Şehid ve Şeyh Said*, Sena Yayınları, Konya, 1993; İlhami Aras, *Adım Şeyh Said*, İlke Yayınları, İstanbul, 1992.

114 Ahmet Süreyya Örgeevren, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 31-32.

115 Aydın, *Kürt Ulus Hareketi 1925*, s. 154-157.

mıştı ve bu nitelik Şeyh'in kimliğinin İslâmi ve Kürt doğasına doğrudan karşıttı.[116] Torunlarından birine göre Şeyh Kemalistleri "İslâm'a ihanet edenler" olarak görüyordu, bu nedenle onlara karşı direniş her Müslümanın göreviydi.[117]

15.000 piyade ve atlıdan oluştuğu tahmin edilen Şeyh Said kuvvetleri şaşırtıcı bir askerî cesaretle doğu kırsalının büyük kısmını ele geçirmişti.[118] Şehirlere baskınlar yapıldı, bölge valileri ve savcılar da dahil devlet görevlileri gözaltına alındı. Şubat'ın sonuna doğru Diyarbekir vilayetinin kuzey bölgeleri Said'in eline geçmişti, Siverek'in güneybatısına uzanan cepheyle, Muş'un doğusundaki cephe alınmamıştı. "Türk ordusunun yarısına yakınını"[119] oluşturan 50.000 Türk asker harekete geçirildi ve Ermenilerden alınmış olan Harput yolu yakınlarındaki bir havaalanı arazisi Kürtleri bombalamakta kullanıldı.[120] Bunun üzerine Şeyh Said komuta merkezini Diyarbekir'in hemen kuzeyindeki bir köye kaydırdı ve cephenin ön saflarında savaşa katılarak stratejik bir liderlik gösterdi. Ancak hükümet kuvvetleri bu saldırıyı bekliyordu. Diyarbekir'in savunmasından Yedinci Ordu'dan General Hakkı Mürsel Bakü Paşa (1881-1945), Üçüncü Ordu'dan General Mustafa Muğlalı (1882-1951) ve General Kâzım İnanç Paşa (1881-1938) sorumluydu. Bu isimler, Balkan Savaşları'nı, Birinci Dünya Savaşı'nı ve Kurtuluş Savaşı'nı görmüş tecrübeli askerlerdi. Şehirde sıkıyönetim ilan edildi, tüm vatandaşların sokağa çıkması yasaklandı, şehrin kapıları kapatıldı ve dışarıyla irtibatı kesildi. 1925'te 6 Mart'ı

---

116 Mustafa İslamoğlu, *Şeyh Said Ayaklanması*, Denge Yayınları, İstanbul, 1991.

117 Kasım Fırat, "Röportaj", *Dava* 8, 1990, s. 8-16.

118 Hükümet kanadından askerî harekâtın nasıl görüldüğünün ayrıntılı incelemesi için bkz. Reşat Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar: 1924-1928*, T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara, 1972, 3. Bölüm.

119 NAUK, FO 424/262, 169, sayı 175/1, Harenc'ten Lindsay'e, 2 Haziran 1925.

120 Ordu, bombalamada 12 uçak kullanmıştı. Robert Olson, "The Sheikh Said Rebellion: Its Impact on the Development of the Turkish Air Force", *The Journal of Kurdish Studies* 1, 1995, s. 77-84; aynı yazar, "The Kurdish Rebellions of Sheikh Said (1925), Mt. Ararat (1930), and Dersim (1937-8); Their Impact on the Development of the Turkish Air Force and on Kurdish and Turkish Nationalism", *Die Welt des Islams* 40, 2000, sayı 1, s. 67-94.

7 Mart'a bağlayan gece yarısı Şeyh'in 5.000 kişilik atlı ordusu Diyarbekir'i kuşattı. Kürtler Diyarbekir'in dört kapısından aynı anda şehre saldırdılar ama makinalı tüfek ve top ateşiyle geri püskürtüldüler.

Şehir surlarını aşmak için yapılan sert askerî saldırılar ve kurnazca taktiklere rağmen, eski bir kale şehri olan Diyarbekir'i almak çok zordu. Surlar üzerindeki kulelerde yerleşmiş Türk kuvvetleri aşağıda olup biteni görebilme avantajına sahipti. Çarpışma, Kürt birlikleri arasındaki irtibatın kopması ve geri çekilmelerine kadar bütün gece sürdü. Şehrin etrafı yerde yatan cesetlerle dolmuştu. İkinci bir saldırı dalgası da başarısızlığa uğradı ve 11 Mart'ta şehrin etrafındaki kuşatma kaldırıldı.[121]

Sonuçta, Diyarbekir düşmedi. Ülkenin batısından getirilen yeni Türk askerî birlikleri sayesinde durum hükümet lehine dönmüştü. 26 Mart'ta Türk ordusu karşı saldırı başlattı, Kürt kuvvetlerini bozguna uğratarak dağıttı ve kaçmalarını sağladı. Bu sıralarda, asker kaçakları nedeniyle bazı Kürt aşiretleri çatışmaya katılmayı reddetmişlerdi. Direniş sona erince pek çok isyancı, hükümet güçlerine teslim olmaktan başka çare göremedi. Şeyh Said savaşı kaybettiğini anladı ve geri çekildi. Bir değerlendirmeye göre yeniden örgütlenmek için Hani'nin kuzeydoğu bölgelerine gitmiş, başka bir değerlendirmeye göre ise İran'a kaçmıştır.[122] Türk ordusu tarafından takip edilirken doğuya çekilmekten başka şansı yoktu, bu arada Silvan'ı da almıştı. Şeyh burada yağışların yol açtığı yoğun akıntı yüzünden geçilmesi imkânsız Murat Nehri'nde devlet kuvvetleri tarafından sarıldı. Bu arada, hükümet aşiretler arasındaki rekabeti kullanarak, Pencenari aşiret reisi Cemilê Çeto, Raman aşiret reisi Emînê Perixan (bkz. 2. Bölüm) gibi ünlü aşiret reislerini yanına aldı ve bu durum Şeyh Said'i zor durumda bıraktı. Askerleri dağılan ve morali bozulan Şeyh Said, 15 Nisan 1925'te adamlarıyla birlikte stratejik önemi olan bir köprüden geçerken sabah

121 *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992, 1. cilt, s. 163-165.

122 Nurer Uğurlu, *Kürt milliyetçiliği: Kürtler ve Şeyh Sait İsyanı*, Örgün Yayınları, İstanbul, 2006; Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1992.

saatlerinde yakalandı.[123] Bir gün evvel Albay Xalîd Beg Cebranî'nin infaz edilmesi[124] ve Şeyh Said'in yakalanmış olması Kürt direnişinin bastırılmış olduğu anlamına geliyordu.

Düşmanlık başladığında, bütün gözler görece ılımlı yeni başbakan Ali Fethi Okyar'a (1880-1943) çevrilmişken, hükümet 21 Şubat 1925'te Doğu illerinde bir aylığına sıkıyönetim ilan etti. 24 Şubat'ta Meclis'te konuşan Okyar, hükümetinin, "Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak için her türlü önlemi alacağını" söyledi ve devamında da "bu isyanı hazırlayıp başlatanların en ağır cezalara uğratılacağı" sözünü verdi.[125] CHF'nin radikal kanadı, Okyar'ın Şeyh Said hareketine verdiği cevaptan tatmin olmadı, Okyar'a sert eleştirilerde bulunarak daha katı önlemler almasını istedi. Bu eleştiriler karşısında Okyar "Aldığımız önlemler yeterli, gereksiz şiddet kullanarak elimizi daha çok kana bulamayacağız" yanıtını verdi.[126] Ancak aşırılar yine tatmin olmadı ve "Birkaç Kürtten mi korkuyorsunuz?" diyerek daha fazla inisiyatif alınmasını istedi.[127] Yükselen bu itirazlar Mustafa Kemal'in müdahalesiyle ve İstanbul'daki adalarda tatil yapan sadık İsmet İnönü'yü (1884-1973) çağırmasıyla yön değiştirdi. Ankara Garı'nda İsmet İnönü ve ailesini bizzat karşılayan Mustafa Kemal durumu kendisine kısaca anlattı ve konuyla ilgilenmesini istedi.[128] Aşırı kanatta yer alan İnönü'yü çağırarak, Okyar hükümetine yaklaşımlarından memnun olmadığını göstermiş oluyordu. CHF 2 Mart 1925'te toplanarak Okyar'ın istifasını istedi, baskılara dayanamayan Okyar sonunda istifa etti.[129]

---

123 *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları*, s. 178-191.

124 Demir Özlü, *Sokaklarda Bir Avlu*, Dünya Yayınları, İstanbul, 2004, s. 43-49, "Cıbranlı Halit Bey'in Ölümü".

125 Behçet Cemal, *Şeyh Sait İsyanı*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955, s. 46.

126 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, Varan Neşriyatı, İstanbul, 1957, I. cilt, s. 144.

127 Cemal Kutay, *Üç Devirde Bir Adam: Fethi Okyar*, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980, s. 369.

128 İsmet İnönü, *Hatıralar*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1987, 2. cilt, s. 198.

129 Osman Okyar ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), *Fethi Okyar'ın Anıları: Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1997, s. 41.

Bu arada şunu belirtmek gerekir ki, Şeyh Said'in adamları arasındaki Kürt aşiret mensuplarının çoğu Kemalist yönetimden hoşnut olmayan kişilerdi ve baskıcı olduğu ve bu sebeple meşruiyetini kaybettiğini düşündükleri bu rejime ancak şiddetle karşı durulabileceğini savunuyorlardı. Rejim, taleplerini ciddiye almamış, şiddete başvurmuş ve Kürt hareketini "isyan" diye niteleyerek meşruiyet sınırları dışına itecek bir söylem geliştirmişti. Bir savaş uzmanına göre "isyan" terimi, "yönetimdekilerin kendilerini 'kötü adamlar', eşkıyalar, suçlular, teröristler olarak yaftalaması ve savaşı da eşkıyalık, terörizm, hükümeti yıkma ve benzer terimlerle nitelemeleri sonucunda meşruiyet arayışına giren ayaklanmacılar tarafından" kullanılıyordu.[130] Jön Türklerin jargonunda ise Kürtler sistematik biçimde *şaki, cani, haydut, çete* gibi tanımlamalarla canavarlaştırılıyordu ve bunlarla başa çıkmanın tek yolu *imha* edilmeleriydi.

"İsyan" radikal Kemalistlere basın ve muhalefetten gelecek her türlü eleştiriyi susturma olanağı verdi.[131] Bu olayı bir sömürü aracı yaptılar ve halktaki korku duygusunu körükleyerek Kürtlerin özünde itaatsiz kitleler olduğunu ileri süren daha geniş bir propagandaya dönüştürdüler. Tahakküm etme yöntemleri kendilerinin normal olduğunu iddia etmekti, halbuki direnişi kitlesel bir olgu olarak kabul etmek için sistemin kendisinde bir yanlışlık olabileceğini kabul etmek gerekirdi. Kuruluşundan bir gün sonra, 3 Mart 1925'te İnönü hükümeti Takrir-i Sükûn Kanunu'nu çıkardı.[132] Bu kanun hükümete gerekli gördüğünde güç kullanması için geniş yetkiler veriyordu. Aynı zamanda, sıkıyönetim uygulamalarının süresi uzatıldı ve biri Ankara diğeri de Diyarbekir'de olmak üzere yeniden iki İstiklal Mahkemesi kuruldu. Bu mahkemeler Türk-Yunan Savaşı sırasında yüzlerce asker kaçağını cezalandırarak büyük korku ya-

130 Stathis N. Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, Cambridge University Press, New York, 2006, s. 17.

131 Metin Toker, *Şeyh Sait ve İsyanı*, Akis Yayınları, Ankara, 1968, s. 127-133.

132 Bu kanunla birlikte "Sıkıyönetim Altındaki Doğu İllerinde Uygulanacak Sansür Yönetmeliği" de çıkarıldı. Bu yönetmelikle doğu illerindeki önemli yayınlar yasaklanmıştı. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, Yurt Yayınları, Ankara, 1995.

ratmıştı, şimdi de kanunların uygulanmasında sınırsız yetki sahibiydi. Bu arada, liberal ve muhafazakâr politik yelpazede yer almış tüm muhalefet partileri kapatılmış, gazeteleri ve dergileri yasaklanarak susturulmuştu.[133] Okyar ülkeden gönderilerek iç politikadan uzakta Paris Büyükelçiliği görevine atandı.

Potansiyel muhaliflere karşı alınan önlemler yerel Kemalistlere sadık olanlara kadar uzanmıştı. Örneğin, kuşatma sırasında şehir içinden hükümeti destekleyen, uçaktan propaganda bildirileri atan ve kuruluşundan beri CHF için çalışan Pirinççizâde Aziz Feyzi (1789-1933) bunlardan biriydi.[134] Kayınbiraderinin Şeyh Said kuvvetleri içinde yakalanması üzerine bu harekete destek vermekle suçlandı. Muhalifleri "isyana" katılma niyetinde olduğunu ima ederek İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmasını istediler. Partiye sadakatini ve ideolojik ilkelerine bağlılığını ileri süren Feyzi halka açık duruşmada suçlamaları reddetti. Sonunda, yerel bir destekçi olarak yaşamasının daha yararlı olacağına karar verilerek Diyarbekir'e geri gönderildi.[135] 1915 yılındaki kitle katliamlarının kötü şöhretli adamı Pirinççizâde Sıdkı da, bir arkadaşının Şeyh Said'i desteklemesi yüzünden kuşkulu duruma gelmişti.[136] Her yerde bir komplo olduğu düşünülüyordu ve 1925 baharında Kemalist paranoya her yeri sarmıştı.

Bu gelişme, parlamenter politikanın ve kuvvetler ayrılığı ilkesinin terk edilmesiyle sonlanarak, Mustafa Kemal'in yakın çevresindeki diktatörlük güçleriyle donanmış radikal nitelikli çekirdek kadronun ülkeye hâkim olmasına yol açtı. Radikal milliyetçi Kemalist kanat yeniden üstün gelmişti. Sonuç olarak, özellikle Mayıs 1925'te merkezdeki bu radikalleşme, Diyarbekir'de gelişen kitlesel şiddet dalgasıyla doğu illerine de yayıl-

133 Erik-Jan Zürcher, *Political Opposition in the Early Turkish Republic: Progressive Republican Party, 1924-1925*, Brill, Leiden, 1991 [*Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, çev. Gül Çağalı Güven, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003].

134 Hasan Hişyar, *Görüş ve Anılarım 1907-1985*, Med Yayınları, İstanbul, 1994, s. 226.

135 NAUK, FO 424/263, 16 sayı 16, Hoare'den Chamberlain'e, 9 Ağustos 1925.

136 Ahmet Süreyya Örgeevren, *Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*, s. 149.

dı.[137] 25 Şubat 1925'te ülke çapında yayımlanan tamimle hükümet isyancılara karşı "şiddetli önlemler" alacağının sözünü zaten vermişti, yerel halkın özünde "saf, masum ve yurtsever olduğunun" sık sık yinelenmesi de kuşkusuz unutulmamıştı.[138] Diyarbekir ilinin yeniden ele geçirilmesi sonrasında başlayan isyanı bastırma amaçlı savaş her yeri kaplamıştı: Köyler yakılmış, isyancıların yanı sıra sivil halktan insanlar infaz edilmişti. Katliamlar on yıl önce bölgede Ermenilerin yok edilmesine benzer yöntemlerle devam ediyordu. Bir köy işgal edilir edilmez hemen köylülerin silahları alınıyor, altın dişleri de dahil kişisel eşyalarına el konuluyor, elleri bağlı bir şekilde birbirlerine bağlanıyorlardı. Bunlar daha sonra çukurların ve kayalıkların yanına götürülüyor ve burada makinalı tüfekle infaz ediliyorlardı. İnsanları yok etmenin başka bir yolu da, onları samanlıklara ve hangarlara atıp evleri ateşe vermek suretiyle canlı canlı yakmaktı.[139]

Yukarıdan gelen açık veya kapalı emirlerle infazların gerçekleştirilmesinde öne çıkan iki isim vardı. Binbaşı Ali Haydar (1884-?)[140] kuzeydoğu bölgeleri, Pasur (daha sonra Kulp), Hazro ve Lice'de asayişi sağlamakla görevlendirilmişti. Komutanı General Mürsel Bakü'nün takdirini kazanmak için, hızlı sonuç alma amacıyla halkın moralini bozmaya yönelik şiddet uygulamaya başladı. Birlikleri pusuya düşürülüp çatışmada kayıp verince adamlarını orada bırakıp dört muhafızıyla birlikte Lice'ye gitti. Hayal kırıklığı ve öfke içinde bu küçük kasabada güpegündüz terör estirdi. Lice'ye varır varmaz pazardan rastgele 17 adam topladı, bunları bir hendeğin kenarına götürüp tek

137 Hamit Bozarslan, "Kurdish Nationalism under the Kemalist Republic: Some Hypothesis", Mohammed M.A. Ahmed ve Michael Gunter (ed.), *The Evolution of Kurdish Nationalism* içinde, Mazda, Costa Mesa, CA, 2007, s. 36-51.

138 İçişleri Bakanlığı'ndan tüm vilayetlere, 25 Şubat 1925, Hasip Koylan'ın *Kürtler ve Şark Isyanları I: Şeyh Sait Isyanı*'ndan alınmıştır, T.C. İçişleri Bakanlığı Yayını, Ankara, 1946, s. 171.

139 Zinar Silopi (Cemilpaşazâde Kadri Bey'in takma adı), *Doza Kürdistan: Kürt Milletinin 60 Yıllık Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, Özge Yayınları, İstanbul, 2001, s. 92.

140 Halil Şimşek, *Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001, s. 85.

tek kurşunlayarak öldürdü. Daha sonra, buradan Şeyh Said taraftarlarının yaşadığı yer olarak bilinen Serde köyüne geçti ve ikinci bir intikam katliamı yaptı; birbirine bağlanmış en az 75 silahsız köylü, makinalı tüfek ateşiyle can verdi. Ali Haydar'ın birlikleri bir sonraki köye gitmek üzere harekete geçtiklerinde, arkalarında sıcak güneşin altında çürümeye terk edilmiş cesetler bırakıyorlardı. Binbaşının birliklerinin uyguladıkları şiddete taşa tutma, kafa kesme, kızgın demir ve kaynar suyla işkence etme de dahildi.[141] Lice'deki Zırkî aşireti Şeyh Said'e verdikleri destekten dolayı hedefteydi, köyleri Bamıtnî, Barsum, Zara, Matbur ve Çaylarbaşı yok edilmiş, yaşayanları öldürülmüştü. Aşiretin evleri ve mezarlığı yerle bir edildi, hayvanlarına el kondu, kesilerek pişirildi ve asker yemeği olarak dağıtıldı. Bu katliamlardan sağ kalanlara göre, Kürt köylerine yapılan bu baskınlarda verilen emirler, on yıl önce Ermeni köylerindeki katliam için verilen emirlerle aynı türdendi. Bu birim halk arasında *kasap taburu* olarak biliniyordu.[142] Saldırının belirli aşiretleri hedef alması düşman olarak nitelenen kesimlere yönelik olduğunu gösteriyordu: Resmî raporlara göre, Binbaşı Ali Haydar Lice bölgesindeki "şeyhlerin çoğunu öldürmüştü".[143]

Hani'nin kuzeybatı bölgeleri olan ve daha sonra Dicle adını alan Piran, Palu ve Ergani'deki askerî birliklerin başına Binbaşı Ali Barut getirilmişti. Ali Barut'un kurbanlarını öldürmeden önce soymak gibi kötü bir şöhreti vardı. Onun bölgesinde de katliamlar ayırım yapılmadan gerçekleştirilmişti. Palu'daki Gülüşkür köyünü işgal ettiklerinde evlerdeki büyükbaş hayvanlar da dahil bütün taşınabilir malları almışlardı. Askerlerin bir bölümü kurbanlarını süngüleyerek öldürürken bir bölümü de köyü ateşe vermek suretiyle yakarak öldürüyordu. 100'den fazla evin bulunduğu büyük Erdürük köyünde 200 kişi büyük bir ahıra toplanarak canlı canlı yakıldı. Sağ kalanlara gö-

141 Serdî, *Görüş ve Anılarım*, s. 254-257.

142 Şeyhmus Diken tarafından Nihat Işık'la yapılan görüşme. Şeyhmus Diken, *İsyan Sürgünleri*, s. 259-261.

143 *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992, 1. cilt, s. 313.

re, yanık insan etinin mide bulandıran kokusu köyü dört gün boyunca terk etmemişti. Şeyh Said'e hiç katılmamış, hükümete sadık köyler bile bu acı sondan kaçamamıştı. Örneğin Karaman köylüleri Türk ordusuna misafirperverlik göstermek için su ve yayık ayranı ikram etmişler, ama katliama uğramaktan ve mülklerine el konulmasından kurtulamamışlardı.[144] Bu katliam kampanyasının sonucunda Diyarbekir'in kuzeyinde panik ve güvensizlik artmıştı. İnsanlar güvenli bölgeler olarak dağlara, mağaralara ve vadilere kaçtı: Ama tüm bunlar boşunaydı çünkü ordu birlikleri onları bu ıssız bölgelerde de takip ederek izlerini buluyordu. Resmî ordu raporlarına göre, ordu birlikleri sağ kurtularak Pasur/Kulp bölgesinin kuzeyindeki Çotela Dağı'na sığınanları yakalamış ve 450 kişiyi öldürerek mezralardaki 60 köyü yakmıştı.[145]

Katliamlar çok sayıda çocuğu yetim bırakmıştı. Şeyh Said'in yardımcısı Hasan Hişyar Serdî (1907-1985), bir grup Kürt savaşçıyla kırsal alanda dolaşırken çok sayıda yetim çocuk toplamıştı. Katliamın henüz sona erdiği bir köye girdiklerinde, katliamdan tek kurtulan küçük bir kız çocuğunun yerde ölü yatan annesinin göğsü üzerinde ağladığına tanık olmuşlardı. Çocuğu yanlarına alarak, büyük bir mağarada yetim çocuklara bakan kadınların yanına götürdüler.[146] Kürt yazar Yaşar Kemal (1923-2015) ailesiyle birlikte Van'dan Diyarbekir'e geldiğinde yeni yürümeye başlamıştı. Aile daha sonra buradan da Adana'ya sürüldü. Yazar anılarında sürgün edilen çocukların duygularını "açlık ve sefalet içindeki çocuk sürüsü koyunlar gibi etrafta dolaşıyordu" diye ifade ediyordu.[147] Kürt yazar ve şair Musa Anter (1920-1992) bir grup kadın ve çocuğun köylerine girdiğini gördüğünde henüz çocuktu. Anter'e göre bunlar, "kötü beslenme ve yoksulluktan dolayı sefalet içindeydi" Çocuklarla oynamak üzere onlara doğru koştuğunda konuştukları di-

144 Ahmet Kahraman, *Kürt İsyanları: Tedip ve Tenkil*, Evrensel Yayınları, İstanbul, 2003, s. 165, 176.

145 *A.g.e.*, s. 170.

146 Serdî, *Görüş ve Anılarım*, s. 246.

147 Yaşar Kemal, *Yaşar Kemal Kendini Anlatıyor: Alain Bosquet ile Görüşmeler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 22.

li duyunca şaşırmıştı. Zazaca konuştukları için söylediklerini anlamamıştı. Annesi sarsıntı geçirmiş aileleri giydirmiş, onlara yiyecek vermiş ve barınmaları için yakındaki bir mağaraya götürmüştü.[148] 1925 yazının başlarında harekâtın sona ermesiyle çok sayıda insanın öldüğü ortaya çıktı. Bu konuda eldeki veriler yeterli değildir; bir değerlendirmeye göre, 206 köy yok edilmiş, 8.758 ev yakılmış ve 15.200 kişi öldürülmüştü.[149]

Bu kadar sivil niçin öldürülmüştü? Bir raporda yer alan ifadelere göre Doğu'da görev yapan ve Diyarbekir'den izine gelmiş bir jandarma binbaşısı arkadaşına şunları söylüyordu: "Yaptığım işten nefret ediyorum, başka yere tayinimi istedim. Tüm bu yatıştırma döneminde Doğu'da görev yaptım, erkek, kadın ve çocuk öldürmekten bıktım."[150] Savaştan sonra bölgede dolaşan İngiliz bir diplomat bu ölümleri şöyle rapor etmişti:

> 1925 isyanının bastırılmasında uygulanan yöntemlerin acımasızlığı Ermeni katliamlarındakinden az değildi. Tüm köyler ateşe verilerek yerle bir edildi, erkek, kadın ve çocuklar öldürüldü. Türk yetkililer yaptıklarından hiç hoşlanmadıklarını söylediler ama görevleri gereği bunları yapmaya devam ettiler. Herhangi bir bölgede çıkacak bir isyanı bastırmak için aynı yöntemlerin tekrar kullanılacağına hiç kuşku yoktur.[151]

Şiddetin düzeyi iki şekilde açıklanabilir. İlk olarak Türk subayları doğuda yaşayan nüfusun özünde hain ve Türk karşıtı olduğunu ve bu nedenle de Türk devleti ve ordusu tarafından sürekli bir denetim altında tutulması gerektiğini düşünüyordu. Sömürgeci yaklaşımın hâkim olduğu bu ortam, doğuda yaşayan insanlara karşı kötü muamele ve şiddeti haklı göstermenin bir gerekçesiydi. İkinci olarak, bu kuşak subaylar 1911'den bu yana savaşmaktaydı ve 1925 olaylarıyla acımasızlıkları doruk noktasına ulaşmıştı. Savaşmanın yarattığı barbarlaşma ve fark

148 Musa Anter, *Hatıralarım*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1999, s. 361.

149 Abdul Rahman Ghassemlou, *Kurdistan and the Kurds*, Czechoslovak Academy of Sciences, Prag, 1965, s. 52.

150 NAUK, FO 424/267, 125 sayı 72, Hoare'den Chamberlein'e, 14 Aralık 1927.

151 NAUK, FO 424/272, 116, sayı 68, Edmonds'tan Henderson'a, 21 Mayıs 1930, "Notes on a Tour to Diarbekir, Bitlis and Mush"

gözetmeksizin öldürme, önceki savaşların ve özellikle de Balkan Savaşları'nın mirasıydı. Bu savaşlar kapsam açısından etnik hedefli ve askerî açıdan da yok edici nitelikliydi: Trakya'da geçen savaşlarda, düşmanla mücadele etmek, sivilleri katletmeyi ve köylerini yok etmeyi de içeriyordu. 1925'e kadar tüm bunlar gündelik uygulamalar haline gelmiş, askerlerle sivil halk arasındaki fark nadiren gözetilmişti.[152]

Kürt seçkinlerininin yargılanmasını bir gösteri haline getiren Diyarbekir'deki İstiklal Mahkemesi, doğu illerinin kanunsuz bölge haline gelmiş olduğunun kanıtıydı. Cemiyet, Şeyh Said ve arkadaşlarını cezalandırmak için İttihatçı kökenli bürokratlardan, avukatlardan ve subaylardan oluşmuş bir ekip görevlendirmişti. Örneğin mahkeme başkanlığını Mazhar Müfit Kansu (1873-1948) yapıyordu, Ahmet Süreyya Örgeevren (1888-1969), Ali Saip Ursavaş (1887-1939), Avni Doğan (1892-1965) ve Lütfi Müfit Özdeş (1874-1940) de görevli savcılardı.[153] Bu isimler 12 Nisan 1925'te Diyarbekir'e geldi ve Kürtlerin kapatıldığı kaledeki hapishaneye götürüldüler. Özel görüşmede mahkeme başkanının çalışma arkadaşı Örgeevren'e söyledikleri, mahkemenin tavrının ne olacağını önceden belli etmişti: Mahkeme "milli menfaatlere" hizmet edecek ve gerekirse "kanunların ötesine" geçecekti. Böylece milliyetçilik kanun gücüyle pekiştirilecekti. Aynı düşüncede olan Örgeevren, İsmet İnönü'ye gönderdiği telgrafta Kürt seçkinlerinden söz ederek "Bu ruhun ölmesi ve öldürülmesi en kutsal vazifedir. Bunun için Kürdistan'da lider olabilecek hiçbir zararlı kişinin affedilmemesi gerekmektedir" diyordu.[154] Bu kaygı verici ifade Kemalistlerin geniş bir ağ atarak toplumu ayıklamak istedikleri anlamına geliyor, hedefe sadece tehlike arz eden Kürt aydınlarını değil, gelecekte tehlikeli olabilecekleri de koyuyordu.

Bu dönemde pek çok Kürt seçkin tutuklanmıştır. İstan-

152 Benzer süreçler için bkz. George Kassimeris, *The Barbarisation of Warfare*, Hurst&Company, Londra, 2006.

153 Ahmet Süreyya Örgeevren, *Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*, s. 100-103.

154 Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri: 1920-1923/1923-1927*, Zeus Yayınları, İzmir, 2006, s. 194, 197.

Resim 7: Yakalanıp hapishaneye götürülen Kürt liderleri, 1925 (Malmisanij).

bul'daki aydınlardan ve topluluk liderlerinden bile pek çok kişi tutuklanarak Diyarbekir'e gönderildi (Resim 7). Bunlar arasında Kürdistan Teali Cemiyeti'nin 13 üyesi ve Kemalist rejime hiç karşı çıkmamış düzinelerce aydın da vardı. Sanıklara kendilerini savunmaları için avukat verilmemişti. Kürt milliyetçilerinin isimlerini vermeleri için ağır baskı ve kötü muamele görüyorlardı. Aksi takdirde işbirlikçi olarak suçlanacak ve ona göre cezalandırılacaklardı. İdam edilen ilk isimler isyan hareketine fiilen katılmamış İstanbul'da yaşayan Kürt seçkinler oldu. Diyarbekir'e getirilen Kürdistan Teali Cemiyeti'nin beş üyesi 23 Mayıs 1925'te ölüme mahkûm edildi, infazları 27 Mayıs'ta gerçekleşti. Bunlar arasında Dr. Fuad Berxo (1887-1925) beş dil biliyordu ve yıllardır bölgeye gitmemişti.[155] Bitlisli arkadaşı Hizanizâde Kemal Fevzi (1891-1925) tanınmış bir şair ve Kürt gazetelerinde yazan bir gazeteciydi.[156] En bilinenleri Seyid Abdülkadir (1851-1925),[157] cemiyetin başkanı ve önde gelen milliyetçi bir Kürt aydınıydı. Bu kişiler Şeyh Said'le hiçbir ilişki içinde olmamalarına rağmen asıldılar. Babasıyla birlikte Ulu Cami önündeki darağacına getirilen Abdülkadir'in oğlu Seyid Mehmet hiddetle Pandora'nın kutusunun açıldığını ve "hükü-

155 Mehmet Bayrak (ed.), *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri: Gizli Belgeler-Araştırmalar-Notlar*, Özge Yayınları, Ankara, 1993, s. 162-181.

156 Malmisanij, *Bitlisli Kemal Fevzi ve Kürt Örgütleri İçindeki Yeri*, Fırat Yayınları, İstanbul, 1993, s. 82-87.

157 İsmail Göldaş, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, Doz Yayınları, İstanbul, 1991, s. 16-21.

Resim 8: Askerlerin yıkılmış Dağ Kapısı'ndan içeri doğru yürüyüşleri, 1920 (Cumhuriyet Arşivleri).

metin kendisini felakete sürüklediğini" haykırmıştı.[158] Art arda, uzun bir zaman alan birçok idam gerçekleşti. Çocuk olan ve Dağ Kapısı bölgesinde yaşayan görgü tanıklarından biri, "Dağ Kapısı'ndan Urfa Kapısı'na kadar uzanan darağaçlarını ve her sabah uyandıklarında bu darağaçlarında yeni kişilerin sallandığını" gördüklerini anlatıyordu[159] (Resim 8). Diyarbekir yargılamaları adaleti küçültücü bir hal almış, kanun iktidar aracı haline gelmişti. Mahkemelerin özenle hazırlanmış olması yargılamaların yasal olduğu havası vermekten başka bir işe yaramıyordu. Sonunda, sayısız masum insan şaşkınlık ve hayal kırıklığı içinde darağacını boyladı. Diyarbekir Mahkemesi 5.010 kişiyi yargıladı, bunların 2.779'u beraat etti 420'si ise ölüme mahkûm edildi. Bundan sonraki aylarda ortaya konan kanun dışı uygulamalar ve yargısız infazlarla öldürülen insan sayısı bunun çok ötesine geçti.[160]

Şeyh Said yakalandıktan sonra kötü şöhretli Diyarbekir Hapishanesi'nde gözaltına alınmıştı. On sene önce Diyarbekir Er-

158 Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 202.

159 Ahmet Kahraman'ın Ali Küçük'le yaptığı görüşme (önceki adı Markar olan Ermeni dönmesi). Ahmet Kahraman, *Kürt İsyanları*, s. 167.

160 Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 228.

meni eşrafının da burada gözaltında tutulduğunu hatırlatmak gerekir (İkinci Bölüm). O dönemde olduğu gibi hapishane duvarları arkasında yine keyfî şiddet hâkimdi. Görgü tanıklarından birine göre "Jandarmalar Kürt tutukluları Dicle kenarına götürüp öldürdükten sonra geri geliyorlar, daha sonra bu Zaza gençlerinin ipek kuşaklarını satıyorlardı."[161] Yargılama süresince Şeyh sakin bir görüntü sergiledi ve rejime direnişini sürdürdü. Israrla Cemilpaşazâde kardeşleri (İttihatçılara diken gibi batan ünlü Kürt milliyetçileri) tanıdığını inkâr ettiyse de savcılar bağımsız Kürdistan kurmak için birlikte çalıştıkları yönündeki iddialarını sürdürdüler.[162] Sonunda Şeyh'in söylediklerinin hiçbir önemi kalmamıştı. Daha sonra tek hükümet yanlısı gazeteye verdiği röportajında savcı Örgeevren şunları ifade ediyordu: "İsyanı oluşturan ve başlatan unsurların kökü tamamen kazınacak, böylece Doğu'daki tehlike sonsuza kadar bitirilecektir."[163] Yargı mercileri Said'in suçlu olduğuna karar verdiler. Yapılan yargılama adaleti sağlamaktan çok cezalandırmaya yönelikti ve suçlamaları ve kararları halka göstermek, muhaliflere bir ders vererek gözlerini korkutmak ve Kürtleri küstah idealleri konusunda uyarmak amacını taşıyordu.

28 Haziran 1925'te Şeyh Said, aralarında oğlunun da bulunduğu kendisine bağlı 47 kişiyle birlikte idama mahkûm edildi. Sanıklardan birinin cezası 15 yaşın altında olduğu içi on yıl hapse çevrildi.[164] 29 Haziran 1925 sabahının ilk saatlerinde Şeyh Said, Dağ Kapısı'na götürüldü. İnfazdan önce cellat Ali Saip Ursavaş'a gülerek baktı ve son sözlerini söyledi: "Seni severim. Ama mahşer gününde hesaplaşacağız." Şeyh sandalyeye çıktı, boğazına geçirilen ip sıkılaştırıldı ve asıldı. Ölümünden sonra, seyredenlerin gözleri önünde diğerleri de infaz edildi.[165] Said'in naaşı herhangi bir işaret konulmadan darağacının

161 Savaş Üstüngel (İsmail Bilen'in takma adı), *Savaş Yolu: Bir Türk Komünistinin Notları*, Narodna Prosveta, Sofya, 1958, s. 18.

162 Örgeevren, *Şeyh Sait İsyanı*, s. 192, 200.

163 *Vakit*, 19 Haziran 1925.

164 İnfaz edilenlerin isimlerinin yer aldığı liste için bkz. Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 213-215.

165 *A.g.e.*, s. 216. Örgeevren, *Şeyh Sait İsyanı*, s. 274-280.

altına kazılan çukura gömüldü, böylece unutulması sağlanacak ve mezarının kutsal bir mekân olarak ziyaret edilmesi önlenmiş olacaktı. Daha sonra Diyarbekir Belediye Meclisi, Şeyh Said'in asıldığı noktaya bir Atatürk heykeli dikecekti (Beşinci Bölüm). Ancak bunların hiçbiri Şeyh Said'in efsaneleşmesini önleyemedi, adına pek çok epik şiir yazıldı, ağıtlar yakıldı.[166] Şeyh Said'in torunları büyükbabalarının infaz edilmiş olması ve cesedinin hiçbir iz bırakmadan kaybolması sebebiyle içlerinde hep bir travma ve intikam duygusu taşıdılar.[167]

Kemalist yönetime karşı gösterilen bu yoğun direniş, hükümetin Kürt toplumunun potansiyel bir ayrılıkçı tehdit unsuru olduğu yolundaki korkularının doğrulanmasına yaramıştı. Bu tehlikenin acilen bertaraf edilmesi gerekliydi. Hükümüte göre doğu vilayetlerinin kaybedilmesinin bir kez daha kıyısından dönülmüştü. Kemalistler doğuda meydana gelebilecek herhangi bir ayrılmayı engellemek için hemen harekete geçmeliydi. Mart 1925'teki siyasi radikalleşmeden sonra Mustafa Kemal dizginleri ele alarak nüfus politikalarının uygulanmasına başlanmasını istedi. Mustafa Kemal'e göre, rejime karşı direnişe dönüşen Şeyh Said hareketi, Kürt direnişinin şeyhler ve diğer din adamları tarafından örgütlendiğini gösteriyordu. Bir sonraki yaz dinî cemaatlere karşı sıkı önlemler alındı. Eski İttihatçı vali Hasan Tahsin Uzer (1878-1939) "Kürdistan'daki Derviş Tekkelerinin İşlevi" adlı raporunda Kürtlere karşı aşırı önlemler alınmasını öneriyordu. Daha da önemlisi Uzer, bölgede valilik yaptığı dönemden hareket ederek, "bu toplumsal hastalığın tümüyle yok edilmesi gerektiğini" söylüyordu.[168] Mustafa Kemal, Selanik'ten çocukluk arkadaşının bu önerilerini dik-

166 Rojvanê Civan, *Şeyh Said Isyanı:1925 Büyük Kürt Ayaklanması*, Özgürlük Yolu Yayınları, yer belirtilmemiş, 1990; Yılmaz Odabaşı, *Şeyh Said Isyanı:1925 Kürt Ayaklanması: Destan*, Zilan Yayınları, İstanbul, 1991; Bayrak, *Kürtler*, s. 407-411.

167 Bkz. torunlarının yazdığı makaleler: Kasım Fırat, "Mazlum Halk Önderi Şeyh Sait", *Tevhid*, Haziran 1991, s. 6-10; Lokman Polat, *Torina Şêx Setd*, Çapa Yekem, Stockholm, 1993; Abdülmelik Fırat, *Fırat Mahzun Akar*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1996, s. 120-123.

168 Mehmet Bayrak (ed.), *Açık-Gizli / Resmi-Gayrıresmi Kürdoloji Belgeleri*, Özge Yayınları, Ankara, 1994, s. 183-193, 191.

kate almazlık edemezdi. 30 Kasım 1925'te çıkarılan 677 Sayılı Kanun'la tekke, zaviye ve diğer benzer dinî mekânlar kapatıldı ve yasaklandı. Mustafa Kemal aldığı bu son derece katı önlemi haklı kılmak için şöyle diyordu: "Bugün bilimin, fennin, bütün her şeyiyle uygarlığın ışığıyla yüz yüze gelişinde filan veya falan şeyhin yol göstericiliğinde maddi mutluluğu ve maneviyatı arayacak kadar ilkel insanların Türkiye uygar toplumunda varlığını asla kabul etmiyorum." Mustafa Kemal'e göre, "Türkiye Cumhuriyeti hiçbir zaman şeyhler, dervişler, müritler, meczuplar ülkesi olamaz. En doğru ve en gerçekçi yol medeniyet yoludur" [169] Doğu illerinde Şeyh Said direnişinin bastırılmasından sonra söylenmiş bu sözler kısa sürede uygulamaya konulacaktı.

8 Eylül 1925'te Mustafa Kemal özel bir komisyona şahsen yetki vererek "Doğu Anadolu'yu ıslah" edecek bir plan hazırlanmasını istedi. Bu Şark Islahat Encümeni'nin başkanlığını İsmet İnönü yapıyordu, ana görevler askerî yetkililer ve bürokratlar tarafından yürütülecekti. Politik talimatları yazacak kişiler bu alanda deneyim kazanmış İttihatçı görevlilerdi. Şükrü Kaya (1883-1959), Mahmud Celal Bayar (1883-1986) ve Mustafa Abdülhalik Renda (1881-1957) gibi İTC üyelerinin yanı sıra, Korgeneral Kazım Fikri Özalp (1882-1968), İçişleri Bakanı Yarbay Mehmet Cemil Uybadın (1880-1957) ve Genel Kurmay Başkanı Mareşal Mustafa Fevzi Çakmak (1876-1950) bu komisyonun üyeleriydiler.[170] Bölgeyi gezen Renda ve Uybadın'a doğu illerinde uygulanacak nüfus politikalarının belirlenmesi için "gerekli önlemlere" ilişkin bir rapor hazırlama görevi verilmişti. Görevleri içinde yer alan "radikal ve kesin çözüm" sözcükleri İttihatçıların doğu illeri hakkındaki düşüncelerini yansıtıyordu ve gelecekte ortaya çıkacak şiddetin haberini veriyordu. Mustafa Kemal'in doğu illerinde alınacak radikal önlemlerle ilgili önerileri devlet politikasının takip edeceği yönü açıkça gösterse de, bunlar ayrıntılı olarak ele alın-

169 Nimet Arsan (ed.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1959-1964, II. cilt, s. 215.

170 Bayrak, *Kürtler*, s. 481.

mamıştı. Öneriler, doğuya giden çeşitli Kemalistlere açık çek verilerek kendileriyle ilgili her türlü kısıtlamanın kaldırıldığını müjdeliyordu. İhtiraslı genç Kemalistler artık liderlerinin söylemlerini hayata geçirmeyi başarabileceklerini kanıtlayabilirlerdi. Öte yandan da, Mustafa Kemal'in anlatım dili, toplum mühendislerini, onun genel milliyetçi söylemlerini açıkça tanımlanmış hedeflere dönüştürecek somut öneriler hazırlamak yönünde harekete geçirmişti. Mustafa Kemal arzularına en yakın önerilerin sahiplerini bu önerilerin uygulanmasında en fazla yetkiyi vererek ödüllendiriyordu. Yönetime katkıda bulunacak öneriler sunanlar bu kapsamlı politikaların uygulanmasında birer araç oluyordu.

Mustafa Abdülhalik Renda raporunu bir hafta içinde hazırlayarak 14 Eylül 1925'te Ankara'da sundu. Renda doğu vilayetlerini dolaşmış, "nerede ne kadar Kürt yaşadığını, hangi dilleri konuştuklarını" saptamıştı. Renda'ya göre, Fırat'ın doğusunda kayıtlı 1.360.000 kişilik nüfusun 993.000'i Kürt, 251.000'i Türk, 117.600'ü de Araptı. Nüfus yapısının bölge bölge bir çizelgesini yapmış, "Kürt nüfusun bu bölgedeki ekonomik ve dil hâkimiyetini" göstererek, Diyarbekir de dahil vilayetlerin çoğunda "Kürt nüfusun giderek arttığını" ileri sürmüştü. "Tüm bölgenin Kürt köyleriyle dolu olması ve Kürtlerin Ermeni köylerine yayılmaları" nedeniyle Türklerin ve Kürtlerin birlikte yaşaması düşüncesini reddederek "stratejik bölgelere Türklerin yerleştirilmesinin gerektiğini" vurgulamıştı. Diyarbekir-Urfa yolu üzerindeki bir hatta Antep'ten getirilecek nüfus yerleştirilmeliydi. Bunun da ötesinde, Türkler "verimli toprakları olan Ermeni köylerine yerleştirilebilir" ve Kürtler buralara sokulmayabilirdi. Renda, bir demiyolu hattı inşa edilmesi ve on yıllık bir sıkıyönetimle sürgün politikasının başarılı olacağına inanıyordu. Doğu vilayetlerini "Türkleştimek" için yapılacak zorunlu nüfus transferinin yanı sıra, zorunlu asimilasyon ve tamamen silahsızlandırma yoluyla "Kürtleri Türk yapmayı" da öneriyordu.[171]

Bu sıralarda Cemil Uybadın da bir rapor hazırladı. O da doğu

171 Bayrak, *Kürtler*, s. 452-467.

vilayetlerine toplum mühendisliğinin aynı milliyetçi bakış açısıyla yaklaşıyordu. Uybadın, "büyük toprak sahibi, şeyh, aşiret reisi, ağa ve köydeki yaşlı" Kürtlerin sürgün edilmesini, özellikle de öteki "zararlı kişilerle" birlikte "bütün Kürtçülük yanlılarının" bu sürgünde yer almasını öneriyordu. Bu insanlar aileleriyle birlikte Türkiye'nin batısına ve Doğu Trakya'ya gönderilmeli ve "doğuda yaşayan Türkler desteklenmeli ve yardım edilmeli, dışarıdan getirilecek nüfus toplu olarak buralara yerleştirilmeli ve Ziraat Bankası buradaki Türkleri desteklemeliydi" Uybadın bir yıl içinde Diyarbekir'e 400.000 ailenin yerleştirilebileceğini ve bundan sonraki her yıl için de 5.000 ailenin bu yerleştirme programının içinde yer alabileceğini hesaplamıştı. Romanya, Bulgaristan ve Sırbistan'dan getirilip Urfa, Mardin ve Diyarbekir'e yerleştirilecek göçmenler "Türklerin ekonomik ve politik hâkimiyetini" sağlayacaktı. Ermeni köylerine yerleşmiş olan Kürtler buralardan çıkarılacak, yerlerine Türk göçmenler getirilecekti. Ayrıca, "her zaman kötü sonuçlar doğuracak olan, Diyarbekir'de Ermeni, Süryani, Keldani, Nasturi ve diğer gayri Müslim nüfusunun artması engellenmeli, İngilizler için çalışan bu zararlı unsurların şartları değiştirilmeli ve köylerde yaşayan Süryaniler ve Ezidiler buralardan gönderilmeliydi".[172] Bu kişilerin malları ve işleri Türklere dağıtılmalıydı. Bu önlemler, "Türklerin yoğunlaşmasını sağlayacak, Kürtlüğü söndürecekti" Uybadın iki önemli öneri daha yapmıştı: Doğu, "sömürge tarzı yönetim yetkileriyle" donanmış (*müstemleke tarz-ı idare*) bir "genel vali" tarafından yönetilmeliydi. Bu vali, "yalnızca batıdan gelenlerden ve Türklerden oluşmuş memurlar" üzerinde olağanüstü yetkilere sahip olacaktı. Doğu bürokrasisi içinde memur, yargıç, savcı ve askerî personel olarak hiçbir Kürt yer almayacaktı. Mevcut Kürt bürokratlar sürgüne gönderilecekti. Silahsızlanmada da etnik ayrımcılık yapılacaktı. Doğudaki Kürt nüfus tümüyle silahsızlan-

172 1920'lerde Diyarbekir soykırımdan sağ kalan Ermeniler için cennet olmuştu, ancak bu yeni önlemler onların bu bölgeden atılma sürecini tamamlamış oldu. Vahé Tachjian, "Expulsion of the Armenian Survivors of Diyarbekir and Urfa, 1923-1930", Richard G. Hovannisian (ed.), *Armenian Tigranakert/Diarbekir und Edessa/Urfa* içinde, Mazda, Costa Mesa, CA, 2006, s. 519-538.

dırılırken, Türklerin silah bulundurmalarına izin verilecekti.[173] Uybadın böylece, "ıslahat planını" iç sömürgeleştirme olarak yorumlamış oluyordu.

Renda ve Uybadın'ın raporları, iki hafta sonra komisyonun son raporunu hazırlayarak değerlendirme yapması için Meclis'e sunuldu. 24 Eylül 1925'te hazırlanmış son rapor Renda ve Uybadın'ın pek çok önerisini içermekteydi ve mevcut Kemalist ideolojinin, toplum mühendislik yöntemlerinin radikal biçimde daha da ileri taşınmasından başka bir şey ifade etmiyordu. Bu öneriler, "insanlık bahçesini uzaktan düzenlemede" milliyetçi-etnik görüşle birlikte, büyük ölçekli tepeden inme otoriter politikalarla toplumu değiştirmenin mümkün olabileceğini düşünen sağlam bir inancı yansıtıyordu. Rapor doğunun geleceğine dair tahminler yaparak, doğudaki illeri "merkezî valilik" adı altında birleştirmeyi öneriyordu; böylece geniş bir alanda askerî yönetim iş başına gelebilecek ve belirsiz bir süre için sıkıyönetim uygulanabilecekti. Bu önlemlerin uygulanabilmesi ve denetlenebilmesi için yedi milyon lira ayrıldı. Kürt politikacı ve eşrafının iktidar sahibi olarak yeniden güç kazanması ilk ve son kez engellenecek, böylece doğu bir savaş alanı olmaktan çıkacaktı. "Hükümetin uygun görmediği kişi, aile ve bunların yakınları" bölgeden boşaltılarak bunların batıya gönderilmeleri sağlanacaktı. Fırat'ın doğusunda "Türkçe olmayan dillerin kullanımı" yasaklanacak, "Kürtlerin en alt düzeydeki resmî görevlerde bile" çalıştırılmamaları politikası büyük bir titizlikle uygulanacaktı. Ermeni köylerine yerleşmiş Kürtler buraları hemen boşaltarak batıya gönderilecekler, buralara da Türkler yerleştirilecekti.[174]

Hükümet, planı yürürlüğe koymakta hiç zaman kaybetmedi. 1925 sonbaharında sürgüne gidecek Kürtlerin listesi oluşturulmaya başlandı; 10 Aralık 1925'te 675 Sayılı "Topraklarını İzinsiz Terk eden Göçmen, Muhacir ve Aşiretler Kanunu" çıkarıldı. İçişleri Bakanlığı ve İmar ve İskân Bakanlığı (savaştan zarar gören bölgelerin inşası, göçmen, muhacir ve mübadele işlemlerinin yapıldığı bakanlık) bu kanunun uygulanması için gö-

173 *A.g.e.*, s. 467-480.

174 *A.g.e.*, s. 481-490.

revlendirilmişti.[175] Başbakan İsmet İnönü anılarında "Öncelikle güvenlik önlemi olarak, şeyhlerin, aşiret reislerinin ve toprak ağalarının yerlerinden alınıp batıya gönderilmesi gerekliydi" diye yazmıştı.[176] 500'den fazla kişinin Diyarbekir'den sürgüne gönderilmesi, İsmet İnönü'nün sürgün edilenlerin yalnızca "şeyh, aşiret reisi ve toprak ağalarını" kapsadığı iddiası ve komisyon kararlarıyla çelişmektedir. Cemilpaşazâde Ekrem gibi ateistlerden, Şeyh Said'e yakın gruplara kadar değişen bir yelpazede yerli eşraf arasından seçilmiş çok sayıda insan bu sürgünde yer almıştı.

Muhaliflerin sürgüne gönderilmesinin kendi içinde bir mantığı vardı. Ancak sürgün içinde hükümet yanlısı Ganizâde Dr. Osman Cevdet Akkaynak, Halifezâde Salih, Pirinççizâde Edip ve Nedim, Pirinççizâde Bekir Sıdkı ve Cerciağazâde Abdülkerim gibi kişilerin olması kafa karıştırıyordu. Bu eski İTC'ciler Şeyh Said isyanı sırasında hükümetin yanında yer almakla kalmamış on yıl önceki Ermeni soykırımında da görev üstlenmişlerdi. Sadık Kürtlerden, Birinci Dünya Savaşı sırasında Mustafa Kemal'i misafir etmiş ünlü aşiret reisi Hazrolu Hatip Bey de sürgünler arasında yer alıyordu.[177] Başka bir Kürt ileri geleni Sürgücüzâde aşiretinden Avenalı Kâmil Bey, Diyarbekir'in kuşatılması sırasında hükümete yardım etmek için silahlı adamlarını toplamıştı. Ancak kuşatma kalktıktan sonra yakalanıp idama mahkûm edilmesi kendisini çok şaşırtmıştı. Pirinççizâde Aziz Feyzi'nin müdahalesiyle idam cezası kaldırılmış, müebbet hapis cezası verilerek Karadeniz sahilindeki Sinop Hapishanesi'ne gönderilmişti.[178] Cemilpaşazâde Kadri Bey'in sözleriyle, "hükümete yardım eden bu adamlar... ödüllendirilecekleri yerde... hükümetin operasyonlarının ilk kurbanları olmuşlardı".[179] Bu kişile-

175 Kemal Arı, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 28.

176 İsmet İnönü, *Hatıralar*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1987, 2. cilt, s. 203.

177 Abdülmelik Fırat, *Fırat Mahzun Akar*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1996, s. 21.

178 Şeyhmus Diken tarafından Vahit Altınakar'la yapılan görüşme. Şeyhmus Diken, *İsyan Sürgünleri*, s. 233-238.

179 Silopi, *Doza Kurdistan*, s. 102. Stalinizm döneminde sadakat gösterenlere yapılan çelişkili benzer uygulamalar için bkz. J. Arch Getty ve Oleg V. Naumov,

rin hepsi, İzmir, Aydın, Manisa, Bursa ve Antalya'ya gönderildi, bazıları kendilerine hükümetçe tahsis edilen topraklara yerleşti, bazıları ise buralardaki hapishanelere kondu.[180]

Birbirinden tamamen farklı geçmişlere sahip sürgünler, başka yerlere yollanmış ya da zorunlu göçe tabi tutulmuştu. Diyarbekir bölgesinin en kuzeyinden bir Kürt aydını Kârerli Mehmet Efendi (1887-1959), Afyonkarahisar'da 101 yıl ağır hapis cezasına mahkûm olmuştu. Karardan iki gün sonra kelepçelendi ve sürgün edildi. O tarihlerde Diyarbekir'de henüz demiryolu olmadığından, Adana'nın doğusundaki Fevzipaşa tren istasyonuna kadar yürümek zorundaydı. Romatizmaları yüzünden bu mesafeyi yürümesi mümkün olmadığından bir araba kiralamak zorunda kaldı. On günlük bir seyahatten sonra Fevzipaşa istasyonuna vardılar, burada hayvan vagonuna bindirilerek iki gün içinde Afyon'a ulaştılar. Hapishaneye gelir gelmez hücreye kapatılmış ve cezasını çekmeye başlamıştı.[181] Mehmet Efendi'nin kişisel sürgün deneyimi toplu olarak sürgüne gönderilen köylülerinkinden farklıydı. Erdürük köyünden Feyzullah Koç, babasının öldürülmesinden birkaç gün sonra köye gelen askerlerin, hayatta kalanlara köyü boşaltmaları için 24 saat süre verdiğini ve buradakilerin Orta Anadolu'daki Niğde'ye sürgün edildiğini hatırlıyordu:

> Hızla toparlandık. Akrabalarımız yardıma geldiler. Beni, annemi ve kız kardeşimi Elaziz'e gönderdiler... Gideceğimiz son yerin Niğde olduğunu söylemişlerdi. Niğde'nin adını ilk kez duyuyorduk. Nerede, hangi bölgede olduğunu bile bilmiyorduk. 100 liraya bir araba kiraladık. İçine alabileceğimiz kadar yiyecek ve giyecek koyduk. Yola çıktık. Seyahat sırasında köylerden, şehirlerden ve kasabalardan geçtik, ihtiyaçlarımızı giderdik, dışarıda uyuduk, beraberimizde getirdiklerimizi pişi-

---

The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of Bolsheviks, 1932-1939, Yale University Press, New Haven, 1999, s. 276, 538.

180 Mustafa Âkif Tütenk, "Diyarbakır İstiklâl Mahkemesinin Kararları ve Sürülen Aileler", *Kara-Amid* 2-4, 1956, s. 342.

181 Kârerli Mehmet Efendi, *Yazılmayan Tarih ve Anılarım (1915-1958)*, Kalan Yayınları, Ankara, 2007, s. 194.

rerek karnımızı doyurduk. Köyler ve şehirler boştu. Rumlar ve Ermeniler evlerini ve dükkânlarını boşaltarak kaçmışlardı. Bu güzel evlerin duvarları cilalı taştandı. Evler temiz ve badanalıydı...

Koç ailesi Niğde'ye yirmi gün sonra varmıştı ve burada kaldıkları uzun yıllar boyunca Diyarbekir'in hasretiyle yaşamışlardı. Yıllarca yerli halk halk tarafından dışlanmak kendilerini çok üzmüştü.[182]

Hasan Hişyar Serdî'nin sürgüne gönderildiği sırada "dağlar karla kaplıydı, sular donmuştu" Köyü yakılmış, ailesi öldürülmüş, kendisi boynunda, ayak ve el bileklerinde zincirlerle hapishaneden alınmış ve on sekiz kişiyle birlikte yaya olarak sürgüne gönderilmişti. İki gün sonra Fırat'a varmışlar, burada kendilerinden daha önce gelen çoğu kadın ve çocuktan oluşmuş başka bir sürgün grubuyla buluşmuşlardı. Serdî'ye göre jandarma sopasıyla dövülen grup "büyük bir sefalet içinde" görünüyordu. Serdî'nin kafilesi ertesi gün Malatya'ya vardı, burada hapse kondular. Hapishaneye girer girmez içerideki çoğu Kürt mahkûm onları büyük bir sevgiyle karşıladı; yaktıkları ağıtlar "Malatya çarşısını inletti". Ertesi sabah yapılan içtimada bir subay Şeyh Said'in askerlerinin bahçede toplanmasını istedi. Serdî çok kötü dövülmüştü. Yanlarına on jandarma verilerek sürgün batıya doğru devam etti. Sürgünün geri kalan bölümü de jandarmaların kafiledekileri sık sık kamçıyla dövmeleri yüzünden aynı derecede şiddetli geçmişti. Çok kötü muamele gördüler, ibadet etmelerine bile izin verilmedi. Bir ay süren zorlu yolculuğun sonunda bitkin vaziyette Niğde'ye vardılar, Serdî burada hayatının sonuna kadar kalacağı hapishaneye kondu.[183]

Sürgün kafileleri arasında en fazla şiddete kuşkusuz Şeyh Said'in ailesi maruz kaldı. Köyde kadınlar ve çocuklardan başka kimse kalmamıştı. Köydeki en büyük erkek Şeyh'in yeğenlerinden 14 yaşındaki Muhammed'di. Ailenin mülklerine hükümet

182 Ahmet Kahraman'ın Feyzullah Koç'la yaptığı görüşme. Kahraman, *Kürt İsyanları*, s. 182-183.

183 Serdî, *Görüş ve Anılarım*, s. 311-330.

zaten el koymuştu, sürgünden bir gün önce jandarmalar gelerek tüm taşınabilir eşyayı da alıp götürdü. Bu geniş aileye ait mallar Piran pazarında satıldı ve elde edilen gelir hükümet yetkilileri arasında paylaşıldı. Sürgünden önceki gece Şeyh'in ailesi boş evde uyumuştu. Jandarmalar yola çıkmak üzere geldiklerinde, kadınlar ve çocuklar "kar ve gökgürültüsü altında" çıplak ayaklarıyla Erzurum'a yürüdüler, burada kayıtları yapılarak Trabzon'a gönderildiler. Liman şehri Trabzon'dan İstanbul'a giden bir gemiye bindirildiler. Şeyh'in ailesi en sonunda Trakya'ya gönderildi ve buradaki bir Türk köyüne yerleştirildi.[184]

1925 sürgünleri, üzerinde çok fazla düşünülmeden ve herhangi bir planlama yapılmadan uygulanmıştı. 1926 baharında "Şark Islahat Planı" yürürlüğe girdi. 31 Mayıs 1926'da hükümet İskân Kanunu'nu Meclis'ten geçirdi; buna göre, "frengi hastaları, cüzzamlılar, askerî ve politik suçlar hariç cinayet işlemişler", "Türk kültürüne bağlı olmayanlar, anarşistler, casuslar, göçebe çingeneler ve memleket dışına çıkarılmış olanlar", "ülkedeki göçmen aşiretler ve göçebeler" "uygun yerlere gönderileceklerdi" Kanun özellikle göçebe toplulukları yerleştirmeyi amaçlıyordu.[185] Kanun ekinde "Pomaklar, Boşnaklar ve Tatarlar, Türk kültürüne dahil" olarak belirtilmişti.[186] Kemalistler deneme ve yanılma yoluyla nüfus politikalarının en etkili yöntemi olan sürgünü geliştiriyorlar ve daha incelikli hale getiriyorlardı. İdeoloji aktarma İTC günlerinden beri uygulanıyordu ama yöntemler fazla değişmemişti. Nüfusu "Türkleştirme" yoluyla güçlendirmek ve etnik olarak "ötekilerin" nüfusunu azaltmak öne çıkan yöntemdi.

Sürgünlerin bir özelliği önemli ölçüde değişmişti. İTC zamanında sürgünler gizli tutulurken, artık sürgünler ve amaçları açıkça anlatılıyordu. Bu noktada sürgünler çekirdek kadrolarda yaygın bir biçimde tartışılıyordu. Bir kurultayda Bit-

184 Ferzende Kaya, *Mezopotamya Sürgünü: Abdülmelik Fırat'ın Yaşam Öyküsü*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2005, s. 33-36.

185 Naci Kökdemir (ed.), *Eski ve Yeni Toprak, İskan Hükümleri ve Uygulama Klavuzu*, yayıncısı bilinmiyor, Ankara, 1952, s. 25-28.

186 Kökdemir, *a.g.e.*, s. 193.

lis vekili, "doğu illerinde Türklerin çoğunlukta olmasının sağlanmasından" söz etmiş, bunun "yeniden yerleştirme" politikalarıyla sağlanabileceğini vurgulamıştı.[187] Söylemdeki bu değişikliğin iki nedeni, rejimin kendine güvenmesi ve sürdürdüğü politikaların meşruluğuna inanmasıyla birlikte, sürgünleri meşrulaştıran ideolojinin kabul edilmiş olmasıydı. Sürgünleri dış dünyaya haklı gösterme görevi Birinci Dünya Savaşı sırasındaki sürgünler konusunda uzmanlaşmış Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a (1883-1972) düşüyordu. Irak'taki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Henry Dobbs'a (1871-1934), rejimin "Kürtleri,Türkiye'nin en zengin bölgeleri olan vadilerinden çıkartmaya, buralara Türk köylülerini yerleştirmeye" kararlı olduğunu söylüyor, devamla, Kürtlere de "Ermenilere yapılanlar uygulanacaktır" diyordu. Aras tezlerini şöyle savunmuştu: "Kürtler senelerce kendilerini yönetemediler..." Savaştan çok önceleri söylediği gibi, "Türkiye'nin daha homojen bir ülke olabilmesi için Arnavut, Bulgar ve Arapların da sınır dışına atılması gerekliydi".[188] Bu karşılıklı görüş alışverişindeki en can alıcı sözcük olan "homojen olmayı", Aras'ın bir gereklilik olarak ileri sürmesi dikkat çekicidir.

Kemalistler ideolojik görüşlerini ilk defa açıkça ifade ediyorlardı. Bu, benimsedikleri çeşitli düşüncelerin bir karışımıydı. Bu ideolojik karışım ilk olarak, toplumun gelişmesinin organik bir silsileye bağlı olduğunu ileri süren tarihçilik anlayışına dayanmaktaydı. O sıralarda Avrupa'da da çok gündemde olan bu anlayış, tarihin evrimsel gelişimini belirleyen yasaların bulunması ve modellerin tanımlanmasını sağlayacak tarihsel öngörü ve determinizm varsayımlarına dayanıyordu.[189] İkinci olarak, ilerleyen İttihatçı bilinci bir tür ilericilik anlayışı benimsiyordu ve bu anlayışa göre, bilimsel bilgi, teknoloji ve tecrübenin ver-

187 *Türk Ocakları, 1928 Senesi Kurultayı Zabıtları*, Türk Ocakları Matbaası, Ankara, 1929, s. 417-418.

188 NAUK, FO 424/265, 50-2, NO. 46/1, Henry Dobb tarafından yazılmış memorandum, 22 Kasım 1926.

189 Karl R. Popper, *The Poverty of Historicism*, Routledge and Kegan Paul, Londra, 1957, s. 3 [*Tarihselciliğin Sefaleti*, çev. Dr. Sabri Orman, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998].

diği güç, insanlara toplumlarını inşa etme, geliştirme ve başka bir toplum yapısına dönüştürebilme olanağı sağlıyordu. Bu yorumda, bir yönde ilerlemesi düşünülen toplumsal evrimin tepeden inme olması gerekir. Bu toplumsal evrimde, Avrupa sömürgeciliğindeki türden nüfusu denetim altına alma politikaları bilimsel bir teori olarak haklı görülmüş ve desteklenmişti.[190] Bu iki ideolojik yapılanma bir araya geldiğinde Kemalistler zaman kavramına özel bir anlam yüklemiş ve onu etnik olarak somutlamıştı: Geçmiş Osmanlıydı, gelecek de Türk olacaktı. Başka bir deyimle, toplumsal evrimin doruk noktası Türk kültürü olacaktı. Türkiye'deki etnik azınlık açısından bu durum, her ne kadar nesnel olarak şimdiki zamanda yaşıyor olsalar da, ideolojik bakımdan öznel geçmişte yaşadıkları anlamına geliyordu. Dolayısıyla, Türkleştirme yoluyla, halkı zaman içinde ileriye doğru "iterek" geleceğin kimliğini kazandırmak gerekliydi ve bu ancak bu yolla mümkün olabilirdi.

Kemalist yöneticilerin düşüncesinde zamanı yöneten yasaların kökenindeki sosyal Darwinizm yatıyordu. Aras, İngiliz büyükelçi George R. Clerk'e Kemalist ideolojiyi şöyle savunmuştu:

> Kendi tarih felsefesi kuramını ifade etti. Sarkaç, federasyonlardan oluşmuş imparatorluk dönemiyle bağımsız millet ve ırkların yer aldığı dönem arasında salınıyor; İngiliz İmparatorluğu bile bu gerçeğin farkına vararak kendini ayrılıkçı güçlerin büyüme sürecine uyarlamış ve varlığını koruyabilmiştir; sarkaçın ulusal tek ve ayrı uluslara salınmasının en son noktasına gelinmiş, sarkaç öteki yönde salınmak için harekete geçmiş, imparatorluklara dönüş olmasa bile gruplara yöneldiği açıkça görünür hale gelmiştir. Bu süreç kaçınılmazdır, ancak bu sürecin gelişim yolunda bazı küçük ulusal birimler yok olmaya mahkûmdur, örneğin Arnavutluk gibi 1,2 milyonluk küçük ulusların bağımsızlıklarını korumaları imkânsızdır, büyük komşu devletlerinden birinin onları kendi içlerine alma durumunda da aralarında savaş olacak demektir. Kürtlerin kaderi de böy-

190 Edward L. Schaub, *Progressism: An Essay in Social Philosophy*, University of Calcutta, Kalküta, 1937

leydi, ancak Kürtlerin kültür seviyesi çok düşüktü, düşünce yapıları çok geriydi; bu nedenle Türk politik yapısı içinde asimile edilmeleri çok zordu. Elçi hazretlerinin belirttiği gibi, Amerikan kızılderililerini kastederek, "Amerikan Hintlilerinde" olduğu gibi Kürtler, Kürt bölgelerine yerleşmiş daha gelişmiş Türklerle aralarındaki ekonomik savaşta rekabete dayanamayarak yok olup gideceklerdir. Ayrıca günümüz Türkiyesi'ndeki Kürt nüfusu 500.000'in altındadır, bunların çoğu Irak ve İran'a göç edecektir, geri kalanlar da güçlülerin sağ kalacağı ilkesine bağlı olarak elimine olacaktır.[191]

Bu görüşler İsmet İnönü gibi Kemalist üst düzey temsilcileri tarafından basında ifade edilerek daha da güçlendirilmişti. İnönü sürekli olarak "Bu ülkede yalnızca Türk milleti etnik ya da ırki birtakım haklar isteyebilir. Başka hiçbir kişinin buna hakkı yoktur" diyordu.[192] Kemalizm olarak bilinen bu paradigma, sürgün ve yerleştirmelerin bir mantık zeminine oturtulmasıydı.

Kemalistler açısından rejimin bundan sonra sürdüreceği sürgün programlarını haklı göstermek için bu yeterliydi. Mayıs 1926'da yapılan kanundan bir yıl sonra, rejim tarafından yeni sürgünler düzenlendi. Bunlar Cemilpaşazâde ailesi gibi seçkinleri hedefleyen daha iyi düşünülmüş sürgünler olacaktı (Resim 9). Önde gelen Kürt milliyetçilerinden Cemilpaşazâde Ekrem Cemil on yıl hapse mahkûm edildi ve Kastamonu'daki hapishaneye gönderildi. Eylül 1925'ten Mayıs 1928'e kadar bu hapishanede kaldı; burada sürgün edilmiş kırk dört Kürt sürgüne Kuran, Fransızca ve Türkçe öğretti. Kürtçe de öğretmek istedi ama buna izin verilmedi. Ekrem daha sonra İstanbul'a gönderildi burada altı ay gözaltında kaldı.[193] Cemilpaşazâde ailesinden Ekrem Cemil'in kardeşleri ve kuzenleri Ahmed Cemil, Mehmed Ferid, Memduh, Muhiddin, Ömer Ali, Bedri ve Fikri eşleri ve çocuklarıyla İzmir yakınlarındaki Buca'ya sürgün edil-

191 NAUK, FO 424/266, 50-2, NO. 46/1, Clerk'ten Chamberlain'a, 4 Ocak 1927.

192 *Milliyet*, 31 Ağustos 1930.

193 Ekrem Cemil Paşa, *Muhtasar Hayatım*, Institute Kurde, Brüksel, 1991, s. 61, 82.

Resim 9: 1938'de sürgündeki Cemilpaşazâde ailesi. Kadınlar duldur (Malmîsanij).

diler ve buraya yerleştiler.[194] İzmir emniyet müdürü buraya yerleşmiş bu aileleri yakından izliyordu.[195]

Diğer güçlü ve ileri gelen aileler de sürgüne gönderildiler. Azizoğlu aşiretinin üyeleri, özellikle aşiretin ünlü reisi Hüseyin Azizoğlu (1894-1957),[196] 1925 yılındaki çatışma sırasında yakalanmış ve yaşadığı Silvan ve Estel'deki bölgelerden sürgüne gönderilmişti. Aile jandarmalar tarafından yakalanarak camiye kapatıldığında ve burada kendileriyle ilgili ne yapılacağını beklemeye başladığında Hüseyin Azizoğlu'nun kızı Fatma Azizoğlu yedi yaşındaydı. Birkaç gün sonra, Berlin-Bağdat hattı üzerindeki tren istasyonuna gönderildiler, burada hayvan vagonuna bindirildiler; Azizoğlu anılarında "at, eşek ve kömür kokuları arasında olmaktan" söz ediyordu. Halep'te vagon değiştirdiler ve sonunda da gidecekleri yer olan Tarsus'a vardılar.[197] Doğudaki katliamlardan kurtulan Sürgücüzâde aşireti de sürgüne gönderildi. Hükümet yet-

194 Malmîsanij, *Diyarbekirli Cemilpaşazâdeler ve Kürt Milliyetçiliği*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2004, s. 189.

195 BCA, 272.12/55.137.11, İzmir Emniyet Müdürlüğü'nden İçişleri Bakanlığı'na, 23 Ekim 1927.

196 Azizoğlu'nun kısa özgeçmişi için bkz. Feqi Sağnıç, *Portreler*, İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2000, s. 57-61.

197 Şeyhmus Diken'in Fatma Azizoğlu ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *Isyan Sürgünleri*, s. 82-84.

kilileri kalan adamları toplamaya başlayınca, aşiret mensuplarını öldürülmekten korkmaya başladı. Batıya sürgün edileceklerini öğrenince çok rahatladılar. Küçük gruplar halinde, erkekler jandarmalar eşliğinde, Fevzipaşa/Keller istasyonuna getirilerek batıya gönderildiler. Geniş aileler bölündü, bir grup Nazilli'ye, başka bir grup Aydın'a bir başkası ise Akseki'ye gönderildi. Buralar birbiriyle bağlantısı olmayan yerlerdi.[198]

Bu sürgünler Kemalistleri tatmin etmedi ve sürgünler devam etti. 1926'da çıkarılan kanun ülke çapında bir sürgünü amaçlıyordu. Buna ek olarak Kemalistlerin 10 Haziran 1927'de çıkardığı 1097 Sayılı "Bazı Kişilerin Doğu Vilayetlerinden Batı Vilayetlerine Nakline Dair Kanun", doğu vilayetlerine odaklanarak, aileleriyle birlikte 1.400 kişinin ve 80 "isyancı ailenin", "idari, askerî ve toplumsal nedenlere bağlı olarak" kararnameler yoluyla "doğudaki sıkıyönetim bölgesinden" batı vilayetlerine göçe zorlanmasına olanak tanıyordu. Bu sürgünler Ağustos 1927'de uygulamaya konuldu. Çiftçilik yapanların hasat mevsiminin sonu olan Kasım'a kadar yerlerinde kalmalarına izin verildi. Kanuna göre tüm ulaşım masrafları devlet tarafından karşılanmalıydı, ancak bazı kanıtların gösterdiğine göre sürgün edilenler kendi yol masraflarını karşıladıkları gibi birlikte yolculuk ettikleri jandarmalarınkini de üstlenmek zorunda kalmışlardır.[199] Sürgüne gönderilenler hükümetin kendilerine tahsis ettiği alanın dışına çıkmamak zorundaydı. Bu alanların dışına, özellikle de geldikleri bölgelere seyahat etmeleri kesinlikle yasaklanmıştı. Kanunun 9. maddesine göre, tüm mal varlıkları Türk hükümetine kalıyordu. Sürgün edildikleri noktaya gelince, buradaki çiftliklere yerleştirileceklerdi.[200] Kemalistlerin zorunlu yerleştirmeleri pragmatik gerekçelerden tekrar ideolojik gerekçelere kaymaya başlamıştı. Bu uygulamalar artık "isyancı unsurları" susturmak amacıyla değil, tarihçilik,

198 Şeyhmus Diken'in Vahit Altınakar ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *a.g.e.*, s. 238-239.

199 Şeyhmus Diken'in Vahit Altınakar ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *a.g.e.*, s. 238-239.

200 Kökdemir, *Eski ve Yeni Toprak*, s. 28-30.

ilerlemecilik ve sosyal Darwinizm ideolojilerinin sonucu olarak gelişiyordu.

Bu aşamada sürgüne gidenlerin deneyimleri, daha önceki sürgünlerden pek de farklı değildi. Sürgünü yaşamış bir kadına göre, jandarmalar köyü sarmış, insanları toplayarak uzun bir kafile halinde istasyona götürmüştü, "Bizi vagonlara doldurdular, büyük abdestlerimizi yapmak için torbalar attılar, hepsi buydu" diye hatırlıyordu.[201] Sürgün edilenler arasında küçük bir çocuk da şunları hatırlıyordu: "Büyükannemin ailesini hayvan vagonuna bindirdiler. Vagon kalabalıktı. İnsanların bu hıncahınç dolu vagonda nefes alması mümkün değildi. İnsanlar birbirinin üstünde, aç bilaç, kötü kokular arasında seyahat ediyordu."[202] Bir İngiliz askerî ataşesi Ağustos 1927'deki sürgünlere tanıklık etmişti:

> Nakledilme sürecinde üç ayrı Kürt kafilesi gördüm. İlki, Niğde'yle Develi Karahisar arasındaydı. Sürgün kafilesi üç erkek ve yüz elli kadın ve çocuktan oluşuyordu. Eşyaları büyükbaş hayvan vagonlarına yüklenmişti, çoğu yürüyordu, yaşlı kadınların bazıları eşeğe binmiş bazıları da at arabasındaydı, onlara on jandarma eşlik ediyordu. İkinci kafile Karaman ve Konya arasındaydı. Trende birlikte seyahat ettiğim arkadaşım bana kafileyi göstermişti, 300 kişi vardı. Üçüncüsü de Konya yakınlarındaki Çumrah'taki 600 kişilik bir sürgün kampıydı. İstasyon memuruna ortalıkta pek çok çingenenin olduğunu söylediğimde bana bunların nakledilen Kürtler olduğunu söylemişti. Çumrah'daki kampta bir piyade taburu ve bir grup mühendis vardı. İstasyon sorumlusuna göre on beş gün önce buraya gelmişlerdi ve Kürt sürgününe gözcülük edeceklerdi.[203]

Sürgün edilenler vardıkları yerde yeni bir çevre, yeni bir kültür ve genellikle yeni bir dille karşılaşıyorlardı. Sürgün edilenlerden biri Orta Anadolu şehri Kütahya'ya geldiğinde burada başka birçok sürgünle karşılaşmıştı. Bir gün Diyarbekir'in do-

201 Medine Kaya ile Bursa'da yapılan görüşme, 23 Haziran 2002.

202 Kahraman, *Kürt İsyanları*, s. 343.

203 NAUK, FO 424/267, 63-4, sayı 24, Clerk'ten Chamberlain'a, 9 Ağustos 1927.

ğusundan bir tren dolusu sürgünün geldiğini hatırlıyordu. Birisi kendisine yaklaşarak, "Burası neresi, memleketimizden çok mu uzaklardayız?" diye sormuştu. Kütahya'daydılar ama Kütahya'nın nerede olduğu hakkında hiçbir fikirleri yoktu.[204] 1927 senesinde çıkarılan kanunda öngörüldüğü gibi Ağustos sürgünlerini Kasım sürgünleri izledi. 20 Kasım 1927'de hükümet on büyük aileyi Diyarbekir'in doğusundan batı illerine gönderdi.[205] İddialı öngörülere rağmen, Kemalist nüfus politikalarının çoğu kâğıt üstünde kaldı. 1928 yılında 60.000 Müslümanın Kafkasya'dan getirilerek Doğu Kürtleri arasına yerleştirilme projesi gerçekleştirilemedi.[206] Bu, iddialı toplumsal mühendislik politikalarının uygulanmasında başarıya ulaşmanın ne kadar zor olduğunun göstergesiydi.

Sürgün bir noktadan başka bir noktaya transfer olarak anlaşılabilecek kadar basit bir olgu değildi. 1927 ve 1928 yılları sırasında, Kemalist rejim sürgün edilenlerin varış noktalarında yerleşebilmeleri için önlemler almıştı. Göç alan şehirlere gönderilen talimatlarda, gelenlerin yaşları, cinsiyetleri, etnik kökenleri, bağlı oldukları aşiretleri ve başka özelliklerinin kaydının yapılması ve bunların İçişleri Bakanlığı'na bildirilmesi isteniyordu. Göç alan şehirlerin yanı sıra yerleşilen köylerin etnik yapısı hakkında da net bilgi isteniyordu. Edirne valisinin yazdığı rapor bu politikayı gösteren çok iyi bir örnektir. Rapordaki listede sürgünde yer alanlar, bunların geldikleri bölgelere göre dağılımı, geliş tarihleri ve "ırkları" yer almıştı.[207] Diyarbekir'den sürgüne gönderilen Kürtlerin başka bir varış noktası Ankara'nın güneyindeki Polatlı'ydı. Buranın kaymakamı da aile, cinsiyet ve "ırk" dağılımını gösteren bir liste hazırlamıştı. Tablo 2, Polatlı'daki bu dağılımı göstermektedir.

Sürgünlerin gönderildiği diğer bir şehir de Bolu'ydu. Bolu valisi, ilçe kaymakamları ve belediye reisleri de raporlar hazırla-

---

204 Kahraman, *Kürt İsyanları*, s. 184.

205 BCA, 272.11/23.120.18, 20 Kasım 1927.

206 NAUK, FO 371/13090/E129, 63-64, sayı 24, Clerk'ten (İstanbul) Chamberlain'a (Londra), 9 Ocak 1929.

207 BCA, 272.12/60.171.3, Edirne Valisi'nden İçişleri Bakanlığı'na, 11 Eylül 1928.

mışlardı. Bu şehre gelen sürgünler "Rumların terk ettiği" köylere yerleştirilmişlerdi. 6.013 kişiden oluşan 350 aile on dört köye yerleştirilmişti. Bu sayıların kesin olarak bilinmesi, yerleştirildikleri bölgelerdeki Kürt nüfusun oranının belirlenmesine yardımcı oluyordu; çünkü Kürtlerin gönderildikleri yerdeki nüfusa oranı yüzde beşi geçmemeliydi. Bu talimatlara uygun olarak Bolu valisi ayrıntılı bir tablo hazırlamış ve bu tabloda "Türk olmayanların yerleri" gösterilmişti. Buraya yerleşenler, Kürt, Gürcü, Laz, Abhaza ve Çerkes kökenliydi.[208] Bir kaynağa göre, 1920 ve 1932 yılları arasında batı illerine gönderilen Kürtlerin sayısı 2.774'tü.[209] Görünürdeki sayının az olması aldatıcıdır. Sürülen Kürtlerin sayısından çok, sürgün edilenlerin toplumsal sınıflarına bakılmalıdır. Bu durumda Doğu Kürtlerinin toplumsal piramidinin en üst bölümünde bulunanların yani, dindar, aydın ve toplum içinde önemli bir yere sahip olanların sürgüne gönderildiği görülecektir. Kürt seçkinlerin genel Kürt nüfusundan koparılması yoluyla Kürtlerin arasında milliyetçi düşüncelerin yayılmasının engellenmesi ve böylece politikaların başarıya ulaşması amaçlanıyordu.

TABLO 2: Polatlı İlçesinin Etnik Nüfus Dağılımı

Etnik köken	*Sayı*
Türkler	10.838
Boşnaklar	312
Kürtler	742
Aleviler	62
Diğer	12
Toplam	14.523

Kaynak: BCA, 272.65/6.5.4, Polatlı Kaymakamlığı'ndan İçişleri Bakanlığı'na, 12 ve 23 Mart 1927.

Sürgünleri yerleştirmek her zaman kolay olmadı. Sürgün edilenlerin bazılarının kaçma teşebbüsünde bulunmaları, sürgün sürecinin rejimin öngördüğü gibi kolay gelişmediğini gös-

208 BCA, 272.12/59.161.6, Bolu Valisi'nden İçişleri Bakanlığı'na, 12 Haziran 1928. Buraya yerleşenler arasında Balkanlar'dan ve Kafkaslar'dan gelen muhacirlerin de olduğunu belirtmek gerekir.

209 *İskân Tarihçesi*, Hamit Matbaası, İstanbul, 1932, s. 137.

teriyordu. Sivas valisi hükümete gönderdiği raporda "Kürt unsurların yerleştikleri yerleri izinsiz terk etmelerinden ve geldikleri bölgelere geri dönmelerinden" endişe ettiğini bildiriyordu.[210] Başka bir sorun da yerel halkın tutuculuk ve yabancı düşmanlığı nedeniyle topraklarına gelen yeni insanlara karşı aldıkları tutumdu. Bolu'da, yerli nüfusun bazı kesimleri zorunlu Kürt göçlerine açıkça karşı çıkmıştı. Yörede görevli bir Türk savaş gazisi ve görevlisi Genel Kurmay'a mağduriyetlerini bildiren bir mektup göndererek, sürgüne gelenlerin kendilerini hayal kırıklığına uğrattığını, şiddet gösterdiklerini, kötü davrandıklarını ve en önemlisi "Türkleşmeyi reddettiklerini" yazmıştı.[211] Bu şikâyet Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'a ulaşmış, o da Başbakanlık'a yazdığı mektupta "bu önemli ve değerli Türk topraklarını işgal eden yabancı düşünceli kalabalıkların Türk milleti kavramı içinde asimile edilmesinin önemli olduğunu" vurgulamıştı.[212] Diğer bir deyimle, sürgün programı insanları bir yere götürerek onlara orada bir ev vermekle sınırlı kalmamalıydı, bunun kültürel bir boyutu da olmalıydı. Çakmak'ın önerileri değerli bulundu ve rejim tarafından uygulamaya konuldu. Bir yıl sonra İçişleri Bakanlığı'nın gönderdiği gizli bir emirde, batıya gönderilen Kürtlerin "dil, gelenek ve arzuları bakımından da Türk yapılmaları" şeklinde bir madde yer alıyordu.[213]

Balıkesir'in kuzeybatısı da diğer bir önemli varış noktasıydı. 1927 Eylülü'nün ilk yarısında vilayet yöneticileri sürgün gruplarını vilayete yerleştirdiler. Valinin raporunda, Van, Mardin, Muş, Genç ve Diyarbekir'den gelenlere ait uzun bir sürgün listesi vardı. Diyarbekir'in tüm ilçelerinden ve mahallelerinden gelen Kürtler Balıkesir'e yerleştirilmişti. Valinin raporunda bazı ailelerin adlarının yanında "yerleştiler" veya "kaçtılar"gibi notlar yer alıyordu. Sürgünler daha sonra düzinelerce köye dağı-

210 BCA, 272.12/60.170.16, Sivas Valisi Süleyman Sami'den İçişleri Bakanlığı'na, 29 Eylül 1928.

211 BCA, 272.12/59.161.6, Mustafa Asım'dan Genel Kurmay'a, 17 Temmuz 1928.

212 BCA, 272.12/59.161.6, Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'tan İçişleri Bakanlığı'na, 3 Mart 1928.

213 Bayrak, *Kürtler*, s. 509.

tıldı, ama kimin hangi köye yerleştiği bilgisi yoktu.[214] Bu vilayet halkı da Kürtlerin köylerine yerleştirilmelerinden memnun değildi. Diyarbekir'den sürgüne gelen biri şunları hatırlıyordu: "Bizi trenden indirdiler ve Balıkesir'in bir köyüne götürdüler. Ama köylüler bizi istemiyordu. 'Defolun gidin!' diye bağırdılar. Daha sonra bize taş ve sopalarla saldırdılar. Dedem köy meydanında linç edildi." Onlara refakat eden yetkililer, Kürtleri bu köye yerleştirmenin mümkün olamayacağını görünce aileleri toplayıp başka bir köye götürdüler.[215]

Sürgün edilenlerin bazıları gittikleri yerlerde, örneğin güney bölgelerinde, daha iyi koşullarla karşılaştılar. Kasım 1927'de Antalya valisi sürgün edilenlerin geldiğini bir raporla bildirmişti. Bunlar "üç ya da dört erkek, eşleri ve çocuklarıyla birlikte küçük gruplar halinde Antalya köylerine dağıtılmıştı".[216] Azizoğlu ailesi güney kasabası Tarsus'a sürülmüştü. Fatma Azizoğlu'na göre, buranın yerel yöneticileri onlara, "portakal bahçelerinin ortasında çok güzel bir ev" tahsis etmişti. Yaşama koşulları öyle iyiydi ki babası daha sonra Diyarbekir'e dönebilecekleri hayallerinden tamamen vazgeçmeyi bile düşünmüştü. Tarsus'un, çoğu Türk ve Arap olan yerlileri onları sık sık akşam yemeğine çağırıyor ve pek çok şeylerini onlarla paylaşıyordu. Aile daha sonra yakındaki Mersin'e geçti ve buranın yerlileriyle yıllarca sıcak ilişkiler sürdürdü.[217]

1 Ocak 1928'de, Kemalist hükümet tarafından merkezi Diyarbekir'de bulunan Birinci Umumi Müfettişlik kuruldu ve başmüfettişliğe Dr. İbrahim Talî Öngören atandı.[218] Öngören Askerî Tıbbiye mezunuydu ve 1911'de Trablusgarp'taki Türk-İtalyan Savaşı sırasında Mustafa Kemal'le tanışmıştı. Bi-

214 BCA, 272.11/23.119.34, Balıkesir valisinden İçişleri Bakanlığı'na, 17 Kasım 1927.

215 Kahraman, *Kürt İsyanları*, s. 343.

216 BCA, 272.11/23.121.1, Antalya valisinden İçişleri Bakanlığı'na, 28 Kasım 1927.

217 Şeyhmus Diken'in Fatma Azizoğlu ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *Isyan Sürgünleri*, s. 82-84.

218 Dündar Akünal, "Belge ve Resimlerle Dr. İbrahim Tali Öngören", *Tarih ve Toplum* 40, 1987.

rinci Dünya Savaşı sırasında Diyarbekir'de doktor olarak çalışırken 1916 yılında ordu komutanlığı yapan Mustafa Kemal'le yeniden karşılaşmıştı. İngiliz kaynaklarına göre Bombay'e gitmiş burada "İngiliz-Hint idaresini" incelemişti.[219] 1925'te kabul edilmiş Islahat Planı'nda yer alan "örfi idari yöntemine" uygun bir biçimde kurulan bu müfettişlik, rejimin doğu illerinin içeriden sömürgeleşmesine yönelik eğilimlerini belirleyen dili ve iktidar yapısıyla uyum içindeydi. Müfettiş, 1925 Islahat Planı'nın uygulanmasında yetki alanına giren bölgelerdeki karar alma süreçlerinde oldukça geniş yetkilerle donatılmıştı.[220] Ayrıca sürgün ve yerleştirme programlarında önemli bir rol oynayacaktı; bertaraf edilmesi düşünülen Kürtlerin bulunması, yakalanması ve sürgüne gönderilmesi, batıdan gelen Türklere buralara yerleşmeleri için mülk tahsis edilmesi ve kayıtlarının tutulması da görevleri arasındaydı.

1928 yılında rejim kendini güvende hissederek kısmi af ilan etti. Kürtlerin arasındaki önemli kişiler bölgeden gönderilmiş olduğu için direnişin artık ebediyen kırıldığı düşünülüyordu. Geride kalanlar rejim için bir tehlike oluşturmuyordu. Olaf Rygaard 1928'de Diyarbekir ovasında gezerken gördüklerini şu şekilde ifade etmişti: "1925'teki cezalandırıcı tedbirlerin alınmasıyla, bu bölgede yaşayan halk daha da yoksullaşmış, evleri ve verimsiz arazileri, dik yamaçlar üzerindeki büyük bir emekle sürülmüş asma bahçeleri yok edilmiş, koyun ve keçi sürüleri ellerinden alınmış. İçlerinde hâlâ bu büyük korkuyu taşıyorlar."[221] Mart 1929'da Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlükten kaldırılmasıyla sürgüne gönderilenlerin bazılarının Diyarbekir'e geri dönmesine izin verildi. Af ilan edildiğinde Sürgücüzâde aşireti batı bölgesinde sürgündeydi. Yaşadıkları bölgelere geri dönmeleri trenle üç günlerini almıştı, gidecekleri yere ulaştıklarında "su basmış evlerini berbat bir şekilde buldular...

219 NAUK, FO 424/272, 116, sayı 68, Edmonds'tan Henderson'a, 21 Mayıs 1930. Diyarbekir, Bitlis ve Muş'a yapılan gezi notları.

220 İlk Umumi Müfettişlik çalışması için bkz. Cemil Koçak, *Umumi Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 53-126.

221 221 Olaf A. Rygaard, *Mellem Tyrker og Kurger: En Dansk Ingeniørs Oplevelser i Lilleasien*, Nordisk Forlag, Kopenhag, 1935, s. 107-108.

fareler eşyaları kemirerek parçalamıştı". Ağır geçen bir kışın ardından, tarım işlerine dönmek için çok uğraşmaları gerekmişti.[222] Şeyh Said ailesi de enkaz halindeki köylerine geri döndüler ve mümkün olduğu kadar iyi bir hayat sürmeye çalıştılar.[223] Geri dönen sürgünlerin çoğu eşyalarından ve gayrimenkullerinden kalanları kurtarmıştı. Bu durum, Kemalistlerin 2 Haziran 1929 tarihinde çıkardığı 1505 Sayılı Doğu Bölgelerinde İhtiyaç Sahibi Çiftçilere Arazi Dağıtılması Kanunu'na kadar böyle devam etti. Bu kanun hükümete, toprak ağası ve aşiret reislerinin ellerindeki topraklara el koyma ve bunları "köylülere, aşiret mensuplarına, göçebelere ve göçmenlere" dağıtma yetkisi veriyordu.[224] Bu kanunun geniş tanımı Kemalist nüfus politikalarının kökleşmiş geriye dönük meşrulaştırma geleneğine uymuyordu. Etnik sürgün günlerinde çıkarılmış olan bu kanunla, göçe zorlanmış aşiret reislerinin ve toprak ağalarının mallarına el koyma uygulamaları hız kazanmıştı. Bir İngiliz gezgin 1929 yazında şunları yazmıştı: "Kullanılan en önemli silah, zengin ve güçlü Kürt ailelerin sürgün edilmesiydi. Af kanununun sonunda bunların çoğu geri döndü ama bu süreçte sahip olduklarının çoğunu kaybettiklerini gördüler; bana söylendiğine göre bugün burada artık hiçbir zengin ve güçlü Kürt ailesi kalmamış."[225] Ancak özellikle sürgünlerin üçüncü aşamasından sonra (bundan sonraki bölümde ele alınacak), bu kanun ve uygulanan politikalar, hem malları ellerinden alınan aşiret reislerinin geleneksel direnişi hem de doğudaki Kürt mallarının Türk yerleşimcilere dağıtıldığını gören Kürtlerin etnik direnişiyle karşılaşacaktı.

El konulan Ermeni mallarında olduğu gibi Kürt seçkinlerinin malları da Türk yerleşimcileri arasında dağıtılmıştı. 1927 kanununa göre nüfusu azaltılacak köylerin sömürgeleştirilmesi hazırlıkları 1927'nin Mayıs ayı başlarına kadar geri gitmek-

222 Şeyhmus Diken'in Vahit Altınakar ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *Isyan Sürgünleri*, s. 240-241.

223 Kaya, *Mezopotamya Sürgünü*, s. 43.

224 Kökdemir, *Eski ve Yeni Toprak*, s. 34-35.

225 NAUK, FO 371/13828/E3538, Clerk'ten (İstanbul) Henderson'a (Londra), 15 Temmuz 1929. 1 numaralı ek. "Ankara'dan Halep, Diyarbekir, Malatya, Sivas ve Karadeniz sahiline yapılan gezi notları, 9-29 Haziran, 1929"

tedir. Sürgün planlarının öne alınmasının gerekçesinin buraya yerleşecek Türk yerleşimcilerin önlerindeki engelleri kaldırmak ve hayat standartlarını yükseltmek olduğu iddiaları da öne çıkmıştı, ama bu iddiaların gerçek olduğuna dair net bir kanıt mevcut değildir. Zamanlama ne olursa olsun, Diyarbekir vilayeti buraya gelecek Türk yerleşimci akını için hazırlıklı olmalıydı. Diyarbekir vali yardımcısı İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda Türk yerleşimciler için her türlü hazırlığın yapıldığını bildirmişti. Yugoslavya'dan gelen 75 ailenin 35'i değişik bölgelere yerleştirilmişti, 30'u da yerleştirilmeyi bekliyordu. Diyarbekir yerel yetkilileri, Makedonya'nın Kumonova ve Veles (Köprülü) bölgesinden gelen bu aileleri il içindeki "boş evlere" yerleştirdiler. Valiye göre, "fakr-u zaruret" içindeki bu ailelere ilave eşya ve gayrimenkul verilmeliydi.[226]

Bu raporlar yerleştirme planlarının uygulanmasının da kolay olmadığını göstermektedir. İngiliz raporları şu kuşku dolu ifadelere yer veriyordu:

> Kürtlerin gönderilmesiyle boşalan yerlerin muhacirlerle doldurulması düşünülüyor. Yugoslavya, Dobruca, Bulgaristan, Kıbrıs ve Kafkasya'dan Müslüman muhacirlerin gelmesi bekleniyor... Yunanistan'dan gelen Müslüman muhacirlerin yaşadıkları deneyimler çok cesaret kırıcı. Başlarındaki fesleriyle gâvur topraklarından gelen oldukça varlıklı Müslüman köylüler, dualarının karşılığını alamadan, kasketle yeni bir başlangıç yapmak için istenmedikleri Kürt bölgelerine atılmaları karşısında pek de hevesli olmayacaklardır.[227]

1920'lerin sonlarında Türkiye'nin doğusunda bir gezi yapan yazar Harold Armstrong buralara yerleştirilmek üzere gelmiş bir Türk muhacirden şöyle söz etmektedir:

> Konuştuğu dil Rumcaydı, ataları Konstantinopolis'ten gelmiş olmasına rağmen Türkçesi Rum aksanlı ve kırık dökük tü. Bana söylediğine göre Türk ve Yunan hükümetleri Müslüman ve Hı-

226 BCA, 272.12/53.128.7, Diyarbekir vali yardımcısından İçişleri Bakanlığı'na, 25 Mayıs 1927.

227 NAUK, FO 424/266, Clerk'ten Chamberlain'a, 12 Ocak 1927.

ristiyanları mübadeleye tabi tutuyordu. Zorla köklerinden koparılmış buraya gönderilmişti. Talihine lanet okuyordu. Girit'te işleri iyi gidiyordu ve mutluydu. Büyük büyükbabasının çiftliği ona kalmıştı ama Yunanlar, Yunanistan'da sadece Yunanları istiyordu. Söylediğine göre köyde her yerden göçmen vardı: Batı Trakya, Yunanistan, Selanik, Makedonya ve hatta Kıbrıs bunlar arasındaydı. Yeni bir hayata başlamaya çalışmışlardı ama hiç sermayeleri yoktu. Yerleştikleri topraklar kendilerine ait değildi, her an buralardan atılabilirlerdi, bu yüzden oturdukları evleri yaşamalarına yetecek kadar düzenlemişlerdi, toprakları da hayatlarını sürdürebilecek kadar ekip biçiyorlardı. Bahçelerde meyveler, bağlarda üzümler olgunlaşmaya başlamıştı. Yaşadıkları bölge tilki ve hırsız doluydu, gözlerini açık tutmazlarsa bir gecede her şeylerini kaybedebilirlerdi. Çaresizlik ve kaybolmuşluk duyguları içinde, zavallı evsiz bir çocuk gibiydiler.[228]

Kemalistler için, öncelikli olan yerleşimcilere uzun vadede iyi koşullar sağlanması değildi. Doğu illerinde Türk nüfus oranı arttığı sürece yerleştirme faaliyeti kesintisiz devam edecekti. İçişleri Bakanlığı Diyarbekir'deki Birinci Umumi Müfettişliğe sürekli olarak yazdığı raporlarda doğu illerine yerleşmek isteyen kişi ve grupları yakından izlediğini ifade ediyordu. Bu gruplar arasında yer alan Kürtlere yerleşme izni verilmeyecekti.[229] Kürtlerin Diyarbekir'e girmesine konulan bu engel İTC'nin 1916'daki düzenlemelerinin aynısıydı. Birinci Umumi Müfettişlik nüfus hareketlerini etnik temele dayalı olarak düzenliyordu. Sadece, "kan bağı ve dil olarak Türk olduklarını" kanıtlayanlara doğuya yerleşme hakkı ve bedelsiz toprak elde etme olanakları tanınıyordu.[230] Birinci Umumi Müfettişliğin bedelsiz topraktan anladığı şimdilik Ermeni ve Kürtlerin boşalttığı köylerdi. Bun-

228 Harold Armstrong, *Turkey and Syria Reborn*, s. 124-125.

229 DV, "Gidenler, Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos 1932", yazışmalar, DV 20133, dosya sayı 1/1010, İçişleri Bakanlığı'ndan Diyarbekir Birinci Umumi Müfettişliğe, 12 Temmuz 1932. Çağaptay, *İslam*'dan alıntı.

230 DV, "Çıkan Şifre 15/6/1933'ten 31/7/1933 Tarihine Kadar", yazışmalar, DV-NUM 1/1816/861, dosya sayı 1/1561, İçişleri Bakanlığı'ndan Diyarbekir Birinci Umumi Müfettişliğe, 2 Temmuz 1933. Çağaptay, *İslam*'dan alıntı.

lardan biri, Silvan bölgesindeki Çarıklı köyüydü.[231] Köyün Ermeni sakinleri 1915 kıyımında yok edilmiş, daha sonra buraya yerleşen Kürtler de 1925'te sürgüne gönderilmişti. Resmî raporlar köyün "enkaz" halinde olduğunu söylüyordu. Yedinci Piyade Ordusu İstihkâm Komutan Yardımcısı Mustafa Hilmi köyde bir tespit çalışması yaparak inşa edilecek ev ve alanların planlarını çizdi. Bunların hepsi tek tek numaralandı ve buraya gelecek olan yerleşimcilere ayrıldı.[232] Köye yerleşen Türkler Umumi Müfettişliğe minnettarlıklarını bildiren bir mektup yazmışlardı.[233] Bu dönemde 8.017 kişiden oluşan 2.123 aile doğu illerine gönderilmiş ve buralara yerleştirilmişti.[234]

Kürtlerin doğudan batıya sürgüne gönderilmesi gibi, Türklerin doğu illerine yerleştirilmeleri de kamuoyunda ve uluslararası diplomatik çevrelerde yaygın biçimde tartışılıyordu. Temmuz 1930'da Aras, Clerk'e şunları aktarıyordu: "Buradaki insan yapısını değiştirmek gerekiyor, tüm bölge başka yerden gelecek Türk muhacirlerce doldurulacak."[235] Amerikalı bir araştırmacı aşiret hayatına yapılan saldırıları araştırmış ve şunları yazmıştı: "1925'ten sonra çok sayıda Kürt isyanı meydana geldi. Bunlar acımasızca bastırıldı ve aşiretlerin bağımsızlıkları yok edildi."[236] 1930'da Amerikan diplomatik kaynakları raporlarında şu söylentiye yer vermişti: "Türk yetkililer Kürtleri yok ederek Türk Kürdistanı'nı, özellikle Azerbaycan olmak üzere Sovyetler'de yaşayan Türklerle doldurmayı planlıyorlar."[237] Gele-

231 Raymond Kévorkian, *Les Arméniens*, s. 392, 80 numaralı köy.

232 BCA, 030.18.01.02/015.49.3, 5 Ağustos 1925 tarihli karar.

233 BCA, 69.454.41, Hüseyin Koca'nın, *Yakın Ta ihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları: Umumi Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine*'den alıntı, Mikro Yayınları, Konya, 1998, s. 335.

234 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam: 1884-1938*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1967, I. cilt, s. 317.

235 NAUK, FO 371/14579/E3898, Clerk'ten (İstanbul) Henderson'a (Londra), 21 Temmuz 1930.

236 John Parker ve Charles Smith, *Modern Turkey*, George Routledge, Londra, 1940, s. 12.

237 NARA, 1930-1944 yılları arasında Türk İçişlerine ilişkin Devlet Bakanlığı kayıtları, SD 867.00/2047. Buxley'den (İzmir) Devlet Bakanlığı'na (Washington), 3 Ekim 1930, İzmir Haberleri, Eylül 1930.

cekte ortaya çıkacak gelişmelerin ışığında bu raporun oldukça abartılı olduğu görülmektedir, ama rapor o dönemde Kemalistler tarafından çok ciddiye alınmıştı. 1930'da Milletler Cemiyeti'nde konuşan Aras, "gelecekte kitlesel Türk nüfusu içinde Kürt nüfus oranını azaltmaya yönelik yoğun Türk sömürgeleştirmesi olasılığından" söz etmişti.[238] Kürtlerin "Jön Türk döneminde" sürgüne gönderilmelerinin üçüncü aşaması bu sözün yerine getirilmesinin habercisi olacaktı.

1934: ÜÇÜNCÜ AŞAMA

1930'lar, Batı'ya hammadde ihraç eden Türkiye'yi devlet içi ve devletlerarası krizlere sokmuştu. Büyük ekonomik bunalım, özellikle doğu illerinde yarattığı yıkıcı etkileriyle kırılgan Türk ekonomisini önemli ölçüde etkilemişti. Dış ticaret, gelir düzeyi, vergi gelirleri, fiyatlar ve kârlardaki hızlı düşüşlerle birlikte Diyarbekir de sert bir darbe almıştı. Yoksul şehirliler ve hayat mücadelesi veren köylüler ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma düştüler. Moskova-Berlin hattındaki politik gelişmeler, gelmekte olan Avrupa savaşının habercisi olmuş, politikacıların Türkiye'nin kimin yanında yer alacağı konusundaki spekülasyonları gelecek hakkındaki güvensizlikleri artırmıştı. İç politikada rejim, doğudan gelen yeni bir direniş dalgasıyla karşı karşıya kalmıştı. Bu kez, Ararat bölgesine yerleşmiş milliyetçi Kürt örgütü "Bağımsızlık" (*Xoybûn*), özerklik talebiyle Kemalist rejime karşı güç kullanarak direnişte bulunuyordu. Kemalistler yine şiddetle karşılık verdi ve yerel yangın, Şeyh Said isyanında olduğu gibi bir gerilla savaşına dönüştü.[239] Bu iki gelişmenin bir araya gelmesi nüfus politikalarının radikalleşmesini ve doğu illerinde zulmün artmasını kaçınılmaz hale getirmişti.

Nüfus politikalarının tartışıldığı ana platform Meclis'ti. Genel kurul toplantılarında ve gizli oturumlarda Meclis üyeleri

238 NAUK, FO 371/14578/E?, Drummond'tan (Cenevre) Cadogan'a (Londra), 18 Kasım 1930. "Note sure un Entretien avec S.E. Tewfik Rouschdy Bey".

239 Rohat Alakom, *Hoybûn Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1998.

önceki toplum mühendisliği harekâtlarını değerlendiriyor ve olası yeni harekâtları tartışıyorlardı. Kemalist düşüncenin ideologlarından Kütahya milletvekili Mustafa Naşit Hakkı Uluğ (1902-1977), sürgünler için yeni stratejilerin belirlenmesi gerektiğine işaret ederek "Ortaçağ'dan kalma toplumsal kurumların köklerinin kazınması" ve bunların bir daha "filizlenmesinin" engellenmesi gerektiğini söylüyordu. İTC'nin eski Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Samsun milletvekili Giritli Hasan Ruşeni Barkın (1884-1953) Uluğ'la aynı düşüncede olduğunu belirtmiş ve Ruslaştırma ve Amerikanlaştırma politikalarından örnekler vermişti.[240] Barkın'ın başka yerlerde yer alan yazılarında, Laz, Çerkes, Acem, Arnavut, Arap, Kürt, Boşnak, Tatar ve Yahudi gibi azınlıkların "hain vatandaşlar" oldukları, bunların "en kısa zamanda zecri tedbirlerle Türkleştirilmeleri... belirgin propaganda, kanun ve yerleştirmelerle... desteklenmeli" görüşleri yer almıştı. Ona göre, alınacak bu önlemler Türkiye'yi bu sadakatsiz grupların yol açacağı "vebadan kurtaracaktı". Savunmasına devam ederek şunların sorulmasını öneriyordu: "Türk müsün? Bize katıl ve bizimle kaynaş. Türk değil misin? O halde maskeni indir ve düşman saflarına katıl."[241]

Bu sefer silaha sarılma çağrısı yapanların arkasındaki beyin eski toplum mühendisi Şükrü Kaya'ydı (Resim 10). Meclis'teki tartışmalar sırasında, "ülkeyi Doğu ve Batı olarak ikiye ayırma" ihtiyacından söz ediyor ve şöyle diyordu: Hükümetin görevi doğudaki "toprağın sahibinin Türkler olmasını sağlamaktır."[242] Kaya, "komşu ülkelerde yaklaşık 2 milyon saf Türk olduğunun" altını çiziyordu. Bunların "yavaş yavaş vatanlarına dönmeleri neredeyse bir zorunluluktur, yerleştirme biliminin gerektirdiği ekonomik ve toplumsal ilkelere dayalı olarak topraklamıza yerleştirilmesi ise bizim görevimizdir." Ona göre göçebeler "uygar ve ekonomik bir biçimde" yerleşik

240 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi* (bundan böyle *TBMM ZC*) 23. cilt, IV. dönem, 3. oturum, 7 Haziran 1934, s. 68.

241 Cemil Koçak, "'Ey tarihçi belgen kadar konuş': Belgesel Bir Teşkilatı Mahsusa Öyküsü", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 3, 2006, sayı 243, s. 171-214, 212-214.

242 *TBMM ZC*, 23. cilt, IV. dönem, 3. oturum, 14 Haziran 1934, s. 139.

Resim 10: Şükrü Kaya (1883-1959) (Cumhuriyet Arşivleri).

topluluklara dönüştürülmeliydi.[243] Kaya, sürgüne gönderilecekleri tanımlamak ve seçmek için kullanılacak ölçütün *soy* yerine *ırk* olması gerektiğini ısrarla söylüyordu. Ona göre soy, ırkı değil aileyi tanımlıyordu.[244] Tartışmalar devam ederken Kaya yeni sürgünlerin meşru zeminini oluşturmak için şöyle diyordu: "Bir milletin en büyük görevi sınırları içinde yaşayan herkesi kucaklamak ve onları asimile etmektir. Bunun tersinin yapıldığını ve vatanın içinin boşaltıldığını gördük. Osmanlılar başlangıçta gittikleri yerlerde halka din değiştirtselerdi Tuna boylarındaki sınırlarımız hâlâ oradan başlıyor olacaktı. Bundan çok çektik."[245] Milliyetçi nüfus politikalarının belirtisi olan bu söylemler yirmi yıl önce İTC'nin yaptığı soykırımları haklı göstermeye çalışan söylemlerle aynı nitelikteydi. Şükrü Kaya'nın Meclis'te yaptığı, alkışlar ve "bravo" sesleriyle karşılanan konuşma Türkiye'nin etnik azınlıklarına karşı güçlü bir düşmanlık havası taşıyordu. Daha sonraki tartışmalarda Çanakkale milletvekili Ziya Gevher Etili "hainlere" seslenmiş, yaşadıkları toprakları işgal ederek "yılanın başını yuvasında ezmekle" tehdit etmişti. Devamında, "Gerekirse bunu yaparız. Ordüyu göndererek hain yuvaları ele geçiririz" demişti.[246] Aydın milletvekili Dr. Mazhar Germen (1887-1967) bu "hainleri"

243 *TBMM ZC*, 23. cilt, IV. dönem, 3. oturum, 14 Haziran 1934, s. 141.

244 *TBMM ZC*, 23. cilt, IV. dönem, 3. oturum, 14 Haziran 1934, s. 145.

245 *TBMM ZC*, 23. cilt, IV. dönem, 3. oturum, 21 Haziran 1934, s. 249.

246 *TBMM ZC*, 17. cilt, V. dönem, 45. oturum, 7 Nisan 1937, s. 22.

Kürtler olarak tanımlamıştı, ona göre "Kürtler yıllarca Türklerin kanına ve canına kastederek ihanet içinde olmayı iş ve görev bellemişler... Türklerin etine batan diken olmanın dışında başka bir rol oynamamışlardı". Son olarak, bravo sesleri arasında hükümetten, "bu unsurların bölgeden tamamen temizlenmesini talep ediyordu", bu arada başka bir milletvekili bağırmış, "Bunlar sürülmeli!" demişti.[247]

Öyle de oldu. 1930'ların ilk yarısında Kemalistler yeni sürgün planlarının çapını hızla genişlettiler. Bu yeni sürgün dalgasında sürgüne gönderileceklerin tanımlanması ve seçilmesinin yanı sıra ana politik-idari kararların alınması da söz konusu olacaktı: Sürgüne gönderilecekleri tanımlayan ölçütün belirlenmesiyle birlikte sürgün uygulamasından sorumlu kurum ve kişilere ilişkin bir yapı kurulacaktı. Türkiye coğrafyasındaki etnik-bölgesel yapının genişliği yüzünden bu yeni yaklaşım batı illerinde çeşitli düzeydeki yerel ya da merkezî yöneticilerle müzakereye dayalı düzenlemeler yapmayı zorunlu kılıyordu. 1932 baharında, doğu illerindeki Kürt sorununu çözecek Kemalist düşünce somutlaşmış ve yeni bir "İskân Kanunu'yla" doruk noktasına ulaşmıştı. Bu kanun 14 Nisan 1934'te Meclis'ten geçmiş, bir hafta sonra da *Resmî Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girmişti.[248] Kanun, özellikle 1926 yılında aynı adla çıkarılan kanun olmak üzere daha önceki kanunları model almıştı. Bu kanunun yazılması sırasında Meclis'te yapılan tartışmalar ideolojik içerikliydi ve daha çok tarihsel haklılığa, dile ve geçmişte yapılan yanlışlardan ders alınarak gelecekteki nüfus politikalarını daha etkin bir biçimde geliştirmeye yoğunlaşmıştı.

Metin, Osmanlı İmparatorluğu'nu azınlıkları asimile etmeyi ihmal etmekle itham eden tarihî bir bakış açısıyla başlıyor, yeni çağın "Türk sosyoloji neferlerinin bilimsel çalışma ve açıklamaları ışığında", "yerli halk olarak Türklerin hâkim olduğunun" ve "yaşadıkları bölgenin Türkleştirildiğinin" habercisi olduğunu belirterek devam ediyordu. Azınlık olan öteki "unsurlar", "kaynaştırma ve asimile etme amacıyla ev ev Türk kasa-

247 *TBMM ZC*, 17. cilt, V. dönem, 45. oturum, 7 Nisan 1937, s. 23-24.

248 248 *Resmî Gazete*, 21 Haziran 1934, sayı 2733.

baları ve köylerine yerleştirileceklerdi" Türkiye Cumhuriyeti, "milli varlığımızı bir arada tutarak ve homojenleştirerek güvenceye alınacaktı", çünkü "nicelik ve nitelik bakımından hükümet eliyle geliştirilmiş nüfus politikalarının izlenmesi ve uygulanmasıyla... nüfus kitleleri milli kültürümüze ve modern uygarlığa uyumlu hale gelecekti". Kanun nüfus yoğunluğunun az olduğu yerlerde nüfus artışının sağlanması ve tarımın geliştirilmesi için de aşiretlerin ve göçebelerin yerleşik duruma getirilmesini öngörüyordu.[249] Dil etnik kökeni belirlemede en önemli göstergeydi. "Ana dili Türkçe olmayan nüfus kitlelerinin bir araya gelmeleri yasaklanacak, var olanlar da dağıtılacaktı... böylece kültür bütünlüğü için önlemler alınabilecekti". Alınacak katı önlemlerle, milletin hiçbir bölgesinde Türk olmayanların o bölge nüfusu içindeki payı %10'u geçemeyecekti. Doğu illerini, özellikle Diyarbekir'in kuzeyini Türkleştirmek için Umumi Müfettişlik o ana kadar buraya yerleştirdiği Türk nüfusun iki katı kadar nüfusu daha yerleştirmek zorundaydı. Kemalist sürgün önerileri ve kararları, İTC'nin daha önceki dönemde uyguladığı modele uygun biçimde, aynı formül, koşul ve ayırımları içeriyordu. Kemalistlerin, yerleşimcileri iki kategoriye bölmek için kullandığı terimler yeniden ortaya çıkmıştı. Bunlardan biri, Türkiye'ye kendi istekleriyle gelenler için kullandıkları *muhacir*, diğeri de ülkelerinden dışarı gönderilenler için kulandıkları *mülteci* idi.[250] Mülteciler de ihtiyaç içinde olanlarla olmayanlar olarak yine iki ayrı kategori altında değerlendiriliyordu. İhtiyaç içinde olanlara bedelsiz arazi verilecekti. Kemalistler toplum mühendisliğindeki mevcut tekniklerini geliştirmek de istiyorlardı. 1925-1927 yıllarında uygulanan sürgünleri değerlendirdiklerinde, ellerindeki görevli kadroların yetersiz olduğu, sürgünlerin gerçekten başarılı olabilmesi için bu kadroların insan gücü ve mali olanaklar bakımından güçlendirilmesi gerektiği sonucuna varmışlardı. Bu özel alanda eğitilmiş

249 *TBMM ZC*, 23. cilt, IV. dönem, 3. oturum, 7 Haziran 1934, 189 numaralı ek. "I/335 numaralı İskân kanunu lâyihası ve İskân muvakkat encümeni mazbatası", 2 Mayıs 1932.

250 *TBMM ZC*, 165, c1, 189 numaralı ek. "İskân kanunu lâyihası muvakkat encümeninin tadili", s. 28, 3. madde.

ve deneyimli uzmanlarla bir yıl içinde kadronun genişletilmesini öneriyorlardı.[251]

Taslaktaki 1. Bölüm kanunun ruhunu anlatıyordu. Kanun burada, "Türk kültürüne bağlılık ve nüfus oturuş ve yayılışının düzeltilmesini" taahhüt altına alıyordu. Kanun uygulaması Bakanlar Kurulu'nun "programına" uygun olarak İçişleri Bakanlığı tarafından yapılacaktı. 2. madde bu uygulamanın nasıl yapılacağını tanımlıyordu. Bakanlar Kurulu Türkiye'nin üç bölgeye bölündüğü bir haritayı onaylayacaktı. Buna göre "Birinci Bölge Türk kültürlü nüfusun toplanacağı yerler, İkinci Bölge Türk kültürüne temsili istenilen nüfusun nakil ve iskânına ayrılan yerler, Üçüncü bölge de yer, sağlık, ekonomik, kültür, siyaset, askerlik ve inzibat sebepleriyle boşaltılması istenilen ve iskân ve ikamet yasak edilen yerler" olacaktı. Yurtdışından gelen yerleşimciler için şu kısıtlamalar geçerli olacaktı: "Yaşadıkları ülkelerden gönderilen kültürel bakımdan Türk olmayanlar, anarşistler, casuslar, göçebe çingeneler, ülkeden çıkarılmış olanlar Türkiye'ye muhacir olarak kabul edilmeyeceklerdi. Türk ırkından olmayanlar hükümetin gösterdiği yerlere yerleştirilecekler ve buralardan ayrılmalarına izin verilmeyecekti. İzinsiz başka yere gidenler ilk defasında yerlerine çevrilecek, bu durumun tekrarı halinde vatandaşlıktan çıkarılacaklardı."[252]

Doğu illeri açısından bakıldığında kanunun, "İçeride nakiller, kültür ve idare tedbirleri" başlıklı 2. Bölümü de en az ilki kadar önemlidir. 9. maddede, "kültürel olarak Türk olmayan göçebelerin, toplu olarak Türk kasabalarına dağıtılacakları" yer almakta, "bunlar arasında casusluk yaptıkları anlaşılanlar ve Türk olmayanlar sınır dışına sürüleceklerdir" denmekteydi. Bu "göçebeler", aşiretlere doğrudan savaş açan bundan sonraki maddede tanımlanmıştı: "Kanun aşiretlere hükmî şahsiyet tanımaz... Bu hususta herhangi bir hüküm vesika ve ilâma müstenid de olsa tanınmış haklar kaldırılmıştır. Aşiret reisliği, beyliği, ağalığı ve

---

251 *A.g.e.*, "İskân muvakkat encümeni mazbatası", 27 Mayıs 1934.

252 *TBMM ZC*, 23. cilt, IV. dönem, 3. oturum, 7 Haziran 1934, 189 numaralı ek. "1/335 numaralı İskân kanunu lâyihası ve İskân muvakkat encümeni mazbatası", 2 Mayıs 1932.

şeyhliği ve bunların herhangi bir vesikaya veya görgü ve göreneğe müstenid her türlü teşkelat ve taazzuvları kaldırılmıştır." Bu kişiler "uygun bölgelere" gönderileceklerdir. Türk olmayan aşiretler özellikle İkinci Bölge'ye gönderileceklerdir. Madde daha da ileri giderek yukarıda sözü edilenlerin mallarına el konularak bunların devlete bırakılacağını da hükme bağlamıştı; bu mallar daha sonra değişik yerleşimcilere dağıtılacaktı. Seçim kriteri öncelikli olarak dil olacaktı. Kanun, "ana dili Türkçe olmayanların köylerde ve mahallelerde toplanmasını, işçi ve esnaf olarak bir araya gelmelerini" yasaklıyordu. Kanun ayrıca, Bakanlar Kurulu'na, "Kültürel bakımdan Türk olmayanlara karşı, kültürel, askerî, politik, toplumsal ve güvenlik nedenleriyle her türlü önlemi alma" yetkisi veriyordu. Bunlar hiçbir yerde o bölge nüfusunun %10'undan fazla olamayacaklardı ve herhangi bir mahallenin tümünü oluşturamayacaklardı.[253]

Kanunun 3. Bölümü ülkenin üç bölgeye nasıl bölüneceğini tanımlıyordu. 12. madde Birinci Bölge'deki yerleşme kurallarını açıklıyordu, bu kurallar doğu illerindekilerle eş anlamlıydı. Aşiret üyeleri ve göçebeler için, hem buralarda yaşayan hem de sürgüne gönderilmiş ama dönmek isteyen "kültürel bakımdan Türk olmayan" nüfusa kadar değişen yelpazede yer alan kişilerin bu bölgeye yerleşmeleri yasaklanmıştı. Bu bölgeye yerleşme hakkı olan üç nüfus kategorisi tanımlanmıştı. İlk olarak, buralarda yaşayan Türklere, yani buralardaki köy ve kasabalarda yaşayan "Türk ırkından olanlara" arazi verilecekti. İkinci olarak, 1914'ten önce Birinci Bölge'de yaşayan ama savaş koşulları yüzünden bu bölgeyi terk etmek zorunda kalmış Türkler geri dönmeye teşsvik edilecekti. Üçüncü olarak, "aslında Türk olan" ama İkinci Bölge'de yaşayanların, "iklim ve yaşayış şartlarına uygun olmak üzere" Birinci Bölge'ye nakli ve yerleşmeleri sağlanacaktı. Buraya yerleşen Türklere birtakım vergilerden ve askerlikten muaf olma gibi kazanımlar sağlanacaktı. "Türk ırk ve kültüründen" asker ve mülkiye emeklilerinin Birinci Bölge'de yerleşmeleri teşvik ediliyordu. Kabaca batı illeri olarak tanımlanabilecek İkinci Bölge, Birinci ve Üçüncü Böl-

253 *A.g.e.*

ge'den, özellikle Birinci Bölge'den gelen "Türk ırkından olmayanların" yerleştirileceği bölge olarak tanımlanmıştı. Başka bir deyimle, İkinci Bölge on yıl boyunca kurallara uygun olarak doğudan gelen sürgünlerin dağıtılıp yerleştirildiği bölge olma özelliğini taşıyacaktı.[254] Kanun tüm nakil masraflarının hükümet tarafından karşılanacağını da taahhüt ediyordu.

Daha sonra "İskân Kanunu'na" yapılan ilavede Birinci Bölge tam bir kesinlikle tanımlanmıştı. Birinci Bölge'de Türk yerleşimcilere verilen arazilere Türk olmayanların yerleşmeleri yasaklanmıştı. Diyarbekir'in de içinde olduğu Birinci Umumi Müfettişlik bölgesi içinde Diyarbekir'den doğuda Tatvan, batıda Urfa ve kuzeyde Elazığ'a kadar uzanan demiryolu hatlarının her iki yanında 20 kilometrelik arazi şeridinde Türk olmayanların yerleşmeleri yasaklanmıştı. Aynı düzenleme sınır için de öngörülmüştü, Türkiye'nin doğu sınırı boyunca 25 kilometre arazi ve bölgenin iki yanındaki asfaltlı 15 kilometrelik yol Türk olmayanlar için yasak olacaktı. Ayrıca Diyarbekir'in etrafını oluşturan 20 kilometre çapındaki dairenin içi Türk olmayanlara yasaklanmıştı. Bu kararlar, Diyarbekir çevresindeki büyük alanların nüfus bakımından "Türkleştirme" amacıyla belirlendiği anlamına geliyordu.[255] Projenin uygulanmasında bürokratik yapı bölgesel merkezlere göre bölünmüştü, iki daire sürgünleri ve yerleştirmeleri gözetim altında tutacaktı. Dairelerden biri insanları göndermek ve kabul etmek, mallara el koymak ve dağıtmak gibi lojistik işlerden, diğeri ise "kültürel gerekliliklerin" yerine getirildiğini güvenceye almak, "yurtdışındaki akraba ve dost kültürleri" ve azınlıklar gibi konuların da dahil olduğu nüfus araştırmaları yapmak, alınan önlemlerin uygulandığını takip etmekle sorumluydu. İkinci daire gezici nitelikliydi ve sürgünlerin sorunsuz bir biçimde gerçekleşmesini sağlamaya çalışacaktı.[256]

---

254 *TBMM ZC*, 23. cilt, IV. dönem, 3. oturum, 7 Haziran 1934, 189 numaralı ek. "I/335 numaralı İskân kanunu lâyihası ve İskân muvakkat encümeni mazbatası", 2 Mayıs 1932.

255 Kökdemir, *Eski ve Yeni Toprak*, s. 166-170.

256 *TBMM ZC*, 23. cilt, IV. dönem, 3. oturum, 7 Haziran 1934, 189 numaralı ek.

Kanun, aşiretleri, dağıtılması, ortadan kaldırılması ve geniş Türk toplumu içinde "kaynaştırılması" gereken büyük bir grup olarak ilan etmişti. Mal varlıkları kurallara uygun olarak nakde çevrilecek, liderleri, ağalar, aşiret reisleri ve şeyhler tasfiye edilecek, yeni liderlerin ortaya çıkması engellenecek ve aileleri hemen sürgün edilecekti. Kürt seçkinlerinin yeniden daha belirgin bir şekilde hedef haline gelmesiyle aşiret yaşamına ve reislerine karşı kapsamlı bir saldırı başlatılmıştı. George Clerk'in yazdığı gibi, "Kürt aşiretlerini dağıtma, herkesi silahsızlandırma ve ne olursa olsun liderlerini sürgüne gönderme politikası hâlâ devam ediyordu... Tüm ordunun neredeyse yarısı elde edilen başarılar değişken de olsa bu politikayı uygulamak için seferber olmuştu".[257] Bu politika değişikliğinin ideolojik temeli, Kemalistlerin sosyolojiyi yorumlama biçimlerinde yatıyordu. Buna göre Kürtler hiçbir zaman bir ulus olamamıştı. Dolayısıyla milletin başını ezmek (yani seçkinleri sürgün etmek) ve etnik "hammadde" olarak görülen geniş kitleyi yerinde bırakarak zorla asimile etmek yeterli olacaktı (Dördüncü Bölüm). Toplum mühendisliğinin bu iki stratejisinin birbirini tamamladığı ve karşılıklı olarak güçlendirdiği kabul ediliyordu. Hükümet istediği amaca ulaşmak için, Kürt aşiretlerinin sayısını gösteren çok gizli bir çalışma yaptı ve sonuçlarını yayımlayarak içerideki belli kişilere dağıttı.[258] Bu listeler 1970'lerde yeni eklerle tekrar yayımlandı ve 2000'de de kitap haline getirildi. Her şehirde yer alan düzinelerce Kürt aşireti "sadık olanlar" ve "sadık olmayanlar" biçiminde sınıflandırılmış, birbirleriyle ilişkileri de ayrıntılı biçimde gösterilmişti.[259] Rapor kitapçığının on sayfasında Diyarbekir aşiretlerine yer veriliyor ve bunların hangilerinin yönetime sadık, hangilerinin karşı olduğu ayrıntılarıyla belirtiliyordu.[260] Rapor sürgüne gönderileceklerin seçiminde etkin bir biçimde kullanılacaktı.

257 NAUK, FO 424/266, Clerk'ten Chamberlain'a, 12 Ocak 1927.

258 Hıdır Göktaş, *Kürtler-1: Isyan-Tenkil*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 125-127

259 *Aşiretler Raporu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

260 *A.g.e.*, s. 92-102.

1934 İskân Kanunu, vatandaşlığı sınırlama ve milliyetçilik ideolojisini öne çıkarma yoluyla kendi etnik sınırlarını güçlendirme ve iki savaş dönemi arasında ulus inşa etme sürecini yabancı bir nüfusa zorla kabul ettirme olarak anlaşılabilecek tipik bir metindi. Demografik mühendisliğin ruhunu yansıtıyordu: Kemalistler, hâkim etnik grup Türkleri azınlıklara karşı güçlendirme ve sayılarını artırma arayışı içindeydiler. Azınlıklar zaman içinde küçülmeli ve önemleri gelecekte bir gün dikkate alınmayacak kadar azalmalıydı.[261] Kemalistlerin düşüncesindeki etnik-bölgesel milliyetçilik, Batı'yı Türk, Doğu'yu da Kürt olarak kabul ederek, ülkeyi açıkça iki etnik bölgeye bölmüştü. İTC'nin savaş sırasında bölgedeki "Türkleştirme alanı" uygulamasının önemli unsurlarının devamı olarak, Diyarbekir için bu formül genişletildi ve sistematik hale getirildi (İkinci Bölüm).

Kemalistler planı uygulamak için hiç vakit kaybetmedi. Kasım 1934'te Diyarbekir'in ikinci Umumi Müfettişi Ahmet Hilmi Ergeneli yeni sürgün ve yerleştirme aşaması için bir rapor hazırladı. Sürgüne gönderilecek Kürtlerin seçimi kolay olmuştu çünkü bunlar daha önce de sürgüne gönderilmişlerdi. Ancak Ergeneli için "*ırkdaşların*" kendi bölgesinde yerleştirilmesi o kadar kolay olmayacaktı, çünkü "yerel nüfusun bir bölümü yerleşimcilere sıcak bakmıyordu" Ergeneli, gelen Türklerin mutlu olabilmeleri için geldikleri yerlerden daha iyi koşullara sahip olmaları gerektiğine işaret etmişti. Türklerin demiryoluna yakın yerlere yerleştirilmelerini öneriyordu. Böylece bir taşla iki kuş vurulmuş olacak, hem stratejik alanlar "güvenilir nüfus" tarafından doldurulmuş olacak, hem de buralara yerleşenler demiryoluna yakın oldukları için memnun olacaklardı. Türk yerleşimcilere sağlanacak kazanımlar arasında, maddi ödül, iyi eğitim olanakları, düzgün evlerde yaşama, çocuklar için oyun ve spor alanları ve bunlara benzer olanaklar vardı. Bu olanaklar etnik ve kültürel bakımdan Türk olmayanlara

261 Bu konudaki iki tartışma için bkz. Nesim Şeker, "Demographic Engineering in the Late Ottoman Empire and the Armenians', *Middle Eastern Studies* 43, 2007, sayı 3, s. 461-474; Erol Ülker, "Assimilation of the Muslim Communities in the First Decade of the Turkish Republic (1923-1934)", *European Journal of Turkish Studies*, 2007, http://www.ejts.org/document822.html

sunulmamıştı. Ergeneli yerleştirme programı için ayrılan fonların artırılmasını ve sürekliliğinin sağlanmasını da talep ediyordu.[262] Bu öneriler İskân Kanunu içinde gizli ayrımcı uygulamaları açıkça göstermektedir. Kanunun uygulaması devlet ile toplum arasındaki ilişkiye karmaşık bir nitelik kazandırıyordu: Uzak coğrafyada yaşayanlar soydaş olarak gözetilirken, yerleşilen yerlerdeki yerli nüfus düşman kabul ediliyordu.[263]

Ankara ve Diyarbekir arasındaki yoğun yazışma trafiği doğuda yaşayanların dikkatinden kaçmamıştı. Kanunun yürürlüğe girmesiyle doğuda söylentiler hızla yayıldı ve "kanunun uygulanmasından etkilenebilecek binlerce bölge sakini arasında büyük bir huzursuzluk yarattı".[264] Kemalist diktatörlüğün politik paranoyası Diyarbekir'de başka toplumsal ağlarla gruplara da yayılarak bir zulüm havası yaratmıştı. İskân Kanunu'nun merkezindeki aşiretler ve aileler zaman kaybetmeden sürgün planına dahil edildiler. İş ya da evlilik nedeniyle büyük Kürt aileleriyle ilişkisi olanlar da sürgüne gönderilecekti. Bu durum sürgüne gönderileceklerin sayısını hızla artırmıştı. Her yerde bir komplo olduğu düşüncesinin yarattığı hava, amirlerinin gözüne girmek için büyük çaba gösteren Diyarbekir valisinin şehirde bir çadı avı başlatarak mümkün olabildiğince kalabalık bir sürgün listesi hazırlamasıyla daha da şiddetlenmişti. En çarpıcı olan ise, valinin Diyarbekirlilerden Kürt "aşiret reisleri" ve "ağalar" hakkında bilgi vermelerini istemiş olmasıydı.[265] Komşularının zenginliğine imrenen çok sayıda yoksul vatandaş valilik önünde toplanmış ve sonunda, eski hesaplara dayanan açık ihbarların yapılmasına kadar gidilmişti. Diyarbekir'deki Kemalist paranoya

262 BCA, 69.457.24, Ergeneli'den İnönü'ye, 10 Kasım 1934, Koca, *Yakın Tarihten*'den alıntı, s. 416-420.

263 Uzak bir bölgeyi yönetmek için buradaki nüfus yapısını biçimlendirmek amacıyla yerleşimci göndermek, yerleşimci sömürgeleştirme olarak adlandırılmaktadır. Bu konuda yazılmış makaleler için bkz. Caroline Elkins ve Susan Pederson (ed.), *Settler Colonialism in the Twentieth Century: Projects, Practices, Legacies*, Routledge, Londra, 2005.

264 NAUK, FO 371/17958/E4912, Catton'dan (Mersin) Loraine'e (Ankara), 7 Temmuz 1934.

265 Şeyhmus Diken'in Vahit Altınakar ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *İsyan Sürgünleri*, s. 242-243.

ateşinin yakılmasında en büyük sorumluluğun hükümet yanlısı Pirinççizâde ailesine ait olduğu konusunda kanıtlar mevcuttur. Görgü tanıklarından birine göre, Pirinççizâde ailesinin üyeleri, aşiret reisleri ve aşiretleri saptama ve bunlar arasındaki akrabalık ilişkilerini belirleme sürecinde emniyet müdürüne yardım etmişlerdi.[266] Bunun da ötesinde, aile rakip olarak gördüğü diğer ailelerin Diyarbekir'den gönderilmeleri için kulis yapıyordu. Bu doğruysa, Pirinççizâde ailesi güç kazanma karşılığında rejimle yeniden işbirliğine girmiş ve daha da önemlisi hükümetin yerel düzeydeki nüfus politikalarını bir kez daha etkilemiştir. Bunlar, 1930'larda Diyarbekir'de uygulanan nüfus politikalarını belirleyen ve kontrol eden bazı yerel mekanizmalardı.

1928'deki ilk sürgünde Tarsus'a gönderilen Azizoğlu ailesi Silvan'daki topraklarına geri dönmüştü. 1934 yazında Fatma Azizoğlu konaklarının sundurmasında otururken birdenbire binanın jandarmalar tarafından sarıldığını gördü. Ailesine söylemek için içeri doğru koştuğunda kapının büyük bir gürültüyle çalındığını duydu. Kapının eşiğinde duran jandarma komutanı "Evin erkekleri nerede?" diye bağırıyordu. Erkekler işlerine veya tarlada çalışmaya gitmişlerdi. Görevli bunun üzerine elinde bulunan Diyarbekir'e götürülecekler listesini okudu. Adı okunan aile üyeleri konağın bahçesinde toplandı, kendilerine şahsi eşyalarını toplamaları için bir saat izin verildi. İki kamyona doldurulan Azizoğlu ailesi mensupları arkalarında, gözyaşları içinde yüzlerce aşiret mensubunu bırakarak götürüldü. Diyarbekir'e vardıklarında, bir iş için şehirde bulunan reisleri Hüseyin Azizoğlu çoktan yakalanmıştı. Tüm grup tren istasyonuna götürüldü, bir vagona kilitlendi ve jandarma gözetiminde İstanbul'a gönderildi. Birkaç gün sonra İstanbul'a varan aile buradan doğrudan Trakya'daki Kırklareli'ye, oradan da Babaeski'ye gönderilerek buraya yerleştirildi.[267] Aşiretler hakkındaki istihbarat raporlarında Azizoğlu ailesinin sadık ve itaatkâr

266 Şeyhmus Diken'in Şahin Cizrelioğlu ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *a.g.e.*, s. 213.

267 Şeyhmus Diken'in Fatma Azizoğlu ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *a.g.e.*, s. 89-94. Azizoğlu ailesiyle bu görüşmeler 11 Haziran 2005'te Stockholm'de, 20 Ekim 2007'de de Amsterdam'da yapılmıştır.

olduğu ve hükümete karşı hiçbir direniş göstermediği belirtilmiş olmasına rağmen, aile 1934 yılında bir kere daha Trakya'ya sürgün edilmişti. Sürgün edilen tek aile Azizoğlu ailesi değildi. Lice'de Zırkî aşireti de 1926'da sürgün edilmişti. Sürgüne gidenlerden birinin belirttiği gibi, hükümet yanlısı aileler bile toplandığına göre, artık sürgünün çapı daha da genişlemişti.[268]

Cizrelizâde aşireti, hukuk eğitimi almış aydın biri olan aşiret reisi Ahmet Mümtaz Cizrelioğlu'nun 1934 yazında tutuklanmasıyla topraklarından koparılarak sürgüne gönderilmişti. O sıralarda doğudaki sınır kasabası Eleşkirt'te yaşayan Cizrelizâdeler, eşyalarını dahi almalarına izin verilmeden toplanmış ve Sivas'a gönderilmişlerdi. Buradan da trene bindirilerek Orta Anadolu'daki Konya'nın Beyşehir ilçesine sürgün edilmişlerdi.[269] Benzer deneyimleri Sürgücüzâde aşireti de yaşamıştı. 15 Eylül 1936'da henüz genç bir delikanlı olan 16 yaşındaki Vahit Altınakar, korku içinde kendisine doğru koşan aynı köyden bir çocuğu gördüğünde buğday tarlasında çalışıyordu. Çocuk jandarmanın köylerini bastığını, Vahit'in annesinin de samanların altına saklanmasını tembihlediğini söylüyordu. Jandarmalar gidince köyüne dönebildi. Ailesi gitmişti, kalan köylüler "büyük bir üzüntü" içinde gidenlerin silah zoruyla götürüldüklerini söylüyorlardı. Nereye götürüldüklerini kimse bilmiyordu. Vahit Diyarbekir'e gidip ne olup bittiğine bakmaya karar verdi. Buraya vardığında tren istasyonunda büyük bir kalabalıkla karşılaştı. Yolun karşısında bunları seyredenler aralarında mırıldanarak "Sürgüne gönderiliyorlar" diyorlardı. Toplamadan kaçan Vahit yakalandı, birkaç saat Umumi Müfettişlik'te tutulduktan sonra elleri kelepçeli şekilde ailesiyle birlikte tren vagonuna bindirildi. Kütahya'ya sürgüne gönderilen Sürgücüzâde ailesi İskân Kanunu'nda yer alan hükme rağmen tren bileti paralarını kendileri ödemek zorunda kaldı.[270]

---

268 Şeyhmus Diken'in Nihat Işık'la yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *a.g.e.*, s. 260.

269 Şeyhmus Diken'in Şahin Cizrelioğlu ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *a.g.e.*, s. 212-214.

270 Şeyhmus Diken'in Vahit Altınakar ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *a.g.e.*, s. 243-244.

Şeyh Said'in ailesi köylerine geri döndükten sonra zararlarını gidermeye çalışmış ama bunu çok az başarabilmişti. 1934'te ikinci göç dalgasıyla karşılaştıklarında hayatta kalmaya çalışıyorlardı. Kadın ve çocuklardan oluşmuş geniş aile, yaşadıkları Diyarbekir'in kuzeydoğusundan yeniden toplanmış ve Trabzon'a götürülmüştü. Buradan da gemiyle İstanbul'a getirildiler. İstanbul'da ikiye ayrılan aile Trakya'nın çeşitli bölgelerine gönderildi, ailenin çekirdek kısmının göçü Edirne'nin Vize bölgesindeki Sergen köyünde son buldu. Köy nüfusunun çoğunluğu Türklerden oluşuyordu, ufak bir azınlık olarak ise Arnavutlar vardı.[271] Diyarbekir'de Sufi ve şeyh ailesi olan ünlü Bukar ailesi de sürgüne gönderildi. Bunlar Batı Anadolu'daki küçük şehirler Kütahya ve Uşak arasındaki bölgelere dağıtıldılar. Yetkililer sürgün sırasında ailelerin bölünerek yerleştirilmelerine dikkat ederken, farklı Kürt ailelerin aynı bölgelere sürgün edilmemelerine de özen gösteriyorlardı. Birbirlerinin nerede olduğunu bilmemeleri bu ailelerde büyük üzüntü yaratıyor ve birbirleriyle haberleşmelerini engelliyordu.[272]

Kemalistlerin ana hedeflerinden biri kuşkusuz Diyarbekir'deki zengin ve etkili Cemilpaşazâde ailesiydi. 1926'daki sürgün kampanyasına Cemilpaşazâde ailesi dahil edilmemişti, ancak bu kez yerel yöneticiler "temiz iş" yapacaklar ve geride hiç kimseyi bırakmayacaklardı. Karabaş köyünde yaşayan aileye, gece yarısı on askerle birlikte bir jandarma çavuşu geldi. Çavuş sürgün emrini yüksek sesle okuduktan sonra aileyi topladı. Kimsenin kalmasına izin verilmedi. En küçük çocukları Felat Cemiloğlu ve yüksek ateşle hasta yatan ağabeyi Nejat Cemiloğlu da sürgüne gideceklerin arasına dahil edildiler. Aile evlerini ve eşyalarını olduğu gibi bıraktı. Diyarbekir merkez istasyonunda akrabalarıyla birlikte bir hayvan vagonuna bindirildiler. Genç adam, kendisini ve ailesini Karadeniz kıyısındaki Ordu'ya götüren tren yolculuğunda güçlükle hayatta kalabilmişti.[273] Ailenin diğer kolla-

271 Kaya, *Mezopotamya Sürgünü*, s. 45-46.

272 Şeyhmus Diken'in Mehdiye Çetin-Öngören ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *a.g.e.*, s. 25.

273 Şeyhmus Diken'in Nejat Cemiloğlu ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *a.g.e.*, s. 131-132.

rı Orta Anadolu ve Trakya'ya gönderilmişlerdi. Nejat'ın kuzeni Şermin yakalanıp sürgüne gönderildiğinde ilkokulda okuyan küçük bir kızdı, o günleri şöyle anlatıyordu:

> Yağmurlu, sisli ve soğuk bir gündü. Bir emniyet müdürü iki ya da üç memurla geldi, iki battaniye, üç çarşaf, bir çaydanlık, çatal, kaşık ve bir gazocağı alabileceğimizi söylediler. Bazı kişisel eşyalarımızı almak için tartıştık. Babam tutuklanmıştı. Yanımızda değildi. Nerede olduğunu bile bilmiyorduk. O akşam kamyon geldi. Kıymetli çok malımız vardı. İran halıları, gümüşler ve başka şeyler. Bunların hiçbirini almamıza izin vermediler... Bizi kamyona bindirdiler. Daha sonra babamı getirdiler. Annem, babam ve biz iki küçük çocuk yola çıktık. Çocuk olan bizler ne olduğunun farkında değildik.[274]

Cemilpaşazâdeler Malatya'daki Fevzipaşa istasyonuna götürüldüler, burada vagonlara bindirilip kilitlenerek Eskişehir'e sürgüne yollandılar. Baba yol boyunca çocukları eğlendirerek rahat ettirmeye çalıştı, trenin durduğu istasyonlarda onlara oyuncaklar satın aldı. Çocuklar bu şekilde sürgünün eğlenceli bir oyun olduğunu sanmıştı. İstanbul'a geldikten sonra aile Trakya'daki Lüleburgaz'a gönderildi.[275] Cemilpaşazâdelere uygulanan zulüm cadı avına dönüşmüştü. İlk soruşturmalar görünürde "isyancı hareketleri" ortaya çıkarmak için yapılmıştı, ama şimdi Cemilpaşazâdeler yalnızca seçkin bir Kürt ailesi oldukları için taciz ediliyor ve zayıflatılmaya çalışılıyordu.[276] Bu zulümden bıkan Cemilpaşazâdelerin bazıları Fransız idaresindeki Suriye'ye sığındı. Kaçanlar arasında, Nazime Cemiloğlu'nun ailesi de vardı. Ailelerini ziyaret etme fırsatını hiçbir zaman bulamadılar. Ziyarete teşebbüs edenler de 1932'de Türk topraklarına adım atar atmaz yakalanarak batıya sürgüne gönderildiler.[277] Yakalanamayan tüm Cemil-

274 Şeyhmus Diken'in Şermin Cemiloğlu ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *a.g.e.*, s. 183-186; Malmîsanij, *Diyarbekirli Cemilpaşazâdeler*, s. 210-213.

275 *A.g.e.*

276 Bu aile ile ilgili isthbarat raporları için bkz. BCA, 030.10/113.771.1'den BCA, 030.10/113.771.9'a kadar olan arşiv bilgileri.

277 Şeyhmus Diken'in Nazime Cemiloğlu ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *a.g.e.*, s. 169, 174.

paşazâdeler "Suriye'ye kaçtıkları" gerekçesiyle 1933'te çıkarılan kararname gereğince vatandaşlıktan çıkarıldılar.[278] 1935 yılında Diyarbekir'de Cemilpaşazâde ailesinden hiç kimse kalmamıştı.

1934 sürgünleri kesinliği bakımından diğerlerinden ayrılıyordu. İnsanları tüm bir topluluk olarak sürgün etmenin yanı sıra, Kemalistler bireysel sürgünler de yapıyorlardı. Örneğin, Kasım 1935'te Kemal Atatürk Suriye'de yaşayan ama Türk vatandaşlığı talep eden eski bir Osmanlı emniyet müdürünün Diyarbekir'den Kütahya'ya sürgün edilmesini emretmişti. Suriye'de ikamet ediyor olması sürgün için yeterli bir gerekçe olarak kabul edildi.[279] Diyarbekir'de yaşayan bir Ermeni terzinin de sürgüne gönderilmesi emredilmişti, çünkü Atatürk'ün kararnamelerine göre terzi, "sürgünden kurtulmak için İslâm'a dönen Türklerin amansız düşmanıydı ve tüm varlığıyla Ermeni amacına hizmet ediyordu" Kararname onu ve oğullarını Beyrut, Marsilya ve Halep'e gitmekle ve buralarda "zararlı faaliyetlerde bulunmakla" suçluyordu. Yurtdışına yaptığı seyahatler sürgün edilmesi için yeterli gerekçe olarak görülüyordu. Bir düzine kadın ve çocuktan oluşmuş ailesi Çorum'a sürgüne gönderildi.[280] Ekim 1936'da Diyarbekir'deki Ermeni Kilisesi papazının sınır şehrinde yaşadığı için şüpheli olduğu gerekçesiyle Sivas'a sürgüne gönderilmesi emredildi.[281] Diyarbekir'in kuzeyindeki Kulp'un, Nakşibendi şeyhi Mehmed Emin'in oğlu olan müftüsünün, Andok Dağı'nda inzivaya çekildiği söylenmişti. Böyle yaparak kanunu ihlal etmiş ve 1937 yılında ailesiyle birlikte Aydın'a sürgün edilmişti.[282] Başka pek çok kişi bu şekilde sürgüne gönderildi. Bazıları "gerici davranışları" yüzünden, bazıları da birden fazla kadınla evli olmaktan dolayı bu cezayla karşı karşıya kalmıştı. Rejim herhangi bir sadakatsizlik belirtisi hissettiğinde çözüm çoğunlukla sürgün oluyordu.[283]

278 BCA, 030.18.01.02/40.80.15, 12 Kasım 1933 tarihli kararname.

279 BCA, 030.18.01.02/54.84.18, 11 Kasım 1935 tarihli kararname.

280 BCA, 030.18.01.02/68.77.9, 28 Eylül 1936 tarihli kararname.

281 BCA, 030.18.01.02/69.85.6, 26 Ekim 1936 tarihli kararname.

282 BCA, 030.18.01.02/79.89.7, 2 Kasım 1937 tarihli kararname.

283 Örneğin bkz. BCA, 030.18.01.02/89.112.15, 20 Kasım 1939 tarihli kararname.

İlk gelen sürgünler genellikle kendilerinden hemen sonra gelenlere tanıklık ediyorlardı. Sürgüne gönderilerden biri şunları hatırlıyordu: "1938 yılıydı... Bir gün istasyonun etrafında dolaşırken tren geldi. İnsanlar trenden atılır gibi boşalıyordu. Çamur içindeydiler. Çoğu havasızlıktan, pislikten, açlıktan ve susuzluktan mustaripti... Bazıları inliyor ve mırıldanıyordu. Giyim tarzları Diyarbekirlilere benziyordu... Treni tamamen doldurmuşlardı. Trenin her yanında pislik, hastalık, açlık ve ölüm vardı."[284] Seyahatlere getirilmiş sıkı kısıtlamalar nedeniyle sürgünlere tanıklık eden yabancı sayısı çok azdı. Osmanlı konusunda uzman olan Robert Anhegger (1911-2001) ve Andreas Tietze (1914-2003) olaylara tanıklık eden iki istisna olmuştu. Gençlik yıllarında Orta Anadolu'yu gezen Anhegger ve Tietze, Aydın'a gelen sürgünlerle karşılaşmıştı. Anhegger anılarında, "Kürtlerin buraya atıldığını ve bütün ülkeye dağıtıldığını" söylüyordu. Daha sonra şöyle devam ediyordu: "Başlarının üzerinde bir çatı olmadan işsiz bir durumda herhangi bir yere bırakıldılar. Tek kelime bile Türkçe bilmiyorlar."[285] Türkiye'de araştırma yapmasına izin verilmiş İsveçli coğrafyacı John Frödin yolculukları sırasında sürgün kafileleriyle karşılaşmış ve "12 yaşından büyük erkek nüfusun Türkiye'nin batısındaki toplama kamplarına gönderildiğini" yazmıştı.[286] (Gerçekte herhangi bir toplama kampı yoktu; sürgünler şehir, kasaba ve köylere yerleştiriliyorlardı.)

Batı illerinin valileri sekiz yıl önce olduğu gibi kendi bölgelerine gönderilen sürgünlerle ilgili verileri İçişleri Bakanlığı'na gönderiyorlardı. 1934 sonbahar ve kışında, batı bölgelerindeki çeşitli valilikler Ankara'ya sürgüne gönderilenlerin yer aldığı uzun listeler gönderdiler. Listeler, köy ve ailelere göre etnik olarak gruplandırılmıştı. Yazışmalarda başka bazı gerek-

284 Kahraman, *Kürt İsyanları*, s. 184.

285 *Internationaal Instituut voor Sociale Gerschiedenis* (Amsterdam), Robert Anhegger Papers, "Die zweite Anatolienreise 5.9.-3.10.1937", s. 44: Erik-Jan Zürcher, "The Travel Diaries of Robert Anhegger and Andreas Tietze", *Journal of Turkish Studies* 26, 2002, sayı 1, s. 359-369.

286 John Frödin, "En Resa Genom Östra Turkiet 1936", *Ymer*, 1937, sayı 2-3, s. 169-198, 182-183.

li bilgiler de yer alıyordu.[287] Sürgünlerin vardıkları şehirlerdeki koşullar olumlu, katlanılabilir veya çok kötü olabiliyordu. Örneğin, Trakya'daki, Yunanistan'dan gelen Balkan Müslüman göçmenlerinin çoğunlukta olduğu köyde büyüyen Cemilpaşazâdelerden Şermin Cemiloğlu, buradakilerle ilişkilerinin çok iyi olduğunu söylüyordu.[288] Sürgücüzâde aşireti, Kütahya'da, kendileri de göçmen olan Boşnaklar ve Arnavutların arasına gitmişti. Vahit Altınakar'a göre, "o insanların iyilikleri olmasaydı çok daha fazla acı çekmeleri kaçınılmaz olacaktı... Boşnaklar, çok içten ve güleryüzlüydü, hiçbir kötü niyetleri yoktu".[289] Kütahya'daki Bukarlar burada yaşayan Türklerle aralarındaki kültürel farklılıkların kısa sürede farkına vardılar. Kültürler arasında zaman zaman ortaya çıkan sorunlar yabancı düşmanlığından değil cahilliktendi. Bukar ailesi sürgünlerine göre, yetişkin nüfus genellikle daha açık ve saygılıydı, çocukları ise farklı olmaları sebebiyle okullarda zorbalıkla karşılaşabiliyorlardı.[290]

Arat ailesinin yaşadıkları ise çok farklıydı. Sakine Arat, "Sürgün dönemimiz çok zor geçmişti, çünkü bizler farklıydık" diyordu. Yerli halk "kuyruklu Kürt!" diyerek ırkçı yakıştırmalar yapıyor, Kürtçe konuştukları için alay ediyordu.[291] 1926 sürgününde güneyde çok olumlu bir ortamla karşılaşmış olan Azizoğlu ailesi, bu kez kendisini Trakya'daki tutucu halk arasında bulmuştu. Fatma Azizoğlu'na göre, Babaeski'deki Türk nüfusunun kendilerine karşı tavrı çok hakaretamiz, nefret dolu ve tacizkâr olmuş, bundan çok rahatsızlık duyan babası izin almadan Konya'ya gitmişti. Hükümet hemen peşine düşerek kendisine ayrılan bölgeye dönmesini emretti, ama baba Azizoğlu

287 BCA, 272.12/69.190.10, 30 Aralık 1934 tarihli çeşitli raporlar.

288 Şeyhmus Diken'in Şermin Cemiloğlu ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *İsyan Sürgünleri*, s. 183-186; Malmîsanij, *Diyarbekirli Cemilpaşazâdeler*, s. 210-213.

289 Şeyhmus Diken'in Vahit Altınakar ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *a.g.e.*, s. 246-247.

290 Şeyhmus Diken'in Mehdiye Çetin-Öngören ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *a.g.e.*, s. 26, 32-33.

291 Şeyhmus Diken'in Sakine Arat ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *a.g.e.*, s. 52.

bunu redddetti.[292] Cizrelizâdeler belki de en çok çile çeken aile olmuştu. Okulda tek Kürt olan Şahin ve Mümtaz Cizrelioğlu, genellikle ırkçı ve saldırgan bir dil kullanan Türk çocukların kaba davranışlarına, tehditlerine ve saldırılarına maruz kalıyorlardı. Sık sık dövülen bu çocukların yarı Çerkes anneleri, Türklere karşı Çerkes ailelerin yardımına başvuruyordu. Çerkes dayanışması işe yaramış ve bundan sonra çocuklar daha güçlü duruma gelmişti. Bir keresinde kabadayı çocuklardan birini bıçaklamışlardı, ancak bundan sonra sürgündeki hayatları boyunca yalnızlığa terk edildiler.[293] Diyarbekir Kürtlerinin canını sıkan yalnızca toplumdan gördükleri tepki değildi. Yukarı Dicle'nin kıraç ikliminden sonra kendilerini Anadolu'nun rutubetli sahillerinde ya da Trakya'nın yağışlı yükseltilerinde bulmuşlardı. Birçoğu bu iklim koşullarına dayanamamış, Şeyh Said'in oğlu Abdülhalik ve Şeyh Ali Rıza'nın 18 yaşındaki oğlu zatürreeye yakalanmıştı.[294] Ordu'daki Cemilpaşazâdeler sıtma olmuşlar, tedavi için İstanbul'a gitmelerine izin verilmişti.[295]

Hükümet sürgün sürecini büyük bir dikkatle izliyordu. 1935 yazında, Mustafa Kemal Atatürk, Başbakan İsmet İnönü'ye doğu illerine bir denetim gezisi yapması talimatını verdiği sırada sürgünler büyük ölçüde tamamlanmıştı. İnönü ulus inşa sürecinin genel anlamda nasıl geliştiğini rapor edecekti. Başbakan, Doğu ve Güneydoğu'da büyük bir alanı dolaşmış, nüfus politikalarının meyvelerini yavaş yavaş vermeye başladığını rapor etmişti. İnönü'ye göre, hükümetin çabaları uzun dönemde Diyarbekir'i "güçlü bir Türk merkezine" dönüştürmeye yetecekti. Ordunun ve Umumi Müfettişliğin politikalarında ilerleme kaydettiğini söylüyor ve hükümetin buradaki varlığını hissettirmeye devam etmesini öneriyordu. Raporunu şöyle noktalıyordu: "Doğunun çok iyi örgütlenmesiyle Cumhuriyet'in temelleri daha sağlamlaştırılacaktır, nereden bakılırsa bakılsın bu sağlam

292 Şeyhmus Diken'in Fatma Azizoğlu ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *a.g.e.*, s. 94.

293 Şeyhmus Diken'in Şahin Cizrelioğlu ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *a.g.e.*, s. 214-215.

294 Kaya, *Mezopotamya Sürgünü*, s. 47.

295 BCA, 030.18.01.02/97.65.4, 5 Temmuz 1939 tarihli kararname.

temel Türk hâkimiyeti için gereklidir" diyordu.[296] İnönü'nün raporu sürdürülecek politikanın yönü bakımından önemliydi. Gözlemleri ve önerileri, uygulanması için yerel yöneticilere gönderildi.

8 Aralık 1936'da İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, rejimin doğu illerindeki yönetimini geliştirmek amacıyla, Ankara'da dört Umumi Müfettişin hepsinin katıldığı bir toplantı düzenledi. Başkanlığını Kaya'nın yaptığı toplantıda Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen, İkinci Umumi Müfettiş Kazım Dirik,[297] Üçüncü Umumi Müfettiş Tahsin Uzer, Dördüncü Umumi Müfettiş General Abdullah Alpdoğan, Jandarma komutanları Nazi Tınaz ve Seyfi Düzgören görüşlerini ilettiler. Toplantıya çağırılan bu isimler, doğunun yönetiminde eski İttihatçı toplum mühendisliği anlayışının hâkim olduğunu açıkça gösteriyordu. Üç gün süren uzun oturumlarda müfettişler Kaya'ya kendi bölgelerindeki ulus inşa sürecinin nasıl geliştiğini anlattılar.[298] Özmen, Diyarbekir'le ilgili raporunda hükümetin aldığı önlemlerin kendi bölgesindeki etnik sorunu çözeceği sözünü veriyordu. Bununla birlikte, bölge yerlilerinden şimdi yurtdışında yaşayanların geri dönmek için akrabaları ve arkadaşlarıyla ilişki içinde olduklarını ve böylece "güvenliği tehlikeye" attıklarını dile getirerek şikâyetlerini bildiriyordu. Özmen'e göre, Suriye sınırı tamamen kapatılmalıydı, rejime direnen kim olursa olsun vatandaşlıktan çıkarılmalı ve yurtdışına gönderilmeliydi. Direnişçileri, Suriye'de yaşayan, Kürt, Ermeni, Süryani ve Ezidiler olarak tanımlamış ve bunların "Büyük Ermenistan ve Birleşik Kürdistan'ın kurulması için çalıştıklarını" iddia etmişti. Etnik azınlık seçkinlerinin sınır ötesinden yaptığı kışkırtmala-

296 Saygı Öztürk, "İsmet Paşa'nın Kürt Raporu", *Hürriyet*, 8 Eylül 1992, s. 7. Tüm rapor daha sonra yeniden basılmıştır. Saygı Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.

297 Serap Tabak, *Kâzım Dirik Paşa (Askeri, Mülki Hayatı ve Şahsiyeti)*, Karam Yayınları, Çorum, 2008; K. Doğan Dirik, *Atatürk'ün İzinde Vali Paşa Kâzım Dirik: Bandırma Vapuru'ndan Halkın Kalbine*, Gürer Yayınları, İstanbul, 2008.

298 Şükrü Sökmensüer, *Umumî Müfettişler Konferansı'nda Görüşülen ve Dahiliye Vekâleti'ni İlgilendiren İşlere Dair Toplantı Zabıtları ile Rapor ve Hülâsası*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1936.

rı engellemek için kırsal alandaki jandarma gücünün artırılmasını ve sürgün ve iskân programına devam edilmesini öneriyordu. Özmen bu önerilerin yanı sıra yalnızca, kişilerin yerlerinden alınarak zorla başka yerlere gönderilmelerinin Kürt sorununu kalıcı olarak çözemeyeceğini de savunmuştu. Düşüncesine göre, uzun vadede çözüm, propaganda, dil ve kültür yoluyla Kürt kimliğini hedef alan zorunlu asimilasyon uygulamalarıyla gerçekleşebilirdi.[299] Bu kültür politikaları bundan sonraki bölümde ele alınacaktır.

O güne kadar uygulanan politikaları değerlendiren ikinci kaynak, Parti Genel Sekreterliği'ne 1939-1940 döneminde sunulan rapordu. Bu raporda Kemalist toplum mühendisleri 1934 İskân Kanunu'nu incelemiş ve yararlı bir araç olduğu sonucuna varmıştı. "Kanunun ruhu, Kürtlerin bölgesel birliğini engelleyen... asimilasyon ve iç sömürgeleşmeye dayanmaktaydı." Bu tanımlama, astlarının üstlerine daha güçlü önlemler almaları çağrısında bulunduklarını açıkça göstermektedir. Azınlıklara ilişkin olarak, "bu ırkların, nerede olurlarsa olsunlar, yaşadıkları bölgeler ve köylerdeki nüfusları dağıtılarak azaltılacak, bunun yapılamadığı yerlerde ve koşullarda da Türkler toplam yerel nüfusun en az %50'sini oluşturacak biçimde verimli arazilere sahip zengin köylere yerleştirileceklerdi". Rapor, doğunun "Türkleştirilmesi" için sürgünün tek başına yetmeyeceğini bir kez daha yineliyordu. Kürtlerle uğraşılırken gerçekçi olunması gerektiği vurgulanırken, yukarıdakilerden, Kürtleri "Dağ Türkleri" ya da "Vadi Türkleri" olarak adlandırarak yanılgıya düşmemeleri isteniyordu. Onları bu şekilde adlandırmak gerçek sorunun üzerini örten yanlış bir kanaatten başka bir şey değildi. "Kürtlerin Türk olduğu propagandası ile ne Kürtleri ne de başkalarını ikna edebiliriz... ülkenin büyük bir bölümünde yabancı bir unsurun toplu olarak yaşadığı gerçeğini kabul etmeli ve önlemlerimizi ona göre almalıyız" diyerek devam ediyorlardı. Rapor iki alanda daha radikal ölçütler kullanılmasından söz etmekteydi: Bunlar "psikolojik boyut" ve "sürgünün çapıydı". En önemlisi de,

299 Koca, *Yakın Tarihten*, s. 452-494.

sürgün programının kültürel politikalarla tamamlanması gerekiyordu[300]

O sıralarda yabancı diplomatlar, doğudaki yöneticilerin Ankara'ya çağırıldıklarının ve Kemalistlerin etnik homojenlikle ilgili endişelerinin bu yöneticiler tarafından iyice anlaşıldığının farkındaydılar. Bir İngiliz diplomat şöyle yazmıştı:

> Kısaca, günümüzdeki tek Türk politikası, zaman içinde Turan halklarından geri kalanlardan meydana gelen homojen bir nüfus yapısı oluşturmak umuduyla, kendi nüfusuna yapacağı etkiyi düşünmeden dış nüfusu defetmektir. İçlerindeki Araplar, Ermeniler, Rumlar, Yahudiler ve onların gözünde gelenek, hissiyat ve kan bağı nedeniyle herhangi bir ülkeyle uzaktan ilişkilendirilebilecek herhangi bir halk, eskiden olduğu gibi şüpheyle karşılanmakta ve bu unsurların ayaklarını kaydırmak ve hatta köklerini kazımak konusunda kararlıdırlar.[301]

Diğer bir diplomat da raporunda şunlara yer vermişti:

> Doğu illerindeki Kürtler, Güneydoğu Anadolu'daki Araplar, Rusya'dan ve Lozan Antlaşması'yla ayrılan Yunan Adaları, Yunanistan, Balkanlar ve Romanya'dan gelen Müslümanlar saf Türk nüfusu arasına dağıtılıyor. Böylece bu insanlar doğdukları ülkelerin ve bölgelerin karakteristik özelliklerini kaybedecekler ve bir nesil sonra dilleri, giyimleri, davranışları ve dış görünüşleri bakımlarından Türk olacaklar ve zaman içinde onlardan ayırt edilemeyecekler.[302]

Sürgünün üçüncü aşamasında gönderilenlerin sayısı yüksek bir miktara ulaşmıştı. Resmî kaynaklara göre 1930'larda toplamda 25.381 kişiden oluşan 5.074 Kürt ailesi batıya gönderilmişti.[303] Üçüncü ve son kez, sürgün edilenlerin boşalttıkları mülkler Türk yerleşimciler tarafından dolduruldu.

300 Faik Bulut, *Kürt Sorununa Çözüm Arayışları*, Ozan Yayınları, İstanbul, 1998, s. 185-189.

301 NAUK, FO 424/268/E129.

302 NAUK, FO 371/17970/E6434.

303 *Başvekalet Toprak ve İskan İşleri Genel Müdürlüğü Çalışmaları*, yayıncısı bilinmiyor, Ankara, 1955, s. 108-109.

1934 İskân Kanunu'na göre, Diyarbekir Birinci Bölge olarak ayrılmış ve burası İkinci Bölge'den (batı illerinden) gelen "kültürel olarak Türk" olanların iskânına açılmıştı. Umumi Müfettiş Abidin Özmen'in geleceğe ait öngörüleri çok iddialıydı. Özmen, "arazinin paftalara ayrılabileceğini ve buralarda birer zanaatkâr, idareci, iskân görevlisi, hâkim, doktor, mühendis, mimar ve fen memurundan oluşturulacak komisyonlarca her yıl 300 ev inşa edilebileceğini" söylüyordu. Bu komisyonlar ayrıca, her yıl ev başına 600 lira maliyetle 100 evlik 3-5 köy kuracaklardı. Yerleşimciler nihayet geldiğinde, Özmen, "ileri milletimiz bu şekilde geri kalmış milleti asimile edecektir" ve "Türklük etrafında ekonomik hâkimiyetini kuracaktır" diyordu.[304] Resmî kayıtlara göre 1928'den 1938'e kadar 1.988 muhacir Diyarbekir'e gönderilmişti. 1938 yılında, 2.413 ailenin daha buraya yerleşmesi bekleniyordu. Cumhuriyet döneminin Diyarbekir vilayeti Osmanlı dönemine göre çok daha küçük bir alana sahipti. Bu yüzden buraya gönderilen yerleşimcilerin bazıları kuzeydeki Elazığ'a gönderildi. 1932'den itibaren buraya 1.571 aile gönderilmişti. Sonuçta, Yugoslavya, Yunanistan ve Bulgaristan'dan gelen muhacirler ve Suriye'den gelenlerin bir kısmı olmak üzere toplam 6.045 muhacir aile Elazığ'a gönderilmişti.[305] Gelenlerin hepsi köylü olduğu için kırsal kesimlere yerleştirildiler.

Bu yerleşimcilerden 12 aile Kabiye köyüne, 50 aile Karabaş köyüne, 105 aile Anbarçayı/Özmen'deki evlere, 5'i Silvan bölgesinde Şimşim köyüne (bu köylerin hepsi eski Süryani ve Ermeni köyleriydi), 34'ü Dicle kenarlarına, 75'i Bismil bölgesindeki Altıok'a, 35'i Ergani bölgesindeki Harbato'ya, 15'i Osmaniye merkeze yerleştirilmişlerdi. Bu doğrudan yerleştirmelerin yanı sıra hükümet Kürtlere ait 200 evi daha kamulaştırmış ve yerleşimcilere dağıtmıştı. 1930'lardaki ekonomik kriz göz önüne alıncak olursa, Ermeni soykırımından ve Kürt eşrafından ele geçirilmiş olan –bunların bir bölümü daha önce Ermenilere aitti– mal ve mülklerin ulaştığı boyut oldukça önemli seviyedey-

304 Koca, *Yakın Tarihten*, s. 495-497.

305 Hurşit Nazlı, *Elazığ İlinin Coğrafi, Zirai, Ticari, Tarih, Nüfus ve Jeolojik Durumu*, Zerbamat Basımevi, Ankara, 1939, s. 51.

di.[306] Resmî kayıtlara göre, Diyarbekir'de el konulmuş bu mallar arasında 284 pulluk, 636 öküz, 2 kısrak, 2 eşek, 22 dükkân, 61 dört atlı araba, 51.975 kilo tohum, 16.407 dönüm arazi ve 68.907 kuruş nakit para vardı.[307]

Resmî propoganda metinlerinde, Türklerin Diyarbekir'e yerleştirilmeleri eşsiz bir başarı olarak gösteriliyordu. Valilik tarafından bastırılan broşürlerden birinde, "milli sınırlarımız dışında yaşayan kardeşlerimizi teşvik ederek vatanımıza yerleştirmek suretiyle, milletimizin ulvi idealine bağlı bu insanları üretici güçlere dönüştürmek için" büyük bir çaba içinde oldukları ifadeleri yer alıyordu.[308] Buradaki etnik "Türk kardeşliği" ile "Türk vatandaşlığı" arasındaki fark Kemalistlerin miliyetçilik ve vatandaşlık vizyonlarını anlamak açısından da önemlidir. Diyarbekir'deki yerel yöneticiler, başka illerde yapılan yerleştirmelerin gerisinde kalarak itibar kaybına uğramak istemiyordu. Türk yerleşimcilerin milli amaçlar doğrultusunda yerleştirilmesini aynı söylemle övüyorlardı: "Bulgaristan ve Romanya'dan gelen kardeşlerimiz için Diyarbekir'de 3 adet yepyeni çok güzel köy kurduk... buralara yerleşenler artık üreten insanlara dönüştüler."[309] Aynı dili kullanan bir resmî yetkili şunları söylüyordu: "Yerleşimcilere çok önemli fırsatlar tanınıyor. Yaşamlarını sürdürecek barınma imkânlarının yanı sıra, kendilerine çiftlik hayvanları, pulluk, tohum ve arazi de veriliyor. Hastalıkları devletin olanaklarıyla tedavi ediliyor. Bulgar ve Romanyalı muhacirler çok çalışarak kısa sürede üretken konuma geçtiler."[310]

Ancak iç yazışmalar ve sözlü tarih bunun tersini söylemektedir. İnönü 1935 yılındaki raporunda şu endişeleri dile getiriyordu:

> ...her taraftan ele geçen muhacirler yerleştirilmeğe çalışılmış. Bugün yaygara, sefalet ve şikâyet içinde bulunan 1.500 kadar

306 Örnekler için bkz. Diken, *Isyan Sürgünleri*, s. 36, 51, 98, 220, 239.

307 *Cumhuriyet'in 15inci Yılında Diyarbakır*, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır, 1938, s. 107.

308 *A.g.e.*, s. 106.

309 Usman Eti, *Diyarbekir*, Diyarbekir Matbaası, Diyarbakır, 1937, s. 44.

310 Nazlı, *Elazığ*, s. 51.

nüfus oldukça mümbit ve sulak bir arazide didinip durmaktadır. Birbirinden üç beş sene farkla gelmiş üç tabaka muhacir var... hemen hepsi hallerinden ve hükümet memurlarından şikâyetçi.... Halk düşkün, feryatlı. Henüz arazileri mâl olmamış. Çayırlıklar fena taksim edilmiş. Şikâyet ederler.[311]

Yerleşimcileri huzursuz eden konular her zaman ekonomik değildi. Türk yerleşimciler arasından yaşlı biri, ailesine hükümet tarafından büyük bir toprak verildiğini, yine de çocukluğunda Selanik'teki arazilerinin özlemi içinde, Diyarbekir'i "melun bir yer" olarak düşünüp kederlendiklerini hatırlıyordu.[312] Yerleşimcilerden başka bir aile de, kendi deyimleriyle, "hiçbir zaman" anlayamadıkları bir kültürle karşılaştıklarını söylemişti. Diyarbekir'deki kıran kırana ekonomik rekabet ve şiddet ortamı onları bunaltmıştı. Hükümet dairelerinde gördükleri iyi muameleyi ve kurdukları yakın ilişkileri kıskanan ve aşağılayan Kürt komşuları tarafından da sindirilmeye çalışılıyorlardı.[313] Sürgünler ve yerleştirmeler Diyarbekir'de yerel Kürtler ve Türk yerleşimciler arasında çatışmanın tohumlarını ekmişti. İskân Kanunu'nda, Türklerin "iklim ve yaşam koşullarına göre" yerleştirileceği açıkça belirtilmiş olmasına rağmen, iklim koşulları yerleşimcilerin yaşamlarını kolaylaştırmıyordu. Balkanlar'ın yeşil yükseltilerinden ve yağışlı ikliminden gelen köylülere uygun iklime yerleştirilme sözü verilmişti, ama Dicle Vadisi'nin sıcak ve kurak ikliminde birçoğu hastalandı, bazıları ise öldü.[314] Türkiye'nin batısına sürgün edilmiş Kürtler gibi, doğuya gönderilen yerleşimciler de genellikle yabancılık çekmişler ve buralara gelip yerleştikleri için pişmanlık duymuşlardı.

311 Saygı Öztürk, "İsmet Paşa'nın Kürt Raporu", *Hürriyet*, 8 Eylül 1992, s. 7. İnönü hatıralarında sürgün ve yerleştirme kampanyalarının, nüfus yoğunluğunun az olduğu yerlerdeki nüfusu artırmak için yapıldığını iddia ederek etnik özünü reddetmiştir. İsmet İnönü, *Hatıralar*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1987, 2. cilt, s. 270.

312 Diyarbakır'da Kerim B. ile yapılan görüşme, 14 Ağustos 2007.

313 Diyarbakır'da A.S. ile yapılan görüşme, 15 Ağustos 2007.

314 Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi: Cumhuriyet Dönemi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır, 1996, 3. cilt, s. 1026-1029.

Yerleştirme kampanyası Kemalist diktatörlüğün sona ermesine kadar devam etti. 1950 yılında CHP'nin iktidarı kaybetmesinin arifesinde, batıda hâlâ bölgelerine dönmelerine izin verilmeyen sürgün Kürtler vardı; Türk yerleşimcilerin Diyarbekir'e gönderilmesi de devam ediyordu.[315] Dönmesine izin verilen pek çok Kürtün bu konuyu derinlemesine düşünmeye zamanı olmamıştı. Mehdiye Çetin babasının bir an önce dönmek istediğini hatırlıyordu. Af çıkar çıkmaz, sürgüne gidenler trenlere doluşarak büyük bir telaş içinde Diyarbekir'e doğru üç gün üç gece sürecek bir yolculuğa başladılar. Mehdiye, "sürgünlerin yollara nasıl düştüğüne" tanıklık etmişti.[316] Kız kardeşi Sakine'nin söylediğine göre, köylerine vardıklarında, köylüleri çok memnun olmuşlar ve onları iyi karşılamışlardı. Sürgüne gidenlerin yokluğundan yararlanarak mallarına sahip çıkmış komşu köylüler, gelenlerin mallarını geri istemeleri korkusuyla bu dönüşlere karşı çıkıyordu.[317] Fatma Azizoğlu'na göre, Azizoğlu ailesi af kanununu duyunca, "çalgı çalıp şenlik yaptılar". Ama dönüşleri düş kırıklığı yaratmıştı. Evleri enkaza dönüşmüştü, Kemalistler büyük aile konaklarını askerî kışla olarak kullanmıştı.[318] Cemilpaşazâdelerden Şermin Cemiloğlu af tarihinin 14 Mart 1947 olduğunu çok net hatırlıyordu. O gün aile, kurdukları düzeni bozup yeniden göç edip etmemekte kararsız kalmıştı. Şermin Diyarbakır'a döndüğünde kendini çok yabancı hissetmişti. Kendisiyle yapılan bir görüşmede, "Geldiğimizde kendimizi yabancı gibi hissettik" demişti.[319] Dönüşlerde karşılaşılan sorunların en büyüklerinden biriyle Cizrelizâde ailesinden Şahin Cizrelioğlu karşılaşmıştı. Dönüşünde başına gelenleri şu şekilde hatırlıyordu:

315 Majeed Jafar, *Under-underdevelopment: A Regional Case Study of the Kurdish Area in Turkey*, Studies of the Social Policy Association in Findland, Helsinki, 1976, s. 82, dipnot 90.

316 Şeyhmus Diken'in Mehdiye Çetin-Öngören ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *Isyan Sürgünleri*, s. 33-34.

317 Şeyhmus Diken'in Sakine Arat ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *a.g.e.*, s. 52.

318 Şeyhmus Diken'in Fatma Azizoğlu ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *a.g.e.*, s. 98.

319 Şeyhmus Diken'in Şermin Cemiloğlu ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *a.g.e.*, s. 190-191.

> Sürgünlerin geri dönüşü bazı çevrelerde öfkeye yol açmıştı, çünkü dönenler mal ve mülklerini geri alacaklardı. Bu durum rekabete yol açtı. Siyasi partiler arasında bölünmüş olunması bu sorunun artmasına neden oluyordu. Halk Partisi mensupları ve Demokrat Parti mensupları birbirine karşıydı... Orta halliler ve köylülerden bazıları mallarımızı bize iade etti, bazıları da küçük ödemeler yaparak bize bağlılıklarını bildirdiler. Ancak şehirde lüks içinde yaşayanlar buna karşı çıktılar. Daha sonra hoş olmayan şeyler oldu... Yokluğumuzdan kârlı çıkanlar ve Diyarbekir'in sahibi olma iddiasında olanlar bize sorun çıkarmaya çalıştılar. Hatta bizi, buradan tekrar göndermek için bile uğraştılar.[320]

Hiçbir isim zikretmemiş olsa da Cizrelioğlu kuşkusuz Pirinççizâde ve Müftüzâde ailelerini kastediyordu. 1934'te Cizrelioğlu ailesinin sürgüne gönderilmesi için başvurmuş ve bundan kazançlı çıkmış bu iki yerel aile tedirgindi, güçlerini kaybedecekleri korkusuyla yerel görevlilere başvurarak onların yeniden sürgüne gönderilmelerini istediler. Geri dönen öteki aileler de benzer güçlüklerle karşılaştılar. Bazı sürgünler, yaşam koşulları iyi olduğu için ya da giderlerse bir sonraki sürgün dalgasında yeniden sürgüne gönderilebileceklerini düşünerek, gönderildikleri yerlerde kaldılar.

Ancak dördüncü bir sürgün dalgası hiç olmadı. 14 Mayıs 1950'de Türkiye Cumhuriyeti tarihinin ilk demokratik seçimleri yapıldı. Seçimlerde, rakipleri Demokrat Parti %52,7 oy alıp mutlak çoğunlukla kazanırken, Cumhuriyet Halk Partisi %39,5 oy alarak büyük bir yenilgiye uğradı. Diyarbekir'de kayıtlı seçmen oylarının %53,7'sini Demokrat Parti almıştı, bu, halkın yıllarca sürmüş Kemalist yönetimden memnun olmadığının işaretiydi.[321] 1950 seçimleri Jön Türk dönemini, iki Türk milliyetçi rejimini ve doğu illerindeki milliyetçi nüfus politika-

320 Şeyhmus Diken'in Şahin Cizrelioğlu ile yaptığı görüşme, Şeyhmus Diken, *a.g.e.*, s. 220-221.

321 John M. VanderLippe, *The Politics of Turkish Democracy: İsmet İnönü and the Formation of the Multi-Party System, (1938-1950)*, State University of New York Press, Albany, NY, 2005, 7. ve 9. Bölümler.

larını sona erdirmişti. Doğu illerinde bir rahatlama yaşanmıştı. Bununla birlikte, Demokrat Parti, Kemalist ideolojiye karşı yeterli olamamış ve onların iktidarının mirasıyla hesaplaşamamıştı. İşlenen suçlar ne tartışıldı ne de cezalandırıldı. Demokrat Parti geleneksel yaşam tarzına Cumhuriyet Halk Partisi'ne göre daha hoşgörülü yaklaşmış ve CHP'nin yarattığı İslâm karşıtı algıyı ortadan kaldırmaya çalışmıştı.[322] Doğu illerinde bu durum Kemalist rejimden kurtulabilen şeyhlerin ve müritlerinin din eğitimlerine yeniden başlamaları ve talebe yetiştirmeleri anlamına geliyordu. O güne gelene kadar Türkiye'nin doğusundaki insan haritası önemli ölçüde değişmişti.

TARTIŞMA

Jön Türk dönemindeki Kürt sürgünleri üzerine yapılmış araştırma sayısı, özellikle de Nazi Almanyası ya da Stalin yönetimindeki Rusya'yla karşılaştırıldığında, çok azdır. Bu dönemdeki İttihatçı ve Kemalist nüfus politikalarını bilimsel olarak inceleyen ilk bilim insanı, Kemalizm üzerine çığır açan bir dizi kitap yazmış olan sosyolog İsmail Beşikçi olmuştur. Jön Türklerin Kürtlere uyguladığı sürgünler üzerine yazdığı kitapta, 1934 İskân Kanunu'nu incelemiş ve sürgünleri değerlendirmiştir.[323] Beşikçi sürgün dönemini 1923'ten başlatmakta, böylece İTC'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında yaptığı sürgünleri ve iki dönem arasındaki devamlılığı dikkate almamaktadır. Başka bir deyimle Beşikçi Kemalizmi eleştirirken Kemalist varsayımları ve Kemalist bakış açısını kullanmıştır. "Metodolojik Kemalizm", bu dönem üzerine çalışan araştırmacıların düştükleri en önemli tuzaklardan biridir. Sürgünleri araştıran başka iki bilim insanı da bu konuya, sürgün dönemini ya 1923'den başlatarak ya da 1923'e kadar devam ettirerek aynı şekilde yaklaşmışlar-

322 Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, Westview Press, Boulder, CO, 1977, 3. ve 4. Bölümler [*Demokrasi Sürecinde Türkiye*, çev. Ahmet Fethi, Hil Yayınları, Adıyaman, 2010].

323 İsmail Beşikçi, *Bilim Yöntemi, Türkiye'deki Uygulama 1: Kürtlerin Mecburi İskanı*, Komal Yayınları, İstanbul, 1977.

dır.[324] Bu bölüm nüfus politikalarını daha uzun dönemi kapsayan bir süreç olarak ele almakta, söz konusu yaklaşımlara karşı çıkmaktadır. Bu noktada daha önceden sorulmuş soruya geri dönebiliriz. İttihatçı ve Kemalist diktatörlükler, zorunlu nüfus transferini nasıl doğu illerini "Türkleştirme" politikası olarak kullanmışlardır?

Sürgün dalgaları doğudaki Kürt nüfusu üzerinde büyük etki yaratmıştır. 1916'daki birinci dalga sürgünleri savaş ve mevsim koşulları sebebiyle belki de en zor şartlara maruz kalanlardır. Cumhuriyet'in kuruluşundan hemen sonra 1925'te başlayan ve 1927'ye kadar devam eden ikinci dalga sürgünleri memleketlerinden çok uzun süreli uzak kalmamış ve bir-iki yıl içinde geldikleri yerlere dönmüşlerdir. Tek parti diktatörlüğünün güçlenmesinden sonraki 1934'te başlayan üçüncü sürgün dönemi daha ayırt edici ve çok yönlü olmuştur. 1950'de Kemalistlerin iktidarı kaybetmesiyle Kürt sürgünleri son bulmuştur.[325] Birinci aşamadan üçüncü aşamaya kadar sürgün sürecinde belirli bir evrim gözlenmektedir. İlk önce İttihatçı ve sonra Kemalist toplum mühendisleri, yaptıkları yanlışlardan ders alarak deneyimlerini artırmışlar ve sürgün düzenlemelerini daha ayrıntılı

---

324 Soner Çağaptay, *Islam, Secularism and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk*, Routledge Londra, 2006, 6. Bölüm [*Türkiye'de İslâm, Milliyetçilik ve Laiklik, Türk Kimdir?*, çev. Özgür Bircan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009]; Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

325 Bununla birlikte, 1950 sonrası dönemde de sürgüne gönderme çabaları olduğu gözlenmektedir. Diyarbakır'daki dördüncü Genel Müfettiş Avni Doğan, Kürt "tehlikesinden" söz ederek 1960'larda da Kürt sürgünleri ihtiyacını dile getirmektedir. Avni Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, Dünya Yayınları, İstanbul, 1964; Koca, *Yakın Tarihten*, s. 550. 1960 askerî cunta dönemine ait bir belgede, Devlet Planlama Teşkilatı'nın "Doğu Görev Gücü" kurduğu ve bu gücün nüfus politikalarında Jön Türk yöntemlerini kullanmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Doğu Görev Gücü Şubat 1961'in 8, 10 ve 16'sında bölgeyi dolaşmış, 25 Mart'ta cuntaya bir rapor sunmuştur. Bu raporda şöyle bir ifade yer almaktadır: "Bölgedeki nüfusu Türkler lehine dönüştürmek ve yapılandırmak için Kürt olduğuna inananların bu bölgeden çıkarılmaları, Karadeniz sahillerindeki fazla nüfusun ve yurtdışından göç eden Türklerin buralara yerleştirilmeleri gerekir." Bakanlar Kurulu tartışarak 18 Nisan'da raporu kabul etti ve hükûmet kararnamesiyle uygulanmasını bakanlara havale etti. Ekim 1961 seçimlerinde cuntanın sona ermesiyle planın uygulaması durduruldu. *Milliyet*, 22 Ocak 2008.

Resim 12: Atatürk, Celal Bayar ve Şükrü Kaya 1936'da Doğu gezisinde (Cumhuriyet Arşivleri).

hale getirmişlerdir. Sürgünün üç aşaması evrilen bir diyalektik göstermektedir: Etnik-bölgesel tasavvur, yeni kanun çıkarılması, sürgünün uygulanışı, seçkinlerin halktan ayrılması, gönderme süreciyle "gidenlerin" yerlerine "gelecekler" için düzenleme yapılması veya sürgünlerden edinilen tecrübeyle yeni yöntemler geliştirilmesi.

Nüfus politikalarının geliştirilmesiyle ortaya çıkan bu evrilme, bu politikaları düzenleyenlerin geçmişleriyle paralellik gösterir. Bu devamlılık iddialarını desteklemek için, İTC ve CHP toplum mühendisleri arasındaki kesişim noktalarına ve sürgün emirlerini veren ve uygulayan siyasi seçkinlerin arasındaki belirgin örtüşmeye bakmak yeterlidir. 1913-1950 dönemindeki nüfus politikasının oluşturulması ile ilgili rapor ve belgelerde Mustafa Halik Renda, Mahmud Celal Bayar, Kâzım Özalp, İbrahim Tali Öngören, Ali Cenani ve özellikle Şükrü Kaya'nın isimlerinin yer alması tesadüf değildir (Resim 12). Bu isimler İTC döneminde kazandıkları deneyim ve bilgi birikimleri nedeniyle 1923'ten sonraki toplum mühendisliği politika-

larının geliştirilmesi ve uygulamasında kullanılmışlardır. 1926 yılındaki yargılamalar sonucunda bazı İTC üyeleri asılmış olsa da, orta düzeydeki yöneticilerin çoğu görevde kalmış hatta birçoğu terfi etmişti. Bunun da ötesinde, Kemalist rejimin sürgün tasarıları ve kararlarında kullanılan ifadeler, formüller ve hükümler İTC dönemindeki sürgünler örnek alınarak geliştirilmişti. Sürgünlerde kullanılan, "Türkleştirilecek bölgeler" ve nüfus oranları (%5 ve %10) önceki dönemde uygulanan formülle tamamen aynıydı. 1934'te sürgün edilen Kürtlerin bazılarının yerleştirildikleri köyler, 1916 yılında aynı bölgeden sürgüne gönderilenlerin yerleştikleri köylere çok yakındı.[326]

Kürt direnişindeki devamlılık da sürüyordu. Bu Kemalizmin, saltanatı ve halifeliği kaldırmasına karşı tepkinin yarattığı direnişten çok, 1913'ten beri devam eden oldukça bağımsız bir süreçti. İTC'ye direnen aşiretlerin çoğu CHP'ye de direnmeye devam etti. Burada sebep sonuç ilişkisini şöyle değerlendirmek gerekir: Sürgünler Kürt "isyanlarına" tepki olarak oluşturulmuş düzenlemeler değildi, bunun tam tersine, Kürt seçkinleri devletin toplum mühendisliği politikalarına değişik yollarla tepki göstermişlerdi. Yerel seçkinlerin önemli bir bölümü de toplum mühendisliği uygulamalarının devam etmesine yardım etmişti. Kürt işbirlikçilerinin kendileri ve aileleri sürgünlerden kazançlı çıkmış, daha da zenginleşmişlerdi. Bu gruplar günümüzde de doğu illerinde etkili olmaya devam etmektedir. Bununla birlikte, 1925 yılında sürgüne gönderilenlerin listesine bakıldığında Kemalist sadakat kavramının belli bir kararsızlık gösterdiği anlaşılmaktadır: Sürgüne gönderilenlerin bazıları devletin tarafında yer almış, ama paradoksal biçimde de şiddetli kriz döneminde hedef haline gelmiştir.

Bu bölümde, "Jön Türk dönemi"ndeki nüfus politikalarındaki iki yönlü hareketin (Kürtlerin sürgüne gönderilmeleri ve Türklerin bu bölgeye yerleştirilmeleri) birbirlerini güçlendiren ve bütünleyen unsurlar olduğu savunulmuştur. Karşılıklı ba-

326 Uğur Ümit Üngör, "Seeing like a Nation-State: Young Turk Social Engineering in Eastern Turkey, 1913-1950", *Journal of Genocide Research*, 2008, 10. cilt, sayı 1, s. 15-39.

ğımlılık olarak ifade edilebilecek bu yorum, politikalarda hem yıkıcı hem de yapıcı unsurların bir arada bulunması üzerine temellendirilmiştir. Sürgünler sadece etkilediği aşiretler ve aileler için değil, aynı zamanda bölge olarak Diyarbekir için de yıkıcı oldu. Sürgün edilenlerin toplumsal bağları koptu, mallarına el kondu, güçleri parçalandı. 1913-1950 yılları arasında Kürtlere karşı uygulanan bu politikalar ne ölçüde soykırım olma özelliği taşımaktadır? Toplumu etnik kategorilere ayırmak ve bu etnik grupların zaman içinde yok olacağını ummak düşünce düzeyinde kesinlikle soykırım olsa da, bunun pratikte soykırım olmamasının nedeni sürgüne eşlik eden şiddetin sistemsiz ve parça parça olmasıydı. Kürt seçkinlerinin kitlesel olarak cezalandırılması ve zulme uğratılması soykırımın prototipi olarak nitelenebilir. Gerçekten de İttihatçı ve Kemalist rejimler doğu illerindeki azınlık seçkinlerini on yıl içinde başarılı biçimde tasfiye etmişti: 1915'te Ermeni seçkinleri öldürülmüşler, Kürt seçkinleri cezalandırılmış, sürülmüş, kovulmuş ve topluluklarıyla bağlantıları koparılmıştı.[327] Bununla birlikte sürgünlerin kurucu bir niteliği de vardı. Bu uygulamalar Kürtleri Türk yapma planının bir parçasıydı. Kürt seçkinlerinin sürgün edilmesi, ulus inşa etmenin dışlayıcı ve kapsayıcı iki tarafı keskin doğasına örnek teşkil etmektedir. Sürgüne gönderilmeleri ve mallarının kamulaştırılması, bağlılık duygularını güçlendirme ve 1930'lardaki Kürt nüfusunun genel olarak asimilasyonunu sağlama beklentisinden kaynaklanıyordu. Nüfus politikalarının kurucu özelliği daha çok Türklere yönelikti. Ermenilerin ve Kürtlerin tasfiye edilmesiyle devlet, Türk yerleşimcilerin gelişmesine yardım edecek bir mülkler altyapısına sahip olmuştu. Kemalistlerin doğu illerini Türkler için "serpilme ortamı" yapma niyeti en azından kâğıt üzerinde çok açıktı. "Saf Türk ırkından" olduğuna inandıkları Türk köylülüğünün kırsal yaşamını romantikleştirdiler. Rejim, pulluk, öküz, tohum, arazi ve ev gibi gerekli kaynakların yerleşimcilere dağıtılmasına büyük

327 Seçkinlerin kitlesel olarak öldürülmelerinin kısa bir karşılaştırması için bkz. Antonia Baum ve diğerleri, "Review of Mass Homicides of Intelligentsia as a Marker for Genocide", *The Forensic Examiner*, 22 Eylül 2007, s. 34-41.

bir özen gösterdi. Birbirinden ayrı gibi görünen sürgün ve yerleştirme uygulamaları geniş çaplı bir toplum mühendisliği yoluyla bir araya getirildiğinde ulus inşa sürecinin ayrılmaz birer parçası olmuştu.

Peki sürgünler gerçekten Diyarbekir'in "Türkleştirilmesini" sağladı mı? Bunu değerlendirmek iki nedenden ötürü zordur. İttihatçıların ve Kemalistlerin milliyetçi dünya görüşü açısından bakıldığında bu sorunun cevabı olumsuz olacaktır. 2009 yılında Diyarbakır nüfusunun dörtte üçü hâlâ Kürt'tü. Ancak bu soru kültürel bakımdan yorumlandığında cevap değişik olacaktır. Uzun süredir bölgede Türk kültürü hâkimdir. Martin van Bruinessen 1960 yılı itibariyle "asimilasyonun tamamen başarılı olduğu çok az örnek olduğunu", ama bunun kentsel bir olgu olduğunu söylemiştir.[328] Türklerin kitleler halinde Diyarbekir vilayetine yerleştirilmeleri bölgeyi "Türkleştirmemiştir" Yerleşimcilerin "Türkleştirmeyi" sağlayacağı öngörüsünün İttihatçılar ve Kemalistler tarafından abartıldığı görülmektedir. Türk yerleşimcilerin çoğu 1950'den sonra bölgeyi terk etti. Sürgünlerden yıllar sonra, Diyarbekir vilayetinde kalmaya devam eden Türklerin, Kürt komşularını "Türkleştirmek" yerine kendilerinin "Kürtleştikleri" gözlenmiştir.[329] Bunun nedeni, nüfusun çoğunluğunun Kürtlerden oluşmasının yanı sıra, evlilikler yoluyla meydana gelen akrabalıklardır. Peki, sürgün edilmeleri Kürtleri "Türkleştirmiş" midir? Sürgün edilen Kürtlerin akıbetiyle ilgili araştırmaların sayısı çok az olsa da, eldeki kanıtlar birçok Kürt için sürgün projesinin sınırlı sonuçlar doğurduğunu göstermektedir. Büyük şehirlere göç edenler hariç, 1990'larda Orta Anadolu'da yaşayan Kürtlerin aşiret yapılarını, etnik kimliklerini ve dillerini korudukları gözlenmiş-

328 Martin van Bruinessen, "Race, Culture, Nation and Identity Politics in Turkey: Some Comments", Princeton Üniversitesi Yakın Doğu Araştırmaları Bölümü'nün, 24-26 Nisan 1997'de *Continuity and Change: Shifting State Ideologies from Late Ottoman to Early Republican Turkey, 1890-1930* adıyla düzenlenen Yıllık Türk Araştırmaları çalıştayında sunulan makale, s. 8-9.

329 Diyarbakır'daki yerleşim sorunlarına ilişkin olarak bkz. Joost Jongerden, *The Settlement Issue in Turkey and the Kurds: An Analysis of Spatial Policies, Modernity and War*, Brill, Leiden, 2007 [*Türkiye'de İskân Sorunu ve Kürtler*, çev. Mustafa Topal, Vate Yayınevi, İstanbul, 2004].

tir.[330] Sonuç olarak, sürgünler yoluyla gerçekleştirilen bir araya getirme ve ayırma uygulamaları Kürtlerle ilgili hiçbir "sorunu çözmemişti" Yerel ekonomilerin bozulması ve gücün özellikle, Pirinççizâde, Müftüzâde ve Direkçizâde aileleri olmak üzere sürgün kapsamı dışında kalan ailelerin eline geçmesiyle hedeflenenin tersi sonuçlar ortaya çıkmış, bu aileler daha da güçlü hale gelmişlerdi.

İttihatçıların ve Kemalistlerin Kürt aydınlarına yaptığı saldırılar zaten mevcut olan sorunları derinleştirdi ve anlaşmazlıkların gelecek nesillere aktarılmasına neden oldu. Başlangıçta, kendilerini Müslüman ve Osmanlı olarak gören seçkinler, Kürt olarak sürgüne gönderildikleri ve Kürt muamelesi gördükleri için bu süreçte Kürt kimliğini kazandılar, çünkü Kemalist politikaların kendilerine yaptığı muamele düş kırıklığı ve kin yaratmıştı. İngiliz diplomatların kayıtlarına göre "hükümet çevrelerinin dışında, Kürtlerin daha önceki baskı politikalarından kaynaklanan kırgınlıklarının şimdiki uzlaşma politikalarının başarıya ulaşmasına engel olacağı yönünde görüşler dile getiriliyordu".[331] 1930'larda yaşananlar unutulmamış, zaman içinde genç Kürt nesillerine aktarılmıştı. Yeni nesiller kendilerine anlatılanları özümsediler ve milletlerinin çektikleri acılar ve çoğunun daha evvel hiç görmediği vatanlarına dönme özlemi üzerine yeni bir paradigma yarattılar. Örneğin sık sık sürgüne gönderilen Azizoğlu ailesi çocuklarından birinin adını *İskân* koymuştu. Çocuk İskân Azizoğlu büyümüş ve politikacı olmuştu, ama Kemalist sürgünlerin mirasını hayat boyu adında taşıyacaktı. Sürgünler günümüzde de önemli bir politik sorundur ve unutulmayan kıyım ve sürgünler bugünkü Kürt milliyetçiliği hareketinde önemli bir rol oynamıştır. Kürt sürgünleri doğudaki Kürt seçkinleri arasında derin etkiler yarattı, en önemlisi de, Kürt seçkinleri arasında kimlikle ilgili duyarlılığın artmasını sağladı. 1960'larda başlayan Kürt milliyetçi hareketi, Kürdistan İşçi Partisi'nin (PKK) kurulmasıyla önemli bir aşamaya gelmiştir. PKK'nın kurulmasına, sürgüne gönderilmiş

330 "Aksaray Kürtleri" ve "Polatlı Kürtleri", *Birnebûn* 1, 1997, s. 11-25.

331 NAUK, FO 424/267, 125, sayı 72, Hoare'den Chamberlain'e, 14 Aralık 1927.

pek çok aile öncülük etmiş ve kuruluşu sembolik olarak, Diyarbakır'ın Lice ilçesinin 1925 yılında kıyıma uğramış ve boşaltılmış bir köyünde gerçekleştirilmişti.[332] Ardından gelen savaş 40.000 kişinin ölümüne, büyük maddi kayıplara yol açmış ve çevrenin zarar görmesine neden olmuştur.

332 Azizoğlu ve Cemilpaşazâde aşiretlerinin bazı üyeleri CHP'ye bağlılıklarını hâlâ sürdürmektedirler. Bu durum Gulag'dan dönen kurbanların bazılarının Stalin'e gösterdikleri bağlılığı andırmaktadır.

4

Doğu Vilayetlerinde Kültür ve Eğitim

Önceki bölümlerde, Osmanlı politik hayatında melez ama güçlü bir Türk milliyetçi grubun iktidarı nasıl ele geçirdiği ve tekeline aldığı, daha sonra da devletin idari ve yürütme gücünü kullanarak zor ve kitlesel şiddet yoluyla toplumu nasıl yeniden şekillendirdiği ele alındı. Balkan Müslümanlarının topraklarından şiddet yoluyla atılmaları, Osmanlı Ermeni ve Süryanilerinin soykırıma uğratılmaları, Kürtlerin katledilmesi ve sürgün edilmelerinin Türk ulus-devlet inşasının ana yönlendiricileri olduğu söylenebilir. Kemalist rejim "Türkleştirme" amacı için kültür ve eğitimi nasıl kullanmıştı? Günümüze kadar, Kemalistlerin Türkiye'nin doğusunda kültür ve eğitim politikalarını azınlıkların asimilasyonu için nasıl kullandığı konusunda pek fazla yazılı kaynak yoktur. Bu bölüm, bu politikaların ulus-devlet inşası ve toplum mühendislik uygulamaları üzerindeki etkilerini inceleyecektir. Kemalistler, Birinci Dünya Savaşı'ndan başlayarak milliyetçi mesajın "halka iletilmesi" düşüncesiyle hareket ettiler. Savaş ve savaş sonrasında gücün bölünmesi nedeniyle büyük kültürel eğitim projelerini hayata geçiremediler. Ancak 1923'ten sonra Mustafa Kemal kişisel olarak devreye girdi ve ulus inşasında yer alacak iddialı projeler başlatarak tek parti diktatörlüğünün eğitim ve kültürle ilgili teşkilatlar

kurmasına öncülük etti. Bu bölümde, partinin, Türkiye'nin doğusunda Türk kültürünü kabul ettirecek on binlerce okul açmak yoluyla oluşturduğu altyapıyı kullanarak ülkenin en ücra köşelerine kadar ulaşma girişimi anlatılacaktır. Bu konuda Diyarbekir bölgesinin ayrı bir özelliği vardır, çünkü Diyarbekir'in "Türk kültürünün doğudaki merkezi" olması hedeflenmiştir. Bu bölümde ayrıca, zorlayıcı uygulamaların hükümet politikalarına karşı nasıl bir halk direnişi yarattığı da ele alınacaktır.

KÜLTÜR DEVRİMİ

Jön Türk dönemi devletin kültür ve eğitim politikaları, anlamları, niyetleri ve sonuçları bakımından fikir ayrılıklarına ve şiddetli tartışmalara açık bir alandır. Bu tartışmalar, ırkçılıktan, kültürel olarak ötekileştirme ve güç ilişkilerine kadar değişen bir yelpazede yer almaktadır. Bir grup araştırmacı devlet politikalarının açıkça ırkçı amaçlı olmadığı gibi uygulamada da başarılı olmadığını iddia etmektedir. Bunlardan birine göre, "Kemalist rejimin iki savaş arası dönemde bu bölgede etkili bir eğitim sistemi kurması ve buraya yeterli kadroları ataması ve Türk kimliğini, efsanelerini ve dilini öğretmesi için yeterli kaynağı yoktu".[1] Başka bir uzman, eğitim sistemini modernleştirmenin, "Kemalist reformlar içinde en önemlisi ve en övülmeye değeri" olduğunu ve "çok etkili sonuçlar verdiğini" savunmaktadır.[2] Başka bir uzmana göre de, bu geniş çaplı ve yararlı "modernleşme" sürecinde "Jön Türklerin büyük bir başarıyla gerçekleştirdikleri eğitim çok önemli bir unsurdu".[3] Doğu vilayetlerinde etnik azınlıklara (örneğin Kürtler) karşı yürütülen kül-

1 Dominic Lieven, *Empire: The Russian Empire and its Rivals*, Yale University Press, New Haven, 2002, s. 357.

2 Michael Winter, "The Modernization of Education in Kemalist Turkey", Jacob M. Landau (ed.) *Ataturk and the Modernization of Turkey*, Westview Press, Boulder, CO, 1984, s. 184-194, s. 192-193 [*Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi*, çev. Meral Alakuş, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1999].

3 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, Oxford, 2001, s. 229 [*Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004].

tür ve eğitim politikalarına, "kültürleştirme" adı verilmektedir, gruplar karşı karşıya geldiğinde kültürel özelliklerin karşılıklı değişimi gruplar arasında kültürel değişimlere yol açmaktadır ama gruplar yine de birbirinden ayrı kalmaktadır.[4]

Ancak diğer grup araştırmacılar bu yaklaşımı, Türk yanlısı bir tutum benimsemek, rejimi savunmak, kültürel hâkimiyet sisteminin içinde saklı simgesel şiddetin üzerini örtmekle eleştirmektedirler. Bu araştırmacılar, devletin kültür politikalarının Türkler dışındakilere karşı egemen, dışlayıcı, baskıcı ve ırkçı nitelikler taşıdığını ileri sürmektedirler.[5] Bir sosyolog, devletin Doğu Anadolu'daki asimilasyon politikalarını tanımlamak için "sömürgeleştirme" ve "kültürel soykırım" terimlerini kullanmaktadır.[6] Bu yaklaşımlar, sömürgecilik sonrası teorileri kullanmakta ve Franz Fanon'un Cezayir'deki Fransız eğitimi hakkındaki değerlendirmesine dayanarak, devlet destekli Türk milli kültürü içindeki Türk olmayan nüfusun bağımlılık ve yetersizlik duygularını açıklamaya çalışmaktadır. Araştırmacılara göre, bu yaklaşımlar yerel kültürün özgünlüğünü kaybetmesi ve yabancı kültürün zorla kabul ettirilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu durum, "Türk milliyetçi kültür sömürgeciliğinin" kültürel kodlarını kabul ve taklit etmeye çalışan azınlık toplumları arasında aşağılanmışlık duygusu yaratmıştır.[7] Bu açıdan bakıldığında, İttihatçılar ve özellikle Kemalistler doğu vilayetlerini sömürgeleştirmişler, halkı güçsüzleştirmişler, fiziki yaşamlarını boyunduruk altına almışlar ve ekonomilerini sınırlamışlardır. Bu keskin çelişkiler nasıl giderilebilir?

Bu bölüm, Jön Türk dönemi Türk milliyetçilerinin çoğunun

---

4 Metin Heper, *The State and Kurds in Turkey: The Question of Assimilation*, Palgrave Macmillan, Londra, 2007 [*Devlet ve Kürtler*, çev. Kadriye Göksel, Doğan Kitap, İstanbul, 2010].

5 Mustafa Çapar, "Tek Parti Dönemi: Milli Eğitim, Milli Dil ve Türkleştirme Politikaları", *Türkiye'de Azınlık Hakları Sorunu: Vatandaşlık ve Demokrasi Eksenli Yaklaşım*, TESEV, İstanbul, 2006, s. 83-88.

6 Bu iddia, İsmail Beşikçi'nin, *International Colony Kurdistan*'ında yer almıştır, Parvana, Londra, 2004 [1990] [*Devletlerarası Sömürge Kürdistan*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013].

7 Welat Zeydanlıoğlu, "Kemalism's Others: The Reproductions of Orientalism in Turkey", yayımlanmamış doktora tezi, Anglia Ruskin University, 2007.

Müslüman Türk azınlıklarını asimile edilebilir birer etnik hammadde olarak ele almasını inceleyecektir. Epistemolojik tezlere göre insanın doğuştan gelen içsel bir dünyası yoktur, yani insanoğlu doğduğu anda tümüyle yansızdır. Bilgi birikimi zaman içinde dış dünya ile kurulan ilişkilerle kazanılmaktadır, ama bu toplumsallaşma tepeden inme toplum mühendisliği uygulamalarıyla da yönetilebilir. Başka bir deyimle, toplum mühendisliği ideologları nüfusu tümüyle biçimlendirilebilir bir unsur olarak görürler. İki savaş arası dönemde Türkiye'de politik ve toplumsal söylem milliyetçilik altında birleşmiş ve parti devletinin diktatörlüğü bu sürecin zaferle sonuçlanmasını sağlamıştır. Ancak rejim Yahudi, Rum, Ermeni ve Süryaniler gibi gayri Müslimlerin biyolojik varlıklar olmanın dışında toplumsal varlıklar da olduğu gerçeğini bir kenara bırakmıştır. Bu grupları "Türkleştirmek" yönünde büyük çaba gösterilmiş olsa da, aslında kimlikleri daha çok özcü bir açıdan ele alınmış ve bunlar "Türkleştirilemez" olarak kabul edilmişlerdir. Bunun da ötesinde, bu gruplara kendi eğitim sistemlerini koruma imtiyazı tanınmış olması nedeniyle, rejimin Türk milliyetçiliğini yaymak için bu eğitim kurumlarına girmesi çok sınırlı olmuştur. Daha önceki Müslüman milleti temsil eden nüfusun geri kalanı, özellikle de çok etnili doğu bölgesinde olmak üzere, "Türkleştirme" amacı taşıyan büyük ölçekli eğitim ve kültür politikalarının hedefi olmuştur. Bu kuşkusuz çok zorlu bir iştir.

Eğitim

İttihatçı eğitim felsefesinin doğuşu Ziya Gökalp'in toplumu biçimlendirmek gerektiğini ileri süren inançlarından kaynaklanır (Birinci Bölüm). Gökalp'in düşünceleri –ölümünden sonra bile– hükümet politikalarının oluşturulmasına rehberlik etti.[8] Sosyolog Gökalp'e göre eğitim "Türkçülük", "İslâmcılık" ve "modernizm" üzerine kurulmalıydı. Ders programları şu konulardan oluşmalıydı: Türk dili, edebiyatı ve tarihi, Kuran oku-

8 Ziya Gökalp, *Milli Terbiye ve Maarif Meselesi*, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, Ankara, 1972.

ma, ilmihal, İslâm tarihi, İslâm dilleri (Arapça, Farsça), matematik, fen bilimleri, Avrupa dilleri, el işi ve jimnastik. Başka bir deyimle eğitim biçim olarak modern, öz olarak da Türk olmalıydı.[9] Gökalp sosyolojik gözlemlerine dayanarak eğitim hakkında bazı sonuçlara varmıştı. Ona göre, "eğitimin kültürü oluşturması, kültürün de milli olması, eğitimin milli olması zorunluluğunu" doğuruyordu. Normal eğitim ve milli eğitim arasındaki fark ilköğretimin "Türk kültürünü" içermesi anlamına geliyordu. Ayrıca, Türk eğitimi, ileride milletin seçkinleri olacak gençlere yeterli derecede "milli karakter" kazandırarak onları "idealist" olarak yetiştirmeliydi.[10] Ziya Gökalp'in düşünceleri, Türkleştirme çabalarında eğitimden nasıl yararlanılabileceğinin ipuçlarını vermiş ve İttihat ve Terakki rejiminin önemli bir ideoloğu olarak 1950'ye kadar hâkim olmuştur.

Kemalist ideoloji için eğitim ulus inşasının en önemli unsuruydu. Sultan Abdülhamit'in "aşiret mektepleri" Kürt aşiretlerinden gelen gençleri rejime kazandırmak için kurulmuş olsa da, bu politika milli eğitim ve kültür gibi milliyetçi endişeler taşımıyordu.[11] Ancak iktidara geldikten sonra İttihatçılar mevcut bu çalışmalardan elde edilmiş deneyimlerden de yararlanarak zorunlu ve asimile edici bir eğitim süreci başlattılar. İmparatorluk politikalarından kimlik politikalarına geçiş, İTC'nin Türk kültürü içinde asimile edilebileceğini düşündüğü azınlıklarla

9 Andreas M. Kazamias, *Education and Quest for Modernity in Turkey*, The University of Chicago Press, Chicago, 1966, s. 110.

10 Gökalp, *Milli Terbiye ve Maarif Meselesi*, s. 15-16. Gökalp'in eğitim üzerine görüşleri için bkz. Ziya Gökalp, çev. ve ed. Niyazi Berkes, *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays*, Columbia University Press, New York, 1959, s. 236-243.

11 Stephen Duguid, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies* 9, 1973, sayı 2, s. 139-155; Eugene L. Rogan, "Aşiret Mektebi: Abdülhamid II's School for Tribes (1892-1907)", *International Journal of Middle East Studies* 28, 1996, sayı 1, s. 83-108; Alişan Akpınar, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi*, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997; Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığı Altında: Sultan Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınları, İstanbul, 1983; Sultan Abdülhamit'in eğitim politikası için bkz. Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford University Press, New York, 2000 [*Mekteb-i Hümayûn (Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim)*, çev. Pelin Sıral, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005].

bağları ve doğu illerindeki varlığını güçlendirecek bir araç olarak gördüğü eğitimi etkilemişti. Kürtler ve Ermeniler bu amacın nesnesi olacaktı. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, İTC Van yakınlarında ve Kürt köylerinde okul açmak için önemli miktarda kaynak ayırmıştı.[12] İTC bu aşamada yatılı okulları çocukların Türk kültürüne asimile edilebilmesi için etkili bir araç olarak görmüştü. 1913 yılında Maarif Vekaleti'ne, İstanbul'da Kürt çocukları için büyük bir yatılı okul açılması talimatı verilmişti.[13] Aynı toplum mühendisleri Birinci Dünya Savaşı sırasında bu türden okullar açarak Ermeni çocuklarını asimile etmeyi amaçlamışlardı.

İttihatçı rejim mevcut Osmanlı eğitim sistemini Türk-milliyetçi eğitim sistemine dönüştürmekle kalmamış ilköğretim sisteminde de ciddi değişikliklere girişmişti. 1913 yılında çıkarılan yeni bir kanunla ilköğretime kamu desteği sağlanması ve eğitim programının daha iyi düzenlenmesi hedeflenmişti. 1913 yılında çıkan Tedrisat-ı İptidai Kanunu (İlköğretim Kanunu) devlet okullarında, en fazla elli öğrencinin yer alacağı sınıflarda altı yıllık parasız eğitimi zorunlu kılıyordu. Bu okulların amacı öğrencileri orta eğitime hazırlamaktı.[14] Bu kanun İTC'nin resmen CHF'ye dönüşmesinden sonraki yıllara kadar yürürlükte kaldı. Savaş sırasında kanunda bazı değişiklikler yapılmış olsa da 1930 yılına gelindiğinde aynı kanun yürürlükteydi. Jön Türk döneminin eğitimle ilgili araştırmacılarından biri bu sürekliliğin altını şöyle çiziyordu: "Atatürk devrimleri toplumun bu yönünü radikal olarak değiştirmemişti, daha çok, devrim öncesi toplumda henüz olgunlaşmamış konuları ele almayı tercih etmişti."[15] Eğitimdeki devamlılığın en iyi örneği Mekteb-

12 Michail S. Lazarev, *Kurdskii Vopros (1891-1917)*, Akademija Nauk SSSR, Moskova, 1972, s. 225-226.

13 BOA, DH.KMS 20/49, 2 numaralı belge.

14 Kazamias, *Education*, s. 83. Kemalistler 1923'ten sonra Amerika, İsviçre ve Almanya'ya gitmişler, aralarında John Dewey (1859-1952), George Kerschensteiner (1854-1932) ve Edwin Walter Kemmerer (1875-1945) gibi pedagogların olduğu eğitimcilerden Türkiye'deki eğitim sisteminin geliştirilmesi için yardım talep etmişlerdi. Ernest Wolf-Gazo, "John Dewey in Turkey: An Educational Mission", *Journal of American Studies of Turkey* 3, 1996, s. 15-42.

15 Kazamias, *Education*, s. 133.

i Mülkiye'nin yaşadığı serüvendir. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki kısa bir aradan sonra 1918 yılında okul yeniden açıldı. 1934 yılında adı Siyasal Bilgiler Okulu olarak değiştirildi, iki yıl sonra da Ankara'ya taşındı. 1950 yılında Ankara Üniversitesi'ne bağlanarak Siyasal Bilgiler Fakültesi adını aldı.[16]

İlk ve orta öğretimi yerel düzeyde de modernleştirme ve "Türkleştirme" çabaları vardı. Pirinççizâde Aziz Feyzi gibi Diyarbekirli İttihatçılar Ermeni soykırımını, Diyarbekir'deki eğitimin tek hamlede modernleştirilmesi için bir fırsat olarak görmüşler ve reform için sürekli baskı yapmışlardı.[17] Aziz Feyzi'nin, Diyarbekir'de tarım okulu kurulması için gösterdiği çabalar da ilginçtir.[18] Diyarbekir'de Ermenilerin kurduğu eğitim tesislerine rejim tarafından el konulmuş ve bunların Türk çocuklarına tahsis edilmesi emredilmişti.[19] Azınlık okullarını kamulaştırma ve bunları Türk milli amaçları için yeniden kullanma, İTC döneminden başlayarak Cumhuriyet dönemine kadar devam etti. Maarif Vekaleti Ermeni mallarına el konulmasından, diğer devlet organları kadar kazançlı çıkmıştı. İttihatçı düşüncenin bir ürünü olarak ortaya çıkmış ve ülke çapında 110 merkezi olan Türkiye Muallimler Birliği, Başbakanlık'tan "emvâl-i metrûke"lerin kendilerine tahsis edilmesini talep etmişti (Resim 13).[20] Okullara, örneğin Ziya Gökalp gibi İttihatçı "kahramanlar"ın isimleri veriliyordu.

Yeni Türk milliyetçi hareket 2 Mayıs 1920'de kendi Maarif Vekaleti'ni kurduğunda, önceki dönemde atılmış temellere dayanıyordu. İTC onlara milliyetçi bir ders programı ve öğretim kadroları bırakmıştı. Temmuz 1921'de, "milli eğitime yön vermek amacıyla", Ankara'da Maarif Kongresi toplandı.[21] Şiddet-

16 Türkkaya Ataöv, "The Faculty of Political Sciences in Turkey", *Middle East Journal* 14, 1966, sayı 1, s. 243-245.

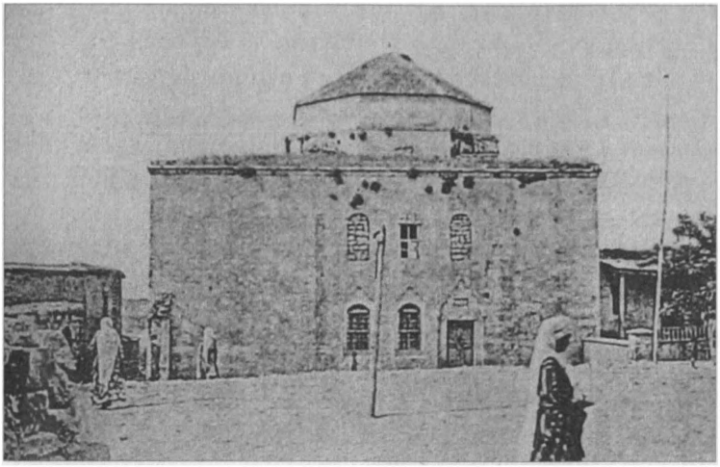
17 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Büyük Millet Meclisi Basımevi, Ankara, 1985, 1. seçim dönemi, 2. oturum, 1. cilt, s. 526.

18 *A.g.e.*, s. 299.

19 BOA, DH.HMŞ 12/25.

20 BCA, 030.10/140.3.3, Türk Muallimler Birliği'nden Başbakanlığa, 4 Eylül 1341.

21 Yahya Akyüz, "Atatürk ve 1921 Eğitim Kongresi", *Cumhuriyet Döneminde Eğitim*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1983, s. 89.

Resim 13: "Emval-i metruke": 1930'da Silvan'da Ermeni Surb Stepanos Kilisesi (Cumhuriyet Arşivleri).

le devam eden savaşın ortasında böyle bir kongrenin yapılması İttihatçıların eğitime ne kadar öncelik tanıdığını gösteriyordu. Aynı yıl Birinci Eğitim Şurası'nı yaptılar, bir ay süren şura yeni bir kanunun hazırlanmasıyla sonuçlandı. 3 Mart 1924'te saltanatın ve halifeliğin kaldırılmasıyla aynı gün Tevhid-i Tedrisat Kanunu da çıkarıldı.[22] Eğitim sistemi millileştirilmiş, tüm bağlı kurumlar Maarif Vekaleti'nin uhdesine verilmişti. Bunlar arasında, daha önce özel kesimlerce yönetilen İslâmi medreseler ve okullar da yer alıyordu. Bütçelerinin tamamı Maarif Vekaleti'ne devredilmişti. Savaşın yıkımları sırasındaki on yıl içinde İttihatçılar, diğer dinî, özel ve yabancı okulları da Vekalet'e bağladılar. Ülkedeki bütün çocuklar artık onların eğitim politikalarına tabi olacaktı.[23]

Kemalist askerî yönetimin hüküm sürdüğü dönemde, Maarif Vekaleti mevcut eğitim sistemini geçici olarak sürdürme sorumluluğunu üstlenmişti. Ankara hükümeti 1921 yılında 39 il-

22 *Resmî Gazete*, 6 Mayıs 1924.

23 Eğitim üzerine ayrıntılı bir monografik çalışma için bkz. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Yayınları, İstanbul, 1977, 5 cilt.

de 2.861 öğretmen (2.384'ü erkek 447'si kadın) ve 2.345 okul olduğunu hesaplamıştı. Bu okulların 581'i kapalıydı, öğretmenlerin de yalnızca 875'i pedagoji eğitimi almıştı.[24] Eğitimle ilgili yeni bir bakanlık oluşturma çabaları içinde dört genel müdürlük kurulmuştu. Bunların her birinde bir başkan ve iki memur vardı. Bu dört idari birim, ilköğretim, ortaöğretim, istatistik ve en önemlisi kültürle uğraşacaktı. İttihatçı politika Ziya Gökalp'in düşünceleriyle buluşmuş, kültür ile eğitim birbirinden kopamayacak biçimde iç içe geçmişti. Ayrıca üç kişilik bir teftiş kurulu ve ders programlarını hazırlayan yedi kişilik bir kurul oluşturulmuştu. Vekalet'e, Kemalist hükümetin eğitim programlarını toplu olarak uygulama sorumluluğu yüklenmişti.[25] Savaşın, açlık, yoksulluk ve salgın hastalıkların yol açtığı ölümler ve sefaletle birlikte, çoğu altı aydır ücretlerini alamayan çalışma şevki kırılmış öğretmenlerden oluşmuş bir ortamda, Maarif Vekaleti şu stratejiyi geliştirdi: "Çocuklarımızın eğitimi daha dinî ve milli olmalıdır; okullarımızı ve kültürel kurumlarımızı bilimsel ve modern ilkelere bağlı olarak canlandırmalıyız; milli ruhumuz, tarihimiz, coğrafyamız ve toplumsal karakterimizle uyumlu yeni ders kitapları hazırlamalıyız."[26]

İttihatçılar, milliyetçilik ilkelerinin ve öğretisinin eğitime uygulanmasını ön planda tutuyordu. Eğitim, CHF'nin doğu illerinin içeriden sömürgeleştirilmesindeki siyasi platformunun temelini oluşturmuştu. Kemalist dönem boyunca eğitim iki amaca hizmet etti: Türkleştirme ve rejim propagandası.[27] Bu konu o kadar önemliydi ki, Mustafa Kemal kişisel olarak milli eğitim kampanyasına öncülük etmişti. 1921 Maarif Kongresi'nin açılış konuşmasını yapan Mustafa Kemal gelecekteki Türk eğitim sistemi hakkındaki öngörülerini şöyle dile getiriyordu:

---

24 İsmail Hakkı Tonguç, *Eğitim Yolu ile Canlandırılacak Köy*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1947, s. 259-260.

25 İlhan Başgöz ve Howard E. Wilson, *Educational Problems in Turkey 1920-1940*, Indiana University Press, Bloomington, 1968, s. 38.

26 Nevzat Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1948, s. 122.

27 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde*, s. 239-240.

... geniş ve yeter olanak ve araçlara sahip olana dek geçecek savaş yıllarında dahi dikkat ve itina ile işlenip, çizilmiş bir milli eğitim programı getirmeğe dikkat etmeliyiz... Bir milli eğitim programından bahsederken eski devrin hurafelerinden ve yaratılıştaki niteliklerimizle hiçbir ilgisi olmayan yabancı fikirlerden, Doğu'dan Batı'dan gelen bütün etkilerden uzak milli ve tarihî seviyemize uygun bir kültür kastediyorum.[28]

Mustafa Kemal'e göre amaç, "diğer uluslarla savaşacak kadar güçlü bir Türk gençliği yetiştirmekti".[29] Kongreden üç yıl sonra, bu yaklaşımı izah ederek "dinî eğitimi" ve "uluslararası eğitimi" kaldırıp yerine "milli eğitim"i koydu. "Milli eğitim", "Yeni Türk Cumhuriyeti'nde yeni bir nesil" yaratacak biçimde geliştirilecekti.[30] 1920 ve 1930'larda Mustafa Kemal "başöğretmen" sıfatıyla eğitim seferberliği başlattı ve milletin eğitilmesine önderlik etti. Klasikleşmiş fotoğrafta siyah takım elbise giymiş Mustafa Kemal karatahtada yeni Latin alfabesini gösteriyordu.

Atatürk'ün takipçileri politik taviz ya da inançları doğrultusunda onun bu coşkusunu desteklediler ve topluma milli eğitim çağrıları yaptılar. İsmet İnönü yaptığı bir konuşmada "milli eğitimden" ne anladığını, Atatürk'ün sözlerini tekrarlayarak ifade etmişti. Türk toplumu hakkında yaptığı konuşmada, "halkın hâlâ uyumlu (*mütecanis*) bir toplum yapısı sergilemediğinden" şikâyet ediyordu. "Siyasi Türk milletinin, kültür, anlayış ve toplumsal bakımdan Türk milleti olabilmesi için" yeni bir neslin yaratılması gerekiyordu. İnönü'ye göre, "yabancı kültürler bu yekpare kültürün içinde eritilmeli... millet içinde başka kültürler olmamalı... Türk milleti yaşayacaksa yekpare bir millet olarak yaşamalı. Bu, milli eğitim adı verilen sistemin genel amacıdır".[31] Bu dil yeterli bulunmamış olmalı ki, İçişle-

28 *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1946, 1. cilt, s. 4.

29 Hasan Ali Yücel, *Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s. 118.

30 *Atatürkçülük (Birinci Kitap) Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1988, s. 290.

31 Eğitim Bakanı Esat Sagay'ın 31 Aralık 1931'de yaptığı konuşma, Hasan Ali

ri Bakanı Şükrü Kaya Meclis'te yaptığı konuşmada bu yaklaşımı şöyle ayrıntılandırdı:

> bizim topluluğumuz içinde bulunanları ne olursa olsun Türk toplumunun uygarlığına sokmak ve onları uygarlığın verimliliğinden yararlandırmak bizim borcumuzdur. Niçin şimdi de Kürt Memet, Çerkes Hasan, Laz Ali diyelim? Bir kere bu egemen olanın zayıflığını gösteren bir şeydir... *Herhangi biri içinde farklılık duyuyorsa bunu eğitimle okullarda ve politik alanda ortadan kaldırmalıyız*; O kişi böylece benim kadar Türk olacak ve ulusuna hizmet edecektir.[32]

Yönetim kadroları içinde bu mesaj yayıldıkça radikalleşmenin de arttığı görüldü. Maarif Vekaleti çalışanları kısa sürede, "Türk okullarının, cumhuriyetin, Türk milletinin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ideolojisini ve psikolojisini çok iyi kavramış her Türk çocuğunu yararlı bir Türk vatandaşına dönüştürmek zorunda" olduğunu ileri süren teoriler formüle ettiler.[33] Milletin görünürdeki bu homojenliği İttihatçı ideolojinin geçici değil, yapısal bir özelliğiydi. İkinci Dünya Savaşı'na doğru Maarif Vekaleti, eğitim politikalarının, homojen bir millet içinde (*mütecanis bir millet*), "ülkeyi müspet bilimlerle yöneten" seçkinlerin yetiştirdiği Türk gençliği yaratacağını ilan ediyordu.[34] İttihatçı toplum mühendisliği lügatinde yer alan bu düsturlar en arı biçimiyle temsil ediliyordu. Uzun dönemde etnik homojenlik hayalinin gerçekleşmesi için kullanılacak nüfus politikalarının oluşturulmasında bilimsellik gerekliydi.

Bu homojenleştirme politikaları doğu illerindeki farlılıklarla nasıl uzlaştırılacaktı? Eski İttihatçı toplum mühendisleri-

---

Yücel'in *Türkiye'de Orta Öğretim*'inden alıntı, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 25.

32 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, 2. cilt, 71. oturum, 21 Haziran 1934, s. 249, italikler ilave edilmiştir.

33 Esat Sagay, "Son Yapılan Teftiş Neticesi Hakkında Talimat", Hasan Ali Yücel'in *Türkiye'de Orta Öğretim*'inden alıntı, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 364-365.

34 Nuran Dağlı ve Belma Aktürk (ed.), *Hükümetler ve Programları, I. Cilt, 1920-1960*, TBMM Basımevi, Ankara, 1988, s. 105.

nin 1925'te yazdığı raporlar doğu illerindeki eğitimin sonuçları hakkında çok sayıda örnek sunuyordu. Mustafa Abdülhalik Renda, "Türkçeyi öğretmek ve Kürtçülük eğilimlerinden Türkçülüğe dönmek için... eğitime özel bir önem verilmesi gerektiğine" işaret ediyordu. Cemil Uybadın'ın raporu, "güçlü bir milli düzenlemenin ve eğitim propagandasının Kürtçülük kavramını ortadan kaldıracağını" söylüyordu.[35]

CHF'nin hazırladığı bir rapora göre, eğitimin amacı, "tek ana dilli ve tek ideale bağlı tek bir halk yaratmaktı" Bu tür bir politika azınlıkların "kendilerini Türk hissetmelerini... başka hiçbir millete bağlılık göstermemelerini" güvenceye almalıydı ve bu gerçeğin "onların akıllarına *nakşedilmesi*" gerekliydi. Politikalar onları, "Türk ulusuna kaynaştırmalı ve etnik özelliklerini *unutturmalıydı* (*kavmi hususiyetlerini unutturmak*)... Türklük kimliği kazanarak eski etnik kimliklerini hiçbir zaman *hatırlamamalıydılar*".[36] Bu genel planlar Kürt sorununun çözümüne yönelik politika oluşturan resmî belgelerin hazırlanmasına hizmet etmişti. Maarif Vekaleti'nin yayımladığı diğer talimatlar eğitim için yeni ölçütler koyuyordu. "Öğrenciler daha ileri milliyetçi ve cumhuriyetçi duygularla yetiştirilmeli. Öğretmenler, milli ideal ve amaçlara yönelik eğitimlerini sürdürmeli. Öğretmenler Türk milletini bölünmez bir bütün olarak düşünmeli... onun gelişmesi ve ilerlemesi için bir kültür temsilcisi olarak çalışmalılar."[37] Başka bir deyimle Doğu illerine gönderilen öğretmenler "Türkleştirme" görevi üstlenmiş birer misyonerdiler. Görevleri sadece öğretmek değil aynı zamanda milli ideoloji ve kültürü yaymaktı. Ancak kültürel farklılıklar göz önüne alınacak olursa, öğretmenlerin çoğunun bu konuda

35 Mehmet Bayrak (ed.), *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri: Gizli Belgeler-Araştırmalar-Notlar*, Özge Yayınları, Ankara, 1993, s. 460, 475.

36 Faik Bulut, *Kürt Sorununa Çözüm Arayışları*, Ozan Yayınları, İstanbul, 1998, s. 174, 179-182, italikler ilave edilmiştir. Hatırlama ve unutma üzerine yapılan vurgulamalar ciltlerce sürmektedir. Kimlik ve anı yakından ilişkilendirilmiştir. Jön Türklerin doğuya girişleri tümüyle bir hafıza projesidir; Ermeni ve Kürt geçmişini unutturmak ve Türk kimliğini ve geleceğini buralara yerleştirmek bu pojenin ana amacı olmuştur.

37 Nevzad Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1948, s. 338-339.

coşkulu olmasına rağmen milli kültürün aktarılmasının önünde büyük engeller vardı. Öğretmenlerden biri, doğuddaki görevinden söz ederken şunları söylüyordu: "Milli duyguları gerçekten çok yüksek düzeyde."[38]

Başlangıçta, üst düzey hükümet görevlilerinin önerileri dost, düşman herkesi etkilemek için yapılmış propagandadan başka bir nitelik taşımıyordu, ancak Kemalizmin ders programlarında fikirleri gerçeğe dönüştürdüğü görülüyordu. İlkokullardaki eğitim, Türkçe, tarih, coğrafya, yurttaşlık bilgisi, fen bilimleri, matematik, el yazısı, müzik (yalnızca şehirdeki okullarda), hayat bilgisi, resim ve el işi, tarım (yalnızca köy okullarında), fizik (yalnızca şehir okullarında) ve ev ekonomisi konularını kapsıyordu. Ders saatlerinde en büyük ağırlık Türkçeye verilmişti. Şehir okullarında haftalık ders saatlerinin %28'i, köy okullarında da %30'u Türkçeye ayrılmıştı.[39] Öğrencilerin hiç Türkçe bilmeden okula başlamaları nedeniyle, doğu illerindeki uygulamada Türkçe eğitimine ağırlık veriliyordu. Ortaöğretimdeki eğitim programlarının hedefleri ise şöyleydi:

> Milli bilinci ve yurtseverlik duygusunu artırmak, Türk kültür ve tarihinin değerlerini korumak, devrim ilkelerini izlemek, Türkiye Cumhuriyeti anayasası ve kanunlarına saygı duymak, Türkiye'nin doğal kaynaklarını korumak, yaşamın gelişmesinde bilim ve bilimsel yöntemin önemini anlamak, Türkçe dilini doğru kullanmak için okuma, yazma ve konuşma yeteneklerini artırmak.[40]

Bu devrimci planlar en açık biçimde lise programlarına yansıtılmıştı. Liselerin "bir Türk gencini Türk diline, Türk devriminin politika ve ilkelerine ve genel olarak Türk idealine sahip çıkacak biçimde" eğitmesi gerektiği açık bir dille ifade ediliyordu. Bu nedenle, ilköğretimde Türk olmak çok önemli bir özellikti.

---

38 Necdet Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İletişim Cep Üniversitesi, İstanbul, 1993, s. 95.

39 *Milli Eğitimle İlgili Kanunlar*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1953, s. 931-952.

40 *Orta Okul Programı*, Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1949, s. 5-6.

Tarih kitaplarında öğretildiği gibi "Türklük" yalnızca bir anlayış meselesi değildi. Bu dersler, "öğrencilere ırklarının, medeniyetlerin öncüsü olduğunu öğretmek üzere" tasarlanmıştı.[41]

1930'lardaki Türk eğitim sisteminin tümüyle milliyetçi nitelikte olması şaşırtıcı değildir. Bu, savaş arası dönemde Avrupa kıtasını sarmış çok karakteristik bir bakış açısıydı. Türk uygulamasını özel kılan, ilk ve ortaöğretimin baskıcı ve askerî doğasıydı. İttihatçı subaylar üniformalarını çıkarmış olsalar da, derinlerine işlemiş askerî etik değerleri, eğitim konusunda liberal düşüncelere izin vermiyordu. Mustafa Kemal, eğitim konusunda yaptığı bir konuşmada şunları ifade ediyordu: "Öğretmenler! Ordumuzun kazandığı zafer yalnızca sizin ordunuzla kazanacağınız zaferin zeminini yarattı. Gerçek zaferi siz kazanacaksınız. Ben ve arkadaşlarım sizi büyük bir inançla takip edeceğiz ve yolunuza çıkan tüm engelleri ortadan kaldıracağız."[42] Ordudaki çavuşları köy öğretmeni olarak kullanma düşüncesi daha sonra köy eğitmenlerine dönmüştü. Kemal'e göre, "Ordu bir okul olduğu gibi okul da bir ordudur" [43] Bu dönemde ortaöğretime askerlik dersi de konmuştu. Bu derslerde kullanılan kitaplar etnik milliyetçilik ve militarizmin bileşiminden oluşuyordu. Bu kitaplar öğrencilere şu şekilde hitap ediyordu:

> SEN BİR TÜRK'SÜN! Dünya yüzündeki en büyük ulustan geliyorsun... Öteki ulusların gözünde ilk örnek alınan, desteklenen ve tavsiyesine başvurulan ulusun senin ulusun BÜYÜK TÜRK ULUSU olduğunu unutma.
>
> SEN BİR TÜRK'SÜN! Onikibin yıl önceki öteki uluslar mağaralarda vahşi bir yaşam sürdürürken, büyük atalarınızın ORTA ASYA'da kurduğu medeniyet herkesin hayranlığını kazanmıştı. Dünyaya medeniyeti ve bolluğu getiren sizin atalarınızdır, atları koyunlar gibi dağlardan indirdiler, atlarına bi-

41 Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938, s. 198.

42 *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri*, cilt 1, s. 7.

43 Kadri Yaman, *Yurt Müdafaasında Türk Gençliği*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938, s. 40.

nerek dağları aştılar arkalarında BÜYÜK TÜRK DEVLETİ'NE şaşkınlıkla bakan mağarada yaşayan ulusları bıraktılar.

SEN BİR TÜRK'SÜN! Yeryüzüne bir daha gelmeyecek büyük ulusun aslan kalpli ve başı dik çocuklarısın... Bileğini bükecek ya da başını öne eğdirecek başka bir ulus yok. Sana lekesiz tarihini öğretirken bunu bil, ilk ve son kez başını dik ve ruhunu sağlam tut. Türk vatanından bir santim toprak parçasını ve Türk karakterini düşmanlarına verme... SEN BİR TÜRK'SÜN![44]

İdeolojik bir paradigma olarak hâkimiyet kazanmış Atatürk miti İttihatçı ideolojiyi bastırmıştı. Ders sınıflarında, temsil ettiği her şeyle birlikte Atatürk yer alıyordu. Ölümünden sonra yerini alan İsmet İnönü de okullarda rol model oldu. 1941 yılında basılmış bir ders kitabında övünç dolu şu ifadeler yer alıyordu: "İnönü Türk Ulusu'nun başındadır. İnönü Türk Ulusu'nun önündedir. Onu takip ediyoruz, bize emrettiklerini yerine getiriyoruz, gösterdiği yoldan yürüyoruz. Bize gerçekleri söylüyor, doğru yolda yürümemizi sağlıyor. Onun yönetiminde tarihsel ve ulusal görevlerimizi yerine getiriyoruz... Türk Ulusu'na karşı görevini yerine getirmek için her Türk gözünü Büyük Şef'in, İnönü'nün parmağına dikmelidir."[45]

Bu içi boş bir söylem değildi. Tüm eğitim sistemi merkezîleştirilmişti, eğitim politikası oluşturma ve okul yönetim esasları bakanlık düzeyinde düzenleniyordu.[46] Öğretmen ve okul müdürü atamaları Ankara'daki Bakanlık'tan yapılıyor, maaşlar buradan ödeniyor, uygulamadaki aksaklıkların saptanması için de merkezden müfettiş gönderiliyordu. Merkez, okullar üzerindeki sıkı ve tepeden inme bürokratik denetimi daha da simgeleştiren, yönetimi ve denetimine yönelik ayrıntılı planlar hazırlamış-

44 1934 tarihli *Askerin Ders Kitabı*'ndan alıntı. Tanıl Bora, "Ordu ve Milliyetçilik", Ahmet İnsel ve Ali Bayramoğlu (ed.), *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 163-178, 165.

45 Hasan Ali Yücel, *Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s. 128-129.

46 M. Tunç Özelli, "The Evolution of the Formal Educational System and its Relation to Economic Growth Policies in the First Turkish Republic", *International Journal of Middle East Studies* 5, 1974, sayı 1, s. 77-92.

tı.[47] Dış gözlemciler hükümetin artan bu denetimleri ve düzenlemeleri hakkında yazmışlardı: "Okullara ve öğretmenlere inisiyatif tanımayan, her türlü düzenlemenin gerçek okul şartlarından kopuk uzak bir yerden geldiği bir eğitim sistemini düşünmek çok zor."[48] Kemalist Türkiye'nin okul sınıflarında da otoriter kültür baskındı. Yurtdışından gelen eğitim uzmanları, baskıcı, biçimsel ve katı sınıf ortamında özellikle rejim tarafından tabu ilan edilen konular üzerinde hiçbir tartışmaya izin verilmemesini eleştirmişlerdi. Öğretmenler sınıftaki faaliyetlerin tümünü yönlendiriyor ve denetliyordu; öğrenciler kitaplarda yazılanları ezberliyor ve bunları tekrarlıyordu. Özellikle lise düzeyinde, dersler öğretmenler tarafından anlatılıyor ve öğrencilerin bunları tekrarlaması isteniyordu. Öğretmenin sorduğu basit ve genel sorulara ders kitaplarından ezberledikleri cevapları veriyorlardı.[49] Biçimsel olarak otoriter, içerik olarak da milliyetçi olan Jön Türk dönemi eğitim sistemi öncelikli olarak ulus oluşumuna hizmet etmişti. Rejim, doğu illerinde yaygınlaştırdığı zorunlu eğitim yapılanmasıyla etnik farklılıkları ortadan kaldırmayı umuyordu.

Kültür

Kemalist bilinçte eğitim ve kültür aynı paranın iki ayrı yüzü anlamına geliyordu. Bu nedenle Kemalist devlette "Hars Dairesi"nin Maarif Vekaleti uhdesinde yer almış olması boşuna değildi; Kültür Bakanlığı'nın kuruluşu çok daha sonra gerçekleşecekti. Mustafa Kemal'in yaptığı devrimler arasında birkaç tanesi kültüre yönelikti. Kültür alanında genel bir Türkleştirmenin yanı sıra, 1934 yılında çıkarılan iki kanun kültüre yönelikti. Bunlardan biri kıyafet kanunu, diğeri de dinî unvanları kaldıran kanundu.[50] Jön Türk dönemi toplum mühendisle-

47 Kazamias, *Education*, s. 120-121.

48 Richard E. Maynard, "The Lise and its Curriculum in the Turkish Educational System", yayımlanmamış doktora tezi, University of Chicago, 1961, s. 103.

49 Kazamias, *Education*, s. 154-155.

50 3 Aralık 1934 tarihli ve 2596 Sayılı "Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun", *Düstûr*'da 3 set halinde yayımlanmıştır, 16. ve 24. ciltler ve *Resmî Gazete*, 13 Aralık 1934, sayı 2879.

rinin kültür politikaları konusundaki başvuru kaynağı yine Ziya Gökalp'ti. Türk milliyetçiliği görüşünü ortaya attıktan sonra Ziya Gökalp, yeni Türk milletinin hayatının, yeniden canlandırılacak yerli Türk kültürü, yani gelenekleri, değerleri ve ruhu üzerine kurulmasını savunuyordu. Gökalp'e göre ulus inşası, kendi kültürüne bağlı siyasi seçkinlerin bilincinin bir ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kültürü oluşturan unsurları da, "yaşam içinde yer alan dinî, ahlâki, entelektüel, estetik, dille ilgili, ekonomik ve teknolojik sistemlerin bütünü" olarak tanımlamıştır.[51] Ulus inşası sürecinde kültürü en başa koyan sosyolog Gökalp, böylece yıllarca sürecek bir kültür politikasına şekil vermiştir.

Ziya Gökalp'in düşünceleri etkiliydi ve İttihatçı aydınlar arasında çok yaygın bir biçimde tartışılıyordu. Avrupa'da Türk dili, tarihi ve kültürünü inceleyen Türkolojinin gelişmesi ve bu bilim dalının Rus Tatarları tarafından Türkiye'ye getirilmesi sonrasında, 1908 yılında İstanbul'da ilk Türk Derneği kuruldu. Derneğin amacı, "Türklerin izlerini, tarihini, dillerini, edebiyatını, etnografi ve etnolojisini, toplumsal koşullarını ve günümüz Türklerinin medeniyetini, Türk topraklarının eski ve yeni coğrafyasını" araştırmaktı.[52] Ziya Gökalp 1912 yılında derneğin yayın organı *Türk Yurdu*'nun yayın kuruluna girdi ve burada yeni keşfedilen Türkçülük hakkında pek çok kültürel ve politik makale yayımladı. Bu dergiyle yakın ilişki içinde, *Türk Ocakları* adında başka bir dernek daha vardı. Bu dernek 25 Mart 1912 yılında İstanbul'da kurulmuştu. Amaçları arasında "Türk ırkının, dilinin tekâmülü ve milli eğitimin ileri götürülmesi ve Türklerin bilimsel, toplumsal ve ekonomik düzeylerinin artırılması" yer alıyordu.[53] "Toplumsal devrim" yoluyla Türkçülük ve Avrupa'dan ithal edilmiş toplum bilimsel ilkeler üzerine kurulu tamamen yeni bir toplum inşa edilmesi amaçlanıyordu. Türk Ocakları hızla öteki şehirlere de yayıldı ve İTC

51 Gökalp, *Turkish Nationalism*, s. 245.

52 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 343.

53 François Georgeon, "Les Foyers Turcs à l'époque kémaliste' (1912-1931)", *Turcica* XIV (1982), s. 168-215.

rejimiyle iç içe geçti. Bu iki dernek arasındaki en belirgin bağ, her iki örgütün de önde gelen üyesinin Ziya Gökalp olmasıydı. Derneğin kuruluşunda, Kültür Komitesi'nde yer alması için oylama yapılmış ve büyük çoğunlukla seçilmişti. Birinci Dünya Savaşı boyunca Türk Ocakları, İTC ile yakın ilişki içinde olarak Hıristiyan azınlıklara uygulanan zulüm ve Müslüman azınlıkların zorla asimilasyona tabi tutulması da dahil her türlü politikalarına destek vermişti. Gökalp'in örgüt içindeki pozisyonu güçlendikten sonra, ulus inşasını bir proje olarak "halka götürmek" daha açıkça ifade edilmeye başladı. Ocaklar, Türkleri uykularından "uyandıracak" ve onlara "misyonerler gibi kutsal bir bağlılık ve adanmışlıkla" yaklaşacaktı. Gökalp 10 Nisan 1923'te Adana Türk Ocakları'nda yaptığı konuşmada, doğu illerinde Türk kültürünün yayılmasının sözcülüğünü yapmıştı. Mustafa Kemal aynı yerde köylülerle yaptığı konuşmada Türk tarihi hakkında çok az bilgiye sahip olduklarını gördü, bunun üzerine Türk Ocakları'na "Türkleri kendilerine" tanıtma görevi verdi.[54]

Türkçülüğün nelerden oluştuğu üzerine çeşitli tartışmalar vardı. Türk Ocakları mensuplarının büyük çoğunluğu Gökalp'in kültürcü düşüncelerinin tarafında yer alıyordu. Türk Ocakları'nın 1924 yılında yapılan birinci kongresinde Hamdullah Suphi Tanrıöver şu soruyu soruyordu: "Türklüğü ırk ve kan bağı üzerine mi kurmak istiyorsunuz? Kan alıp labarotuvara göndererek bunun, %5 Ermeni, %16 Rus, kim bilir hangi oranlarda Çerkes, Arnavut ve Türk kanı olduğunu mu saptayacaksınız? İki yoldan birini seçmek zorundayız, ya ırk ya da kültür."[55] Biyolojik ırkçılık hızla terk edilerek yerine kültürel toplumculuk kondu. Bununla birlikte, milleti tanımlamada kültürel yapıtaşları da aynı derecede zorluk arz ediyordu. Türk Ocakları üyeleri için Türklüğün ne ve Türk'ün kim olduğunu tanımlamak ne kadar zor olsa da, Türklüğün ne olmadığı hakkında kısa sürede fikir birliğine varılmıştı. Bir araştır-

54 Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)* İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 100, 126, 168.

55 *A.g.e.*, s. 152-153.

macıya göre Gökalp Türk Ocakları'nı ziyaret ederek büyük bir coşkuyla düşüncelerini gençliğe anlatıyordu. Bu tartışmalardaki en büyük korkusu, değişik bir milliyetçilik anlayışı tehdidinden çok, bireycilik "belası"nın ortaya çıkma ihtimaliydi. 1924 Kongresi'nin en önemli sonuçlarından biri, "Türklük düşmanları" tanımının açıkça yapılmış olmasıydı. Bunlar, "Osmanlı ideolojisini savunanlar, entelektüel kozmopolitanistler ve enternasyonalistlerdi".[56] Böylece, olumsuz tanımlar yerine olumlu tanımlara yer verilmişti. Bu çok önemli bir gelişmeydi. İttihatçıların yeni Türkçülük tanımı dışlayıcı nitelikliydi ve daha evvelki belirsiz ve karmaşık kapsayıcı tanıma göre çok daha daha açıktı.

Kemalistlerin Türk Ocakları'na desteği sürekliydi. 1924'te Mustafa Kemal, "milletin gelecek umutlarının tümünün Türk Ocakları bünyesindeki gençlerin omuzlarında olduğunu" ilan etmişti.[57] 1927 Kongresi sırasında, delegelerden biri hükümetle yakın ilişki içinde çalışmayı öneriyordu, "çünkü bu ilkeler özünde onların ideallerinde de yer alıyordu".[58] Türk Ocakları'nın merkez binası İstanbul'un Avrupa yakasındaki Cağaloğlu semtinde "terk edilmiş" eski bir Ermeni mezarlığında inşa edildi. İnşaat 1926 yılında bitirildi ve açılış 21 Mart 1927'de, 1917'den beri Türk Ocakları'nın sadık bir üyesi olan Başbakan İsmet İnönü tarafından yapıldı.[59] Ziya Gökalp bu yapının bahçesine gömüldü ve Türk milliyetçileri yıllarca mezarını ziyaret etti. Savaş arası dönemde, Maarif Vekaleti Türk Ocakları'na desteğini sürdürdü, CHF ve Türk Ocakları'nda artan üyeliklerin büyük ölçüde örtüştüğü görüldü. Örneğin, Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt Türk Ocakları başkanlığına, daha sonra başkan olacak Kütahya milletvekili Recep Peker (daha sonra da parti genel sekreteri) başkan yardımcılığına seçilmişti. 1925'ten 1926'ya kadar Türk Ocakları'ndaki şube sayısı 135'ten

56 "Türk Ocakları Kongresi", *Hakimiyet-i Milliye*, 30 Nisan 1924, sayı 110.

57 "a.g.m."

58 *Türk Ocakları Üçüncü Kurultayı Zabıtları*, Kader Yayınları, İstanbul, 1927, s. 196-197.

59 Üstel, *Türk Ocakları*, s. 230-231.

217'ye yükselmiş, üye sayısı da 30.000'e ulaşmıştı. 1930'a kadar şube sayısı 255'e ulaştı ve üye sayısındaki artış daha çok doğu illerinde gerçekleşti. Bu noktada Mustafa Kemal Türk Ocakları'nın artık bağımsız olarak hareket etmeleri için bir neden kalmadığını görerek bunları kapattı, yerine değişik bir örgüt anlayışıyla *Halkevleri*'ni kurdu.[60] Türk Ocakları ve CHF arasındaki bu yakın işbirliği ve organik bağlar, tek parti devletinin güç merkeziyle Türk milliyetçiliği ideolojisi arasında gerçekleşen evlilikle sonuçlanmıştı.

Halkevleri'nin amacı, "aydınlara Anadolu halklarının milli kültürünü öğretmek, halka da Cumhuriyet rejiminin milli laik düşüncelerinin endoktrinasyonu ve medeniyetin ilkelerini öğretmek yoluyla aydınlar ve halk arasındaki kopukluğu gidermekti".[61] Bu arada İsmet İnönü, "Halkevleri'nin siyasi kurumlar olmadığını, tersine toplumsal ve kültürel kurumlar olduğunu" söylüyordu.[62] Şükrü Kaya Halkevleri'nin açılışını şöyle açıklıyordu: "Halkevleri Atatürk devrimlerinin ilkelerini halka yaymak, bunları geliştirmek ve kök salmalarını sağlamak amacıyla kurulmuştur. Bu anlamda onları devrimi yayan ve koruyan kültür evleri olarak adlandırabiliriz."[63] Başka

60 Kemal Karpat, "The People's Houses in Turkey: Establishment and Growth", *Middle East Journal* 17, 1963, s. 55-67.

61 Arzu Öztürkmen, "The Role of People's Houses in the Making of National Culture in Turkey", *New Perspectives on Turkey* 11, 1994, s. 159-181; Anıl Çeçen, *Halkevleri: Atatürk'ün Kültür Kurumu*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990; Neşe G. Yeşilkaya, *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999; Sefa Şimşek, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri 1932-1951*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2002; Şerafettin Zeyrek, *Türkiye'de Halkevleri ve Halkodaları*, Anı Yayınları, Ankara, 2006; Adem Kara, *Cumhuriyet Döneminde Kalkınmanın Mihenk Taşı: Halkevleri 1932-1951*, 24 Saat Yayınları, Ankara, 2006; "The Halkevi: The Turkish People's House", *Scottish Geographical Magazine* 1, 1944, s. 21-22; Robert Mantran, "Les 'Maisons du Peuple' en Turquie", *Revue d'Institut des Belles Lettres Arabes*, 1963, s. 21-28. "Indoctrination" kavramı Fransızcadan endokrinasyon olarak çevrilmiştir. Endokrinasyon, öğrencinin kendisine öğretilenleri olduğu gibi kabul etmesi ve herhangi bir soru sormamasıyla eğitimden ayrılır. Bu tanıma dayanarak Jön Türk döneminde uygulanan eğitim politikasının endokrinasyona dayandığı söylenebilir.

62 İsmet İnönü, "Yeni Halkevlerini Açma Nutku", *Ülkü* 5, Mart 1935, sayı 25, s. 2.

63 Şükrü Kaya, "Halkevlerinin Açılış Konferansı", *Ülkü* 11, Mart 1938, sayı 61, s. 9.

bir deyimle, Türkiye içinde farklı toplumsal tabakalar arasındaki toplumsal bütünleşmeyi teşvik etme niyeti ortaya konurken, dörtte üçü okuma yazma bilmeyen toplum tepeden inme yöntemlerle eğitilmeye çalışılarak eldeki büyük soruna meydan okunuyordu. Halkevleri'nin resmî propaganda belgelerinde, "Cumhuriyet Halk Partisi'nin kültür komitesinin, halk eğitimi ve kültürünü örgütleyeceği" yer alıyordu.[64] Bu amaca ulaşmak için, Halkevleri tüm kültürel alanları kapsayacak biçimde dokuz dala ayrılarak örgütlenmişti. Bunlar, dil, tarih ve edebiyat, güzel sanatlar, görsel sanatlar, spor, sosyal yardım, halk dersleri ve kursları, kütüphaneler ve yayınlar, müzeler ve sergiler ve köy yaşamı konularıydı.[65] Parti aylar içinde, doğu illerinin çevreleri de dahil ülkenin en ücra köşelerine kadar ulaşmıştı. Rejimin kontrolü altındaki Halkevleri'nin 1932'de 14 olan sayısı 1950'de 479'a ulaşmıştı.[66] Kemalistlerin başlattığı Halkevleri'nin, ulus inşası süreciyle ilişkisi inkâr edilemez. Tarihte ilk kez, ülkenin her tarafına tek bir kültür düzeni yayılıyordu. Halkevleri'nin günlük hayata nasıl katıldığı, halkın bu politikaları nasıl algıladığı Diyarbekir'le ilgili daha sonraki değerlendirmelerde ele alınacaktır.

Gökalp'in aşiretle ilgili ve Arap herhangi bir şeye saygı göstermemesi ve vahşi soylulardan başka bir şey olmadığını öne sürdüğü Kürtlerin asimile edilmesi gerektiği düşüncesi Kemalist aydınlar ve siyasi liderlerin büyük çoğunluğu tarafından paylaşılıyordu. Türk Ocakları'ndaki tartışmalar, Kürt hâkimiyetindeki çok etnili doğu illerinde, sömürgeci ve saldırgan bir asimilasyon politikası uygulanması söylemlerini ortaya çıkardı. İdeologlarından biri olan Hamdullah Suphi Tanrıöver, Türk Ocakları görevlilerinin öncelikli olarak "milli kültürün henüz gelişmediği belirli bölgelere" gönderilmelerini istemiş ve Sivas, Konya, İzmir ve Adana gibi şehirlerin "Türkçülüğün anlamını kavradı-

64 *Türkiye Cumhuriyetinde Halkevleri Talimatnamesi*, İçişleri Bakanlığı Basın Müşavirliği,1936, Ankara, s. 59.

65 *A.g.e.*,s. 60; *C.H.P. Halkevleri Talimatnamesi*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1932.

66 Cevat Dursunoğlu, "Halkevlerinin 18. Yıldönümü Konuşması", *Ülkü* 4, Mart 1950, sayı 39, s. 1.

ğını" ileri sürmüştü. Bu bölgeleri "Türkleştirmeye" gerek yoktu.[67] Türk Ocakları'nın doğu illerinde farklı görevleri olduğunu vurgulayan Mehmet Emin Erişirgil, doğu illerinin özel olduğunu bu nedenle de bu illere özel itina gösterilmesi gerektiğini savunuyordu: "Doğu illerinde milli birliğin güçlendirilmesi, Türk kültürünün yayılması, gerçek ve arı Türkçenin kullanılmasının sağlanması Türk Ocakları'nın faaliyetlerinin en önemli bölümü olmalıdır."[68] Doğudaki iki bölgede yapılan farklı uygulamalara ilişkin müfettişlik raporlarında şu ifadeler yer almaktadır: "Vatanın doğudaki ikinci yarısına özel önem verilmesinin bir görev olduğunu düşündük." Türk Ocakları Merkez Komitesi, 1927'deki ikinci kongresi sırasında doğudaki şubelerinin dil okulları ve "özel konferanslar" yoluyla Türkleştirme çabalarına özel ilgi gösterilmesi gerektiği konusunda anlaşmıştı. Bu yalnızca Türk Ocakları ve CHF'nin bir araya gelmesiyle başarılabilirdi. Tanrıöver, Türk Ocakları'nın ve CHF'nin temelde "aynı amaç uğruna savaştığını" ilan etmiş ve "Doğu, hükümetimizin, devletin devasa tüm olanakları ve örgütleriyle büyük bir dikkatle ele aldığı sorundur. Biz de Doğu'yla ilgileniyoruz ve aynı soruna çözüm bulmak için örgütleniyoruz" demişti.[69] 1931 yılında, Türk dili ve kültürünü doğu illerine yayma en öncelikli konu, hatta bir takıntı haline gelmişti.

Kemalist merkezin Kürt çevresiyle kurduğu ilişkiyi temsil eden ana söylem medeniyetti. Doğu illerinde yaşayan Türk olmayan halka, efendi Türk milletinin akılsalcılık ve ilerleme amaçlı tepeden inme yönetimi altındaki ilkel ve aşağı sınıftan sömürge halkları gözüyle bakılıyordu. Bunun da ötesinde, bu halklar kendi içlerinde Türk karşıtı ve haindi. Türk devleti ve ordu mensuplarının güvenliği için tehdit oluşturan bu unsurlar sürekli gözetim altında tutulmalıydı. 1931'den sonra gelen dönemdeki resmî söylem, Kürtleri yermeye yönelik ırkçı bir

67 *Türk Ocakları Üçüncü Kurultayı Zabıtları*, Kader Yayınları, İstanbul, 1927, s. 255.

68 Mehmet Emi "Türk Ocakları", *Hayat* 1, 14 Nisan 1927, sayı 2, s. 381.

69 *Türk Ocakları 1927 Senesi Kurultayı Zabıtları*, yayıncısı bilinmiyor, Ankara, 1928, s. 122.

nitelik de kazanmıştı. Kemalist parti devletinin sözcüsü durumundaki *Cumhuriyet* gazetesi Kürtler hakkında şunları yazmıştı: "Bunların alelade hayvanlar gibi basit sevk-i tabiilerle işleyen his ve dimağlarının tezahürleri, ne kadar kaba hatta abdalca düşündüklerini gösteriyor... Çiğ eti biraz bulgurla karıştırıp öylece yiyen bu adamların Afrika vahşilerinden ve Yamyamlardan hiç farkı yoktur."[70] Milliyetçi yazar Yusuf Mazhar bir yazı dizisinde Kürtler hakkında şunları yazıyordu:

> Bunlar –tarihin şehadeti ile sabittir ki– Amerika'nın kırmızı derililerinden fazla kabiliyetli oldukları halde ziyadesiyle hunhar ve gaddardırlar... Dessas ve bedîî hislerden, medeni temayüllerden tamamiyle mahrumdurlar. Bunlar asırlardan beri ırkımızın başına bela kesilmiştirler... Rusların idaresi altında bir kısım insani ve medeni haklardan mahrum tutularak dağlardan inmelerine müsaade olunmayan bu mahlûkat hakikaten medeni haklardan istifadeye şayan değildir... Bu Kürt kitlesindeki karanlık ruhu, kaba hissiyatı, hunhar temayülatı kırmak mümkün olmadığına kaniim.[71]

Doğu Anadolu'daki ulus inşası çabalarında kullanılan anahtar sözcükler ve yaratılan algı genellikle biçimsel ve küçümseyiciydi. Radikal Kemalistler, sürekli "vahşi" ve "barbar" nitelemeleriyle Kürtlerin insan dışı doğasına vurgu yapıyordu. Kürt kadınları ve erkekleri aşağı sınıftan gelen insanlar olarak gösterilerek ilkel ve çocukça gibi sıfatlarla tanımlanıyor ve hepsinin de akıl, bilgi ve duygu bakımından yetersiz olduğu söyleniyordu. Bu noktada, bu düşüncelerin, kurulacak ideal toplumda Kürtlere yer veren vatansever –daha evvelki Osmanlı ya da milliyetçi– Müslüman yaklaşımlardan ayrıldığını kabul etmemiz çok önemlidir. Kürtler bu Türk milliyetçi söylemde niçin insanlık dışı ilan edildiler? İlk olarak, Kürtlerin sadakatsizliği devlet güvenliği için sorun yaratabilirdi. İkinci muhtemel açıklama da, doğuda yaşayan halklara karşı kötü muamele ve şiddet uygulanması için böyle bir havanın yaratılmasının gerekli görülmüş

70 *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1930, s. 4.

71 *Cumhuriyet*, 18, 19 ve 20 Ağustos 1930, s. 3.

olması olabilir. Nitekim yaratılan bu havanın uygulamalara ne kadar yardımcı olduğu ileride ortaya çıkacaktı. Bu düşünceler, Kürtlerin ne kadar alçak ve güvenilmez düşmanlar oldukları ve savaş alanında merhameti hak etmedikleri inancını artırmıştı.

Doğu illerinin "Türkleştirilmesi" hakkında felsefe yapmak elbette bu fantezinin gerçekleştirildiği anlamına gelmiyordu. Yeterince ayrıntılandırılmamış eylem planlarını gerçek hayatta uygulamaya koymak çok zordu. Politika üretmek gerekliydi. Kültürel olarak farklı halklara nasıl muamele etmek gerektiği konusundaki belirsizlik Mustafa Kemal'in daha önce yaptığı bir konuşmayla bir miktar açıklık kazanmıştı: "Bugünkü Türk milleti siyasi ve içtimai camiası içinde kendilerine Kürtlük fikri, Çerkeslik fikri ve hatta Lazlık fikri veya Boşnaklık fikri propaganda edilmek istenmiş vatandaş ve milletdaşlarımız vardır."[72] Daha sonra bu görüşlerini biraz daha geliştirmiş ve "çocuklarımızı yetiştirirken milli düşüncelerimizi büyük bir coşkuyla onlara aktarma ve milletimizi korumak için dış düşmanlara karşı savaşma" çağrısında bulunmuştu. Mustafa Kemal'e göre gençlere "milli duyguya dayanan düşünceleri büyük bir olgunlukla her mukabil fikre karşı şiddetle ve fedakârlıkla müdafaa zarureti telkin edilmeliydi".[73] Mustafa Kemal böylece etnik farklılıklar gerçeğini bir kenara koymuş ve Türk olmayan kültürlere karşı sert bir tavır takınılacağı sözünü vermiş, doğu illerinde nüfus politikalarının ayrıntılı bir biçimde planlanmasını da sadık yardımcılarına bırakmıştı. Mustafa Abdülhalik Renda gibi toplum mühendislerinin, doğu illerindeki Kürtlerin, "Türk olmaya zorlanması gerektiğine" ilişkin ilk raporları bu zorunluluğu şart koşuyordu. Cemil Uybadın doğudaki kültürel önlemlerin sözcülüğünü yaparken acımasız davranıyordu:

> Doğu bölgesi gerçekte Kürtçülüğün etkisi altındadır... Burada yaşayanlar dillerine ve milletlerine bağlıdırlar. Buradaki aydınların hepsi Kürt milliyetçisi... Kürt idealinin ve hareketinin

72 Nimet Arsan (ed.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1959-1964, II. cilt, s. 72.

73 *Atatürkçülük (Birinci Kitap) Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1988, s. 296.

bilinçli bir biçimde yok olmasına çalışmalı ve bu düşüncelerin Fırat'ın batısına yayılmasını önlemeliyiz... Bölge, eğitimin güçlü bir biçimde örgütlenmesi, Ocaklar, spor, gençlik grupları, basın, okullar, tiyatro, halkın ulusal duygularını yansıtan ulusal ve genel oyunlar yoluyla savaş alanına dönüştürülmeli ve Türk gelenekleri güçlendirilmelidir.[74]

Doğu illerinin savaş alanı gibi askerî benzetmelerle anlatılması boşuna değildi. Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak teftiş amacıyla doğu illerini ziyaret etmiş ve Ankara'ya dönüşünde Türk Ocakları genel merkezine şu emri vermişti: "Doğudaki Ocakları güçlendirmenizi istiyorum."[75] Şeyh Said isyanı sırasında İnönü şunları söylüyordu: "Birliğimizi sağlayacak tek şey milliyetçiliğimizdir. Türk çoğunluğu karşısında başka güce ve araca vakit ayırmaya gerek yok. Görevimiz, Türk vatanında her ne olursa olsun herkesi Türk yapmaktır. Türk'e ve Türkçülüğe karşı olan herkesin ve her şeyin önünü kesip bunları dışarı atacağız."[76] Bu iddialı planlara karşı gösterilen ahlâki ya da fiilî protestolar kolayca geri püskürtüldü. Türk Ocakları'nın beşinci kongresinde delegelerden birinin, insanları Türk olmaya zorlamanın direnişle karşılaşacağını ileri sürdüğünde Besim Atalay tepkilere karşı çıkmış ve söz alarak şunları söylemişti: "Milliyet uzuv gibidir. Yemedikçe yaşamaz. Öldüreceksin, öldüreceksin ki yaşayacaksın." Delegeler mırıldanarak onaylıyorlardı.[77] Bu politikacılar ve ideologlar, milletler arasındaki rekabetin (bireyler arasındaki değil) insan toplumlarının evrimine yol açtığını ileri süren sosyal Darwinizmin milliyetçi yorumuna inanıyorlardı.

Kemalistlerin doğu illerindeki kültürel "Türkleştirme" heveslerinin ivme kazandığı tarih 1934 yılı olmuştu. İskân Kanunu'nun (Üçüncü Bölüm) hazırlanması sırasında Meclis'te yapılan tartışmalar kültür alanında yoğunlaşmıştı. Tasarıda, "Türk

74 Bayrak, *Kürtler*, s. 462, 468, 475-476.

75 Üstel, *Türk Ocakları*, s. 236, 336 numaralı dipnot.

76 *Vakit*, 27 Nisan 1925, sayı 2632.

77 *Türk Ocakları 1928 Senesi Kurultayı Zabıtları*, Türk Ocakları Matbaası, Ankara, 1929, s. 123-124, 151-152.

kültüründen uzakta kalmışların asimile edileceği" hükmü yer alıyordu. Hükümet "tüm yetkilerini kullanacak" ve "Türk bayrağını yüreklerinde yaşatmayanları kaynaştırarak... Türk kültürünün içine katacak ve onları vatana daha çok bağlayacaktı". Kanunun amaçları arasında, "başka dil ve kültürden gelenlerin" kültür politikalarının merkezine yerleştirileceği ve "Türk kültürüne kaynaştırılarak büyük Türklüğün hamuru haline getirilecekleri"[78] İnsanları hamur gibi yoğurarak biçimlendirme benzetmesi politik seçkinlerin halklara nasıl baktıklarının göstergesidir. Bu hamuru yoğurmak, nesiller sonra hamurun "mayalanarak" "pişirilmesini" güvenceye alacaktı. Nüfus böylece somut ve homojen bir yapıya kavuşacak ve heterojen yapıya bir daha geri dönülmeyecekti. "Hamurdan" "ekmeğe" giden yol tek yönlü olarak düşünülüyordu. Ülke çapında Halkevleri'nin kuruluşu ve 1934 İskân Kanunu'nun yürürlüğe girmesi, doğudaki kültürel "Türkleştirme" görevini yürüten yerel yönetimlerin koşullarını ve sınırlarını belirlemişti. Diyarbekir bu süreçte yine özel bir öneme sahip olacaktı.

VİLAYETTE ULUS: DİYARBEKİR'DE KÜLTÜR VE EĞİTİM

Bu politikanın ana dayanağı, kültürel bir misyon olarak da görülen devlet destekli yaygın eğitimdi. Şef'in direktifleri doğrultusundaki hükümet programları "eğitim" paragrafı altında "doğu illerinde bir kültür merkezi kurulacağını" taahhüt ediyordu.[79] Laikliğe odaklanmış 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Diyarbekir vilayetindeki çeşitli toplulukların sürdürdüğü öteden beri devam eden kurumsallaşmış eğitime doğrudan saldırıyordu. Bunlar Süryanilerin *madraşto* ve Kürtlerin *medreselerinde* ya-

78 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, 23. cilt, IV. dönem, 3. oturum, 7 Haziran 1934, 189 numaralı ek; "Esbâbı mucibe lâyihası: İskân muvakkat encümeni mazbatası", 27 Mayıs 1934. Tasarı, kanunun son halinden farklıdır. Tasarıda Jön Türklerin halka açık olmayan ve düşüncelerini yansıtan iç tartışmaları yer almaktadır.

79 Nuran Dağlı ve Belma Aktürk (ed.), *Hükümetler ve Programları, I. Cilt, 1920-1960*, TBMM Basımevi, Ankara, 1988, s. 80.

pılan eğitimdi. Kemalist Maarif Vekaleti bunları "çağdışı", "köktendinci", "feodal" ve "gerici" eğitim kurumları olarak niteleyerek ortadan kaldırılması için harekete geçti. Diyarbekir'de kurulu Umumi Müfettişliğin resmî görevlerinden biri, eğitim alanında "asimilasyon ilkelerine ve Türk kültürüne dayalı olarak Kürt çocuklarını eğitecek idealist ve güçlü öğretmenleri" istihdam etmekti.[80] Bu tümüyle yeni bir durum değildi. Diğer nüfus politikaları gibi eğitimin de ikili bir süreç olarak ortaya çıkması dikkat çekmeye başlamıştı. Partiden gelen tepeden inme emirlerin yanı sıra, yerel seçkinler de kendi illerindeki eğitim seferberliği için önerilerde bulunuyorlardı. Örneğin komşu vilayet Urfa'daki Aydınlanma ve Eğitim Komitesi, "okullardaki milli eğitimin önemi ve gerekliliğini" vurgulayan bir eğitim programı tasarısı hazırlamıştı. Bu tasarıda şu ilkeler yer alıyordu:

> Türklerin ataları ve kurtarıcıları ve vatana yaptıkları hizmetleri hakkında halkı aydınlatmak. Cumhuriyet'in tüm öteki rejimlere kıyasla kutsallığı hakkında halkı ikna etmek, Türkçülüğün ve Türk medeniyetinin ne olduğunu anlatarak ulusal varlığımız ve ulusal düşmanlarımız hakkında halkı bilgilendirmek, düşmanlarımızı yenmek için ne yapılması gerektiğini onlara öğretmek.

Komite, "milli eğitim bakış açısıyla güçlü bir milli varlık başlatacak" kapsayıcı ilkenin hayata geçirilmesi için hükümetten kendilerine "yol" göstermesini istemişti.[81] Hükümetin harekete geçmesi için bu çağrıya ihtiyacı yoktu, nitekim kısa bir süre içinde doğu illeri de dahil olmak üzere ülkenin her yanında okullar mantar gibi çoğalmaya başladı. 1927-1955 yılları arasında nüfusun iki katına çıkmasına karşın Maarif Vekaleti bütçesi dört kat artmıştı.[82]

---

80 BCA, 030.10/70.461.1, Umumi Müfettiş Abidin Özmen'in, 24 Ağustos 1937 tarihli raporu.

81 BCA, 030.10/140.3.3, Urfa Aydınlanma ve Eğitim Komitesi'nden Başbakanlığa, 1 Aralık 1925.

82 Başgöz ve Wilson, *Educational Problems in Turkey*, s. 233-234. Eğitimin tek amacı ulus inşa etmek değildi ama Maarif Vekaleti raporları bunun ana amaç olduğunu göstermektedir.

Diyarbekir'de de aynı süreç devam ediyordu. Okulların adları, Ziya Gökalp Lisesi örneğinde olduğu gibi yerel İttihatçı kahramanların adlarıyla değiştiriliyor, milli nitelikli derslerle çok sayıda öğrenci eğitiliyordu. Yabancı gözlemciler, görünürde "tarafsız" olan bu eğitim programlarının içindeki milli ve ideolojik amaçları saptarken yanılgıya düşmemişlerdi. Bölgeyi ziyaret eden İngiliz diplomatlar, "Kürt bölgesinde ne Türklük ne de Kürtlük gibi sözünü etmeye değer herhangi bir milli duygu olduğuna ve Atatürk'ün, Maarif Vekaleti'nin doğudaki okulları modern Türkçülük düşünceleri taşıyan öğretmenlerle yönetmesini hoş karşıladığına" tanıklık etmişlerdi.[83] Umumi Müfettişlik, ulus inşasının şu üç unsura bağlı olduğunu rapor ediyordu: "Tek kelimeyle Türkleştirme amacına yönelik tarım, yol inşaatı ve her türden eğitim."[84] Danimarkalı mühendis Rygaard Diyarbekir'in batısındaki bölgeyi gezerken gördüklerini en keskin çizgileriyle resmediyordu:

> Köy çocukları daha önce anlamadıkları Kuran surelerini öğrendikleri gibi şimdi de onun yerine Latin alfabesi ve matematik öğreniyorlar. Jandarma subayları gibi davranan fanatik milliyetçi öğretmenlerle halk arasında gergin bir ilişki var... Hükümet tabipleri yabancılardan özellikle nefret ediyor. Anadolu'daki Türk gençliği bu öğretmenlerin temsil ettiği anlayışla böyle pısırık, kin dolu ve içine kapanık olarak yetiştirilecekse, bu bölgedeki topluluklar arasındaki ilişkilerin geleceği karanlık görünüyor.[85]

Milliyetçilik yalnızca ilk ve orta öğretimin konusu değildi. Türkiye'yi "modernleştirme" planının bir parçası olarak 1933 yılında Atatürk, İstanbul Üniversitesi'ni yeniden düzenlemiş ve 1930'larda Ankara Üniversitesi'nde yeni bölümler açmıştı. Türk üniversitelerinin güçlü Türk seçkinleri yaratması bek-

83 NAUK, FO 424/268, 85-6, sayı 49, Clerk'ten Chamberlain'e, 22 Haziran 1927.

84 NAUK, FO 424/272, 116, sayı 68, Edmonds'tan Henderson'a, 21 Haziran 1930, "Diyarbekir, Bitlis ve Muş'a yapılan gezi notları"

85 Olaf A. Rygaard, *Mellem Tyrker og Kurder: En Dansk Ingeniørs Oplevelser i Lilleaisen*, Nordisk Forlag, Kopenhag, 1935, s. 70.

leniyordu. Maarif Vekili Dr. Reşit Galip şöyle diyordu: "Yeni üniversitelerin en özlü niteliği milliyetçiliği ve devrimciliğidir. Milli tarih için yeni bölümler açıldı. Türk devrim ideolojisi üniversite tarafından oluşturulacaktır."[86] İleride kurulacak Diyarbekir Üniversitesi'nin de yerel düzeyde "milli seçkinler" yetiştirmesi düşünülüyordu.[87] 1940 yılında Diyarbekir Üniversitesi'nin kurulacağı şehirde hoparlörlerle duyurulmuştu. Milli program rehberine göre bu okulun amacı, "milletin aydınlarının tüm yürekleriyle bağlanacağı bir kültür yuvası oluşturmaktı".[88] Bu milliyetçi seçkinler, Atatürk düşüncelerini ileriye taşıyacak entelektüel donanıma sahip olacaklardı. Ancak Tıp Bölümü olarak çalışan bir hastane dışında, Jön Türk döneminde burada bir üniversite hiçbir zaman kurulmadı. Ankara Üniversitesi'ne bağlı Dicle Üniversitesi ancak 1966 yılında açılabilmişti.

İlk planlardan politikaların somutlaşmasına kadar geçen dönem içinde, doğu vilayetleri arasında Diyarbekir, Türk kültürünün yayılacağı merkez olarak görülmüştü. Kemalist propaganda, Diyarbekir'in, "Türk kültürünün büyük bir merkezi olacağını" vurguluyordu.[89] Halkevleri'nin örgütsel yapısı ülke coğrafyasına uygun olarak, doğu, batı, kuzey ve güney olmak üzere dörde bölünmüştü. Diyarbekir, doğu bölgesinin merkezi olarak saptanmıştı. Diyarbekir Halkevi açılan ilk Halkevlerindendi. 1932 yılının Şubat ayında bir dizi hazırlığın ardından açıldı. CHF Genel Sekreteri Recep Peker, Diyarbekir ilindeki Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali Öngören'e gönderdiği talimatla bir görevli atayarak Halkevi'nin açılışını tüm şehre duyurmasını ve bir açılış töreni düzenlemesini istedi. Gazetelerdeki duyurular yetersiz kalırsa matbaada açılış bildirileri basılacak, bunlar cami ve şehir duvarları gibi açık alanlara asıla-

86 Cavit Binbaşıoğlu, *Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 231.

87 "The University in Turkey", *School and Society* 39, Ocak 1934, sayı 994, s. 45.

88 BCA, 490.01/1006.882.1, CHP Halkevleri Müfettişi Kamil Güngör'den CHP Halkevleri Bürosu Müdürlüğü'ne, 8 Ekim 1943.

89 *Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır*, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır, 1938, s. 20.

caktı. Açılış programı CHF tarafından belirlenmişti. Milli marşın okunmasından sonra, Cumhuriyet'e bağlılık yemini edilecek ve açılış konuşmaları yapılacaktı.[90] Tali 23 Şubat 1932'de Diyarbekir Halkevi'nin açılışını yaptı. Halkevi, Türk Ocağı binasında açılmıştı ve buranın eşyaları kullanılıyordu. Ancak kısa bir süre sonra, önceki valinin oturduğu eve taşındı.[91] Başlangıçta, Halkevi'nin başkanının seçilmesi, üyelerinin atanması ve malzeme gibi konular bir miktar sorun yaratmıştı. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya bölgeyi denetlemeye geldikten sonra, Diyarbekir'deki de dahil tüm Halkevleri'nin çok başarılı görevler yerine getirdiğini ifade etmişti.[92]

Diyarbekir Halkevi bir düzene girdikten sonra, şehre uygun bir Türk kültürünün oluşturulması doğrultusunda çalışmalara başlandı. Kemalizmin isteği, açıkça Türk olan kültürün içinde yerel bir bileşenin yer alması gerekliliğiydi. Diyarbekir Halkevi'yle Dahiliye Vekaleti arasındaki yazışmalar bu Halkevi'nin faaliyetlerine etraflı bir bakış olanağı vermektedir. 1935 tarihli Birinci Umumi Müfettişlik raporu Halkevi'nin son iki yıldır ne kadar çok çalıştığına işaret etmekteydi. Şehir ve köylerde sürdürülen dil, tarih ve edebiyat faaliyetlerinde, "dil ve kültür alanlarına özel önem" verilmişti. Köylerde, Türk dili ve "anavatan bilinci" kursları düzenlenmişti. Ayrıca "500'den fazla şiir, şarkı ve türkü toplanmış ve Diyarbekir'in tarihini yazma girişimleri başlatılmıştı" Spor bölümü, jandarmanın yardımıyla atıcılık ve avcılık kulübünü kurmuştu, ayrıca *Türkspor* adlı iki futbol kulüplü futbol ligi ve *Bozkurt* adlı tenis kulübü kurulmuştu. Sanat bölümü bir orkestra kurmuş ve o güne kadar dokuz konser düzenlemişti. Sosyal yardım bölümü de çok aktif olmuştu. Yetim çocuklara 200 elbise yardımı yapmış, 100 dula destek olmuş, köylere doktor ve veteriner göndermiş, 700 çocuğa çiçek aşısı yaptırmış, aspirin ve kinin dağıtmış, Halkevi

90 BCA, 490.01/937.637.01, CHF Genel Sekreteri Recep Peker'den Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali'ye, 12 ve 14 Ocak 1932.

91 BCA, 490.01/937.637.01, Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali'den CHF Genel Sekreteri Recep Peker'e, 29 Ocak 1932.

92 BCA, 030.10/117.817.2, Şükrü Kaya'dan İsmet İnönü'ye, 2 Ekim 1932.

binasında göz kliniği açmıştı ve bu hizmetlerin büyük bir çoğunluğu bedelsiz olarak karşılanmıştı. 8. Bölüm (Müze ve Sergiler) "eski Diyarbekir'in tarihî resimlerini toplayarak bunları derlemişti". Son Bölüm (Köyler) "Türklüğü yaymak" için kırsal kesime yönelmiş ve "Türkçe konuşan köylüleri, konuşmayanlara Türkçe öğretmekle" görevlendirmişti. Sinema binası, merkezî ısıtma ve kapsamlı elektrik sisteminin kurulması için planlar yapılmıştı.[93]

Diyarbekir Halkevi kadrosu eski İTC'cilerden oluşuyordu. Başkanlar, Tahsin Çubukçu ve Diyarbekir Belediye Reisi Şeref Uluğ'du. Umumi Müfettişin işlevi, "Umumi Müfettişlik bölgesindeki Halkevleri'nin maddi ve manevi başkanlığıyla" sınırlandırılmıştı. Müfettiş, Osman Eti adlı birini "genç ve aktif idealist bir arkadaş" olarak partinin "günlük işleri" görevine atamıştı.[94] Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'daki Diyarbekirli milletvekilleri Veli Necdet Süngütay, General Kazım Sevüktekin, Zeki Mesut Alsan, Zülfü Tigrel ve Rüştü Bekit, eski İTC sempatizanları ve görevlileriydiler. Ocak 1941'den itibaren Halkevi'nin otuz yedi üyeden oluşan profesyonel kadrosuna bakıldığında bunların on altısının öğretmen, altısının memur, dördünün tüccar, üçünün doktor, birinin emekli subay, birinin eczacı, birinin dişçi, birinin avukat, birinin fotoğrafçı, birinin de matbaacı olduğu görülecektir. İsim listesine bakıldığında İTC döneminden CHP dönemine geçişteki sürekliliğin güçlü izlerine rastlanacaktır. 35.000 nüfuslu Diyarbekir halkından, 195'i kadın gerisi erkek 958 kişi resmî olarak üye kaydedilmişti.[95]

Üye olmayanlar da Halkevi'ni sık sık ziyaret ediyordu. Halkevi'nin harcamaları kültür devriminin ne kadar ciddiye alındığını gösteriyordu. Tüm kampanya için Halkevi 1932 yılında 4.145 lira harcamıştı, bu miktar 1933 yılında 9.318 liraya çıkarak iki katından fazla artmıştı. 1934 yılında Halkevi bütçe-

93 BCA, 490.01/1005.880.3, Halkevi Müfettişi Alaettin Tekmen'den CHP Genel Sekreteri Recep Peker'e 28 Ağustos 1935.

94 BCA, 490.01/996.850.1, Şükrü Kaya'dan Birinci Umumi Müfettişe, 26 Nisan 1938. 1937 Diyarbekir Halkevi teftiş raporunun eki.

95 BCA, 490.01/996.850.1, CHP Genel Sekreterliği'nden Dördüncü Büro'ya, 3 Ocak 1941.

si 15.320 liraya çıkmış, 1935 yılının ortalarında da 21.941 liraya ulaşmıştı.[96] 1941'de 50.000 lirayı aşan bütçenin yarısı yerel yönetimden, yarısı da üyelik aidatlarından karşılanıyordu.[97]

Halkevleri geniş çaplı ulusal politikalarla uğraşıyordu. Yerel görevliler, "uygun Türk adlarıyla değiştirilmesi için" Türk adı taşımayan köyleri saptadıklarını bildiriyorlardı. Halkevi üyeleri aynı zamanda, "Diyarbekir folkloru"ve demiryolunun gelişini anlatan kitaplar basmışlardı. Diyarbekir'in tarihini anlatan bir kitap için de hazırlıklara başlamışlardı (Beşinci Bölüm). "Derlenmiş" folklor oyunlarının, deyişlerin ve diğer kültürel olguların, çevrede çok az bulunan Türkmen köylerine ait olması oldukça çarpıcıdır. Halkevleri faaliyetlerini genellikle şehirlerde sürdürüyordu, ancak 1935'te mesajların Diyarbekir ovasındaki sekiz köye götürülmesi çabalarına da ağırlık verilmişti.[98] CHP rejiminin köylüleri şehir hayatının yozlaştırmadığı "arı Türk" toplumu olarak görmesi yüzünden köy giyimini, alışkanlıklarını ve yaşamını "folklorik" olarak nesnelleştirmesi kaçınılmazdı. Milliyetçilik, folklorikleştirme ve köylülük, tarımsal ütopyaya hiçbir zaman dönüşmeyecek olan, köylü yaşamını idealize eden kültürel politikanın üç boyutunu oluşturuyordu.[99] Burada amaç Türklerin sahip olduğu "zengin folklorik hazineyi" keşfetmek ve gün yüzüne çıkarmaktı. Bu büyük taahhüdün nihai amacı, "Folklor ve Etnografya Müzesi" kurmak ve Diyarbekir'deki yerel "folklor" kitabının basılmasını sağlamaktı.[100]

96 BCA, 490.01/1005.880.3, Halkevi Müfettişi Alaettin Tekmen'den CHP Genel Sekreteri Recep Peker'e, 28 Ağustos 1935.

97 BCA, 490.01/996.850.1, CHP Genel Sekreterliği'nden Dördüncü Büro'ya, 3 Ocak 1941.

98 BCA, 490.01/1005.880.2, 1935'te tüm Halkevleri'nde "Dil ve Tarih" bölümlerinin değerlendirilmesi raporu.

99 M. Asım Karaömerlioğlu, "The People's Houses and the Cult of the Peasant in Turkey", *Middle Eastern Studies* 34, 1998, sayı 4, s. 67-91.

100 BCA, 490.01/1006.882.1, CHP Halkevleri Müfettişi Kemal Güngör'den CHP Halkevleri Bürosu Müdürlüğü'ne, 8 Ekim 1938. Milliyetçilik konusunda çalışan akademisyenler, bu uygulamaları, "gelenek yaratarak" ulusun geçmişini oluşturma çabaları olarak görmüşlerdir. Eric Hobsbawm, "Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914", Eric Hobsbawm ve Terence Ranger, *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, s. 263-368 [*Geleneğin Icadı*, çev. Mehmet Murat Şahin, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2006].

Aynı yıl, Diyarbekir Halkevi tarafından Diyarbekir "folkloru" hakkında bir derleme yayımlandı.[101] Daha sonra bütün ülkede yayımlanan ve milli kültürle bütünleştirilen "bölgesel folklorik gelenekleri" gösteren çalışmaların iki özelliği vardı. Bunlar Türkçeydi, başka herhangi bir etnik ya da kültürel bir çağrışıma yol açmıyordu ve yalnızca milli sınırlar içine hapsedilmişti.[102] Folklor araştırmacısı Ferruh Arsunar (1908-1965), ülkeyi baştan aşağı dolaşarak milli kültür varlığı müzik ve folklorik gelenekleri derlemişti. Diyarbekir, kültürün atıfta bulunulduğu, gerçekleştirildiği ve kutsallaştırıldığı bir merkez olmuştu.[103] Böylece, Türkçe türkü söylenmesi bir yana, Türkçe bilinmeyen ya da konuşulmayan yerlerden ve bölgelerden Türkçe ezgiler çıkmaya başladı. 1937 yılında bir kitapçık halinde *Diyarbakır Halk Türküleri* adlı milli bir türkü repertuarı yayımlanmıştı. İçinde Türk "halk müziğinin" omurgasını oluşturacak sekiz türkü yer alıyordu.[104]

1937 yılı boyunca Kemalist ulus inşasında radikalleşme başlamıştı. Çoğunluğu Kürt olan uyumsuz Dersim, bölgelerinde Türk devleti yapılanmasına muhalefet ediyordu. 1937 yazında köylülerle jandarmalar arasında çıkan şiddetli olayda aşiret direnişi, sınırı aşarak devlet görevlilerine karşı şiddete dönüşmüştü. Kürt aşiretleriyle jandarmalar arasındaki çatışmalar daha sonra gerilla savaşına dönüşmüş ve bir yıl süren bu savaş kitlesel kıyımlar ve 1938 yazında Dersim Kürtlerinin sürgüne gönderilmesiyle sonuçlanmıştı.[105] Kemalistler açısından

101 Şevket Boysanoğlu, *Diyarbakır Folkloru*, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır, 1943.

102 Cenab Ozankan, *Türk Milli Oyunları: Ağrı Bölgesi, Balıkesir, Bursa, Çorum, Diyarbakır, Ege Bölgesi, Elazığ, Erzurum, Gazi Antep, Hatay, Kars, Kastamonu, Konya, Malatya, Rize, Seyhan Bölgesi, Sivas, Trabzon, Urfa*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul, 1955. Folklorun bir milliyetçilik uygulaması olduğunu konusundaki tartışma için bkz.Arzu Öztürkmen, *Türkiye'de Folklor ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

103 Cahit Beğenç, *Diyarbakır ve Raman*, Ulus Yayınları, Ankara, 1949, s. 33. Arsunar derlemelerinden biri için bkz. Ferruh Arsunar, *Türk Anadolu Halk Türküleri*, Başnur Yayınları, Ankara, 1965.

104 *Diyarbekir Halk Türküleri*, Numune Matbaası, İstanbul, 1937.

105 Hans-Lukas Kieser, *Der verpasste Friede: Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei 1839-1938*, Chronos, Zürih, 2000, s. 408-412 [*İskalanmış*

bu olay, özellikle köylerde olmak üzere doğu illerindeki asimilasyonun hızlandırılması gerektiğinin işareti olmuştu. Türkleştirmeye yaptıkları yatırımın bu sürede sonuç vermemesinin yarattığı düş kırıklığı ve sabırsızlık radikalleşmeye yol açmıştı. Diyarbekir Halkevi'nin başına genç antropolog doktor Bedri Noyan atanmıştı (1912-1997). Folklor alanında kitapları vardı ve hükümete azınlıkları "saptamak" ve bunlar hakkında etnografik veri sağlamak üzere Anadolu'nun kalbinde geziler yapmış genç bir bilim insanıydı. Türk milliyetçiliğiyle yoğrulmuş kitapları, Kürt şeyhleri hakkında küçümseyici ifadelerle doluydu ve İslâm kültürünün nasıl anlaşılması gerektiği hakkında öngörülerde bulunuyordu.[106] 1937 yılı boyunca, Halkevi binası da genişletilmişti. Birbirinden ayrı iki bina yerine şehir surlarının hemen dışında tek bir büyük bina inşa edilmişti. Yeni başkan daha üretken olmak için "sistemli çalışmaya" özendiriyordu.[107] Temmuz 1937'de yeni umumi müfettiş büyük bir memnuniyetle şunu bildiriyordu: "Bu verimli kültür örgütleri ve doğudaki milli ideal, daha üretken ve yararlı bir amaca hizmet edecektir."[108]

Kültürel asimilasyonun ne yönde geliştirileceğini ölçmek için hükümet kırsal kesime bir teftiş heyeti göndermişti. 1940 sonbaharında Halkevleri Müfettişi Kemal Güngör Türkiye'nin güneydoğusunu dolaşmış ve bölgedeki kültürel durumu yansıtan çok ayrıntılı bir rapor yazmıştı. Türkçenin, Diyarbekir kasabalarında yaşayan çoğunluğun, ikinci hatta üçüncü dili konumunda olduğu bilgisi bu raporda yer almıştı. Güngör, kırsal kesimde yaşayanların "evlerinde, pazar yerlerinde, kahvelerde ve hatta Halkevleri'nde" Kürtçe ve Arapça konuşmalarına şiddetle karşı çıkıyordu. Üstlerine, "bu kültürlerin kötü etkilerini

---

Barış (Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938 çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005].

106 Bkz. Bedri Noyan, *Bütün Yenilikleriyle Bektaşilik ve Alevilik*, Ardıç Yayınları, Ankara, 1998-2006. Şeyhlerin, "cahil gericiler" ve "vatan hainleri" olduğu yorumlamaları için bkz. VI. cilt, s. 703-709.

107 BCA, 490.01/1006.882.1, CHP Halkevleri müfettişi Kamil Güngör'den CHP Halkevleri Bürosu Müdürlüğü'ne, 8 Ekim 1943.

108 BCA, 490.01/996.850.1, CHP Genel Sekreterliği'nden Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen'e, 22 Temmuz 1937.

yok edecek, ana dilimizi hâkim kılacak ve milli kültürümüzü yerli yerine oturtacak" gerekli önlemleri almalarını öneriyordu. Güngör'e göre bu işin yapılabilmesi için Diyarbekir'in kırsal kesimlerinde doğuya doğru yayılan daha yüksek seviyede bir örgütlenmeye ihtiyaç vardı. Bu şekilde, "milli dilimizi burada yaygınlaştırma ve dış etkilere maruz kalmaktan arındırma" ve "milli kültür görevimizle birlikte milli birlik ve bütünlüğümüzü sağlayacak hizmetlerimizin değerli kılınmasının" gerçekleşeceğini savunuyordu. Hepsinden önemlisi, "milli kültürümüzü ve devrimi vatanın bu köşelerine taşımak... kültürel ve toplumsal açıdan gerekli olduğu için, bunları yapmak zorundayız" diye bitiriyordu.[109] Radikalleşme böylece bir yandan coğrafi genişlemeye yol açarken, öte yandan da şehir politikalarından kırsal politikalara kayma anlamına geliyordu.[110] Hükümet amacına ulaşmak için, Halkevi'nin kırsal karşılığı olan Halkodaları'nı kurmuştu. Amerikalı bir gözlemcinin anlattığı gibi, bu Odalar 1940'tan başlayarak Diyarbekir'in kırsal alanlarında hızla yayılmıştı:

> Sanki Afrika'daki bir keşif gezisiymiş gibi, entelektüeller ve politikacılardan oluşmuş büyük bir konvoy araba ve otobüslerle köye girdiler. Aralarında doktorlar, dişçiler, şairler, pedagoji öğrencileri ve Halkevi sözcüleri vardı. Yanlarında, bilinmeyen bir kıtayı keşfetmeye giden bir ekibe yetecek kadar çok konserve gıda vardı. Bayrak çekilip konuşmalar yapıldıktan sonra, köydeki hastalar muayene ve tedavi edildi. Konvoydaki kırsal alan uzmanları köyün ve köylülerin pek çok ilginç resmini çekti.[111]

109 BCA, 490.01/1006.882.1, CHP Halkevleri müfettişi Kamil Güngör'den CHP Genel Sekreterliği'ne, 10 Kasım 1940.

110 Toplumun her kösesi Türkleştirilmek zorunda olduğu için, normal olarak toplum dışı tutulan hapishaneler ve kuşatılmış bölgeler de ulus oluşturma sürecine dahil edilmişti. Hazırlanmış bir rapora göre Diyarbekir Hapishanesi'nde mahkûmların Türkçe öğrenmesi için bir okuma odası açılmıştı. BCA, 490.01/996.850.1, Dr. Münir Soykam'dan CHP Genel Sekreterliğine, 15 Ağustos 1941.

111 Fay Kirby, *The Village Institute Movement in Turkey: An Educational Mobilization for Social Change*, yayımlanmamış doktora tezi, Teachers' College, Columbia University, New York, 1960, s. 71.

Vilayetlerdeki bu tür ritüeller ulus inşasını temsil ediyordu. Köylüler bağlanmaları gereken yeni sembollerle karşı karşıyaydılar. Kemal Güngör, kırsal kesimde yaşayan insanlara ulaşmada radyonun etkili bir araç olarak kullanılabileceğine işaret etmişti. "Köylere radyo göndermenin diğer birçok önleme göre daha etkili olacağına eminim" diye yazmıştı. Özel müfettiş, özellikle köylerde Türkçe bilmeyen çocukların Kürtçe şarkılar söylemelerinden rahatsız olmuştu.[112] "Çağımızın en önemli aydınlanma araçlarından biri olan radyo", "merkezden çok uzakta yaşayan" insanların evine girecek, Ankara radyosu dinleyenlere Türkçeyi öğretecekti. Güngör'ün son önerileri, Diyarbekir Halkevi'ne sokaktaki insanlara ulaşabilecek nitelikte güçlü konuşmacılar göndermek ve köylere mümkün olduğu kadar çok radyo yollamak olmuştu.[113] Ankara'nın onayından hemen sonra, Halkodaları mantar gibi çoğalırken Diyarbekir Halkevi bölgede bu önerileri uygulamaya başlamıştı.

İl sınırları içinde ilk Halkodası Diyarbekir'in doğusunda, 40 kilometre uzaklıkta küçük bir kasaba olan Bismil'de açıldı. İlk Halkodası'nı bu kasabada açmak halkın tepkisini geçici olarak ölçmek için yapılmış planlı bir eylemdi. Diyarbekir'e yakın olması, Diyarbekir seçkinlerinin Oda faaliyetlerini gözlemesini kolaylaştıracaktı. Oda'yı kuran yetkililerin raporlarına göre kasabada yaşayanların çoğu Türkçe biliyordu. Kasabaya yakın sekiz köy hariç tüm köylerinde ise Kürtçe konuşuluyordu. Okul açılması ve öğretmen ataması süreci devam ederken 2.612 yerli nüfustan 224 çocuk ilkokula devam ediyordu. Ocak 1941'e gelindiğinde burada hala radyo yoktu, Oda başkanı radyo siparişi vermişti.[114] Yılın sonuna doğru Oda'nın mütevazı ölçüler içinde çalıştığına dair raporlar merkeze iletilmişti. Rapora göre kasabada yaşayanlar radyo dinlemeye ve milli bayramları kutla-

112 BCA, 490.01/1006.882.1, CHP Halkevleri müfettişi Kamil Güngör'den CHP Genel Sekreterliği'ne, 10 Kasım 1940.

113 BCA, 490.01/996.850.1, CHP Genel Sekreterliği'nden Dördüncü Büro'ya, 3 Ocak 1941.

114 BCA, 490.01/996.850.1, Dr. Münir Soykam'dan CHP Genel Sekreterliği'ne, 27 Ocak 1941.

maya geliyorlardı.[115] Halkodası sıkı gözetim altındaydı, bir müfettiş bu Oda'nın vatandaşlar tarafından kumar oynamak amacıyla kullanıldığını anladığında hemen önlem almış, bu işi örgütleyenlerin elebaşılarını tutuklamıştı.[116] Millet, neticede bir şaka değildi, faaliyetleri çok ciddiye alınmalıydı. Bismil halkının Oda faaliyetlerine yaklaşımı genelde olumlu olduğu için burada yapılan denemenin başarılı olduğuna ve uygulamanın başka bölgelere de kaydırılmasına karar verildi.

Ulus inşasındaki farklılıklar, çok az insanın Türkçe konuştuğu ve bundan daha da azının kendisini ulus-devletin bir parçası olarak gördüğü bölgelerde kendisini gösteriyordu. Köylerle çevrili, şehirlere bağlı küçük kasabalar uykuya yatmış gibi genellikle sessiz bir yaşam sürdürüyor, yalnızca haftada bir kurulan pazarlarla ya da Cuma namazı için okunan ezan sesiyle uyanıyor ve sessizliğini bozuyordu. Bununla birlikte, Türk milliyetçi ideoloji ve önerdiği değişiklikler bu kasabalar aracılığıyla kendilerini çevreleyen kırsal alanlara yayılıyordu. Politik süreçler sömürge düzeninde olduğu gibi merkez-çevre ilişkisi dahilinde bu küçük toplumsal yapı içinde de devam ediyordu. Bölgedeki kasabalar Ankara'nın vesayeti altındaydı, bu vesayeti buralara gönderdiği memurlar, gazeteler ve askerî birlikler yoluyla kuruyordu. Türk Ocakları ve Halkevleri aracılığıyla kültürel olarak sürdürülen Türkleştirme çabaları bu kasabalarda çok daha öncelikli ve zorlayıcıydı.

Okullardaki öğrencilerin %50'si, erkeklerin dörtte biri ve kadınların da ancak onda biri Türkçe konuşabiliyordu. Kuzeybatıdaki Ergani böyle bir yerdi. Resmî raporlara göre, kasabada yaşayan 3.253 ve köylerde yaşayan 18.015 kişinin "çoğu Zazaca, diğerleri de Kürtçe" konuşuyordu.[117] Yeni dikilmiş ağaçları, yeni yapılmış yolları ve raporlara göre içinde "hiçbir yasak yayının bulunmadığı" gelişigüzel düzenlenmiş kütüphanesiy-

115 BCA, 490.01/996.850.1, Dr. Münir Soykam'dan CHP Genel Sekreterliği'ne, 2 Aralık 1941.

116 BCA, 490.01/996.850.1, CHP Genel Sekreteri Dr. Ahmet Fikri Tüzer'den Bismil Halkevi'ne, 19 Ocak 1942.

117 BCA, 490.01/996.850.1, Dr. Münir Soykam'dan CHP Genel Sekreterliği'ne, 30 Nisan 1941.

le Ergani'deki Halkodası eğreti duruyordu. Oda buradaki Kemalistlerden biri olan kasaba öğretmeni Şükrü Tanili tarafından yönetiliyordu. Diyarbekir Halkevi gazetesine göre Şükrü Tanili, "yüzlerce heyecanlı, kasabalıya Türk devrimi hakkında dersler veriyordu" Kasaba doktoru Şevki Kılıççı sıra kendine geldiğinde halkı cinsel hastalıklar hakkında aydınlatıyor, bunun halkı "derinden etkilediği" rapor ediliyordu. Cumhuriyet ve Halkevi kuruluş kutlamaları "bütün kasabayı parti ve Türk bayraklarıyla donatarak" bayram havası içinde yapılıyordu. Kutlamalar, milli marşın okunmasıyla başlıyor, okul çocuklarının okuduğu milliyetçi şiirler ve şarkılarla devam ediyordu. Öğleden sonra saat üçte radyo açılıyor ve Başbakan Refik Saydam'ın "büyük ve değerli" konuşması dinleniyordu. Sonunda, yerel başkanın "Ebedi Şef Atatürk'ün" mirasını korumak için "gece gündüz" çalışılması gerektiği yolundaki açıklamasını takiben tören bitiyordu.[118] Milli marşın tekrar söylenmesiyle milli savunma ilkeleri ve yurtseverlik aşılanıyordu.[119]

1941'de şehrin batı yönünde yer alan Çermik'in merkezinde 3.360, köylerinde de 26.267 kişi yaşıyordu. Burada, kız çocuklarının beşte birinin, erkek çocukların da yarısının okula gittiği saptanmıştı. On dört köyde 297 erkek çocuğun 237'sinin ve yalnızca 73 kız çocuğun okula gittiği bildirilmişti. Burada da kullanılan dil yakından izleniyordu. Raporlarda, halkın çoğunun Türkçeyi anladığı, yalnızca on köyde Türkçe konuşulduğu, "geri kalanında da Zaza ve Kırmançi" nin kullanıldığı yer alıyordu. Yetkililer bir aylık yoğun kurstan sonra 30 kişiye Türkçe öğretmişlerdi. Halka radyoyu ve içinde 278 kitap bulunan kütüphaneyi nasıl kullanacakları öğretilmişti. Diyarbekir'deki Halkevi merkezinden yayımlanan bir tamimle, gençlerden iki haftada bir kasabanın merkezindeki Halkodası'nın önündeki meydanda toplanması ve "milli şarkılar söylemeleri ve folklorik oyunlar oynamaları" istenmişti. Ayrıca öğ-

118 Münip Gültekin, "Ergani Halkevi Çalışmaları", *Karacadağ* III, 20 Şubat 1940, sayı 25.

119 BCA, 490.01/996.850.1, Dr. Münir Soykam'dan CHP Genel Sekreterliği'ne, 30 Nisan 1941.

retmenlerden, "gençlerin marşları tek bir ses olarak söylemelerini" sağlamaları ve "milli ahlâkı" artırmaları da isteniyordu. Halkodaları yetkilileri, "Türk ırkından olan bu insanların yaşadıkları köylere ait dil ve kültürlerini araştırarak bu vatandaşların kullandıkları dili bertaraf etmek için" büyük bir dikkat göstermeliydiler. "Böylece esas konu", "özellikle bu bölgede, onlara Türkçe okuma yazma öğretmek" olmuştu.[120] 1930'larda kültürel "Türkleştirme" tartışmaları on yıl sonra gerçek politikalar olarak toprağa yağmaya başlamıştı.

Diyarbekir'in diğer kasabalarına göre çok daha küçük olan Piran (daha sonra Dicle adını almıştı), şehrin 50 kilometre kuzeyinde yer alıyordu ve 25.359 nüfusa sahipti. Pek çok kasabada olduğu gibi burada da erkeklerin çoğu, kadınlarınsa çok azı Türkçe biliyordu. Piran'ın köylerinde, "yalnızca askerliğini yapmış erkekler Türkçe konuşabiliyordu" Köylülerin yarısı Kırmançi, yarısı da Zazaca konuşuyordu.[121] Raporların bölgede 285 Katolik Ermeninin yaşadığını bildirdiğini de söylemek gerekir.[122] Halkodası, kütüphanesindeki 130 kitap ve dergilerle iyi bir "vazife" görüyordu. 1940'ta 12 kişiye Türkçe okuma yazma öğretilmişti. Her iki haftada bir gençler Oda'nın önünde toplanarak, "tek ses halinde milli şarkılar" söylüyorlardı. Müfettiş daha sonra Ankara'ya yazdığı raporda şunları dile getiriyordu: "Burası her ne kadar Şeyh Said isyanının başladığı yer olsa da karşılaştığım insanlar hükümete sadıklar." Müfettişe göre, kasabanın ihtiyacı bir kaymakam ve yetenekli bir jandarma komutanıydı.[123]

120 BCA, 490.01/996.850.1, Dr. Münir Soykam'dan CHP Genel Sekreterliği'ne, 29 Nisan 1941.

121 Türkiye'deki Kürtlerin çoğu Kırmançi, bir kısmı da Zaza dilini konuşmaktadır. Evlilik yoluyla gerçekleşen akrabalıklar sonucu Kürtlerin bazıları her iki dili de konuşmaktadır. Her iki dil de tarihî süreç içinde yazılı dil yerine konuşma dili olarak gelişmiştir. Pek çok Kürt erkeği geleneksel olarak Türkçeyi öğrenmiş olsa da, Çerkeslerin Rusça bilmeleri gibi bu onların etnik kimliklerini değiştirmemiştir.

122 Bu sırada Piran'da 285 Ermeninin yaşamış olması çok mümkündür. Bölgedeki bir Ermeni erkeğinin değerlendirmesine göre, soykırım sırasında Şeyh Said'in korumasındaki büyük bir Ermeni ailesi sağ kurtulmuştu. Hollanda, Hilversum'da Dikran E. ile 29 Mayıs 2005'te yapılan görüşme.

123 BCA, 490.01/996.850.1, Dr. Münir Soykam'dan CHP Genel Sekreterliği'ne, 31 Mayıs 1941 ve Dr. Münir Soykam'ın teftiş raporu özeti, 27 Mayıs 1941.

Kuzeydoğuda yer alan Diyarbekir'e uzak, harap Kulp kasabasında yalnızca 671 kişi yaşıyor ve bunların içinde 28 kız ve 77 erkek çocuk okula gidiyordu. Burada yaşayanların da çoğu Türkçe anlıyordu, ama köylerde yaşayanlar yalnızca Kırmançi konuşuyordu. Raporda nüfusun yalnızca %2'sinin Türkçe bildiği yazılıydı, il geneli dikkate alındığında bu belki de en düşük orandı. Müfettiş Soykam, bu bölgedeki toplumsal sorunlar arasında, Türk dilini Kürtler arasında yaygınlaştırmanın en önemlisi olduğunu söylüyordu. Bu süreç yolsuzluk nedeniyle geri kalıyordu. Kasabanın kaymakamı Halkodası'ndaki radyoyu kendi amaçları için kullanıyor, kütüphaneye gönderilen edebiyat eserlerini zimmetine geçiriyordu. Bu gelişmeler hakkında kaymakama ne zaman düşüncesi sorulsa, cevap vermemek için "kırsal kesimde sayım yaptığını" ileri sürerek bahaneler yaratıyordu. Kulp Halkodası genelde mütevazı bir konumdaydı.[124]

Doğu kasabası Silvan'da daha önemli sorunlar yaşanıyordu. Tüm teftiş raporlarında, Silvan Halkodası en büyük dosyayı oluşturuyordu. "Türkleştirme" partinin beklentilerine uygun hızda gelişmiyordu. 1940'ta yapılan nüfus sayımı, çoğu Kürtlerden oluşmuş kasaba nüfusunun 2.930 kişi olduğunu göstermişti. Bunların 73'ü Ermeni ve Süryanilerden oluşuyordu. Yine erkeklerin çoğunun Türkçe konuştuğu, ama kadın ve çocukların çok azının Türkçe bildiği belirtilmişti. Kasabanın 160 köyünde yaşayanların tamamının Kırmançi konuştuğu ifade ediliyordu. Silvan Halkodası eski bir Ermeni Kilise binasına kurulmuştu. Binanın tamirata ihtiyacı vardı, ancak mülkiyete ait belgelere ulaşılamayınca, Oda başka yere taşındı ve kilise harap halde kaderine terk edildi.[125] Silvan Halkodası çalışmalarının yarattığı memnuniyetsizlik buranın görünürdeki işlevsizliğinde yatıyordu. "Çalışmalarının sonucu sıfırdı", üyeler "dedikoduyla zaman geçiriyordu", gelişmelere ait bilgilerin tutulduğu defter ziyaretçi defterine dönüşmüştü ve bozulan radyonun

124 BCA, 490.01/996.850.1, Dr. Münir Soykam'dan CHP Genel Sekreterliği'ne, 22 Mayıs 1941.

125 BCA, 490.01/996.850.1, Şükrü Kaya'dan Birinci Umumi Müfettiş'e, 26 Nisan 1938, 1937 tarihli Diyarbekir Halkevi değerlendirme raporu eki.

tamir edilmesi için hiçbir çaba gösterilmiyordu, kayıt tutma işlemleri "utanç verici" düzeyde kalmıştı. Ancak siyasi liderler en çok Türk dilini öğretme faaliyetlerinin çok zayıf olmasına öfkeleniyorlardı.[126] Diyarbekir'deki Halkevi merkezinin karşılaştığı başka bir sorun ulaşımdı. Diyarbekir'den Silvan'a giden yol düzgün değildi, şiddetli yağış dönemlerinde bu yolu kullanmak mümkün olamıyordu. Resmî görevliler bu Oda'nın faaliyet göstermesi için bir yol bulamıyorlardı, bu nedenle "eksikliklerin acilen giderilmesini" talep ediyorlardı.[127] Umumi Müfettiş Abidin Özmen, Silvan Halkevi başkanının işine son vermiş ve kasaba kaymakamını buranın başına getirmişti, böylece "ihtilaflara tamamen son verilmiş" ve yeni örgüt daha verimli hale getirilmiş oluyordu. Önlemler arasında, üye sayısını artırmak, yeni şubeler açmak, daha fazla toplantı düzenlemek ve daha dikkatli kayıt tutmak yer alıyordu.[128] Daha sonra şartlar gelişti. Kütüphane yeniden çalışır hale getirildi, gazete ve dergiler okunmaya başladı ve kısa sürede her şey "tasarlandığı gibi" oldu.[129]

Kuzey kasabası Lice'de de eksiklikler vardı. Binanın yetersiz olması nedeniyle Halkodası istenen hizmeti veremiyordu. Oda, belediye binasının bodrumunda açılmıştı ve onarıma ihtiyacı vardı. Bu yüzden de yeteri derecede faaliyet düzenlenemiyordu. 6.160 nüfuslu Lice'deki erkeklerin %85'i, kadınların %60'ı Türkçeyi anlayabiliyordu. Çocukların çok azı Türkçe konuşabiliyordu. Köylerde yaşayanların neredeyse tamamı, "Asya Türkçesiyle kaba Farsçanın karışımı" olarak gösterilen, Zaza dilini kullanıyordu. Radyo dinleniyordu ve kütüphanede, herhangi bir kitap dolabı olmasa da, 437 kitap, gazete ve dergiler vardı. Raporlara göre, ulus inşasında hükümet politikalarına yaklaşım her yerde olduğu gibi burada da olumluydu. Soy-

126 BCA, 490.01/996.850.1, Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen'den CHP Genel Sekreterliği'ne, 9 Mayıs 1938.

127 BCA, 490.01/996.850.1, CHP Genel Sekreterliği'nden Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen'e, 30 Nisan 1938.

128 BCA, 490.01/996.850.1, CHP Genel Sekreteri Dr. Tuzer'den Silvan Halkodası'na, 17 Haziran 1941.

129 BCA, 490.01/996.850.1, Dr. Münir Soykam'dan CHP Genel Sekreterliği'ne, 31 Mayıs 1941.

kam Ankara'ya gönderdiği raporda, "herkes Cumhuriyet hükümetine ve atalarımıza minnettarlıklarını ve borçluluklarını bildiriyor... her zaman emirlerine amade olacaklarını söylüyorlar" diyordu.[130] Lice Halkodası'nın etkinliğini artırmak için yapılan öneriler, kütüphane faaliyetlerine daha çok kadın katılmasından, halkın mektuplarının ve dilekçelerinin bedelsiz olarak Oda tarafından yazılmasına kadar değişiyordu.[131]

Hani'deki Halkodası hakkında yazılan teftiş raporlarında yer alan bilgilere değinmek, bu kasabanın Türk ulus inşası politikalarına direniş gösteren örnek olması açısından dikkate değerdir. 2.475 nüfuslu Hani, düzinelerce işyeri, iki camisi ve üç fırınıyla kendine yeten bir kasabaydı. Küçük bir Kürt kasabası olan Hani'de erkeklerin %95'inin, kadın ve çocukların %70'inin Türkçe biliyor olması dikkat çekiciydi. Burada yaşayanların çoğunun Zazaca konuştuğu bildiriliyordu, çoğunluğu Kırmançi de konuşuyordu. "Milli günlerde ve emredilen zamanlarda" çeşitli faaliyetler düzenleniyordu. Radyo geçici olarak bozulmuş, kasabanın doktoru askere gitmiş olsa da, 106 kitaplı ve gazete ve dergilerin de bulunduğu kütüphane açıktı ve işlevini yerine getiriyordu; bir de okuma masası mevcuttu. Buradaki halkın 1925 Şeyh Said isyanına katılmış olması nedeniyle, kasaba sıkı bir gözetim altındaydı. Direnişçilerden biri, Şeyh Said isyanına destek veren ve onun danışmanlarından biri olan Şeyh Salih Bey'in oğlu Ömer Boran'dı. Babası 1925 yazında infaz edildiği için, Ömer Boran yerel yönetim yetkililerince sürekli izleniyordu. Müfettiş Soykam'a göre, "bu adam babasının haklı nedenlere dayanan idamı nedeniyle Cumhuriyet hükümetine ve Halkodaları'na karşı olumsuz bir tutum içindeydi". Öğretmen Mehmet Güzel, Ömer Boran'ın arkadaşı ve 1925'te idam edilmiş Güzelşeyh köyünden Şeyh Sıddık'ın kayınbiraderiydi. Mehmet Güzel'in ailesi batı şehri Kütahya'ya sürgün edilmişti, bu yüzden o da hükümete

130 BCA, 490.01/996.850.1, Dr. Münir Soykam'dan CHP Genel Sekreterliği'ne, 11 Mayıs 1941.

131 BCA, 490.01/996.850.1, Dr. Münir Soykam'dan CHP Genel Sekreterliği'ne, 9 Mayıs 1941.

muhalefet ediyordu. İdam edilmiş üç şeyhin çocukları (Şeyh Salih, Şeyh Mustafa ve Şeyh Seyfullah), birbiriyle yakın ilişki içindeydiler ve hükümete karşı kin güdüyorlardı. Bunun da ötesinde bölgelerindeki jandarma subayıyla dost olmuşlar ve 1925 isyanını bastırmadaki başarısı nedeniyle madalya kazanmış olan kasabanın kaymakamı Mustafa Çetin'in kuyusunu kazıyorlardı. Bunun üzerine Soykam hemen harekete geçti ve Boran'la Güzel'i sürgüne gönderdi, jandarma görevlilerini başka yerlere atadı. Sonra, halkı Oda'ya toplayıp burada bir konuşma yaparak onlara "Cumhuriyet'in nimetlerinden" ve Halkodaları'nın faziletlerinden söz etti. Hükümetin onları "eğitmek ve bütünleştirmek" için var olduğunu vurgulayarak, hükümete karşı çıkanların şiddetle cezalandırılacağını söyledi.[132] Örgütlü muhalefet ve gerilime karşı hükümetin cevabı hep aynıydı: Baskı altına alma, susturma, dağıtma ve en kötü durumda da hapse atma.

Hükümetin kültür politikası için harcadığı çabalar, doğudaki kültür politikalarının ne kadar ciddiye alındığının bir kanıtı olarak görülebilir. Kemalistler kültürü indirgemeci bir bakış açısıyla görüyorlardı. Kültürü, sürekli değişen, soyut sembollerin ve yorumların paylaşıldığı toplumsal bir öğrenme süreci olmaktan çok Türkleştirmenin aracı ve Türklüğün somutlaştırılmasının taşıyıcısı olarak görmüşlerdi.

Kemalist tek parti devletinde kültür, somut ifadesini 1934 yılında çıkarılan ve yerel kıyafetleri yasaklayarak Avrupalı bir giyim tarzı getiren kıyafet kanunuyla bulmuştu. Kanun sadece şeyhlerin geleneksel kıyafetlerini giymelerini yasaklamamış, aynı zamanda köylülerin geleneksel şalvarlarını ve iklim için uygun olan puşilerini giymelerini de engellemişti. Bunların yerine düz pantolon ve kasket giymelerini teşvik ediyordu. Kemalistler Diyarbekir'de Kürtlerin saç kesimini etnik kimliklerinin ifadesi olarak görüyor, bu nedenle tehlikeli olduğunu düşünüyordu. Gerçekten de Kürt milliyetçilerinin övünerek giyindikleri geleneksel kıyafetler Diyarbekir ilinde Kürtçülüğün

132 BCA, 490.01/996.850.1, Dr. Münir Soykam'dan CHP Genel Sekreterliği'ne, 12 Mayıs 1941.

sembolü olarak sergileniyordu.[133] Kemalistlerin gözü bu gelişmeler üzerindeydi ve hiç kimsenin bu kıyafetleri Kürt kültürünü temsil edecek şekilde giymemesine dikkat ediyorlardı. Daha sonraları bu politikalarda değişiklik yapıldı ve geleneksel kıyafet giyme kuralı "yerel folklorun bir parçası olarak kabul edilerek yumuşatıldı" [134] Kıyafet gibi sıradan görünen bir konu milli hâkimiyetin çarpışma alanına dönebiliyordu.[135]

Kemalist kültür programının doğudaki en önemli bileşeni müzikti. Şükrü Kaya, "milli yetiştirme tarzında müziğin bir unsur olduğunu" gururla ifade ediyordu.[136] Ama hangi tür müziğin dinlenmesi uygundu? Geçmişin müzik mirası can sıkıcı dönemleri hatırlatıyordu ve bu nedenle de zararlıydı. Her şeyden önce, Ermeni bestecileri, Arnavut çalgıcıları, Osmanlı dilinde söyleyen Rum şarkıcılarıyla çokkültürlü Osmanlı geçmişinin milliyetçilik karşısındaki saldırgan tutumu, Türk milliyetçilerini Osmanlı müziğiyle karşı karşıya getirmişti. Kültür Bakan-

133 Ekrem Cemil Paşa, *Muhtasar Hayatım*, Kurdish Institute, Brüksel, 1991, s. 36-37.

134 *Diyarbekire Bir Bakış*, Diyarbekir Basımevi, Diyarbekir, 1935, s. 2.

135 Kıyafet ulusal hâkimiyetin kültürel politikalarla nasıl kurulduğuna dair örneklerden sadece biriydi, sinema da bir diğeri olacaktı. Hükümet sinemayı güçlü bir propaganda aracı olarak görüyordu ama Kültür Bakanlığı aynı zamanda kullanımına kısıtlamalar getiren yönetmelikler yayımlamıştı. Jön Türk döneminde çekilen ve gösterime sunulan tüm sinema filmleri en azından şu on kurala uymalıydı: Ulusal duygulara hitap etmeli ve ulusal ideale zarar vermemeliydi; Cumhuriyet'e karşı olmamalı ve başka hükümet biçimleri önermemeliydi; orduya karşı düşünceler sergilememeli ve milli savunma anlayışını zayıflatmamalıydı; aile anlayışını zayıflatmamalıydı; öğrencilerin ahlâkını bozmamalıydı; olumlu ya da olumsuz dinî duyguları sömürmemeliydi; müstehcen sahnelere yer vermemeliydi; cinayet ve intihar sahneleri olmamalıydı; hayvanlara karşı bile kitle şiddeti ve kıyım sahneleri olmamalıydı; öğrencilerin disiplinini bozacak sahneler yer almamalıydı. Esat Sagat, "Son Yapılan Teftiş Neticesi Hakkında Talimat", Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 373-374. Diyarbekir Halkevi'nin film çekecek parası yoktu. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, "ahlâki ve kültürel" filmlerin Diyarbekir'e gönderilmesini emretmiş ve Halkevi personelinden de hükümetin iki propaganda filmini göstermelerini istemişti. BCA, 490.01/996.850.1, Şükrü Kaya'dan Birinci Umumi Müfettiş'e, 26 Nisan 1938, "1937 tarihli Diyarbekir Halkevi Değerlendirme Raporu" eki.

136 Ekrem Ergüden (ed.), *Şükrü Kaya: Sözleri-Yazıları 1927-1937*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1937, s. 157.

lığı bu nedenle Osmanlı müziğini bir kenara itmiş, yerine müzik kültürü olarak Avrupa müziğini ve kırsal kesimde Türk diliyle söylenen türkülerin toplamından oluşmuş Türk halk müziğini koymuştu. 1936'da yayımlanan resmî propaganda kitapçığı şunlarla övünüyordu:

> Türkiye yüzyıllarca etkisi altında kaldığı Doğu müziğini terk etmiştir. Milletimizi artık tatmin etmeyen can sıkıcı ve monoton Arap ve Acem müziği er ya da geç yok olmaya mahkûmdur. Bu hareketin başında, milli müziğimizin gelişmesi üzerinde büyük etkisi olacağından hiç kuşkumuz olmayan Atatürk'ün kendisi vardır. Kuruluşundan beri Batı tekniğiyle donatılmış Musiki Muallim Mektebi'nin hâkim ruhunun niçin modern ve Avrupalı bir karaktere sahip olduğu böylece açıklanabilir... Ankara Musiki Muallim Mektebi Orta Asya'daki Batı müziğinin gelişmiş bir tapınağıdır.[137]

Bu yalnızca bir propaganda değil, aynı zamanda ülke çapında bir politikaydı. İngiliz gözlemciler, Diyarbekir'de her cuma, "askerî bir bandonun tüm halka Batı müziği çaldığını" saptamışlardı. Ancak tutucu şehirliler, özellikle dinî bir gün olarak kabul edilen cuma gününde Batı müziğini dinlemeyi reddediyorlardı.[138]

Rejim açısından, doğudaki müzik çokkültürlü etnik yapısından ötürü sorunluydu. Bu durum Kemalistlerce tehlikeli bulunuyordu. Kürt, Süryani, Zaza ve Arap müzikleri Kürtler ve Araplar arasında etnik bilinci artırabilirdi, bu nedenle de yasaklanmalıydı. Türk Ocakları üyeleri doğudaki ulus inşasında müziğin etkisini tartışıyorlardı. 1927 Kongresi'nde tartışma açıldığında, Mardin delegesi Dr. Cevdet Şakir, "gümrük memurlarının, doğu illerine ithal edilen gramofon plaklarının ve yazılı müziğin Arapça ve Kürtçe olmamasına dikkat etmelerini" ve bu tür yasaklama için bir kanun taslağı hazırlanmasını öner-

137 *Public Instruction in the Republic of Turkey*, İçişleri Bakanlığı Basın Müşavirliği, Ankara, 1936, s. 39-40.

138 NAUK, FO 424/271, 28, sayı 10, Clerk'ten Henderson'a, 11 Temmuz 1929, "Ankara'dan, Halep, Diyarbekir, Malatya, Sivas ve Karadeniz sahillerine yapılan gezi notlarından, Haziran, 9-29, 1929".

mişti.[139] Bu kanun hiçbir zaman hazırlanıp yürürlüğe konmadı. Türk olmayan kültürü ve müziği açıkça yasaklamak gerekli görülmemişti, çünkü Kemalist iktidarda başka türlüsü olması zaten mümkün değildi. Bundan sonra gerçekten de, doğu illerinde gramofonun yaygınlaşmasıyla hükümet içeri Kürtçe ve Arapça plak girmesini yasakladı.[140]

Köylü toplumunda âşıkların (Kürtçesi *dengbêj*) türküleriyle taşınan sözlü gelenek, kuşkusuz plaklardan çok daha yaygındı. Bu ara dönemde Kürt sözlü kültürünün Kürt müziğini geliştirdiğinin farkına varan Kemalistler bu geleneği bile yasakladılar. Doğu Diyarbekir bölgesinin ünlü âşığı Seîdê Axayê Cizrawî şehrin içinde dolaşarak, tanınmış aşiret reisleri hakkında hikâyelerin anlatıldığı gizli gece meclislerinde (Kürtçesi *şevbûherk*) Kürtçe türküler okuyor, genellikle yakın tarihte başlarına gelenler hakkında ağıtlar yakıyordu. Bir keresinde de Diyarbekir'de 1925'te meydana gelen katliamla ilgili olarak aşağıdaki ağıtı okumuştu:

> *Kürt toprağı bereketli ve mübarektir.*
> *Maden, gümüş ve altından meydana gelmiştir.*
> *Ne yapabiliriz, artık başkalarının oldu.*
> *Eyvah eyvah.*
> *Bizi öldürdüler, nehirlere attılar.*
> *Aramızda aslan yürekli yiğitler kalmadı.*

Yerel görevliler Cizrawî'nin ağıtlar yaktığının farkına varınca yakalanmasını emrettiler, ancak Cizrawî kaçarak Suriye'deki sınır kasabası Kamışlı'ya sığındı.[141]

Türkçe olmayan müziğe yasaklama getirilirken, Diyarbekir'de yerel Türk müziği okulu kurulması çabaları da sürdürülüyordu. Ancak bu çok zordu, çünkü ildeki tüm müzisyenler soykırımdan kurtulmuş çeşitli müzikleri icra edebilen Ermeni

139 *Türk Ocakları 1927 Senesi Kurultayı Zabıtları*, Ankara, 1928, s. 353.

140 NAUK, FO 424/271, 28, sayı 10, Clerk'ten Henderson'a, 11 Temmuz 1929, "Ankara'dan, Halep, Diyarbekir, Malatya, Sivas ve Karadeniz sahillerine yapılan gezi notlarından, Haziran, 9-29, 1929"

141 Salihê Kevirbirî, *Bir Çığlığın Yüzyılı: Karatepê Xaço*, SI Yayınları, İstanbul, 2002, s. 59.

Resim 14: 1940'ta aralarında iki Ermeni müzisyenin yer aldığı müzik topluluğu (Cumhuriyet Arşivleri).

ve Süryanilerdi. Genç müzisyen Celal Güzelses (1900-1959), "yöresel folkloru araştırmak" üzere Diyarbekir Halkevi'ne atanmıştı. Çalışmalarının sonucu olan *Diyarbakır Halk Türküleri* derlemesini 1938 yılında bastırdı.[142] Hazırladığı repertuarda ilginç olan, Türkçe türkülerin Kürt köyleri dışından derlenmiş olmasının mümkün olmamasıdır. Gerçekten de, Güzelses'in topladığı sayısız türkünün ezgileri korunmuş ama sözleri Kürtçeden Türkçeye çevrilmişti. Güzelses 1943'te Diyarbekir Musiki Cemiyeti'ni kurmaya teşebbüs ettiğinde yeteri kadar müzisyen bulamadığı için güçlükle karşılaşmıştı. Savaş döneminde Hıristiyanların Diyarbekir'den gönderilmesi Hıristiyan nüfusu neredeyse bitirmiş, bu da Diyarbekir'in müzik hayatının sonunu getirmişti. Bununla birlikte, 1940'larda Diyarbekir Musiki Cemiyeti'ndeki müzisyenlerin onda ikisi hâlâ Ermeniydi (Resim 14), 1948'de ise hiç Ermeni müzisyen kalmamıştı.[143] Hü-

142 Celal Güzelses, *Diyarbakır Halk Türküleri*, yayıncısı bilinmiyor, İstanbul, 1938. Güzelses'in Atatürk tarafından Dolmabahçe'ye çağrıldığı ve Türk ırkına ait olup olmadığını anlamak için kafatasının ölçüldüğü ileri sürülmüştür. Bu inceleme sonunda kusursuz Türk olduğuna karar verilmiştir. Şeyhmus Diken, *Sırrını Surlarına Fısıldayan Şehir: Diyarbakır*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

143 Şeyhmus Diken'in, *Diyarbakır Diyarım, Yitirmişem Yanarım*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 183, 250'de yer alan iki resmi karşılaştırın.

kümetin politikaları amaçlarına uygun olmayan sonuçlar doğuruyordu. Bir yandan Ermeni müzisyenler sınır dışına Suriye'ye gönderilirken öte yandan da Halkevi'nin daha çok müzik eseri icra etmesi isteniyordu. Müzik faaliyetleri, Halkevi müdürünün partiden bir kemancıya ihtiyacı olduğunu bildirecek kadar azalmıştı, orkestrasında çalacak "bu kemancının konservatuar mezunu olması" çok iyi olacaktı.[144] Musiki Cemiyeti'nin asgari düzeyde faaliyete geçebilmesi yıllar almıştı. 1945 yılının başlarında, cemiyetin müdürü şöyle rapor ediyordu: "Halk müziği topluluğu verimli faaliyetlerini sürdürüyor. Halkevi içinde ve çevreye yaptığı turneler sırasında verdiği haftalık konserlerinde büyük ilgi ve övgü topluyor." Bakanlıktan gelen talimatlar doğrultusunda topluluk "milli şarkılar" da icra ediyordu.[145]

Burada yaşayan halk bu eğitim ve kültür politikalarını nasıl algılıyor ve nasıl kabul ediyordu? Köylü toplumlarını inceleyen araştırmacılar, köylülerin devletin zorunlu eğitimine kuşkuyla yaklaştıklarını ileri sürmektedirler. Eğitim genellikle "dışarıdan gelen yabancı bir unsur olarak algılanmaktaydı. Ailenin etkisini azaltıyor, çocukları uyumlu çalışma ve yaşama sisteminden koparıyor, onlara kendi hayatlarında bulunmayan ve uygulaması mümkün olmayan yabancı değerler aşılıyordu, bu yüzden kırsal kesimde okullara karşı bir direnç gelişmişti".[146] Kırsal kesimde çocuklara en çok söylenen söz şuydu: "*Okuyup da ne olacaksın?*" Birçok köylü için çocuklarının tarlalarında çalışması çok daha önemliydi. Öte yandan Halkevi raporlarına bakılacak olursa, Diyarbekir ilindeki ulus inşası faaliyetleri eşsiz bir başarıyla devam ediyordu. Kültür ve eğitim faaliyetlerini toptan reddetmek ya da bunların çok başarılı olduğunu iddia etmek için, doğuda yaşayan köylülere yönelik ulus inşasının başarısızlığa uğradığı ya da Jön Türk dönemi toplum mü-

144 BCA, 490.01/832.283.01, Diyarbekir Halkevi Müdürü Çubukçu'dan CHP Genel Sekreterliği'ne, 28 Eylül 1937.

145 BCA, 490.01/1036.986.01, Diyarbekir Halkevi Müdürü Reşit İskenderoğlu'ndan CHP Genel Sekreterliği'ne, 9 Şubat 1945.

146 146 Bogusław Galeski, "Sociological Problems of the Occupation of Farmers", Teodor Shanin (ed.), *Peasants and Peasant Societies* içinde, Penguin, Hammondsworth, 1971, s. 180-201, 195.

hendisliği uygulamalarının başarılı olduğuna dair elimizde yeteri kadar kanıt yoktur. Tam bir değerlendirme yapabilmek için eldeki malzemenin çok iyi incelenmesi gerekmektedir.

Resmî yazışmalar açık bir biçimde övücü nitelikteydi. Diyarbekir'deki Halkevi'nin genel değerlendirilmesine bakılacak olursa, uygulanan politikaların kabul gördüğüne inanmaktan başka seçenek yoktur. 1941'deki gelişme raporuna göre "tüm dünyanın ateşe düştüğü, kana bulandığı, ölüme gönderildiği, gözyaşlarına gömüldüğü ve acı içinde kaldığı günümüz şartlarında" halkımız, "şanslı hayatları" ve "büyüklerinin ulusun mutluluğu için çalıştıklarının bilinci içinde geceleri rahat uyudukları için" açıkça minnet duymaktaydı.[147] Rejimin müttefiki bazı yabancılar da halkın hükümetin verdiği parasız eğitimi nasıl mutlulukla karşıladığını açıklamaya çalışıyordu. Mustafa Kemal'e kültür danışmanlığı yapan İsviçreli antropolog Eugène Pittard (1867-1962), Kemalist eğitim kampanyasına övgüler yağdırıyordu: "Ankara'dan Diyarbekir'e, Sivas'tan Konya'ya gittim. Her köy ve kasabada durdum. Tüm halkın gösterdiği coşkuya tanıklık ettim. Gençlerin ve yaşlıların istekliliği çok çarpıcıydı. Diyarbekir'de genç birine dersler verdim. Bu genç benimle buluşmak için günde iki saat yürüyordu."[148] Bu değerlendirmelere göre, Kemalist rejimin eğitim politikaları bir başarı öyküsünden başka bir şey değildi.

Bununla birlikte, hükümetin büyük coşkuyla uyguladığı radyo politikaları, Kemalistlerin modernleştirici toplum mühendisliği çalışmalarının başarısının sınırlı kaldığını gösteriyordu. 1963 yılında yayımlanan resmî istatistiklere göre, Diyarbekir ilindeki 663 köyden 323'ünde halka açık radyo vardı, evlerde bulunan kişisel pilli radyo sayısı da 965'e ulaşmıştı.[149] Bu, hal-

147 BCA, 490.01/996.850.1, Dr. Münir Soykam'dan CHP Genel Sekreterliği'ne, 30 Nisan 1941. Savaş sırasında doğu illerinde yoğun bir sansür uygulanmış olması yüzünden bu kuşkusuz bir propagandaydı. Yaşlı köylülerle yapılan görüşmelerde, onların İkinci Dünya Savaşı'nın acımasızlığı hakkında hiçbir şey bilmedikleri anlaşılmıştır.

148 Eugène Pittard, "Atatürk'ün Hatırasını Tazim", *Belleten* 3, Nisan 1939, sayı 10, s. 175.

149 Mustafa E. Erkal, *Bölgeler Arası Dengesizlik ve Doğu Kalkınması*, Şamil Yayınları, İstanbul, 1972, s. 196-197.

kın önemli bir bölümünün Türkçe yayınları dinlediği anlamına geliyordu. Ancak Türk gazeteci Nedim Gürsel 1962 yılında Güneydoğu'da yaptığı gezide, burada yaşayanların Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT) yerine Tahran Radyosu'nu dinlediğini görmüştü; hatta büyük bir dehşetle Erivan radyosunu dinlediklerini fark etmişti. TRT'yi açmalarını önerdiğinde Kürtler kahkaha atarak Ankara radyosunu açıyorlardı. Ankara radyosu yayını cızırtılıydı, ara sıra araya başka sesler karışıyordu.[150] Bu durum yöneticileri çok kızdırmış, Erivan radyosunun yayın sinyallerini karıştırma girişiminde bulunulmuş ve sınır bölgesindeki köylere daha çok radyo gönderilmişti. Yayın politikalarında da rejim Diyarbekir'i "Türklüğün" yayılacağı bir merkez olarak görüyordu. Bir Kemalist devlet görevlisinin söylediğine göre, "Doğu Anadolu bölgesi için TRT Diyarbekir çok önemli bir yere sahipti".[151] Erivan radyosu Kürtçe müzik yayını yaptığı için Diyarbekir'de özellikle en çok dinlenen kanaldı. Bölgede yaşamış bir Kürt, gençlik yıllarını şöyle hatırlıyordu: "Babamın kanepede uzanarak Erivan radyosunu dinlemesi anılarımda hâlâ canlılığını koruyor. Küçük radyoyu kulağına dayayarak, kimsenin kendisini gözlemediğinden emin olmak için etrafa kuşkuyla bakar, radyoyu hemen kapatacakmış gibi eli kapatma düğmesi üzerinde dinlemeye devam ederdi. Çok kızan annem, 'yine kör olasıca Kürtleri mi dinliyor?' diye beddualar ederdi. Ama Erivan radyosu yayınına devam ettiği sürece babam da dinlemeye devam etti."[152]

Eğitime karşı gösterilen direnç daha da ilginçtir.[153] Jön Türk

150 Necmi Onur, *Şark Cephesinde Yeni Birşey Yok*, Belge Yayınları, İstanbul, 1972, s. 290-291.

151 Erkal, *Bölgeler Arası Dengesizlik*, s. 196.

152 M.Ü. ile İstanbul'da yapılan görüşme, 19 Haziran 2004.

153 Eğitimi istememek, eğitim almaktan hoşlanmamaktan ayrılmalıdır. Köy çocukları, kendilerine sunulan ortaöğretim olanaklarından yararlanmakta zorluklarla karşılaşıyorlardı. Bu çocukların pek çoğu, ortaöğretimin yapıldığı kasaba ve şehir merkezlerinden çok uzaktaki köylerde yaşıyordu ve buralara gidip gelmelerini sağlayacak ulaşım olanakları çok sınırlıydı. Şehirlerde okumak için bu çocukların köyden ayrılmalarının önünde pek çok engel vardı. Yoksulluğun yaygın olması yüzünden çok az köylü, çocuklarını şehirlere gönderme ve ortaöğretim aldırma lüksüne sahipti.

dönemindeki gözlemciler, köylülerin okulların açık olma süresinin uzun olmasını çok iyi karşılamadıklarını ya da çocuklarını okula gönderme konusunda çok istekli olmadıklarını ileri sürmektedirler. İlk olarak, devletin koyduğu yıllık eğitim süresi köylülerin yaşamlarındaki üretim döngüsüyle uyuşmuyordu, "okullar sonbaharda açılıyor ve ilkbaharın sonuna kadar devam ediyordu. Bu iki mevsim çocukların köylerde çalışmasına ihtiyaç duyulan dönemlerdi. Çocukların her zaman yapacakları bir iş vardı. Bu nedenle, aileleri okula gitmelerinden çok, köydeki işleri yapmalarını tercih ediyordu" [154] Kırsal kesimde dolaşan bir araştırmacı, köylülerin, modern eğitimin çocuklarına kazandırdığı, gerçek hayatta hiçbir değeri olmayan becerilerle alay ettiklerini ileri sürmüştü: "Bu ailelere göre, erkek çocuklar askere gidince okuma yazmayı nasıl olsa öğreneceklerdi, kızların buna zaten ihtiyacı yoktu... köylü ailelerin çoğu eğitimin anlamını hâlâ anlamamıştı. Bahçede çalışmanın, toprak kazıp hela yapmanın, toprağı sürmenin eğitimle hiçbir ilgisi yoktu".[155] Kırsal kesimi çok iyi tanıyan başka bir yazara göre "köy çocuklarının kasabalardaki okullara gitmek için çok az nedeni vardı. Köydeki yaşam biçimi onların bu okullara gitmesine uygun değildi. Kendi köyündeki ya da komşu köydeki ilkokuldan mezun olan çocuk köydeki geleneksel yaşama geri dönüyordu. Köyün gözünde artık o 'eğitilmişti', bu da yeterliydi".[156] Köylülerin inatçılığını gösteren çok iyi bir örnek, bir yetkilinin köylülere hükümetten ne istediklerini sorduğunda aldığı cevapta yer almaktadır. Köylüler hiç tereddüt etmeden, "Beyim, bu okulu köyümüzden uzağa götürün, sizden başka bir şey istemiyoruz. Bu okul yüzünden hayvanlarımıza bakamıyoruz, işlerimizi yapamıyoruz" demişlerdi.[157]

Köylülerle çatışmanın başka bir kaynağı, öğretmenlerin laik milliyetçi değerleriyle köylülerin sofuluğu ve muhafazakâr

154 Emin M. Soysal, "Köy Muallimi ve Köy", *Dönüm* 20, 1934, s. 23.

155 İbrahim Yasa, *Hasanoğlan: Socio-Economic Structure of a Turkish Village*, Public Administration for Turkey and the Middle East, Yeni Matbaa, Ankara, 1957, s. 145.

156 Andreas M. Kazamias, *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, s. 173.

157 Maynard, *The Lise*, s. 63.

dünya görüşleri arasındaki çelişkiydi. Maarif Vekaleti'nden bir yetkili şikâyetlerini şöyle dile getiriyordu:

> Vekaletin köylere gönderdiği öğretmen köylülere tepeden bakıyor. Köy çocuklarından hoşlanmıyor. Bunun da ötesinde, köylülerin giyinme tarzları öğretmenin onlara öğrettiği teorik bilgilerle uyuşmuyor. Öte yandan köy imamı çocuklara *Kuran, İlmihal* ve *Muhammediye* öğretiyor, köy camisinde beş vakit namaz kıldırıyor, düğün ve cenazelere gidiyor, hastaları ziyaret edip içlerine girmiş kötü ruhları okuyup üfleyerek kovmaya çalışıyor. İmamın köylülerin kendisine verdiği küçük bir evi, bahçesi ve bir tarlası var. Her hasat döneminde köylüler elde ettikleri ürünlerin bir kısmını imama veriyorlar. Ayrıca imamın tarlasını köylüler işliyorlar. Doğumlarda, düğünlerde ve Ramazan'da teravihte imama ödeme yapıyorlar, bayramlarda sadaka veriyorlar. Köylüler arasındaki uzlaşmazlıkları da çözdüğü için imamın köylülerin gözündeki yeri öğretmenden çok daha saygın konumda.[158]

Benzer süreçler Diyarbekir'de de yaşanıyordu. Diyarbekir'in batısındaki bir köye gönderilen idealist bir öğretmen anılarında, köylülerin laik eğitime direnç gösterdiğini yazmıştı. Köylülerin çoğu Türkçe, öğretmen de Kürtçe bilmiyordu. Çoğu, "Allahsız" öğretmenden nefret ediyor, imama büyük saygı gösteriyordu. Zorunlu görevini bitiren öğretmenler bir daha geri dönmemek üzere köyü hayal kırıklığı ve kırgınlıkla terk ediyorlardı. Köy yaşamı her zamanki gibi devam ediyordu.[159]

Doğu illerinde etnik bakımdan Türk olmayan çocukların bu eğitim biçimini nasıl algıladıklarını değerlendirmek çok zordur.[160] Jön Türk döneminde bu eğitimi almış olanların çoğu artık yaşamıyor. Ünlü Cizrelizâde ailesinden Şahin Cizrelioğlu

158 Kazım Nâmi Duru, "Köy mü, kasaba mı?", *Anadolu Terbiye Mecmuası* 2, 1922, s. 4.

159 Kazım Cömert, *Çiğdemler Çıkarsa Eğer*, Aydınlar Matbaacılık, İstanbul, 1992.

160 Bir araştırmacı, yeteri kadar kabul edilebilir kanıt sunmadan, Kürt çocuklarına devlet tarafından verilen eğitimin kaçınılmaz olarak travmaya ve kimlik bunalımına yol açtığını iddia etmektedir. Rohat, *Kürdistan'da Eğitim Süreçleri*, Dilan Yayınları, Diyarbakır, 1992.

kendisiyle yapılan bir görüşmede, Atatürk'ün ölüm günü olan 10 Kasım 1938 sabahı öğretmenin sınıfa girdiğini ve çocuklara ağlamalarını söylediğini hatırlıyordu. Şahin "gözyaşının akmadığını söylediğinde" de öğretmen ondan tükürüğünü yanaklarına sürmesini istemişti.[161] Eğitimdeki bu tür deneyimler, Diyarbekir'in batısından gelen ünlü Kürt yazar Mehmed Uzun (1953-2007) tarafından değerlendirilmiştir. Uzun'un okuldaki ilk gün anıları çok canlıdır ve nakledilmeye değer:

> İlk ders yedi yaşımda olduğum 1960 yılına aittir. Yaz sonundaki sıcak bir günde, baştan aşağı yeni elbiseler giyinmiş olarak ilkokula başlıyordum, derste suratıma, dilin ve sözcüklerin önemini anlatan şiddetli bir tokat yedim. Kürt aşireti içinde doğmuş ve büyümüştüm. Ailemde duvarda asılı Kuran'dan başka kitap yoktu, evimizde radyo ya da televizyon da yoktu. Gül fidanları, nar ve şeftali ağaçlarıyla dolu bahçemizin içindeki büyük evde babamın kavalından başka bir şey yoktu, dedemin anlattığı efsane ve hikâyeleri, babaannemin Kürt Zaza lehçesiyle söylediği güzel türküleri dinliyorduk. Bu, Kürt dilinin duyguları, düşünceleri, normları ve değerleriyle oluşmuş bir dünyaydı. Yedi yaşındaydım ve ait olduğum bu dünyayı seviyordum. Ama okula adım attığım ilk gününün ilk saatinde, aklıma kazınan ve hiçbir zaman unutamayacağım bir tokatla uyarılmıştım ve bana içinde büyüdüğüm dünyanın anlamsız, yararsız, ilkel ve yasak olduğu ve bu dünyayı bırakmak zorunda olduğum hatırlatılmıştı. Şair İbrahim Rafet'in adını almış olan okulun bahçesinde sınıf arkadaşlarımla sıraya girerken, Orta Anadolu'dan gelen ve memuriyet görevini tamamlamakta olan öğretmen yanıma gelmiş ve yanımdaki arkadaşımla ana dilimi konuştuğum için, "Kürtçe konuşmak yasak!" diyerek suratıma sert bir tokat atmıştı.[162]

Kendisi de daha sonra öğretmen olan Lice'den başka bir Kürt, öğrencilere yapılan muamelenin öğretmenin ne kadar

---

161 Şeyhmus Diken'in Şahin Cizrelioğlu'yla yaptığı görüşme. Şeyhmus Diken, *Isyan Sürgünleri*, s. 213.

162 Mehmed Uzun, "Diyarbakir: the Slap in the Face", *International Journal of Kurdish Studies* 1, Ocak 2003, sayı 1.

milliyetçi olduğuna bağlı olarak değiştiğini söylemişti. Aşırı milliyetçi olan ilkokul öğretmeni, "tek bir Kürtçe sözcüğün fısıldanması" durumunda bile çocukları sık sık dövüyordu.[163] Bir antropolog dil üstüne uygulanan baskıların en aşırısını askerde Kürtçe konuştuğu için dili kesilmiş ihtiyar bir Kürt örneğiyle vermişti.[164] Kürt sözlü geleneğini araştıran başka bir araştırmacı müzikolog, Diyarbekir'de ağıt yakan ve türkü söyleyen âşık Seyidxan Boyacı ile karşılaşmıştı. Boyacı, yetkililer tarafından şehir surlarının içinde Kürtçe türkü söylediği takdirde dilinin kesilmesiyle tehdit edilmişti.[165] Bu tür örnekler, doğu bölgesindeki kültür ve eğitim programlarının kısa dönemde istenen sonuçları vermediği izlenimi yaratmaktadır. Ancak İttihatçı ve Kemalist miras kendilerinden çok daha uzun yaşamıştır, çünkü oluşturdukları ders programları ve öğretim yöntemleri iktidardan düştükleri 1950 yılından sonra da devam etmiştir.

KÜRT KIZ ÇOCUKLAR İÇİN YATILI OKULLAR

Doğu illerinde okullaşma yoluyla Türkleştirme çabaları kendini en çok yatılı okul uygulamalarıyla göstermiştir. 1925'te "Doğu Islahatı" üzerine hazırlanmış Kemalist raporlar, asimilasyon politikalarının yatılı okullar yoluyla uygulanacağını üstü kapalı bir biçimde ifade etmişti. Kürt ve Arapların yaşadığı bölgelerde Türk Ocakları ve okulların açılması ve "hepsinden önemlisi, kız okullarının açılması ve kız çocuklarının buralara kayıt yaptırmasını sağlamak için her türlü fedakârlığın yapılması" gerekliydi. "Yatılı okulların açılmasıyla... bölgedeki Kürtçülüğün gelişmesi önlenecek... Kız okulları da kadınların Türkçe

163 Stockholm'de Ahmet Tigris'le yapılan görüşme, 18 Mayıs 2005.

164 Christopher Houston, "Creating Diaspora within a Country: Kurds in Turkey", Melvin Ember, Carol R. Ember ve Ian Skoggard (ed.), *Encyclopedia of Diaspora: Immigrant and Refugee Cultures Around the World* içinde, Kluwer Academic, New York, 2004, cilt 2, s. 403-414.

165 2007 yazında Emrah Kanısıcak tarafından Seyidxan Boyacı ile yapılan görüşme, <http://sazny.blogspot.com/2008/05/nightingale-of-amed-new-edit.html>, erişim: 6 Kasım 2008.

öğrenmelerini ve konuşmalarını" sağlayacaktı.[166] İki savaş arası dönemde sürdürülen kampanyalarda, Türk askerî yetkilileri Kürtlerin asimile edilmesinin sadece silahlı direnişin kırılması ve yok edilmesiyle mümkün olamayacağını anlamışlardı. Eğitim toplumsal asimilasyon için tamamlayıcı hayati bir unsur olarak yeniden keşfedilmişti. Şef, hükümetten "Türkleştirme" sürecini hızlandıracak yeni bir eğitim kurumunun kurulmasını istiyordu.[167] Doğudaki yatılı okulların açılmasının tüm planları İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarafından yapılmıştı. 4 Haziran 1937'de Şükrü Kaya, Kültür Bakanlığı'na yatılı okullar hakkında son derecede gizli şu bilgiyi göndermişti.

> Kız ve erkek yatılı okulları hemen açılmalı ve bu çocuklar beş yaşından itibaren eğitilip yetiştirilmek üzere bu okullara yerleştirilmelidir. Bu erkekler ve kızlar daha sonra birbirleriyle evlendirilerek ve ailelerinden kendilerine kalan topraklara dağıtılarak yerleştirilmeli böylece bölgede Türk asıllı çekirdek ailelerin kurulması yolu açılarak Türk kültürünün yayılması sağlanmalıdır... Bu yüzden... küçük çocukların bu tarz yatılı okullara yerleştirilmesi gereklidir.[168]

Kaya'ya göre bu okullara özellikle kız çocukların yerleştirilmesi gerekliydi, çünkü Kürt kültürünün nesillere aktarılmasını kadınlar sağlıyordu ve bunun kalıntıları kafalarından silinmeliydi. Bu emir, kadınların çocuklarını Türkçeden başka dille eğitmesine izin vermeyen ortamın yaratılması konusunda kararlı olan Atatürk'ün kendisinden gelmişti. Amaç, Kürtlerin geleceğin Türkleri olması için nesiller arasında kültürel bağı kesintiye uğratmaktı. Ulus olmaya giden yol zorlu olduğu kadar cinsiyete de bağlıydı. Kadınlar milli üretkenliğin, kimliğin ve kültürün yayılmasının aracı olarak görülüyordu.

---

166 Bayrak, *Kürtler*, s. 487.

167 Nuriye D. Hekimoğlu, "Kız Enstitüsü Niçin Açıldı", *Altan: Elaziz Halkevi Dergisi*, 33-34-35, Ocak 1938, s. 32-33.

168 Şükrü Kaya'dan Kültür Bakanlığı'na, 4 Haziran 1937. Nurşen Mazıcı, *Celal Bayar: Başbakanlık Dönemi 1937-1939*'da yer almıştır, Der Yayınları, İstanbul, 1996, s. 233, ekteki 3 numaralı belge.

Doğuda ilk yatılı okul 1937'de Elazığ'da açıldı.[169] Bu okul Dersim bölgesindeki kızları hedeflemişti ama Diyarbekir'in kuzeyinden de öğrencileri vardı.[170] Çermik, Ergani ve Palu'dan öğrenciler gelmişti. Palu o sırada Elazığ'a bağlıydı. İstanbul'dan Sıdıka Avar isimli genç ve idealist bir öğretmen okul müdürü olarak atanmıştı. Avar'ın özel arşivi ve anıları doğudaki eğitim anlayışına resmî bakışın anlaşılması için eşsiz ve değerli bir kaynak oluşturmakta ve Kemalist politika uygulayıcılarının, çocukları, "ilkel Kürtlerden" "medeni Türklere" dönüştürme süreçlerini nasıl organize ettiklerini göstermektedir.[171] Yetkililerin bakış açısına göre, bu "medenileştirme süreci" için Kürt çocuklarının kimliğine iki açıdan saldırmak gerekiyordu. Bir yandan, çocukların kimliklerinin "vahşi" olarak nitelenen aşiret ve kırsal kesim yaşamından soyutlanması gerekiyordu. Öte yandan da çocuklara Türk "medeniyetinin" ilkeleri, değerleri, düşünceleri ve davranışları öğretilmeliydi. Eski değerleri ortadan kaldırıp yerine yenilerini koyan bu ikili süreç aynı anda sürdürülmeliydi. "Vahşi" Kürt benlikler yok edilirken "medeni" Türk benlikler ortaya çıkacaktı.

Avar, tayininden hemen sonra at sırtında köyleri dolaşarak yatılı okuluna yazdıracağı kız çocuklarını saptamaya başladı. Köylere gittiğinde orada yaşayan ve Türkçe bilenlere amacının ne olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Bazı köylerde saygıyla, bazılarında ise peşinen düşmanlıkla karşılanıyordu. Köyden alınan kızların okula gelişlerinde resimleri çekiliyordu. Böylece, okul sonrası çekilen resimleriyle bu resimler karşılaştırılarak ne kadar "medenileştiklerini" gösterme olanağı yaratılacaktı. Kızlar derslere başlamadan önce iki hafta süresince karantinaya alınıyordu. Ders programları kuşkusuz milliyetçi ve ataerkildi. Kürt köylü kızlarına üç yıllık standart ilk eğitim progra-

169 Avar okulu araştırması için bkz. Sevim Yeşil, "Unfolding Republican Patriarchy: The Case of Young Kurdish Women at the Girls' Vocational Boarding School in Elazığ", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Bölümü, 2003.

170 Bkz. Cemil Koçak, *Umumi Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 101 (Abidin Özmen'in raporu).

171 Sıdıka Avar, *Dağ Çiçeklerim (Anılar)*, Öğretmen Yayınları, Ankara, 1986.

mı uygulanıyordu. Haftalık 44 saatlik eğitimde ağırlık Türk dili derslerine verilmişti. Diğer dersler yurttaşlık bilgisi ve matematik üzerineydi. Ancak, Avar'ın ileri sürdüğü gibi, "ev kadını için vazgeçilmez olan" çocuk bakımı, ev işleri, yemek pişirme, nakış ve dikiş gibi konular da işleniyordu.[172]

Çocukların okula kaydettirilmesi konusunda farklılıklar görülüyordu. Bazı aileler çocuklarını gönüllü olarak kaydettirirken, bazı durumlarda da bu kayıtlar zorla yaptırılıyordu. Özellikle 1925 ve 1938'deki kıyımlarda yetim kalmış çocuklar zorla kaydettirilenlerdendi. Zorla kaydedilen çocuklar, ailelerinin onayıyla okula gelen çocuklara göre kendilerini daha buruk hissediyorlardı muhtemelen. Daha önceden şehir ve kasaba görmüş olan çocukların okula uyum sağlaması, köylerinden doğrudan alınan çocuklara göre daha kolay olmalıydı. Kürt aşiretlerinin Osmanlı ve Türk devletleriyle kurdukları yakınlık ve bu konudaki deneyimleri farklılık gösteriyordu; bu yüzden okula gitme ve bunun gerekliliği fikri, bu yakınlaşmanın daha fazla olduğu kültür ortamından gelen çocuklar için, yatılı okul deneyimini ilk kez yaşayacak çocuklara göre daha anlaşılabilir bir durumdu. Bu değişik koşullardan bağımsız, yatılı okula gitmek zor ve üzüntü veren bir işti. Saf ve tereddüt içindeki pek çok köylü Avar'ın okuluna karşı önyargılıydı. Sevmedikleri ve güvenli bulmadıkları şehir ortamına götürülen kızlarının "komünist olmasından", "İngiliz subaylarına verilmesinden" endişe ediyorlardı. Kızlarının geri geldiğinde "kendilerini hatırlamamasından, kendi dillerini konuşamamasından" korkuyorlardı.[173]

Yatılı okula götürülmenin travmatik doğasına ait bir örnek yetim kız Xezal'ın yaşadıklarıdır. Ağustos 1938'de Avar'a, Umumi Müfettişlik merkezinden bir telefon geldi. Askerler dağda gezerken "toplu halde katledilmişlerin" çocuklarını bulmuşlardı. Müfettişlik Avar'a bu çocukları alıp eğitim programına dahil etmesini değil de, çalıştırmasını emrediyordu. Yetkililere göre yetimler, "onursuz isyancıların" çocuklarıydı ve bu

172 Yeşil, *Unfolding Republican Patriarchy*, s. 96-98.

173 *A.g.e.*, s. 234.

nedenle de eğitilmeye layık değillerdi. Xezal, ailesini 1938 kıyımında kaybetmiş bu yetimler arasında yer alan bir kız çocuğuydu. Kötü beslenmişti, üstündeki paçavralarla dağda yaşamıştı, bu yüzden hırçındı. Avar ona ilk yaklaştığında korku içindeki kız Avar'ın elindeki ekmek parçasını kapmış ve okula götürülmeye direnmişti. Avar zorla tuttuğu çocuğu okula götürmüş, burada üstündeki elbisesini çıkarmış ve omzundaki, muhtemelen kurşun sekmesinden meydana gelen iltihaplı yarayı görmüştü. Avar'ın Kürtçe çığlıklar atan asabi Xezal'ı sakinleştirmesi uzun sürmüştü. Kız sonunda uykuya yattı, ancak yatakhane denetiminde yatağının boş olduğu görüldü. Bunun üzerine yapılan aramada Avar onu yatağın altında battaniyeye sarılmış titrer durumda buldu. Yeni çevresine alışması haftalar aldı, ancak kaderine hiç razı olmadı ve bu bağlamda kendisine verilen Türk adını hiç benimsemedi.[174] Bununla birlikte, bu durum yatılı kız okullarında çok rastlanan tipik bir olay değildi. Bazı kız çocukları okullarında çok başarılı olmuşlar, ama çoğu ailelerine yabancılaşmış ve bir anlamda kendi eski benliklerinden de uzaklaşmışlardı.

Bu güçlüklere rağmen, hayırsever düşünceli Kemalistlere göre Kürt çocuklarının yatılı okullara yaptığı yolculuk "vahşetin" karanlığından "medeniyetin" aydınlığına geçmenin ilk adımıydı. Yatılı okullarla ilgili resmî söylem Avar'ın okulu hakkında olduğu gibi coşku doluydu. Üst düzeydeki bir yetkiliye göre bu okulların amacı, "duyguları ve yaşam tarzı bakımından Türk olduğu söylenecek" olan öğrencilere, "milli dillerini konuşmayı" öğretmekti. Bu öğrenciler, "devrime, millet idealine ve ülkeye adanmış bilinçli vatandaşlar ve eğitimli anneler olarak" yetiştirilecek ve köylerine gönderileceklerdi. Köylerinde "bölgelerine gelmiş olan Cumhuriyet'in medeniyet çalışmalarını devam ettirmeyi ve korumayı çocuklarına aşılamaları" bekleniyordu. Çünkü "ancak bu yolla, Cumhuriyet'le gelen medeniyet en küçük darbede bile yok olan bir cila olarak kalmayacak, herhangi bir gücün ortadan kaldıramayacağı halk ruhunun ülkenin en ücra köşelerine kadar yayılması ve derin izler

174 *A.g.e*, s. 87-90.

bırakması sağlanacaktı" [175] Kemalist rejim karşıtı olan gazeteci Ahmet Emin Yalman bile, "Türk medeniyetini" tanıtarak, "doğu illerinde kültürel birliği" teşvik eden Avar'ı "birinci derecede milliyetçi-Türk *akıncısı*" ilan etmişti. Bir ortaöğretim öğretmeni, Avar'a yazdığı mektupta, "dilimizi öğreterek çocukları medeniyetimizin seviyesine yükselttiği için" övgü yağdırıyordu.[176] Küçük Karlıova kasabası belediye reisinin gözlemleri düşündürücüdür:

> Amerika'daki fabrikalarda bir büyükbaş hayvanın bir yerden canlı olarak girip öte taraftan sosis olarak çıktığı hikâyesini bilirsiniz. Elazığ'da da "medeni insanlar" için benzer bir fabrikaya sahibiz. En ilkel ve en yabani kız çocukları köylerden alınarak Kız Enstitüsü'ne getiriliyor... Müdüre hanım onları Yeniçeriler gibi topluyor... Bakımsız, kılıksız, vahşi ruhlu, dik başlı, ruh sağlığı bozuk ve dil bilmeyen çocuklar şimdi burada okula gidiyor. İki-üç yıl içinde size kahve ikram eden ve akıcı bir şekilde Türkçe konuşan iyi huylu çocuğun aynı kız çocuğu olduğuna inanmak gerçekten de çok zor.[177]

"Türklüğün" "medeniyetle" eşleştirilmesi Avar tarafından da ifade edilmişti. Maarif Vekaleti'ne gönderdiği yıllık raporlarından birinde, okulunun "Türklük adına savaştığından" söz etmiş ve "kendilerine tereddüt ve kuşkuyla bakan, kendilerinden hoşlanmayan insanlarla yüz yüze olduklarından... bunların Türklük idealiyle aşılanmaları gerektiğinden" söz etmişti.[178]

Özellikle doğu illerinde yer alan yatılı okullar, hükümetin Kürtlerin kafa yapılarını ve kişilikleri tamamen yeniden yapılandırmaya yönelik kararlılığını gösteren kurumlardı. Bu anlamda nasıl faaliyet gösterdiklerini anlamak için Kürt öğrencilerin bunlarla ilgili deneyimlerine yakından bakmak gerekir. Bu çaba kesinlikle, Kürt çocuğunu, bildiği dünya olan aşi-

---

175 Nuriye D. Hekimoğlu, "Kız Enstitüsü Niçin Açıldı", *Altan: Elaziz Halkevi Dergisi*, 33-34-35, Ocak 1938, s. 32-33.

176 Muzaffer B.'den Sıdıka Avar'a, 18 Nisan 1955, *a.g.e*'den alıntı, s. 341.

177 *A.g.e*, s. 233, kitabı *Köyden Haber*'den alıntı, Varlık Yayınları, İstanbul, 1950.

178 *A.g.e.*, s. 255.

Resim 15: Yatılı okula kaydedilmeden önce ve kaydedildikten sonra görülen Kürt kızı Teti (Yazarın özel arşivinden).

ret ortamını ve kırsal kesimi bırakıp, bilmediği dünya olan devlet okuluna geldiği günden başlatılıyordu. Kızlarda ilk fiziksel dönüşüm, saçlarının kesilmesi, giyimlerinin ve isimlerinin değiştirilmesiydi (Resim 15). Saçlarının kesilmesiyle gerçekleşen dönüşüm "modernite" ve "medeniyete" *geçiş töreninin* ilk adımını simgeliyordu. Geleneksel olarak, Kürt köylü kızlarının uzun saçları güzelliklerinin ve dişiliklerinin sembolüydü, bunların kesilmesi onlar için küçük düşürücüydü. Kızlar ken-

dilerini erkek çocuk gibi görüyorlardı.[179] Saç kesimi bitlenmeye engel olmak için yapılıyor olsa da, gerçek neden temizlik anlayışından daha derindeydi. Politikanın merkezinde uzun saçın "vahşeti" temsil ettiği inancı yatıyor, saçı kısaltmak "medeniyetle" tanışmanın bir yolu oluyordu. Elbisenin değiştirilmesi politikası da çocukları geçmişinden kopartmanın başka bir yoluydu. Geleneksel şalvarın giyilmesi yasaklanmış ve yerini okul üniforması almıştı.[180] Kemalistler Kürt isimlerini Kürt etnik kimliğinin sembolü olarak gördüğü için, pek çok çocuğun ismi okula kayıt sırasında zorla değiştiriliyordu. Kırsal kesimden getirilmiş yetim çocukların isimleri değiştirilmişti.[181] Yatılı okuldan mezun olmuş bir kız şöyle söylemişti: "Okula vardığımda Kürt olan adım Türk adıyla değiştirildi, ama adımı hiç unutmadım: Delale."[182]

Kürt etnik kimliğine yapılan en önemli saldırı bir yandan Kırmançi ve Zazaca konuşmanın, öte yandan da İslâmi ibadetin yasaklanması olmuştu. Avar'ın en başarılı öğrencilerinden biri olan Fatma Demir,[183] Kürt dilinin tamamen yasaklandığını hatırlıyordu: "Henüz Türkçeyi anlayamayan arkadaşlarımın kendi aralarında Kürtçe konuşmaları şiddetle cezalandırılıyordu. Akşam yemekleri verilmiyor, avuç içlerine cetvelle vuruluyor ve tek ayak üzerinde saatlerce durmaya zorlanıyorlardı."[184] Başka bir kız öğrenci şunları anlatıyordu: "Aramızda hiç Kürtçe konuşamıyorduk. Kürtçe konuşmaya kim cesaret edebilirdi? Böyle bir olasılık yoktu. Bizleri sürekli gözetleyen kişiler vardı." Kürtçe ya da kötü Türkçe konuşmak fiziksel ceza uygulamasına neden oluyordu. Öğrencilerden biri, "Türkçe derslerinden hoşlanmıyorduk, çünkü Türkçe öğretmeni bizi azarlıyor ve cetvelle dövüyordu" diyordu. Din başka bir faktördü. La-

179 Yeşil, *Unfolding Republican Patriarchy*, s. 111-114.

180 Avar, *Dağ Çiçeklerim*, s. 389.

181 Yeşil, *a.g.e.*, s. 121-122. Aziz Baran, "You Must Give a Kurdish Baby Turkish Name", *Kurdish Times* 1, 1986, sayı 1, s. 12-15.

182 1936 doğumlu Şemsiye Gezici'yle Bursa'da yapılan görüşme, 15 Haziran 2002.

183 Avar, *Dağ Çiçeklerim*, s. 203-206.

184 Fatma Demir'le (1925-2007) İstanbul'da yapılan görüşme, 10 Haziran 2002.

ik bir diktatörlük olan Kemalist devletin okullarında herhangi bir dinî ifadenin yasaklanmış olması şaşırtıcı değildir. Öğrenciler İslâm'ın önemli şartlarından olan dua etme, oruç ve örtünmenin[185] yasaklanmasını acıyla hatırlıyorlardı. Avar, dua etmenin "bilimsel olmadığını", oruç tutmanın da "sağlıklı bir beyin" için kötü olduğunu ileri sürerek bu önlemleri savunuyordu.[186]

Yatılı okullar yıllarca Umumi Müfettişlik ve Müfettişlik adına Ordu tarafından yürütülen sıkı denetimler altında faaliyetlerini sürdürdüler. Çocukları nasıl toplum mühendisliği düşüncelerinin birer nesnesi olarak gördüklerini anlamak için yetkililerin bu okullara yaptıkları resmî ziyaretlerden söz etmek gerekir. Bingöl Valisi Mehmet Rifat Şahinbaş'ın yaptığı bu tür bir ziyarette Avar'ın değerlendimeleri açıklayıcıdır:

> Vali, "Bunlar Kürt kızları mı?" diye sorduğunda, kızların yüzündeki ifade sevecenlikten düşmanca bakışlara dönmüştü. "Efendim bunlar Tunceli'nin Türk kızları." Vali devam ederek, "İsyan eden babalarınızın ve dedelerinizin bunu hayatlarıyla nasıl ödediğini gördünüz" dedi. Araya girerek onu durdurmaya çalışmak istedim, "Efendim, lütfen, bu çocukların babaları değil... onlar şerefli insanlar" dedim. "Ne demek istiyorsun? Bunların hepsi Kürt değil mi? Böyle davranırsan..." yeniden araya girmeye çalışırken o devam ediyordu, "Hükümet çok güçlü. Hepinizi yok edecek!"[187]

Vali daha sonra öteki sınıfları denetlemek üzere dışarı çıktı. Avar sınıfa geri döndüğünde kızların hepsi ağlıyor ve "Bizi niye böyle suçluyorlar? Bize Kürt diyerek niçin hakaret ediyorlar? Kürtleri niçin çöpten daha aşağı görüyorlar? Hepimizin Türk olduğunu söylemediniz mi?" türünden sorular soruyorlardı. 1944 Eylülü'nün başlarında Başbakan İsmet İnönü'nün buraya yaptığı ziyaret, diktatörlüğün yatılı okullardan beklentisinin

185 Bkz. "Kemalism: Civilising Mission", Nilüfer Göle, *The Forbidden Modern: Civilization and Veiling* içinde, University of Michigan Press, Ann Arbor, CI, 1996, s. 57-82 [*Modern Mahrem (Medeniyet ve Örtünme)*, Metis Yayınları, İstanbul, 1991].

186 Yeşil, *a.g.e.*'den alıntı, s. 115-116, 118, 132-133.

187 Avar, *Dağ Çiçeklerim*, s. 197-198.

ne kadar büyük olduğunu göstermişti. İnönü bu okulların istenen sonuçları verip vermediğini merak ediyordu ve Elmas adlı öğrenciyi teftiş etmişti. Kızla yaptığı kısa Türkçe görüşmeden sonra İnönü kızın bileğinden tutarak kolunu havaya kaldırdı ve sınıfa dönerek büyük bir mutlulukla, "Bu el silah ya da kılıç yerine kalem ya da dikiş iğnesi tutacak!" demişti.[188]

Son bir değerlendirme olarak, okul çalışanları arasında büyük bir heyecan yaratan Umumi Müfettiş General Abdullah Alpdoğan'ın yaptığı ziyaretten söz etmek gerekir. General sert mizaçlı biri olarak bilindiği için her şey mükemmel olmalıydı. Sınıfa giren general çocuklara asker selamı verdi, hep birlikte ayağa kalkan çocuklar, "Sağ ol!" diye bağırdılar. General, Avar'a hangi sınıfta olduğunu sorduğunda buranın üçüncü sınıf olduğunu öğrendi. General küçümseyerek Avar'a baktı, "Yanlış, düzgün cevap vermek zorundasın" dedi. Avar ne demek istediğini anlamadığını söyleyince de General buranın kaçıncı sınıf olduğunu, öğrenci sayısını, sınıfta kaç mevcut ve eksik öğrenci bulunduğunu, dersin adını söylemesi gerektiğini belirtti. Bunun üzerine Avar, "Üçüncü sınıf, 13 mevcut öğrenci, namevcut öğrenci yok efendim! Türkçe dersi, konu 23 Nisan efendim!" diye cevap verdi. Öğrenciler Alpdoğan'ın şerefine milli türküler ve marşlar söylediler. Bunlardan birinin sözleri şöyleydi: "Türk çocukları, Türk çocukları / Gözler ileri, başlar yukarı / Yarınki hayat yurt ufukları / Her şey sizindir, Türk çocukları."[189] General'in ziyareti bir istisna olarak görülse de yatılı okulu saran hava yalnızca otoriter değil aynı zamanda askerî nitelikteydi. Okullar askerî kamplara benzer biçimde düzenlenmişti, gerekçe olarak da, bina, beslenme, öğretim ve en önemlisi çok sayıda çocuğu kontrol altına alma gibi düzen sorunları gösterilmişti. Sağlıklı olma, temizlik, nezaket, konsantrasyon yeteneği, kendine güven ve yurtseverlik de askerî yönetimin özelliklerindendi. Ancak askerî bir atmosferin oluşturulmasındaki nedenler daha derindeydi. Bunlar, Kemalistlerin Kürt çocuklarıyla alakalı "vahşilik" algısına bağlı nedenlerdi.

188 *A.g.e.*, s. 124

189 *A.g.e*, s. 56.

İddiaya göre, Kürt çocukları "Türk medeniyetinin" sahip olduğu düzen, disiplin ve kendini kontrol etme gibi değerlere sahip olmayan bir kültürün ürünüydü.[190]

Kemalistlerin diğer toplum mühendisliği uygulamaları gibi yatılı okullar da 1950'de iktidarı kaybetmelerinden sonra kapatıldı. Avar'ın anılarında, resmî teftişler ya da gazete yazılarında yatılı okullar hakkında geliştirilmiş söylem hep övücü nitelikte olmuştu. Kızların anıları sessizliğe gömülmüş, daha sonra kadın olarak sürdürdükleri hayat sırasında olumsuz olarak algılanabilecek her şeyden arındırılmıştı. Söylemle gerçek arasındaki fark Avar'ın basılmış anılarıyla tuttuğu notlar karşılaştırıldığında su yüzüne çıkmaktadır. Bu notlarda Avar gerçekten de, birçok kızın kaçtığından, köylerine geri dönmek istediğinden, bazı kızların da intihar ettiğinden söz etmektedir. Ancak anılarında yer alan Anik Ö.'nün gerçek hikâyesi (anılarında soyadı verilmemiştir) en çarpıcısıdır. Avar'ın anılarına göre, Anik soykırımdan kurtulmuş ve Kürtlerin yanına sığınmış bir Ermeni ailesinin kızıydı. Anik, "kara kaşları, dalgalı uzun saçları, neşeli yuvarlak yüzü ve çekici kıkırdayışıyla" çok güzel bir kızdı. Öğrenci olarak çok başarılıydı. Mezun olduktan sonra köyüne dönmüştü. Ancak, okulda kazandığı değerlerin kırsal kesim ve aşiret değerleriyle uyuşmaması yüzünden köylüleriyle arasında sürekli çatışma çıkıyordu. Avar'ın anılarının resmî versiyonundaki anlatımına göre, "küçük kahraman Anik'in köyüne medeniyet getirme çabaları büyük bir dirençle karşılaşmış", buna dayanamayan Anik kendini köyde bir ağaca asarak intihar etmişti. Ancak tuttuğu notlarda hikâyeyi başka türlü anlatmaktadır. Bu notlara göre Anik büyük bir kimlik bunalımına girmişti. Kültüre ait konularda ailesiyle sık sık çatışmaya giriyordu. Yıllarca süren milliyetçilik aşısı benlik duygusunu zedelemişti. Ermeni mi, Kürt mü yoksa Türk müydü?[191]

190 Zeynep Türkyılmaz, "The Republican Civilizing Mission: The Case of Mountain Flowers in Dersim/Tunceli (1937-1950)", 24 Kasım 2002'de Washington DC'de yapılan Middle East Studies Association'ın yıllık konferansında sunulan makale.

191 Avar, *Dağ Çiçeklerim*, s. 111-113, 281, 373 ile Sıdıka Avar'ın basılmamış özel arşivindeki ikinci defteri karşılaştırın, s. 117-119.

Yatılı okulun "vahşi Kürtlerden" "medeni Türklere" dönüştürme kapasitesine sahip olduğuna inanan Kemalistler bu okulların uzun vadede Kürtlerin kaderini belirleyeceğini düşünüyorlardı, çünkü tarihî süreç ve Türk medeniyeti hikâyesi bir şey öğretmişse, bu da "Türk medeniyetiyle" "Kürt vahşiliğinin" bir arada yaşayamayacağıydı. Kültürel kimliklere yapılan saldırı ırkçı ve sömürgeci bir uygulama olarak görülmüyor, tam tersi, tüm sömürgeci ve milliyetçi saldırılarda olduğu gibi bu bir medenileştirme misyonu olarak değerlendiriliyordu. Bu düşünce o kadar baskındı ki, Avar'ın kızı, ölmüş annesinin anılarının 1986 yılındaki baskısının önsözünde, annesinin "Doğu'yu aydınlatmakla" görevlendirilmiş "eğitim ordusunun" bir üyesi olduğunu söylüyordu.[192] Aşiret kimliğini ve kültürünü yok etmek için gösterilen çabalarda, Kemalistler okulun Kürtlerin kültürel ve aşiret yaşamlarıyla ilişkisini koparacağını düşünüyorlardı. Yatılı okullar aracılığıyla uygulanan zorunlu eğitim gerçekten de doğu illerindeki Kürt aşiretlerinin yapısına ve işleyişine oldukça büyük zararlar vermişti. Şimdi yetmiş yaşlarına gelmiş öğrencilerle yapılan görüşmeler, kadınların dünyaya bakışlarında ve kimliklerinde karşıt düşüncelerin birlikte var olduğunu göstermektedir. Bir taraftan Kemalist ideolojiye inanıyorlar ve Türk kimlikleriyle tanınmayı kabul ediyorlar, diğer taraftan da evlerinde hâlâ konuştukları Kürtçeyi utanç duyacakları "medeni olmayan" geçmişlerinin kalıntısı olarak görüyorlardı. Aileleri öldürülmüş bazı yetimler ya da Kürtçe konuştukları için dayak yemiş, kötü muamele görmüş çocuklar yıllar geçtikten sonra bile işkencecilerine sadık kalmışlardı.[193] Ancak yatılı okullar pek çokları için Kürt kimliklerinin bilincine vardıkları yerler olmuştu. Yatılı okullara gitmeleri onların Kürt olma duygularının artmasının ana nedeni olmuştu. Birçok çocuğun bu kimlik belirsizliğinden acı çekmesi kararsızlık yaratıyordu. Kendilerine Kürt-

192 *A.g.e.*, s. 15.

193 Örnekler için bkz. Yeşil, *a.g.e.*, s. 115. Bu belki de şiddet görmüş kurbanların tipik bir davranışıdır. Judith Lewis Herman, *Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence from Domestic Abuse to Political Terror*, BasicBooks, New York, 1997, s. 180.

çe öğretilmemesine rağmen Kürt olarak algılanıyorlardı. Kürt kimliğini tümüyle yok etmek için tasarlanmış bu kurumların yeni binyılın başlangıcında gerçekte Kürtçülük yanlısı bilince ve Kürt milliyetçiliğine katkıda bulunması da ayrıca ironiktir. Bu varsayımın doğruluğunu saptamak için çok daha kapsamlı araştırmaların yapılması gerekir.

TARTIŞMA

Yeni Türkiye vizyonunun en önemli unsurlarından biri bölünmez bir bütün olmasıydı. Türk vatandaşı kamusal alanda, milli toplum içinde diğerlerinden farkını belli edecek herhangi bir işaret taşımamalıydı. Bu, söz konusu farklılıkları sürekli olmasa da kısmen evlerindeki özel yaşamlarında sürdürmeleri sonucunu doğurmuş, bu alan da farklılıkları yok etmeye odaklanmış toplum mühendislerinin saldırısına maruz kalmıştı. Yeni Türkiye, hiçbir kültür ve dil farklılığının olmadığı, onu kabul etmek isteyen herkese açık ve herkesin ulaşabileceği tek bir ulusal kültürün olduğu bir ulus yaratma arayışı içindeydi. Fakat ilke olarak, Türk ulusu ve ulusallık algılaması içinde etnik ve bölgesel farklılıklara yer yoktu. 1913'ten başlayarak eski rejimin yok edilmesiyle, hiç kimseye kültüründen dolayı özel muamele yapılmaması ya da imtiyaz verilmemesi garanti altına alınmıştı. Azınlıkların biraz Türk olmalarından çok, Türk ulusal kültürünün tümüne bağlı olmaları ve ulusal topluma asimile olmaları bekleniyordu. Ulusa dahil olma yollarının tartışılacağı alan çok dar, doğu illerindeki etnik farklılıklar ise çok geniş çaplıydı, bu yüzden bu amacı gerçekleştirmek büyük bir görevdi. Ancak, İttihatçı ve özellikle Kemalist ulus kurucuları, kültürel olarak homojen, alt kimliklere izin vermeyen, tersine birbirine eşit evrensel vatandaşların oluşturduğu tek kimlikli bir ulus yaratma çabasından hiç vazgeçmediler. Evrenselci ve asimilasyoncu değerler pek çok azınlığı ulusal bütünlüğe katmıştı ama doğu illerindeki farklılıklar varlığını sürdürdü ve yavaş yavaş gelişerek 1960'ların sonlarında politik bir hareket dönüştü.

Milliyetçilikle eğitim arasındaki ilişki oldukça kapsamlı bir biçimde araştırılmıştır.[194] Ulusların kurulmasında ve sağlamlaştırılmasında eğitim önemli bir rol oynar. Gerçekten de, "eğitim, ulusal birliği sağlamada ve bunu gelecek nesillere aktarmada en önemli araçtır" [195] Bu bölümde tartışılan dönemde eğitim, "bölünmez birlik idealini" somutlaştıran ve Fransız deneyiminde olduğu gibi, "tüm vatandaşlar için tek ve farklı olmayan bir kültür yaratan bir program" olmuştu.[196] Aynı zamanda eşitlikçi ilkeleri destekleyen ama kültürel farklılıklara izin vermeyen bir program olarak da çelişkili olma özelliği taşıyordu. Eğitim, devletin kamusal sorumluluklarıyla ailelerin özel yaşamları arasındaki sınır bölgesidir, çünkü yeni kuşakların kimlikleri bu bölgenin içinde ve bu bölge boyunca ortaya konan faaliyetlerle oluşturulur. Bu faaliyetlerde hedef özel ve kamusal alandaki toplumsallaşma arasında denge kurmak ve toplumun geleceğini şekillendirmektir.

Kemalist eğitim programlarını ulus inşası için olağan bir uygulama olarak yorumlayanlarla, bunların sömürge hâkimiyetini gerçekleştirmenin bir aracı olduğunu iddia edenler arasındaki düşünce farklılıkları nasıl giderilebilir? Bu çözülmesi mümkün olmayan bir konu mudur? Tam olarak öyle değil. Bu polemiğin içinde yatan görünürdeki karşıtlık karşısında, soruna çözüm bulmak için bir çaba göstermeden önce, karşıtlığın sorunun bir parçası olduğunu görmek gerekir. Burada şiddet ve niyetler, sorunu kavramsallaştırmak ve anlamak için anahtar rol oynamaktadır, çünkü ağır şiddet içeren kültür politikalarıyla baskı uygulamayan kültür politikaları arasında açık bir gerilim hattı mevcuttur. Diktatörlük rejimlerindeki kültür ve dil politikalarıyla nispeten ılımlı rejimlerinkiler arasında ontolojik farklılıklar vardır. Çağdaş demokrasiler nüfus politikalarının de-

194 Bu konuda yapılmış çalışmalar için bkz. Susanne Wiborg, "Political and Cultural Nationalism in Education", *Comparative Education* 36, 2000, sayı 2, s. 235-243.

195 Abram de Swaan, *Human Societies: An Introduction*, Polity, Cambridge, 2005, s. 126.

196 Joep Leerssen, *National Thought in Europe: A Cultural History*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2007, s. 140.

vamlılığında geniş bir alanda müzakere yolunu seçerek zorlamaları en alt düzeye çekmişlerdir. Fransa'nın 19. yüzyılda güneydeki eğitim politikası uygulamalarının zorlamalara kayması, Amerika'nın yerli halkına ve Aborjinlere uygulanan sömürgeci politikalara çok yakındır (yatılı okul uygulamaları). Bu politikaların yıkıcı özellikteki en aşırı ucunda da Nazi Almanyası gibi işgalci güçlerin Doğu Avrupa'da yaptıkları uygulamalar yer almaktadır.[197] Niyetle ilgili sorun öngörülemeyenle alttaki niyet arasındaki gerilim etrafında yoğunlaşır: Kültür değişimi, birbiriyle ilişki içinde olan iki grup arasında tarihin bir döneminde gerçekleşen beklenmedik bir olay yoluyla meydana gelir ya da bir grubun geleceğinin ileriye dönük kültür politikalarıyla yönlendirilmesi yoluyla gerçekleştirilir. Kemalistler bu ikinci teoriye bağlı kalmışlardır.

Sömürgecilik, toprakları ele geçirmek ve yabancı bir kültür üzerinde güç kullanma yoluyla hâkimiyet kurmakla ilişkilidir. Kemalistlerin doğu illerinde uyguladıkları nüfus politikaları nedeniyle bu tanım biraz değiştirilerek iç sömürgeleştirme haline getirilebilir.[198] Kemalistler topraksız köylülere toprak dağıtma ve göçebeleri yerleşik topluluklara dönüştürme girişimlerinde bulunmuşlardı. Ama politikalarının bazı yönleri, sırf Kemalist liderler açıkça dile getirmiş olduğu için bile sömürgeci işaretler taşıyordu. Daha kapsamlı sonuçlar çıkarabilmek için farklı bölgelerdeki uygulamaların araştırılması gerekse de, Kemalistlerin doğu illerinde uyguladıkları nüfus politikalarının "dahili sömürgecilik" alanına girdiği iddia edilebilir. Tek bir hâkim kültürü yerleştirmek adına yerel kültürlere karşı açıkça hoşgörüsüz politikalar uygulanmış, asimilasyon için de açık kapı bırakılmıştı. Daha da önemlisi, bu politikalara boyun eğmeyenler şiddet kampanyalarıyla karşı karşıya kalmışlardı.

197 Karşılaştırmalı teorik tezler için bkz. Robert van Krieken, "Reshaping Civilization: Liberalism between Assimilation and Cultural Genocide", *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 29, 2002, sayı 2, s. 215-247.

198 Bu tezler için bkz. Michael Hechter, *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966,* Routledge and Kegan Paul, Londra, 1975; Elia T. Zureik, *The Palestinians in Israel: A Study in Internal Colonialism,* Routledge and Kegan Paul, Londra, 1976.

Burada şiddet unsuru parantez içine alınarak olaylar bu unsurun haricinde değerlendirilemez, çünkü şiddet farklı olduğu düşünülen topluluğun boyunduruk altına alınması gerektiği düşüncesinin içeriğinde vardır. Şiddet bu yaklaşımın kaderindedir. 1920 ve 1930'larda Kürt muhaliflerinin şiddetle baskı altına alınmasından sonra kültür politikalarının yumuşatılması artık mümkün değildi. Yabancı ve aşağı görülen "kültürlerin ve dillerin yok edilmesi" terminolojisi, sivil halklara uygulanan büyük çaplı şiddetle tamamen birleşmişti.

Kemalist eğitim ve kültür politikalarının sömürgeci niteliği, kullandıkları sözcüklerin seçiminde kendini gösteriyordu. Dışlayıcı ideolojiyle kolayca bağlantılandırılabilecek "geri kalmışlık" ifadesi Kemalistlerin dünya görüşünü temsil ediyordu. Bir uzmana göre, Kemalist ideolojinin en önemli göstergesi medeniyet kavramıydı.[199] Eissenstat'ın iddia ettiği gibi, bu kavram, "temelde dışlayıcı bir söylem olmaktan çok kapsayıcı olması için düşünülmüştü (asimilasyona yönelik hedefi bir yana bırakılacak olursa)".[200] Medeniyet karşıtı olan yer Türkiye'nin doğusuydu, buradakiler Ortaçağ'da yaşıyorlardı. Ussama Makdisi İttihatçıların ve Kemalistlerin "medeniyet" anlayışını "Osmanlı oryantalizmi" kavramıyla ifade ediyordu: Modern Avrupa düşüncelerinin çoklu etkisine maruz kalmış, fikir karmaşası içindeki Türk siyasi seçkinler, "'Batı'nın' ilerlemenin kaynağı, 'Doğu'nun' da bütünüyle geri kalmışlık alanı olduğunu düşünüyordu".[201] Birçok fikri birbirine karıştırarak kaleme aldıkları yazılarda, Türkçenin medeniyetin, akılcı yönetimin ve kültürel aydınlanmanın dili olduğu, Türk olmayanların da daha düşük bir kültür düzeyinde yaşadıkları şeklinde-

199 Erik-Jan Zürcher, "The Core Terminology of Kemalism: Meſkûre, Millî, Muasır, Medenî", François Georgeon (ed.), *Les mots de politique de l'Empire Ottoman à la Turquie kémaliste* içinde, EHESS, Paris, 2000, s. 55-64.

200 Howard Eissenstat, "Metaphors of Race and Discourse of Nation: Racial Theory and the Beginnings of Nationalism in the Turkish Republic", Paul Spickard (ed.), *Race and Nation: Ethnic Systems in the Modern World* içinde, Routledge, New York, 2005, s. 239-256.

201 Ussama Makdisi, "Ottoman Orientalism", *American Historical Review* 107, 2002, s. 768-796.

ki düşüncelerini dile getiriyorlardı. Bu yüzden de Jön Türk dönemi ulus inşa süreci, bir yandan da söylemde ve uygulamada Avrupalı sömürgecilerinkiyle karşılaştırılabilecek bir uygarlaşma misyonuydu.[202]

Bunun da ötesinde, doğu illerinde uygulanan eğitim politikaları burada yaşayan halkın bilgisinin artırılması hedefi değil, yabancı olarak görülen bu insanları zorla asimile etmenin bir aracı olarak görülüyordu. Üst düzey yetkililer, doğudaki Müslüman azınlıkların eğitim yoluyla "Türkleştirilmesi" gerektiğini sayısız kez yinelemişlerdi. Burada eğitimle aşılama arasında ortaya çıkan en önemli fark, öğrencilerin kendilerine öğretilenler hakkında, özellikle politik ve tarihî konular söz konusu olduğunda (Altıncı Bölüm) herhangi bir soru sormalarına izin verilmemiş olmasıydı. Türk öğretmenlerin öğretim yöntemlerinde eleştirel ve kuşkucu bakış açısı çok sınırlıydı. Rejimin totaliter hırsları kendisini kültürel ve eğitim politikalarında açıkça gösteriyordu. Maarif ve Kültür Bakanlıkları yetkilileri, neredeyse son otuz yıldır okula gidenleri, film, oyun, sergi, gösteri ve yarışmalara katılanları takip ediyor, kütüphanelerdeki kitap hareketlerini inceliyor ve kitap satışları hakkında rapor tutuyordu. Bunun yanı sıra, bu yetkililer polis ve jandarma güçleriyle birlikte Türk kültürüne ait olmayan ürünlerin doğu illerinde dağıtılmasını önleyecek tedbirler alıyorlardı.

Ancak, Kemalist rejimin totaliter niteliği muhtemelen en çok Kürt çocukların gönderildiği yatılı okul uygulamalarında görülmekteydi. Maarif Vekaleti, "Türkleştirme" görevini yerine getirmek için tasarlanmış tipik bir örnek olan bu "yatılı eğitim kurumları" aracılığıyla çocukları asimilasyonun kapsamı altına almıştı.[203] Türk çocuklarının ilköğretim dönemleri 7 ila 12 yaş-

202 Jürgen Osterhammel, "'The Great Work of Uplifting Mankind': Zivilisierungsmissionen und Moderne", Boris Barth ve Jurgen Osterhammel (ed.), *Zivilisierungsmissionen* içinde, UVK Verlagsgesellschaft, Kostanz, 2005, s. 363-425.

203 Erving Goffman yatılı eğitim kurumlarının özelliklerini şu şekilde açıklamaktadır. "İlk olarak,yaşamı sürdürmeye yönelik tüm faaliyetler (yeme, uyuma, çalışma ve öğrenme) aynı yerde ve aynı yönetim altında sürdürülür. İkincisi, burada bulunan herkesin günlük faaliyetleri o sırada orada bulunan ötekilerin de katılımıyla sürdürülür ve aynı şeyleri birlikte yapmaları beklenir ve aralarında hiçbir ayırım yapılmaz. Üçüncü olarak, günlük faaliyetlerin tüm aşa-

ları arasındaydı ve bu çocukların toplumsal yaşamını şekillendirmek için oldukça geç kalınmış bir dönem oluyordu. Psikologlar, çocukların bu yaşa geldiklerinde tek bir ulusal kültürün "tüm özelliklerini alacak kapasiteyi" çoktan aşmış olduğunu iddia etmektedirler.[204] Sosyologlar da, "benlik, insanlık, toplumsal cinsiyet... akrabalık ve etnik kimlik gibi birincil kimliklerin, yaşamın ilk yıllarında oluşturulduğunu ve bu nedenle bu alanlarda ileri yaşlardaki kimlik değişimlerinin başka türden değişimlere göre çok daha fazla dirençle karşılaştığını" vurgulamaktadırlar.[205] Kısmen bu nedenle, başlarda çoğu çocuk için travmatik olan yatılı okul deneyimi yabancılaşmayla sonuçlanıyordu. Kürt kimliğinin, "modern" Türk toplum yaşamına "normal" bir biçimde katılmanın önünde bir engel olarak görülmesi yüzünden, bu engeli ortadan kaldıracak yatılı okul uygulaması Kürt çocuklarına refah vaat eden bir uygulama olarak sunuluyordu. Dönemin yetkilileri bu okulların genelde yararlı sonuçlar doğurduğunu, niyetlerinin iyi olduğunu belirtiyorlardı.

Kemalistler, toplum içindeki farklılıklara ve kültürel faaliyetlere rejimin tanımladığı "Türklüğe" hizmet ettiği ölçüde izin veriyorlardı. Kürtçe, Arapça, Süryanice, Lazca, Zazaca, Çerkesçe/Adığece ya da Türkçe olmayan herhangi bir dilde kitap basılması, müzik icra edilmesi ve oyun sergilenmesi ve bunların kamusal alanda yayılmasına izin verilmedi. Kamu-

---

maları kesin programa bağlı olarak sürdürülür ve bu program gereğince bir faaliyetin bitişini öteki faaliyetin başlaması izler, faaliyetlerin tümü yönetim tarafından tepeden inme biçimde belirli kurallar çerçevesinde programlanır. Son olarak, kurum amaçlarının yerine getirilmesi için tek bir hedefe yönelmiş zorunlu faaliyetleri bir araya getirecek akılcı bir plan tasarlanarak uygulamaya konulur." Goffman'ın tanımına bağlı olarak bu tür kurumlara ait örnekler şunları içerir: toplama kampları, akıl hastaneleri, ordu siperleri, plantasyonlar, hapishaneler ve çalışma kampları. Erving Goffman, "The Characteristics of Total Institutions", Amitai Etzioni (ed.), *Complex Organizations: A Sociological Reader*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1961, s. 313-314.

204 Çocukların dil öğrenmeleriyle ilgili tartışmalar için bkz. Victoria Fromkin ve diğerleri, "The Development of Language in Genie: A Case of Language Acquisition Beyond the Critical Point", *Brain and Language* 1, 1974, s. 91-107. Bu yaklaşıma yöneltilen eleştiriler için de bkz. David Singleton, *The Age Factor in Second Language Acquisition: A Critical Look at the Critical Period Hypothesis*, Multilingual Matters, Clevedon, 1995.

205 Richard Jenkins, *Social Identity*, Routledge, Londra, 1996, s. 21.

sal alanda Türk olmayan kültürlere ait faaliyetlere sert bir yasaklama getirilmiş olsa da, her yerde "Türklükle" sarılmış halk dar çevrelerde kendi kişisel yaşama alanlarını yaratarak Türk olmayan kültürlerini kamusal alanın dışında yaşatmışlardı. Bir uzman, 1960 yılına gelindiğinde, "asimilasyonun başarılı olduğu birkaç örnek bulunduğunu" ancak bunun kentlileşmeyle ilgili bir durum olduğunu söylemişti.[206] Kemalist iktidarın sona ermesinden yıllarca sonra bile, kırsal kesimde yaşayan milyonlarca köylü, yeni bir ulus inşası dalgası Kürtçe konuşmayı tamamen yasaklayana kadar kendi dillerini kullanmayı sürdürdüler.[207] 1960'larda başlayan işgücü göçlerinin ya da Kürdistan İşçi Partisi'yle (PKK) Türk Ordusu arasındaki savaş sırasında (1984'ten itibaren) köylerin yok edilmesinin sonucu olarak ortaya çıkan kentlileşme, Türkçenin bu gruplar içinde yaygınlaşmasında, Jön Türk dönemi büyük ulus inşası çabalarından çok daha fazla etkili oldu (bu konu bu kitabın kapsamı dışındadır).

İttihatçıların ve Kemalistlerin doğu illerinde ulus inşa çabalarının büyük ölçüde başarısızlığa uğradığı iddia edilebilir. Bu başarısızlığın nedeni yalnızca Türkleştirme amaçlı olması değil, aynı zamanda totaliter nitelikli ve şiddet içerikli olmasıdır. Eğitim ve kültür politikalarının arkasındaki büyük zorlama, rejimin bölge ve halk üzerindeki egemenlik kurmak adına giriştiği politikasının şiddet yoluyla ifadesidir. Bu yasaklama, zorlama, baskı ve şiddet kültürü insanları olumsuz etkilemişti. Türk ulusunun kuruluş süreci birçok insana cazip gelemeyecek kadar şiddet doluydu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Türkiye Cumhuriyeti'nde kültür ve eğitimin kritik bir çekişme konusu haline gelmesiyle bu şiddet ters tepti. Hoşnutsuz Kürt milliyetçileri yıllardır sürdürülen Kemalist eğitim politikalarını

206 Martin van Bruinessen, "Race, Culture, Nation and Identity Politics in Turkey: Some Comments", 24-26 Nisan 1997'de Princeton Üniversitesi Yakın Doğu Çalışmaları Bölümü'nün düzenlediği, *Continuity and Change: Shifting State Ideologies from Late Ottoman to Early Republican Turkey; 1890-1930* başlığıyla Yıllık Türk Çalışmaları Çalıştayı'na sunulan makale, s. 8-9.

207 Hamit Bozarslan, *La question kurde: états et minorités au Moyen-Orient*, Presses de Sciences Po, Paris, 1997, s. 84.

"kültürel soykırım"[208] ya da "dil soykırımı"[209] olarak görüyorlar ve doğu illerinde Kürt dilinin öğretilmesini talep ediyorlardı. 1970 ve 1980'lerde yurtdışına kaçmış olan ve hâlâ sürgünde yaşayan Kürt milliyetçileri Türkçe konuşmayı kesin biçimde reddetmişler ve çocuklarını Kürt olarak yetiştirmişlerdi. Kürtlerin Türk eğitim sistemine karşı gösterdikleri direniş 1980'lerin sonlarında PKK'nın, öğretmenleri "Kürdistan'daki kültürel soykırımın temsilcileri" olarak ilan etmesiyle daha da ileri gitti. Örgüt bundan sonra öğretmenleri sembolik olarak "Öğretmenler Günü" olan 24 Kasım'da öldürmeye başladı. 1987 ve 1997 yılları arasında örgüt tarafından düzenlenen suikastlerde 138 öğretmen, 153 Milli Eğitim Bakanlığı yetkilisi öldürüldü. Bu suikastlerin en az 33'ü Diyarbakır'da gerçekleştirildi.[210] Bu ölümlerin en kötülerinden biri Diyarbakır'ın merkezindeki Hantepe köyünde meydana geldi. 30 Eylül 1996 gecesinde iki PKK militanı köydeki öğretmen evini bastı ve aralarında 19 yaşında genç bir kızın da bulunduğu dört öğretmeni kaçırdı. Uzağa götürülen öğretmenler burada bir hendeğin başında diz çöktürülüp başlarından vurularak öldürüldüler.[211]

Sahip olunan kimlik insanın kendisini bu kimliğe inandırmasıyla veya belki de kendi kendine bu kimliği telkin etmesiyle ilgili bir meseledir. Hafızalarında taşıdıkları kitlesel kıyım ya da ayrımcılık yüzünden ikna olamamış insanlar için eğitim meselesi ateşten gömlekti. Ama bir Kürt bir kere kendini Türk olduğuna ikna ettikten sonra, kendini devletin güçlü eğitim hizmetinin içinde buluyor, bu şekilde kimliği her gün yeniden onaylanıyor ve bu ona güvenlik sağlıyordu. Bu "kendilik" ulus-devlet tarafından sürekli güçlendiriliyordu. Konunun bir uzmanına göre bu sıfır toplamlı bir kimlik oyunuydu; Kürtlerin Türk toplumuna dahil olmaları Kürtlüklerini yok ederek, öteleyerek,

208 Bkz. Haydar Işık, "Kürtlerin Sonu", *Yeni Özgür Politika*, 30 Kasım 2006; ayrıca bkz. Abdullah Öcalan, *Kürt Sorununda Demokratik Çözüm Bildirgesi*, Mem Yayınları, İstanbul, 1999, s. 36.

209 Tove Skutnabb-Kangas, *Linguistic Genocide in Education or Worldwide Diversity and Human Rights?*, Erlbaum, Mahwah, NJ, 2000, s. 320-327.

210 *Zaman*, 2 Ekim 1996.

211 *Diyarbakır Olay*, 1 Ekim 2007.

bastırarak ya da unutarak mümkün olabiliyordu.[212] Kimlik, hafızayla yakından ilgili bir olgu olduğu için, "unutmak" buradaki en etkili belirleyicidir. Kemalistler de "kimlik üzerine çalışmanın" "hafıza üzerine çalışmakla" mümkün olacağını anlamışlardı. Türk olmak için Kürtlerin Kürtlüklerini "unutmaları" gerekiyordu. Kemalistlerin ulus inşasının ana eksenlerinden biri, insanlara simgeler ve efsaneler yoluyla oluşmuş bir bilgi bütününü telkin etmekti. Bu olgu hafıza politikaları olarak tanımlanabilir. Bir sonraki bölümde bu konu ele alınacaktır.

212 Mesut Yeğen, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 120.

5

Fırtınadan Sonraki Sessizlik: Hafıza Politikaları

> Parti geçmişe el koyabiliyor ve şu ya da bu olayın *hiçbir zaman olmadığını* söyleyebiliyorsa, bu hiç kuşkusuz işkenceden de, ölümden de korkunç bir şeydi.[1]

Önceki bölümlerde, Jön Türk dönemi seçkinlerinin kitlesel kıyım, sürgün, iskân ve kültürel asimilasyonu da içeren geniş çaplı toplum politikalarıyla doğu vilayetlerinde yaşayan halkı nasıl şekillendirmeye çalıştığını gördük. Ancak Kemalistlerin modern ulus-devlet kurma projesi, çok sayıda insanı fiziksel olarak etkileyen politikalardan daha fazlasını içerir. Genç ulus-devletin zihni boştu ve hafızasını doldurmaya ihtiyacı vardı. Milli kimliğin tanımlanması ve bu tanımın iyice belirlenmesi, aynı zamanda bir de milli hafıza yaratmayı gerektirmişti. Bu bölüm Kemalistlerin hafıza politikalarının işleyişine odaklanacaktır. Hafıza politikaları, özellikle Diyarbekir olmak üzere doğu vilayetlerindeki mevcut hafıza örüntüsüne nasıl müdahale etti? Ve Osmanlı'nın son on yılındaki kitle katliamları hükümet ve halkın hafızasında nasıl izler bıraktı?

---

1 George Orwell, *Nineteen Eighty-Four*, Secker&Warburg, Londra, 1949, s. 35 [*1984*, çev. Celâl Üster, Can Yayınları, İstanbul, 1984].

ŞİDDET GÖRENİN SUSTURULMASI: UNUTTURMA ÇABALARI

Osmanlı topraklarında meydana gelen onca şiddetten sonra, yüz binlerce kişinin fiziksel olarak yaralanmış, psikolojik olarak da travma yaşamış olması inkâr edilemez bir gerçektir. Terhis olan askerler korkunç hikâyelerle geliyorlardı: Çok sayıda ölüm, boşaltılmış mahalleler, erkeklerini kaybetmiş aileler, yol kenarlarında dilenen dullar, sokaklarda dolaşan çaresiz yetimler. Savaş, soykırım, açlık, kaçış ve sürgün, bunlara maruz kalanların ve şahit olanların hafızasına kazınmıştı. Ailelerin ve toplulukların kendilerini iyileştirme gücüne rağmen, uygulanan şiddet, bölge ve toplumun psikolojik gelişiminde şiddetli ve kalıcı hasarlara yol açmıştı. Kemalist rejim bu şiddet mirasıyla nasıl başa çıktı? 1937'de Şükrü Kaya, Meclis'te geçmişteki şiddeti konu alan bir konuşma yaptı: "O kötü hatıralara geri dönmek istemiyorsak ve acı dolu hayatı tekrar yaşamak istemiyorsak... Türk ulusu her durumda Türk ve milliyetçi olmak zorundadır." Konuşmayı uzun bir alkış ve "Bravo! Çok yaşa!" nidaları izledi.[2]

Kemalist hafıza politikalarındaki değişikliği gösteren en önemli örnek Türk-Yunan Savaşı'nın topluma sunuluşunda görülmüştü. Mustafa Kemal Mart 1922'de yaptığı konuşmada "kadınlara tecavüz etmekten hoşlanan Yunan asker ve generallerinin" yaptıkları "vahşeti" anlatmıştı. Mustafa Kemal devam etmiş ve "yıkıcı ve saldırgan" olarak nitelediği bu eylemlerin "insanlıkla bağdaşmadığını" ve en önemlisi "bunların üstünü örtmenin ve bunları inkâr etmenin" mümkün olmadığını ifade etmişti.[3] Bununla birlikte Cumhuriyet'in ilanından sonra, rüzgâr yön değiştirdi ve suçlayıcı öfke sona erdi. 1930'larda Türkiye ile Yunanistan arasında ilişkiler gelişti ve diplomatik temaslar kuruldu, çeşitli antlaşma ve sözleşmeler yapıldı. Yunan Baş-

2 Ekrem Ergüden (ed.), *Şükrü Kaya: Sözleri-Yazıları 1927-1937*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1937, s. 236.

3 Nimet Arsan (ed.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1959-1964, I. cilt, s. 241.

bakanı Panagis Tsaldaris (1868-1936) Eylül 1933'te Türkiye'yi ziyaret etti ve aynı Mustafa Kemal Yunanlardan, "dostça ve içten" ilişkiler kurulması gereken "saygı değer misafirler" olarak bahseder oldu.[4] İki savaş arası dönem boyunca, Türk ve Yunan devletleri karşılıklı saygı ve sonsuz barış içinde ebediyen birlikte yaşayacaklarını ilan ettiler.[5] Türkiye'nin ulus-devlet sistemi içine devletlerarası dostça ilişkileri ve istikrarı katmasıyla, herhangi bir hesaplaşma ya da uzlaşmaya gerek olmadan, eski kırgınlıklar hasır altı edilmişti.

Devlet olmayan Ermeniler ve Süryaniler Yunanlarla aynı muameleyi görmediler. Yaşamlarını ya travmatik biçimde sefalet içindeki mülteci kamplarında ya da viraneye dönmüş köylerinde sessizce sürdürdüler.[6] Kemalist rejim Ermenilerin izlerini yok etmeye yönelik önceki İttihatçı politikaları tüm cephelerde sürdürüyordu. Kiliseler tahrip ediliyor ve üzerlerindeki Ermeni simgeleri sökülüyordu.[7] Ermeniler gitmiş olsalar da izleri kalmıştı. Diyarbekir'de Ermeni varlığının tamamen silindiğini gösteren olay Surp Giragos Kilisesi'nin çökmesi oldu (Resim 11).[8] Geride kalan izleri yok etmeye yönelik diğer bir faaliyet de mezarlıkların tahrip edilmesiydi. Ermenilerin yok edilmesinin baş sorumlularından biri ve 1923'ten sonra belediye reisi olan Müftüzâde Şeref Uluğ, soykırımdan 20 yıl sonra şehirdeki

---

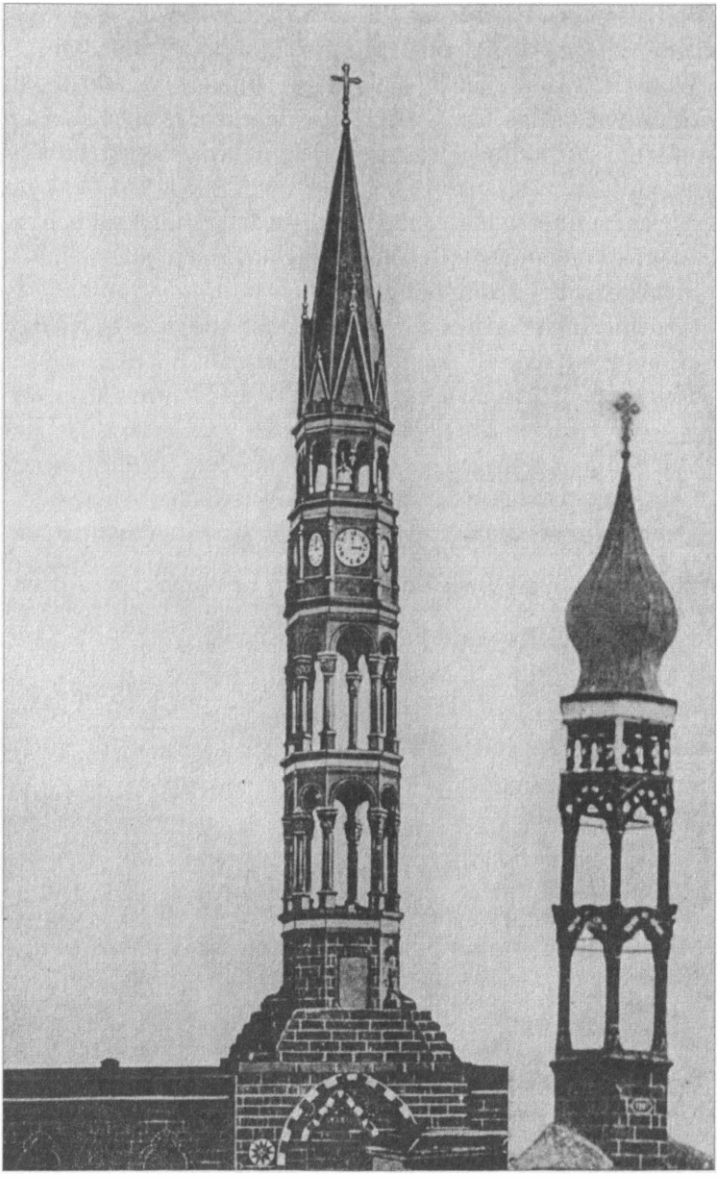
4 *Cumhuriyet*, 6 ve 9 Eylül 1933; Arı İnan, *Düşünceleriyle Atatürk*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 2.

5 1923'ten sonra Türk-Yunan yakınlaşması için bkz. Damla Demirözlü, *Savaştan Barışa Giden Yol: Atatürk-Venizelos Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

6 Thomas H. Greenshields, "The Settlement of Armenian Refugees in Syria and Lebanon, 1915-39", John I. Clark ve Howard Bowen-Jones (ed.), *Change and Development in the Middle East* içinde, Methuen&Co., Londra, 1981, s. 233-241.

7 Anush Hovannisian, "Turkey: A Cultural Genocide", Levon Chorbajian ve George Shirinian (ed.) *Studies in Comparative Genocide* içinde, St. Martin's Press, New York, 1998, s. 147-156. Bu durum Diyarbakır'da da farklı değildi. Ergani örneği için bkz. Müslüm Üzülmez, *Çayönü'nden Ergani'ye Uzun Bir Yürüyüş*, yayıncısı bilinmiyor, İstanbul, 2005, 4. Bölüm.

8 1960'ta kilisenin tavanı boş binanın içine çökmüştü, daha sonraki yıllarda içindeki eşyalar boşaltıldı ve bina kendi haline terk edildi. Surp Giragos'u yaşatan web sitesi için bkz. <http://www.surpgiragos.com>.

Resim 11: Diyarbekir'deki Surp Giragos Kilisesi'nin çan kulesi, 1913 (Dikran Mgount, Amidayi Artsakankner, Dikran Spear, Weehawken, NJ, 1950, s. 179).

son Ermeni kalıntılarının da ortadan kaldırılmasını emretmişti.[9] Bu yalnızca "şehrin modernleştirilmesi" için yapılan bir faaliyet değil, aynı zamanda "öteki"lerin hatıralarının bilinçli olarak silinmesiydi; şehrin sadece modernleştirme çalışmalarının yapıldığı batı tarafında değil, doğu tarafında da bütün kalıntılar yok edildi. Ermeni mezarlıkları ya ihmal sonucu yok olup gitmiş ya da içindeki mezar taşları yol inşaatlarında kaldırım taşı olarak kullanılmıştı. Bu süreçte hiçbir Ermeninin söz hakkı olmamıştı, çünkü sürgüne gönderilen ya da soykırımdan sağ kurtulan Ermenilerin çoğu artık hayatını Suriye'de gizlenerek sürdüren, okuma yazma bilmeyen köylülerdi.

Yine aynı nedenlerle, Diyarbekir Ermenilerinin anılarını yazma ve yayımlama şansı olmadı. Ermenilerin anılarını yıllar sonra bir sonraki nesil yazdı ve yayımladı. İttihatçı yönetim altında öldürülen veya yerinden edilen Ermenilerin anıları parça parça bütün dünyaya yayıldı.[10] Kurtulanlar olup bitenlerle ilgili anılarını derlemeden çok daha önce, failler tarafından çoktan ustaca bir hikâye kurgulanmıştı. Şükrü Kaya 1937'de Meclis'te yaptığı konuşmalardan birinde şunları söylemişti:

> Aramızda Türklerle Ermeniler arasında ezeli bir düşmanlık olduğu tezini ileri süren politikacılar var... Gerçek ve doğal çıkarlarını gözeten Türkler ve Ermeniler birbirlerine karşı yeniden içgüdüsel olarak dostluk duyguları beslemeye başlamıştır. İşin aslı budur... Bizim açımızdan Ermenilerin bize karşı gösterdiği dostluk azalmamıştır.[11]

Soykırım anılarının taze olduğu bir dönemde Türk-Ermeni ilişkileriyle ilgili bu tür bir değerlendirme, ancak bunu hafıza-

---

9 Bedri Günkut, *Diyarbekir Tarihi*, Diyarbekir Halkevi, Diyarbakır, 1937, s. 150-151.

10 Anıların bu şekilde yayılma süreçleri için bkz. Pamela Ballinger, *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2003; Lubomyr Y. Luciuk, *Searching For Place: Ukrainian Displaced Persons, Canada, and the Migration of Memory*, University of Toronto Press, Toronto, 2000.

11 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, 17. cilt, V. dönem, 45. oturum, 7 Nisan 1937, s. 26.

lara böyle kazımak isteyen bir siyasetçiden beklenebilirdi. İktidara geldikten sonra Kemalist diktatörlük 1915'te İTC'nin yaptıklarını gün yüzüne çıkarmadı ve İTC'nin politikalarını sürdürdü. 1931'de çıkarılan Matbuat Kanunu rejime karşı olan bütün yayınları hedef alarak yapılmıştı. Rejim, Garabet Kapikyan'ın anılarını kaleme aldığı *What We Saw During the Deportation from Sivas to Aleppo* (Boston, Hairenik, 1924) [Sivas'tan Halep'e Sürülürken Gördüklerimiz] adlı kitabın, "içinde yer alan zararlı yazılar" gerekçesiyle Türkiye'ye girmesini yasaklamıştı.[12] İzmir Amerikan Koleji mezunu Marie Sarafyan Banker, 1936'da anılarını yazmıştı.[13] Bu kitabın da Türkiye'ye girmesi yasaklanmıştı. "İçinde zararlı" yazılar olduğu iddia edilen kitabın tüm kopyaları toplatılmış ve imha edilmişti.[14] Halep'te yaşayan, soykırımdan kurtulmuş Armen Anuş'un anılarının yer aldığı *The History of a Ruined City: Urfa* (1922) [Harap Olmuş bir Şehrin Tarihi: Urfa] adlı kitabın da Türkiye'ye girmiş tüm kopyalarına el konulması emredilmişti.[15]

Yasaklamalar bazen soykırımla ilgili anı kitaplarını aşarak "normal" tarih kitaplarına kadar uzanıyordu. Çünkü kitaplarda yer alan değerlendirmeler bu olayların gelişmesinde katkısı olanların fikirleriyle çelişiyordu. Dr. Mehmed Reşid 1919 yılında intihar etmeden birkaç gün önce önde gelen bir İttihatçı liderle bir görüşme yapmıştı. Reşid "tarihî sorumluluktan" korkup korkmadığına dair soruya verdiği cevapta, "Öteki milletler hakkımda istedikleri tarihi yazsınlar, umurumda değil" demişti.[16] Bununla birlikte bu durum pek çok İttihatçının umurundaydı. Arşak Alboyacıyan'ın Suriye'den İstanbul'a posta paketiyle gönderilen iki ciltlik *History of Kayseri* [Kayseri'nin Tarihi] adlı çalışmasına gümrük memurları el koymuş ve bu kitapların toplanarak yok edilmesi ve yasaklanması emredilmiş-

12 BCA, 030.18.01.02/46.49.5, Başbakanlık kararnamesi, 10 Haziran 1934.

13 Marie Sarrafian Banker, *My Beloved Armenia: A Thrilling Testimony*, The Bible Institute Colportage Association, Chicago, 1936.

14 BCA, 030.18.01.02/79.82.14, Başbakanlık kararnamesi, 28 Eylül 1937.

15 BCA, 030.18.01.02/118.98.20, Başbakanlık kararnamesi, 10 Şubat 1949.

16 Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s. 59.

ti.[17] 1940 yılında Kahire'de yayımlanan Ermenice bir kitap, Türk yönetimindeki küçük Bahçecik kasabasının tarihi hakkında bilgiler içermesi yüzünden yasaklanmıştı.[18] Bu yasaklamaların en önemli özelliği yalnızca Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kalmasıydı. Bu kitapların yazılıp Ermeniler arasında dağıtılması, Ermeni çevreleriyle sınırlı kaldığı ve Türkiye'ye ulaşmadığı sürece rejimi rahatsız etmiyordu. Bu durumun bir istisnası Eylül 1935'te Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri arasında yaşanmıştı. Metro-Goldwyn-Mayer sinema şirketinin Franz Werfel'in *Musa Dağ'da Kırk Gün* adlı romanını filme çekme projesi sorun yaratmıştı. Türk Büyükelçiliği'nin yaptığı yoğun diplomatik baskılar sonucunda proje iptal edildi.[19] Rejim 1935 yılında kitabın kendisini zaten yasaklamıştı.[20] Aynı kaderi, Türklerin Hatay'ı geri almalarının arifesinde, Paul du Véou'nun Musa Dağı Ermenileri üzerine yazdığı tarih ağırlıklı kitabı da paylaşmıştı.[21] Bu kitap da kara listeye alınmış ve ülkeye girmesi yasaklanmıştı.[22] İttihatçılar, bu hikâyelerin kendi egemenlik alanları olarak gördükleri yerel tarihe ve hafızaya karışmasından korkuyorlardı.

Bu arada, muhtemelen siyasi seçkinlerde konumları gereği ortaya çıkan hafızadan silme ve inkâr yüzünden, geri kalan nüfusun yok edilen Ermeni komşuları hakkında yıllar sonra neler hissettiğine ait bilgiler de kısıtlıdır. Kırsal yaşam normale dönemeyecek kadar bozulmuştu, halk bir şeylerin tümüyle kaybolduğunu hissediyordu. Soykırımın hatırlanıp hatırlanmadığı, hatırlanıyorsa bunun nasıl olduğu cevap verilmesi çok zor bir sorudur. Güney illerinde dolaşan İngiliz resmî görevli Harold Armstrong köyde bir imamla karşılaştığını ve Ermeniler

17 BCA, 030.18.01.02/127.95.11, Başbakanlık kararnamesi, 31 Aralık 1951.

18 BCA, 030.18.01.02/95.60.3, Başbakanlık kararnamesi, 10 Temmuz 1941.

19 Donald Bloxam, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford University Press, Oxford, 2005, s. 204.

20 BCA, 030.18.01.02/51.3.2, Başbakanlık kararnamesi, 13 Ocak 1935.

21 Paul du Véou, *Chrétiens en péril au Moussadagh! Enquête au Sandjak d'Alexandrette*, Baudinière, Paris, 1939.

22 BCA, 030.18.01.02/90.12.7, Başbakanlık kararnamesi, 25 Ocak 1940.

hakkında konuştuklarında, imamın "gözlerinin faltaşı gibi açıldığını" ifade etmişti. İmam, "Biri gelirse onu kendi ellerimle öldürürüm" diyerek Ermenilerin yok edilmesinde köylülere önderlik ettiğini eklemiş, daha sonra konuşmayı keserek, "Başka şeylerden konuşalım" demişti.[23] 1929 yılında doğu illerinde dolaşan Danimarkalı mühendis Olaf Rygaard bölgede yaşayanlara Ermenilere ne olduğunu sormuştu. Kahvede oturan bir grup, Ağustos 1915'te Ermenilerin soykırıma uğradığı bir noktayı göstermişlerdi. "Kendi aralarında kabaca gülerek yaptıkları konuşmalarda, tek bir tüfek kurşunuyla kaç Ermeni vurulabildiğini bulmaya çalıştıklarını anlatıyorlardı."[24] Aynı deneyimleri, bölge illerinde dolaşan ve buradaki Ermenilere ne olduğunu sorgulayan Patrick Kinross da yaşamıştı. Köylüler gülerek yeri göstermiş ve "Ermeniler toprağın altında" demişlerdi.[25] Burada yaşayanların çoğu, yaşadıkları toprakların tarihsel olarak Osmanlı Ermenilerine ait olduğunu biliyordu, pek çoğu da etrafta Ermeniler varken her şeyin daha iyi olduğunu kabul ediyordu, ama buna rağmen soykırıma seyirci kalmış, olup biteni kayıtsızlıkla karşılamışlardı.

Rejim tarafından sürgüne gönderilen Kürtlere daha da az yer bırakılmıştı. "Özellikle göçebeleri ve aşiret mensuplarını iç sürgüne göndererek geçmişleriyle bağlarını kesen ve yetiştirecekleri gelecek nesillerin hedeflerini belirleyen" 1934 tarihli İskân Kanunu geçmişin hatırlanmasını açıkça yasaklıyordu.[26] Ölenler için anma töreni yapılması ve mezarlarının ziyaret edilmesine izin verilmiyordu. Şeyh Said'den geriye kalan eşya, hatırlanmasına engel olmak için Dağ Kapısı yakınlarındaki toplu mezara atılmıştı. Pek çokları aynı kaderi paylaştılar. Ailenin

23 Harold Armstrong, *Turkey and Syria Reborn: A Record of Two Years of Travel*, J. Lane, Londra, 1930, s. 145.

24 24 Olaf A. Rygaard, *Mellem Tyrker og Kurder: En Dansk Ingeniørs Oplevelser i Lilleasien*, s. 165.

25 Patrick Kinross, *Within the Taurus: A Journey in Asiatic Turkey*, yayıncısı bilinmiyor, Londra, 1954, s. 74.

26 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, 23. cilt, IV. dönem, 3. oturum, 1934, 189 numaralı ek: "I/335 numaralı İskân kanunu lâyihası ve İskân muvakkat encümeni mazbatası", 2 Mayıs 1932.

dindar Müslümanlar olan geriye kalan mensupları için bu şekilde defnedilme İslâm'a uygun değildi. Daha sonra anılarında ifade ettiklerine göre, liderlerinin maruz kaldığı muamele kendilerini aşağılanmış hissetmelerine neden olmuş ve büyük şaşkınlık yaratmıştı.[27] Kemalist rejimin baskıcı uygulamalarının üzerine bir perde çekilerek yakın geçmişin önemli olaylarının üzeri örtülmüştü. Kuzeydeki Hani bölgesi yerel yetkilileri Ankara'ya şu raporu göndermişlerdi:

> Burası Şeyh Said hareketine karar verilen yerdir. Hareketten sonra çeşitli cezalara çarptırılmış yakın akrabaları ve çocukları burada yaşıyorlar. *Kırgınlık ve ıstırap duygularını unutturmak* için burada çok çaba göstermemiz gerekiyor. Bölge valileri, jandarma ve öğretmenler yeni nesiller üzerinde büyük bir dikkatle çalışmalılar.[28]

Yaşanan şiddeti hatırlatan her şey yasaklanmıştı. "Ülke için zararlı unsurlar içerdiği" gerekçesiyle Şeyh'in gramofon plağına kaydedilmiş derslerinden birinin ülkeye girişi engellendi. Tüm kopyaların toplanması ve imha edilmesi emredildi.[29] Sağ kalanlar da dışlanmak korkusuyla anılarını yazmaktan vazgeçtiler. Yaşanan şiddeti hatırlamak için evlerde yapılan toplantılar bile büyük korku içinde geçiyordu.[30] Türkiye'nin doğusunda olduğu gibi, okuma yazma oranının çok düşük olduğu ve geleneksel aşiret hayatı süren köylü toplumlarında, sözlü anlatım geleneği vardı ve olaylar gelecek nesillere âşıklar tarafından aktarılıyordu. Gizlice bir araya gelinerek düzenlenen bu anma gecelerinde, ölmüş Kürtler için yakılan ağıtlar yüzünden pek çok âşık zulme uğramıştı (Dördüncü Bölüm). Bazıları Suriye'ye kaçmaktan başka çare bulamamıştı.[31]

Rejimin öldürülmüş Kürt aile mensuplarının anılması konu-

27 Bkz. Şeyh Said'in torununun anıları. Abdülmelik Fırat, *Fırat Mahzun Akar*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1996.

28 BCA, 490.01/996.850.1, Dr. Münir Soykam'dan CHP Genel Sekreterliği'ne, 12 Ocak 1941.

29 BCA, 030.18.01.02/71.8.6, Başbakanlık kararnamesi, 28 Ocak 1937.

30 Şeyhmus Diken, *İsyan Sürgünleri*.

31 Salihê Kevirbirî, *Bir Çığlığın Yüzyılı: Karatepê Xaço*, s. 59-60.

sundaki tepkisini gösteren en iyi örnek, Ergani'deki bir Adalet Bakanlığı memurunun durumudur. Fevzi Artıkoğlu adlı bu Kürt memurun, hemşerileriyle 1925'te Türk ordusu tarafından öldürülmüş Şevki adlı Kürt liderinin mezar yeri hakkında konuştuğu bildirilmişti. Söz konusu kişi, diğerlerine mezarın yerini göstermiş ve mezarın belli olması için üzerine taşlar koymalarını istemişti. Buranın kimin mezar yeri olduğunu hatırlamayanları azarlamış ve "Aptal, Şevki'nin kim olduğunu nasıl unutursun, git de mezarına bir taş koy" demişti. Yerel yetkililerin raporuna göre, ölünün anısına mezarın üstüne bir miktar taş konarak küçük bir tümsek yapılmıştı. Artıkoğlu Cuma namazından sonra etrafına topladığı cemaatle birlikte mezara yürüyor ve burada Şeyh Said ve adamları için dua ediyordu. Hükümet yetkilileri, "Kürt ruhuna bağlılığı" gösteren bu davranışı onaylamamıştı. Artıkoğlu suçlanarak "çok iyi Arapça, Kürtçe ve Zazaca bilen bir Mardinli olarak, devrim ve milli çıkarlar açısından burada memur olmasına kesinlikle izin verilmeyeceği" belirtilmişti. "Acil" olarak Batı bölgesine sürgüne gönderilmesi gerektiği rapor edilmişti. Yazışmalarda, bu raporu alan parti yetkilisi el yazısıyla belirgin biçimde şu notu düşmüştü: "Adalet Bakanlığı'na rapor edilmelidir."[32] Bundan kısa bir süre sonra Artıkoğlu görevinden alındı ve olayları resmî söylemin izin verdiğinden farklı bir şekilde hatırladığı için batıya sürgüne gönderildi.

Şiddet halkın hafızasında bastırılmış ve yok edilmişti. 20. yüzyılın başlarını kapsayan büyük yarılma, düşünme, tartışma, çözümleme ve hatırlamayı devre dışı bırakarak yerine suskunluk, baskı ve hafızadan silmeyi koymuştu. Bu sürecin en çarpıcı özelliği ise, Kemalistlerin bastırılmış şiddetin faili, ama aynı zamanda da kurbanı olmalarıydı. Kafkasya ve Balkanlar'daki Müslümanların bir yüzyıl boyunca süren mağduriyeti, özellikle de iki Balkan Savaşı sırasında yaşananlar, "geleceğe bakmak" ve Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Rusya'yla dostça ilişkiler geliştirmek adına bir kenara bırakılmış ve unutulmuştu. Bu

32 BCA, 490.01/996.850.1, Dr. Münir Soykam'dan CHP Genel Sekreterliği'ne, 30 Nisan 1941.

mağduriyet sonrasında hedef haline gelen Ermeni, Kürt, Süryani ve Arap gibi Osmanlı azınlıklarının, yaralarını iyileştirme ya da kayıplarını hafızalarında tutma şansları olmadı. Ulusun yeni hafızası, küçük çatlaklara, farklılıklara, ara tonlara ve ayrıntılara izin vermiyordu. Yeni kimlik gibi yeni hafıza da mutlak, bütün ve bölünmezdi.

DAMNATIO MEMORIAE: HAFIZANIN YIKILMASI VE İNŞA EDİLMESİ

Kemalistler ulusu mekânsal olarak konumlandırıp sınırlarını belli bir alanın içine yerleştirmenin yanı sıra, belli bir zaman dilimi içinde sınırlandırmanın da yollarını aradılar. Diğer bir deyimle, "ulusunun *nerede* olduğu" sorusunun "ulusun *ne zaman* olduğu" sorusuyla tamamlanması gerekiyordu. Türk ulusunun yeni doğduğunu iddia ediyorlardı. Babası Atatürk, annesi de verimli Anadolu topraklarıydı. Mustafa Kemal daha 1922'de, "yeni Türkiye'nin eskisiyle hiçbir ilgisinin olmadığını, Osmanlı devletinin tarihin derinliklerine gömüldüğünü ve şimdi yeni bir Türkiye'nin doğduğunu" üzerine basarak ilan etmişti.[33] Binyılcılığa gerçekten inanan Kemalistler 1923 tarihini "sıfır yılı", yani başlangıç olarak görmüşler ve Osmanlı dönemine ait önceki her türlü tarihi, kültürü ve geleneği reddetmişlerdi.[34] Ulus bu şekilde belli bir dönemle ilişkilendirilerek kapsadıkları ve dışladıkları belirlenmişti: "Yeni Türkiye'nin", İslâm geçmişiyle bağlantısı olan hiç kimseye açık olmayan bir devlet ve toplum olması öngörülüyordu. Türk tarihini belirleyen yeni tanımlamalarla, toplumun kendileriyle başlayan tarihin dışındaki başka bir döneme bakmasının önü kesilmişti. İktidar hafızayı tektipleştirerek kimliği de tektipleştirmişti. 1938 yılında Diyarbekir üzerine yayımlanmış bir broşürde, "Osmanlı yönetiminden yıkık ve sefil bir biçimde aldığımız bu güzel topraklar üzerinde bugün, geçmişin karanlık düşüncelerinden arın-

33 Arsan (ed.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, III. cilt, s. 50-51.

34 Mustafa Kemal 1923 yılını açıkça "İlk Ulusal Gün" ilan etmişti, *a.g.e.*, I. cilt, s. 240.

mış medeni hayatın ışıkları yeniden parlıyor" ifadeleri yer alıyordu.[35] 1923 yılı karanlığın aydınlığa döndüğü *Sıfır Yılı*'ydı. 1928 yılında, ulusun kapsadığı zamana ilişkin sınırlar çok radikal bir biçimde çizilecekti.

Uzun tartışmalardan sonra alınan bir kararla Mustafa Kemal 9 Ağustos 1928'de Osmanlı Türkçesinde yüzyıllardan beri kullanılan harfler yerine Latin harflerinden oluşan yeni alfabeyi topluma sundu.[36] 1 Kasım 1928'den itibaren Türk dili Osmanlı Türkçesinde kullanılan harfler yerine Latin harflerine göre düzenlenmeye başladı. Latin alfabesinin Türkiye'yi "modern Avrupa medeniyeti"ne yaklaştıracağı düşünülüyordu, ancak Türk devletine sınırı olan hiçbir Avrupa ülkesinin bu alfabeyi kullanmadığı gerçeği ihmal edilmişti. Kemalist modernistlere göre Arap harfleri Osmanlı kültürünün önemli bir parçası ve Türkiye'nin Avrupalı olmayan geçmişinin bir kalıntısıydı. Avrupa merkezli ve Oryantalist görüşlere göre Arapça, modernleşme çabalarının önünde Batı düşüncesi karşıtı bir engeldi. Eski alfabenin "öğrenilmesinin zor olduğunu" ve "Türk diline uygun olmadığını" ileri sürerek Osmanlı alfabesinin yürürlükten kaldırılmasını savunan bir söylem geliştirdiler.[37] Bu düşünceler kuşkusuz yalnızca dille ilgili değildi. Arapça harflere yapılan saldırı aslında İslâmi Osmanlı geçmişine yapılan saldırının üstünü örtmek amacıyla yapılıyordu. Alfabenin değiştirilmesi, geniş çaptaki Türk milli kültür devriminin bir parçasıydı ama kamuya açıklanma tarzı ve niyetleri bakımından özünde hafıza politikalarının uygulamaya konulması amacını taşıyordu.

Alfabe değişikliğinin sözcülüğünü yapan radikal Kemalist düşünürler, "sürekli bir biçimde kültürümüzün ve geleneklerimizin kaybolacağını ileri sürenlerin itirazlarını dinleyecek za-

---

35 *Cumhuriyet'in 15inci Yılında Diyarbakır*, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır, 1938, s. 21-22.

36 "Mustafa Kemal Pasha's Address on Lauching the New Characters", Lutfy Levonian (ed.), *The Turkish Press 1925-1932* içinde, School of Religion, Atina, 1932, s. 90-91.

37 Geoffrey Lewis, *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*, Oxford University Press, Oxford, 1999 [*Trajik Başarı Türk Dil Reformu*, çev. Mehmet Fatih Uslu, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2007].

manları olmadığını ve şimdiye ve geleceğe bakılması gerektiğini, geçmişte yaşayanların geçmişte kalacaklarını" savunuyorlardı.[38] Muhalif sesler dikkate alınmadı ve susturuldu. Muhalefet edenler, hükümetin reformların hızla yürürlüğe konacağı açıklamalarıyla bir oldubitti durumuyla karşı karşıya kaldılar. Yabancı gözlemcilerin alfabe değişikliğinin toplumun hafızasında yapacağı etkiyi görmeleri zor olmamıştı. Danimarkalı akademisyen Johannes Østrup, "1929'dan öncesine ait ve nesiller boyu birikmiş tüm Türk edebiyatının bundan sonra yalnızca dil uzmanlarının erişebileceği kapalı bir alan haline geldiğini" söylemişti. Alfabe değişikliği hakkında konuştuğu bir Türk yazar bu reformun yaratacağı etkilere dair düşüncelerini şöyle açıklamıştı: "Bu tür şeylerden endişe duymuyoruz, bizim açımızdan halkımızın tarihi Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet'in ilanıyla başlıyor, bu tarihten öncesi milli bir değeri olmayan sıradan bir dünya tarihidir."Ancak Østrup ikna olmamıştı ve ona göre "kimse geçmişinden kaçamazdı".[39]

Bu iddialı proje, özellikle de doğudaki köylü toplumunda nasıl başarılı olacaktı? Şükrü Kaya doğuya yaptığı teftiş gezisi sonrasında Mustafa Kemal'e sunduğu raporda, yeni alfabenin burada yaşayanların çoğunluğu tarafından kullanılmadığını bildirmişti. Kaya, "Burada yaşayan eğitimli kişilerin işlerini Arap harflerini kullanarak hallettiklerini" ve bu durumun üstesinden gelmek için Mustafa Kemal'den yeni talimatlar beklediğini bildirmişti.[40] Bununla birlikte, zamanın kendi lehine olduğunu bilen diktatör, politikasını gözden geçirme gereği duymadı. Sürdürülen politikaların kısa sürede meyve vermesiyle toplum kuşatılmıştı, "1938'te Atatürk öldüğünde pek çok çocuk Cumhuriyet dışında başka bir hayatın olduğunu hatırlamıyordu" [41] Bu çocukların hatırladıkları ve hatırlamadıklarıyla yeni bir hafıza inşa edilmişti. Osmanlı dönemini bil-

38 "Some Extracts from the Address of Mustafa Şekip Bey, Professor of Pyschology in the University of Constantinople", Levonian, *Turkish Press* içinde, s. 87.

39 Johannes Østrup, *Det Nye Tyrki*, yayıncısı bilinmiyor, Kopenhag, 1931, s. 180.

40 BCA, 030.10/12.73.4, Şükrü Kaya'dan Mustafa Kemal'e, 22 Haziran 1929.

41 Lewis V. Thomas ve Richard N. Frye, *The United States and Turkey and Iran*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1951, s. 86.

mek için çok gençtiler, aldıkları eğitimin niteliği gereği de Osmanlı geçmişine ilgi duymuyorlardı. Gerçekten de değişiklikten bir nesil sonra araştırmacılar şunları yazmıştı:

> otuz altı ya da otuz yedi yaşın altındaki hiçbir Türk 1928'den önce basılmış kendi diline ait hiçbir metni okuyamaz. Eski yazıyla yazılmış eserlerin çok azı yeni alfabeye aktarılmıştır. Eski yazıyı kullanmak ya da öğretmek teknik olarak yasaktır. Aslında bu harfler eskiler tarafından yaygın olarak kullanılmaktadır, ama genç nesillerin geçmişiyle olan bağları koparılmıştır... Geçmişle bağları tümüyle koparmak isteyen Atatürk bundan çok mutlu olmalı.[42]

Birkaç yıl içinde Arap harflerinin kullanımı tamamen son buldu. Ama rejim açısından yazı tahtası henüz yeterince temiz değildi.

Kemalistler iktidarları döneminde Türkçe olmayan sayısız kitap, el yazması ve basılı metni kanun dışı ilan etmiş, toplamış ve imha etmişti. Dışlama ve kapsama yoluyla nüfusun yeniden şekillendirilmesine benzer biçimde, hafızaya alınan ve hafızadan silinen kavramsal hatırlama süreçleriyle hafızanın da yeniden şekillendirilmesi gerekiyordu. Bilgi çağına girilmesiyle Kemalistler de bilginin gücünü kabul etmişlerdi, buna bağlı olarak bir tür bilgiyi tamamen silerken başka bir tür yeni bilgi üretmişlerdi.[43] Ulusal düzeydeki talimatlarla oluşturulan yeni hafıza, çevre bölgelerdeki bilgi bütününün de yeniden şekillendirilmesini gerektirmişti. İTC'nin başlattığı Ermeni yazılı kaynaklarının ve belgelerinin ele geçirilmesi ve yok edilmesi çalışmalarının yanı sıra, Kemalistler Türk olmayan ya da Türkleştirilemeyecek, yani geçmişe dönük "Türklük" tanımlamasına uygun olmayan tüm basılı metinlere saldırmış ve yasaklamıştı. Bu politika artarak devam etti ve acımasızca uygulandı. 1928'deki altıncı Türk Ocakları kongresinde, Hasan Reşit Tankut "Doğu Müfettişi" olarak çalışmalarının sonucunu sun-

42 *A.g.e.*, s. 82.

43 A. Oğuz İçimsoy ve İsmail E. Ürünsal, "The Legacy of the Ottoman Library in the Libraries of the Turkish Republic", *Libri* 58, 2008, sayı 1, s. 47-57.

du ve Diyarbekir de dahil olmak üzere doğu illerinde "etnografik araştırma" yapılması gerektiğini söyledi. "Yabancı dilde yazılmış pek çok eserin" imha edildiğini belirtti. Kırmançi, Zazaca, Süryanice, Arapça ve özellikle de Ermenice gibi azınlık dillerinde yazılmış kitaplar da imha edilenler arasındaydı.[44] 1940 sonbaharında Doğu Anadolu illerine yapılan benzer gezilerden birinde, Tankut, 16. yüzyıl Kürt vakanüvisi Şeref Han'ın memleketi Bitlis'e uğramış, *Şerefname*[45] adlı eserinin Kürtler tarafından artık okunmadığını memnuniyetle bildirmişti: "*Şerefname* ve içinde yer alan Kürtlerle ilgili efsanelerin artık okunmadığını ya da fazla heyecan uyandırmadığını düşünüyorum."[46] Tankut'un Şeref Han'ın bu klasikleşmiş kitabına yaptığı saldırı bilim alanında da karşılığını buldu ve 1920'ler ve 1930'larda diktatörlük bu kitabın bütün kopyalarını toplattı. Türk Ocakları istihbarat amacıyla Ermenilere ve Kürtlere ait diğer kitapların da bir listesini yapmıştı.[47]

Rejim tarafından yasaklanan ve toplanan yüzlerce kitap arasında şunlar da vardı: Kamuran Alî Bedirxan ve Herbert Örtel tarafından yazılmış *Der Adler von Kurdistan* (Ludwig Doggenreiter, Postdam, 1937) [Kürdistan Kartalı]; Süreyya Bedirhan tarafından yazılmış *The Case of Kurdistan Against Turkey* (The Kurdish Independence League, Philadelphia, 1928) [Türkiye Karşıtı Kürdistan Vakası]; Cigerxwîn tarafından yazılmış *Dîwana Yekem: Prîsk û Pêtî* (yayıncısı bilinmiyor, Şam, 1945) [Birinci Divan: Tufan ve Tipi]; Suriye'de basılmış Çerkes alfabesi kitapçığı; Abdülaziz Yalmuki tarafından yazılmış *Kürdistan ve Kürt İhtilalleri* (yayıncısı bilinmiyor, Bağdat, 1946); Kamiran Alî Bedir-xan tarafından yazılmış *Xwendina Kurdî* (Çapxana Tereqi, Şam, 1938) [Kürtçe Okumak] ve başka birçok kitap

---

44 "Türk Ocakları Altıncı Kurultayı", *Türk Yurdu* 4/24, Mayıs 1930, sayı. 29/223, s. 85.

45 Sharaf al-Dîn Bitlîsi, *The Sharafnâma: Or the History of the Kurdish Nation, 1597*, çev. Mehrdad R. Izady, Mazda, Costa Mesa, CA, 2005.

46 BCA, 490.01/1015.916.4, Hasan Reşit Tankut'tan CHP Genel Sekreterliği'ne, 16 Ekim 1940.

47 Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, s. 215, 333, 394.

daha.[48] Bu kitapların bir kısmı tarih, dil ve edebiyat çalışmalarıydı, bir kısmı ise milliyetçi görüşlere yer veren kitaplardı. Ortak noktaları ise Kürtçe ve Ermenice olarak ve Kürtler ve Ermeniler hakkında yazılmış olmalarıydı. Ermenice ve Kürtçe bütün dergiler de tespit edilerek yasaklandı.

Ulus oluşturma sürecinde hafızayı yok etme yeni hafıza yaratma süreciyle her zaman el ele gitmiştir. Alfabenin değiştirilmesi ve istenmeyen kitapların imha edilmesi mevcut düşünce okullarından radikal bir kopuşun göstergesiydi. Boşaltılmış beyinlerde her şey yeniden inşa edilebilirdi. Alfabe değişikliğinin önemli özelliği, Kemalist rejimin geçmişin tek emanetçisi durumuna gelmesiydi. Harf devriminden sonra, gazete ve dergiler yayın hayatına devam edebilmek için hükümetin mali desteğine ihtiyaç duymuştu. İstenmeyen gazete ve dergiler bu destekten mahrum bırakılarak yok olmaya ve iflasa sürüklendi.[49] Muhalif aydınlar bu şekilde susturularak devlete "yeni eserler yazılması ve daha evvel yazılmış olanların yeni alfabeye çevrilmesiyle ilgili her türlü yayın sürecini kontrol etme olanağı verildi".[50] Yaygın eğitim yoluyla halka tarih öğretmenin yanı sıra, diktatörlük artık bilgi üretme yollarını da kontrol altına almıştı. Artık hafıza ile ilgili gündem doğrudan belirlenebilirdi. Bu gündem hatırlatma ve unutturma olgularının bir karışımından meydana gelecekti, çünkü Kemalistler için tarih bir dizi silme, düzeltme ve yeni bir karışım yaratma işleminden oluşuyordu. Yeni Türkiye bilinçli yeni bir hafıza olarak ortaya çıkıyordu.[51] Geçmişte ne olmuş olursa olsun, bu geçmişin tanımlanması, büyük ölçüde politik seçkinlerin 1920'ler ve 1930'larda olup biteni nasıl algıladığına bağlıydı. Geçmişle ilgili öznel düşünceleri ve çağdaş gerçeklikleri algılama biçim-

48 Dosyadaki çeşitli kararnamelere bkz. BCA, 030.18.01.02.

49 Henry E. Allen, *The Turkish Transformation: A Study in Social and Religious Development*, Greenwood Press, New York, 1968, s. 126.

50 Yılmaz Çolak, "Language Policy and Official Ideology in Early Republican Turkey", *Middle Eastern Studies* 40, 2004, sayı 6, s. 67-91, 73.

51 Bu konuyla ilgili bir dizi makale için bkz. Esra Özyürek (ed.), *The Politics of Public Memory in Turkey*, Syracuse University Press, Syracuse, NY, 2006 [*Türkiye'nin Toplumsal Hafızası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001].

leri büyük bir olasılıkla 1930'lar Avrupası'ndaki totaliter diktatörlüklerdekine benzer bir arkeolojik bilgi arayışına girmelerine yol açmıştı. Şimdi, tarihi yazmanın ve yeniden yazmanın zamanı gelmişti.

1930'lardaki Kemalist tarihin yeniden yazılmasının entelektüel nedenleri dışında başka bir geçmişi vardı.[52] İTC, "Suriye, Irak, Halep ve Doğu Trakya'da *Türklerin tarihî varlığını kanıtlayacak* kitapçıklar yazılmasını ve Kürt unsurlarla ilgili bilgi toplanmasını" sağlayacak bir komitenin kurulması için kararname çıkarmıştı.[53] Tarihçiliğe gösterilen bu ani ilgi, Türklerle ilgili eski arkeolojik bulgulardan destek almak amacını taşıyordu. Bu bulgular sayesinde Türklerin bölgede çok uzun zamandır bulundukları kanıtlanacak ve şu andaki varlığı meşrulaştırılacaktı. Bu tarih yazılırken önceliğin neye verileceği, Ekim 1920'ye kadar uzanan askerî endişelere göre belirlenmişti. İlk Kemalist hükümet programı, "aydınların, milli ruhla birleşen tarihî, edebi ve sosyolojik çalışmalar yapmalarını" öngörüyordu.[54] Tarih yazmak artık bir öncelikti ve temel olarak siyasetin hizmetinde olacaktı. Bundan sonra gelecek otuz yıl içinde güçlenen diktatörlük günümüze kadar gelen egemen resmî tarihin temellerini atacaktı. Bu "efsanevi tarih"[55] çok sayıda kitap ve makaleden oluşmuştu; Türk milli hikâyesinin omurgasını da hâlâ bunlar oluşturmaktadır.[56]

Tarihin yeniden yazılmasında Mustafa Kemal'in kişisel ro-

52 "History-Writing in the Late Ottoman/Early Republican Era", Ebru Boyar, *Ottomans, Turks and the Balkans: Empire Lost, Relations Altered* içinde, Tauris Academic Studies, Londra, 2007, s. 9-28.

53 BOA, MV 213/30, 26 Kasım 1918, italikler ilave edilmiştir.

54 Nuran Dağlı ve Belma Aktürk (ed.), *Hükümetler ve Programları, I. cilt, 1920-1960*, TBMM Basımevi, Ankara, 1988, s. 4.

55 Toplum kimliklerinin oluşturulmasında efsaneye dayanan tarihin rolü hakkında yapılmış çok sayıda çalışma vardır. Tarihçiliğin görevi bu söylentileri somutlaştıracak formülleri bulmak ve bunların insan toplumlarını nasıl biçimlendirdiğini açıklamaktır. Joseph Mali, *Mythistory: The Making of a Modern Historiography*, University of Chicago Press, Chicago, 2003, s. 1-35.

56 Kemalist diktatörlük döneminde 1,5'la 3 milyon arasında kitabın basıldığı tahmin edilmektedir. Uluğ İgdemir, "Halkevleri Üzerine", *Yılların İçinden*, Ankara, 1976, s. 237; Hasan Taner, "Halkevlerinin Kitaplık Çalışmaları", *Ülkü* 2, Mart 1948, sayı 15, s. 12.

lü çok önemliydi. Başkomutan, tarih kitaplarını okumaya çok meraklıydı,[57] iktidarı sırasında tarih yazımını kişisel olarak yönlendiriyor ve müdahalelerde bulunuyordu. Türk-Yunan Savaşı'ndan sonra, saltanatın meşruiyetini yok etmek ve ortadan kaldırmak için Osmanlı ve İslâm tarihi üzerine büyük bir konuşma yapmıştı. İTC'nin efsane tarihinden büyük ölçüde etkilenmiş bu konuşmada, Türk ulusunun Cengiz Han'dan başlayıp Selçuklulara kadar gelen ve son Osmanlı Sultanı'nda biten bir dönemi kapsayan hikâyesini anlatmıştı.[58] Mustafa Kemal konuşmasında özetle, ulusun, devletin kimliğini ve siyasi gücünü güvenceye alan tek meşru oluşum olduğunun altını çizerek, ulusal egemenliğin monarşik egemenliğe hâkim olduğunu söylüyordu. Daha sonra Osmanlı Hanedanı'na karşı duyduğu öfkeyi daha da ileri götürerek şöyle demişti: "Sultanların, padişahların öykülerini, bu zorbaların yasadışı davranışlarını Türk ulusu, artık ancak ve yalnız tarihte okur."[59] Mustafa Kemal böylece ulusun hikâyesini oluşturarak resmî tarihin de sınırlarını belirlemişti. Bunu 1927'de Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı otuz altı saatlik konuşmada ortaya koyacaktı. Nutuk, 1919'la 1923 arasında yer alan olayları kapsıyordu ve özünde Kurtuluş Savaşı'nın resmî versiyonuydu.[60] Mustafa Kemal yeni Türkiye'nin geçmişin bataklığı üzerine kurulmaması gerektiğine inandığı için, 1920'lerin sonlarından itibaren, kendi ideolojik parametrelerine ve ulus tahayyülüne bağlı olarak tarihin yeniden yazılmasını emretmişti.

Tarih konusunda diğerlerinin de düşünceleri vardı. İsmet İnönü, geçmiş kültürler hakkında yazmış ve "Cumhuriyet tarafından bunların köklerinin kazındığını" belirtmişti. Uzun süre-

57 Leman Şenalp, "Atatürk'ün Kütüphanesi", *Türk Kütüphaneciliği* 16, 2002, sayı 2, s. 171-178, aynı yazar, "Atatürk'ün Tarih Bilgisi", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1991, 2. cilt, s. 717-727.

58 Arsan (ed.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I. cilt, s. 269-280.

59 *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1946, 1. cilt, s. 9.

60 Hülya Adak, "National Myths and Self-Na(rra)tions: Mustafa Kemal's *Nutuk* and Halide Edib's *Memoirs* and the Turkish *Ordeal*", *South Atlantic Quarterly* 102, 2003, sayı 2/3, s. 509-527.

dir başbakan olan İnönü, yeni Türkiye'yi yaratmak için, "geçmiş yüzyılların geleneklerini, inançlarını ve âdetlerini yok etmenin yetmeyeceğini, bunlara ait *anıların da silinmesi gerektiğini*" bildirmişti.[61] Şükrü Kaya gibi sadık astlar bu talimatları alarak çeşitli düzeylerde uygulamaya koymuşlardı. Meclis'te yaptığı konuşmada Kaya iftiharla şöyle söylemişti:

> Yine bir Türk tarafından, Türk eli ve Türk kanıyla, tarihin neticesinin kaçınılmaz ve mukadder olmadığı kanıtlanmıştır. Tarihin akışını değiştirdik... (alkışlar) Türkleri bu coğrafyadan ve gelecekten yok etmeye çalıştılar... Bize göre her ulus kendi tarihini kendi yapar.[62]

Kaya'nın uyarıları iktidar ve tarihyazımı arasındaki ilişkiyi en iyi biçimde göstermektedir. Onlara göre gücü elinde tutanlar tarihi istedikleri gibi yazma hakkına sahipti. Bu davranışların somutlaşarak tarihin yeniden yazılmasının yolunu açması uzun sürmeyecekti. Kemalistlerin otoriter rejimindeki diğer entelektüel ve kültürel uygulamalar gibi bu uygulama da muhalefete izin vermeyen tepeden inme bir yöntemle, tek bir merkezden ve demokratik olmayan usullerle gerçekleştirilecekti. Hazırlık döneminden sonra Mustafa Kemal 1930 yazında Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'ni kurdu. Bu cemiyette eski İttihatçıların yanı sıra İTC iktidarında yetiştirilmiş genç tarihçiler görevlendirilmişti. Bu isimler Türk tarihi yazımında egemen paradigmanın kurulmasında önemli roller üstleneceklerdi.[63] 1930'ların başlarında cemiyetten Türkler üzerine tarih kitapları yazılması istenmişti. 605 sayfalık ilk kitap *Türk Tarihinin Ana Hatları* adıyla yayımlanmıştı ve ontolojik bir ulusal efsane-tarihin açıklamasıydı.[64] Bunu benzer içerikli pek çok ki-

---

61 İsmet İnönü, *Hatıralar*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1987, 2. cilt, s. 272, italikler ilave edilmiştir.

62 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, 16. cilt, V. dönem, 2. toplantı, 1937, s. 59.

63 Etienne Copeaux, *Espaces et temps de la nation turque: analyse d'une historiographie nationaliste 1931-1993*, CNRS Editions, Paris, 1997, s. 190-196.

64 Afet İnan ve diğerleri, *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930.

tap takip etti.[65] Bu kitaplar Türklerin köklerini tarih öncesi zamanlara kadar götürüyordu. Türklük Hititler, Sümerler, Akadlar, Keltler, İrlandalılar, Moğollar, Ruslar ve Çinlilerle ilişkilendiriliyor, "medeniyeti" dünyaya Türklerin yaydığı ileri sürülüyor, genel olarak da ulus aşkın bir konuma yerleştiriliyordu.

Resmî tarihin üretilmesinde, *zamanın ruhuna* uygun olarak ırkçılık ideolojisi önemli bir yer tutuyordu. Orta eğitimde kullanılan ders kitapları, "Türk ırkının özelliklerini en iyi korumuş ırk olduğu" ve Türklerin "her zaman üstün biyolojik özelliklere sahip olduğu" iddialarını içeren bölümlerle doluydu.[66] Mustafa Kemal bu gelişmeleri yakından izliyordu. 2-11 Temmuz 1932'de Ankara'da birinci Türk Tarih Kongresi'ni topladı. Diktatör bu kongreyi salonun üstünde bulunan balkondan başından sonuna kadar şahsen izledi. Konuşmacılardan İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden antropoloji doçenti Dr. Şevket Aziz (Kansu), "Türklerin Antropolojisi" adlı bir konuşma yapmıştı. Farklı ırkların kafatası ölçümlerini veren tablolara dayanan ve Türklerin sözde tarihî üstünlüğü iddialarını dile getiren konuşması sık sık büyük alkışlarla kesilmişti. Konuşmasını bitirirken Aziz, Mustafa Kemal'e dönerek, "Şimdi, kahraman irade ve büyük adam; sana hitap ediyorum... Seni Türk ilmi, Türk mütefekkiri namına şuurla ve samimiyetle selamlıyorum" demişti.[67] Bu sözlerin arkasından kopan alkışlar, Kemalist diktatörlüğün efsane-tarih yaratma ruhunu yansıtıyordu: Avrupa'nın Türklerin aşağı bir ırktan olduğu şeklindeki düşüncesine Türklerin üstün bir ırk olduğu iddiasıyla ateşe ateşle karşılık veriyorlardı. Onlara göre, Avrupalılarla savaşmanın onları Avrupalı yaptığı şeklindeki hayallerinde küçümsenecek bir şey yoktu. Bunun yanı sıra, birçok çağdaş Avrupalı gözlemci de bu

65 Hâkimiyete dayalı Türk ulusal efsane tarihi incelemeleri için bkz. Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de 'Resmi Tarih' Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 114-138; aynı yazar, "History Textbooks as Reflections of the Political Self: Turkey (1930s and 1990s) and Uzbekistan (1990s)", *International Journal of Middle East Studies* 34, 2002, sayı 2, s. 337-350.

66 *Ortamektep İçin Tarih*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936, s. 20-21.

67 Şevket Aziz, "Türklerin Antropolojisi", *Birinci Türk Tarih Kongresi: Konferanslar Münakaşalar*, T.C. Maarif Vekaleti, İstanbul, 1932, s. 271-278.

kampanyada herhangi bir yanlışlık görmemiş ve hatta bunu savunmaları için etkili söylemsel stratejiler önermişlerdi. İki İngiliz yazar şunları yazmıştı: "Modern Türklerin 'yeni tarihi' yakın tarihin çöküntüsüyle bağını koparacaksa, kuşkusuz bunun yararlı etkileri olacaktır... Türklerin geçmiş araştırmaları Nazi ırkçı teorileri gibi yücelik atfeden bir sonuca yol açmamıştır."[68]

Eski tarih kitapları Antik çağlara ve Ortaçağ'a ağırlık vermiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleriyle Cumhuriyet'i ihmal etmişti. Cumhuriyet tarihi yeniden yazıldığında buradaki anlatım Mustafa Kemal'in 1927'de yaptığı ünlü konuşmanın geliştirilerek tekrar edilmesi biçiminde olmuştu.[69] Türk ulusunun temeline yerleştirilen efsane ve anılar gelecek yıllarda da kullanılacaktı. Ancak bu çalışmalar ulusal tarihin oluşturulmasından daha fazlasını içeriyordu. Osmanlı geçmişi yok edilip gereksiz görülen unsurlar dışarıda bırakılırken, Kemalist aydınlar, Türkiye'de varlığını sürdüren Osmanlı halklarının tarihini de silmişti. Tarih kitaplarında Çerkesler, Kürtler, Süryaniler, Araplar, Ermeniler, Rumlar ve diğerlerinin adına yer verilmiyor, böylece bunlar hafıza sahnesinden silinmiş oluyordu. CHP yetkilileri Kürtlerin bir tarihi olmadığını ileri sürerek bu durumu vurgulamaktan geri kalmamıştı.[70] Toplum, "Türk olmayan" unsurlardan temizlenirken bu aşamada tarih de aynı yolu izliyordu. İshak Refet (Işıtman) gibi milliyetçi aydınlar Türk Ocakları konferansları sırasında "Kürtlerin hiçbir tarihi olmadığını" ifade ediyorlardı.[71] 1925 isyanının bastırılmasında yer almış Kıdemli Albay Kadri Perk radikal görüşlere sahipti, "Yaptığım tarihî araştırmalar sonucunda Kürt diye bir ırk olmadığını gördüm; Ermeniler gibi onlar da göçler sonunda bu topraklara gelmişler... kısa bir süre sonra yok olmuşlardır. Tarih yazmanın zorluklarını biliyorum" demişti.[72]

68 John Parker ve Charles Smith, *Modern Turkey*, Routledge, Londra, 1940, s. 166.

69 *Tarih IV: Türkiye Cumhuriyeti*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1931.

70 İsmail Beşikçi, *Türk Tarih Tezi ve Kürt Sorunu: Güneş-Dil Teorisi*, Komal Yayınları, İstanbul, 1977, s. 219-237.

71 *Türk Ocakları Üçüncü Kurultayı Zabıtları*, Kader Yayınları, İstanbul, 1927, s. 225.

72 Kadri Perk, *Cenupdoğu Anadolu'nun Eski Zamanları*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1934, s. 71.

Kurmay Albay Nuri Bey İngiliz askerî ataşesine, "Kürtler karışık ve geçmişi kuşkulu bir ulus yapısına sahipler ve hiçbir ulusal birlikleri yok" demişti. Ona göre, "Erciş Dağı'nın eteklerinde yaşayanlarda olduğu gibi, Kürtler de belirli bir Türk şivesiyle konuştuklarına göre, tarihleri ve kökleri çok kuşkuluydu" ve Kürtler "Osmanlılardan önce burada yaşayan Selçuklulardan geliyorlardı".[73] Kürtlerden söz edilirken çok radikal ifadeler kullanılmasa da, onlar hâlâ tarihin üvey çocuklarıydı. Diyarbekir Kürtleri hakkında görüş bildiren bir yazar, 16. yüzyıl Osmanlı-Safevi savaşlarından söz ederken, "bu tehlikeli dönemde birçok aşiret reisinin saf değiştirdiğini... ordumuza ateş açtığını ve bu şekilde orduyu sırtından bıçakladığını" ileri sürmüş ve "tarih boyunca bu hainlerin eşkıyalık dışında meziyetlerinin olmadığını" yazmıştı.[74] Hangi etnik topluluğun kendisine ait bir tarihi olduğu, hangisinin olmadığı egemen milli tarihyazımı tarafından belirleniyordu.

Kemalistlerin tarihçiliğe gösterdikleri bu yakın ilginin hafıza ve kimlik politikalarında pek de gizlenmediğini görmek şaşırtıcı olabilir. Neticede, topluma yeni bir kimlik vermek için önce yeni bir hafıza yaratmak gerekiyordu. Yeni bir tarih yaratmak bu amaca hizmet edecekti, rejimin buna bir bahane yaratmak gibi bir çabası olmamıştı. Ulusal tarih yaratmaya katkıda bulunan önemli tarihçilerden biri, yeni bir tarih yaratılmasının "Türklerden oluşmuş topluma yeni bir kimlik kazandıracağını" söylüyordu.[75] Kimliği olanlar için sorun yoktu. Bu, kimliğin göstergesi olan soyadlarına el atılarak değiştirilebilirdi. Herkesin Türkçe bir soyadı edinmesi ve nüfusa bununla kaydolması zorunluluğunu getiren 1934 tarihli Soyadı Kanunu açıkça hafıza politikası projesinin bir parçasıydı. Türkçe olmayan soyadlarını (yani Arapça, Farsça, Slavca, Süryanice, Rumca ve Ermenice) ve bu dillere ait isimlere ek getirilerek elde edi-

73 NAUK, FO 371/15369/E68, Clerk'ten Henderson'a, Binbaşı O'Leary ve Nuri Bey arasındaki görüşme, 22 Aralık 1930, "Some Observations on Kurdistan by Colonel Nuri Bey, General Staff"

74 Günkut, *Diyarbekir Tarihi*, s. 116.

75 Afet İnan, *Tarih İlminin Dinamik Karakteri*, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1956, s. 7.

len soyadlarını (örneğin "Kürtoğlu", "Arnavutoğlu")[76] yasaklayan bu kanun kimliklerin yalnızca "okunaklı" olmasını sağlamakla kalmıyor[77] aynı zamanda geçmişle bağları da koparıyordu. Hangi soyadlarının alınabileceği de açıklanmıştı. İstanbul gibi kozmopolit yerlerde ve doğu bölgesinde "Türklüğün" daha fazla vurgulanması gerektiğinden, Türk olmayanlar, içinde *Türk* kelimesi geçen (örneğin *Öztürk*) soyadları almaya zorlanmışlardı.[78] Geldikleri soya, geniş aile bağlarına ve mensubu oldukları aşirete bağlı olarak karmaşık isimleri olanlar kimlik politikasının bu biçimini genellikle özel yaşama müdahale olarak algılıyorlardı.

Bu ulusal hafıza ve kimlik politikaları, topluma büyük bir hızla nüfuz etti. Ankara'dan ulusa yayılan mesaj, yerel yönetimlerde, toplumda, kültürde, akademik ve entelektüel yaşamda kurumsallaştı. Kemalist ruhla eğitilmiş ya da Ankara'dan gönderilmiş yerel tarihi yazmakla görevli resmî tarihçiler, Türkiye'nin her bölgesinde yerel koşullara göre yeni bir hafıza oluşturmaya başladılar. Ulusal düzeyde olduğu gibi yerel düzeyde de hafıza bir taraftan oluşturulurken diğer taraftan da yok ediliyordu.

DİYARBEKİR'DE HAFIZA POLİTİKALARI

Süreli yayınlarıyla resmî tarihyazımının sözcülüğünü yaptıklarından, bu kitapların basımından kısmen Halkevleri sorumluydu.[79] Yerel tarih daha önceden İttihatçılarla ve Kemalistlerle işbirliği yapmış yerel seçkinler tarafından yazılıyordu. Diyarbekir'de bunlar Pirinççizâde ve Müftüzâde aileleriydi. Birinci Bö-

76 "Soy Adı Nizamnamesi", *Resmî Gazete*, 20 Aralık 1934, sayı 2805.

77 Jeremy Mathias, James C. Scott ve John Tehranian, "Naming Like a State: The Production of Legal Identities Proper to States", *Comparative Studies in Society and History* 44, 2002, sayı 1, s. 4-44.

78 Meltem Türköz, "Surname Narratives and the State-Society Boundary: Memories of Turkey's Family Name Law of 1934", *Middle Eastern Studies* 43, 2007, sayı 6, s. 893-908, 903; Beşikçi, *Türk Tarih Tezi*, s. 219.

79 İlhan Başgöz ve Howard E. Wilson, *Educational Problems in Turkey 1920-1940*, Indiana University Press, Bloomington, 1968, s. 155.

lüm'de tartışıldığı gibi, Diyarbekir'deki milli hafıza politikalarını başlatan Ziya Gökalp olmuştu. İTC'nin tarihyazımının burada bir evveliyatı vardı. CHF tarafından 1920'lerin sonlarında ve 1930'ların başlarında kapsamlı bir tarih çalışması yapılması emredilmişti. Sıra Diyarbekir'e geldiğinde, Genel Sekreterlik Halkevi'nden, "bölgede Türk tarihi ve arkeolojisi açısından zengin perspektifli bilimsel bir çalışma başlatmasını" istemişti. Böylece on yıllık Kemalist tarihyazımı süreci başlatıldı ve bunun için kaynak tahsis edildi.[80]

CHP tarafından Diyarbekir üzerine yazılmış metinlerden biri 1935 tarihli *Diyarbekire Bir Bakış* adlı kitapçıktı. Heterojen etnik yapılı ve mimari zenginliğe sahip Diyarbekir ili, çeşitli nedenlerle sürekli olarak tarihe ve topluma "Türklük" aşılamaya çalışan Kemalist aydınların canını sıkmıştı. *Diyarbekire Bir Bakış*'ın sonuç bölümünde özetlenen bilgiler, Kemalistlerin tarih kültürü hakkında ipuçları veriyordu.

> Amed (Diyarbekir), Asurlular, İranlılar, Araplar ya da Rumlar tarafından kurulmuş bir şehir değildir. MÖ 2000 yılında Orta Asya'dan batıya göç eden Türk Hititleri tarafından kurulmuştur. Tarih boyunca Asurlular, Persler ve Romalıların işgaline uğramış olsa da Türklüğünden, ulusal varlığından ve dilinden hiçbir şey kaybetmemiş ve her zaman bir Türk ili olmuştur.[81]

Bu özel kuruluş efsanesinin merceğinden bakıldığında Türk kültürü, tarihin en erken çağlarına kadar gidiyor ve ulusun geçmişe doğru sonsuzluğunu sembolize eden –gerçeğin değil– efsanenin sisleri arasında kayboluyordu. Bu kitapçık, Kemalist resmî tarihyazıcılığının Diyarbekir'deki üslubunu yansıtıyordu. İlk kapsamlı tarih kitabı 1936 yılında partinin yayınevi tarafından yayımlanan üç ciltlik *Diyarbekir Tarihi*'ydi.[82] Bu kitap, Türk Tarih Kurumu tarafından yazılan ulusal düzeydeki tarihin yerel düzeydeki eşdeğeriydi. İlk iki cilt ulusal tarih ki-

80 BCA, 490.01/996.850.1, CHP Genel Sekreterliği'nden Dördüncü Büro'ya, 3 Ocak 1941.

81 *Diyarbekire Bir Bakış*, Diyarbekir Basımevi, Diyarbekir, 1935, s. 24-30.

82 Basri Konyar, *Diyarbekir Tarihi*, Ulus Basımevi, Ankara, 1936.

taplarındaki gibi Osmanlı öncesi dönemi ele alıyordu. Kitapta yer alan bilgilere göre Diyarbekir Hititler tarafından kurulmuştu, Hititler Türktü ve bundan ötürü Diyarbekir de Türktü. Usman Eti tarafından bastırılan ikinci tarih kitabında, "Diyarbekir'in Türkler tarafından kurulduğu, en küçük taşından en büyük kalesine kadar Türk olduğu, dün olduğu gibi bugün de Doğu'nun kültür merkezi olarak kaldığı ve Türklüğün kutsal yuvası olduğu" iddia ediliyordu.[83] Diyarbekir'in kasabalarına dair tarih kitapları da yazılmıştı. 2.000 adet basılan *Silvan Tarihi*[84] "Silvan'ın Türk tarihi içindeki yerini gösteren emek ve çabanın büyük bir meyvesi" olarak sunuluyordu. Yerel yetkililer kitabın 1.000 adedinin parti tarafından satın alınıp "Halkevleri'ne ve Halkodaları'na dağıtılmasını" istemişlerdi.[85]

Diyarbekir üzerine yazılmış kitaplar arasında en iyi örnek, rejim propagandacılarından Bedri Günkut'un yazdığı ve Diyarbekir Halkevi'nin bastığı *Diyarbekir Tarihi*'dir. Günkut bu çalışmasında, Asur dönemine kadar giderek Diyarbekir'in tüm kasabalarının Türk olduğunu vurguluyordu. Böylece daha da ileri gitmiş ve "Türklüğün" tanımını genişleterek Diyarbekir yöresindeki Türk olmayan kültürlerin varlığını tümüyle yok saymıştı. Kitabındaki bazı ayrıntılara göz atmak yararlı olacaktır. "Tarih" adlı ikinci bölümde "tarihin başlangıcı" Sümer dönemine kadar uzanmaktadır: "Tarih öncesi çağlarda en medeni yaşamı sürdüren Türk ulusu, doğal ve kaçınılmaz nedenlerden ötürü 9-10 bin yıl önce batıya doğru göç etmek zorunda kalmıştı. Bu göç yolunda kuşkusuz Mezopotamya ve Diyarbekir yöresine de geldiler."[86] Günkut devam ederek, "ilk medeni Türk uluşunun Diyarbekir bölgesine kadar uzandığını" ileri sürmüştü. Köken mitini yinelerken partinin çizgisiyle ters düşmüyordu: "Asur, Pers, Yunan ve Roma devletlerinin yok edici işgallerine rağmen büyük Türk ırkı her zaman bu topraklarda

83 Usman Eti, *Diyarbekir*, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır, 1937, s. 55.

84 Süleyman Savcı, *Silvan Tarihi*, CHP Diyarbakır Halkevi Neşriyatı sayı 13, Diyarbakır, 1949.

85 BCA, 490.01/902.525.1, CHP Diyarbakır Fırat Bölge Müfettişi'nden CHP Genel Sekreterliği'ne, 18 Şubat 1949.

86 Bedri Günkut, *Diyarbekir Tarihi*, Diyarbakır Halkevi, Diyarbakır, 1937, s. 26.

yaşadı."[87] Günkut "Şehrin Kuruluş Hikâyeleri" başlıklı bölümde, şehrin "kökeni" hakkında dokuz tarihî anlatıyı gözden geçirmişti. Bunlar, Akad, Pers, Asur, Arap, Part, Yunan, Ermeni, Hitit ve Türk tezleriydi. Yazar bütün efsaneleri değerlendirmiş ve ilk sekizini horgören bir üslupla reddederek teker teker elemişti. Örneğin Günkut'a göre, "Amed'in araplar tarafından kurulduğu teorisi araplar ve arap hayranları tarafından uydurulmuş bir yalandan başka bir şey olamazdı". Etnik grupların adları küçümsemeyle küçük harfle yazılıyordu. Kitaplar Kürtler, Araplar ve Ermenilerden değil, kürtler, araplar ve ermenilerden söz ediyordu. Günkut en sonunda, "Diyarbekir Türklüğünü hiçbir zaman kaybetmedi, Milli Varlığı her zaman Türk oldu" diyerek rejimin düşünce sistemini tekrarlıyordu.[88]

Değişik mimari yapısı nedeniyle Diyarbekir şehrinin görüntüsünde geçmişe ait "Türklük" izleri taşıyacak söylem ve sembollere ihtiyaç vardı. Osmanlı döneminde kamuya ait alanlarda belli bir rekabet söz konusuydu, ama buralar şimdi Kemalist egemenlik altındaydı. Günkut gibi ulusal tarihçiler, Türkler dışındakilerin Diyarbekir'in mimari mirasına katkıda bulunduğunu şidddetle reddediyorlardı. Behram Paşa Camii'den söz ederken, "Behram Paşa'nın arap olduğunu" söyleyenlere karşı bunu "uydurdukları" cevabını veriyor ve "günümüzde bu camide pers ya da arap üslubundan bir iz olmadığını" iddia ediyordu. Yazar bundan sonra devam ederek Ulu Cami'nin tarihinden bahsediyordu. Eski bir Ortodoks kilisesi olan bu cami M.S. 639 yılında Müslümanların Diyarbekir'i ele geçirmesiyle camiye dönüştürülmüştü. Günkut Osmanlı tarihçilerinin, araştırmacıların ve Evliya Çelebi gibi gezginlerin minarelerin çan kulesi olduğu yolundaki görüşlerine saldırarak, "Kısacası, bunu kim nasıl yorumlarsa yorumlasın, caminin Türkler dışında başkaları tarafından inşa edilmiş olması mümkün değildir" diyordu.[89] Ortodoks Süryani ve Keldani kiliselerini ve Yahudi sinagoglarını görmezden gelen Günkut'un Ermeni mirası hak-

87 *A.g.e.*, s. 27.

88 *A.g.e.*, s. 45.

89 *A.g.e.*, s. 122, 133-135, 141.

kındaki görüşleri çok radikaldi. "Tüm şehirde tek bir ermeni izi olmadığını kesinlikle söyleyebilirim" diyordu.[90]

Altı yüzyıllık Osmanlı tarihini atlayan Günkut doğrudan 20. yüzyılın başlarına geliyordu. Jön Türk şiddet dönemi hakkındaki görüşleri de çok çarpıcıydı. 100.000'den fazla Ermeninin yok edildiği bölgede yazar, Ermeni soykırımını inkâr ediyordu. Ona göre bu bölge "Büyük Savaş'ta, Rus işgalinden ve Ermenilerin yaptığı katliam ve kundaklamalardan kurtarılmıştı" Günkut, aradan yalnızca on yıl geçmiş olmasına rağmen 1925'teki Şeyh Said isyanında uygulanan şiddeti de ayrıntılı biçimde değerlendiriyordu. Kürt isyanı tümüyle dış güçlerin kurduğu komployla başlamıştı. Şeyh Said aydın ya da seçkin değil, "çok cahil bir fanatikti... başka kültürsüz eşkıyalarla bir araya gelerek kolayca yabancıların aleti olmuştu" Günkut'un, "Kürtlerin genç Türk yurtseverlerini vahşice ortadan kaldırmak için Lice ve Silvan'da kanlı eylemler yaptığını" iddia etmesiyle hikâye bundan sonra uydurma bir propagandaya dönüşüyordu.[91] Tarihin inanılmaz bir biçimde bu şekilde tersine döndürülmesiyle, tüm şiddetin Ermeniler ve Kürtler tarafından Türklere karşı uygulandığı öne sürülmüştü. Bilgiye dayalı karşıt görüşlerin olduğu durumlarda yanlış yönlendirmeler de ortaya çıkmaktadır. Suriye'den gelen Ermeni, Kürt ya da Arap kaynaklı her türlü anlatının Diyarbekir halkına ulaşması rejim tarafından engelleniyordu. Özellikle uygulanan şiddetle ilgili anlatılar söz konusu olduğunda, diktatörlük geçmişe yönelik tartışmalardaki ve hafıza politikalarındaki üstünlüğünü sürdürüyordu.

Resmî edebiyattaki söylemde de geçmiş ve gelecekle ilgili düşünceler baskıcı nitelikteydi. Günkut kitabının başlangıcında, Diyarbekir'in geleceği hakkında şu öngörülerde bulunmuştu: "Her hain Diyarbekir şehrinin her zerresinin saf Türk kanından ve canından geldiğini bilmelidir, Türk kanıyla sulanmış Diyar-

90 *A.g.e.*, s. 156. Diyarbekir kasabalarındaki Ermeni varlığını toptan inkâr eden Kemalist kitaplar da yayımlanmıştı. Bir yazar Ergani'de yaşayan Ermenilerin hiçbir öneminin olmadığını ileri sürmüştür. Muhtar Körükçü, "Ergani'nin Zülkûf Dağı", *Karacadağ* VII, Aralık/Ocak 1945-1946, sayı 85-86.

91 Günkut, *Diyarbekir Tarihi*, s. 144-145.

bekir toprakları, Türklerin öteki şehirleri gibi her zaman Türk kalacaktır."[92] Yüz sayfalık bir aradan sonra bu mesaj yinelenmişti: "Diyarbekir'in Türk şehri olduğunu gösteren yüz binlerce belge", hem Diyarbekir'in Türklüğünün bir kanıtıydı, hem de "Diyarbekir'in şimdiye kadar olduğu gibi *şimdiden sonra da* Türk şehri olarak kalacağını gösteriyordu".[93] Kurgulanmış bu gelecek modeli belirgin olduğu kadar dışlayıcıydı da. Ermenilerin ve Süryanilerin hızla Suriye'ye gönderildikleri sırada Ankara'dan yayılan ulus anlatıları, politikalar üzerinde de belirleyici olmaya başlamıştı. Diyarbekir'de Türk olmayan kültürlere artık yer yoktu. Azınlıklar ülkeden gönderilirken, tarihten ve hafızadan da siliniyorlardı.

Diyarbekir Tarihi adlı büyük eserin son bölümü Diyarbekir'in ekonomisini anlatıyordu. Yüzyıllardır çok etnili bir yapıya sahip olsa da bölge ekonomisinin bile her zaman "Türk" olduğu yolunda bir iddia ortaya atılıyordu. İpek üreticilerinin, madencilerin, marangozların, demircilerin, kuyumcuların ve diğer pek çok esnafın yok oluşu şu şekilde açıklanıyordu:

> Bir zamanlar, özellikle de Büyük Savaş'tan önce bu zanaatlar çok gelişmişti. Tüm ülkeleri sarsan ekonomik durgunluk kendini burada göstermişti. Savaştan sonra her Türk şehrinde olduğu gibi burada da politik kriz baş gösterdi. Kurtuluş Savaşı Diyarbekir'de yaşayanların hayatını derinden etkilemiş ve bunun sonucunda ekonomik hayat daha da durgunluğa girmişti. Ancak, Büyük Önderimiz Kemal Atatürk'ün gerçekleştirdiği Kurtuluş Savaşı ve devrimler Diyarbekir'de çeşitli zanaatlerin doğmasına yol açtı. Günümüzde bu iş alanları savaş öncesi dönemde olduğundan daha ileri bir seviyeye ulaşacak biçimde gelişmektedir.[94]

Bu değerlendirmeye göre meslek birlikleri bulunmayan zanaatkârlar savaş sırasında bilinmeyen güçler tarafından zarara uğratılmış, sahipsiz kalarak yok olmuşlardı. İTC'nin Hıristi-

92 *A.g.e.*, s. 37-45.

93 *A.g.e.*, s. 158-159, italikler ilave edilmiştir.

94 *A.g.e.*, s. 17.

yanların mallarını zorla ele geçirerek ekonomiyi Türkleştirmelerinden hiç söz edilmemiş olması şaşırtıcı değildir.

Propagandacılardan Hasan Reşit Tankut, bu muammaya cevap olarak şöyle söylüyordu: "Madenleri ilk bulan ve işletenler Türklerdi." Ona göre, bu ilk Türkler, "beyaz derileri, gözleri ve saçlarıyla çok güzel bir ırktı... M.Ö. 5000 yılında bu becerilerini Orta Asya'dan Diyarbekir bölgesine getirmişlerdi".[95] Tankut'a göre, 1915 soykırımının başladığı Diyarbekir köyü Kıtırbıl, "başlangıçtan beri Türk'tü... çünkü burası maden bakımından zengindi ve Türkler de becerikli madencilerdi... Türkler buraya geldikten sonra bakır madenlerine atfen bölgeye bu adı vermişlerdi".[96] Tankut ve Günkut anlatılarında yer alan bu madencilik efsanesinin 1930'ların ortalarında "Diyarbekir" adı etrafında oluşturulan söylemlere önemli katkılar yaptığı söylenebilir.

Söz konusu yazarlar Diyarbekir'i geçmişte "Türklerin" kurduğu tezinde bir abartı ya da çelişki görmüyorlardı, yalnız Diyarbekir'in yeniden fethedilmesi gerekiyordu. "Türkler" "üstün medeniyeti" Diyarbekir'de kurmuşlardı, fakat yine de 1930'larda buranın hâlâ medenileştirilmeye ihtiyacı vardı. Zayıf düşürülmüş Diyarbekirli aydın ve politikacılar ulusal anı ve efsaneler yaratılması karşısında fazla direnç göstermediler. Bölge nüfusu eğitim düzeyi düşük köylülerden oluşuyordu, bunun dışında da az sayıda duruma karşı kayıtsız aydın ve işbirlikçi vardı. Karşıt hikâyeler Paris, Kahire, Boston, Halep ve Los Angeles gibi şehirlerde yazılıyordu. Diyarbekir'deki son iki neslin İttihatçı ve Kemalist rejimler altında büyümüş olması, Kemalist kitapların çok etnili bir yapıya sahip modern tarihin yazımında köşe taşlarını oluşturmasına yol açmıştı. Genç nesiller bu kitapları okumuş ve geçmişe dair resmî tarihte yer almayan bilgilere ulaşılmasına ve anıların gündeme getirilmesine izin verilmemişti. Diyarbekir tarihi hâlâ 1930'lardaki resmî tarih *okulunun* yazdığı kitaplarla sınırlıdır. Bu kitaplar, ge-

95 Hasan Reşit Tankut, *Diyarbakır Adı Üzerinde Toponomik bir Tetkik*, Ulus Basımevi, Ankara, 1937, s. 3.

96 *A.g.e.*, s. 4-5.

lecek nesillerin öğrencilerinin sahip olacakları bilgilerin temelini oluşturmuştu.

Yerel Kemalist seçkinler ülke çapında yayımlanan kitaplarda yerel tarihi biçimlendirmeyi Cumhuriyet'in ilk yıllarında da sürdürdüler. Diyarbekir Türk Ocağı, Mayıs 1926'da hükümete şehirde bir "milli kütüphane" kurmasını önermişti. Ocak başkanı Arif Mehmet, Ankara'ya gönderdiği raporda Diyarbekir Türk Ocağı'nın "tarihî ve etnografik bakımdan tümüyle Türk şehri olan Diyarbekir'deki yabancı kültürlerin silinmesi yönündeki mücadelesiyle ünlendiğini" belirtiyordu. Bu görevini sürdürebilmesi için hükümete başvurularak, Türk "milli ve medeni varlığını" devam ettirecek bir kütüphanenin kurulması istenmişti. Bu girişimin daha sonra, "milli duyguların, cumhuriyetçiliğin ve halkçılığın yayılmasına" yol açacağı belirtiliyordu. Başkan yazdığı mektupta, sosyoloji, tarih, bilim, eğitim ve edebiyat alanında Türkçe kitapların gönderilmesini istiyordu.[97] Önceki bölümde tartışıldığı gibi, Diyarbekir Halkevi Birinci Bölüm (Dil, Tarih ve Edebiyat Bölümü) Başkanı, eski milis lideri, belediye reisi Müftüzâde Şeref Uluğ'du. Pirinççizâde ailesinin en az iki mensubu da köylerle ilgili bölümde görev almışlardı.[98] Ayrıca, 1920'lerde yapılan Türk Ocakları konferanslarında Diyarbekir'i eski milis lideri Pirinççizâde Sıdkı temsil etmişti.[99] Bu kişiler, *Karacadağ* adlı yerel derginin çıkarılmasında görevlendirilmişlerdi. Bu dergiyi daha sonra Ankara kaynaklı ve Türk hikâyelerinin yerel koşullara uyarlanarak yayımlandığı *Ülkü* adlı dergi takip etmişti.[100] Yerel düzeydeki tarihyazımında, soykırıma maruz kalmış bu kişilere yetki verilmiş olması, var olan kültürlerin inkârını ve "milli" bilgi ana yapısının oluşmasında sistematik dışlamayı somut bir olgu haline getirmişti.

Kemalistlerin en önemli girişimlerinden biri, Osmanlı dev-

97 BCA, 30.10.0.0/117.816.13, Diyarbekir Türk Ocağı Başkanı Arif Mehmet'ten Dahiliye Nazırlığı'na, 4 Mayıs 1926.

98 BCA, 490.01/984.814.2, Diyarbekir Halkevi Müdürü Çubukçu'dan CHP Genel Sekreterliği'ne, 23 Aralık 1935.

99 *Türk Ocakları 1928 Senesi Kurultayı Zabıtları*, 1930, Ankara, s. 2-3.

100 Her iki dergi ilgili şehirlerin Halkevleri tarafından basılmıştı. *Ülkü*, yayınını 1933'ten 1950'ye kadar, *Karacadağ* 1933'ten 1946'ya kadar sürdürmüştü.

let adamı Sarı Abdurrahman Paşa'nın 1764'te kurduğu zengin kütüphaneye el koymak olmuştu. Bu kütüphane Ulu Cami'nin bitişiğindeydi.[101] Kütüphane 1920'lerin sonlarından itibaren Kültür Bakanlığı tarafından milliyetçi politikalara hizmet etmek için kullanılmaya başlandı. "Türklük" anlayışına yararlı ve uygun olmaları ölçüsünde, burada bulunan Osmanlı Türkçesi, Arapça ve Farsça kitaplara kaynak olarak başvuruldu. Bu durum geçmişin ne kadarının hafızaya alınacağında da belirleyici oldu. Bu değişikliği yansıtmak için, 1932 yılında kütüphanenin adı yerel Kemalistler ve General Cevat Şakir (Çobanlı) (1871-1938) tarafından Milli Kütüphane olarak değiştirildi.[102] Bu süreçte kütüphane 1928'den sonra yazılan kitap, dergi ve gazetelerle dolduruldu. 1939'da Halkevi kütüphanesiyle birleştirilen ve Müftüzâde Şeref Uluğ'un himayesine verilen Milli Kütüphane'de 7.000 adet kitap bulunuyordu. Parti iki yıl sonra Kemal Güngör'ü teftişle görevlendirmiş ve kütüphanedeki eski eserlerin saptanmasını istemişti. Eski eserleri inceleyen Güngör bunların "değersiz" olduğunu belirterek kataloglama gereği bile duymadı ve depolara konmasını sağlayarak okunmalarını engelledi. Raporunda, listesini yaptığı 5.865 cilt kitabın elverişsiz koşullar altında saklandığını da belirtmişti.[103] Diyarbekir'deki bu iki kütüphanenin kaderi Osmanlı'dan Türklüğe geçişi, yani tepeden inme mühendislikle gerçekleştirilen kültürel kopuşu simgeliyordu.

Kurulan yeni kütüphaneler yeterli olmuyordu. Parti en küçük kütüphanelerde bile kitap okuma sayısını yakından izliyordu. Dönemin bir araştırmacısı şunları saptamıştı:

> Halkevi kütüphaneleri aynı zamanda önemli kültür varlıklarıydı. Arap harflerinden Latin harflerine geçildikten sonra bu

101 Günkut, *Diyarbekir Tarihi*, s. 125.

102 Usman Eti, *Diyarbekir*, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır, 1937, s. 41. General Çobanlı 1924'teki Nasturi isyanını bastırmakla görevlendirilmişti, bu askerî harekât Hakkari bölgesindeki Nasturi köylerinin yok edilmesiyle sonuçlanmıştı.

103 BCA, 490.01/1045.1015.2, Halkevleri Müfettişi Kemal Güngör'den CHP Genel Sekreterliği'ne, 26 Aralık 1940.

özellik daha da önem kazanmıştı. Arap harfleriyle yazılmış kitaplar kısa sürede değerini yitirmişti. Kütüphaneleri olmayan kasabalarda Halkevleri bastıkları metinleri halka dağıtıyordu ve bunlar binlerce kişiye ulaşıyordu. Kitaplar partinin merkez ofisleri tarafından seçilip satın alınıyordu. 1943 yılında, CHP 55.147 kitap satın alıp dağıtmıştı. Sadece Ankara'daki Halkevi, kuruluşundan itibaren 40.000 kitaplık bir kütüphane oluşturmuştu.[104]

1935'te hazırlanan raporda, Diyarbekir Halkevi kütüphane ve matbaa bölümünün 1.000 adet kitap basmasıyla övünülüyordu. Rapora göre, kütüphanenin okuma odalarını her gün "en az on kişi" ziyaret ediyordu.[105] Doğrudan partiye gönderilen yıllık değerleme raporunda yeni düzenin kitaplarının kaç kişi tarafından okunduğuna dair bilgi veriliyordu. 1 Ocak 1935'ten 15 Aralık 1935'e kadar geçen sürede kütüphaneye gelen 2.580 kişi 1.500 kitaba başvurmuştu.[106] İl düzeyindeki 1941 Halkevi değerlendirme raporu da etkileyici bir değerlendirme yapıyordu: Diyarbekir, Silvan, Ergani, Lice ve Çermik'i kapsayan 5 adet kütüphanede 22.000 kitap vardı. Ancak parti halkın ne kadarının bu yeni kitapları okuduğunu izlemeye daha fazla önem veriyordu. Eski yasaklı kitaplar da yakından takip ediliyordu. Sık sık yazılan bu raporların sonunda şu not yer alıyordu: "Kütüphane kataloğunda hiçbir yasaklı kitap yoktur."[107] Diyarbekir'deki Kemalist hafıza politikalarını gösteren en keskin örnek belki de, Ergani Halkevi müdürünün Ankara'daki üstlerine gönderdiği raporun son cümlesindeki ifadeydi: "Kütüphanemizde yabancı dilde ve eski yazıyla yazılmış hiçbir kitabın bulunmadığını... bildirmekten büyük bir onur

104 Başgöz ve Wilson, *Educational Problems in Turkey*, s. 151. Dağıtılan kitap sayıları için bkz. *Cumhuriyet Halk Partisi Halkevleri ve Halkodaları*, Ulus, Ankara, 1945, s. 13.

105 BCA, 490.01/1005.880.3, Halkevleri Müfettişi Alaettin Tekmen'den CHP Genel Sekreteri Recep Peker'e, 28 Ağustos 1935.

106 BCA, 490.01/984.814.2, Diyarbakır Halkevi Müdürü Çubukçu'dan CHP Genel Sekreterliği'ne, 23 Aralık 1935.

107 BCA, 490.01/996.850.1, CHP Genel Sekreterliği'nden Dördüncü Büro'ya, 3 Ocak 1941.

duyuyorum."[108] Gerçekten de, İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar geçen süre içinde yazılı kültürde tek dillilik yerleşmiş ve bu durum modern Türkiye'nin milli gururunun kaynağı olmuştu. 1942 yılında Diyarbekir'de oturan şair Cahit Sıtkı Tarancı İstanbul'daki arkadaşına şunları yazıyordu: "Buradaki Halkevi'ne *Ülkü*'den başka bir dergi gelmiyor."[109] Genç Kemalist kültür politikaları, kültürün homojenleştirilmesinin sürekliliğ kazanması amacını taşıyordu.

Hafıza politikaları yalnızca anlatı üretmek ve kütüphane çalıştırmaktan ibaret değildi. Müze inşa etmek, anma törenleri düzenlemek, heykel dikmek de rejimin hafıza politikalarının bir parçasıydı. 1941 tarihli Halkevi değerlendirme raporu, alfabe değişikliği nedeniyle artık kullanılamayacağı için Diyarbekir'deki binlerce eski kitabın Ankara'daki Milli Müze'ye gönderilmesini önermişti. Rejim, bu kitapların okunmasıyla ilgilenmiyordu, kolaylıkla okunabilen bu kültürel varlıklar artık müzelik olmuştu.[110] Bu öneriler, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün yürüttüğü Halkevleri kütüphanelerinin yeniden düzenlenmesi çalışmaları sırasında, on yıl sonra gerçekleştirilecekti. Eski kitaplar şehirdeki milli müzede ve Ankara'da toplandı.[111] Tüm diğer ulus-devletlerde olduğu gibi Kemalistler de milli günlerin anılmasına ağırlık veriyorlardı. Cumhuriyet'in "büyük günleri" en şaşaalı törenlerle kutlanıyordu: 23 Nisan Ulusal Egemenlik Bayramı, 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı, 30 Ağustos Zafer Bayramı, 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı olarak ilan edilmişti. Atatürk'ün Diyarbekir'e özel bağları nedeniyle burası için de özel bir gün ilan edilmişti: Mustafa Kemal'in 5 Nisan 1917'de Diyar-

108 BCA, 490.01/1036.986.01, Ergani Halkevi Müdürü Dr. Şevki Kılıççı'dan CHP Genel Sekreterliği'ne, 8 Şubat 1945.

109 Cahit Sıtkı Tarancı'dan Ziya Osman Saba'ya, 19 Şubat 1942, Ziya Osman Saba, "Cahit'le Günlerimiz"den alıntı, Cahit Sıtkı Tarancı, *Ziya'ya Mektuplar 1930-1946* içinde, Varlık Yayınları, İstanbul, 1957, s. 98.

110 BCA, 490.01/996.850.1, CHP Genel Sekreterliği'nden Dördüncü Büro'ya, 3 Ocak 1941.

111 BCA, 490.01/1045.1015.2, Milli Eğitim Bakanlığı'ndan CHP Genel Sekreterliği'ne, 5 Temmuz 1951.

bekir'i ziyaret etmesinin anısına, Kemalistler 1926 yılında bu günü "fahri hemşeri" Atatürk Günü ilan etmişlerdi.[112]

Arada sırada yapılan anma törenleri yine özel tarihî olaylarla ilgiliydi. Temmuz 1943'te Diyarbekir Halkevi, İstanbul Boğazı'nın tarihi hakkında verilen seminerlere ev sahipliği yapmıştı. Bu seminerlerde yapılan konuşmalar her zaman "Boğazlar Türktür ve her zaman Türk kalacaktır" ifadeleriyle bitiyordu.[113] Halkevi üyeleri 24 Temmuz 1943'te "Lozan zaferinin" yirminci yılını kutlamak için binanın bahçesinde toplandı. Halkevi başkanı Dr. Bedri Noyan, Sevr ve Lozan antlaşmalarına ilişkin uzun bir konuşma yapmış ve Lozan'ın "büyük bir zafer olduğunu" vurgulamıştı. Bu konuşma, "herkesin çok iyi anlayacağı bir dille yapılmış" ve aynı günün akşamında kutlamalar düzenlenmişti.[114] Bu türden kutlamaların yalnızca yerel halkın girişimiyle düzenlenmiş iyi niyet gösterileri olmadığını gösteren kanıtlar vardır. Bu faaliyetler, Ankara'daki politikacıların propagandalarıyla yerel hafızayı aynı çizgide tutmak amacını taşıyordu.

Mustafa Kemal Atatürk halkın gözünde hafızayı yansıtan merkezî bir odaktı. Heykelleri yıllar boyu memleketin her yanına yayılmış ve ölümünden çok önce ülkenin her yanındaki meydanlar onun heykelleriyle süslenmişti. Diyarbekir bir istisna değildi. Atatürk'ü anmak için, tabanda da merkezdeki karar vericilerin stratejik çerçevesine uyan girişimlerde bulunuluyordu. Mart 1935'te, Müftüzâde Şeref Uluğ himayesindeki Diyarbekir Kemalist seçkinler şehir merkezindeki meydana bir Atatürk heykeli dikilmesini önermişlerdi. Bu heykel için 20.000 lira ayırmışlardı ama, "dikilecek heykelin Birinci Dünya Savaşı sırasında Diyarbekir'i Ruslardan kurtaran General Mustafa Kemal Paşa'yı mı yoksa Devrimci Atatürk'ü mü temsil edeceğine karar verememişlerdi" "Türk heykel sanatçıları arasından en çok hangisini tavsiye ettiklerini" de soruyorlardı.[115] Parti müfitlerini uzun süre bekletmeyecek ve bu sorunun cevabını

112 Günkut, *Diyarbekir Tarihi*, s. 148-149.

113 *Diyarbakır*, 21 Temmuz 1943.

114 *Diyarbakır*, 30 Temmuz 1943.

115 BCA, 490.01/2013.9.1, Diyarbekir Belediye Reisi'nden CHP Genel Sekreteri Recep Peker'e, 28 Mart 1935.

"Devrimci Atatürk olarak yapılması daha uygundur" biçiminde verecekti.[116] Yerel yöneticiler bunun üzerine çalışmaya başladılar. Krokiler çizildi, şehir içinde heykelin dikileceği yer hakkında tartışmalar yapıldı ve bu işi yapmakla Arif Hikmet adlı heykeltıraş görevlendirildi. Diyarbekir seçkinleri sonunda heykelin "modernleşen şehre" uygun olacak biçimde "büyük ve modern bir heykel meydanı olan" Dağ Kapısı girişine dikilmesine karar vermişti. Mustafa Kemal için yapılacak hiçbir şeyden kaçınılmadığı için heykele ayrılan para 25.000 liraya çıkarılmış ve heykelin açılış tarihi 1936'nın bahar aylarına göre planlanmıştı.[117] Proje bitirildi ve Dağ Kapısı'ndan kışlaya giden bulvarın sol tarafında büyük bir Atatürk heykeli açıldı. Burası, her yerde hazır bulunan Atatürk'ün, şehre giren ve çıkanlara yukarıdan bakışını temsil ediyordu.[118] Diyarbekir kasabalarında bu yöntem daha çok tepeden inme bir nitelik taşıyordu, örneğin Ergani'deki Atatürk heykeli için Atatürk'ün sadık İçişleri Bakanı Şükrü Kaya doğrudan emir vermişti.[119]

YER İSİMLERİNİN DEĞİŞMESİ

Coğrafya ve hafıza birbiriyle ilişkili olmayan iki farklı olgu gibi görülse de, milliyetçi düşüncede bunlar birbirleriyle yakından ilişkilidir. Bölgelerin ulusallaştırılmasına yol açan ulus inşa süreçleri yer adlarının değiştirilmesini de içeriyordu.[120] Türk olmayan hafızaya saldırı, Türk olmayanların yaşadıkları yerlerin geçmişine saldırmayla birlikte yürütülmeliydi.[121] Kema-

116 BCA, 490.01/2013.9.1, CHP Genel Sekreteri Recep Peker'den Diyarbakır Belediyesi'ne, 8 Haziran 1935.

117 *Diyerbekire Bir Bakış*, Diyarbekir Basımevi, Diyarbakır, 1935, s. 4-5.

118 Konyar, *Diyarbekir Tarihi*, s. 266.

119 BCA, 490.01/2013.9.1, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'dan, Diyarbakır Vali Yardımcısı Kazım Demirer'e, 26 Temmuz 1937.

120 Bkz. Saul B. Cohen ve Nurit Kliot, "Place-Names in Israel's Ideological Struggle over the Administrative Territories", *Annals of the Association of American Geographers* 82, 1992, sayı 4, s. 653-680.

121 Kerem Öktem, "Incorporating the Time and Space of the Ethnic 'Other': Nationalism and Space in Southeast Turkey in the Nineteenth and Twentieth Centurires", *Nations and Nationalism* içinde, 2004, cilt 10, sayı 4, s. 559-578.

listler açısından Türk olmayan yer isimleri, bölgenin uygunsuz geçmişini (ve bugününü) hatırlatıyor, bu yüzden de buraların isimlerinin büyük ölçüde Türk isimleriyle değiştirilmesi gerekiyordu. Yeni yer isimleri konulması, çok etnili yapı içinde Türk milliyetçiliğini sembolize edecekti. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Cumhuriyet Halk Partisi, yer isimlerini zorla değiştirmek yoluyla Türkiye'nin politik zeminini değiştirmeye çalıştılar. Masum gibi görünen bu çaba aslında doğu illerinin her köşesinde uygulanan geniş kapsamlı ve uzun dönemli "Türkleştirme" kampanyalarının bir parçasıydı.[122]

İngiliz diplomat Mark Sykes Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Diyarbekir'e yaptığı gezide, "Palu'dan Diyarbekir'e kadar bölgenin hiçbir yerinde dağlar, nehirler ve köylerin çoğunun isimlerinin olmadığını ve yer işaretlerinin bulunmadığını" belirtmişti. "Birbirine yakın bir grup köyün tek bir ismi oluyordu ve burada yaşayan Müslüman ve Hıristiyan köylüler bu isimle anılıyorlardı; bu isimler köylerden geçen nehir, bulundukları vadi, etraftaki dağlar için de kullanılıyordu."[123] Bunun değişmesi gerekiyordu. Birinci Dünya Savaşı sırasında İTC, "Türklükle ilişkisi olmayan" şehir, kasaba, köy, nehir, orman ve dağ isimlerinin değiştirilmesi kararını almıştı. Özellikle de Ermeni, Rum ve Bulgar isimleri değiştirilecekti. Buralara verilebilecek isimlerin bir listesi hazırlanmıştı.[124] Savaş boyunca bölgelerden yer isimleriyle ilgili raporlar alınmıştı. Yer isimlerinde yapılan değişiklikler karışıklığa neden olup ordu için sorun yaratınca, bu faaliyet askıya alınarak savaş sonrasına ertelendi. Ancak bilgi toplama faaliyetleri sürdürülüyordu.[125] Bununla birlikte, isim değişikliği çalışmaları tamamen tepeden inme yapılmıyordu. İTC Türk Ocakları da köy, mahalle isimleri konusunda inisiyatif alıyor, yok edilen veya sürgüne gönderilen etnik grupların köylerine ve mahallelerine de yeni isimler veriliyordu. Bölgede ya-

122 Kerem Öktem, "The Nation's Imprint: Demographic Engineering and the Change of Toponymes in Republican Turkey", *European Journal of Turkish Studies*, 2008, sayı 7, <http://www.ejts.org/document2243.html>.

123 Sykes, *The Caliphs' Last Heritage*, s. 363.

124 BOA, İUM 48/28, 1 numaralı belge, Talat'tan Elaziz vilayetine, 12 Ocak 1916.

125 BOA, İUM 48/28, 37 numaralı belge.

şayan Ermenilerin öldürülmesi ve sürgüne gönderilmesi sırasında ve sonrasında, Ermenileri hatırlatacak fiziki izler tamamen siliniyordu.[126] Topluluğun yok edilmesinin hemen ardından anıları da yok ediliyordu.

Bu kampanyada da Birinci ve İkinci "Jön Türk dönem"leri arasında farklılıklar vardır. Kurtuluş Savaşı sırasında, öfkeli mebuslar yer isimlerinin değiştirilmesi için seslerini yükselterek sözlü taleplerde bulunuyorlardı. Bu mebuslardan biri şöyle demişti: "Bu ülkede yaşayan biri olarak, onurumuza, varlığımıza saldıran ve bize köpek muamelesi yapan bir ulusun adını taşımak istemiyorum."[127] İlke olarak pek çok vekil bu kanaatte olsa da, hükümet savaşın bu sıcak günlerinde içgüdüsel davranışların akıllıca olmadığını düşünmüş ve uygulamayı savaşın sonuna ertelemişti. Erteleme iptal anlamına gelmiyordu. 1920'lerden başlayarak yer isimleri sistematik olarak değiştirildi. Özellikle Ermeni, Rum ve Bulgarları temsil eden isimler hedef alınmıştı.[128] Bu kampanya yalnızca Hıristiyan yer isimleriyle de sınırlı kalmadı. Cumhuriyet'in ilanından sonra, zorlayıcı tedbirlerle azınlıkların susturulması yönündeki politik yaklaşım Türk olmayan Müslüman kültürlere kadar uzanmış ve bunların da kamu alanında görünür olmaları engellenmişti. Böylece, Doğu Karadeniz'deki Lazların yaşadığı bölgeye atfen konulan "Lazistan" ismi kaldırılmış ve haritalardan ve kamunun dilinden silinmişti. Ulusal gazetelerde yazılan makalelerde, "Anadolu'da Kürdistan adlı bir yerin olmadığı ve Anadolu'nun yalnızca Anadolu olduğu, Anadolu'nun Türk olduğu, Anadolu'nun parçalanamaz bir bütün olduğu, Kürdistan'ın Anadolu haritasında uydurulmuş bir yer olduğu ve bunun Anadolu'nun bölünmezliğine karşı bir tehdit oluşturduğu" tezleri yer alıyordu.[129] Kürt milliyetçisi aydın-

126 Necdet Sakaoğlu, *Kuruluşundan günümüze kadar 'çeşm-i cihan' Amasra: coğrafi, içtimâi ve turistik özellikleri ile 35 asırlık tarihi ve tarih eserleri*, Latin Yayınları, İstanbul, 1966, s. 186-187.

127 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, 11. cilt, 1. dönem, s. 100.

128 Murat Koraltürk, "Milliyetçi Bir Refleks: Yer Adlarının Türkleştirilmesi", *Toplumsal Tarih* 19, 2003, sayı 117, s. 98-99.

129 A. M. (Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu), "Ayın İzleri", *Anadolu Mecmuası* 9-11, Mayıs 1925, s. 390-391.

lar İTC zamanından başlayan bu isim değişikliklerine muhalefet etmiş olsalar da, rejim "Anadolu" adının ülkenin doğu sınırlarına kadar uzanması konusunda ısrarlı olmuştu.[130] Bu kampanya uluslararası boyuta da taşındı. Rejim, *Der Grosse Weltatlas*'ta [Büyük Dünya Atlası] Türkiye sınırları içinde Kürdistan ve Ermenistan[131] isimlerinin yer aldığını görünce Almanca bu atlasın tüm kopyalarını toplayıp imha etmiş ve Türkiye'ye sokulmasını yasaklamıştı.[132] Girard et Barrère tarafından basılan *L'asie mineure* [Küçük Asya] ve Jean Dolfus tarafından basılan *Atlas Mondial* [Dünya Atlası] adlı Fransız atlasları da aynı nedenlerle yasaklanmış ve imha edilmişti.[133] Mesaj çok açıktı, geçmişe ve geleceğe yönelik harita çizmek kabul edilemezdi. İsim değiştirme kampanyaları en küçük köye kadar devam edecekti.

Türk olmayan isimler çeşitli Türk isimleriyle değiştirildi. Yer ismi olarak İttihatçı ve Kemalist liderlerin isimleri de kullanıldı. Bazı yerler Talat'a atfen "Talatpaşa" ve Mustafa Kemal'e atfen "Mustafakemalpaşa" ya da "Kemalpaşa" isimlerini almıştı. Eski isimleri yenileriyle değiştirmenin yanı sıra, yeni inşa edilen yerlere de aynı liderlerin isimleri veriliyordu. Bunun bir örneği 1932 yılında Fırat üzerine yapılan betonarme köprüye verilen isimdi. Mustafa Kemal'in emriyle bu köprüye İsmet İnönü'nün adı verildi.[134] Erzincan yakınlarındaki Sürek tren istasyonuna Cebesoy (Ali Fuat Cebesoy) ismi verildi,[135] Van'daki Saray kasabasının ismi Kâzımpaşa olarak değiştirildi (Kazım adlı dört generalden biri).[136] 1938 Dersim katliamından hemen sonra, buradaki ölüm-

130 Mehmet Bayrak (ed.), *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri: Gizli Belgeler-Araştırmalar-Notlar*, Özge Yayınları, Ankara, 1993, s. 497.

131 *Der Grosse Weltatlas: Bearbeitet und mit der Hand gestochen in der kartongraphischen Anstalt des Bibliographischen Instituts, mit Bemerkurgen zu den Karten von Dr. Edgar Lehmann und einem Register mit etwa 80.000 Namen. 6, vermehrte und verbesserte Auşage*, Bibliographisches Institut AG, Leipzig, 1939.

132 BCA, 030.18.01.02/88.83.20, Başbakanlık kararnamesi, 3 Eylül 1939.

133 BCA, 030.18.01.02/90.31.7, Başbakanlık kararnamesi, 3 Nisan 1940. 030.18.01.02/123.70.2, Başbakanlık kararnamesi, 4 Eylül 1950.

134 BCA, 030.10/155.90.8, General İzzettin Çalışlar'dan Başbakan İsmet İnönü'ye, 5 Ekim 1932.

135 BCA, 030.11.1.0/173.2.6, İçişleri Bakanlığı kararı, tarihsiz.

136 BCA, 030.18.01.02/26.13.10, Bakanlar Kurulu kararnamesi, 2 Mart 1932.

lerden doğrudan sorumlu Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'a atfen Pulur kasabasının adı Fevziçakmak olarak değiştirildi.[137] 1930'lardan sonra Türkleştirme daha sistemli ve açık bir hal aldı. 1936 tarihli İller Kanunu'nun ilk maddesi Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde Türk olmayan yer isimlerinin Türk isimleriyle değiştirilmesini şart koşuyordu.[138] Bu yüzden Arapça olduğu izlenimi veren "Elaziz" ismi "Elazığ"a dönüştürüldü.[139]

TABLO 3: Doğu İllerinde 1967 Yılına Kadar Yapılmış Yer İsmi Değişiklikleri

İller	*Köy Sayısı*	*İsmi değişen yer sayısı*	*Yüzdesi*
Adıyaman	354	220	65
Ağrı	564	362	65
Antep	596	284	48
Bingöl	319	247	80
Bitlis	278	229	86
Diyarbakır	698	461	68
Elazığ	595	396	68
Erzincan	580	352	63
Erzurum	1.054	650	63
Gümüşhane	508	342	68
Hakkâri	147	111	80
Kars	790	401	52
Malatya	512	219	44
Mardin	726	652	91
Muş	381	286	77
Siirt	515	420	84
Trabzon	566	401	72
Tunceli	453	288	68
Urfa	710	394	57
Van	580	426	75

Kaynak: Zeyrek, 2006.

Aynı "Türkçeleştirme" çabası sınır kasabası "Reyhaniye" için de geçerli olacaktı, buranın 1939 yılında Türk topraklarına katılmasıyla ismi Reyhanlı olarak değiştirilmişti.[140] Doğu Karade-

137 BCA, 030.11.1.0/87.52.20, İçişleri Bakanlığı kararı, 10 Haziran 1939.

138 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, 12. cilt, V. dönem, 1. oturum, 1936, s. 14.

139 BCA, 030.18.01.02/80.100.14, Bakanlar Kurulu kararnamesi, 3 Aralık 1937.

140 BCA, 030.11.1.0/161.11.6, İçişleri Bakanlığı kararı, 2 Haziran 1943.

niz Bölgesi'ndeki Mapavri Lazcayı çağrıştırdığı için Çaybaşı olmuştu.[141] Ermeni isimleri de bu furyadan payını alacaktı. Rejim, Bingöl'ün merkez ilçesinin, Ermenicede "soğuk su" anlamına gelen Çabakçur olan adını Bingöl'e dönüştürdü.[142]

Bu milliyetçi hafıza politikalarından en çok Türkiye'nin yarısını oluşturan doğudaki Ermeni, Süryani, Kürt ve Arap köylerinin etkilendiği kesindir. Tablo 3'te de görüldüğü gibi, ismi değiştirilen köy sayısı batıya oranla doğuda çok daha fazladır. Doğu illerindeki 10.926 köyden 7.141'nin ismi değiştirilmiştir ve bu toplamın yüzde 69'una denk gelmektedir. Bu oran batı bölgelerinde yüzde 21 oranında kalmıştır.[143] Mardin gibi illerde neredeyse tüm köy isimleri Türk isimleriyle değiştirilmişti. Değiştirilmeyen isimler sadece Türkçe olduğu kabul edilenlerdi.

Diğer doğu illerinde olduğu gibi Diyarbekir de yer ismi değişikliklerinden büyük ölçüde etkilenmişti. Osmanlı geçmişiyle bağları kesme ve bölgeyi İslâm etkisinden arındırma amacıyla ilin ve vilayetin Diyarbekir olan adı Diyarbakır olarak değiştirilmişti. Dördüncü Bölüm'de gördüğümüz gibi bu değişiklik önerisinin öncüleri Bedri Günkut ve Hasan Reşit Tankut'tu, ancak değişiklik kararı en yüksek merci tarafından verilmişti. Atatürk, 17 Kasım 1937'de Diyarbekir'in kuzeyine yaptığı gezide, "Diyarbekir adının etimolojisi hakkında herhangi bir çalışma yapılmış mıdır?" diye sormuş ve şunları eklemişti, "Gerçekte bu şehrin adının, bölgedeki bakır madenleri nedeniyle Diyarbakır olarak değiştirilmesi gerekir, bu yüzden bundan sonra artık bu adla anılacaktır." Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu'na işbirliği yapmalarını ve dil ve tarih alanında yapacakları çalışmayla konuyu aydınlatmalarını emretmişti. Halbuki *Diyarbekir* adı halife Ebu-Bekir'den geliyordu ve İslâmi geçmişi temsil ediyordu, *Diyarbakır* ise bölgedeki bakır madenlerini ve şehrin bundan sonraki laik geleceğini temsil edecekti. Ata-

141 BCA, 030.11.1.0/104.9.1, İçişleri Bakanlığı kararı, 20 Ocak 1944.

142 BCA, 030.11.1.0/107.85.14, İçişleri Bakanlığı kararı, 13 Aralık 1944.

143 Şerafettin Zeyrek, "Türkiye'de Köy Adlarını Değiştirme Politikası", *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1, 2006, sayı 31, s. 86-95.

türk'ün emrinden bir süre sonra Kemalist aydınlardan oluşan komite, liderlerinin önerisini tartışmak üzere toplandı. İçlerindeki bazı aşırılar ilin adının Türkçeye daha yakın *Bakıreli* ismiyle değiştirilmesini önerdiler, ancak aralarındaki tartışma kısa sürede liderlerinin önerisinin benimsenmesiyle sonuçlandı. Böylece, Atatürk'ün tezine komite tarafından sözde akademik destek verilmiş oldu ve değişiklik yapıldı.[144] Kararın son hali 2 Aralık 1937'de Mustafa Kemal, Celal Bayar, Kazım Özalp, Şükrü Kaya ve diğerleri tarafından imzalandı. 10 Aralık 1937'den itibaren Diyarbekir artık resmen Diyarbakır olmuştu.[145]

Bunun yanı sıra, ildeki Osmanlı sultanlarının adlarını taşıyan cadde ve mahalle isimleri İttihatçı ve Kemalist politikacı ve asker isimleriyle değiştirildi. Eski isimlere gönderilen mektuplar yerlerine teslim edilemedi ve iade edildi. Posta hizmetleri sürdürülemez hale geldi, gecikmeler yaşandı. Resmî yazışmalarda bile karışıklıklar meydana geldi. Buraya gezmeye gelenler sık sık kayboluyor ve yollarını bulmak için jandarma ve yerli halka başvuruyorlardı. Diyarbakır'ın kaç köyünün isminin değiştirildiği Tablo 3'te yer almaktadır. Kabiye, Bağıvar; Aynetu, Güvercinlik; Karakilise, Dökmetaş; Matrani, Kuşlukbalığı; Şemami, Yenievler; Qitirbil, Eğlence olmuştu; kuşkusuz ismi değiştirilen çok sayıda başka köyler de vardı. Aşiretleri simgeleyen Botan, Pervari ya da Mutki gibi bölgesel isimler yeni öğretiye göre tümüyle Türk isimleri olarak kabul edilmişti.[146] Ergani kasabasının adına buranın özelliğini belirtecek Maden eklenmiş ve kasabanın adı Ergani Maden olmuştu. "Dicle" adı bile Türkleştirilmişti. Resmî tarih kitaplarına göre bu isim "Akad Türklerinden" geliyordu. Buna inanmayanlara, "Türk Tarih Kurumu'nun bastığı *Tarih Kitabı*'nın birinci cildine bakmaları"

144 "Diyarbakır adı üzerine çalışmalar", *Türk Dili*, Haziran 1938, sayı 29/30, s. 69-87.

145 BCA, 030.18.01.02/80.99.17, Bakanlar Kurulu kararnamesi, 10 Aralık 1937; *Resmî Gazete*, sayı 3789, 18 Aralık 1937, Bakanlar Kurulu kararnamesi, sayı 7789.

146 Diyarbakır ilindeki isimleri değişmiş olanlar da dahil köy isimleri listesi için bkz. 1973'te yayımlanan *Diyarbakır İli Yıllığı*, Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Diyarbakır Valiliği, Ankara, 1973, s. 71-116.

öneriliyordu.[147] Böylece coğrafyanın Osmanlı, Ermeni ve Kürt çağrışımlardan arındırılması gerçekleştirilmiş oldu. Mardin ili isim değiştirme yoluyla Araplıktan kurtulmuştu. Yer isimlerinde, Arapçada tepe anlamına gelen "Tel" ön eki ya "Tepe"yle değiştirilmiş ya da buralara başka isimler verilmişti.[148] Rejim propagandasını yapanlar, "Mardin" adının aslında Süryani yazarların iddia ettikleri gibi Asuri Aramicesinden gelmediğini söylüyor, "Türk ismi olduğunu ve tarih boyunca buranın Türk toprağı olduğunu" ileri sürüyorlardı.[149]

Doğu illerindeki yer ismi değişiklikleri yıllar aldı ve değişiklikler daha sonra da sürdürüldü. En azından kâğıt üstündeki harita tanınmaz hale gelmişti. Hükümet bu değişiklikleri normalleşme ve milliyetçilik gerekçeleriyle savunmaya çalışıyordu: Anayasada resmî dil Türkçeydi, köylülerin yaşadıkları yerlerin isimlerinin anlamını bilmeye hakkı vardı. Ancak, Anayasa burada yaşayan milyonlarca insanın Türkçe bilmediği gerçeğini dikkate almamıştı. Doğudaki köylerde yaşayanlar köylerinin isimlerinin kaynağını biliyorlardı ama bu değişikliklerden sonra bunu da bilmez oldular. Mesele sadece isimlerin değiştirilmesi değildi, aynı zamanda hiçbir zaman talep etmedikleri böyle bir şeyin zorla yapılmış olmasıydı. Ancak buraların halkları zaman içinde isim değişikliği olgusuyla başa çıkmayı öğrendiler, kendi aralarında eski isimleri, resmî kurumlardaki işlerinde de yeni isimleri kullanır oldular, ama hükümet tarafından bu değişikliklerin neden yapıldığını hiçbir zaman anlamadılar. Kemalistlerin isimlerin Türkçeleştirilmesi saplantısını bir türlü kavrayamadılar. Ayrıca isim neyi ifade edebilirdi? 1980'lere kadar devam eden bu kampanya ne kadar iddialı olursa olsun Kemalistlerin umduğu sonuçları yaratamadı. Devlet Türk isimlerinin kullanılması için ne kadar çok baskı yaptıysa, zengin yerel kültür "eski" ya da "gerçek" isimleri kullanmada o kadar direnç gösterdi ve bu du-

147 Bedri Günkut, *Diyarbekir Tarihi*, Diyarbakır Halkevi, Diyarbakır, 1937, s. 6-7.

148 BCA, 030.11.1.0/190.6.2, İçişleri Bakanlığı kararı, 3 Mart 1947; BCA, 030.18.1.01/20.38.13, Bakanlar Kurulu kararnamesi, 7 Haziran 1931.

149 Hasan Reşit Tankut, *Diyarbakır Adı Üzerinde Toponomik bir Tetkik*, Ulus Basımevi, Ankara, 1937, s. 13.

rum bugüne kadar sürdü. Ulus oluşturmak için kullanılan bu yöntem kısa vadede beklendiği kadar etkili olmamıştı.

TARTIŞMA

Bu bölüm Kemalistlerin tek parti diktatörlüğü döneminde izlediği hafıza politikalarını ele almıştır. Ülkenin yeni kimliğini oluşturmak için yeni bir hafızanın yaratılmasına ihtiyaç vardı. 1920'lerde, özellikle de 1930'larda Kemalistler geçmişi ele alırken, geçmişin travmatik olaylarını unutturacak düzenlemeler yapılmasından başlayıp ulusun kahraman ve ebedi varlığını temsil eden anlatılar oluşturulmasına kadar uzanan bir dizi çaba içine girmişlerdi. Tüm ülkede, ama özellikle de doğu illerinde yeni yerel tarihler yazılması için emirler verildi. Milliyetçi ölçülerle kaleme alınmış ve şehir tarihlerinin de bu söylemle yazıldığı resmî ders kitapları, yalnızca tarihî gerçekleri görmezden gelmemiş, bütün etnik azınlıkları da yerel tarihin dışında bırakmıştı. Bununla birlikte, hafıza inatçıydı ve yerel toplulukların belleğindeki yaşanmış hikâyeler resmî ders kitaplarındakilerden çok farklıydı. 1950'de Diyarbakır tarihini öğrenmek isteyen herhangi birinin önünde iki farklı bilgi kaynağı vardı. Bunlardan biri Kemalistlerin kurdukları kütüphaneler, diğeri ise şehirlerde ve köylerde yaşayan geniş ailelerin aktardıkları sözlü anlatımlardı. Bu iki farklı bilgi kaynağı yıllarca birlikte varlığını sürdürdü. Ancak 1960'lardan sonra ortaya çıkan kentleşme olgusu ve doğu illerindeki köylü nüfusunun okuryazarlığının artmasıyla, sözlü gelenekler baskı altına alındı. Günümüzde, özel hafıza varlığını sürdürebilmektedir ancak zaman zaman resmî kamusal hafızasıyla çatışma içine girmektedir. Anılar arasındaki karşıtlıkların çarpışmasının ne sonuç vereceği zaman içinde belli olacaktır, ancak bu arada kaybolmaya yüz tutan sözlü geleneğin ve bunun toplumsal hafıza üzerindeki yansımalarının uzun bir sessizlikten sonra tekrar canlandığı gözlenmektedir.

Kemalistlerin hafıza politikaları üzerindeki hâkimiyetini açık bir biçimde ölçmek zordur. Doğu illeri yüzde 80'i okuma yazma

bilmeyen bir köylü toplumuydu, buna karşılık resmî söylem tarafından yayımlanmış kitaplar bu halkın okuyabileceği yalnızca ilk kitaplar değil, aynı zamanda yegâne kitaplardı. Dışlama ve kapsama yoluyla yaratılmak istenen hâkim söylem *kapalı bir bilgi döngüsü* oluşturmayı amaçlıyordu. Bu faaliyet, doğu illerinde katılımcı hafıza ve kimlik oluşumu olanakları önünde engel teşkil ediyordu. Rejim, kendi inanç sistemine karşı dıştan gelecek etkilere ve içten gelecek eleştirilere mani olmak üzere, belki de Sovyet diktatörlüğünde rastlanabilecek bir biçimde, eski kitapları yasaklamış ve yok etmişti. "Türklük", verilen bilgi bütününün kabul düzeyine göre ölçülüyordu. Örneğin, şehirler ve bölge hakkında daha sonra yapılan çalışmaların "bilimsel" olarak kabul görüp basılabilmesi, Kemalist tarih çalışmalarına atıfta bulunmalarına bağlıydı. Rejim, körleştirilmiş hafıza politikalarının Türkiye halkı için kültürel bir fakirleşmeye yol açacağı gerçeğini görememişti. Günümüzde Osmanlı dilinde yazılmış eserleri (yani 1928'den önce basılanlar) okuyabilenler, tarihçiler, ilahiyatçılar ve meraklılarla sınırlıdır ve bu yüzden de sayıları çok fazla değildir. Rejim Henry Ford'un ünlü "Tarih zırvadır" deyişini reddetmişti: Milli hafıza ve milli kimliği oluşturmada tarih onlara göre çok büyük bir öneme sahipti. Ürettikleri "tarihî miyopluk", Osmanlı dilinde yazılmış binlerce kitabın eski kitapçıların dolaplarında çürümeye terk edilmesine yol açmakla kalmamış, aynı zamanda toplumun tarih algısını da etkilemişti. Günümüzde Türk tarih kültürü dar kapsamlı ve yüzeyseldir. Geçmişe ait çok az resim ve yazılı eser bulunması, sorunu daha da kötüleştirmiş ve günümüzde çok az insanın Osmanlı toplumunu tahayyül edebilmesine imkân vermiştir. Bu insanlar için geçmiş çok başka bir ülkedir.[150]

---

150 Bu bölümde ele alınan tarih teorilerine, Kemalistlerin iktidardan gittikten sonra etkinliğini kaybeden, iki savaş arası tipik efsane oluşturma girişimleri olarak bakılmamalıdır. Bu miras günümüz genç Türkleri arasında da yaygın biçimde varlığını sürdürmektedir. Diyarbakır tarihi üzerine yapılan yakın zamandaki son toplantıda, "Siverek" adının muhtemelen Ermeni kökenli olduğunu söyleyen katılımcılardan birinin konuşması paneldekiler tarafından şiddetle karşılanmış ve kısa kesilmişti. *Tarihte Siverek Sempozyumu*, Siverek, Diyarbakır, 13-14 Ekim 2001.

Kemalistler doğunun öteden beri Türk olduğu iddialarını doğrulamak için bölgeye damgalarını vuracak pek çok iz bırakmıştı. Tüm doğu coğrafyasında, büyük şehirlerden küçük kasabalara kadar her tarafta yer isimleri, çoğu Osmanlı Ermenilerinin soykırımına katılan İttihatçı görevliler, politikacılar ve eşkıyaların isimleriyle değiştirilmişti. Diyarbakır'daki Ziya Gökalp Lisesi, Cahit Sıtkı Tarancı Müzesi ve İttihatçı izler taşıyan başka pek çok bina, yıkılmaya terk edilen Ermeni Surp Giragos Kilisesi, Cemilpaşazâde Köşkü ve Pirinççizâde un fabrikası şiddetin sessiz tanıkları olmuştur. Jön Türk döneminde kitlesel şiddet yoluyla sağlanan büyük sessizliği temsil eden en belirgin yapı, Diyarbakır'ın kuzeydoğusundaki iç kaledir. Şehirde yaşayanlar ve komşu köylüler bölgelerinin en önemli yapısı olarak bu eski kaleye büyük saygı duyarlar. Bu korunaklı kale (günümüze kaldığı kadarıyla) Dicle Nehri'ne bakan küçük bir tepe üzerine kurulmuştur. Bu kale konumundan dolayı büyük öneme sahipti: Hem Osmanlı İmparatorluğu hem de Türkiye Cumhuriyeti, varlıklarının devamlılığı için devlet aygıtını bu alanın içine kurmuştu. Buraya gelen herhangi biri, hangi tarafın hikâyesine inanmış olursa olsun, sonuç olarak Diyarbakır'da yaşanmış şiddeti yakından görebilir ve karanlık ve yıkık dökük bu duvarların arkasında uykuya dalmış tarihi hissedebilir. Kalenin içinde valilik binası, bölge mahkemesi ve en önemlisi de ünlü Diyarbakır hapishanesi yer almaktadır. Bu hapishane Diyarbakır'da uygulanan kitlesel şiddeti hatırlatan en önemli anıttır: Burada 19. yüzyılın sonlarında Bulgar devrimciler hapsedilmiş, 1915 yılında Ermeni seçkinler işkence görmüş ve öldürülmüş, 1925 yılında Şeyh Said ve adamları mahkûm ve infaz edilmiş, 1980 darbesini izleyen cunta rejimi sırasında çeşitli sol görüşlü eylemciler ve Kürt milliyetçileri işkence görmüş ve 1990'larda PKK üyeleri işkenceye uğramış ve öldürülmüşlerdir. 2000 yılına kadar burası, jandarma istihbarat birimleri ve özel harekat kuvvetleri de dahil olmak üzere savaş makinası Türk güvenlik güçlerine ev sahipliği yapmıştır. Hapishanenin acı geçmişi şehirdeki yüz yıllık şiddeti yansıtmaktadır. Ancak bu dönem boyunca hiçbir yerde şiddetle ilgili herhangi

bir ifade yer almamıştır. 2007 yazında güvenlik güçleri bu alandan çıkartılmış ve hapishane dahil tüm alan Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından açık hava müzesine dönüştürülmektedir. Ancak kazılar sırasında gömülü insan kemikleri bulunmuştur. Adli tıp sonuçlarına göre bu kemik kalıntıları yaklaşık yüz yıl öncesine aittir. Bu kemiklerin 1915'in baharında işkence ile öldürülmüş Ermenilere veya 1925'te hapse alınmış ve idam edilmiş Kürtlere ait olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır.[151]

Türkiye Cumhuriyeti'nin Ermeni soykırımına yönelik geçmişteki ve bugünkü hafıza politikaları inkâr üzerine kurulmuştur. Soykırımın kendisi gibi, bu politikanın amacı da şiddeti toplumun hafızasından silmektir. Türk toplumunu toplu hafıza kaybına zorlama çabası iki ucu keskin bıçaktı. İttihatçıların Balkanlar'dan sürgün edilerek yaşadıkları kitlesel trajediyi hiç anmayıp bunun yerine bunu neden geleceğe taşıdıkları hâlâ açık değildir. Burada da toplum sessizliğe zorlanmıştı: 1930'larda Türkiye'de yaşayan hiç kimse, esasen öyle olmasına rağmen, Mustafa Kemal'in mülteci olduğunu söylemeye cesaret edemezdi. Kaybedilen topraklara yapılan az sayıda nostaljik gezi dışında, Türk milliyetçiliği ilke olarak Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışındaki bölgeleri dışlamaktadır. Türklerin geçmişi değerlendirmeleri konusunda iki gelişme sorun yaratmıştır. Birincisi, 1960'lardan sonra Ermenilerin uluslararası arenada soykırımın tanınması için sürdürdükleri yoğun çabalar, ikincisi de hemen hemen aynı dönemde akademik düzeydeki milli hafıza çalışma ve uygulamalarının çoğalmasıdır. Her iki gelişme devletin soykırımı resmen inkâr etmek için gerekli gördüğü araçların keskinleşmesine ve kutuplaşmanın derinleşmesine yol açtı: Hikâyeler daha da ayrıntılandırıldı, algı denetim kampanyaları daha iyi örgütlendi ve içerideki muhalif seslere karşı daha sert tavır takınıldı. Fakat neden Türklerin çoğu Türk hükümetinin resmî görüşünden yana bir tutum içinde?

151 Ayhan Aktar, "Diyarbakır 1915: Kötülüğün arkeolojisi", *Agos*, 1 Şubat 2012. Hafıza ve mimari üzerine teorik araştırma için bkz. Robert Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War*, Reaktion Books, Londra, 2006, s. 7-60.

Bu sorunla ilgili olarak kısmen iç içe geçmiş üç açıklama söz konusu olabilir. Birincisi, Türk resmî hafızasının Türk toplumuna kabul ettirilmeye çalışılması uzun vadeli bir çalışmadır. Bu bölümde ele alındığı gibi, 1923'ten beri uygulanan sansür, soykırımı gündem dışına itmiş ve yeni nesiller 1915'teki olaylardan haberi olmadan yetiştirilmiştir. "Türk inkârının" tohumlarının atıldığı Jön Türk döneminde, özellikle de 1930'larda bu sansür çok etkili olmuştu. Birçok Türk için bu durum, bilgisizlikten kaynaklanan "dürüst" bir inkârdı. Yukarıda sözü edilen "kapalı bilgi döngüsü", Türkler (Türk okullarında eğitilmiş ve 1928'den önceki ders kitaplarını görmemiş Türkler) için o dönemde yaşanmış kitlesel şiddete yer vermeyen bir başvuru çerçevesi yaratmıştır. İkincisi, "gerçekten bilmemenin" yanı sıra kendi kendine öğrenmenin önündeki engellerdir. Diktatörlük, iki savaş arası dönemde uyguladığı sistematik sansürle, tarihçileri susturmuş, yabancı kitapların içeri girmesini yasaklamış, sürgünler hakkında kütüphanelerde bulunan tüm kitap ve metinleri toplamış ve yok etmişti. Üçüncüsü de Ermenice okuma yazma bilen Türklerin sayısının çok az olmasıdır. Büyük şehirlerde herkes kendi halinde yaşadığından ve Suriye sınırı (2000'lere kadar) sıkı denetim altında tutulduğundan, Türklerin çoğu Ermenileri tanımıyor ve hikâyelerini bilmiyordu. Bu üç süreç, sıradan Türklerin kitlesel şiddetin geçmişi karşısında kafalarının karışmasına neden oluyordu.

Ernest Renan'ın ünlü deyişinde olduğu gibi, uluslar hatırlamak istedikleriyle değil unutmak istedikleriyle bir araya gelir.[152] İnkâr bu unutma sürecinin taşıyıcısıdır.[153] Ermeni soykırımı hafıza açısından tipik bir vakadır: Türk olmak soykırımı "unutmayı" ve inkârı içerir, Ermeni olmak da Türklerle Ermenilerin yüzyıllarca birlikte yaşadıkları ve "iyi Türklerin" Er-

152 Ernest Renan, "What is a Nation?", Geoff Eley ve Ronald Grigor Suny, *Becoming National: A Reader* içinde, Oxford University Press, Oxford, 1996, s. 41-55, özellikle s. 52-54.

153 Tarihteki karşılaştırmalı inkâr çalışmaları için bkz. Tony Taylor, *Denial: History Betrayed*, Melbourne University Publishing, Melbourne, 2009; Stanley Cohen, *States of Denial: Knowing about Atrocities and Suffering*, Polity, Oxford, 2001. Ayrıca, bkz. Mirko Grmek, "Un Memoricide", *Figaro*, 15 Aralık 1991.

menilere yardım ettiğine ve soykırıma karşı durduklarına dair gerçekleri ve ayrıntıları unutmalarını içerir.[154] Böylece, Türk-Ermeni uyuşmazlığı özünde hafıza uyuşmazlığı olarak yorumlanabilir. Ermeniler, Türklerin unutmak istediği bir tarihi hatırlamak istiyor. Eğer hafıza, kimlik oluşturmada anahtar bir role sahip olmasaydı bu bir sorun yaratmayacaktı. Bu nedenle hafızanın yok olması kimliğin de yok olması demektir, bu pek çok insan için temel bir sorundur.[155] Yaratılmış anıların topluluk kimliğinin önemli bir bileşeni olması, bu hafızanın dışına çıkan Türk ya da Ermenilerde kimliklerine doğrudan saldırıldığı duygusunu yaşatacaktır. Tarihe karşı samimi ve kuşkucu bir ilgi gösteren Türkler şüpheli bir etnik geçmişi olmakla (Ermeni) suçlanmaktadır. Böylece, milliyetçilik paradigmasına göre, resmî hafızadan herhangi bir sapma topluluk içindeki toplumsal bütünlüğü bozacak bir kimlik sapması anlamına gelecektir. Tümüyle toplum dışına atılmış anıların çatışması, tümüyle dışlanmış kimlik çatışmasına dönüşecek biçimde yayılmıştır. 1970'lerde Kürt ve Ermeni milliyetçilerin tarihsel düşmanları "Türkler"e karşı yürüttükleri politik şiddet eylemleri sonucunda "hafızanın intikamı" olgusu yaşanmıştır. Türklerin ördüğü sessizlik duvarı şiddetten kurtulan toplulukların yaşadıkları travmadan kurtulmalarını engellemiştir. Karabağ Savaşı sırasında Ermeniler, uzaktaki Sason bölgesini anan şarkılar söylüyor, PKK'lı Kürtler de atalarına karşı uygulanmış şiddeti lanetliyorlardı. Bu durum 1910'lardaki Osmanlı Müslümanlarının kaderine benziyordu. Travmaya uğramış mülteciler yıllar sonra kendilerine eziyet etmiş halklarla aynı olmayan ama bir biçimde onlarla ilişkilendirdikleri halklardan intikam alı-

154 Ermeni soykırımı anılarını araçlaştıran iki çalışma için bkz. Natasha May Azarian, "The Seeds of Memory: Narrative Renditions of the Armenian Genocide Across Generations", yayımlanmamış doktora tezi, University of California, Berkeley, 2007; Robert Owen Krikorian, "The Re-appropriation of the Past: History and Politics in Soviet Armenia, 1988-1991", yayımlanmamış doktora tezi, Harvard University, 2003.

155 Bu belki de, Türk, Kürt ve Arap gibi yaşayan ve Türk-Ermeni evlilikleri de dahil binlerce Ermeni dönmesi için daha çok geçerlidir. Kimlikle ilişkili sorunların ipuçları için bkz. Ayşegül Altınay ve Fethiye Çetin, *Torunlar*, Metis Yayınları, İstanbul, 2009.

yorlardı. Şiddet aynı zamanda toplumsal içine kapanma sürecine de yol açmıştı. Etnik grupların iç çatışmaları (Kürtler arasındaki ve Ermeniler arasındaki) tek bir hafıza ya da kimlik adına unutturulmuştu.

İttihatçılar ve Kemalistler toplumların ve insanlığın tümüyle biçimlendirilebilir olduğunu, sarsıntı ya da travmalardan sonra en ufak anı kırıntısının bile ortadan kaldırılabileceğini ve insanların her şeyi unutabileceğini varsaymıştı. Yıllar sonra kendileri de, unutamadıkları hoş olmayan anıları gömmeye çalıştılar. Politikalarının yanlış sosyolojik hesaplamalara dayandığının farkına varamamışlardı. Tüm Osmanlı Ermeni toplumu bir yana, Doğu Anadolu'da yaşanmış şiddet, ataları ya da ailelerinin büyük bölümü yok edilmiş Kürtlerin anılarında açıkça varlığını sürdürmektedir. Bu anıların cisim bulmuş hali, bölgedeki toplu mezarlardır. Kürt köylülerin Mardin ilinin güneydoğusunda buldukları böyle bir mezar, Ermeni diyasporasının adli araştırma talebi üzerine Türk ordusu ve jandarma tarafından yok edilmiştir.[156] Bu skandalın uluslararası boyutu açıktır. Bir uzmana göre, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, hafızanın "ateş alması" ya da "intikamı", uluslararası ilişkilerde "yeni Aydınlanma ahlâkı" ya da "kamu ahlâkı" adı verilen yeni bir ahlâki standart yarattı.[157] Ancak, ana unsuru Yahudi soykırımı olan bu uluslararası "evrensel küresel hafıza", karşısında kendi yorumlarını tarihe dahil etmeye çalışan ulusal hafızalar bulmaktadır. Ermeni lobicileri soykırım hafızasının uluslararası işbirliği için iyi bir veri olduğunu düşünürken, Türk lobicileri ve Türk hükümeti soykırımın herhangi bir biçimde anılmasını engellemek için savunmaya geçmektedir. Fail toplum olmayı kabul etmek yerine inkâr politikası sürdürmek, uluslararası stratejik kaygılarından kaynaklanmaktadır. Türk devlet görevlileri Yad Vashem'e gidip Şoa anısını yad ederken, İran devlet görevlileri de Erivan'a giderek aynı şeyi Ermeni soykırımı için yap-

156 Ayşe Günaysu, "Toplu mezar Ermeni ve Süryanilere ait", *Özgür Gündem*, 7 Kasım 2006.

157 Elazar Barkan, *The Guilt of Nations: Restitution and Negotiating Historical Injustices*, W.W. Norton, New York, 2000, s. XXVIII.

maktadır. Totaliter Suriye rejiminin çölde Ermeni soykırımının anısına tören düzenlenmesine hoşgörü göstermesi eşit ağırlıkta bir karşılık bulmuş ve Türk hükümeti bu devleti Kürt milliyetçilerini desteklediği gerekçesiyle tehdit etmiştir. Uluslararası politikada da, hafıza ve iktidar ilişkisi hafıza ve ahlâk ilişkisinden çok daha kuvvetlidir.

Sonuç

Bu kitap iki Türk milliyetçi rejimin (İttihatçılar ve Kemalistler), 1913'ten 1950'ye kadar olan dönemde etnik olarak heterojen bir yapıya sahip Doğu Anadolu'yu homojenleştirme ve Türk ulus-devletine katma amaçlı nüfus politikalarını incelemektedir. Doğu illerindeki halkların kimliklerinin, bilgi, yönetim ve kökten değişikliğin nesnesi olarak kullanılmasında bu "Jön Türk" kuşağının oynadığı rolün altı çizilmiştir. İnsanları yok etme, sürgüne gönderme, zorla asimile etme, anıları denetim altına alma da dahil geniş perspektifli nüfus politikalarıyla ulus-devlet içinde etnik ve kültürel homojenliği sağlama girişimleri ele alınmıştır. Ayrıca, 1913-1918 yılları arasındaki "ilk Jön Türk rejimi" (İTC dönemi) ile 1919-1950 yılları arasındaki "ikinci Jön Türk rejimin"in (CHP dönemi) birbirinin devamı olduğu açık kanıtlarla ortaya konmuştur. Bu bölüm, çalışmanın belli başlı sonuçlarını ele alarak genel bir özet sunmaya çalışacaktır. Her bölümdeki tartışmaları yinelemek yerine tezler arasında bağlar kurularak bir senteze ulaşılacaktır.

Başlangıçta İttihatçı ve Kemalist nüfus politikalarının Doğu Anadolu'yu nasıl şekillendirdiği sorusu sorulmuştu. Bu soruya cevap vermek için, nüfus politikalarının dört şekli birbirini izleyen bölümlerde incelendi. Bunlar soykırım, sürgüne

gönderme, asimilasyon ve hafıza politikalarıydı. Bu birbirinden ayrı ama iç içe geçmiş bölümleri bir araya getirmek için genel bir giriş çerçevesi oluşturuldu. Bu girişte, farklı uzmanlık alanlarından gelen ama etnik milliyetçilik paydasında birleşerek yeni bir sınıf yaratan Müslüman Osmanlı subay, bürokrat, aydın ve meslek erbabı arasında milliyetçilik düşünceleri ve nüfus politikalarının nasıl değer kazandığı açıklandı. Nüfus politikalarının daha sonraki pek çok politikanın da ana kaynağı olduğu gösterildi. Milliyetçilik ve nüfus politikalarının Osmanlı İmparatorluğu'na ne şekilde geldiği ve siyasi seçkinleri nasıl derinden etkilediği gösterildi. 19. yüzyılın sonunda, milliyetçi devrimci bir hareket olarak, etnik azınlık partilerinin yanı sıra liberal, dinî ve monarşik rakipleriyle iktidar mücadelesine girişen Jön Türk partisinin kurulması çok önemliydi. Parti 1908 yılında Sultan'ı devirmeyi başararak iktidar yoluna girmişti. Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik vaadiyle yola çıkmış olsa da, pek çok devrimde olduğu gibi, İttihatçı hareket de başlangıçta savunduğu düşüncelere ve demokratik yönetim ilkelerine ihanet etti: Meşruti monarşi ve bireysel özgürlükler kısa sürede yok oldu. Hareket güç kazanarak 1913 darbesiyle zafere ulaştı, muhaliflerine ve halkın bir bölümüne karşı şiddet kullanmaktan sakınmayan totaliter eğilimli bir diktatörlük kurdu. İttihatçılar, Osmanlı'nın kurtuluşunun ancak ulus-devlet olmakla mümkün olacağına inanmıştı. Türk ulus-devlet düşüncesine kısmen ideolojik ama daha çok pragmatik politik nedenlerle sarılmışlardı: Ulus-devlet formülü, ulusal egemenliğe dışarıdan gelecek yabancı müdahalesine karşı tam bir koruma sağlayacaktı. Osmanlı toplum yapısındaki heterojen yapı karşısında bu derin bir etnik homojenlik çalışmasının örgütlenmesi anlamına geliyordu. Bu süreçte, doğu illeri özel öneme sahipti (bu nedenle de bu kitapta özellikle doğu illeri ele alınmıştır). Jeopolitik konum, ekonomik gelişme ve çok etnili yapısıyla doğu, bu alanda ütopik İttihatçı anlayışa uzak düşüyordu. Bunun sonucunda da, imparatorluktan ulus-devlete evrilme sürecinde burası özellikle şiddet dolu bir geçiş yolu oldu.

Nüfus politikalarının ilk aşamalarını zorla asimile etme ve ihraç etme oluşturmuştu, ancak Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla bu politikalar daha da radikalleşti ve fiziksel yok etmeye dönüştü. Ermeni soykırımı bu radikalleşen politikaların sonucuydu. Ermeni soykırımını "yalnızca" kitlesel katliam olarak adlandırmak bu olgunun karmaşıklığını azımsamak olur. Soykırım, birbirini tetikleyen iç içe geçmiş bir dizi süreçten meydana gelen ve sonunda yok etmeye kadar varan, tasarlanmış ve hedef gözeten bir olgudur. Bu süreçler, kitlesel infaz, sürgüne gönderme, zorla asimile etme, maddi kültürü yok etme ve yapay bir yoksunluk yaratılması biçiminde ortaya çıkar. Ermeni soykırımını "yalnızca" yok etme sürecine indirgemek yanlış olur. Soykırım, yeni bir dönemin habercisiydi: Yeni bir yapıyı şart koşan biçimlendirilebilir bir Türk ulus-devleti ya da ana unsurun Sünni Türk çekirdek olduğu ve çeperin ikinci dereceye atıldığı bir imparatorluk. Osmanlı Ermenilerinin yok edilişi doğu illerindeki dışlayıcı ve kapsayıcı düzenlemelerin ilk aşamasını temsil ediyordu. Daha açık bir ifadeyle, ulusa dahil olma dışarıda bırakılanlarla tanımlanıyordu. Ermenilerin sürgüne gönderilmesiyle, geriye kalan nüfus, aralarında ayrışmadan Türk-Osmanlı-Müslüman olacaktı. İttihatçılar, Ermenileri belli bölgelerden göndererek, hayal ettikleri yeni toplumun bölgesel-etnik sınırlarını çizmeyi deniyorlardı. Diğer bir deyimle, ulusun yalnızca toplumsal niteliğini değil aynı zamanda coğrafi yerini de tanımlıyorlardı. Anavatan gönderilenlerin artık yaşamadığı topraklardı. Türkiye, Ermenilerin *olmadığı* yerdi. Bu kesin bir coğrafi sınır değil, nihai olmayan bir etnik alandı. Böyle bir geleceğin biçimlendirilmesi çok önemli bir hedefti ve sonucunda da soykırım gerçekleşmişti, azınlıkların gelecekteki etnik-çoğulcu talepleri böylece engellenmiş oluyordu. Yer verilebilecek azami azınlık sayılarının önceden belirlendiği etnisiteye göre şekillendirilmiş demografik talimatlar (toplam nüfusun yüzde 5'i, yüzde10'u gibi) bunun en iyi örneğiydi ve Avrupa'dan ithal edilen nüfus politikalarının bir sonucuydu. Savaş boyunca Türkiye-Suriye sınırındaki köylerin kısmen de olsa Türkleştirilmiş olması tesadüf değildi. Bu yoruma göre, Er-

meni soykırımı Türk ulus inşa sürecini etkilemekle kalmayıp aynı zamanda biçimlendirmiştir.

Bu politikalar, Diyarbakır halkı kadar şehri de etkilemişti. Buraya ziyarete gelenlere şehrin çok etnili geçmişini hatırlatan her şey "saf Türk şehri olma" adına yok edilmeliydi. Bu Avrupa'nın genelinde görülen bir olguydu ve Diyarbakır'ın modern tarihi bu anlamda Selanik, Wroclaw ya da Lviv'den farklı olmadı.[1] Topyekûn savaş ve soykırım, imparatorluk düzenini temsil eden geçmişi yok etti ve yerini ulus-devlet düzenine bıraktı. Bu dönüşümün kurbanı olan azınlıkların bazıları soykırım yoluyla toptan yok edilirken bazıları ise soydaşlarının yaşadığı komşu ülkelere ya da başka yerlere gönderildi. Bunun sonucunda, zulme sahne olmuş şehir de kökten değişti. Mezarlıklar yok edildi, mezar taşları yol inşaatlarında kullanıldı, geçmişe ait yazılı kaynaklar ortadan kaldırıldı, mağdur gruplar tarihin sayfalarından silindi. Şiddet dolu bu dönüşüm, şehir alanı da dahil, tüm toplumu biçimlendiren totaliter politikaların bir parçasıydı. Avrupa'daki toplum mühendisleri "öteki"lerin şehrinin geleceğini planlamış, "yeniden yapılanmasını" ve milliyetçi kimliğini meşrulaştırmıştı.

Kürtlerin doğu illerinden sürülmesi ve yerlerine Türklerin yerleştirilmesi nüfus politikalarının başka bir yönünü oluşturuyordu. Doğudaki Kürtler üç sürgün dalgasıyla dağıtıldılar. En çok acıyı belki de Birinci Dünya Savaşı ve sert mevsim koşullarında sürgüne gönderilen birinci nesil çekmişti. İkinci dalga, Cumhuriyet'in kurulmasından hemen sonra 1925 yılında başlamış, 1927'ye kadar sürmüştü, ancak bunlar gittikleri yerde çok kalmamış, çoğu bir-iki yıl içinde geri dönmüştü. Üçüncü sürgün tek parti diktatörlüğünün sağlamlaştırılmasından sonra 1934 yılında başlamış ve çok daha programlı ve belirgin olmuştu. Kemalistlerin iktidarı kaybettikleri 1950 yılından sonra aynı çapta herhangi bir Kürt sürgünü yaşanmamış-

1 Mark Mazower, *Salonica: City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, s. 275-428; Norman Davies ve Roger Moorhouse, *Microcosm: Portrait of a Central European City*, Cape, Londra, 2002; Delphine Bechtel, "Lemberg/Lwow/Lvov/Lviv: Identities of a 'City of Uncertain Boundaries'", *Diogenes*, 2006, sayı 210, s. 62-71.

tır. Sürgünler başlangıç aşamasından son aşamaya kadar belirgin bir evrilme süreci göstermişti. Sürgün sürecinde hatalarından ders alan Kemalist toplum mühendisleri sürgünlerin son aşamalarında daha gelişmiş ve iyi düşünülmüş yöntemler kullanmışlardı. Sürgünün üç aşaması evrilen bir diyalektik sergilemişti: Bunlar, etnik-bölge düşüncesi, sürgünle ilgili kanun çıkarılması, sürgünün uygulamaya konması, seçkinlerin halktan ayrılması, sürgünlerle ilgili "verilerin" değerlendirilmesi ve bu verilerin yeni sürgünlerde kullanılması (örneğin, bir sürgünde edinilen tecrübelerle yeni sürgün yöntemleri geliştirilmesi) olarak tanımlanabilir. Gücünü artıran Kemalistler nüfus politikalarını keskinleştirmiş ve sürgün düzenlemelerini çok daha ince yöntemlerle yapmaya başlamışlardı. Rejim, çok sayıda sürgün sırasında gittikçe daha ince ayarlamalar yapma yönünde bir beceri geliştirmiş, geçmiş sürgünlerden edinilen bilgiler, gelecek sürgünler için öğretici birer deneyim olmuştu.

Doğu illerinde halk için öngörülen eğitim dikkat çekici biçimde farklıydı. Okulların siyasi ideolojinin hizmetine verilmesinin sonuçlarını gördük. Eğitimi inceleyen bölümümüzde, Kemalist eğitimcilerin ideolojilerini topluma kabul ettirebilmek için tarihten coğrafyaya, edebiyattan jimnastiğe kadar birçok alanda eğitim altyapısını değiştirmek için gösterdikleri çabalar ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Diktatörlüğün eğitim anlayışı (zanaat ve meslek öğretimi, zihinsel, ahlâki ve estetik gelişme) üç hedefe yönelmişti: Ulus-devlet uyrukluğu yaratarak doğu illerini buna dahil etmek, propaganda yoluyla genç nesli partiye bağlamak ve Türk olmayan halkı kültürel olarak "Türkleştirmek" sayılabilir. Rejim bu amaca ulaşmak için hâkim bir dil ve kültür düzeni kurdu, bunun dışında kalan dil ve kültüre yasaklama yoluyla sınırlama getirdi. Bu içerik ders kitapları aracılığıyla yayılıyordu. Kemalist rejimde, ulusa, Atatürk'e ve CHP'ye bağlı nesiller yetiştirmenin tohumlarını atacak eğitim çok önemli bir rol oynamıştı. CHP kadroları yeni öğretiyi ileri yaştakilere telkin etmenin zor olduğunun farkındaydı, bu yüzden, gençliği denetim altına almanın, geleceği denetim altına almak anlamına geldiği anlayışıyla, genç nesilleri bu

Türk milliyetçi çizgiye getirmek için kararlı bir çalışma yürüttü. Böylece, genç kız ve erkeklerin eğitim yoluyla rejime bağlı yetişkinler olacaklarını ümit ediyorlardı. Bu sürecin işleyişinde okullar önemli rol oynayacaktı. Kemalist eğitim sistemindeki telkin ve propaganda, milliyetçiliğin tohumlarını ekecekti ve zaman geçtikçe eğitim araçları giderek daha çok propagandaya yönelik olacaktı. Kemalist eğitim sisteminin toplumsal cinsiyeti dikkate alan bir yanı da vardı, hatta cinsiyet ayrımcılığı yaptığı bile söylenebilirdi: Kırsal yaşam temasının yanı sıra, yaygın bir biçimde kızlar için annelik, erkekler için de babalık teması işleniyordu. Kızlara ve erkeklere Türk toplumunda önemli roller üstlenecekleri öğretiliyordu: Erkekler askere gidip ulus için çarpışacaklar, kızlar da annelik görevini yerine getirerek gelecek nesillerin askerlerini yetiştireceklerdi. En önemlisi de, okullar Kürt, Arap, Çerkes gibi diğer Türk olmayanları Türk ulusuna asimile ederek "Türkleştirilmelerini" sağlayacaktı. Maarif Vekaleti'nin yetkilileri doğudaki eğitim sistemin batıdakine göre çok farklı olduğunu sık sık yineliyorlardı. Kemalistler tarafından alınan ve uygulan bu karar ve önlemler doğudaki mevcut kültür ve eğitim sistemine doğrudan saldırı anlamını taşıyordu. Kültürel kimliğe yapılan bu saldırılar ırkçı ve sömürgeci yaklaşımlardan kaynaklanıyordu ve medeniyet getirmek adı altında perdeleniyordu.

Ülke için yeni bir kimlik oluşturan İttihatçı ve Kemalist rejimler son olarak ülke için yeni bir hafıza da yaratmalıydı. İttihatçılar 1913'ten başlayarak, travma dolu geçmişi unutturmaya yönelik düzenlemeler yapmaktan, ulusun ebediyete kadar uzanacak kahraman bir geçmişi olduğunu ifade eden resmî söylemin ürünü anlatılar oluşturmaya kadar değişen bir yelpazede bir dizi faaliyete giriştiler. Başta doğu illerinde olmak üzere tüm ülkede yerel tarihin yazılması için talimatlar verdiler. Resmî ders kitapları, milliyetçi ilkeler ve şehir tarihleri, yalnızca önemli tarihî olayları tarihin sessizliğine gömmekle kalmamış, aynı zamanda etnik azınlıkları da bölge tarihinden silmişti. Kemalistler, doğu illerinin ezelden beri Türk olduğu iddialarını kanıtlamak için bölgede anılarını yaşatacak pek çok

iz bırakmıştı. Doğu illerinin yer aldığı coğrafyada büyük şehirlerden küçük kasabalara kadar her yerde, yer isimleri İttihatçı ve Kemalist liderlerin ve politikacıların ya da efsanelerin isimleriyle anılır olmuştu. Hafıza açısından bakılacak olursa, 1913-1950 "Jön Türk dönemi" sorunlu bir miras bırakmıştır. Her ne kadar bu dönem sona ermiş olsa ve bu kitapta adı geçen tüm liderler, politikacılar, askerler ve aydınlar artık hayatta olmasa da, bıraktıkları miras en azından doğu bölgesinde sorun olmaya devam etmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuda hâlâ başa çıkmak zorunda olduğu politik sorunlar mevcuttur ve bu durum ilişkisiz gibi görünen iki sınır ile ilgilidir: Bunlardan biri kapalı olan Ermenistan-Türkiye sınırı, diğeri de aşırı asker yığılmış Irak ve Suriye sınırlarıdır (Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgeler). Bu iki sınır, Jön Türk döneminde doğu illerinden koparılan etnik grupları temsil etmektedir. Ermeniler yok edilmiş, Kürtler zulme uğratılmış ve sürgün edilmişlerdir. Bu dönemin mirası topluluklarla olan ilişkileri zora sokmaya devam etmektedir.[2]

Kemalistlerin yaratmış olduğu resmî hafızanın etkilerinin incelenmesinde, farklı ama birbirleriyle ilişkili olgular açıklayıcı olur. Topluma ektikleri tohumlar kalıcı etkiler yaratmıştır. İktidarları sona ermiş olsa da düşünceleri hâlâ yaşamaktadır. Nesiller boyu tohumları atılmış sistemin rejimin değişmesiyle ortadan kalkması söz konusu değildir. Kemalistler modern Türk kimliğine sıkı sıkıya bağlı, ufku Türk ulus-devletiyle sınırlı, ahlâki ve kültürel bir bakış yaratmıştır. Bu, dil, coğrafya ve bilgi alanları, bir kapalı devre sistemi olarak faaliyet gösterir ve sınırları bilişsel bir çerçeve çizer. Diyarbakır'da yaşayan yeni nesil şehirliler Suriye'de yaşayan Ermeni komşuları hakkında hiçbir bilgiye sahip değildirler, çünkü Suriye haritası boş bir toplumsal alan olarak görülmektedir, çünkü Suriye'ye gitmek için vize almak zordur, çünkü Ermeniler düşmandır, çünkü Türki-

2 Uğur Ümit Üngör, "Recalling the Appalling: Mass Violence in Eastern Turkey in the Twentieth Century", Nancy Adler, Selma Leydesdorff ve Leyla Neyzi (ed.), *Memories of Mass Repression* içinde, Transaction, Piscataway, NJ, 2008, s. 175-198.

ye'nin turizm alanında çok daha fazla seçenek sunduğu gerekçesiyle Suriye'ye gitmek teşvik edilmemektedir. Bölgelerinin tarihine ilgi duyan gençlerin, söz konusu azınlık dilleriyle yazılmış kitaplara ulaşmak bir yana, 1928 öncesi Osmanlı Türkçesiyle basılmış kitaplara bile erişim şansı yoktur. Kemalist kütüphaneciler Diyarbakır kütüphanelerinde milliyetçi söylem ve hafıza politikalarının kapsamı dışında temel ve gerçekçi herhangi bir yazılı eser bırakmamışlardır. Bu nedenle, Beşinci Bölüm'de ele alınan ırk ve tarih teorileri, etkileri Kemalist iktidardan sonra ortadan kalkacak tipik bir savaş arası milli mit üretme döneminin ürünleri olarak görülmemelidir. Bu teoriler Kemalist rejimin ürettiği tarih bilgisi ve anlatılarının yarattığı bilgi bütünündeki egemen konumunu hâlâ sürdürmektedir.

Kitabın bölümleri arasındaki bağlantı milliyetçi nüfus politikalarının ontolojisi çevresinde kurulmuştur. Kemalist politikaları biçimlendiren politik meşruluk için etnik çoğunlukçuluk paradigması kullanılmıştır. Bu politikaların mantığı ve kuralları, etnik-bölgesel bir düşünce çizgisi izler. Bu farklı nüfus politikaları karşılıklı ilişki içindeydi: hem İttihatçı hem Kemalist toplum mühendisleri doğu illerindeki nüfusu seçkinler ve halk olarak ikiye ayırmışlardı. Seçkinlerin sürgüne gönderilmesi bu toplum mühendisliğinin özelliklerinden biriydi. Halkların asimilasyonuna yönelik politikalarla görev tamamlanacaktı. Ermeni ve Süryaniler gibi istenmeyen halkların soykırıma uğratılması ve sürülmesi, yok etme ve inşa etme sürecinin bir parçasıydı. Bu iki unsurun birlikte var olması belki de "yaratıcı yok edicilik" olarak adlandırılabilir: Kapsayıcı ve inşa edicidir ama aynı zamanda yok etme ve dışlamayla birlikte sonuca ulaşır. Yani İttihatçı ve Kemalist iktidarlar aynı anda hem kurucu hem de yok edicilerdi.

Halkları sistemli olarak nitelik ve niceliklerine göre sınıflamak, insan hayatına etnik bakış açısıyla değer biçen bu politikaların köşe taşlarından biriydi. Doğu illerinin "yeniden yapılandırılması" söz konusu olduğunda, ırkçılık ve modernleşme birbiriyle çelişen değil birbirini tamamlayan süreçler olmuştu. Devletin teknolojik ve idari altyapısının modernleştirilmesi, nüfus politikalarının çok daha kapsamlı ve sistemli bir biçimde uygulan-

masını sağlamıştı. Birinci Dünya Savaşı sırasında batıya sürgüne gönderilenler yaya olarak gitmiş, ama iki savaş arası dönemde trene bindirilmişlerdi. İdeoloji modern bilimsel akılcılıkla birleştikçe, iyi hesaplanmamış anlık programlar somut programlara dönüşmüştür. Nüfus politikalarının örgütlenmesinde vazgeçilmez unsur olan bürokratik uzmanlık bu politikalara eşlik etmiştir. İşbölümü, listeleme, dışarıda bırakma, el koyma, tecrit ve bölümlere ayırma gibi modern yöntemler kullanılmıştır. Toplum mühendislerinin doğu illerinin toplumsal ve etnik yapısını temelden değiştirecek inançlarını haklı göstermek için kullandıkları ideolojik yöntemler de daha az modern değildi. Bunlar, doğu toplumunun etnik ve hiyerarşik olarak bölünmesi, milliyetçi ahlâki evren ve doğu illerinin hafızasının silinmesi senaryosunu içeriyordu ve hepsi de bölge planlamacılarının ve toplum mühendislerinin tasavvurundan çıkmış uygulamalardı. Şiddet içersin ya da içermesin, İttihatçı ve Kemalist nüfus politikaları, azınlıklara yapılan zulüm için saygın ve "bilimsel" (böylece meşru) bir yol arayışı içinde olmuştu. Zulüm ve toplum mühendisliği arasındaki fark, örgütlü şiddete karşı örgütsüz şiddet olarak anlaşılabilir. Zulüm kötülük olarak değil erdemin yansıması olarak görülmüştü. Modernleşme ve etnik milliyetçilik arasında bir çelişki olmadığına göre, medeniyet ve barbarlığın bir arada bulunmasında da bir terslik yoktu. Ankara'nın sakin sokaklarında medeniyet gelişip serpilirken, Diyarbakır'ın vadi ve platolarında sessizce kitlesel ölümler yaşanıyordu.[3]

Çelişki başka bir yerde, nüfus politikalarının sistematikleştirilmesi ile bunlardan elde edilen zayıf veriler arasındaki ilişkide

3 Medeniyet ve barbarlık çelişkisi hakkındaki tartışmalar için bkz. Norbert Elias, *Studien über die Deutschen: Machtkämpfe und Habitusentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1989, s. 391-516; Bernard Wasserstein, *Barbarism and Civilization: A History of Europe in Our Time*, Oxford University Press, Oxford, 2007, s. 793; Robert Krieken, "Barbarism of Civilization: Cultural Genocide and the 'Stolen Generations'", *British Journal of Sociology* 50, 1999, sayı 2, s. 297-316; Abram de Swaan, "Dyscivilization, Mass Extermination and the State", *Theory, Culture and Society* 18, 2001, sayı 2-3, s. 256-276; Peter Imbusch, *Moderne und Gewalt: zivilisationstheoretische Perspektiven auf das 20. Jahrhundert*, Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2005; Frank Bajohr (ed.), *Zivilization und Barberie: die widersprüchlichen Potentiale der Moderne: Detlev Peukert zum Gedenken*, Christians, Hamburg, 1991.

yatmaktadır. İttihatçıların ve Kemalistlerin büyük bir coşkuyla uyguladıkları politikalar umdukları kadar başarılı olmamıştı. Görünürdeki bu çelişkili durum nasıl giderilebilirdi? Diğer bir deyimle, bu nüfus politikaları ne kadar etkiliydi? Ermeni ve Kürt milliyetçileri bu bölünmeyi etnik kimliklerini ve vatanlarını savunan cesur kadın ve erkeklerin inatçı direnişlerinin bir sonucu olarak görüyorlardı. Ancak, makul açıklama başka yerde aranmalıdır. Herhangi bir politikanın etkinliğini ölçmek zor bir iştir ve zaten bu kitabın konusu dışındadır. Bunu yapabilmek için 1950 sonrası dönemin de derinlemesine incelenmesi gerekir. Bu nedenle aşağıda sunacağımız yorumlar kesin yargılar değil, tespitler olarak ele alınmalıdır.

Her şeyden önce, politik seçkinler tarafından topluma uygulanan zorlayıcı politikalar hakkında tümüyle "başarılı" ya da "başarısız" diye bir değerlendirme yapılamaz. "Süreçler" açısından bakılacak olursa, İttihatçıların başlattığı homojenleştirme süreçleri, müzikteki kontrpuan ya da kinetikteki sürtünme gibi, bu süreçlere karşı direnç gösteren ve karşı koyarak dengeleyen başka süreçlerle karşılaşmıştır. Bu soruya verilecek en kısa cevap, politikaların bunları örgütleyenlerin umdukları kadar kısa dönemde sonuç vermediği biçiminde olmalıdır; sonuç vermiş olduğu durumda da başlangıçtaki sorunları daha da derinleştiren ya da karşı sorunlarla yüz yüze getiren uzun vadeli sorunlar yaratmıştır. Örneğin Ermenilerin yok edilmesine Ermeni "sorununa" getirilmiş kesin "çözüm" gözüyle bakılmıştır, ancak yıllar sonra ortaya çıkan yeni Ermeni sorunu Türk politikası için hâlâ bir açmazdır. Kürtlerin sürgüne gönderilmesi ve buraya Türklerin yerleştirilmesi Diyarbakır'ı "Türkleştirmemiştir" çünkü rejim sona erdikten sonra sürgüne gidenlerin birçoğu buraya geri dönmüş ve yerleştirilenlerin birçoğu da burayı terk etmiştir. "Türkleştirme" adına uygulanan eğitim ve kültür politikaları da halk üzerinde kalıcı bir etki yaratmamıştır. Şehirde zaten Türkçe konuşuluyordu, göçebe köylü nüfusu ise modern eğitime pek ilgi duymuyordu. Sonuç olarak, baskı altına alınmış olmasına rağmen hafızanın yıllarca sözlü gelenekle yaşatılması nedeniyle hafıza politikaları da aynı sonuçlarla karşılaşmıştır. Tüm bunlara bağlı

olarak İttihatçı ve Kemalist nüfus politikalarının ne kadar etkili olduğu fazlasıyla tartışmaya açık bir konudur.

Bu politikaların ne kadar etkili olduğu sorusu göz önüne alındığında, dört önemli süreçten söz etmek gerekir: Bunlar İttihatçı ve Kemalist diktatörlüklerin doğası, rejimin koyduğu gerçekçi olmayan hedefler, köylü toplumunun direnci ve şiddetin ürettiği karşı şiddettir.

Her şeyden önce, hem İttihatçı hem Kemalist diktatörlük kendi içinde uyumlu mükemmel bir bütün değildi. Diktatörlük içinde, özellikle de Dahiliye Vekâleti (sonra İçişleri Bakanlığı) ve Ordu arasında birçok entrika ve büyük bir rekabet vardı. Her düzeydeki bürokrat üstünü (buna Talat ve Atatürk de dahildi) memnun etmeye ve doğu illerindeki "etnik sorunlara" buldukları çözümlerle dikkat çekmeye çalışıyorlardı. Çekişmelerin yanı sıra, zaman zaman yöntem ve ideoloji de rekabet konusu oluyordu. Etnik ayrımcılık yanlısı ve karşıtı olanlar arasındaki muhalefet, toplu sürgüne gönderme ya da zorla asimile etme konularında çekişmeye ya da bu girişimlerin ertelenmesine neden oluyordu. Her ne kadar rejim, nüfusu bir nizam altına almış ve bütün kaynaklarını bu amaca yöneltmiş gibi görünse de, yüzeyin altında yatan bastırılmış çekişmelerin ve kamudaki tartışmaların ağır bir maliyeti vardı. Ulus inşası etkili bir girişimden çok bir propaganda meselesi olarak algılanıyordu. Bu süreçler nedeniyle, politika geliştirme ve uygulama aşamaları özünde etkisiz kalıyordu.

Yeterli etkiyi elde edememe sorunu da totaliterlikle yakından bağlantılıdır. Bu kitapta rejimi ve politikalarını tanımlarken kullanılan "totaliter" ifadesi kasten ve bilinçli bir biçimde seçilmiştir. Her ne kadar bu kitap totaliter modellerin İttihatçı ve özellikle Kemalist rejime (Türk tarihinin en tartışmalı konularından biri) ne kadar uyduğunun tartışılacağı bir çalışma olmasa da, totaliterlik konusuna dikkat çekilmiştir. Totaliter diktatörlük, bir ülkedeki politik, ekonomik, toplumsal ve kültürel faaliyetlerin aynı zihniyetteki yönetici seçkinlerin hâkimiyetiyle şekillenmesi olarak tanımlanabilir. Totaliterliğin beş ana özelliği vardır. Birincisi, geçmişin bazı özelliklerinin kökten inkâr edil-

mesine ve geleceğe yönelik belirgin ve kapsamlı bir resmî ideolojiye sahip olmasıdır. İkincisi, herkese eşitlik vaat eden ama hiyerarşik bir toplum yapısı oluşturan, otoriter liderlik altında birleşmiş tek partili, merkezî bir hareket oluşudur. Üçüncüsü, muhalefeti uzaklaştırma, baskılama ya da genellikle yok etme yoluyla yalnızca muhalifleri baskı altında tutmakla kalmayıp, bağımsız özel örgütlenmeler de dahil (dinî kuruluşlar gibi) düşünce ve inanç çoğulculuğuna izin vermemesidir. Dördüncüsü, resmî ideolojiyi yaymak için basın yayın kuruluşlarının ve iletişim araçlarının denetimini elinde tutmasıdır. Beşinci ve sonuncusu da, bürokratik mekanizmaları devreye sokarak devlet denetimi ya da kamulaştırma yoluyla ekonomiyi ve toplumsal ilişkileri yönlendirmesidir. Totaliterlik "kamu alanına" bir saldırıdır, bu noktada diktatörlüklerden ayrılır: İnsan davranışlarına sınırlama getirerek egemenlik kurar.[4] Totaliterliğin tüm bu beş özelliği bu iki rejime çeşitli biçimlerde uymaktadır, ancak onların nüfus politikalarının ne derecede etkili olduğunu ölçmek için iktidar ilişkilerini de dikkate almak gerekir.

Hannah Arendt'in *Totalitarizmin Kaynakları*'nda değindiği gibi totaliter diktatörlüklerin verimliliği, sistemi denetim altında tutma çabalarına verilen önem nedeniyle ikinci plana itilmektedir. Devlet genellikle vatandaşlarını şu veya bu şekilde denetim altında tutabilmek için kaynaklarının ve enerjisinin büyük kısmını (yüzde 50'den yüzde 75'e kadar değişen oranlarda) boşuna harcamaktadır.[5] Stalinist totaliterliğin incelenmesi şu gerçekleri açığa çıkarmıştır:

> insan hayatının hiçbir bölümü otoritelerin varsaydığı yetki alanının dışında yer almamaktadır, özerk kuruluşların varlığına izin verilmemektedir, en küçük köylüden politbüro üye-

4 Karl D. Bracher, "Totalitarianism", Philip P. Wiener (ed.), *Dictionary of the History of Ideas* içinde, Charles Scribner's Sons, New York, 1973-1974, cilt 4, s. 406-411.

5 Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt Brace, Londra, 1973, s. 419 [*Totalitarizmin Kaynakları 1 – Antisemitizm*, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, *Totalitarizmin Kaynakları 2 – Emperyalizm*, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, *Totalitarizmin Kaynakları 3 –Totalitarizm*, çev. İsmail Serin, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014].

sine kadar herkesin yaşamını korku yönetmektedir. Ancak bu durum, bütün kararları tek başına Stalin adında bir adam veriyor diye, söz konusu politik sistemin her türlü bakımı yapılmış bir makine gibi düzgün işlediği anlamına gelmemektedir. Tersine, totaliter toplumlar hiçbir zaman verimli olmamıştır. Bu totaliter toplumda, kurumlar işlevsiz hale getirilmiş, kararlar gelişigüzel alınmıştır... Totaliterliğin verimlilik olduğunu düşünmek yanlıştır, çünkü bu tür sistemlerde kararlar istenildiği gibi uygulanır. Gerçekte de dünyaya verimli olan totaliter bir rejim henüz gelmemiştir.[6]

Türkiye'de de denetim, devlet aygıtının iyi çalıştığı anlamına gelmemiştir. 1913-1950 arası iki otoriter rejim, zayıf hükümet mekanizmalarıyla ve az gelişmiş bir ülkeyle yüz yüze kalmıştı, bütün kademeler İttihatçılara ve özellikle Kemalistlere bağlı elemanlarla doldurulmuş olmasına rağmen, kötü eğitimli ve yolsuzluk eğilimli halkla ilişki kurabilmekten uzaktı. Ülke, denetimin temel araçları olan haberleşme ve ulaşım sistemleri açısından zayıf durumdaydı ve bu durum yerel unsurların güçlenmesine ve karışıklığa yol açmıştı. Toplum üzerinde tam bir denetim kurmak ütopyacı bir yaklaşımdı, ama bu rejimin totaliter olmadığı anlamına gelmiyordu. Diğer bir deyimle, totaliterlik toplumsal bir gerçeklik değil diktatör seçkinlerin arzusudur ve bu bakış açısıyla incelenmelidir.

Bu iki rejimin doğası hakkındaki düşünceler hâlâ büyük farklılıklar göstermektedir. Atatürk'ün Türkiye'ye demokrasiyi getirdiği ve Kemalistlerin savaş sonrası dönemde modern parlamenter demokrasiyi kurduğu şeklindeki tarihi aşan efsane en yaygın olanıdır. Bazı akademisyenler Kemalist rejimin iki savaş arası dönemde Avrupa'da ortaya çıkmış faşist ve totaliter rejimlerle karşılaştırılamayacağını ileri sürmektedir.[7] Öte yandan Zürcher bu dönemde CHP'nin "totaliter eğilimler" taşı-

6 Peter Kenez, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s. 110, 174.

7 Zafer Toprak, "Bir Hayal Ürünü: 'İttihatçıların Türkleştirme Politikası'", *Toplumsal Tarih* 146, 2006, s. 14-22; Zafer Toprak'la yapılan görüşme, *Taraf*, 10 Kasım 2008.

dığını söyler. İddialarına devam ederek bu partiyi totaliter yapan özelliklerin, "tarihî efsaneleri ve ırkçı söylemi meşrulaştıran aşırı milliyetçiliği, rejimin otoriter niteliği, politik, toplumsal ve kültürel sahnede tekelci bir totaliterlik kurma çabaları, Atatürk ve İnönü etrafında oluşan tek adamlık, sınıf çatışmasını inkâr eden birlik ve beraberlik söylemi" olduğunu savunur.[8] Buna azınlıklara uygulanan şiddet de ilave edilebilir. Bu değerlendirmelere rağmen, Kemalist rejim hakkında yapılan çalışmalar henüz yeterince kapsamlı, ayrıntılandırılmış ve karşılaştırmalı değildir.

Bu kitap tartışmayı bir adım öteye götürme girişiminde bulunmaktadır. Toplumsal süreçler insanların kaderi üzerinde hâkimiyet kurma çabaları, merkezî tek bir güç oluşturma arzuları, muhalefeti susturma ve yok etme girişimleri, kendi vatandaşlarına kitlesel şiddet uygulamaları, tek lider etrafında bir kült ve köktenci bir ideoloji oluşturmaları ve doğu illerinde Türk olmayan kültürel hayatı kamu alanının dışına atmaları göz önüne alındığında, Kemalist rejim belki de milliyetçi, dahili sömürgeci, totaliter eğilimli ve şiddet kullanan bir diktatörlük olarak sınıflandırılabilir. Ne kadar etkili olduğu konusundaki çelişki açısından, yerel düzeyde bir değerlendirme kısmen açıklayıcı olabilir.[9] İkinci Bölüm'de Diyarbakır'daki Osmanlı Müslüman seçkinlerinin güç sahibi olma karşılığında, yok etme süreçlerinin hızlandırılması ve genişletilmesi için rejimle işbirliği içine girdiği anlatılmıştı. Bir uzman gözüyle yapılacak bir değerlendirmeyle, Ermeni soykırımının nasıl "kendi milliyetçi bakış açısıyla tümüyle başarılı bir soykırım olduğu" açıklanabilir,[10] ancak Kürt karşıtı kampanyalar yerel seçkinleri de hedef aldığı için başarılı olamamıştır.

---

8 Erik-Jan Zürcher, *Turkey: A Modern History*, I. B. Tauris, Londra, 2004, s. 186 [*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995].

9 Cornelis J. Lammers, *Vreemde Overheersing Bezetten en Bezetting in Sociolgisch Perspectief*, Bakker, Amsterdam, 2005.

10 Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford University Press, Oxford, 2005, s. 110.

İttihatçı ve Kemalist nüfus politikalarının etkisini azaltan ikinci engel gerçekçi olmayan beklentiler ve hedeflerdi. Bu süreçte hangi kimliğin önemli rol oynayacağı dönemin Türk sosyologları tarafından belirlenmişti. Her iki rejim, iki ayrı kutupta yer alan "Kürtlüğün" ve "Türklüğün" birbirine zıt toplumsal kimlikler olduğunu düşünüyordu. Bu iki kutup arasındaki çizgide yer alan kültürel değişim sıfır toplamlı bir oyun olarak görülmüştü: Kürt sayısı arttıkça Türk sayısı azalacaktı. Kimliğin doğasının her zaman hem aynı hem de farklı olma üzerine kurulu olduğu düşüncesini kavrayamamışlar, daha da önemlisi, bunun uzun yıllar sürecek bir değişim olduğunu anlayamamışlardı. Tamamen aynı nitelikli tek bir Türk kimliği için, bu aynılığın beslenmesine engel olarak görülen farklılıkların yok edilmesi gerekiyordu.[11] Bir akademisyen bu yanılgıyı şu şekilde özetlemiştir:

> Kaçınılmaz uyumluluk efsanesi, merkezden çevreye doğru yayılan kültürel etkilerin çevredeki toplulukları –ayırt edici kültürlerini yok ederek– kendi geçmişlerindeki kimliklerinden uzaklaştıracağını ve onları merkezin küçük çaplı birer kopyasına dönüştüreceğini iddia etmektedir. Kültürel emperyalist bu etkiler, kitle iletişim araçları, kitlesel eğitim, altyapı yatırımları, büyük ölçekli üretim, milli pazarlama ve tüketim yoluyla tekçi bir kent kültürü yaratarak, insanların davranışlarının değişmesine... insanların kendi kendilerinden kopmasına, varoluşlarının geçersiz kılınarak ithal edilmiş başka bir üstkültürle donatılmalarına neden olmaktadır... Başka bir deyimle, insanlar kültürle edilgen bir ilişki içine sokulmaktadır: Kültürü alırlar, başkasına aktarırlar, taşırlar ama yaratamazlar.[12]

Türk kimliğinin merkezine kültür kavramını koyan rejim, kültürün özcü bir nitelik kazanmasına, nesneleştirilmesine ve politikleştirilmesine katkıda bulunmuştur. Ancak toplumsal

11 Alexander L. Hinton, "The Dark Side of Modernity: Toward an Antropology of Genocide", Alexander L. Hinton (ed.), *Annihilating Difference: The Antropology of Genocide* içinde, University of California Press, Berkeley, 2002, s. 1-40, 12.

12 Anthony P. Cohen, *Symbolic Construction of Community*, Tavistock, Londra, 1985, s. 36 [*Topluluğun Simgesel Kuruluşu*, çev. Mehmet Küçük, Dost Kitabevi, Ankara, 1999].

kimlik insanların daha çok yararlı ve gerekli gördüğü durumlarda başvurduğu, birlikte var olan katman ve çerçevelerden meydana gelen çoklu değişken süreçlerin sonucunda oluşur.[13] Bu nedenle, Kürt aşiret bireylerine ve köylülere Türk kimliğini bir anda kabul ettirme arzusu birçok nedenden ötürü gerçekçi değildi. En önemlisi, bu tür bir süreç var olan kimlikler üzerinde yama gibi duracaktı, ya da daha kesin bir ifadeyle köylülerin kimliğini zayıf bir çerçeve içine hapsedecekti. Yeni Türk kimliği, yalnızca şehirlere gidildiğinde, resmî devlet kurumlarıyla, batıdaki Türklerle ya da Kürt olmayanlarla ilişkilerde kullanılıyordu. Köylüleri Fransız'a dönüştürmek, Kürtleri Türk'e dönüştürmekten belki daha kolay olurdu.

Nüfus politikalarının etkisiz kalmasının üçüncü nedeni, köylü toplumunun, özellikle de dağlık bölgelerde yaşayanların gösterdiği görece dirençtir.[14] Köylü toplumlar savunmasız olabilir ama aile bağları çok güçlüdür. Köylü toplumlarda bölgesel kimliği ulus kimliğiyle değiştirmek kapsamlı bir temsil süreci gerektirir ve birkaç nesil sonra gerçekleşebilir. Bir akademisyenin belirttiği gibi, "Köylülerin ancak köylü kimliklerini bıraktıkları zaman ulus vatandaşı oldukları düşünülür: Yaşadıkları yere aidiyet duygusunun ya da belli bir köy veya bölge merkezli kimliklerinin silinmesi ve bunun yerine daha geniş bir alanı ya da ulusun tamamını kapsayan bir kimlik duygusunun konması gerekir."[15] Türk toplumunda kırsal kesimin gösterdiği direncin en önemli göstergesi yerel adlarla kurulmuş bölgesel dernek ve örgütlenmelerdir, bu örgütlenmeler genellikle şehir, kasaba ve köy isimleriyle anılmaktadır. 1989'da İstanbul'da yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre, buradaki Doğu ve Güneydoğu Anadolu derneklerinin sayısı yedi bölgenin tamamına ait dernek sayısından çok

13 Richard Jenkins, *Social Identity*, Routledge, Londra, 2008, s. 95-107, 111-120.

14 "Devlet kurmaya" ve "hâkim dillere" karşı dağlık bölgelerde gösterilen direnç için bkz. Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, Harper&Row, New York, 1976, cilt 1, s. 38-41 [*Akdeniz ve Akdeniz Dünyası 1*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 1993].

15 Peter Sahlins, *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*, University of California Press, Berkeley, 1989, s. 8.

daha fazladır.[16] Bu "şehirli köylülerin" yaşamlarını inceleyen bir akademisyen şunları ifade dile getirmiştir:

> Köyden göç etmiş bu insanların yaşamında köy çok önemli bir yer tutmakta ve davranış ilkeleri buna göre belirlenmektedir. Göç etmişler arasında köy veya kökene bağlı kapalı kimlik anlayışı çok yaygındır. Bununla uyumlu olarak, köylülerin yaşamları aralarındaki güç birliğiyle dengede tutulur. Köydeki toplumsal yaşam ve buradaki ilişki biçimlerinden gelen bu dengeleyici güç, 900 mil uzaklıktaki şehir merkezlerinde bile köy dayanışmasını artırmaktadır.[17]

Doğu bölgesi halkı için bu yerel kimlikler diyasporada da önemini korumuştur. Amsterdam'da Diyarbakırlı bir Ermeniyle, Stockholm'de Diyarbakırlı bir Kürtle, Hanover'da Diyarbakırlı bir Süryaniyle, Paris'te bir Bulgar Türküyle karşılaşabilirsiniz. Bunlarla görüştüğünüzde bazıları için etnik kimlik ya da dinin önemli olduğunu, ancak Türk kimliklerinden çok yerel kimliklerini önemsedikleri görülecektir. Bununla birlikte bunların çocukları farklı bir süreçten geçmektedir. 1960'larda başlayan yoğun kentleşme ve göç dalgasının uzun vadeli etkileri, yeni nesillerin birbiriyle etkileşim içinde olmasıyla birleşince, bunun Kemalistlerin zorlama ulus oluşturma çabalarından çok daha başarılı bir sonuç yarattığı görülmektedir.[18] Köylü toplu-

---

16 Harald Schüler, *Türkiye'de Sosyal Demokrasi: Particilik, Hemşehrilik, Alevilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 210. Bu sayının 1990'lardan sonra yoğunlaşan iç savaş sırasında doğu bölgesindeki milyonlarca insanın batıdaki metropollere göç etmesiyle büyük ölçüde arttığını varsaymak için çok iyi nedenler mevcuttur. TESEV, *Overcoming a Legacy of Mistrust: Towards Reconciliation between the State and the Displaced*, Tesev, İstanbul, 2006, s. 26-27.

17 Peter Suzuki, "Peasants Without Plows: Some Anatolians in Istanbul", *Rural Sociology* 31, 1966, sayı 4, s. 428-438, 432; Günter Seufert, "Between Religion and Ethnicity: A Kurdish-Alevi Tribe in Globalizing Istanbul", Ayşe Öncü ve Petra Weyland (ed.), *Space, Culture and Power: New Identities in Globalizing Cities* içinde, Zed, Londra, 1997, s. 157-176 [*Mekân, Kültür, İktidar (Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler)*, çev. Leyla Şimşek-Rathke, Nilgün Uygun, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005].

18 Bu süreçlerle ilgili tartışmalar için bkz. Arjun Appadurai, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1997, Bölüm 9, "The Production of Locality", s. 178-199.

luklarındaki etnik-aile bağlarının yarattığı görece direncin Kemalist toplum mühendisliğinin etkili olmasında önemli bir engel yarattığı söylenebilir.

Direncin, başarısızlığın ve gerilimin en belirgin boyutu belki de kitlesel şiddetin yarattığı kaçınılmaz karşı şiddettir. İttihatçıların ve Kemalistlerin, ideolojik amaçlarını gerçekleştirmek için topluluklar üzerinde uyguladıkları zorlayıcı politikalar, bu politikalar nedeniyle zulme uğramış ve travma yaşamış kurbanların çoğunda tepki yaratmıştır. Geçmişte uygulanan kitlesel şiddetin kötü anıları çözümlenmemiş, bunlarla yüzleşilmemiş ve çaresi aranmamıştır. Bu alanda çalışan bir araştırmacı, Osmanlı'dan alınan en büyük mirasın, yol açtığı bedel ödetme güdülü milliyetçilikten kaynaklanan konulara ilişkin olduğunu belirtmiştir: "Osmanlı Türkleriyle yaşanan kanlı çatışmaların ve soykırımın yaşattığı acının hatırası, yurttaşlık konusundaki başarısızlığın yarattığı yetersizlik duygularıyla birleşince... engellenen Ermeni milliyetçiliği ve Kürt milliyetçiliği... Ermeniler ve Türkler, Kürtler ve Türkler arasındaki ilişkileri zehirledi ve zehirlemeye devam ediyor."[19] Kemalistler, Türklerin çoğunluğunun zorla sağlanacağı bir doğu düşünüyorlardı. Ancak bölünmenin eşiğine gelmiş bir bölgede (Yunanistan, Bulgaristan, Karadağ, Makedonya ve Arnavutluk'ta olduğu gibi) bu tür politikalar uygulayan Kemalistler, Kürtlerin yaşadıkları bölgelerde milliyetçi politikalar geliştirmelerine büyük katkıda bulunmuş oldular.

Geçmişin intikamını almaya yönelik patlamaların başlaması için birkaç on yıl geçmesi gerekti. Ermeni ve Kürt travmalarının geri dönüşü, genç nesillerin kana bulanmış geçmişlerini keşfetmeleri ve buna cevap vermeleri şeklinde gerçekleşti. İç tartışmalar ve şiddet içermeyen protestolar olarak başlayan tepkiler daha sonra politik şiddete dönüştü. 20 Ocak 1975'te bir grup Lübnanlı Ermeni Beyrut'ta Ermenistan'ın Kurtuluşu için

19 Norman Itzkowitz, "The Problem of Perceptions", L. Carl Brown (ed.) *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East* içinde, Columbia University Press, New York, 1997, s. 30-38, 35-36 [*İmparatorluk Mirası (Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası)*, çev. Gül Çağalı Güven, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000].

Ermeni Gizli Ordusu'nu (ASALA) kurdu. ASALA Türk diplomatlarına karşı dünya genelinde suikast girişimlerinde bulunmaya başladı. Üç yıl sonra, 27 Ekim 1978'de Kürt öğrenci ve eylemcilerden oluşan bir grup, Kürdistan İşçi Partisi'ni (PKK) kurdu. PKK başlangıçta, doğuda devlet görevlilerine ve Kürt "işbirlikçilerine" karşı suikastler düzenledi. Türk yetkililerine göre bu şiddet eylemleri gelip geçiciydi. Ama böyle değildi: Bu şiddet eylemleri, Ermeni ve Kürt milliyetçilerinin politik durumlarını ve geçmişte yaşadıkları acıları uluslararası arenada duyurmak için yaptıkları gözükara girişimlerdi. Bu iki örgütün birbirlerini bulmaları çok zaman almadı ve ortak düşmanlarıyla savaşmak için bir araya gelerek, Türk konsolosluklarına saldırılar başlattılar. Aralarında belirgin farklılıklar olsa da, iki örgütün birleştiği bir çizgi vardı: Sol eğilimleri ve atalarının İttihatçı ve Kemalist rejimler altında şiddete maruz kaldıkları gerekçesiyle doğu bölgesi toprakları üzerinde hak iddia etmeleri.[20] ASALA'nın ana amacı soykırımın tanınmasıydı, PKK da Türk devletinin Kürtlere karşı soykırım uyguladığını iddia ediyordu. Türk hükümetleri, tartışma yoluyla sorumlulukları paylaşmayı ve sorunlu geçmişle hesaplaşmayı ısrarlı bir biçimde reddettiği sürece, bu travmalar iyileşmeyecektir. Düğüm haline gelmiş travmatik anılar çözülmezliğini sürdürmektedir.

Son olarak, devlet politikaları ve halkın bunlara karşı tepkisine gelecek olursak, nüfus politikalarının bu kitapta geniş biçimde ele alınan başarısızlığının nedeni, bu politikaların Türk nitelikli olması değil şiddet içeren yapısıdır. Doğu illerinde yaşayanların bu politikalara karşı direnç göstermelerinin nedeni etnik kimliklerinin farklı olması değil, daha çok etnik ve akrabalık bağları güçlü köylü toplumları olmalarıdır.

Avrupa'da doğmuş ulus-devlet sisteminin homojenleştirme özelliği üzerine teorik tartışmadan yola çıkarak başlayan bu çalışmada, bu sürecin kasıtsız ama yönlü bir süreç olduğu (önü

20 Khachig Tölölyan, "Terrorism in Modern Armenian Political Culture", *Terrorism and Poltical Violence* 4, 1992, sayı 2, s. 8-22; Nur Bilge Criss, "The Nature of PKK Terrorism in Turkey", *Studies in Conflict and Terrorism* 18, 1995, sayı 1, s. 17-38.

görülemeyen bir süreç), ancak ulus-devletlerin dünya çapında yayılmasıyla, ulus-devlet kurmak isteyen politik seçkinler tarafından düzenlenen ve yürürlüğe konan kasıtlı ve yönlü bir sürece dönüştürüldüğü gösterilmiştir. Bu politik seçkinler çok etnili imparatorluk ve hanedanlıkların küllerinden doğmuşlar, daha sonra Avrupa'da sömürgeciliğin dağılması sırasında, ulus-devleti kültür emperyalizmi karşısında kendi kültürlerini korumanın ve kendi başına var olmanın temeli olarak görmüşlerdir. Zaman içinde inandırıcılığı ve gerçekliği kanıtlanmış olsa da, bu teori ulus kurmanın ne derece etkili sonuçlar doğurduğu sorusuna cevap vermez. Ulus-devlet inşasında, milliyetçi seçkinlerin tasarıları genellikle tabandaki etnisite gerçeğiyle karşı karşıya kalmaktadır. Milliyetçi veya milliyetçi olmayan bir liderlik altında örgütlenen etnik gruplar, halkları ve bölgeleri üzerinde tahakküm kuran ulus-devletlerle mücadele içine girmişlerdir. Bazı ulus-devletlerde bu türden uzlaşmazlıklar için bir ara yol bulunmuş, azınlıkların iddiaları uzlaşma yoluyla çözülmüştür, bazılarında ise yönetimlerin uzlaşmaz tutumu ve azınlıkların direnci karşı karşıya gelmiş ve politik anlaşmazlıklar şiddetli çatışmalara dönüşmüştür.[21] Bu ikinci durumdaki ülkelerde ulus kurma süreci başarısızlığa uğramıştır. Bu nedenle, geniş ulus-devlet sistemi teorisinde, genişleme sürecinin iki engelle karşı karşıya olduğu gerçeğini dikkate almak gerekir: Halkın rızasının şart olduğu ve mutlak egemenliğin mümkün olmadığı.

Homojenleştirici güçler sorunlu ve acılı bir ulus inşası süreci yaşayan toplumların en önemli özelliği olmaya devam etmektedir. Şu önemli soruya hâlâ cevap bulunabilmiş değildir: Mademki bu engeller var, politik seçkinler neden bu türden toplumu homojenleştirme politikaları üretirler? Milliyetçi seçkinler ne kadar isteseler de, kültürel ve etnik anlamda tamamen tarafsız bir homojenlik söz konusu olamaz.[22] Bu neden-

21 Donald L. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, University of California Press, Berkeley, CA, 2000, 6. Bölüm.

22 Walker Connor, "Illusions of Homogeneity: Myths of Hemispheric, Continental, Regional, and State Unity", aynı yazar, *Ethnonationalism: The Quest for Understanding* içinde, Princeton University Press, Princeton, 1993, s. 118-143.

le, bu sorunu, homojenleştirme sürecine karşı homojenleştirme karşıtı süreç biçiminde kavramlaştırmak belki de daha verimli olacaktır. 21. yüzyılın başlangıcında bu iki süreç arasında bir gerilim hattı oluşmuştur. Avrupa'da iki savaş arası dönemdeki saf homojen ulus-devlet ideali, eş-toplumsalcı ilkelerin ve bölgesel kültürlerin birlikte yaşamasının yolunu açmıştır. Heterojenleşme süreçlerine öncülük eden de yine Avrupa olmuştur: Örneğin, bir zamanlar Slovakya'da zulme uğrayan Macar azınlıklar şimdi kendi okullarını açmak, kendi yayın organlarını kurma hakkına sahiptirler, Batı Hindistan'daki Müslüman azınlıklar ise hâlâ ırkçı şiddet tehdidi altında yaşamaktadırlar. Avrupa Birliği'nin Türkiye'de ve başka yerlerde eğitim reformu ve ana dilde eğitim ve kültürle ilgili baskıları artmaktadır ve bu da konuyu her zamankinden daha önemli hale getirmiştir.[23]

Soykırım, sürgünler ve zorunlu göçler tarihî geçmişi olan bölgeleri tahrip ederek ve çokkültürlü şehirleri boşaltarak modern ulus-devletlerin yolundaki engelleri kaldırmıştır. Seçkinlerin kitlesel olarak öldürülmesi ve yerlerinin değiştirilmesi geleneklerin kökünü kazımış ve alternatif geleceğin önünü kapamıştır. Bu tür yıkıcı nüfus politikalarına maruz kalan toplumlardaki dönüşüm varoluşsaldır. Zorunlu göç gibi olgularla karşılaşan Türkiye, Yunanistan ve Suriye gibi ülkeler bundan derinden etkilenmişlerdir. Bu süreçleri düzenleyen seçkinler, öngörülebilir varsayımlarla değil, toplumun, bireylerin şartlandırılması ve yönlendirilmesi yoluyla doldurulacak boş bir sayfa olduğu fikri etrafında gelişen gelişigüzel bir toplum modeli üzerinden hareket etmişlerdir. Ancak bir araştırmacının ileri sürdüğü gibi, "boş sayfanın karanlık bir yanı vardır. İnsan doğasında uyandırdığı boşluk totaliter rejimler tarafından hemen doldurulur ve boşluğun soykırımla doldurulmasının önüne geçilemez. Boşluk, eğitimi, çocuk yetiştirmeyi ve sanatı yolundan çıkaracak toplum mühendisliğiyle doldurulur... Bu, yaşam karşıtı ve insanlık karşıtı ku-

23 Avrupa Parlamentosu, Resolution 1519, 28. oturum, 4 Ekim 2006, "The Cultural Situation of the Kurds".

ramsal bir soyutlamadır".[24] Devlet yönetiminde şiddeti olağan bir yöntem olarak kullanan politik seçkinlerin harekete geçirdiği otoriter ve şiddet içerikli toplum mühendisliği kendine zarar veren, belki kendi kendini yok eden bir süreç olarak görülebilir. Seçkinler, özellikle gelişmiş bir adalet sisteminin söz konusu olmadığı durumlarda, kitlesel şiddetin geri dönülmez sonuçlar doğurduğu olgusunu yeterince ciddiye almamaktadırlar.

24 Steven Pinker, *The Blank Slate: The Modern Denial of Human Nature*, Allen Lane, Londra, 2002, s. 421 [*Boş Sayfa (İnsan Doğasının Modern İnkârı)*, çev. Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010].

KAYNAKÇA

BİRİNCİL KAYNAKLAR

Arşivler

American Board of Commissioners for Foreign Missions, Houghton Library, Harvard University, Cambridge, MA

ABC 16.7 Mission to the Armenians

ABC 16.8 Syrian, Assyrian, and Nestorian Missions

ABC 16.9 Mission to the Turkey

ABC 16.10 Near East Mission: archives from mission stations

ABC 76 Personel papers

ABC 78 Picture collections

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul

Dahiliye Nezâreti

— Emniyet-i Umumiye Mûdûriyeti (DH.EUM)

— Hukuk Mûşavirliği Kalemi (DH.HMŞ)

— Kalem-i Mahsûs Mûdûriyeti (DH.KMS)

— Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Mûdûriyet-i (DH.MB.HPS)

— Muhaberât-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ)

— İdarî Kısım (DH.İD)

— İdâre-i Umumiye (DH.İUM)

— Siyasî Kısım (DH.SYS)

— Şifre Kalemi (DH.ŞFR)

— Dosya Usulû İrade Tasnif (DUİT)

Hariciye Nezareti
— Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ,İSO)
— Hariciye Siyasi Fon (HR.SYS)

Bab-ı Âlî Evrak Odası
— Hariciye Müteferrikası

Meclis-i Vükelâ Mazbataları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Ankara

030.01	Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Evrakı Kataloğu
030.10	Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü Evrakı Kataloğu
030.11	Müşterek Kararnameler Kataloğu
030.18	Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu
030.18	Bakanlar Kurulu Kararları Ekleri
230	Bayındırlık Bakanlığı Kataloğu
272.1	Toprak İskân Genel Müdürlüğü Kataloğu
490.01	Cumhuriyet Halk Partisi Evrakı Kataloğu
130.16.13.02	Muhtelit Mübadele Komisyonu Tasfiye Talepnameleri Kataloğu

Gertrude Bell yazıları, Robinson Library, New Castle
Mektuplar
Makaleler
Fotoğraflar

Hikmet Kıvılcımlı yazıları, International Institute for Social History, Amsterdam.
56 numaralı depo: Elyazıları
Jacques Rhétoré yazıları, Bibliothèque du Saulchoir, Paris
Elyazmaları
İçişleri Bakanlığı Arşivi, Ankara
Şükrü Kaya'nın kişisel dosyası

National Archives, United States National Archives, Washington
Record Group 59 (State Department)

Milli Kütüphane, Ankara
Elyazmaları bölümü
Haritalar bölümü

Politisches Archiv Auswärtiges Amt, German National Archives, Berlin
Record Group R14078-R14116
Botschaft Kostantinopel, 168-174 sayılı dosyalar

National Archives United Kingdom, Kew, Londra
Foreign Office files FO 371 ve 424

Sıdıka Avar yazıları (yayımlanmamış ve düzenlenmemiş, yazarın özel koleksiyonundan)
Yayımlanmamış elyazmaları
Fotoğraflar

Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi, Ankara
Cumhuriyet Halk Partisi Koleksiyonu

BASILI İLK KAYNAKLAR

Akçam, Taner ve Vahakn N. Dadrian (editörler), *Tehcir ve Taktil Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları: İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

Osmanlı Kayıtlarında Ermeniler (1915-1920), Türkiyę Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Müdürlüğü, Ankara, 1995.

Arsan, Nimet (ed.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1959-1964.

Arşiv Belgelerine göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1995, 4 cilt.

Aşiretler Raporu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.

Atatürkçülük, (Birinci Kitap) Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1988.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1945.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998-2009, 9 cilt.

Barton, James (ed.), *Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey, 1915-1917*, Gomidas Institute, Ann Arbor, MI, 1998.

Başvekalet Toprak ve İskan İşleri Genel Müdürlüğü Çalışmaları, Ankara, 1955.

Bayrak, Mehmet (ed.), *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri: Gizli Belgeler-Araştırmalar-Notlar*, Özge Yayınları, Ankara, 1993.

— (ed.), *Açık-Gizli/Resmi-Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri*, Özge Yayınları, Ankara, 1994.

Beylerian, Arthur (ed.), *Les Grandes puissances, l'empire ottomans et les arméniens dans les archives françaises (1914-1918); recueil de documents*, Université de Paris I Pantheon-Sorbonne, Paris, 1983.

Blair, Susan K. (ed.), *The Slaughterhouse Province: An Armenian Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*, Caratzas, New Rochelle, NY, 1989.

Blue Book Turkey, 1896, sayı 8.

Bozarslan, Mehmed E. (ed.), *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi: Kovara Kurdî-Tirkî 1908-1909*, Deng, Uppsala, 1998.

C.H.P. Halkevleri Talimatnamesi, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1932.

Ciliciae Armenorum seu Mardinen: Beatificationis seu Canonizationis servi Dei Ignatii Choukrallah Maloyan, archiepiscopi mardinensis optum fidei, uti fertur, interfecti (1915): Positio super vita, martyrio et fama martyrii, Tipografia Guerra, Roma, 2000.

Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Millî Eğitim Bakanlarının Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1946.

Cumhuriyet Halk Partisi Halkevleri ve Halkodaları, Ulus Yayınları, Ankara, 1945.

Dağlı, Nuran ve Belma Aktürk (ed.), *Hükümetler ve Programları, I. Cilt, 1920-1960*, TBMM Basımevi, Ankara, 1988.

Der Grosse Weltatlas: Bearbeitet und mit der Hand gestochen in der kartongraphischen Anstalt des Bibliographischen Instituts, mit Bemerkungen zu den Karten von Dr. Edgar Lehmann und einem Register mit etwa 80.000 Namen. 6., vermehrte und verbesserte Auflage, Bibliographisches Institut AG, Leipzig, 1939.

Die Ziele und Taten armenicher Revolutionâre-The Armenian Aspirations and Revolutionary Movements-Aspirations et mouvements révolutionaires arméniens: Ermeni Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi: Tesâvir ve Vesâik, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1332.

Diyarbakır İl Yıllığı, Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Diyarbakır Valiliği, Ankara, 1973.

Documents on Ottoman Armenians, Başbakanlık, Basın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara, 1982-1986.

Düstur, 1923-1950.

Episodes des massacres arméniens de Diarbekir: Fait et Documents, Kéchician Fr., Costantinople, 1920.

Ergüven, Ekrem (ed.), *Şükrü Kaya: Sözleri-Yazıları 1927-1937*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1937.

European Parliament, Resolution 1519, "The Cultural Situation of the Kurds", 28. oturum, 4 Ekim 2006.

Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992.

Germany, Turkey and Armenia: A Selection of Documentary Evidence Relating to the Armenian Atrocities from German and Other Sources, Keliher, Londra, 1917.

Gooch, George P. ve Harold W. V. Temperley (ed.), *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, Printed and Published by His Majesty's Stationary Office, Londra, 1926-1938, 11 cilt.

Gust, Wolfgang (ed.), *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16: Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts*, Zu Klampen, Hamburg, 2005.

Hanioğlu, M. Şükrü (ed.), *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, Der Yayınları, İstanbul, 1989.

Impagliazzo, Marco (ed.), *Una finestra sul massacro: Documenti inediti sulla strage degli armeni(1915-1916)*, Guerini, Milano, 2000.

İskân Tarihçesi, Hamit Matbaası, İstanbul, 1932.

Kaiser, Hilmar (ed.), *Eberhard Count Wolffskeel Von Reichenberg, Zeitoun, Mousa Dagh, Ourfa: Letters on the Armenian Genocide*, Gomidas Institute, Londra, 2004.

La Verité sur la mouvement révolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales Imprimerie Tanine, İstanbul, 1916.

Madajczyk, Czesław (ed.), *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan: Dokumente*, Saur, Münih, 1994.

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, 1908-1918.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1908-1918.

Mesut, Ahmet (ed.), *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958*, Doz Yayınları, İstanbul, 1992.

Milli Eğitimle İlgili Kanunlar, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1953.

Noel, Edward W. C., *Diary of Major E. Noel on Special Duty in Kurdistan*, yayıncısı bilinmiyor, Basra, 1919.

Ohandjanian, Artem (ed.), *Österreich-Armenien, 1872-1936: Faksimilesamnlung Diplomatischer Aktenstücke*, Ohanjanien Verlag, Wenen, 1995, 12 cilt.

Orta Okul Programı, Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1936.

Ortamektep İçin Tarih, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994.

Patriarch Rahmani, *Les dégâts causés à la nation syrienne: présenté devant la conférence de la paix*, yayıncısı bilinmiyor, Paris, 1919.

Public Instruction in the Republic of Turkey, Press Department of the Ministry of the Interior, Ankara, 1936.

Said Halim ve Mehmet Talât Paşalar kabinelerinin Divan-ı Âli'ye sevkleri hakkında Divaniye mebusu Fuad Bey merhum tarafından verilen takrir üzerine berây-ı tahkikat kur'a isâbet eden Beşinci Şube tarafından icrâ olunan tahkikat ve zabt edilen ifâdatı muhtevidir, yayıncısı bilinmiyor, İstanbul, 1918.

Sarafian, Ara (ed.), *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce*, Gomidas Institute, Londra, 2005.

— (ed.), *United States Diplomacy on Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau, 1913-1916*, Gomidas Institute, Londra, 2004.

— (ed.), *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, Gomidas Institute, Londra, 2004.

— (ed.), *British Parliamentary Debates on Armenian Genocide 1915-1918*, Gomidas Institute, Londra, 2003.

—, "The Disasters of Mardin during the Persecutions of the Christians, Especially the Armenians, 1915", *Haigazian Armenological Review* 18, 1998.

Sökmensüer, Şükrü, *Umumî Müfettişler Konferansı'nda Görüşülen ve Dahiliye Vekâleti'ni İlgilendiren İşlere Dair Toplantı Zabıtları ile Rapor ve Hülâsası*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1936.

Şimşir, Bilâl N. (ed.), *İngiliz belgeleriyle Türkiye'de "Kürt sorunu" (1924-1938): Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim ayaklanmaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.

Tarih IV: Türkiye Cumhuriyeti, Devlet Basımevi, İstanbul, 1931.

Tarihi Muhakeme, Kitaphane-i Sûdî, İstanbul, 1919.

Toynbee, Arnold (ed.), *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16: Documents Presented to Viscount Grey of Follodon, Secretary of State for Foreign Affairs*, Hodder and Stoughton, Londra, 1916.

Treaty of Peace with Turkey: Signed at Sèvres, August 10, 1920, His Majesty's Stationary Office, Londra, 1920.

Türk Ocakları 1929 Senesi Kurultayı Zabıtları, yayıncısı bilinmiyor, Ankara, 1930.

Türk Ocakları 1928 Senesi Kurultayı Zabıtları, Türk Ocakları Matbaası, Ankara, 1929.

Türk Ocakları 1927 Senesi Kurultayı Zabıtları, yayıncısı bilinmiyor, Ankara, 1928.

Türk Ocakları Üçüncü Kurultayı Zabıtları, Kader, İstanbul, 1927.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 1919-1950.

Yeghiayan, Vartkes (ed.), British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals, AAIC Pasadena, CA, 1991.

Yıldız, Hasan (ed.), *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Doz Yayınları, İstanbul, 2005.

İKİNCİL KAYNAKLAR

Abu Jaber, Kamel S., "The Millet System in the Nineteenth-century Ottoman Empire", *The Muslim World* 57, 1967, sayı 3.

Adak, Hülya, "National Myths and Self-Na(rra)tions: Mustafa Kemal's *Nutuk* and Halide Edib's *Memoirs* and the Turkish *Ordeal*", *South Atlantic Quarterly* 102, 2003, sayı 2/3.

Adanır, Fikret ve Hilmar Kaiser, "Migration, Deportation, and Nation-Building: The Case of Ottoman Empire", René Leboutte (ed.), *Migration et migrants dans une perspective historique permanence et innovations*, European University Institute, Florensa, 2000, s. 273-292.

Aghjayan, George, "The Armenian Villages of Palu: History and Demography", *UCLA International Conference Series on Historic Armenian Cities and Provinces: Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, University of California, Los Angeles, 13 Kasım 1999.

Ahmad, Feroz ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1976, sayı 4-5.

— *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, Westview Press, Boulder, CO, 1977.

Ahmad, Kamal Madhar, *Kurdistan During the First World War*, çev. Ali Maher İbrahim, Saqi, Londra, 1994.

Ahmed Cevad, *Balkanlarda Akan Kan*, Şamil Yayınları, İstanbul, tarih bilinmiyor.

Ahmed Naim, Babanzâde, *İslâmda Davayı Kavmiyyet*, Tevsi-i Tıba'at Matbaası, İstanbul, 1332, (1914).

Ahmed, Akbar S., "'Ethnic Cleansing': A Metaphor for our Time?" *Ethnic and Radical Studies* 18, 1995, sayı 1, s. 1-25.

Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1992.

Akçam, Taner, *"Ermeni Meselesi Hallolunmuştur": Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

— *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2001.

Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, yayıncısı bilinmiyor, İstanbul, 1909.

Akpınar, Alişan, *Osmanl Devleti'nde Aşiret Mektebi*, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997.

Akünal, Dündar, "Belge ve Resimlerle Dr. İbrahim Tali Öngören", *Tarih ve Toplum* 40, 1987.

Akural, Sabri M., "Ziya Gökalp: The Influence of his Thought on Kemalist Reforms", yayımlanmamış doktora tezi, Indiana University, 1979.

Akyüz, Yahya, "Atatürk ve 1921 Eğitim Kongresi", *Cumhuriyet Döneminde Eğitim*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1983.

Alakom, Rohat, *Hoybûn Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1998.

Aldur, Mustafa, "1850-1950 Yılları arası Turabdin'e Hevêrkan ve Mala Osmên", *Özgür Politika*, 15 Eylül 2002.

Al-Ghusayn, Fa'iz, *Martyred Armenia*, C.A. Pearson Ltd, Londra, 1917.

Ali Emîrî, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkîyyesi*, Dâr-ul Hilâfe, İstanbul, 1918.

Allen, Henry E., *The Turkish Transformation: A Study in Social and Religious Development* Greenwood Press, New York, 1968.

Alper, Mehmet, "Diyarbakır, sa citadelle et ses remparts", *Albert Gabriel (1883-1972): Mimar, Arkeolog, Ressam, Gezgin*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

Altınay, Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında: İki Komite, İki Kıtal*, Temel Yayınları, İstanbul, 1998 [1919].

Altınay, Ayşe Gül ve Fethiye Çetin, *Torunlar*, Metis Yayınları, İstanbul, 2009.

Anderson, Alan B., "The Complexity of Ethnic Identities: A Postmodern Reevaluation", *Identity: An International Journal of Theory and Research* 1, 2001, sayı 3, s. 209-223.

Anderson, Ewan W., "Geopolitics: International Boundaries as Fighting Places", *Journal of Strategic Studies* 1999, sayı 2-3, s. 125-136.

Andonian, Aram, *Balkan Savaşı*, çev. Zaver Biberyan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Anter, Musa, *Hatıralarım*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1999.

Appadurai, Arjun, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1997.

Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt Brace, Londra, 1973.

Arı, Kemal, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Armalto, Ishaq, *Al-Qousara fi Nakabat an-Nasara*, Al-Sharfe Monastery, Beyrut, 1970, 2. baskı.

— *De Kristnas Hemska Katastrofer: Osmanernas och Ung-turkarnas Folkmord i norra Mesopotamien 1895/1914-1918*, çev. Ingvar Rydberg, Beth Froso Nsibin, Stockholm, 2005.

Armstrong, Harold, *Turkey and Syria Reborn: A Record of Two Years of Travel*, J. Lane, Londra, 1930.

Arsunar, Ferruh, *Türk Anadolu Halk Türküleri*, Başnur Yayınları, Ankara, 1965.

Ataöv, Türkkaya, "The Faculty of Political Sciences in Turkey", *Middle East Journal* 14, 1966, sayı 1, s. 243-245.

Avar, Sıdıka, *Dağ Çiçeklerim (Anılar)*, Öğretmen Yayınları, Ankara, 1986.

Ayas, Nevzad, *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1948.

— *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1948.

Aybars, Ergün, *İstiklâl Mahkemeleri: 1920-1923/1923-1927*, Zeus Yayınları, İzmir, 2006.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, 2. cilt (1908-1914).

— *İkinci Adam: 1884-1938*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1967.

Aydın, Osman, *Kürt Ulus Hareketi 1925*, Weşanên Weqfa Şêx Seid, yayın yeri bilinmiyor, 1994.

Aydın, Suavi ve diğerleri, (ed.), *Mardin: Aşiret-Cemaat-Devlet*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.

Azarian, Natasha May, "The Seeds of Memory: Narrative Renditions of the Armenian Genocide Across Generations", yayımlanmamış doktora tezi, University of California, Berkeley, 2007.

Aziz, Şevket, "Türklerin Antropolojisi", *Birinci Türk Tarih Kongresi: Konferanslar Münakaşalar*, T.C. Maarif Vekaleti, İstanbul, 1932, s. 271-278.

Bajohr, Frank, (ed.), *Zivilisation und Barbarei: die widersprüchlichen Potentiale der Moderne: Detlev Peukert zum Gedenken*, Christians, Hamburg, 1991.

Bakır, Abdülhalik, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır'da Sanayi ve Ticaret", bu makale Dicle Üniversitesi'nin 21 Mayıs 2004'te düzenlediği *Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır* adlı konferansta sunulmuştur.

Balakian, Grigoris, *Le Golgotha arménien: Berlin-Deir es-Zor. Mémoires*, Le cercle d'écrits caucasiens, Paris, 2002.

Balakian, Peter, *Black Dog of Fate: A Memoir*, BasicBooks, New York, 1997.

Balkan Harbında neden Munhazim Olduk?, yayıncısı bilinmiyor, İstanbul, 1913.

Ballinger, Pamela, *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2003.

Baran, Aziz, "You Must Give a Kurdish Baby Turkish Name", *Kurdish Times* 1, 1986, sayı 1, s. 12-15.

Barkan, Elazar, *The Guilt of Nations: Restitution and Negotiating Historical Injustices*, W.W. Norton, New York, 2000.

Başgöz, İlhan ve Howard E. Wilson, *Educational Problems in Turkey 1920-1940*, Indiana University Press, Bloomington, 1968.

Baum, Antonia ve diğerleri "Review of Mass Homicides of Intelligentsia as a Marker for Genocide", *The Forensic Examiner*, 22 Eylül 2007, s. 34-41.

Bauman, Zygmunt, *Modernity and Holocaust*, Policy, Oxford, 1989.

Baumann, Gerd, *The Multicultural Riddle: Rethinking National, Ethnic and Religious Identities*, Routledge, Londra, 1999.

Baumeister, Roy F., *Evil: Inside Human Violence and Cruelty*, Henry Holt, New York, 2001.

Bayraktar, Seyhan ve Wolfgang Seibel, "Das türkische Tâtertrauma: Der Massenmord an den Armenien von 1915 bis 1917 und seine Leugnung", Benhard Giesen ve Christoph Schneider (ed.) *Tâtertrauma* içinde, UVK, Konstantz, 2004, s. 381-398.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.

Bechtel, Delphine, "Lemberg/Lwów/Lvov/Lviv: Identities of a 'City of Uncertain Boundaries'", *Diogenes*, 2006, sayı 210, s. 62-71.

Beğenç, Cahit, *Diyarbakır ve Raman*, Ulus Yayınları, Ankara, 1949.

Béla Várdy, Steven, T. Hunt Tooley, ve Agnes Huzsár Várdy, (ed.) *Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Columbia University Press, New York, 2003.

Bell, Gertrude Bell, *The Churches and Monasteries of the Tur Abdin and Neighbouring Districts*, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg, 1913.

Bell-Falkoff, Andrew, *Ethnic Cleansing*, St. Martin's Press, New York, 1996.

Berkes, Niyazi, "Sociology in Turkey", *American Journal of Sociology* 42, 1936, s. 238-246.

Beşikçi, İsmail, *Bilim Yöntemi, Türkiye'deki Uygulama 1: Kürtlerin Mecburi İskanı*, Komal Yayınları, İstanbul, 1977.

— *Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar (Göçebe Alikan Aşireti)*, Sevinç Yayınları, Ankara, 1969.

— *International Colony Kurdistan*, Parvana, Londra, 2004 [1990].

— *Türk Tarih Tezi ve Kürt Sorunu: Güneş-Dil Teorisi*, Komal Yayınları, İstanbul, 1977.

Bevan, Robert, *The Destruction of Memory: Architecture at War*, Reaktion Books, Londra, 2006.

Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Büyük Şehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır, 1996.

— *Diyarbakır Folkloru*, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır, 1943.

— *Ziya Gökalp'in ilk yazı hayatı, 1894-1909: Doğumu'nun 80. yıldönümü münasebetiyle*, Diyarbakır Tanıtma Derneği, İstanbul0, 1956.

Bilgi, Nejdet, *Dr. Mehmed Reshid Şahingiray'ın hayatı ve hâtıraları*, Akademi Yayınları, İzmir, 1997.

Bilsel, Mehmet Cemil, *Lozan*, Ahmet İhsan, İstanbul, 1933.

Binbaşıoğlu, Cavit, *Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1995.

Birdoğan, Nejat (ed.), Baha Said Bey, *İttihat ve Terakki'nin Alevilik-Bektaşilik Araştırması*, Berfin Yayınları, İstanbul, 1995.

Bitlîsî, Sharaf al-Dîn, *The Sharafnâma: Or the History of the Kurdish Nation, 1597*, çev. ve ed. Mehrdad R. Izady, Mazda, Costa Mesa, CA, 2005.

Bizbirlik, Alpay, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002.

Bjørnlund, Matthias, "'A Fate Worse Than Dying': Sexual Violence During the Armenian Genocide", Dagmar Herzog (ed.), *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*, Palgrave McMillan, Londra, 2008.

Bleda, Mithat Şükrü, *Imparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979.

Bloxham, Donald, "Changing Perceptions of State Violence: Turkey's 'Westward' Development through Anglo-Saxon Eyes", Richard Littlejohns and Sara Soncini (eds.), *Myth of Europe*, Rodopi, Amsterdam, 2007, s. 223-234.

—, "The Beginning of the Armenian Catastrophe: Comparative ans Contextual Considerations", Hans-Lukas Kieser ve Dominik J. Schaller (ed.), *Der Völkermod an den Armeniern und die Shoah: The Armenien Genocide and the Shoah*, Chronos, Zürih, 2002, s. 101-128.

— *Genocide, the World Wars and Unweaving of Europe*, Vallentine Mitchell, Londra, 2008.

— *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford University Press, Oxford, 2005.

Boeckh, Katrin, *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg: Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan*, Oldenbourg, Münih, 1996.

Boeder, André, *Door het Oog van de Naald: Het Verhaal van Aurora, een Armeens Meisje*, Den Hertog, Houten, 2003.

Boggs, S. Whittemore, *International Boundaries*, Columbia University Press, New York, 1940.

Bora, Tanıl, "Ordu ve Milliyetçilik", Ahmet İnsel ve Ali Bayramoğlu (ed.), *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 163-178.

Boyar, Ebru, *Ottomans, Turks and the Balkans: Empire Lost, Relations Altered*, Tauris Academic Studies, Londra, 2007.

Bozarslan, Hamit, "Kurdish Nationalism under the Kemalist Republic: Some Hypothesis", Mohammed M.A. Ahmed ve Michael Gunter (ed.), *The Evolution of Kurdish Nationalism*, Mazda, Costa Mesa, CA, 2007, s. 36-51.

— "La révolution française et les Jeunes Turcs", *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, 1989, sayı 52-53, s. 148-162.

— "M. Ziya Gökalp", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İletişim Yayınları, İstanbul: 2001, 1. cilt, *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, s. 314-319.

— "Remarques sur l'histoire des relations kurdo-arméniennes", *The Journal of Kurdish Studies* 1, 1995, s. 55-76.

— *La question kurde: états et minorités au Moyen-Orient*, Presses de Sciences Po, Paris, 1997.

Bracher, Karl D., "Totalitarianism", Philip P. Wiener (ed.) *Dictionary of the History of Ideas*, Charles Scribner's Sons, New York, 1973-1974, cilt 4, s. 406-411.

Braude, Benjamin, ve Bernard Lewis, "Introduction", Benjamin Braude ve Bernard Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Holmes and Meier, New York, 1982, cilt I, s. 1-34.

— "Foundation Myths of the Millet System", Benjamin Braude ve Bernard Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (New York: Holmes and Meier, 1982), vol I, *The Central Lands*, 69-90.

Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, Harper and Row, New York, 1976.

Brauer, Erich, *The Jews of Kurdistan*, Wayne State University Press, Detroit, MI, 1993.

Brockett, Gavin D., "Collective Action and the Turkish Revolution: Towards a Framework for the Social History of the Atatürk Era, 1923-1938", Sylvia Kedourie (ed.), *Turkey Before and After Atatürk: Internal and External Affairs*, Frank Cass, Londra, 1999, s. 44-46.

Brubaker, Rogers ve diğerleri, *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*, Princeton University Press, Princeton, 2006.

— "Aftermaths of Empire and the Unmixing of Peoples", Karen Barkey ve Mark von Hagen (ed.), *After Empire Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires*, Westview Press, Boulders, 1997, s. 155-180.

— "Ethnicity Without Groups", *Archives eurepéennes de sociologie* 43, 2002, sayı 2, s. 163-189.

Brudholm, Thomas, "Revisiting Resentments: Jean Améry and the Dark Side of Forgiveness and Reconciliation", *Journal of Human Rights* 5, 2006, s. 7-26.

Bulut, Faik, *Kürt Sorununa Çözüm Arayışları*, Ozan Yayınları, İstanbul, 1998.

Çağaptay, Soner, *Islam, Secularism and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, Routledge, Londra, 2006.

Cahid, Hüseyin, "Devletler ve Şarkî Anadolu", *Tanin*, 27 Kasım 1913, sayı 1769.

Cahun, Léon, *Introduction à l'histoire de l'Asie: Turcs et Mongolsi des origines à 1405*, A. Colin et cie, Paris, 1896.

Çapar, Mustafa, "Tek Parti Dönemi: Milli Eğitim, Milli Dil ve Türkleştirme Politikaları", *Türkiye'de Azınlık Hakları Sorunu: Vatandaşlık ve Demokrasi Eksenli Yaklaşım*, TESEV, İstanbul, 2006.

Cassese, Antonio, *Self-Determination of People: A Legal Reappraisal*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

Cebesoy, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar*, Varan Neşriyatı, İstanbul, 1957.

Çeçen, Anıl, *Halkevleri: Atatürk'ün Kültür Kurumu*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990.

Cemal Paşa, *Hatıralar: İttihat ve Terakki ve Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1977.

Cemal, Behçet, *Şeyh Sait İsyanı*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatörluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayınları, İstanbul, 1987.

Cengiz, Filiz, "Dr. Nazım ve Baheddin Şakir'in Kaleminden İttihad ve Terakki Cemiyeti", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1997.

Çetin, Fethiye, *Anneannem: Anlatı*, Metis Yayınları, İstanbul, 2004.

— *My Grandmother: A Memoir*, Verso, Londra, 2008.

Cewerî, Firat, *Li Mala Mîr Celadet Alî Bedir-xan*, Nûdem, Stockholm, 1998.

Chernilo, Daniel, *A Social Theory of the Nation State: The Political Forms of Modernity beyond Methodological Nationalism*, Routledge, Londra, 2007.

Christoff, Hellmut, *Kurden und Armenier: Eine Untersuchung über die Abhängigkeit ihrer Lebensformen und Charakterentwicklung von der Landschaft*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, University of Hamburg, Hamburg, 1935.

Cigerxwîn, *Jînenîgariya min*, APEC, Spånga, Sweden, 1995.

Civan, Rojvanê, *Şeyh Said Isyanı: 1925 Büyük Kürt Ayaklanması*, Özgürlük Yolu Yayınları, yayın yeri bilinmiyor, 1990.

Cohen, Anthony P., *Symbolic Construction of Community*, Tavistock, Londra, 1985.

Cohen, Saul B. ve Nurit Kliot, "Place-Names in Israel's Ideological Struggle over the Administrative Territories", *Annals of the Association of American Geographers* 82, 1992, sayı 4, s. 653-680.

Cohen, Stanley, *States of Denial: Knowing about Atrocities and Suffering*, Polity, Oxford, 2001.

Çolak, Yılmaz, "Language Policy and Official Ideology in Early Republican Turkey" *Middle Eastern Studies* 40, 2004, sayı 6, s. 67-91.

Cömert, Kazım, *Çiğdemler Çıkarsa Eğer*, Aydınlar Matbaacılık, İstanbul, 1992.

Connelly, John, *Captive University: The Sovietization of East German, Czech and Polish Higher Education, 1945-1956*, The University of North Carolina Press, Chapell Hill, 2000.

Connor, Walker, "Illusions of Homogeneity: Myths of Hemispheric, Continental, Regional and State Unity", aynı yazar, *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*, Princeton University Press, Princeton, 1993, s. 118-143.

— "Nation-Building or Nation-Destroying", *World Politics* 24, 1972, sayı 3, s. 319-355.

Copeaux, Etienne, *Espaces et temps de la nation turque: analyse d'une historiographie nationaliste 1931-1993*, CNRS Editions, Paris, 1997.

Crampton, Jeremy W., "Maps, Race and Foucault: Eugenics and Territorilization Following World War I", Jeremy W. Crampton ve Stuart Elden (ed.), *Space, Knowledge and Power: Foucault and Geography*, Ashgate Publishing, Aldershot, 2007, s. 223-244.

Criss, Nur Bilge, "The Nature of PKK Terrorism in Turkey", *Studies in Conflict and Terrorism* 18, 1995, sayı 1, s. 17-38.

Cumhuriyetin 15inci yılında Diyarbakır, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır, 1938.

Dadrian, Vahakn N., "Children as Victims of Genocide: the Armenian Case", *Journal of Genocide Research* 5, 2003, s. 421-439.

— "Ottoman Archives and Denial of Armenian Genocide", Richard G. Hovannisian (ed), *The Armenian Genocide History, Politics, Ethics*, St. Martin's Press, New-York, 1992, s. 280-310.

— *Warrant for Genocide: Key Elements of the Turko-Armenian Conflict*, Transaction, New Brunswick, NJ, 1999.

Dadrian, Vahram, *To the Desert: Pages from my Diary*, Gomidas Institute, Londra, 2003.

Dağlı, Nuran ve Belma Aktürk (ed.), *Hükümetler ve Programları, I. Cilt, 1920-1960*, TBMM Basımevi, Ankara, 1988.

Davies, Norman ve Roger Moorehouse, *Microcosm: Portrait of a Central European City*, Cape, Londra, 2002.

Davison, Roderic H., "The Armenian Crisis, 1912-1914", *The American Historical Review*, 1947, s. 481-505.

— "The Millets as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", Benjamin Braude ve Bernard Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Holmes and Meier, New York, 1982, cilt 1, *The Central Lands*, s. 319-337.

De Nogales, Rafael, *Cuatro a os bajo la media luna*, Editora Internacional, Madrid, 1924.

— *Four Years Beneath the Crescent*, Sterndale Classics, Londra, 2003.

— *Memorias del General Rafael de Nogales Méndez*, Ediciones Abril, Caracas, 1974.

— *Vier Jahre unter dem Halbmond: Erinnerungen aus dem Welskriege*, Verlag von Reimer Hobbing, Berlin, 1925.

De Swaan, Abram, "Dyscivilization, Mass Extermination and the State", *Theory, Culture and Society* 18, 2001, sayı 2-3, s. 256-276.

— "Widening Circles of Disidentification: On the Psycho-and Sociogenesis of the Hatred Distant Strangers: Reflections on Rwanda", *Theory, Culture and Society* 14, 1997, sayı 2, s. 105-122.

— "Widening Circles of Identification: Emotional Concerns in Sociogenetic Perspective", *Theory, Culture and Society* 12, 1995, s. 25-39.

— *Human Societies: An Introduction*, Polity, Cambridge, 2005.

Demirer, Hüseyin, *Ha Wer Delal: Eminê Pertxanê'nin Hayatı*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2008.

Demirözlü, Damla, *Savaştan Barışa Giden Yol: Atatürk-Venizelos Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Denker, Arif Cemil, *I. Dünya Savaş'ında Teşkilât-ı Mahsusa*, Arba Yayınları, İstanbul, 1997.

Derderian, Katharine, "Common Fate, Different Experience: Gender-Specific Aspects of the Armenian Genocide, 1915-1917", *Holocaust and Genocide Studies* 19, 2005, sayı 1, s. 1-25.

Der-Garabedian, Hagop S., *Jail to Jail: Autobiography of a Survivor of the 1915 Armenian Genocide*, iUniverse, New York, 2004.

Deringil, Selim, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, Tauris, Londra, 1999.

Dersimi, Nuri, *Dersim ve Kürt Milli Mücadelesine Dair Hatıratım*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992.

Diken, Şeyhmus, *Amidalılar: Sürgündeki Diyarbekirliler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

— *Bajarê Ku Razên Xwe Ji Bircên Xwe Re Dibiltne: Diyarbekir*, Lis Yayınları, Diyarbakır, 2004.

— *Diyarbekir Diyarım, Yitirmişem Yanarım*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

— *İsyan Sürgünleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

— *Sırrını Surlarına Fısıldayan Şehir, Diyarbakır*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

— *Tango ve Diyarbakır*, Lis Yayınları, Diyarbakır, 2004.

Dirik, K. Doğan, *Atatürk'ün İzinde Vali Paşa Kâzım Dirik: Bandırma Vapuru'ndan Halkın Kalbine*, Gürer Yayınları, İstanbul, 2008.

"Diyarbakır adı üzerine çalışmalar", *Türk Dili*, Haziran 1938, sayı 29/30, s. 69-87.

Diyarbekir Halk Türküleri, Numune Matbaası, İstanbul, 1937.

Diyarbekire Bir Bakış, Diyarbekir Basımevi, Diyarbakır, 1935.

Doğan, Avni, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, Dünya Yayınları, İstanbul, 1964.

Du Véou, Paul, *Chrétiens en péril au Moussadagh! Enquête au Sandjak d'Alexandrette*, Baudinière, Paris, 1939.

Duguid, Stephen, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies* 9, 1973, sayı 2, s. 139-155.

Dulić, Tomislav, *Utopias of a nation: local mass killing in Bosnia and Hercegovina, 1941-42* Uppsala University Press, Uppsala, 2005.

Dumont, Paul, "The Origins of Kemalist Ideology", Jakob M. Landau (ed.), *Atatürk and the Modernization of Turkey*, Westview Press, Boulder, CO, 1984, s. 25-44.

Dündar, Fuat, "İttihat ve Terakki'nin Etnisite Araştırmaları", *Toplumsal Tarih* XVI, 2001, sayı 91, s. 43-50.

— *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

— *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakkinin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Dursunoğlu, Cevat, "Halkevlerinin 18. Yıldönümü Konuşması", *Ülkü* 4, Mart 1950, sayı 39, s. 1.

Duru, Kâzım Nâmi, "Köy mü, kasaba mı?', *Anadolu Terbiye Mecmuası* 2, 1922, s. 4.

Ea, Meng-Try and Sorya Sim, *Victims and Perpetrators?: Testimony of Young Khmer Rouge Comrades*, Documentation Center of Cambodia, Phnom Penh, 2001.

Edib, Halide, *Conflict of East and West of Turkey*, Jamia Press, Delhi, 1935.

Eissenstat, Howard, "Metaphors of Race and Discourse of Nation: Racial Theory and the Beginnings of Nationalism in the Turkish Republic", Paul Spickard (ed.), *Race and Nation: Ethnic Systems in the Modern World*, Routledge, New York, 2005, s. 239-256.

Ekrem Cemil Paşa, *Muhtasar Hayatım*, Institute Kurde, Brüksel, 1991.

Elias, Norbert, "Processes of State Formation and Nation Building", *Transactions of the Seventh World Congress of Sociology, Varna, September, 14-19, 1970*, International Sociological Association, Louvain, 1972, 3. cilt, s. 274-284.

— "Zur Grundlegung einer Theorie soziale Prozesse", *Zeitschrift für Soziologie 6*, 1977, s. 127-149.

— *Studien über die Deutschen: Machtkämpfe und Habitusentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1989.

— *Über den Prozess der Zivilisation: soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* Haus Zum Falken, Basel, 1939.

Elkins, Caroline ve Susan Pederson (ed.), *Settler Colonialism in the Twentieth Century: Projects, Practices, Legacies*, Routledge, Londra, 2005.

Elster, Jon, "Norms of Revenge", *Ethics* 4, 1990, s. 862-885.

Emin, Mehmet, "Türk Ocakları", *Hayat* 1, 14 Nisan 1927, sayı 2, s. 381.

Empson, Ralph H. W., *The Cult of the Peacock Angel: A Short Account of the Yezidi Tribes of Kurdistan*, AMS Press, Londra, 1928.

Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Yayınları, İstanbul, 1977.

Ergin, Ramazan, *Awina ya da Kanın Gizli Tarihi: Reşo Kuri*, Do Yayınları, İstanbul, 2007.

Erickson, Edward J., *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913*, Praeger, Westport, CT, 2003.

— *Ordered to Die: A History of Ottoman Army in the First World War*, Greenwood Press, Westport, CT, 2000.

Erkal, Mustafa E., *Bölgeler Arası Dengesizlik ve Doğu Kalkınması*, Şamil Yayınları, İstanbul, 1972.

Ersanlı, Büşra, "History Textbooks as Reflections of the Political Self: Turkey (1930s and 1990s) and Uzbekistan (1990s)", *International Journal of Middle East Studies* 34, 2002, sayı 2, s. 337-350.

Ersanlı, Büşra, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Ertürk, Hüsamettin, *İki Devrin Perde Arkası*, Samih N. Tansu (ed.), Batur Yayınları, İstanbul, 1964.

Esatlı, Mustafa R., *İttihat ve Terakki tarihinde esrar perdesi ve Yakup Cemil niçin öldürüldü?*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1995.

Eti, Usman, *Diyarbekir*, Diyarbekir Matbaası, Diyarbakır, 1937.

Eyicil, Ahmet, *İttihad ve Terakki Liderlerinden Doktor Nazım Bey 1872-1926*, Gün Yayınları, Ankara, 2004.

Farr, Jason, "Point: Westphalia Legacy and the Modern Nation State", *International Social Science Review* 80, 2005, sayı 3/4, s. 156-159.

Fearon, James D. ve David D. Lairin, "Violence and the Social Construction of Ethnic Identity", *International Organization* 54, 2000, sayı 4, s. 845-877.

Fındıkoğlu, Z. Fahri, *August Comte ve Ahmet Rıza*, Türkiye Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği, İstanbul, 1962.

— "Ayın İzleri", *Anadolu Mecmuası* 9-11, Mayıs 1925, s. 390-391.

Fırat, Abdülmelik, *Fırat Mahzun Akar*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1996.

Fırat, Kasım, "Mazlum Halk Önderi Şeyh Sait", *Tevhid*, Haziran 1991, s. 6-10.

— "Röportaj", *Dava* 8, 1990, s. 8-16.

Fischel, Walther J., "The Jews of Kurdistan a hundred years ago: A traveler's record", *Jewish Social Studies* 6, 1944, s. 195-226.

Fortna, Benjamin C., *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford University Press, New York, 2000.

Fraser, David, *The Shortcut to India: The Record of a Journey along the Route of the Baghdad Railway*, William Blackwood and Sons, Edinburgh, 1909.

Frijda, Nico H., "The Lex Talionis: On Vengeance", Stephanie H. M. van Goozen, Nanne E. van de Poll ve Joseph A. Sergeant (ed.), *Emotions: Essays on Emotion Theory*, Erlbaum, Hillsdale, NJ, 1994, s. 263-289.

Frödin, John, "En Resa Genom Östra Turkiet 1936", *Ymer*, 1937, sayı 2-3, s. 169-198.

Fromkin, Victoria ve diğerleri, "The Development of Language in Genie: A Case of Language Acquisition Beyond the Critical Point", *Brain and Language* 1, 1974, s. 91-107.

Fujii, Lee Ann, "The Power of Local Ties: Mechanisms of Mass Participation During the Rwandan Genocide", bu makale 31 Ağustos 2006'da Philadelphia'da yapılan *American Political Science Accociation*'un yıllık kongresinde sunulmuştur.

Gabriel, Albert-Louis, *Diyarbakır Surları*, çev. Kaya Özsezgin, Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı, Diyarbakır, 1993.

— *Voyages archéologiques dans la Turquie orientale*, Institut Français d'Archeologie de Stamboul, Paris, 1940.

— "Mardin ve Diyarbekir vilayetlerinde icra olunmuş arkeologya seyahati hakkında rapor", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi* 1, 1933, s. 134-149.

Galeski, Bogusław, "Sociological Problems of the Occupation of Farmers", Theodor Shanin (ed.), *Peasants and Peasant Societies*, Penguin, Hammondsworth, 1971, s. 180-201.

Gaunt, David, *Massacre, Resistance, Protectors: Muslim-Christians Relations in Eastern Anatolia During the World War I* (Piscarway, NJ: Gorgias, 2006).

Gawrych, George W., "The Culture and Politics of Violence in Turkish Society, 1903-14", *Middle Eastern Studies* 22, 1986, sayı 3, s. 307-330.

Gedik, Gülay Zorer, "Climatic Design: An Analysis of the Old Houses of Diyarbakır in the Southeast Region of Turkey", *Architectural Science Review* 47, 2004, sayı 2, s. 145-154.

Geertz, Clifford, "The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States", aynı yazar, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, Basic Books, NewYork, 1973, s. 255-310.

Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Blackwell, Oxford, 1983.

Georgelin, Hervé, *La fin de Symrne: du cosmopolitisme aux nationalismes*, CNRS, Paris, 2005.

Georgeon, François, "Deux leaders du mouvement national: Ziya Gökalp et Yusuf Akçura", François Georgeon, *Des ottomans aux turcs: Naissance d'une nation*, Isis, İstanbul, 1995, s. 55-66.

— "Les Foyers Turcs a l'époque kemaliste (1912-1931)", *Turcica* XIV, 1982, s. 168-215.

— *Aux origines du nationalisme turc: Yusuf Akçura (1876-1935)*, ADPF, Paris, 1981.

Getty, J. Arch ve Oleg V. Naumov, *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of Bolsheviks, 1932-1939*, Yale University Press, New Haven, 1999.

Gezik, Erdal, *Dinsel, etnik ve politik sorunlar bağlamında Alevi Kürtler*, Kalan Yayınları, Ankara, 2000.

Ghassemlou, Abdul Rahman, *Kurdistan and the Kurds*, Czechoslovak Academy of Sciences, Prag, 1965.

Giddens, Anthony, *The Nation-State and Violence:Volume 2 of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Polity Press, Cambridge, 1985.

Gilbert, Martin, *Winston S. Churchill.* cilt 3: *1914-1916, The challenge of War*, Houghton Mifflin, Boston, 1971.

Ginio, Eyal, "Mobilizing the Ottoman Nation during the Balkan Wars (1912-1913): Awakening from the Ottoman Dream", *War in History* 12, 2005, sayı 2, s. 156-177.

Göçek, Fatma Müge, Norman Naimark ve Ronald Grigor Suny (ed.), *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Oxford University Press, New York, 2011.

Goffman, Erving, "The Characteristics of Total Institutions", Amitai Etzioni (ed.), *Complex Organizations: A Sociological Reader*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1961, s. 312-338.

Gökalp, Ziyâ, "İstimlâl", *Küçük Mecmua* 29, 1 Ocak 1923, s. 1-6.

— "Millet Nedir?", *Küçük Mecmua* 28, 25 Aralık 1922, s. 1-6.

— "Şehir Medeniyeti, Köy Medeniyeti", *Küçük Mecmua* 3, 10 Ocak 1923, s. 4-7.

— "Türkçülük ve Türkiyecilik", *Yeni Mecmua* 2-51, 4 Temmuz 1918, s. 482.

— *Kızılelma*, Hikmet Tanyu (ed.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976 (1914).

— *Milli Terbiye ve Maarif Meselesi*, Diyarbakır Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, Ankara, 1972.

— *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp*, çev. Niyazi Berkes, Greenwood Press, Westport, CT, 1981.

Göknar, Erdağ M., "Ottoman Past and Turkish Future: Ambivalence in A. H. Tanpınar's *Those outside the Scene*", *The South Atlantic Quarterly* 102, 2003, sayı 2/3, s. 647-661.

Göktaş, Hıdır, *Kürtler-1: İsyan-Tenkil*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1991.

Göldaş, İsmail, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, Doz Yayınları, İstanbul, 1991.

Göle, Nilüfer, *The Forbidden Modern: Civilization and Veiling*, University of Michigan Press, Ann Arbor, CI, 1996.

Görkem, İsmail, *İttihad ve Terakki'nin Yaptırdığı "Anadolu'da Gizli Mabetler" Konulu Araştırmalar: Baha Said Bey - Türkiye'de Alevî-Bektaşî, Ahî ve Nusayrî Zümreleri*, Kültür Bakanlığı HAGEM Yayınları, Ankara, 2000.

Goudsblom, Johan, "De Momopolisering van geotganiseerd geweld", *Sociologiche Gids* 48, 2001, sayı 4, s. 343-359.

Göyünç, Nejat, "Diyarbekir Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", *Tarih Dergisi* 22, 1969, s.. 23-24.

Greenfeld, Liah, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1992.

Greenshields, Thomas H., "The Settlement of Armenian Refugees in Syria and Lebanon, 1915-39", John I. Clark ve Howard Bowen-Jones (ed.), *Change and Development in the Middle East*, Methuen&Co., Londra, 1981, s. 233-241.

Grmek, Mirko, "Un Memoricide", *Le Figaro*, 19 Aralık 1991.

Gültekin, Münip, "Ergani Halkevi Çalışmaları", *Karacadağ* III, Şubat 1940, sayı 25, s. 20.

Günaysu, Ayşe, "Toplu mezar Ermeni ve Süryanilere ait", *Özgür Gündem*, 7 Kasım 2006.

Gündoğan, Cemil, *1924 Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Sait Ayaklanmasına Etkileri*, Komal Yayınları, İstanbul, 1994.

Günkut, Bedri, *Diyarbekir Tarihi*, Diyarbekir Halkevi, Diyarbakır, 1937.

Gürün, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1988.

Güzelses, Celal, *Diyarbakır Halk Türküleri*, yayıncısı bilinmiyor, İstanbul, 1938.

Haar, Ingo, *Historiker im Nationalsozialismus: Deutsche Geschichtswissenschaft und der "Volkstumskampf" im Osten*, Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen, 2000.

Hadank, Karl, *Mundarten der Zâzâ, hauptsächlich aus Siwerek und Kor*, De Gruyter, Berlin, 1932.

Halaçoğlu, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.

Hall, Richard, *The Balkan Wars, 1912-1913: Prelude to First World War*, Routledge, Londra, 2000.

Hall, Rodney B., *National Collective Identity: Social Constructs and International Systems*, Columbia University Press, New York, 1999.

Halleck, Seymour L., "Vengeance and Victimization", *Victimology* 5, 1980, sayı 2, s. 99-114.

Hallı, Reşat, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar: 1924-1928*, T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara, 1972.

Halpern, Paul G., *A Naval History of World War I*, Naval Institute Press, Annapolis, MD, 1994.

Handler, Richard, "On Dialogue and Destructive Analysis: Problems in Narrating Nationalism and Ethnicity", *Journal of Anthropological Research* 41, 1985, sayı 2, s. 171-182.

Hanioğlu, M. Şükrü, "Garbcılar: Their Attitudes Toward Religion and Their Impact on the Official Ideology of the Turkish Republic", *Studia Islamica* 86, 1997, s. 133-158.

— "Turkism and the Young Turks, 1889-1908", Hans-Lukas Kieser (ed.), *Turkey Beyond Nationalism: Towards Post-Nationalist Identities*, I.B. Tauris, Londra, 2006, s. 3-19.

— *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, Oxford, 2001.

— *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, Oxford, 1995.

— *Bir siyasal düşünür olarak Doktor Abdullah Cevdet ve dönemi*, Üçdal Yayınları, İstanbul, 1981.

Hayden, Robert M., "Schindler's Fate: Genocide, Ethnic Cleansing and Population Transfers", *Slavic Review* 55, 1996, sayı 4, s. 727-748.

Hechter, Michael, *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966*, Routledge and Kegan Paul, Londra, 1975.

Hekimoğlu, Nuriye D., "Kız Enstitüsü Niçin Açıldı", *Altan: Elaziz Halkevi Dergisi*, 33-34-35, Ocak 1938, s. 32-33.

Heper, Metin, *The State and Kurds in Turkey: The Question of Assimilation*, Palgrave Macmillan, Londra, 2007.

Herb, Guntram H., "National Identity and Territory", Guntram H. Herb ve David H: Kaplan (ed.), *Nested Identities: Nationalism, Territory, and Scale*, Rowman&Littlefield, Lanham, MD, 1999, s. 9-30.

Herman, Judith, *Trauma and Recovery*, BasicBooks, New York, 1997.

Heyd, Uriel, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, Hyperion Press, Westport, CT, 1979.

Hilberg, Raul, *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933-1945*, HarperCollins, New York, 1993.

Hinno, Hori Sûleyman, *Farman: Tur'Abdinli Sûryanilerin Katliamı 1914-1915*, yayıncısı bilinmiyor, Atina, 1993.

Hinton, Alexander L., "A Head for an Eye: Revenge in the Cambodian Genocide", *American Ethnologist* 25, 1998, sayı 3, s. 352-377.

— "The Dark Side of Modernity: Toward an Antropology of Genocide", Alexander L. Hinton (ed.), *Annihilating Difference: The Antropology of Genocide*, University of California Press, Berkeley, 2002, s. 1-40.

Hobsbawm, Eric, "Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914", Eric Hobsbawm ve Terence Ranger, *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, s. 263-368.

Hollerweger, Hans, *Turabdin*, Freunde des Turabdin, Linz, 1999.

Horowitz, Donald L., *Ethnic Groups in Conflict*, University of California Press, Berkeley, CA, 2000.

Houston, Christopher, "Creating Diaspora within a Country: Kurds in Turkey", Melvin Ember, Carol R. Ember ve Ian Skoggard (ed.), *Encyclopedia of Diaspora: Immigrant and Refugee Cultures Around the World*, Kluwer Academic, New York, 2004, 2. cilt, s. 403-414.

Hovannisian, Anush, "Turkey: A Cultural Genocide", Levon Chorbajian ve George Shirinian (ed.), *Studies in Comparative Genocide*, St. Martin's Press, New York, 1998, s. 147-156. <http://www.surpgiragos.com>.

İbrahim Halil, "Sıhhat Meseleleri: Şehrimizin Suları", *Küçük Mecmua* 8, 24 Temmuz 1922, s. 18-22.

İçimsoy, A. Oğuz ve İsmail E. Ürünsal, "The Legacy of the Ottoman Library in the Libraries of the Turkish Republic", *Libri* 58, 2008, sayı 1, s. 47-57.

İğdemir, Uluğ, "Halkevleri Üzerine", *Yılların İçinden*, Ankara, 1976, s. 237.

İlkin, Selim ve İlhan Tekeli, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", Osman Okyar ve Halil İnalcık (ed.), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Meteksan, Ankara, 1980, s. 351-382.

Imbusch, Peter, *Moderne und Gewalt: zivilisationstheoretische Perspektiven auf das 20. Jahrhundert*, Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2005.

Impagliazzo, Marco (ed.), *Una finestra sul massacro: Documenti inediti sulla strage degli armeni(1915-1916)*, Guerini, Milano, 2000.

İnan, Afet ve diğerleri, *Türk Tarihinin Anahatları*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930.

— *Tarih İlminin Dinamik Karakteri*, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1956.

İnan, Arı, *Düşünceleriyle Atatürk*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.

İnönü, İsmet, "Yeni Halkevlerini Açma Nutku", *Ülkü* 5, Mart 1935, sayı 25, s. 2.

— *Hatıralar*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1987.

Işık, Haydar, "Kürtlerin Sonu", *Yeni Özgür Politika*, 30 Kasım 2006.

İslamoğlu, Mustafa, *Şeyh Said Ayaklanması*, Denge Yayınları, İstanbul, 1991.

Itzkowitz, Norman, "The Problem of Perceptions", L. Carl Brown (ed.) *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, Columbia University Press, New York, 1997, s. 30-38.

Jackh, Ernst, *The Rising Crescent: Turkey Yesterday, Today, and To-morrow*, Farrar and Rinehart, New York, 1944.

Jacoby, Susan, *Wild Justice: The Evolution of Revenge*, Harper and Row, New York, 1983.

Jafar, Majeed R., *Under-underdevelopment: A regional case study of the Kurdish area in Turkey*, Social Policy Association in Finland, Helsinki, 1976.

Janoff-Bulman, Ronnie, "The Aftermath of Victimization: Rebuilding Shattered Assumptions", Charles R. Figley (ed.) *Trauma and its Wake*, Brunner/Mazel, New York, 1985, cilt 1, *The Study and Treatment of Post-Traumatic Stress Disorder*, s. 15-35.

— *Shattered Assumptions: Towards a New Psychology of Trauma*, Free Press, New York, 1992.

Jastrow, Otto (ed.), *Die mesopomatisch-arabischen Qaltu-Dialekte*, Kommissionsverlag Franz Steiner GMBH, Wiesbaden, 1981.

Jenkins, Richard, "Categorization: Identity, Social Process and Epistemology", *Current Sociology* 48, 2000, sayı 3, s. 7-25.

— *Social Identity*, Routledge, Londra, 1996.

Jongerden, Joost, *The Settlement Issue in Turkey and the Kurds: An Analysis of Spatial Policies, Modernity and War*, Brill, Leiden, 2007.

Kafadar, Cemal, "The Question of Decline", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* 4, 1997-1998, sayı 1-2, s. 30-75.

Kahraman, Ahmet, *Kürt İsyanları: Tedip ve Tenkil*, Evrensel Yayınları, İstanbul, 2003.

Kaiser, Hilmar, "Dall'impero alla repubblica: la continuità del negozionismo turco", Marcello Flores (ed.), *Storia, Verità, Giustizia: I crimini del XX secolo*, Bruno Mondadori, Milano, 2001, s. 89-113.

— "The Ottoman Government and the End of the Ottoman Formation, 1915-1917", 7 Kasım 2001'de Zürih Üniversitesi'nde yapılan *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah* adlı konferansta sunulan bildiri. <http://www.hist.net/kieser/aghet/Essays/EssayKaiser.html>.

— *At the Crossroads of Der Zor: Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915-1917*, Gomidas, Londra, 2002.

Kaiser, Robert J., "Homeland Making and the Territorialization of National Identity", Daniele Conversi (ed.), *Ethnonationalism in the Contemporary World: Walker Connor and the Study of Nationalism*, Routledge, Londra, 2002, s. 229-247.

Kalyvas, Stathis N., *The Logic of Violence in Civil War*, Cambridge University Press, New York, 2006.

Kansu, Aykut, *The Revolution of 1908 in Turkey*, Brill, Leiden, 1997.

Kara, Adem, *Cumhuriyet Döneminde Kalkınmanın Mihenk Taşı: Halkevleri 1932-1951*, 24 Saat Yayınları, Ankara, 2006.

Karakasidou, Anastasia, *Fields of Wheat, Hills of Blood: Passage to Nationhood in Greek Macedonia 1870-1990*, University of Chicago Press, Chicago, 1997.

Karaömerlioğlu, M. Asım, "The People's Houses and the Cult of the Peasant in Turkey", *Middle Eastern Studies* 34, 1998, sayı 4, s. 67-91.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Yaban: Milli Roman*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1932.

Karataş, Adem, *Ve Alim ve mücahid ve şehid ve Şeyh Said*, Sena Yayınları, Konya, 1993.

Karay, Refik Halit, "Harb Zengini", *Yeni Mecmua* 2-42, 2 Mayıs 1918, s. 301-302.

Karpat, Kemal H., "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity off Nation and State in the Post-Ottoman Era", Benjamin Braude ve Bernard Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Holmes and Meier, New York, 1982, I. cilt, *The Central Lands*, s. 141-169.

— *Ottoman Population 1830-1914; Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press, Madison, WI, 1985.

— "The People's Houses in Turkey: Establishment and Growth", *Middle East Journal* 17, 1963, s. 55-67.

Kassimeris, George, *The Barbarisation of Warfare*, Hurst&Company, Londra, 2006.

Kaya, Ferzende, *Mezopotamya Sürgünü: Abdülmelik Fırat'ın Yaşam Öyküsü*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2005.

Kaya, Şükrü, "Halkevlerinin Açılış Konferansı", *Ülkü* 11, Mart 1938, sayı 61, s. 9.

Kazamias, Andreas M., *Education and Quest for Modernity in Turkey*, The University of Chicago Press, Chicago, 1966.

Kedourie, Elie, *Nationalism*, Blackwell, Londra, 1994.

Keegan, John, *The First World War*, Vintage, New York, 1998.

Kemal, Yaşar, *Yaşar Kemal Kendini Anlatıyor: Alain Bosquet ile Görüşmeler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

Kenanoğlu, Macit, *Osmanlı Millet Sistemi*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004.

Kenez, Peter, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

Kennan, George F., *The Other Balkan Wars: A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflection on the Present Record*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, DC, 1993.

Kevirbirî, Salihê, "Deng û Awaza Xerzan", *Özgür Politika*, 3 Ocak 2000.

— *Bir Çığlığın Yüzyılı: Karapetê Xaço*, Si Yayınları, İstanbul, 2002.

— *Filtê Qûto: Serpêhatî, Dîrok, Sosyolojî*, Peri Yayınları, İstanbul, 2001.

Kévorkian, Raymond H. ve Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide*, Editions d'Art et d'Histoire, Paris, 1992.

— *Le génocide des Arméniens*, Odile Jakob, Paris, 2006.

— "Receuil de témoignages sur l'extermination des amele tabouri ou bataillons de soldats-ouvriers Arméniens de l'armée Ottomane pendant la première guerre mondiale", *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine* 1, 1995, s. 289-303.

Kieser, Hans-Lukas, "Modernisierung und Gewalt in der Gründungsepoche des türkischen Nationalstaats (1913-1938)", *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 57, 2006, sayı 3, s. 156-167.

— "Zwischen Ararat und Euphrat: abenländische Missionen im spätosmanischen Kurdistan", Hans-Lukas Kieser (ed.), *Kurdistan und Europa: Einblicke in die kurdische Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*, Choronos, Zürih, 1997.

— *Der verpasste Friede: Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei 1839-1938*, Coronos, Zürih, 2000.

Kinross, Patrick, *Within the Taurus: A Journey in Asiatic Turkey*, yayıncısı bilinmiyor, Londra, 1954.

Kirby, Fay, *The Village Institute Movement in Turkey: An Educational Mobilization for Social Change*, yayımlanmamış doktora tezi, Teachers' College, Columbia University, New York, 1960.

Knapp, Grace, *The Tragedy of Bitlis*, Fleming H. Revell Co., New York, 1919.

Koca, Hüseyin, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları: Umumi Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine*, Mikro Yayınları, Konya, 1998.

Koçak, Cemil, "'Ey tarihçi belgen kadar konuş': Belgesel bir Teşkilat-ı Mahsusa Öyküsü", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 3, 2006, sayı 243, s. 171-214.

— *Umumi Müfettişlikler, (1927-1952)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Kodaman, Bayram, *Şark Meselesi Işığı Altında: Sultan Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınları, İstanbul, 1983.

Kökdemir, Naci (ed.), *Eski ve Yeni Toprak, İskan Hükümleri ve Uygulama Klavuzu*, yayıncısı bilinmiyor, Ankara, 1952.

Kolluoğlu-Kırlı, Biray, "From Orientalism to Area Studies", *Centennial Review* 3, 2003, sayı 3, s. 93-112.

Konyar, Basri, *Diyarbekir Tarihi*, Ulus Basımevi, Ankara, 1936.

Koraltürk, Murat, "Milliyetçi Bir Refleks: Yer Adlarının Türkleştirilmesi", *Toplumsal Tarih* 19, 2003, sayı 117, s. 98-99.

Korkusuz, M. Şefik, *Bir zamanlar Diyerbekir: zamanlar, mekanlar, insanlar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 1999.

— *Eski Diyerbekir'de Gündelik Hayat*, Kent Yayınları, İstanbul, 2007.

Korlaelçi, Murtaza, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986.

Körükçü, Muhtar, "Ergani'nin Zülküf Dağı", *Karacadağ* VII, Aralık/Ocak 1945-1946, sayı 85-86.

Körüklü, Muhtar, *Köyden Haber*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1950.

Koylan, Hasip, *Kürtler ve Şark İsyanları I: Şeyh Sait İsyanı*, T.C. İçişleri Bakanlığı Yayını, Ankara, 1946.

Kraichov, Tone, *Diarbekirski Dnevnik i Spomeni*, Izdvo na Otechestveniia front, Sofya, 1989.

Krementsov, Nikoloai, *Stanilist Science*, Princeton University Press, Princeton, 1997.

Krikorian, Mesrob K., *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908*, Routledge, Londra, 1977.

Krikorian, Robert Owen, "The Re-appropriation of the Past: History and Politics in Soviet Armenia, 1988-1991", yayımlanmamış doktora tezi, Harvard University, 2003.

Kruke, Anja (ed.), *Zwangsmigration und Vertreiburg: Europa im 20. Jahrhundert*, Dietz, Bonn, 2006.

Künzler, Jacob, *Dreizig Jahre Dienst am Orient*, Birkhauser Verlag, Basel, 1933.

— *Im Lande des Blutes und der Trânen: Erlebnisse in Mesopotamien während der Weltkrieges (1914-1918)*, Choronos, Zürih, 1999 [1921].

Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Nizamnamesi, Kasbar, İstanbul, 1324.

Kushner, David, *The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908*, Frank Cass, Londra, 1977.

Kutay, Cemal, *Üç Devirde Bir Adam: Fethi Okyar*, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.

Kutlay, Naci, *İttihat Terakki ve Kürtler*, Beybûn Yayınları, Ankara, 1992.

Ladas, Stephen P., *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, Macmillan, New York, 1932.

Lammers, Cornelis J., *Vreemde Overheersing Bezetten en Bezetting in Sociologisch Perspectief*, Bakker, Amsterdam, 2005.

Lazarev, Michail S., *Kurdskii Vopros (1891-1917)*, Akademija Nauk SSSR, Moskova, 1972.

Leerssen, Joep, *National Thought in Europe: A Cultural History*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2007.

Lefebvre, Henri, *The Production of Space*, çev. Donald Nicholson-Smith, Blackwell, Oxford, 1991.

Lepsius, Johannes, *Der Todesgang der Armenischen Volkes: Bericht über das Schicksal des Armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges*, Tempelverlag, Potsdam, 1919.

Levene, Mark, "'Creating a Modern Zone of Genocide': The Impact of Nation-and State-Formation on Eastern Anatolia, 1878-1923", *Holocaust and Genocide Studies* 12, 1998, sayı 3, s. 393-433.

— "The Limits of Tolerance: Nation State Building and What it Means for Minority Groups", *Patterns of Prejudice* 34, 2000, sayı 2, s. 19-40.

— *Genocide in the Age of the Nation State*, Tauris, Londra, 2005.

Levonian, Lutfy (ed.), *The Turkish Press 1925-1932*, School of Religion, Atina, 1932.

Lewis Herman, Judith, *Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence form Domestic Abuse to Political Terror*, BasicBooks, New York, 1997.

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, Oxford, 2002.

Lewis, Geoffrey, *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*, Oxford University Press, Oxford, 1999.

Lieberman, Benjamin, *Terrible Fate: Ethnic Cleansing in the Making of Modern Europe*, Dee, Chicago, IL, 2006.

Lieven, Dominic, *Empire: The Russian Empire and its Rivals*, Yale University Press, New Haven, 2002.

Lower, Wendy, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*, University of North Caroline Press, Chapel Hill, 2005.

Luciuk, Lubomyr Y., *Searching For Place: Ukrainian Displaced Persons, Canada, and the Migration of Memory*, University of Toronto Press, Toronto, 2000.

Macfie, Alexander L., *The End of the Ottoman Empire, 1908-1923*, Longman, Londra, 1998.

Magnarella, Paul J. ve diğerleri, "The Development of Turkish Social Anthropology", *Current Anthropology* 17, 1976, sayı 2, s. 263-274.

Makdisi, Ussama, "Ottoman Orientalism", *American Historical Review* 107, 2002, s. 768-796.

Malešević, Siniša, *The Sociology of Ethnicity*, Saga Publications, Londra, 2004.

Mali, Joseph, *Mythistory: The Making of a Modern Historiography*, University of Chicago Press, Chicago, 2003.

Malkki, Liisa, "Citizens of Humanity: Internationalism and the Imagined Community of Nations", *Diaspora* 3, 1994, sayı 1, s. 41-68.

— "The Rooting of Peoples and Territorilization of National Identity Among Scholars and Refugees", Akhil Gupta ve James Gupta (ed.), *Culture, Power, Place Explorations in Critical Anthropology*, Duke University Press, Durham, 1997, s. 52-74.

Malmîsanij, *Bitlisli Kemal Fevzi ve Kürt Örgütleri İçindeki Yeri*, Fırat Yayınları, İstanbul, 1993.

— *Cızira Botanlı Bedirhaniler ve Bedirhani ailesi derneği'nin tutanakları*, Apec, Spânga, İsveç, 1994.

— *Diyarbekirli Cemilpaşazâdeler ve Kürt Milliyetçiliği*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2004.

— *Kürt Teavûn ve Terakki Cemiyeti Gazetesi*, Apec, Spânga, İsveç, 1998.

Mamdani, Mahmood, *When Victims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2001.

Mango, Andrew, "Atatürk and the Kurds", Sylvia Kedourie (ed.), *Seventy-Five Years of the Turkish Republic*, Routledge, Londra, 2000, s. 1-25.

Mann, Michael, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

— *The Sources of Social Power*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993, 2. cilt: *The Rise of Social Classes and Nation States 1760-1914*.

Mantran, Robert, "'Les Maisons du Peuple' en Turquie", *Revue d'Institut des Belles Lettres Arabes*, 1963, s. 21-28.

Marashlian, Levon, *Politics and Demography: Armenians, Turks, and Kurds in the Ottoman Empire*, Zoryan Institute, Cambridge, MA, 1991.

Marbeau, Michel, *La Société des Nations*, Presses Universitaires de France, Paris, 2001.

Mardiganian, Aurora, *Ravished Armenia: The Story of Aurora Mardiganian, the Christian Girl who Lived Through the Great Massacres*, Kingfield, New York, 1918.

— *The Auction of Souls*, Phoenix Press, Londra, 1934.

Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton University Press, Princeton, 1962.

Margosyan, Mıgırdiç, *Biletimiz İstanbul'a kesildi*, Aras Yayınları, İstanbul, 2003.

— *Çengelliiğne*, Belge Yayınları, İstanbul, 1999.

— *Gâvur Mahallesi*, Aras Yayınları, İstanbul, 2002.

— *Li Ba Me Li Wan Deran*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1999.

— *Kirveme Mektuplar*, Lis Yayınları, Diyarbakır, 2006.

— *Söyle Margos Nerelisen?*, Aras Yayınları, İstanbul, 1998.

— *Tespih Taneleri*, Aras Yayınları, İstanbul, 2007.

— *Zurna*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009.

— *Kürdan*, Aras Yayınları, İstanbul, 2010.

Marx, Anthony W., *Faith in Nation: Exclusionary Origins of Nationalism*, Oxford University Press, New York, 2003.

Mathias, Jeremy, James C. Scott ve John Tehranian, "Naming Like a State: The Production of Legal Identities Proper to States", *Comparative Studies in Society and History* 44, 2002, sayı 1, s. 4-44.

Mayall, James, *Nationalism and International Society*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.

Maynard, Richard E., "The Lise and its Curriculum in the Turkish Educational System", yayımlanmamış doktora tezi, University of Chicago, 1961.

Mazıcı, Nurşen, *Celal Bayar: Başbakanlık Dönemi 1937-1939*, Der Yayınları, İstanbul, 1996.

Mazower, Mark, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, HarperCollins Publishers, Londra, 2004.

McCharty, Justin, Justin McCarthy, "Muslim Refuges in Turkey: The Balkan Wars, World War I, and The Turkish War of Independence", *Isis Press and the Institute of Turkish Studies*, İsis, İstanbul, 1993.

— *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, The Darwin Press, Princeton, NJ, 1995.

— *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York University, New York, 1983.

McGarry, John, "'Demographic Engineering': The State-Directed Movement of Ethnic Groups as a Technique of Conflict Regulation", *Ethnic and Racial Studies* 21, 1998, sayı 4, s. 613-638.

McNeely, Connie L., *Constructing the Nation State: International Organization and Prescriptive Action*, Greenwood Press, Westport, CT, 1995.

McNeill, William H., *Polyethnicity and National Unity in the World History*, Toronto University Press, Toronto, 1986.

Medyalı, A., *Kürdistanlı Yahudiler*, Berhem Yayınları, Ankara, 1992.

Mehmet Efendi, Kârerli, *Yazılmayan Tarih ve Anılarım (1915-1958)*, Kalan Yayınları, Ankara, 2007.

Meiselas, Susan, *Kurdistan in the Shadow of History*, University of Chicago Press, Chicago, 2008, ikinci baskı.

Merigoux, Jean-Marie, *Va a Ninive! Un dialogue avec l'Irak: Mosul et les villages chrétiens, pages d'histoire dominicaine*, Cerf, Paris, 2000.

Meyer, John W. ve diğerleri, "World Society and the Nation State", *American Journal of Sociology* 103, 1997, sayı 1, s. 144-181.

Meyrier, Gustave, *La Massacres de Diarbekir: Correspondance diplomatique du Vice-Consul de France 1894-1896*, L'Inventaire, Paris, 2000.

Miller, Donald E. ve Lorne Touryan-Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, University of California Press, Berkeley, 1993.

Minassian, Gaïdz F., "Les relations entre le Comité Union et Progrès et la Fédération Révolutionnaire Arménienne à la veille de la Premiere Guerre mondiale d'après les sources arméniennes", *Revue d'histoire arménienne contemporaine* 1, 1995, s. 45-99.

Mingst, Karen A. ve Margaret P. Karns, *The United Nations in the Twenty-First Century*, Westview Press, Boulder, CO, 2006.

Morgenthau, Henry, *Ambassador Morgenthau's Story*, Gomidas, Ann Arbor, MI, 2000.

Mosse, George, *Nazi Culture: Intellectual, Cultural, and Social Life in the Third Reich*, Grosset and Dunalp, New York, 1966.

— *Toward the Final Solution: A History of European Racism*, University of Wisconsin Press, Madison, WI, 1985.

Müderrisoğlu, Alptekin, *Sarıkamış Dramı*, Kaştaş Yayınları, İstanbul, 1997.

Mugurditchian, Thomas, *Dikranagerdee Nahankee Tcharteru, Aganadesee Badmoutiun*, Djihanian, Kahire, 1919.

Mülsch, Elisabeth-Christine, *Zwischen Assimilation und jüdischem Selbstverständnis: David Léon Cahun (1841-1900)*, Romanist. Verlag, Bonn, 1987.

Naayem, Joseph, *Shall This Nation Die?*, Chaldean Rescue, New York, 1921.

Naimark, Norman, M., *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2001.

Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement*, University of California Press, Berkeley, CA, 1963.

Nazif, Süleyman, "Doktor Reshid", *Hadisat*, 8 Şubat 1919.

Nazlı, Hurşit, *Elazığ ilinin coğrafi, zirai, ticari, tarih, nufus ve jeolojik durumu*, Zerbamat Basımevi, Ankara, 1939.

Nesimî, Abidin, *Yılların İçinden*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977.

Neyzi, Leyla, *"Ben Kimim": Türkiye'de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

— *İstanbul'u Hatırlamak ve Unutmak: Birey, Bellek ve Aidiyet*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.

Niepage, Martin, *The Horrors of Aleppo*, T. Fisher Unwin Ltd., Londra, 1917.

Northedge, Frederick S., *The League of Nations: In Life and Times, 1920-1946*, Leicester University Press, Leicester, 1986.

Noyan, Bedri, *Bütün Yenilikleriyle Bektâşilik ve Alevîlik*, Ardıç Yayınları, Ankara, 1998-2006.

Öcalan, Abdullah, *Kürt Sorununda Demokratik Çözüm Bildirgesi*, Mem Yayınları, İstanbul, 1999.

Odabaşı, Yılmaz, *Şeyh Said İsyanı: 1925 Kürt Ayaklanması: Destan*, Zilan Yayınları, İstanbul, 1991.

Öktem, Kerem, "Incorporating the Time and Space of the Ethnic 'Other': Nationalism and Space in Southeast Turkey in the Nineteenth and Twentieth Centuries", *Nations and Nationalism*, 2004, cilt 10, sayı 4, s. 559-578.

— "The Nation's Imprint: Demographic Engineering and the Change of Toponymes in Republican Turkey", *European Journal of Turkish Studies*, 2008, sayı 7, <http://www.ejts.org/document2243.html>.

Okyar, Osman ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), *Fethi Okyar'ın Anıları: Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1997.

Olson, Robert, "Kurds and Turks: Two Documents Concerning Kurdish Autonomy in 1923 and 1923", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies* 15, 1991, sayı 2, s. 20-31.

— "The Kurdish Rebellions of Sheikh Said (1925), Mt. Ararat (1930), and Dersim (1937-8): Their Impact on the Development of the Turkish Air Force and on Kurdish and Turkish Nationalism", *Die Welt des Islams* 40, 2000, sayı 1, s. 67-94.

— "The Sheikh Said Rebellion: Its Impact on the Development of the Turkish Air Force", *The Journal of Kurdish Studies* 1, 1995, s. 77-84.

— *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925*, University of Texas Press, Austin, TX, 1989.

Onur, Necmi, *Şark Cephesinde Yeni Birşey Yok*, Belge Yayınları, İstanbul, 1972.

Orwell, George, *Nineteen Eighty-Four (1984)*, Secker&Warburg, Londra, 1949.

Osterhammel, Jürgen, "'The Great Work of Uplifting Mankind': Zivilisierungsmissionen und Moderne", Boris Barth Jürgen Osterhammel (ed.), *Zivilisierungsmissionen*, UVK Verlagsgesellschaft, Kostanz, 2005, s. 363-425.

Østrup, Johannes, *Det Nye Tyrki*, yayıncısı bilinmiyor, Kopenhag, 1931.

Ozankan, Cenab, *Türk Milli Oyunları: Ağrı Bölgesi, Balıkesir, Bursa, Çorum, Diyarbakır, Ege Bölgesi, Elâzığ, Erzurum, Gazi Antep, Hatay, Kars, Kastamonu, Konya, Malatya, Rize, Seyhan Bölgesi, Sivas, Trabzon, Urfa*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul, 1955.

Örgeevren, Ahmet Süreyya, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.

Özelli, M. Tunç, "The Evolution of the Formal Educational System and its Relation to Economic Growth Policies in the First Turkish Republic", *International Journal of Middle East Studies* 5, 1974, sayı 1, s. 77-92.

Özervarlı, M. Sait, "Transferring Traditional Islamic Disciplines into Modern Social Sciences in Late Ottoman Thought: The Attempts of Ziya Gökalp and Mehmed Serafeddin", *The Muslim World* 97, 2007, s. 317-330.

Özlü, Demir, *Sokaklarda Bir Avlu*, Dünya Yayınları, İstanbul, 2004.

Özoğlu, Hakan, *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries*, State University of New York Press, Albany, NY, 2004.

Öztürk, Saygı, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.

Öztürkmen, Arzu, "The Role of People's Houses in the Making of National Culture in Turkey", *New Perspectives on Turkey* 11, 1994, s. 159-181.

— *Türkiye'de Folklor ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Özyürek, Esra (ed.), *The Politics of Public Memory in Turkey*, Syracuse University Press, Syracuse, NY, 2006.

Parker, John ve Charles Smith, *Modern Turkey*, Routledge, Londra, 1940.

Parla, Taha, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp 1876-1924*, Brill, Leiden, 1985.

Parry, Oswald H., *Six Months in Syrian Monastery: Being the Record of a Visit to the Head Quarters of the Syrian Church in Mesopotamia with Some Account of the Yezidis or Devil Worshippers of Mosul and El Jilwah, Their Sacred Book*, Horace Cox, Londra, 1895.

Paşazâde, Hüseyin, "Kürdler ve Ermeniler", *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi*, 30 Ocak 1909, s. 3-6.

Pekesen, Berna, "The Exodus of Armenians from Sanjak of Alexanddretta in the 1930s", Hans-Lukas Kieser (ed.), *Turkey Beyond Nationalism: Towards Post-Nationalist Identities*, I.B. Tauris, Londra, 2006, s. 57-73.

Perk, Kadri, *Cenupdoğu Anadolu'nun Eski Zamanları*, İnkılap, İstanbul, 1934.

Pinker, Steven, *The Blank Slate: The Modern Denial of Human Nature*, Allen Lane, Londra, 2002.

Pittard, Eugene, "Atatürk'ün Hatırasını Tazim", *Belleten* 3, Nisan 1939, sayı 10, s. 175.

Poggi, Gianfranco, *The Development of the Modern State: A Sociological Introduction*, Stanford University Press, Stanford, CA, 1978.

Pohl, Dieter, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*, Oldenbourg, Münih, 1996.

Polat, Lokman, *Torina Şêx Seîd*, Çapa Yekem, Stockholm, 1993.

Popper, Karl R., *The Poverty of Historicism*, Routledge and Kegan Paul, Londra, 1957.

Qarabashi, Abed Mshiho Na'man, *Vergoten Bloed: Verhalen over de Gruweldaden Jegens Christenen in Turkije en over het Leed dat hun in 1895 en in 1914-18 is Aangedaan*, çev. George Toro ve Amill Gorgis, Bar Hebraeus, Glanerbrug, Hollanda, 2002.

Quine, Maria Sophia, *Population, Policies in Twentieth-Century Europe: Fascist Dictatorships and Liberal Democracies*, Routledge, Londra, 1996.

Rae, Heather, *State Identities and the Homogenisation of People*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

Rammstedt, Otthein, *Deutsche Soziologie, 1933-1945: Die Normalität einer Anpassung*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1986.

Renan, Ernest, "What is a Nation?", Geoff Eley ve Ronald Grigor Suny, *Becoming National: A Reader*, Oxford University Press, Oxford, 1996, s. 41-55.

Reuter, Julia, *Ordnungen des Arderen: Zum Problem des Eigenen in der Soziologie des Fremden*, Transcript, Bielefeld, 2002.

Reynolds, Michael, "The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and Caucasus, 1908-1918: Identity, Ideology and the Geopolitics of World Order", yayımlanmamış doktora tezi, Princeton University, 2003.

Rhétoré, Jacques, *Les chrétiens aux bêtes! Souvenirs de la guerre sainte proclameé par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, basılmamış el yazması, Bibliothèque du Saulchoir.

Rogan, Eugene L., "Aşiret Mektebi: Abdülhamid II's School for Tribes (1892-1907)", *International Journal of Middle East Studies* 28, 1996, sayı 1, s. 83-108.

Rohat, *Kürdistan'da Eğitim Süreçleri*, Dilan Yayınları, Diyarbakır, 1992.

— *Ziya Gökalp'ın Büyük Çilesi Kürtler*, Fırat Yayınları, İstanbul, 1992.

Roshwald, Aviel, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914-1923*, Routledge, Londra, 2001.

Rumeli Mezâlimi ve Bulgar Vahşetleri, Rumeli Muhâcirîn-i İslâmiyye Cemiyeti, İstanbul, 1913.

Rustow, Dankwart A., *A World of Nations: Problems of Political Modernization*, The Brookings Institution, Washington DC, 1967.

Rygaard, Olaf A., *Mellem Tyrker og Kurger: En Dansk Ingeniørs Oplevelser i Lilleasien*, Nordisk Forlag, Kopenhag, 1935.

Saba, Ziya Osman, "Cahit'le Günlerimiz", Cahit Sıtkı Tarancı, *Ziya'ya Mektuplar 1930-1946* içinde, Varlık Yayınları, İstanbul, 1957.

Sabit, Fuad, "Anadolu Duygularından", *Türk Yurdu* 2, 11 Aralık 1912, sayı 28, s. 72.

Safrastian, Arshak, *Kurds and Kurdistan*, Harvill Press, Londra, 1948.

Sagay, Esat, "Son Yapılan Teftiş Neticesi Hakkında Talimat", Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim* içinde, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 364-365.

Sağnıç, Feqi Hüseyin, *Portreler*, İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2000.

Sahlins, Peter, *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*, University of California Press, Berkeley, 1989.

Said, Baha, "Anadolu'da İçtimâî Zümreler ve Anadolu İçtimâiyatı", *Millî Talim ve Terbiye Mecmuası*, Ağustos 1918, sayı 5, s. 18-32.

Sakaoğlu, Necdet, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İletişim Çep Üniversitesi, İstanbul, 1993.

— *Kuruluşundan günümüze kadar "çeşm-i cihan" Amasra: cografi, içtimâi ve turistik özellikleri ile 35 asırlık tarihi ve tarihi eserleri*, Latin Yayınları, İstanbul, 1966.

Sarafian, Ara, "The Absorbtion of Armenians Women and Children into Muslim Households as a Structural Component of the Armenian Genocide", Omer Bartov ve Phyllis Mack (ed.), *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century* içinde, Berghahn, Oxford, 2001, s. 209-221.

— "The Ottoman Archives Debate and the Armenian Genocide", *Armenian Forum* 2, 1999, sayı 1, s. 35-44.

Sariev, Veselin, *Diarbekir i Bulgarite: Po Sledite na Zatochenitsite*, Khristo Botev, Sofya, 1996.

Sarrafian Banker, Marie, *My Beloved Armenia: A Thrilling Testimony*, The Bible Institute Colportage Association, Chicago, 1936.

Sasse, Hans-Jürgen, "Linguistische Analyse des arabischen Dialekts der Mhallamiye in der Provinz Mardin (Südosttürkei)", yayımlanmamış doktora tezi, Ludwig-Maxmillians University of München, Department of Semitics, 1970.

Savcı, Süleyman, *Silvan Tarihi*, CHP Diyarbakır Halkevi Neşriyatı, 1949, sayı 13, Diyarbakır.

Sazonov, Sergej D., *Les années fatales: souvenirs de M. S. Sazanov, ancien ministre des Affaires Etrangères de Russie (1910-1916)*, Payot, Paris, 1927.

Schaub, Edward L., *Progressism: An Essay in Social Philosophy*, University of Calcutta, Calcutta, 1937.

Schechtman, Joseph B., *European Population Transfers, 1939-1945*, Oxford University Press, New York, 1946.

— *Population Transfers in Asia*, Hallsby Press, New York, 1949.

— *Postwar Population Transfers in Europe, 1945-1955*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1962.

Schraundenbach, Ludwig, *Muharebe: Der erlebte Roman eines deutschen Führers im Osmanischen Heere 1916/17*, Drei Masken Verlag, Berlin, 1924.

Schulze, Winfried ve Otto Gerhard Oexle (ed.), *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1999.

Schüler, Harald, *Türkiyede Sosyal Demokrasi: Particilik, Hemşehrilik, Alevilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Scott, James C., *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, Yale University Press, New Haven, 1998.

Semelin, Jacques, *Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide*, Hurst and Co., Londra, 2007.

Serdî, Hasan Hişyar, *Görüş ve Anılarım, 1907-1987*, Med Yayınları, İstanbul, 1994.

Şerefhanoğlu Sözena, Mûjgan ve Gülay Zorer Gedik, "Evaluation of Traditional Architecture in Terms of Building Physics: Old Diyarbakır Houses", *Building and Environment* 42, 2007, sayı 4, s. 1810-1816.

Seropyan, Sarkis, "Vatansız tek ulus Çingeneler ve Çingenelerin Ermenileşmişleri Hay-Poşalar", *Tarih ve Toplum* 33, 2000, sayı 202, s. 21-25.

Seufert, Günter, "Between Religion and Ethnicity: A Kurdish-Alevi Tribe in Globalizing Istanbul", Ayşe Öncü ve Petra Weyland (ed.), *Space, Culture and Power: New Identities in Globalizing Cities* içinde, Zed, Londra, 1997, s. 157-176.

Sezen, Yıldırım (ed.), *İki Kardeşten Seferberlik Anıları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

Shanin, Teodor (ed.), *Peasants and Peasant Societies*, Penguin, Hammondsworth, 1971.

Silopî, Zinar, *Doza Kurdistan: Kürt Milletinin 60 Yıllık Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, Özge Yayınları, İstanbul, 2001.

Simon, Hyacinthe, *Mardine: la ville heroique: Autel et tombeau du l'Armenie (Asie Mineure) durant les massacre de 1915* (Jouneh: Maison Naaman pour la culture, 1991), Naji Naaman (ed.).

Singleton, David, *The Age Factor in Second Language Acquisition: A Critical Look at the Critical Period Hypothesis*, Multilingual Matters, Clevedon, 1995.

Skutnabb-Kangas, Tove, *Linguistic Genocide in Education or Worldwide Diversity and Human Rights?*, Erlbaum, Mahwah, NJ, 2000.

Smith, Anthony D. ve Collin Williams, "The National Construction of Social Space", *Progress in Human Geography* 7, 1983, sayı 4, s. 502-518.

Soane, Ely B., *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise: With Historical Notices of the Kurdish Tribes and the Chaldeans of Kurdistan*, J. Murray, Londra, 1912.

Sohrabi, Nader, "Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew about Other Revolutions and Why it Mattered", *Comparative Studies in Society and History* 44, 2002, sayı 1, s. 45-79.

Southgate, Horatio, *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Bradbury and Evans, Londra, 1840.

Soviet Academy of Sciences (ed.), *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, çev. M. Aras, Pêrî, İstanbul, 1998.

Soysal, Emin M., "Köy Muallimi ve Köy", *Dönüm* 20, 1934, s. 23.

Strang, Heather, *Repair or Revenge: Victims and Restorative Justice*, Oxford University Press, Oxford, 2002.

Stürmer, Harry, *Two War Years in Constantinople: Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics*, Gomidas, Londra, 2004.

Sussnitzki, Alphons J., "Zur Gliederung wirtschaftlicher Arbeit nach Nationalitäten in der Türkei", *Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient* 2, 1917, s. 382-407.

Sutherland, James, *The Adventures of an Armenian Boy*, Ann Arbor Press, Ann Arbor, MI, 1964.

Suzuki, Peter, "Peasants Without Plows: Some Anatolians in Istanbul", *Rural Sociology* 31, 1966, sayı 4, s. 428-438.

Sykes, Mark, *The Caliphs' Last Heritage: A Short History of the Turkish Empire*, yayıncısı bilinmiyor, Londra, 1915.

Şahin, Mustafa ve Yaşar Akyol, "Habil Adem ya da nam-ı diğer Naci İsmail (Pelister) hakkında", *Toplumsal Tarih* 2, 1994, sayı 11, s. 6-12.

Şahin, Ömer, "Komkujî li hemberi Ezidîyan", yayımlanmamış kişisel el yazması, Heidelberg, 2001.

Şapolyo, Enver Behnan, *Ziyâ Gökalp: İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi Ekli ve Fotoğraflı*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1974.

Şeker, Nesim, "Demographic Engineering in the Late Ottoman Empire and the Armenians", *Middle Eastern Studies* 43, 2007, sayı 3, s. 461-474.

Şenalp, Leman, "Atatürk'ün Kütüphanesi", *Türk Kütüphaneciliği* 16, 2002, sayı 2, s. 171-178.

— "Atatürk'ün Tarih Bilgisi", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1991, 2. cilt, s. 717-727.

Şentürk, Recep, "İçtimâiyyât Mecmuâsı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2000, 21. cilt, s. 448-463.

— "Intellectual Dependency: Late Ottoman Intellectuals between Fiqh and Social Sciences", *Die Welt des Islams* 47, 2007, sayı 3, s. 283-318.

Şimşek, Halil, *Geçmişten günümüze Bingöl ve Doğu ayaklanmaları*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001.

Şimşek, Sefa, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri 1932-1951*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2002.

Tabak, Serap, *Kâzım Dirik Paşa (Askeri, Mülki Hayatı ve Şahsiyeti)*, Karam Yayınları, Çorum, 2008.

Tachjian, Vahé, "Expulsion of the Armenian Survivors of Diyarbekir and Urfa, 1923-1930", Richard G. Hovannisian (ed.), *Armenian Tigranakert/Diarbekir und Edessa/Urfa*, Mazda, Costa Mesa, CA, 2006, s. 519-538.

Tankut, Hasan Reşit, *Diyarbakir adı üzerinde toponomik bir tetkik*, Ulus Basımevi, Ankara, 1937.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Sahnenin Dışındakiler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1973.

Tansel, Fevziye Abdullah (ed.), *Ziya Gökalp Külliyatı-I: Şiirler ve Halk Masalları (Kızılelma-Yeni Hayat-Altun Işık-Eserleri Dışında Kalan Şiirleri)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1952.

Taylor, Peter J. ve Colin Flint, *Political Geography: World-Economy, Nation State and Locality*, Prentice Hall, Harlow, 2000.

Taylor, Tony, *Denial: History Betrayed*, Melbourne University Publishing, Melbourne, 2009.

Ter Minassian, Anahide, "Van 1915", Richard G. Hovannisian (ed.) *Armenian Van Vapurukan* içinde, Mazda, Costa Mesa, CA, 2000, s. 209-244.

Ternon, Yves, *Mardin 1915: Anatomie pathologique d'une destruction*, *Revue d'Histoire Armenienne Contemporainne* 4 özel sayısı, 2002.

TESEV, *Overcoming a Legacy of Mistrust: Towards Reconciliation between the State and the Displaced*, Tesev, İstanbul, 2006.

"The Halkevi: Turkish People's House", *The Scottish geographical magazine* 1, 1944, s. 21-22.

"The New University in Turkey", *School and Society* 39, Ocak 1934, sayı 994, s. 45.

Ther, Philipp, "A Century of Forced Migration: The Origins and Consequences of 'Ethnic Cleansing'", Philipp Ther ve Ana Siljak (ed.), *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944-1948* içinde, Rowman and Littlefield, Lantham, MD, 2001, s. 43-72.

Thomas, Lewis V. ve Richard N. Frye, *The United States and Turkey and Iran*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1951.

Thompson, Janice, "State Sovereignty in International Relations: Bridging the Gap Between Theory and Empirical Research" *International Studies Quarterly* 39, 1995, sayı 2, s. 231-234.

Tigris, Amed, "Llce", yayımlanmamış el yazması, Stockholm, 2005.

Tilly, Charles, *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton University Press, Princeton, 1975.

— "States and Nationalism in Europe, 1492-1992", *Theory and Society* 23, 1994, sayı 1, s. 131-146.

— *Coercion, Capital and European States, A.D. 990-1992*, Blackwell, Cambridge, MA, 1990.

Toft, Monica Duffy, *The Geography of Ethnic Violence: Identity, Interests, and the Indivisibility of Territory*, Princeton University Press, Princeton. NJ, 2003.

Toker, Metin, *Şeyh Sait ve İsyanı*, Akis Yayınları, Ankara, 1968.

Tôlôlyan, Khachig, "Terrorism in Modern Armenian Political Culture", *Terrorism and Poltical Violence* 4, 1992, sayı 2, s. 8-22.

Tonguç, İsmail Hakkı, *Eğitim Yolu ile Canlandırılacak Köy*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1947.

Toprak, Zafer, "Bir Hayal Ürünü: 'İttihatçıların Türkleştirme Politikası'", *Toplumsal Tarih* 146, 2006, s. 14-22.

— "Osmanlı Narodnikleri: 'Halka Doğru' Gidenler", *Toplum ve Bilim* 24, kış 1984, s. 69-81.

— "Osmanlı'da Toplumbilimin Doğuşu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, 1. cilt, *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, s. 310-327.

Törrönen, Jukka, "The Concept of Subject Position in Empirical Social Research", *Journal for the Theory of Social Behaviour* 31, 2001, sayı 3, s. 313-330.

Trotzki, Leo, *Die Balkankriege 1912-13*, çev. Hannelore Georgi ve Herald Schubart, Arbeitpresse Verlag, Essen, 1995.

Trouillot, Michel-Rolph, *Silencing the Past: Power and Production of History*, Beacon Press, Boston, 2007.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, Yurt Yayınları, Ankara, 1995.

Tuncer, Orhan Cezmi, *Diyarbakır Kiliseleri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2002.

— *Diyarbekir Camileri*, Diyarbakır Büyük Şehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır, 1996.

Türköz, Meltem, "Surname Narratives and the State-Society Boundary: Memories of Turkey's Family Name Law of 1934", *Middle Eastern Studies* 43, 2007, sayı 6, s. 893-908.

Türkyılmaz, Zeynep, "The Republican Civilizing Mission: The Case of Mountain Flowers in Dersim/Tunceli (1937-1950)", 24 Kasım 2002'de Washington DC'de yapılan Middle East Studies Association'ın yıllık konferansına sunulan makale.

Tütenk, Mustafa Âkif, "Diyarbakır İstiklâl Mahkemesinin Kararları ve Sürülen Aileler", *Kara-Amid*, 1956, s. 2-4.

Uğurlu, Nurer, *Kürt milliyetçiliği: Kürtler ve Şeyh Sait İsyanı*, Örgün Yayınları, İstanbul, 2006.

Uluğ, "Ermeniler", *Türk*, 21 Aralık 1905, sayı 110, s. 2.

Ursinus, Michael, "Zur Diskussion um 'millet' im Osmanischen Reich", *Südost-Forschungen* 48, 1989, s. 195-207.

Uzun, Mehmed, "Diyarbakir: the Slap in the Face", *International Journal of Kurdish Studies* 1, Ocak 2003, sayı 1.

Ülken, Hilmi Ziyâ, *Ziyâ Gökalp*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1942.

Ülker, Erol, "Assimilation of the Muslim communities in the first decade of the Turkish Republic (1923-1934)", *European Journal of Turkish Studies*, 2007, <http://www.ejts.org/document822.html>.

Üngör, Uğur Ümit, "Seeing like a Nation-State: Young Turk Social Engineering in Eastern Turkey, 1913-1950", *Journal of Genocide Research*, 2008, 10. cilt, sayı 1, s. 15-39.

— "Recalling the Appalling: Mass Violence in Eastern Turkey in the Twentieth Century", Nancy Adler, Selma Leydesdorff ve Leyla Neyzi (ed.), *Memories of Mass Repression* içinde, Transaction, Piscataway, NJ, 2008, s. 175-198.

Üstel, Füsun, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

Üstüngel, Savaş (İsmail Bilen'in mahlası), *Savaş Yolu: Bir Türk Komünistinin Notları*, Narodna Prosveta, Sofya, 1958.

Üzülmez, Müslüm, *Çayönü'nden Ergani'ye Uzun Bir Yürüyüş*, yayıncısı bilinmiyor, İstanbul, 2005.

Van Bruinessen, Martin, "Les Kurdes, Etats et tribus", Hosham Dawod (ed.), *Tribus et pouvoirs en terre d'islam* içinde, Armand Colin, Paris, 2004, s. 145-168.

— "Race, Culture, Nation and Identity Politics in Turkey: Some Comments", Princeton Üniversitesi Yakın Doğu Araştırmaları Bölümü'nün, 24-26 Nisan 1997'de *Continuity and Change: Shifting State Ideologies from Late Ottoman to Early Republican Turkey, 1890-1930* adıyla düzenlenen Yıllık Türk Araştırmaları çalıştayında sunulan makale, s. 8-9.

— "The Otoman Conquest of Diyarbekir and the Administrative Organization of the Province in the 16th and 17th Centuries", Martin van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten (ed.), *Evliya Çelebi in Diyarbekir*, Brill, Leiden, 1988, s. 13-38.

— *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*, Zed, Londra, 1992.

Van der Dennen, Johan, "Ethnocentrism and In-Group/Out-Group Differentiation", Vernon Reynolds (ed.), *The Sociobiology of Ethnocentrism: Evolutionary Dimensions of Xenophobia, Discrimination, Racism and Nationalism* içinde, University of Georgia Press, Atina, 1987, s. 1-47.

Van der Plank, Pieter H., *Etnische Zuivering in Midden-Europa: Natievorming en Staatsburgenschap in de Xxe Eeuw*, Universitaire Pers Fyrslan, Leeuwarden, 2004.

Van Krieken, Robert, "Reshaping Civilization: Liberalism between Assimilation and Cultural Genocide", *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 29, 2002, sayı 2, s. 215-247.

— "The Barbarism of Civilization: Cultural Genocide and the 'Stolen Generations'", *British Journal of Sociology* 50, 1999, sayı 2, s. 297-316.

VanderLippe, John M., *The Politics of Turkish Democracy: İsmet İnönü and the Formation of the Multi-Party System, (1938-1950)*, State University of New York Press, Albany, NY, 2005.

Vierbücher, Heinrich, *Armenien 1915: Die Abschlachtung eines Kulturvolkes durch die Türken*, Donat and Temmen Verlag, Bremen, 1985 [1930].

Von P. Goç, *İskan-ı Muhacirîn: Beynelmilel Usûl-ü Temsil*, çev. Habil Adem, Kitabhâne-i Sûdî, İstanbul, 1918.

Wagner, Jon G., "The Rise of the State System: 1914-1950", Roy R. Andersen, Robert F. Seibert ve Jon G. Wagner (ed.), *Politics and Change in the Middle East: Source of Conflict and Accommodation*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1982, s. 74-93.

Walker, Mark, *Nazi Science*, Plenum Press, New York, 1995.

Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System*, Academic Press, NewYork, 1974-1981.

Wasserstein, Bernard, *Barbarism and Civilization: A History of Europe in Our Time*, Oxford University Press, Oxford, 2007.

Weiner, Amir (ed.), *Landscaping the Human Garden: Twentieth-Century Population Management in a Comparative Framework*, Stanford University Press, Stanford, CA, 2003.

— "Nature, Nurture, and Memory in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism", *The American Historical Review* 104, 1999, s. 1114-1155.

White, Paul, "Ethnic Differentiation among the Kurds: Kurmanci, Kizilbash, and Zaza", *Journal of Arabic, Islamic and Middle Eastern Studies* 2, 1995, sayı 2, s. 392.

Wiborg, Susanne, "Political and Cultural Nationalism in Education", *Comparative Education* 36, 2000, sayı 2, s. 235-243.

Wiedemann, M., "İbrahim Paschas Glück und Ende", *Asien* 8, 1909, s. 34-54.

Williams, Talcott, *Turkey: A World Problem of To-day*, Doubleday, Page and Co., New York, 1921.

Wilmer, Franke, *The Social Construction of Man, the State and War: Identity, Conflict and Violence in Former Yugoslavia*, Routledge, Londra, 2002.

Wimmer, Andreas, *Nationalist Exclusion and Ethnic Conflict: Shadows of Modernity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

Winter, Michael, "The Modernization of Education in Kemalist Turkey", Jacob M. Landau (ed.) *Atatürk and the Modernization of Turkey* içinde, Westview Press, Boulder, CO, 1984, s. 184-194.

Wolf-Gazo, Ernest, "John Dewey in Turkey: An Educational Mission", *Journal of American Studies of Turkey* 3, 1996, s. 15-42.

Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1976.

— *Tanıdıklarım*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

Yalçın, Kemal, *Sarı Gelin: Sari Gyalin*, yayıncısı bilinmiyor, Köln, 2004.

— *Seninle güler yüreğim*, CIP, Bochum, 2003.

Yaman, Kadri, *Yurt Müdafaasında Türk Gençliği*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938.

Yapıcı, Süleyman, *Palu: Tarih-Kültür-İdari ve Sosyal Yapı*, Şark Pazarlama, Elazığ, 2002.

Yasa, İbrahim, *Hasanoğlan: Socio-Economic Structure of a Turkish Village*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1957.

Yaşın, Abdullah, *Bütün Yönleriyle Cizre*, yayıncısı bilinmiyor, Cizre, 1983.

Yeğen, Mesut, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Yeşil, Sevim, "Unfolding Republican Patriarchy: The Case of Young Kurdish Women at the Girls Vocational Boarding School in Elazığ", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Bölümü, 2003.

Yeşilkaya, Neşe G., *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Yıldırım, Hüsamettin, *Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918,)* KÖK, Ankara, 1990.

Yıldız, Ahmet, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.

Yonov, Momchil, "Bulgarian Military Operations in the Balkan Wars", in: Béla K. Király ve Dimitrije Djordjevic (ed.), *East Central European Society and the Balkan Wars* içinde, Social Science Monographs, Boulder, CO, 1987, s. 63-84.

Yücel, Hasan Ali, *Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

— *Türkiye'de Orta Öğretim*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

Zarkovic Bookman, Milica, *The Demographic Struggle for Power: The Political Economy of Demographic Engineering in the Modern World*, Frank Cass, Londra, 1977.

Zeki, Mehmed E., *Kûrdistan Tarihi*, Komal Yayınları, İstanbul, 1977.

Zeydanlıoğlu, Welat, "Kemalism's Others: The Reproductions of Orientalism in Turkey", yayımlanmamış doktora tezi, Anglia Ruskin University, 2007.

Zeyrek, Şerafettin, "Türkiye'de Köy Adlarını Değiştirme Politikası", *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1, 2006, sayı 31, s. 86-95.

— *Türkiye'de Halkevleri ve Halkodaları*, Anı Yayınları, Ankara, 2006.

Zinar, Zeynelabidin, *Xwendina medresê*, Pencînar, Stockholm, 1993.

Zürcher, Erik-Jan (ed.), The Core Terminology of Kemalism: Mefkûre, Millî, Muasır, Medenî', François Georgeon (ed.), *Les mots de politique de l'Empire Ottoman à la Turquie kemaliste* içinde, EHESS, Paris, 2000, s. 55-64.

— "The Ottoman Empire and the Armistice of Moudros", Hugh Cecil ve Peter H. Liddle (ed.), *At the Eleventh Hour: Reflections, Hope, and Anxieties at the Closing of the Great War, 1918* içinde, Leo Cooper, Londra, 1998, s. 266-275.

— "The Ottoman Legacy of the Turkish Republic: An Attempt at a New Periodization", *Die Welt des Islams* 32, 1992, s. 237-253.

— "The Young Turks-Children of the Borderlands", *International Journal of Turkish Studies* 9, 2003, s. 275-286.

— "Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists: Identity Politics 1908-1938", Kemal H. Karpat (ed.), *Ottoman Past and Today's Turkey*, Brill, Leiden, 2000, s. 150-179.

— *Een Geschiedenis van het Moderne Turkije*, Sun, Nijmegen, 1995.

— *Political Opposition in the Early Turkish Republic: Progressive Republican Party, 1924-1925*, Brill, Leiden, 1991.

— *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926*, Brill, Leiden, 1984.

— *Turkey: A Modern History*, I. B. Tauris, Londra, 2004.

Zureik, Elia T., *The Palestinians in Israel: A Study in Internal Colonialism*, Routledge and Kegan Paul, Londra, 1976.

Zwaan, Ton, *Civilisering en Decivilisering: Studies over Staatsvorming en Geweld, Nationalisme en Vervolging*, Boom, Amsterdam, 2001.

GAZETE VE DERGİLER

Bîrnebûn, Cumhuriyet, Diyarbakır, Diyarbakır Olay, Diyarbekir, Hadisat, Hakimiyet-i Milliye, Hayat, İkdam, İleri, Jîn, Karacadağ, Kûrd Teavün ve Terakki Gazetesi, Millî Gazete, Milliyet, Özgür Gündem, Peyman, Resmi Gazete, Takvim-i Vekayi, Tanin, Taraf, Tasvir-i Efkâr, Türk Dili, Türk Yurdu, Ülkü, Vakit, Yeni İstanbul, Yeni Özgür Politika, Zaman

Yazarın Özel Koleksiyonundaki Sözlü Tarih Metinleri

Aslan ailesi (Zahuran Aşireti), Midyat, 28 Temmuz 2004.

Ş. ailesi (Hani bölgesi) Diyarbakır, 15 Temmuz 2004.

İsimsiz Ermeni ailesi, (Lice bölgesi), Amsterdam, Şubat 2003.

Meçin ailesi (Silvan bölgesi), Ankara, 19 Haziran 2004.

Temel ailesi, (Derik bölgesi), Bremen, 21 Mart 2002.

Meryem Krikorian, Satıköy, Amsterdam, 16 Aralık 2004.

M. Ş., Diyarbakır, Ağustos 2004.

S. ailesi, Amsterdam, 15-16 Ekim 2005.

D. E., (Piran/Dicle bölgesi), Amsterdam, Mayıs 2005.

A. T., Diyarbakır, Temmuz 2004.

Kenan Y, Berlin, 14 Ocak 2005.

Amed Tigris, Stockholm, 12 ve 18 Mayıs 2005.

Yolcu T., Diyarbakır, 2 Temmuz 2005.

Azizoğlu ailesi, Stockholm, 11 Haziran 2005; Amsterdam, 20 Ekim 2007.

Kerim B. Diyarbakır, 14 Ağustos 2007.

A. S., Diyarbakır, 15 Ağustos 2007.

Dikran E. Hilversum (Hollanda), 29 Mayıs 2005.

M. Ü., İstanbul, 19 Haziran 2004.

Şemsiye Gezici, Bursa, 15 Haziran 2002.

Fatma Demir, (1925-2007), İstanbul, 10 Haziran 2002.

Diğer Görüşmeler

Antanik Baloian'la yapılan görüşme, Nelson Baloian'ın "Antanik Baloian's Story" adlı basılmamış el yazması.

Linda J. P. Mahdesian'ın Noyemzar Khimatian-Alexanian'la yaptığı görüşme.

"Voices of New England: Katherine Magarian", *Boston Globe*, 19 Nisan 1998, B10, Katherine Magarian'la yapılan görüşme.

George Aghjayan'ın Şubat 1990'da Providence, RI'da Margaret Garabedian DerManuelian'la yaptığı görüşme.

2007 yazında Emrah Kanısıcak'ın Seyidxan Boyacı'yla yaptığı görüşme. <http: // sazny.blogspot.com/2008/05/nightingale-of-amed-new-edit.html>, internet adresinden ulaşılabilir.

DİZİN

1908 Devrimi 56, 70, 72, 123
Diyarbekir'de 61

Abdülhamit II, Sultan 56, 57, 63, 68, 70, 123, 217, 295
Abdülkadir, Seyid 229
Abdülkerim, Çerçisağazâde 127, 237
Abhazalar 248
Adana 14, 134, 159, 207, 226, 238, 308, 311
Adıvar, Halide Edip 96
Afyonkarahisar 238
Ahmet, Çerkes 159, 160
Akçura, Yusuf 75, 77
Akkaynak, Ganizâde Servet 127
Alboyacıyan, Arşak 370
Aleviler, ayrıca bkz. *Kızılbaşlar* 85, 248
Ali Paşa Mahallesi 65
Alikê Battê 60
Alman Doğu Misyonu 53
Almanya 20, 52, 69, 85, 102, 110, 115, 138, 283, 296, 358
Alo, Zaza 118, 127, 160
Alpdoğan, General Abdullah 275, 353
Altınakar, Vahit 268, 273
Amele taburları 121, 122, 125, 155-157, 177
Amerikan Yabancı Misyonlar Komisyonu Yönetimi (ABCFM) 125
Amerika Birleşik Devletleri 20, 145, 155, 174, 296, 313, 349, 358, 371
Anadolu 15, 73, 84, 89, 97, 110, 122, 183, 187, 214, 215, 274, 310, 318, 324, 375, 401, 402
Andonyan, Aram 105
Ankara 20, 124, 149, 221, 222, 234, 247, 266, 272, 275, 277, 297, 298, 305, 315, 321, 326, 327, 329, 332, 335, 339, 340, 373, 384, 387, 392, 394, 396-398, 423
Ankara Üniversitesi 297, 318, 319
Antalya 209, 238, 250
Antep 198, 211, 234, 403
Anter, Musa 226
Araplar 48, 51, 66, 74, 76, 80, 83, 84, 86, 88, 90, 91, 128, 136, 168, 183, 201, 206, 234, 241, 250, 257, 277, 311, 335, 344, 375, 376, 377, 378, 385, 388, 390, 391, 395, 396, 404, 406, 412, 420
Ararat 211, 256
Aras, Tevfik Rüştü 241
Arat, Sakine 273, 281
Arif Bey, Pirinççizâde 100, 102
Armstrong, Harold 253, 371
Arnavutluk 242, 432
Arşidük Franz Ferdinand 114
ASALA, Gizli Ermeni Kurtuluş Ordusu 433
Asena, Mirikatibizâde Ahmed Cemil 100, 243
Avar, Sıdıka 346
Avrupa Birliği 435
Avusturya-Macaristan 20, 79, 115
Ayaş 132
Aydın 238, 245, 258, 271, 272
Azadamart 100
Azadî 217
Azerbaycan 255
Aziz Feyzi, Pirinççizâde 102, 104, 126, 134, 140, 141, 143, 149, 162,

176, 178-180, 200, 223, 237, 297
Aziz, Çerkes 124, 152
Azizoğlu, Fatma 244, 250, 267, 273, 281
Azizoğlu, Hüseyin 244, 267
Azizoğlu, İskân 289

Bağdat 172
Bağdat demiryolu 52, 244
Baha Said Bey 89
Bakû, General Hakkı Bey 219
Balıkesir 249, 250
Balkan Savaşları 92, 94, 95, 97, 98, 100, 101, 104, 105, 111, 118, 126, 183, 210, 219, 374
Balkanlar 25, 57, 67, 70, 72, 94, 95, 102, 104, 105, 107, 108, 187, 192, 202, 209, 248, 277, 280, 374, 410

Bardizag/Bahçecik 146, 371
Basmacıyan, Mihran 142
Başpapaz Mıgırdiç Çilgadyan 125, 130, 140, 141, 143
Batman 140
Bauman, Zygmunt 19, 82
Bayar, Mahmud Celal 233, 285, 405
Beyazıt 211
Bedirxan Aşireti 101
Bedirxan, Abdulrezzak 101
Bedirxan, Celadet Ali 208
Bedirxan, Kamuran Ali 379
Bedreddin İbrahim 126, 162, 169, 176, 196, 212
Bekir Sıdkı Tarancı, Pirinççizâde 102, 127, 237
Bell, Gertrude 56, 59, 62, 150
Berlin 20, 67, 170, 244, 256
Berxo, Dr. Fuad 229
Beşikçi, İsmail 283
Beşiri 46, 60, 140, 152, 205, 206
Bethmann-Hollweg, Theobald von 143, 173
Beyrut 136, 271, 432
Bezawan 140
Binbaşı Noel 161, 181
Binbaşı Rûşdû bey 126, 128, 140, 160
Bingöl/Çabakçur 352, 403, 404
Birinci Umumi Müfettişlik 250, 251, 254, 255, 260, 263, 268, 274, 317, 318, 320, 321, 347, 352
Birleşmiş Milletler 38
Bişarê Çeto 61
Bismil 278, 326, 327
Bitlis 14, 42, 50, 103, 120, 125, 138, 202, 208, 209, 211, 229, 379, 403
Bolu 247-249
Bosna 67, 98, 209-211
Boyacıyan, Mihran 103, 104
Bozkurt, Mahmut Esat 309
Bukar Aşireti 269, 273
Bulgaristan 67, 70, 92, 94, 98, 104, 209, 210, 235, 253, 278, 279, 374, 432
Bursa 238
Büyük Kulüp (Cercle d'Orient) 158

Cahun, David Léon 80
Cavit Bey, Mehmet 96
Cebesoy, Ali Fuat 402
Cemal Paşa, Ahmed 114-116, 159, 160, 172
Cemilê, Çeto 220
Cemilpaşazâde ailesi 64, 65, 146, 231, 243, 244, 269, 270, 271, 274, 290
Adil bey 205
Dr. Fuad bey 128, 146
Ekrem bey 237, 243
Felat Cemiloğlu 269
Kadri bey 224, 237
Kasım bey 146
Mustafa Nüzhet bey 126, 146, 213
Nazime Cemiloğlu 270
Nejat Cemiloğlu 269, 270
Şermin Cemiloğlu 270, 273, 281
Cenani, Ali 285
Cevdet Paşa, Tahir 138
Cevdet, Dr. Abdullah 195
Cezayir 67, 293
Churchill, Winston 114
Cigerxwîn 203, 379
Cizrawî, Seîdê Axayê 336
Cizrelizâde ailesi 64, 65, 268, 274
Cizrelioğlu, Ahmet Mümtaz 268
Cizrelioğlu, Şahin 281, 342
Mustafa bey 64
Clerk, George R. 242, 255, 264
Cumhuriyet 313
Cumhuriyet Halk Fırkası/Partisi 13, 214, 221, 223, 281-283, 285, 286, 290, 296, 299, 302, 309-312, 319-322, 385, 388, 396, 400, 415, 419, 427
Cûngûş 139

Çakmak, Mustafa Fevzi 233
Çanakkale 122, 258
Çankırı 132, 160
Çarıklı 255
Çatalca 92
Çeçenler 57, 118, 213
Çerkesler 54, 57, 123, 149, 152, 183, 213, 248, 257, 274, 308, 314, 329, 385, 420
Çerkes Şakir 124, 160, 162, 166
Çermik 75, 149, 328, 346, 396
Çetin, Mehdiye 281
Çorum 130, 271

Dadrian, Vahram 130
Dahiliye Nazırlığı/İçişleri Bakanlığı 85, 99, 129, 141, 151, 155, 182, 198, 199, 202, 236, 244, 247, 249, 253, 254, 261, 272, 275, 320, 345, 425

Der Zor 132, 137, 175
Demir, Fatma 351
Demokrat Parti 282, 283
Der Yeghiayan, Patrik Zaven 104
Dersim 206, 208, 323, 346, 402
Derwiş Ağa 101
Deşi aşireti 179
Deyr-ul Zaferan 51, 121
Dibneh 50
Dicle 42, 45, 63, 140, 145, 148, 150, 172, 180, 225, 231, 274, 278, 280, 329, 405, 409
Dicle Üniversitesi 319
din değiştirme 33, 58, 93, 175, 258
Direkçizâde ailesi 65, 192, 289
Direkçizâde Tahir 127
Diyarbekir'in etno-demografik yapısı 46, 48, 49, 51-54, 63, 64
Diyarbekir'in ekonomisi 42, 63, 64, 105, 205, 280
Diyarbekir hapishanesi 46, 135, 174, 177, 230, 325
Diyarbekir'in iç etnik ilişkileri 45-47, 49, 51, 52, 55-57, 61, 62, 64, 103-105, 117
Diyarbekir kapıları 220
Diyarbekir mahalleleri 45
Diyarbekir surları 134, 148
Diyarbekir Musiki Cemiyeti 337
Dobbs, Sir Henry 241
Dobruca, *ayrıca bkz.* Romanya 253
Doğan, Avni 228, 284
Doğu Anadolu 13, 21-23, 39, 88, 233, 293, 313, 340, 379, 413, 415, 430
Dördüncü Ordu 137
Durkheim, Emile 76, 81, 85, 110
Düzgören, Seyfi 275

Edip bey, Pirinççizâde 237
Eflak 42, 67
Ekinci ailesi 64
  Yasinzâde Şevki 102, 127
  Yasinzâde Yahya 102, 127
El-Gusayn, Fazıl 172
El-Suweydi, Ali Sabit 152
Elazığ, *ayrıca bkz.* Mamuret-ul Aziz 14, 263, 278, 346, 349, 403
Emînê, Pêrîxanê 220
Emniyet Genel Müdürlüğü 141
Emval-i Metruke Komisyonu 211
Ensari ailesi
  Nuri 162, 168, 178
  Tahir 162
  Yusuf 168, 169
Enver Paşa, İsmail 97, 114, 115, 119, 138, 160, 165
Erdürük 225, 228
Ergani 150, 199, 225, 278, 327, 328, 346, 374, 391, 396, 399, 405
Ergeneli Ahmet, Hilmi 265, 266
Erivan Radyosu 340
Ermeniler 15, 16, 21, 22, 25, 46, 47, 50, 53-58, 61-64, 71-73, 78, 85, 87, 90-92, 98, 100-105, 108, 113, 116, 117, 120-122, 125, 126, 129-135, 137, 138, 140, 142-159, 161-163, 166, 170-172, 174-177, 180-184, 187-192, 196-199, 201-203, 206, 210, 212, 214, 218, 219, 224, 235, 239, 241, 254, 255, 257, 275, 277, 278, 287, 291, 294, 296, 297, 302, 308, 329, 330, 334, 336, 337, 338, 354, 367, 369, 371, 372, 375, 379, 380, 385, 390-392, 400, 401, 404, 406, 408-413, 417, 421, 422, 424, 431-433
Erzurum 14, 87, 103, 117, 119, 120, 133, 148, 158, 172, 208, 240, 403
Esat, Uras 85
Eskişehir 270
Etmanki Aşireti 60
Ezidiler 47, 48, 54, 59, 66, 126, 153, 183, 235, 275

Fanon, Franz 293
Fatihpaşa mahallesi 130
Fedailer 72
Fevzipaşa 238, 245, 270
Fırat 42, 172, 234, 236, 239, 315, 402
Fransa 20, 33, 67, 69, 110, 115, 358
Fransız Devrimi 31, 70, 85
Frödin, John 272
Furgaç, Ahmet İzzet 117

Gadaryan, Heranuş 155
Garzan 60, 61
Genç 211, 249
Genç Osmanlılar 70
Gevrenizâde 65
Girit 98, 254
Goffman, Erving 360, 361
Göçmenleri ve Aşiretleri Yerleştirme Müdürlüğü (İAMM/AMMU) 83, 198, 200-202, 204, 205, 208, 209, 211
Gökalp, Mehmed Ziya 75-77, 80-87, 89, 101, 102, 110, 195, 214, 294, 295, 297, 299, 307-309, 311, 318, 388, 409
Gülliye 167, 168
Güngör, Kemal 324-326, 395
Günkut, Bedri 389-391, 393, 404
Gürcüler 248
Güzelses, Celal 337

Habab 155
Hacı Zeki 128
Haco Aşireti 60
Halep 14, 52, 91, 122, 145, 159, 169, 170, 178, 244, 271, 370, 381, 393
Halifelik 216, 286, 298
Halil Edip bey 174
Halil Paşa 138

Halkodaları 325, 326, 329, 332, 333, 389
Halkevleri 310, 311, 316, 319-322, 324, 327, 387, 389, 394, 396, 397
Hamidiye Alayları 56, 61, 217
Hammal, İskender 164
Hançepek mahallesi 125, 144
Hani 139, 220, 225, 332, 373
Harbiye Nazırlığı 114, 118, 156, 182, 208, 213
Harput 139, 141, 142, 147, 150, 179, 208, 219
Harun, Çerkes 124, 151, 153, 162, 163
Hasanan Aşireti 207
Hatip bey, Hazrolu 237
Hayali, Halil 100
Haydaran Aşireti 207
Hazro 65, 197, 224
Helecan Aşireti 162, 168
Hevêdan Aşireti 65
Hevêrkan Aşireti 48, 58-60
Hilmi Bey, belediye reisi 128, 134, 139, 162, 163
Hindistan 38, 435
Hititler 384, 388-390
Holstein, Walter 64, 142, 165, 166, 168-171, 173, 174, 176, 180
Hürriyet ve İtilaf Fırkası 214
Hüseyin bey, Dersimli 128
Hüseyin Nesimi bey 150

Irak 42, 241, 243, 381, 421
ırkçılık 38, 273, 274, 292, 293, 308, 312, 355, 384, 385, 420, 422, 428, 435

İbrahim Paşa 56, 61, 153
İdil 58
İkinci Ordu 46, 196, 197
İlyas Sami bey 211
İnanç, General Kâzım 219
İngiltere 85
İnönü, Mustafa İsmet 221, 228, 233, 237, 243, 274, 300, 305, 309, 310, 352, 382, 402
ipek üretimi 63, 392
İran 20, 42, 117, 119, 131, 138, 174, 182, 220, 243, 270, 413

İskân Kanunu 240, 259, 263, 265, 266, 268, 276, 278, 280, 283, 315, 316, 372
İslâm, *ayrıca bkz.* Müslümanlar 51, 57, 71, 75, 77, 79, 80, 88, 89, 98, 144, 152, 153, 164, 167, 175, 179, 187, 216, 219, 271, 283, 294, 295, 298, 324, 351, 352, 373, 375, 376, 382, 404
İstanbul 20, 53, 58, 75, 88, 92, 95, 97, 98, 115, 118, 119, 123, 124, 127, 129, 141, 152, 153, 156, 158, 160, 166, 173, 181, 201, 207, 210, 214, 217, 221, 229, 240, 243, 267, 269, 270, 274, 296, 307, 309, 337, 346, 370, 387, 397, 430
İstanbul Üniversitesi 81, 318, 384
İstiklal Mahkemeleri 222, 223, 228
İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) 13, 56, 70, 74, 79, 101, 195, 295, 400
İzmir 97, 238, 243, 244, 311, 370

Jackson, Jesse 139, 169
Jastrow, Otto 136
Jön Türkler 69, 71, 72, 78-83, 87, 89-93, 96, 98, 99, 104, 105, 108-111, 113, 129, 146, İ83, 187, 188, 195, 201, 222, 283, 292, 302, 316

Kabiye 134, 136, 176, 213, 278, 405
Kafkasya 77, 94, 107, 123, 131, 165, 174, 191, 247, 253, 374
Kansu, Mazhar Müfit 228
Kapikyan, Garabet 370
Karabaş 121, 134, 135, 176, 177, 212, 213, 269, 278
Karabaşi, Numan 121
Karacadağ 206, 394
Karadağ 67, 92, 98, 432
Karakeçi Aşireti 196, 216
Karaman 226, 246
Kars 119, 403
Kastamonu 198, 243
Katolikler 52, 54, 55, 62, 102, 104, 133, 153, 161-163, 165, 175, 178, 180, 181, 213, 329
Kaya, Şükrü 233, 257, 258, 275, 285, 301, 310, 320, 334, 345, 366, 369, 377, 383, 399, 405
Kayseri 98, 198, 370
Kazazyan, Ohannes 102
Kemalizm 243, 283, 286, 303, 320
Kiki Aşireti 167, 195
Kitirbel 134
Kıbrıs 67, 253, 254
Kırım, *ayrıca bkz.* Tatar 114
Kırklareli 267
Kırmançi dili 328-330, 332, 351, 379
Kızılbaş, *ayrıca bkz.* Aleviler 48, 54, 84, 88
Komünizm 38
Konya 120, 198, 207, 209, 210, 246, 268, 273, 311, 339
Köprülü 253
Kosova 96, 98
Kulp 65, 224, 226, 271, 330
Kültür Bakanlığı 306, 334, 345, 360, 395
Künzler, Jakob 156, 177, 203
Kürt İşçi Partisi (PKK) 289, 362, 363, 409, 412, 433
Kürtler 16, 22, 23, 26, 47, 48, 50, 51, 54-61, 63-66, 76, 82-86, 88, 90-92, 98,

100-102, 104, 118, 129, 135, 139, 140, 144-146, 149, 152-154, 158, 164, 166-168, 179, 180, 183, 184, 193-203, 205-209, 211-222, 225, 226, 228, 229, 231, 232, 234-239, 241-243, 246-257, 259, 264-266, 269, 270, 272-278, 280, 281, 283, 284, 286-289, 291, 292, 295, 296, 301, 302, 311-318, 323, 324, 326, 327, 329, 330, 332-337, 340, 342-356, 359-364, 369, 372-375, 377, 379-382, 385-387, 390-392, 401, 402, 404, 406, 409, 410, 412-414, 418, 420, 421, 424, 428-433
Kurtuluş Savaşı 219, 377, 382, 392, 401
Kütahya 246, 247, 257, 268, 269, 271, 273, 309, 332

Lazlar 88, 248, 257, 301, 314, 361, 401, 404
Lepsius, Johannes 53
Libya 67, 71
Lice 46, 61, 62, 65, 124, 128, 139, 150-152, 224, 225, 268, 290, 331, 332, 343, 373, 391, 396
Londra Antlaşması 93, 102
Lozan Antlaşması 277, 398
Lviv 418

Maarif Vekâleti 296-299, 301, 302, 306, 309, 317-319, 342, 349, 360, 420
Macaristan 20, 79, 115
Maden 42, 149, 150, 199, 405
Mahalmi 48
Mahmud Kamil Paşa 137
Makedonya 42, 70, 72, 78, 96, 253, 254, 432
Malatya 239, 270, 403
Mamuret-ul Aziz *ayrıca bkz.* Elazığ 103, 133, 139, 172, 175
Manastır 62, 96, 98, 121, 133, 143
Manisa 238
Maraş 198, 208, 211
Mardin 48, 51, 52, 54-56, 60, 102, 117, 126, 128, 131-134, 139, 144, 147, 148, 150, 153, 161-171, 173, 174, 176-180, 195, 196, 199, 203, 204, 206, 209, 210, 213, 235, 249, 335, 374, 403, 404, 406, 413
Margosyan, Mıgırdiç 21
Mazhar, Yusuf 313
Mehmet efendi, Kârerli 238
Memduh bey, Gevranizâde 104, 127, 132, 149, 163, 164, 176, 177, 179
Mersin 98, 250
Meşveret 157
Metro-Goldwyn-Mayer 371
Mezopotamya 42, 58, 59, 213, 389
Mıgırdıçyan, Thomas 117
Mısır 42, 67, 117
Mışkiye Aşireti 162, 168
Midyat 48, 58, 59, 101, 154, 199
Milan Aşireti 56, 61
millet sistemi 46
Milletler Cemiyeti 256
Millî Aşireti 168
Mor Gabriel 51
Mor Kiryakos Kilisesi 136
Morgenthau, Henry 122, 139, 170
Muğlalı, General Mustafa 219
Müslümanlar 33, 39, 45-48, 50-57, 59, 62, 64, 68-70, 72-78, 83, 84, 88, 89, 93-97, 100, 102-109, 111, 117-120, 125, 126, 128, 130, 131, 133, 134, 137, 139, 148, 154, 156, 161, 162, 164, 170, 171, 175, 178, 180, 184, 187-189, 191, 192, 195, 201, 202, 204, 209, 210, 212, 213, 216, 219, 247, 253, 273, 277, 284, 289, 291, 294, 308, 313, 360, 373, 374, 390, 400, 401, 412, 416, 417, 428, 435
Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) 88, 89, 197, 214-217, 221, 223, 232-234, 237, 250, 251, 271, 274, 285, 291, 296, 299, 300, 304-306, 308-310, 314, 318, 319, 328, 335, 337, 339, 343, 345, 366, 367, 375-378, 381-385, 392, 397-399, 402, 404, 405, 410, 419, 425, 427, 428
Musul 52, 64, 120, 126, 140, 142, 144, 148, 163, 165, 173-175, 180

Nakşibendi 51, 218, 271
Namık, Kemal 69, 147
Nazif, Süleyman, 172
Nazım, Dr. Mehmed 75, 78, 97, 123
Nedim bey, Pirinççizâde 237
Niğde 198, 238, 239, 246
Nogales Mendez, Rafael de 138, 168
Noyan, Bedri, 324, 398
nüfus politikaları 13, 14, 17-27, 30, 39, 41, 79, 80, 83-87, 89, 91, 100, 105, 109-111, 113, 114, 193, 195, 215, 216, 232, 233, 240, 247, 252, 256, 258-260, 267, 274, 283-287, 301, 314, 317, 357, 358, 415-419, 422-426, 429, 430, 433, 435
Nusaybin 60, 179

Okyar, Ali Fethi 221, 223
Olgun Mehmet Tahir 84
Ordu 32, 56, 72, 92-94, 99, 117-119, 121-123, 125, 126, 130, 133, 137, 138, 156, 180, 182, 189, 192, 196-198, 206, 208, 212, 213, 218-220, 226, 227,

251, 255, 258, 264, 269, 274, 304, 312, 334, 352, 362, 374, 386, 400, 413, 425, 433
Osmanlı meclisi 71
Osmanlıca 51, 129
Osmanlıcılık 69, 70, 74, 77

Ömer, Pêrîxanê 136
Önen, Pirânizâde Kemal 127
Öngören, Dr. İbrahim Tali 250, 285, 319
Örgeevren, Ahmet Süreyya 228, 231
Özalp, Kâzım Fikri 233, 285, 405

Palu 46, 56, 58, 154-156, 203, 208-210, 212, 225, 346, 400
Paris 20, 72, 73, 80, 223, 393, 431
Pastırmacıyan, Karekin 90, 91
Peker, Recep 309, 319
Pelister, Naci İslimyeli (mahlası Habil Adem) 85
Pencenari Aşireti 61, 220
Piran 63 150, 152, 218, 225, 240, 329
Pirinççizâde ailesi 64, 65, 101, 192, 195, 267, 282, 289, 387, 394
Polatlı 247, 248
Protestanlar 20, 48, 51-55, 62, 116, 161, 175, 177, 179-181

Rahip Gabriel Tabruni 133
Rahip Henry Riggs 139
Rahip Ignatius Maloyan 133, 163-165
Raman aşireti 61, 136, 140, 179, 180, 220
Ramgavar 142
Renda, Mustafa Abdülhalik 96, 233, 234, 236, 285, 302, 314
Reşid, Dr. Mehmed 123, 191, 196, 370
Reşkotan Aşireti 60
Romanya 67, 235, 277, 279
Rösler, Walter 170, 172
Rumlar 46, 54, 73, 96-99, 120, 126, 178, 179, 183, 189, 201, 215, 239, 248, 253, 277, 294, 334, 385, 386, 388, 400, 401
Rusya *ayrıca bkz.* Sovyetler Birliği 20, 91, 115, 116, 117, 123, 196, 277, 283, 374
Rygaard, Olaf A. 251, 318, 372

Saraybosna 114
Sarıkamış 119, 120
Savur 153, 206
Selanik 77, 93, 95-98, 232, 254, 280, 418
Serdî, Hesen Hişyar 226, 239
Serengulyan, Vartkes 102, 158
Sertel, Zekeriya 85
Sevr Antlaşması 398
Sırbistan 67, 92, 98, 114, 235, 374Silvan 46, 57, 153, 179, 204, 205, 211, 220, 244, 255, 267, 278, 298, 330, 331, 389, 391, 395
Sinop 237
Sivas 14, 103, 129, 133, 149, 205, 249, 268, 271, 311, 339, 370
Siverek 58, 156, 202, 204, 207, 209, 214, 219, 408
Siyonizm 79
Slovakya 435
Smith, Dr. Floyd 125, 129, 135
Soha, Hanna 134
Sömürgecilik 38, 293, 358
Sorbonne 80, 85
sosyal Darwinizm 242, 246, 315
sosyoloji 9, 16, 20, 31, 39, 41, 50, 76, 80-82, 84, 110, 187, 259, 264, 295, 381, 394, 413
Sovyetler Birliği 255
Stalin 283, 290, 426, 427
Sultanlık 42, 52, 58, 68-70, 109, 131, 166, 217, 295, 382, 405, 416
Sümerler 384
Süngütay, Veli Necdet 321
Sürgücüzâde Aşireti 237, 244, 251, 268, 273
Suriye 22, 48, 130, 132, 138, 160, 172, 183, 270, 271, 275, 278, 336, 338, 369, 370, 373, 379, 381, 391, 392, 411, 414, 417, 421, 422, 435
Surp Giragos Kilisesi 367, 368, 409
Süryaniler 48, 51, 55, 58, 62, 147, 152, 175, 176-178, 181, 183, 184, 191, 210, 235, 291, 294, 316, 330, 337, 367, 385, 392, 422
Sykes, Mark 50, 56, 400

Şakir, Dr. Bahaeddin 75, 78, 118, 122, 123
Şeyh Mehmed Said 218
Şeyhan mağaraları 52, 164, 166
Şiiler 48, 54
Şimşim 152, 278

Tahran Radyosu 340
Takrir-i Sükûn Kanunu 222, 251
Talat bey, Mehmed 77
Tankut, Hasan Reşit 378, 393, 404
Tanrıöver, Hamdullah Suphi 308, 311, 312
Tarancı, Cahit Sıtkı 397, 409
Tarsus 244, 250, 267
Tatar 240, 257, 307
Tell Ermen 167, 168, 170, 213
Teşkilat-ı Mahsusa 118, 119, 122, 124, 159, 257
Tevfik bey 153, 166
Thom, Daniel 117
Tiğrel, Zülfü 321

Tırpanyan ailesi 141
toplu mezarlar 203, 372, 413
toplum mühendisliği 18, 19, 26, 33, 82, 83, 105, 108, 110, 111, 182, 193, 213-215, 234-236, 257, 260, 264, 275, 276, 284-286, 288, 291, 294, 296, 301, 306, 314, 338, 339, 352, 354, 356, 418, 419, 422, 423, 432, 435, 436
Trabzon 14, 142, 157, 240, 269, 403
Trakya 94, 99, 100, 212, 216, 228, 235, 240, 254, 267, 269, 270, 273, 274, 381
Tur Abdin 48, 58, 60, 176
Turgal, Hasan Fehmi 84
Türk Ocakları 307-312, 315, 327, 335, 344, 378, 379, 385, 394, 400
Türk Tarih Kurumu 388, 404, 405
Türk Yurdu 77, 307
Türkiye Büyük Millet Meclisi 321, 382
Türkiye Cumhuriyeti 108, 213, 216, 219, 221, 233, 260, 282, 301, 303, 362, 371, 403, 409, 410, 421
Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (TRT) 340
Türkler 14, 22, 26, 46, 55, 66, 69, 71, 72, 78-83, 86 -93, 96, 98, 99, 104, 105, İ07 -111, 113, 115, 129, 146, 148, 181, 183, 187-189, 195, 199-203, 207, 209 -212, 215, 216, 218, 222, 234-236, 241, 243, 248, 251, 255, 257, 259, 262, 265, 269, 271, 273, 274, 276, 279, 280, 283, 284, 286-288, 292, 293, 302, 307, 308, 316, 317, 322, 345, 346, 355, 369, 371, 381, 383, 384, 386, 389-391, 393, 405, 408, 410 -412, 418, 424, 430, 432
"Türkleştirme" 26, 73, 81, 82, 110, 116, 195, 198, 201, 202, 204, 207, 209, 211, 240, 242, 260, 263, 265, 284, 288, 291, 293-295, 187, 299, 302, 306, 312, 315, 316, 318, 324, 327, 329, 330, 333, 344, 345, 360, 362, 393, 400, 403, 419, 424
Türkmenler 48, 84, 85, 322

Ulu Cami 64, 229, 390, 395
Uluğ, Müftüzâde Şeref 100, 102, 127, 367, 394, 395, 398
Uluğ, Mustafa Naşit Hakkı 257
Urfa 56, 127, 144, 149, 156, 157, 159, 160, 175, 177, 198, 200, 202, 203, 205, 207, 211, 230, 234, 235, 263, 317, 370, 403
Ursavaş, Ali Saip 228, 231
Uybadın, Mehmet Cemil 233-236, 302, 314
Uzer, Hasan Tahsin 232
Uzun, Mehmed 343

Üçüncü Ordu 119, 122, 133, 137, 156, 219
Ülkü 394, 397

Van 14, 103, 117, 120, 122, 125, 131, 133, 134, 138, 144, 159, 208, 209, 211, 226, 249, 296, 402, 403
Viranşehir 56, 206

Waggenheim, Hans 119
Werfel, Franz 371
Westphalia Antlaşması 30, 32, 34
Wroclaw 418

Xalîd bey, Cibranî 217, 221
Xoybûn 256

Yahudiler 33, 46, 47, 105, 148, 277
Yalçın, Hüseyin Cahit 115, 120, 158
Yalman, Ahmet Emin 349
Yedinci Ordu piyadeleri 219
Yazıcıyan, Clara 158, 159
Yonan ailesi 162
Yudenich, Nikolai 119
Yugoslavya 253, 278

Zahuran Aşireti 60
Zartaryan, Rupen 135
Zazalar 48, 56, 63, 154
Zazazâde ailesi 65
Zerzevan kalesi 164
Zirkî Aşireti 61, 199, 225, 268
Zohrab, Krikor 158, 159